التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

2

Tercüme Heyeti

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR
YAYINEVİ

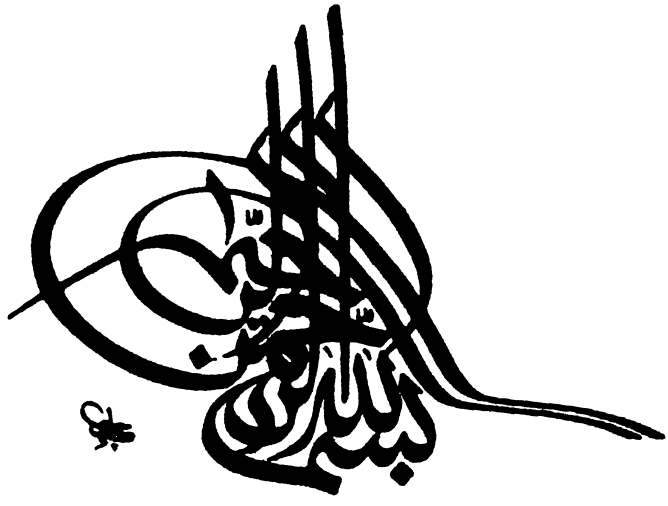

İTHAF

Bu eseri, merhum müfessir Fahruddîn er-Râzî,
Eserin Türkçemize kazandırılmasına vesile olan
Akçağ Yayınevi'nin Kurucusu merhum Ahmet
Hikmet Ünalmış ve Yayınevimizin kurucusu
merhum babam Alaaddin Sağlam'ın aziz
ruhlarına ithaf eder, Cenab-ı Hak'tan mağfiret ve
makamlarının yüce olmasını niyaz ederim.

Faruk Sağlam

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

(2. CİLT)

Orijinal Adı

Mefâtîhu'l-Gayb

ISBN: 978-605-4606-12-2 (Tk)
978-605-4606-14-6 (2.C)

Sertifika No: 50482

İstanbul, 2024

Tercüme

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

Baskıya Hazırlayan

Abdullah Karakuş

İç Düzen

Çelebi Şenel

Baskı

Lord Matbaası
Davutpaşa Cad. Emintaş Sit. No: 103/430
Topkapı / İstanbul

© Bu kitabın tüm basım, yayın ve ticari hakları
Huzur Yayınevi-Faruk Sağlam'a aittir.

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

2. CİLT

Tercüme

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR YAYIN DAĞITIM PAZARLAMA
TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Cennet Mah. 2.Yavuz Selim Cad. Osman Bey Apt No: 25/A
Tel: 0212 513 50 57 - 513 01 71
Küçükçekmece - İSTANBUL
www.huzuryayinevi.com.tr

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ ﴿٨﴾

"İnsanlardan, mü'min olmadıkları halde, Allah'a ve âhiret gününe iman ettik, diyenler vardır" (Bakara, 8).

Müfessirler, bu âyetin münafıkların nitelikleri hakkında olduğunda ittifak etmişlerdir. Müfessirler şöyle demişlerdir: Allah, mü'min, kâfir ve münafık olmak üzere, üç sınıf insandan bahsetmiştir. Buna göre, önce içleri dışları tertemiz, kalpleri imanla dolu ihlâs sahibi mü'minlerle söze başlamış, sonra nitelikleri inkâr ve inada dayanan kâfirleri zikretmiş, daha sonra da, kalbi söylediğinin tersi olan ve diliyle iman ettiğini söyleyen kimselerin durumunu vasfetmiştir. Burada, birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki, "nifak"ın hakikati hakkındaki söz, ancak zikredeceğimiz şu taksim ile ortaya çıkar. Buna göre biz deriz ki, kalbin halleri dörttür: a) Delilden elde edilmiş, mutabık bir itikat ki, bu ilimdir; b) Delilden elde edilmeyen mutabık bir itikat ki, bu da mukallidin inancıdır; c-) Mutabık olmayan itikat, ki bu cehalettir ve d) Kalbin bütün bunlardan halî olması durumu... İşte dört kısım bunlardır. Lisan (dilin) durumlarına gelince, a) İkrar (kabul etme), b) İnkâr (kabul etmeme), c) Sükût (suskunluk) olmak üzere, üç tanedir. Buradaki dört ile üçün çarpımından, on iki kısım meydana gelir.

Birinci nev'i: Kalpte bilgi meydana geldiğinde, bu durumda, bu bilgiye ya dil ile ikrar veya dil ile inkâr veyahut da sükût bitişir.

Birinci kısım: Dil ile ikrarla beraber, kalpte bilginin meydana gelmesi. Bu durumda, eğer bu ikrar kişinin isteğiyle olmuşsa, böyle bir kimse, ulemânın ittifakıyla, gerçek mü'mindir. Eğer bu ikrar ihtiyarî değil de, mecburî olursa, ki bu da kalbiyle bilip, fakat içinde, korku olmasaydı ikrar değil de, inkâr edeceğine dair bir his bulması halidir ki, bu kimsenin münafık sayılması gerekir. Çünkü böyle bir kimse kalbiyle inkârcı ve yalancı

durumundadır. Bu adam diliyle ikrar ve tasdik edici olduğunda da, münafık sayılması gerekir. Çünkü o, kalbiyle inkarcı ve ikrarın vücubunu da yalanlamıştır.

İkinci kısım: Kalpte, dil ile inkâr etmekle beraber, bilginin meydana gelmesidir. Bu inkâr, mecburî olursa, sahibi, Cenâb-ı Hakk'ın: *"Kalbi imanla dopdolu olduğu halde, zorlanan kimse hariç"* (Nahl, 106) buyurduğu için, Müslümandır. Eğer bu inkâr, kendi isteğiyle olursa, bu kimse inatçı bir kâfir olur.

Üçüncü kısım: Kalbî bilgi (irfan) meydana gelir, bununla beraber kişinin dili ikrar ve inkârdan hali olur. Buna göre bu sükût işi, ya mecburî veya ihtiyari olur. Eğer mecburî ise bu mecburilik diliyle ikrar etmeden korkma şeklinde ise, işte bu kimse gerçek Müslümandır. Veyahut da şöyledir: Allah'ı delilleriyle bilip, sonra bu istidlâlini tamamlar tamamlamaz ansızın ölürse, bu kimse de kesinlikle mü'mindir. Çünkü bu kimse, her ne kadar ikrar veya inkâr edecek bir zaman bulamadıysa da, mükellef tutulduğu her şeyi yerine getirmiştir. Bu sebeple, bu hususta mazereti kabul edilmiş olur. Eğer bu sükût kendi isteğiyle olursa, bu kimsenin hali, Allah'ı delilleriyle tanıyıp, sonra ikrar etmeyen kimsenin hali gibidir. İşte münakaşa edilen de, böylesi bir durumdur. Gazâlî (r.a.)'nin temayülü, Hz. Peygamberin: يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنَ الْإِيمَانِ *"Kalbinde zerre ağırlığınca iman bulunan kimse, ateşten çıkar (orada ebedî kalmaz)"* sözünden ötürü, bu kimsenin mü'min olduğu istikametindedir. Bu adam iman nuruyla dolup taşarken, nasıl ateşten çıkmaz?

İkinci nev'i: Kalpte, taklidi bir inancın meydana gelmesi. Buna göre, bu inançla birlikte ya ikrar veya inkâr veyahut da sükût bulunur.

Birinci kısım: Bu taklidî inançla beraber ikrarın bulunmasıdır. Sonra bu ikrar, kişinin isteğiyle ise bu, "mukallid mü'min midir, değil midir?" şeklindeki meşhur meseledir. Eğer bu ikrar mecburî olursa, bu birinci nev'in bir kısmına göre hüküm alır. Eğer biz birinci nev'in birinci kısmında kişinin küfrüne hükmetmişsek, burada söylenecek herhangi bir söz yok. Ama, eğer orada imanına hükmetmişsek, burada da nifakına hükmetmek gerekir. Çünkü, bu şekle göre, kalp biliyorsa şahıs münafık oluyordu. Taklit ettiğindeyse, burada haydi haydi münafık olur.

İkinci kısım: Dilin inkâr etmesiyle birlikte, kalpte taklidî bir inancın bulunmasıdır. Sonra bu inkâr, eğer kişinin isteğiyle olmuşsa, onun küfründe şüphe yoktur. Eğer mecbûr olmuşsa ve biz de mukallidin imanının var olduğuna hükmetmişsek, burada da kişinin mü'min olduğuna hükmetmemiz gerekir.

Üçüncü kısım: Sükût ile beraber, taklidî bir inancın bulunmasıdır. Bu sükût ya mecburî veya ihtiyarî olur. Bunun hükmü, şayet mukallidin mü'min olduğuna hükmetmişsek, birinci nev'in üçüncü kısmının hükmü gibi olur.

Üçüncü nev'i: Kalbî inkârdır. Bu durum da, bu kalbî inkârla beraber, ya dilin ikrârı veya dilin inkârı veyahut da sükût bulunur.

Birinci kısım: Kalbî inkârla beraber, dilin ikrarının bulunmasıdır. Buna göre bu ikrar, eğer mecburî ise, bu münafıktır. Eğer kendi ihtiyarı ile ise, bu bir şüpheye binâen âlemin kadîm olduğuna inanıp, sonra kendi ihtiyarıyla ve diliyle âlemin muhdes olduğunu ikrar etmesi durumuna benzer. Bu ise, olabilir. Çünkü, kalbiyle bilip lisanıyla inkâr etmesi, ki bu bile bile ve inadî bir küfürdür; bu caiz oluyor da, kalbiyle bilmeyip diliyle ikrar etmesi niçin caiz olmasın? Bu kısım da, nifaktan sayılmıştır.

İkinci kısım: Hem kalbî bir inkârın ve hem de lisanî bir kabul etmeyişin bulunmasıdır ki, bu durumda olan kimse münafık değil, kâfirdir. Çünkü o, kalbindekinin aksine olan herhangi bir şey açığa vurmamıştır.

Üçüncü kısım: Lisanın sükût etmesiyle beraber, kalbin inkâr etmesidir. Bu durumda olan kimse de, münafık değil, kâfirdir; çünkü o da, kalbindekinin aksine olan bir şey izhar etmemiştir.

Dördüncü nev'i: Her türlü inançtan hali olan kalptir. Buna göre, bu hali olmayla beraber, ya ikrar veya inkâr veyahut da sükût bulunur.

Birinci kısım: İkrarın bulunması durumunda, bu ikrar ya ihtiyarî veya ızdırarî (zorunlu) olur. Eğer ihtiyarî olursa, bu durumda o kimse, ya, araştırmaya devam ediyordur ki, ona kâfir hükmünü vermek gerekmez; ancak o, caiz olmayan bir şeyi yapmaktadır. Zira o, kendisi hakkında doğru konuşup konuşmadığı bilinmeyen bir durumdan haber vermektedir. Eğer o kişi bir araştırma içinde değilse, bu mesele tartışmalıdır. Eğer bu ikrar ızdırarî (zorlamalı) olursa, sahibi küfre nisbet edilmez. Çünkü kendi ihtiyarıyla ikrar etmeyişi, araştırmak içinse ve bu kimse de kendisinin ikrarı terk etmesinden endişelenmiyorsa, bunun bu işi çirkin sayılmaz.

İkinci kısım: Dil ile inkâr etmekle beraber, her şeyden hali olan kalbin durumudur. Bunun hükmü ise, dördüncü nev'in birinci kısmının hükmünün aksinedir.

Üçüncü kısım: Hem kalbin hali olması, hem de dilin hiçbir beyanda bulunmaması.... (yani sükût etmesi). Eğer bu kimse bir araştırma içindeyse, burada böyle bir araştırma vâciptir. Eğer, bu kimse araştırmada değilse, onun kâfir olduğuna hükmetmek gerekir; ona kesinlikle münafık hükmü verilmez. Bu konuda, yapılabilecek sınıflama bundan ibarettir. Bütün bunlardan nifakın ne olduğu; münafıkın, kalbinde ister zahirine zıt bir şey bulunsun veyahut da içi zahirinin ifade ettiği her şeyden hali olsun, dışı içine (kalbine) uymayan kişi olduğu ortaya çıkmış olur. Bunu iyice kavradığında, *"İnsanlardan, 'Allah'a ve ahiret gününe iman ettik!' diyenler vardır."* (Bakara, 8) sözünden muradın, münafıklar olduğu anlaşılmış olur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, aslî kâfirin küfrünün mü daha çirkin, yoksa münafıkın küfrünün mü daha çirkin olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bir kısmı, aslî kâfirin küfrünün çirkin olduğunu söylemişlerdir. Çünkü onlara göre, kâfir olan kimse, kalben cahil, lisanen de yalancıdır. Münafık ise kalben cahil, lisanen ise, sadıktır. Diğerleri ise, münafık da lisanen yalancıdır, demişlerdir. Çünkü münafık, o inanç üzere olmadığı halde, imanının olduğunu söylemiştir. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak, *"Bedevi Araplar, iman ettik, dediler. De ki: Siz iman etmediniz. Ama, Müslüman olduk deyin. Çünkü, iman henüz kalbinize girmedi."* (Hucurât, 14) ve:

"Allah şehadet eder ki, münafıklar muhakkak yalancıdırlar." (Münafikûn, 1) buyurmuştur. Sonra münafık, kâfire nispetle, çirkin olan bazı şeylerle de muttasıftır:

a) O, insanların düşüncelerini karıştırmaya yeltenmişken, kâfir ise buna yönelmemiştir.

b) Kâfir, erkeklik tabiatı üzerinedir. Münafık ise, kancıklık tabiatı üzerinedir.

c) Kâfir kendisinin yalan söylemesine razı olmamış, bundan kaçınmış ve sadece doğruyu söylemeye razı olmuşken, münafık ise yalan söylemeyi tercih etmiştir.

d) Münafık, aslî kâfirin aksine, küfrüne bir de alay etmeyi ilâve etmiştir. Küfrünün fazla olmasından ötürü de, Cenâb-ı Hak, *"Muhakkak ki münafıklar, ateşin en alt tabakasındadırlar."* (Nisa, 145) buyurmuştur.

e) Mücâhid, Cenâb-ı Hakk'ın dört âyette mü'minleri zikrettiğini, sonra ikinci olarak iki âyette kâfirlerden bahsettiğini, üçüncü olarak da, on üç âyetle münafıklardan bahsettiğini; bunun ise, münafıkların suçlarının daha büyük olduğuna delâlet ettiğini söylemiştir. Bu, uzak bir görüştür. Çünkü, münafıkların haberlerinin çok anlatılması, onların günahlarının büyük olmasını gerektirmez. Eğer bunların suçları büyükse, bu başka sebeplerden dolayıdır. Bu da, onların, küfürlerine, başkalarını aldatmak, alay etmek ve buna mümasil başka gailelerin peşinden koşmak gibi günahları eklemeleridir. Buna şu şekilde cevap vermek de mümkündür: Onların haberlerinin çokça anlatılması, bunların şerlerini savuşturmaya verilen ehemmiyetin kâfirlerin şerlerini savuşturmaya gösterilen çabadan daha fazla olduğuna delâlet eder ki, işte bu, onların günahlarının kâfirlerinkinden daha büyük olduğuna delâlet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

a) Allah'ı tanımayan, fakat O'nu tanıdığını diliyle ikrar eden kimsenin Cenâb-ı Hakk'ın وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ *"Onlar mü'min değildirler"* (Bakara, 8) ifadesinden dolayı, mü'min olmadığına delâlet eder. Kerrâmiyye ise, böyle kimsenin mü'min olacağını söylemiştir.

b) Bu âyet, her mükellefin Allah'ı bildiğini, Allah'ı bilmeyen kimsenin mükellef olamayacağını iddia eden kimsenin görüşünün batıl olduğuna delâlet etmektedir. Bu iddiada yer alan, "her mükellef Allah'ı bilir" sözünün batıl olmasına gelince, deriz ki, şu münafıklar şayet Allah'ı bilseler ve O'nu ikrar etselerdi, onların bunu ikrar etmelerinin iman olması gerekirdi. Çünkü, Allah'ı tanıyıp O'nu ikrar eden kimsenin, mutlaka mü'min olması gerekir. İkincisine gelince, Allah'ı tanımayan kimse, şayet mazur görülseydi, bu tanımayışlarına karşılık, Allah onları kınamazdı. Buna göre, kelâmcılardan, "eşyayı tanımayan kimse mazur olur" diyen kimsenin görüşü batıl olmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

1) İbn Abbas'tan şöyle dediği rivayet edilmiştir: İnsan, insan diye adlandırıldı. Çünkü, ondan bir ahid alındı da, ama o bu ahdini unuttu. Şair

ise, "sen insan olarak isimlendirildin, çünkü sen ahdini unuttun" demiştir. Ebû'l- Feth el-Bestî:

يَا اَكْثَرَ النَّاسِ اِحْسَانًا إِلَى النَّاسِ وَاَكْثَرَ النَّاسِ إِمْضَالًا عَلَى النَّاسِ
نَسِيتَ عَهْدَكَ وَالنِّسْيَانُ مُغْتَفَرٌ فَاغْفِرْ فَأَوَّلُ نَاسٍ اَوَّلُ النَّاسِ

"Ey insanların insanlara en fazla ihsanda bulunanı; ve insanların, insanlara en fazla lütufta bulunanı! Sen, ahdini unuttun, unutmaksa bağışlanmıştır. O halde, sen de bağışla; çünkü ilk unutan, ilk insandır" demiştir.

2) İnsan, kendi gibi insanlarla ünsiyet kazandığı için, insan diye adlandırılmıştır.

3) Âlimler, "insan, aşikâr olduğu ve görüldüğü için, insan diye adlandırılmıştır. Nitekim, Cenâb-ı Hakk'ın, اٰنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا *"Tûr dağı tarafından bir ateş gördü"* (Kasas, 29) sözü de bu manadadır. Cinlere de, görülmedikleri için "cin" adı verilmiştir. Her lafzın başka bir şeyden müştak olması gerekmez. Aksi halde, teselsül gerekir. Buna göre, insan lâfzını başka bir kelimeden türetmeye ihtiyaç yoktur.

BEŞİNCİ MESELE

İbn Abbas, bu âyetin ehl-i kitabın münafıkları hakkında nazil olduğunu söylemiştir. Abdullah b. Ubeyy, Mu'teb b. Kuşeyr ve Cedd b. Kays bunlardandır. Bunlar, mü'minlerle karşılaştıklarında iman ve tasdik ettiklerini söyleyerek, "Şüphesiz biz, kitabımızda O'nun niteliklerini ve sıfatlarını görmekteyiz" diyorlar; halbuki, başbaşa kaldıklarındaysa, böyle olmuyorlardı.

ALTINCI MESELE

"مَنْ" lâfzı, ikil, çoğul ve tekil olmaya eleverişli bir kelimedir. Tekil için kullanılmasına gelince, bunun âyetteki delili, وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَ *"Onlardan, seni dinleyen vardır"* (Muhammed, 16) âyeti; çoğul için kullanılmasına âyetten delili; وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُونَ اِلَيْكَ *"Onlardan seni dinleyenler vardır"* (Yûnus, 42) âyetidir. Bunun sebebi, lâfzının müfred (tekil), manasının ise çoğul oluşudur. Müfred olduğu zaman lâfzına, cemi olduğu zaman da manasına başvurulur. Bu âyette, her iki durum da bulunmaktadır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın "يَقُولُ" - "diyor" lâfzı müfret, "اٰمَنَّا" - "iman ettik" lâfzı da cemîdir. Âyetin konularından, geriye birkaç sual kalmıştır.

Birinci sual: Münafıklar, Allah'a ve ahiret gününe inanmışlardı. Ne var ki onlar, Hz. Peygamber'in nübüvvetini inkâr ediyorlardı. O halde Cenâb-ı Hak, onların Allah'a ve âhiret gününe iman etmek iddialarında, onları niçin yalanlamıştır?

Cevabımız şudur: Bu âyeti müşriklerin münafıklarına hamlettiğimizde, herhangi bir güçlük kalmaz. Çünkü onların çoğu, Allah'ı tanımıyor, öldükten sonra dirilmeyi ve bir araya getirilmeyi inkâr ediyorlar. Şayet bu âyeti ehl-i kitabın -ki bunlar Yahudîlerdir- münafıklarına hamledersek, işte, onların Allah'a inanmaları bir iman sayılmadığı için, Allah onları yalanlamıştır. Zira onlar, Cenâb-ı Hakk'ın, cisim olduğuna inanıyorlar ve "عُزَيْرٌ ابْنُ اللهِ" *"Uzeyr, Allah'ın oğludur"* (Tevbe, 30) diyorlar. Onların âhiret gününe inanmaları da iman değildir. O halde onlar "اٰمَنَّا بِاللهِ" - "Allah'a iman ettik" dediklerinde, onların kötülükleri kat kat fazlalaşmış olur. Çünkü onlar kalpleriyle, bu batıl yol üzere Allah'a inanıyor; lisanlarıyla da, bu sözleriyle, "muhakkak ki biz de, sizin imanınız gibi Allah'a iman ettik!" diyerek, Müslümanlara böyle bir vehim veriyorlardı. İşte bu sebepten dolayı, Cenâb-ı Hak onları bu hususta yalanlamıştır.

İkinci sual: Cenâb-ı Hakk'ın "وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ" (Onlar mü'min değildirler) sözü, yine Allah'ın "اٰمَنَّا بِاللهِ" (Biz Allah'a iman ettik) sözüyle nasıl mutabık olur. Birincisi, failin değil de fiilin durumunu zikretmek hakkındadır; ikincisi ise, fiilin değil de failin durumunu zikretmek hakkındadır. Böyle bir soruya da şöyle cevap veririz: Bir kimse, "falanca, filan meselede tartıştı" dediğinde, sen, şayet "O, o meselede tartışmadı" dersen, sen onu yalanlamış olursun. Ama sen, şayet "O, münakaşa edenlerden değildir" dersen, onu tekzib etme hususunda mübalağa etmiş olursun. Yani, o kimse, böyle münazara edecek cinsten bir adam değildir, bu onun hakkında nasıl düşünülebilir? Burada da durum böyledir; onlar, "Allah'a iman ettik" dediklerinde, şayet Cenâb-ı Hak, "Onlar iman etmediler" deseydi, bu onları tekzib etmek olurdu. Ama Cenâb-ı Hak, "وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ" (Onlar mü'min değildirler) deyince, bu onları tekzib etme hususunda mübalağa ifade eder. Bunun bir benzeri de, Cenab-ı Hakk'ın, يُرِيدُونَ اَنْ يَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا *"Onlar ateşten çıkmak istiyorlar, oysa ki onlar oradan çıkıcı değillerdir."* (Maide, 37) âyetidir. "وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا" sözü senin, "وَمَا يَخْرُجُونَ مِنْهَا" (Onlar oradan çıkmıyorlar) sözünden daha mübalağalıdır.

Üçüncü sual: "Ahiret günü"nden murat nedir? Bu soruya cevabımız şu olur: Bununla, sınırı olmayan bir vaktin kastedilmesi caizdir. Bu vakit de, müddeti bitmeyen, kesintisiz bir ebedîliktir. Ve, yine bununla, nüşûr (dirilme)dan başlayan cennet ehlinin cennete; cehennemliklerin ise cehenneme gireceği vakitle sınırlanan bir zamanın murat edilmesi de uygundur. Çünkü bu, sınırlanan vakitlerin en sonuncusudur, bundan sonra ise, herhangi bir tahdit söz konusu değildir.

يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا ۚ وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿٩﴾
فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ ۙ فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًا ۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ۢ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ ﴿١٠﴾

"Allah'ı ve iman edenleri aldatıyorlar. Halbuki onlar, ancak kendilerini aldatıyorlar da, bunun farkında değiller. Onların kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını arttırmıştır. Yalan söylediklerinden ötürü, onlara acı veren bir azap vardır." (Bakara, 9-10)

Bil ki, Cenâb-ı Hak, münafıkların kabahatlerine dair dört şey zikretmiştir:

Birincisi, bu âyette zikretmiş olduğu şeydir ki, o da münafıkların "Allah'ı ve mü'minleri aldatma gayretleridir." Bu sebeple, ilk önce aldatmanın ne olduğu bilinmelidir.

Sonra ikinci olarak Allah'ı aldatmalarından murat nedir?

Üçüncü olarak, niçin onlar Allah'ı aldatmaya kalkışmışlardır?

Dördüncü olarak, "Onlar ancak kendilerini aldatıyorlar" sözünden maksat nedir?

BİRİNCİ MESELE: **Aldatma (Hud'a) Ne Demektir?**

Aldatmanın kötü bir şey olduğu hususunda herhangi bir şüphe yoktur. Ayıplanan ve kötü kabul edilen şey bir daha yapılmasın diye, başkasından ayırt edilmelidir. **"el-Hud'a"** lafzının esas manası, gizlemektir. Kasaya da, "الْمِخْدَعُ" denilmektedir. Boynun iki tarafındaki damara da, gizli oldukları için "الْأَخْدَعَانِ" adı verilir. Yine Araplar, keler yuvasına girip, pek

az göründüğü zaman da "خَدَعَ الضَّبُّ خَدْعًا" ve "وَخَادِعٌ، طَرِيقٌ خَيْدَعٌ" (yanıltıcı ve aldatıcı yol) derler. Tecrübe kazanıncaya kadar birçok kez yanılan kimseye de "الْمُخَدَّعُ" denilmesi bundandır.

Muhâdara'nın tarifine gelince bu, insana güven ve emniyet vehmi veren şeyleri izhar edip, başkasına zarar vererek ondan kurtulunması gereken şeyi de gizlemekten ibarettir. Bu, küfürde nifâk; güzel fiillerde ise riya gibidir. Bütün bunlarsa, dinin gerektirdiği şeylerin aksine hareketlerdir. Çünkü din, doğruluğu; gurûr ve kötülük yapmaktan vazgeçmeyi gerektirir. Yine bu din, ibâdetler konusunda her şeyin, sırf Allah için yapılmasını ister. Müraînin maksadının tersini izhar ettiğinde, "müdellis-gerçeği örten" diye vasfedilmesi de bu manadandır. Nitekim hadis ıstılahındaki "tedlîs" de buradan alınmıştır. Çünkü ravî, dinlemediği kimseden dinlemiş olduğu vehmini verir. Halbuki bunu açıkladığında, o kimseye "müdellis" adı verilmez.

***İKİNCİ MESELE:* Münafıkların, Cenab-ı Allah'ı Aldatması Meselesi**

Münafıklar Allah'ı nasıl aldatmaya çalışırlar? Birisi şöyle diyebilir: Allah'ı aldatmak iki yönden imkânsızdır:

a) Cenab-ı Hak, kalpleri ve kalplerde olan sırları, her şeyi bilendir. Bu sebeple aldatılması mümkün değildir.

b) Münafıklar, Allah'ın kendilerine peygamber yollamış olduğuna inanmamışlardır. Bundan dolayı onların nifâklarındaki maksadı, Allah'ı aldatmak olmamıştır. Binaenaleyh, bu lâfzı zâhirine hamletmenin mümkün olmadığı sübût bulmuş olur.

Öyleyse, burada iki yönden tevil yapmak gerekmektedir:

a) Cenâb-ı Hak burada kendi zâtını zikretmiş, bununla da şanını yüceltmek ve ululamak için Resûlü'nü kastetmiştir. Nitekim bu muhtevada olmak üzere şöyle buyurmuştur:

"Sana biat edenler yok mu, muhakkak ki onlar Allah'a biat etmektedirler" (Fetih, 10). Bunun tersini ifade etmek içinse, *"Biliniz ki, ganimet olarak elde ettiğiniz her şeyin beşte biri Allah'ındır"* (Enfal, 41) buyurarak, Resûlü'nün almış olduğu hisseyi kendi zâtına nisbet etmiştir. İşte münafıklar peygamberi aldattıklarında, "Onlar Allah'ı aldattılar, aldatmaya çalıştılar" denilmiştir.

b) "Kâfir oldukları halde iman ettiklerini söyleyerek, Allah karşısında takındıkları tavırları, hile yapan kimsenin durumuna benzer. Kendi nezdinde kâfir oldukları halde, onlara Müslümanların hükümlerinin tatbik edilmesini emretmek suretiyle Allah'ın onlara yaptığı da, onların, Allah'ın emrine uyarak, O'nun kendileri hakkındaki hükümlerini icrâ etmeleridir" denilmesidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Aldatma Teşebbüsünden Maksatları

Bu mesele, hileden maksadın ne olduğunu açıklama hususundadır. Bu hususta, birkaç vecih bulunmaktadır:

a) Münafıklar, mü'minlere, iman ettiklerini gösterdiklerinde, Peygamber ve mü'minlerin onları ta'zim ve ikram etme hususunda diğer mü'minler gibi mütalaa edeceklerini sanmış olmalarıdır. Eğer onlar, izhâr ettiklerinin tersini gizlemişlerse, işte "aldatma"dan maksatları budur.

b) Onların maksatlarının, Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin, sırlarını onlara ifşa etmelerini ve böylece onların bu sırları, mü'minlerin düşmanı olan kâfirlere aktarmalarıdır.

c) Öldürülmek vb. gibi kâfirlere tatbik edilen hükümleri, kendilerinden uzak tutmalarıdır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s):

"Lâ ilâhe illallâh deyinceye kadar insanlarla savaşmam emrolundu"[1] buyurmuştur.

d) Onların ganimet mallarındaki arzularıdır. Şayet, Allah'u Teâla, "Hz. Peygamber'e onların hile ve aldatmalarının keyfiyetini vahyetmeye kâdirdi. Onların bu iç yüzlerini ortaya koymak için niye bunu yapmamıştır?" denilirse, deriz ki: Şüphesiz Cenâb-ı Hak, İblîs ve zürriyetinin kökünü kazımaya kâdirdi. Ne var ki, onları olduğu gibi bırakarak, üstelik onları güçlendirdi. Bu, ya Allah dilediğini yapar ve dilediği hükmü verir olduğundandır veya kendisinden başka hiç kimsenin bilemeyeceği bir hikmetten dolayıdır.

Şayet, "müşâreket ifade ettiği halde "خَادَعَ" kelimesinin bir şahıs için kullanılması doğru mudur?" denilirse, biz deriz ki: Keşşâf adlı tefsirin müellifi, bunun böyle kullanılmasının hikmetini şöyle açıklamıştır: Her ne kadar "خَادَعَ" fiili, "فَاعَلَ" vezninde gösterilmişse de, bununla "خَدَعَ" kastedilmiştir. Çünkü "فَاعَلَ" vezni, aslında mübalağa ifade eder. Faili yenilmeye

1 **Buharî,** İman, 16 (1/12) vd.

çalışılan fiil, fâili, yenilmeksizin, bunu gerektiren sebebin kuvveti fazla olduğundan, tek başına o fiili yaptığında, sülasisinden daha muhkem ve daha belîğ olarak getirilir. Bunu, Ebu Hayve'nin "يَخْدَعُونَ اللهَ" şeklinde okuması da teyid etmektedir.

Sonra Cenâb-ı Hak "يَقُولُ" lâfzını beyan için, "يُخَادِعُونَ" buyurdu. "يُخَادِعُونَ اللهَ" diye başlayan cümlenin "müste'nef cümle" olması da caizdir. Buna göre sanki "Onlar yalancı oldukları halde, niçin iman iddiasında bulunmuşlardır? Onların bundaki çıkarları nedir?" denildiğinde, cevap olarak, "يُخَادِعُونَ" (hile yapıyorlar, aldatıyorlar) denilmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Münafıkların Kendi Kendilerini Aldatmaları**

Nâfi', İbn Kesîr ve Ebû Amr, "وَمَا يُخَادِعُونَ"; geriye kalan kıraat âlimleri ise "يَخْدَعُونَ" şeklinde okumuşlardır. Birincilerin delilleri, lâfzın mutâbakatıdır. Böylece bu lâfız birinci lafza mutabık olmuş olur. Diğerlerinin delilleri ise, "اَلْمُخَادَعَةُ" ancak iki kimse arasında olur. Tek bir insanın kendini "muhâdi" aldatması mümkün değildir. Sonra onlar, Cenâb-ı Hakk'ın "وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّا اَنْفُسَهُمْ" sözü hakkında, iki görüş nakletmişlerdir.

a) Cenâb-ı Hak, o münâfıkları bu fiillerine mukabil cezalandırır ve onlara azap eder. Bu sebeple, onlar gerçekte, sadece kendilerini aldatmış olurlar. Bu görüş Hasan-ı Basrî'den nakledilmiştir.

b) Müfessirlerin çoğunun kabul ettiği görüştür. O da, aldatmanın neticesinin dünyada bu münafıklara yönelik olmasıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak, onların bu hilelerinin zararını mü'minlerden savuşturur ve onu münâfıklara döndürür. Bu da, tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetleri gibidir...

"Muhakkak ki münafıklar Allah'ı aldatıyorlar; oysa ki Allah, onları aldatmaktadır" (Nisa, 142).

"Bizler ancak alay edicileriz. Hakikatte Allah (cezalarını vererek) onlarla alay eder" (Bakara, 14-15).

"Biz de, o akılsızların iman ettikleri gibi iman mı edeceğiz? İyi bilin ki, onlar akılsızların ta kendileridir" (Bakara, 13).

"Onlar bir tuzak kurdular, Biz de onların tuzaklarını bozduk" (Neml, 50).

"Onlar bir tuzak kuruyorlar. Ben de bir tuzak kuruyorum" (Tarık, 15-16).

"Allah ve Resûlü'yle savaşanların cezası ancak..." (Maide, 33) ve

"Allah'a ve Resulü'ne eziyyet verenler yok mu..." (Ahzâb, 57) âyetleri gibidir.

Bundan sonra, âyet hakkında geriye bir kaç bahis kalmıştır:

1) "وَمَا يُخَادِعُونَ" lafzı, "يَخْتَدِعُونَ، وَمَا يُخْدِعُونَ" anlamında "يَخْدَعُونَ" ve meçhul sîgasıyla "يُخْدَعُونَ" ve "يُخَادَعُونَ" şekillerinde okunmuştur.

2) "Nefs", bir şeyin zâtı ve hakikatidir. Cenâb-ı Hakk'ın: *"Sen benim içimdekini biliyorsun, ben ise senin nefsinde olanı bilmiyorum"* (Maide, 116) âyetinden dolayı, bu kelime cisimlere tahsis edilemez. Onların "hileleriyle" kendisine zarar verilmesi kastedilen, kendi zatlarıdır; çünkü onların hileleri kendilerinden başkasına ulaşamaz.

3) "Şuur", bir şeyi duyu yoluyla bilmeye denilir. İnsanın meşâiri ise, onun duyu organlarıdır. Buna göre mana şöyle olur: Bu yaptıklarının zararının onlara ulaşması, âdeta gözle görülüp elle tutulan bir durumdur. Ne var ki onlar iyiden iyiye gaflete daldıklarından, sanki duyu kabiliyetlerini yitirmiş gibidirler.

Kalp Hastalığı

Cenâb-ı Hakk'ın "فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ" sözüne gelince: Bil ki, "مَرَضٌ" o sıfattan çıkan fiillerde, bir zararın meydana gelmesini gerektiren bir sıfattır. Kalbe mahsûs olan özellik, Allah'ı bilmek, O'na itaat ve kulluk etmek olduğu için, kalpte bu özelliklere mani olacak herhangi bir sıfat meydana geldiğinde, bu sıfatlar kalbin hastalığı olurlar. Şayet: "Ziyâde" (fazlalaşma) kendisine ilave edilenin cinsindendir; eğer, buradaki hastalıktan maksat küfür ve cehâlet hastalığı ise, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın فَزَادَهُمُ اللهُ مَرَضًا *"Allah da onların hastalığını artırdı"* sözü, bu küfür ve cehalete hamledilmiş olur. Bu durumda da, Allah'ın, küfrün ve cehaletin fâili olması gerekir, denilmiştir.

Mu'tezile'nin Kalp Hastalığı Hakkındaki Te'vîli

Mû'tezile'ye göre Cenâb-ı Hakk'ın bundan muradının, birçok sebebe binâen, küfür ve cehalet fiili olması caiz değildir.

Birincisi: Şüphesiz kâfirler, Kur'an'ı eleştirme hususunda çok hırslı idiler. Eğer âyetin manası bu olsaydı, "Onlar Hz. Muhammed (s.a.s.)'e şöyle derlerdi: Allah, hakkımızda küfrü yaratınca, sen kalkıp bize imanı nasıl emredersin?.

İkincisi: Cenâb-ı Hak, küfrün fâili olsaydı, yalancılar elinde mu'cize göstermesi de câiz olurdu. Bu durumda da, Kur'an'ın hüccet olması diye bir şey kalmazdı. O halde biz Kur'an'ın tefsiri ve manaları ile ne diye meşgul oluyoruz?

Üçüncüsü: Cenâb-ı Hak, bu âyetleri, onların küfretmelerine karşılık onları kınamak amacıyla zikretmiştir. Bu durumda, kendilerinde yaratmış olduğu bir şeyden dolayı onları nasıl kınar?

Dördüncüsü: Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ *"Onlara elim bir azab vardır'* sözüdür. Şayet Allahü Teâlâ onların renklerini ve boylarını yarattığı gibi, bunu da onlarda yaratmış olsaydı, Allah'ın onlara azap edeceği hangi günahları vardır?

Beşincisi: Cenâb-ı Hak, bu acıklı azabı, بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ *"Yalan söylemeleri sebebiyle"* sözüyle onlara nisbet etmiştir. İşte buna göre de onları, yeryüzünde müfsitlerin ta kendileri, akılsızların ta kendileri olarak vasfetmiş, şeytanlarıyla başbaşa kaldıklarında onların, "Biz aslında sizinle beraberiz" dediklerini belirtmiştir.

Râzî'nin Mes'eleyi İzahı

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: Âyeti birçok bakımdan tevil etmek gerekir:

a) âyette geçen "hastalık" gam ve keder anlamına hamledilir. Çünkü, مَرَضَ قَلْبِي مِنْ أَمْرِ كَذَا "Falan işten ötürü kalbim kederlendi" denilir. Buna göre âyetin manası şu olur: Münafıklar, Hz. Peygamber'in işinin sağlamlaştığını ve günden güne şanının yüceldiğini gördüklerinde kalpleri kederlenmişti.

Bu durum, onların riyâsetlerinin elden gitmesine sebep oluyordu. Nitekim rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, bir defasında eşeğine binmiş olduğu halde, Abdullah b. Ubeyy b. Selûl'ün yanından geçmiş, İbn Selûl Hz. Peygamber'e "Ey Muhammed, eşeğini uzaklaştır, çünkü onun kokusu bana eziyet veriyor" deyince, Ensârdan bir zat Hz. Peygamber'e, "Ey Allah'ın Resûlü, onu mazûr gör; çünkü sen bize gelmezden önce, biz onu reis yapmaya karar vermiştik!" İşte bu kimselerin kederleri şiddetlenince, Allahu Teâla bunu ifâde ederek, فَزَادَهُمُ اللهُ مَرَضًا *"Allah da onların hastalıklarını arttırdı"* buyurmuştur. Yani, Hz. Peygamber'in işinin ve şanının yüceliğini ve ululuğunu arttırtmakla, onların keder üstüne kederlerini arttırdı.

b) Onların hastalıkları ve küfürleri, sorumluluklarının artması sebebiyle de artmıştır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın Tevbe Sûresi'nde, *"Bu sûreler de onların küfürlerine küfür kattı"* (Tevbe, 125) buyurduğu gibidir. Halbuki sûre, hakikatte onların küfrünü arttırmamıştır. Ama onlar, bu sûreler nâzil olduğunda onları inkâr ettikleri için küfürleri artınca, onlar hakkında böyle

denilmiştir. Yine bu, Hz. Nuh'tan nakledilerek söylenilen;*"Ben onları gece gündüz nehyettim. Ama benim davetim, onların ancak kaçmalarını arttırdı"* (Nuh, 5-6) âyetleri gibidir. Halbuki, onları davet etmek, onların firarını gerektirmemiştir. Ne var ki onlar, bu davet sırasında kaçışlarını arttırmışlardır. Ve yine Cenâb-ı Hak; وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ ائْذَنْ لِي وَلَا تَفْتِنِّي *"Onlardan, 'bana izin ver (de kalayım), beni fitneye düşürme' diyen vardır"* (Tevbe, 49) buyurmuştur. Hz. Peygamber ona savaştan geri kalma izni vermemekle, onu fitneye düşürmüş olmazdı. Fakat savaşa çıktığında fitneye düşen o münafığın kendisidir. Bundan dolayı da, fitneye düşürme Hz. Peygamber'e nisbet edilmiştir.

"Sana Rabbinden indirilenler, onlardan birçoğunun azgınlığını ve küfrünü arttıracaktır" (Maide, 68).

"Onlara bir uyarıcı geldiğinde, onların ancak nefretini arttırdı" (Fatır, 42) âyetleri de böyledir. Kendisine nasihat ettiğin halde bundan öğüt almayarak, kötülüğünde ileri giden kimseye söylemiş olduğun, مَا زَادَتْكَ مَوْعِظَتِي إِلَّا شَرًّا وَمَا زَادَتْكَ إِلَّا فَسَادًا "Benim nasihatim, senin ancak kötülüğünü ve fesadını arttırdı" sözün de böyledir. Münafıklar da böyledir. Onlar kâfir olunca, sonra Allah onları dininin hükümlerine davet ettiğinde, onlar bu dinî kuralları inkâr edip de böylece küfürlerini arttırınca şüphesiz onların küfürlerinin artması Allah'a nisbet edilmiş oldu.

c) Cenâb-ı Hakk'ın "فَزَادَهُمُ اللهُ مَرَضًا" sözünden maksat, Allah'ın onlara lütfunu arttırmamasıdır. İşte bu lütfu arttırmaması sebebiyle de Allah onları yardımsız bırakmıştır. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın; *"Allah onları kahretsin, nasıl da (Hak'tan) döndürülüyorlar!"* (Tevbe, 30) sözü gibidir.

d) Araplar, bakışın sönüklüğünü "hastalık" kelimesiyle niteler ve şöyle derler: جَارِيَةٌ مَرِيضَةُ الطَّرْفِ "Bakışları sönük câriye..." Cerîr ise, şöyle demiştir:

إِنَّ الْعُيُونَ الَّتِي فِي طَرْفِهَا مَرَضٌ قَتَلْنَنَا ثُمَّ لَمْ يُحْيِينَ قَتْلَانَا

"Bakışlarında bir sönüklük olan gözler yok mu? Öldürdüler bizi, sonra da ölülerimizi diriltmediler."

Âyetteki hastalık da, onların niyetteki gevşeklikleridir. Bu böyledir. çünkü önce, onların kalpleri muhârebe, çekişme ve düşmanlık gösterme hususunda çok kuvvetli idi. Sonra saltanatları kırıldı, böylece bu korku ve hastalık sebebiyle münafıklığa başvurdular da, bunun üzerine Cenâb-ı Hak, "فَزَادَهُمُ اللهُ مَرَضًا" buyurdu. Yani, Allah onlarda bu inkisarı, korkuyu ve bu zayıflığı arttırdı. Muhakkak ki Cenâb-ı Hak bunu;

"Allah onların kalplerine bir korku saldı da, onlar kendi elleriyle ve mü'minlerin elleriyle, evlerini harâp ederler" (Haşr, 2) âyetiyle tahakkuk ettiğini bildirmiştir.

e) âyetteki hastalığın, kalbin acısı manasına hamledilmesidir. Bu böyledir, çünkü insan haset, nifak ve başkalarının başına bir kötülüğün gelmesini bekleme hastalığına tutulduğunda ve bu hastalık onda devam ettiğinde, çoğu kez bu durum, kalbin mizâcının değişmesine ve onun elem duymasına sebep olur. Lafzı bu manaya hamletmek, o lafzı hakiki manasına hamletmek olur. Bu sebeple de, diğer izah tarzlarından daha üstün olur.

Acı Veren Azap

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ" sözüne gelince, bu konuda Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "اَلِيمٌ" kelimesi "يَأْلَمُ - اَلِمَ" fiilinden ism-i fâildir; tıpkı "وَجِيعٌ" kelimesinin "يَوْجَعُ - وَجَعَ" kelimesinden ism-i fâil olması gibi... "Azap " kelimesinin "elîm" sıfatıyla nitelenmesi, tıpkı Arapların تَحِيَّةٌ بَيْنَهُمْ ضَرْبٌ وَجِيعٌ "Onların aralarındaki selamlaşmaları, acı veren bir darbe gibidir" demesi de böyledir. Bu, yine Arapların جَدَّ جِدُّهُ "Onun ciddiyeti büyük oldu, ciddî oldu" demelerine benzer. Ciddiyet nasıl, ismi fâili olan kişiye ait bir nitelik ise, bunun gibi "elem" sıfatı da, gerçekte elem veren şeye aittir.

Azâba Sebep Yalancılıktır

Allahu Teâla'nın بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ *"Yalan söylemeleri sebebiyle"* sözüne gelince, bunda birkaç bahis söz konusudur:

1) Yalan, bir şeyden, gerçekte olduğunun aksine olarak haber vermektir. Câhiz bunu, ancak haber veren kimsenin haber verilen şeyin haberin aksine olduğunu bildiğinde yalan olarak adlandırır. Bu âyet ise, Câhiz'in aleyhine bir delildir:

2) Allah'ın "وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ" sözü, onların yalanlarının, elem verici bir azabın sebebi olduğu hususunda açık bir ifâdedir. Bu ise, her türlü yalanın haram olmasını gerektirir. Hz. İbrahim (a.s.)'in üç defa yalan söylediği rivayetine gelince, bundan maksat "ta'riz"dir. Ancak şekil yönünden yalana benzediği için, "yalan" olarak adlandırılmıştır.

3) Bu âyette iki kıraat bulunmaktadır:

Birincisi: "يَكْذِبُونَ" kıraatidir. Buna göre onların söyledikleri yalandan maksat onların "Allah'a ve âhiret gününe inandık" demeleridir.

İkincisi: Tasdik etmenin zıddı ve yalan söylemenin mübâlağası olan "كَذَّبَ" fiilinden olmak üzere, "يُكَذِّبُونَ" kıraatidir. Nitekim doğru olmak hususunda mübalağa edildiğinde de, "صَدَّقَ" (çok doğru oldu) denilir.

Münafıklar Toplumu Düzeltme İddiası Güderler

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ﴿١١﴾
أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَٰكِن لَّا يَشْعُرُونَ ﴿١٢﴾

"Onlara, 'yeryüzünde fesat çıkarmayın' denildiğinde, 'biz, ancak ıslâh edici kimseleriz,' dediler. İyi bilin ki, onlar fesatçıların ta kendileridir." (Bakara, 11-12).

Bu da münafıkların fiillerinin çirkinliklerinin ikinci türüdür. Bu âyet hakkında, birçok bakımdan konuşulabilir:

a) "Yeryüzünde bozgunculuk yapmayın!" diyen kimdir? denilebilir;

b) "Yeryüzündeki fesat nedir?" denilebilir;

c) "Biz ancak ıslâh edici kimseleriz" diyenler kimdir? ve

d) "Salah" nedir?

BİRİNCİ MESELE: **Münâfıklara Yapılan Müdahale**

Âlimlerden bir kısmı, "Yeryüzünde fesat çıkarmayın" diyenin, Allah olduğunu; bir kısmı, bunun Peygamber (s.a.s) olduğunu; bir kısmı da, bunu söyleyen kimselerin mü'minler olduğunu söylemişlerdir. Bunların hepsi mümkündür. Fakat din ve nasihatla ilgisi olmayan kimsenin bunu söylemesi câiz değildir. En büyük ihtimal, bu sözü söyleyenin, onlarla yüzyüze konuşan kimse olmasıdır. Bu söyleme işi, ya şöyle olmuştur: Hz. Peygamber'e onların münafık oldukları hususu ulaşmış, fakat Hz. Peygamber buna kesin gözüyle bakmayarak, onlara nasihat etmiş, bunun üzerine onlar da, imanlarını ortaya koyacak ve kendilerinin de salâh hususunda diğer mü'minler gibi olduğunu belirtecek şekilde icâbet etmişlerdir.

Yahut da şöyle denilebilir: Hz. Peygamber'e kötülük yapan kimselerin bir kısmı, kendisinin fesat çıkardığını kabul etmeyerek, sözü çevirip, onlara "fesât çıkarmayın!" diyerek nasihat etmeye başlıyor. Şayet, "bu durumu

onlar Hz. Peygamber'e bildirmiyorlar mıydı?" denilirse, deriz ki "Evet; ancak münafıklar kınandıkları zaman, Müslüman olduklarını ve pişmanlık duyduklarını açıklıyor ve böylece de, kendileri hakkında bu haberleri yayan kimseleri yalanlayarak, Hz. Peygamber'e Allah adına yemin ediyorlardı. Nitekim Cenâb-ı Hak bu durumu; *"Onlar Allah'a yemin ederek, (böyle bir şey) demediklerini öne sürerler. Andolsun ki onlar, küfür kelimesini söylediler"* (Tevbe, 74), ve يَحْلِفُونَ لَكُمْ لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ *"Kendilerinden razı olasınız diye, size yemin ederler" (Tevbe,* 96) âyetlerinde haber vermiştir."

İKİNCİ MESELE: Fesâdın Mânâsı

"Fesât", bir şeyin faydalı olmaktan çıkmasıdır. Bunun zıd karşılığı ise, "salâh"tır. Nifâk'ın yeryüzünde fesât olmasına gelince, bu yapılan tariften daha fazla açıklamada bulunmamızı gerektirir. Bu hususta üç görüş vardır:

1) İbn Abbâs, Hasan-ı Basrî, Katâde ve Süddî'nin görüşüdür. Buna göre, yeryüzünde fesâttan maksât, Allah'a açıkça isyan etmektir. Bunun iyice izahı Kaffâl (r.a.)'ın zikrettiği şu hususdur: "Allah'a açıkça isyan etmek, yeryüzünü fesâda vermek kabul edilmiştir, çünkü dinî yasalar, kullar için vaz' olunmuş birtakım dinî kurallardır. İnsanlar buna sımsıkı sarıldıklarında, düşmanlık ortadan kalkar ve herkes kendi işiyle gücüyle başbaşa kalır. Böylece kan akıtmaların önüne geçilmiş ve fitneler dinmiş olur. Böylece bu yolla hem yeryüzünün, hem de orada yaşayanların iyiliği sağlanmış olur. Ama insanlar dinî emirlere sımsıkı sarılmayı bırakıp, herkes nefsinin arzuladığı şeyleri yapmaya yönelirse, o zaman kargaşa ve anarşi ortaya çıkar. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak; فَهَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ اَنْ تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ *"Demek iş başına geçince hemen yeryüzünde bozgunculuk yapacaksınız, öyle mi?* (Muhammed, 22) buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, onlara kendisine itaat etmekten yüz çevirdiklerinde, bu yüz çevirmeleriyle, yeryüzünde ancak bozgunculuk yapmış olacaklarına dikkatlerini çekmiştir.

2) Bu fesâdın, münafıkların kâfirlere müdahene edip onlarla içli dışlı olmalarını söylemektir. Çünkü manâfıklar, görünüşte mü'min olmakla beraber, içlerinden küfre meyletmiş olunca, bu durum, Hz. Peygamber'in ve O'nun yardımcılarının zayıfladığı vehmini veriyordu. Bu ise, kâfirleri, Hz. Peygamber'e düşmanlık izhar etmeye, ona harp ilân etmeye ve O'na üstün gelecekleri arzusunu duymaya tahrik ediyordu. Bu durumda ise, yeryüzünde büyük bir fesâd ortaya çıkmış olurdu.

3) Asamm, "Onlar arkadan, insanları Hz. Peygamber'i yalanlamaya, İslâm'ı inkâr etmeye ve din hakkında şüpheler saçmaya çağırıyorlardı", demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Toplumu Bozduğu Halde Hamiyyet İddia Edenler**

"Biz ancak ıslâh edicileriz" diyenler, münafıklardır. Onların bundan maksatlarına en yakın olan şey, nehyedildikleri şeyin zıddını ortaya koymaktır.

Onların, nehyedildikleri şey, "yeryüzünde bozgunculuk yapmak" olduğu için, bu durumda, "biz ancak ıslâh edicileriz" demeleri, bozgunculuk yapma suçuna bir "mukâbele" gibi olmuştur. Bu durumda iki ihtimal ortaya çıkar:

1) Onlar, kendi inançlarına göre, bunun doğru olduğuna inanmışlar; bu hususta ki çabaları da, bu inançlarını bir bakıma güçlendirince, işte onlar o zaman, "şüphesiz bizler ıslah edicileriz" demişlerdir. Çünkü onlar kendi itikadlarınca, yeryüzünü ancak fesattan temizlemek için çaba sarfetmişlerdir.

2) Biz, "yeryüzünde fesât çıkarmayın" sözünü, münâfıkların kâfirleri idâre etmek için söyledikleri söz olarak açıklarsak, buna göre, "biz ancak ıslâh edicileriz" sözlerinden maksat, bu idâre etme işi (müdârâ), Müslümanlarla kâfirlerin arasını bulmak için sarfettikleri gayret olmuş olur. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak, onların şöyle dediklerini nakletmiştir: *"Biz iyilik ve arabuluculuktan başka bir şey kastetmedik"* (Nisa, 62). Buna göre, "Biz ancak ıslâh edicileriz" sözünün manası, "Biz kendimizle ilgili işleri düzeltiyoruz" olur.

Âlimler, bu âyetle, imânını izhâr eden bir kimseye, mü'minlere tatbik edilen hükümlerin, ona da tatbik edilmesinin gerektiğine istidlâl etmişlerdir.

Aksini söylemek, tenkit edilmeyi gerektirmez. Zındîkın tevbesi kabul edilir. Allah en iyi bilendir.

Asıl Müfsitleri Keşfedin

Cenâb-ı Hakk'ın اَلَا اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ *"İyi bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir"* sözü, üç şeyden ötürü getirilmiştir:

a) Onlar bozgunculuk yapanlardır; zira, küfür yeryüzünde bir fesât çıkarmadır. Sebebiyse, küfürde, Allah'ın nimetlerini inkâr etmek, herkesin kendi arzuladığı şeyi yapmak anlamı bulunmaktadır. Çünkü, bir kimse Allah'ın varlığına inanmaz, sevâb ve cezâ da ummazsa, insanların kargaşa çıkarmasına hiçbir mâni kalmaz. İşte bundan dolayı, nifâkın bir fesât olduğu

ortaya çıkar. Bundan ötürü de, Cenâb-ı Hak; فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ *"Demek işbaşına geçince hemen yeryüzünde bozgunculuk yapacaksınız, öyle mi?"* (Muhammed, 22) buyurmuştur ki, izâhı da yukarda geçmişti.

Münafıkları Gerçek İmana Davet

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٣﴾

"Onlara, 'gelin insanların iman ettiği gibi siz de iman ediniz' denildiğinde, onlar şöyle dediler: 'O beyinsizlerin inandıkları gibi biz de mi inanalım!?' İyi bilin ki, beyinsizlerin ta kendileri onlardır, ama bunu bilmezler" (Bakara, 13)

Bu, münafıkların çirkin fiillerinin üçüncüsüdür. Çünkü Cenâb-ı Hak, onları bir önceki âyette, yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan nehyedince, bu âyette onlara, iman etmelerini emretmiştir. Sebebi ise, insanın kemâle ermesinin, ancak iki şeyin bir arada bulunmasıyla elde edilmesidir.

Bu iki şeyden birincisi, uygun olmayan şeyleri terk etmektir ki, Cenâb-ı Hakk'ın "لا فساد" "fesâd çıkarmayın" buyruğu bunu ifade etmektedir. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın "آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ" yani, "Nifâktan uzak, ihlâsla içiçe olan bir iman ile iman ediniz" sözüdür. Bir kimse şöyle diyebilir: Bu âyetle, sırf ikrarın iman olduğuna istidlâl edebilir. Çünkü sırf ikrâr iman sayılmasaydı, ancak ihlâs meydana geldiğinde iman sıfatı tahakkuk etmiş olurdu. Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın, آمِنُوا *"iman ediniz!"* sözü, neticeyi elde etmek için yeterlidir. كَمَا آمَنَ النَّاسُ *"İnsanların inandıkları gibi"* sözü ise, imanın tahakkukunda etkisi olmayan bir sözdür. Buna cevabımız şudur: Allah katında gerçek iman, içinde ihlâs bulunan imandır. Ama zâhirde, ihlâsın olup olmadığını anlamaya, zahirî ikrârın dışında, herhangi bir yol yoktur. İşte bu sebeple şüphesiz, burada آمِنُوا *"iman ediniz"* sözünü كَمَا آمَنَ النَّاسُ *"insanların iman ettikleri gibi"* sözüyle tekid etmeye ihtiyaç duyulmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Âyette Geçen Nâs (İnsanlar)dan Maksat Kimlerdir?**

Bu mesele "النَّاس" kelimesindeki "elif-lâm" hakkındadır. Bu hususta iki görüş vardır:

a) Elif-lâm, "ahd-i haricî" ifade eder. (Yani buradaki -insanlar'dan- maksadın, hem söyleyen hem de dinleyenlerce bilinmesi). Buna göre, "Hz. Peygamber ve onunla beraber olanların iman etmeleri gibi iman edin" demektir. Peygamberle birlikte bulunanlar ise, tanınan kimselerdir.

Yahut, "insanlar"dan maksat Abdullah b. Selâm ile onun gibi İslâm'a girenlerdir. Çünkü bunlar da, Hz. Peygamber'le beraber iman edenler gibi, iman etmişlerdir."

b) "Elif-lâm" cins ifade eder. Bu durumda da iki izah tarzı bulunmaktadır.

Birincisi: Evs ve Hazreç'in çoğu Müslüman idiler. Bu münafıklar da Evs ve Hazreç kabilesinden idiler, ama az idiler. Buna göre, umum ifâde eden lâfızlar, bazen ekseriyyet için de kullanılabilirler.

İkincisi: Gerçekte insan olan, sadece mü'minlerdir. Çünkü, onlara insan olmanın gerçekliği verilmiştir. Sebebiyse, gerçek insanın diğer canlılar karşısındaki üstünlüğü, doğruya ileten akıl ve hidayet eden fikir iledir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Münafıkların Mü'minleri İstihfaf Etmeleri**

"İnsanların iman ettikleri gibi iman ediniz" diyen, ya Hz. Peygamber veya mü'minlerdir. Sonra, o münafıkların bazısı bazısına, "Biz de falanların filanların beyinsizi gibi mi iman edeceğiz?" demiştir. Hz. Peygamber bu hususu bilmiyordu. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, اَلَا اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ *"İyi bilin ki, anlardır beyinsizlerin ta kendileri"* buyurmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

"Sefeh", hafiflik anlamına gelir. Rüzgâr bir şeyi kımıldattığında "سَفَهَتِ الرِّيحُ الشَّيْءَ" denilir. Şair Zu'r-Rümme:

جَرَيْنَ كَمَا اهْتَزَّتْ رِمَاحٌ تَسَفَّهَتْ اَعَالِيَهَا مَرُّ الرِّيَاحِ الرَّوَاسِمِ

"Onlar, uçlarını, akıp giden rüzgârların titretmiş olduğu mızrakların harekete geçmesi gibi akıp gittiler"[2] ve Ebû Temmâm et-Tâî de:

سَفِيهُ الرُّمْحِ جَاهَلَهُ اِذَامَا بَدَا فَضْلُ السَّفِيهِ عَلَى الْحَلِيمِ

2 Şiirdeki birinci «رِيَاحُ» kelimesini, lisanu'l-Araba göre «رِمَاحٌ» şeklinde düzelttik. (Lisan, SFH Md.(XIII/499) .

"Akılsızın akıllıya üstün olduğu ortaya çıkınca, mızrağın hızlı ve hafif darbesi onu şaşırttı" demiştir. Ebû Temmâm burada "سَفِيهُ الرُّمْحِ" ile, mızrağın darbesinin hızlılığını ve hafifliğini kastetmiştir. Ağzı bozuk olan kimseye de, "sefih" denilmektedir; çünkü böyle birisi vakarsız ve hafif meşreb bir kimsedir. Cenâb-ı Hak,*"Allah'ın sizin idarenize bıraktığı mallarınızı beyinsizlere vermeyin"* (Nisa, 5) buyurmuştur. Hz. Peygamber ise, aklının azlığından dolayı, "شَارِبُ الْخَمْرِ سَفِيهٌ" *"İçki içen kimse, sefihtir, akılsızdır"* buyurmuştur. Münafıklar Müslümanları, "sefîh" olarak isimlendirmişlerdir; çünkü, münafıklar soylu ve makam sahibi kimselerdi. Mü'minlerin çoğu ise, fakîr idiler. Münafıklara göre, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in dininin aslı esası yoktu. Aslı esası olmayan bir şeyi de, ancak akılsızlar kabul edebilirdi. İşte bu sebeplerden dolayı, münafıklar mü'minleri akılsızlığa nisbet etmişlerdir. Sonra Cenâb-ı Hak -ki; O'nun sözü gerçektir-, birkaç sebepten dolayı bu lâkabı kendilerine iade etmiştir.

Birinci sebep: Delilden yüz çevirmekle kalmayıp bir de delile tutunan kimselere akılsız diyen kimse akılsızın tâ kendisidir.

İkinci sebep: Dünya mukabilinde âhireti satan kimse yok mu, işte esas akılsız odur.

Üçüncü sebep: Hz. Muhammed (s.a.s)'e düşmanlık yapan, Allah'a düşmanlık yapmıştır. İşte asıl akılsız olan odur.

BEŞİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, iki sebebe binâen bu âyetin sonunda "لَا يَعْلَمُونَ" (bilmiyorlar); bundan önceki âyetin sonunda ise "لَا يَشْعُرُونَ" (hissetmiyorlar) demiştir.

Birinci sebep: Mü'minlerin hak, onların ise batıl üzere olduklarına vakıf olmak, aklî ve fikri bir şeydir. Ama, nifak ve nifakta bulunan, yeryüzünde de bozgunculuğa götüren şeye gelince, bu adeta duyu organlarıyla hissolunan bir zarar gibidir.

İkinci sebep: Cenâb-ı Hak, cehâlet anlamına gelen "sefeh" lafzını zikredince, ona denk düşsün diye (tıbâk), ilim kelimesini zikretmiş olması çok güzel olmuştur. Allah en iyi bilendir.

Birbirleriyle Başbaşa Kaldıklarında Münafıklar

وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُوٓا اٰمَنَّا ۚ وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطِينِهِمْ ۙ قَالُٓوا اِنَّا مَعَكُمْ ۙ اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ ﴿١٤﴾ اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١٥﴾

"İman edenlerle karşılaştıklarında, 'İman ettik!' derler. Şeytanlarıyla başbaşa kaldıklarındaysa, 'Biz sizinle beraberiz; biz ancak alay ediyoruz' derler. Allah onlarla alay eder ve taşkınlıklarında şaşkın şaşkın dolaşmalarına süre tanır" (Bakara, 14-15).

Bu âyette anlatılanlar, münafıkların çirkin fiillerinin dördüncü çeşididir.

Bir kimseyi, pek yakından karşıladığında, "لَقِيتُهُ، لَا قَيْتُهُ" dersin. Ebû Hanife, âyetteki "لَقُوا" kelimesini "أَلَاقَوْا" şeklinde okumuştur. Cenâb-ı Hakk'ın "قَالُوا اٰمَنَّا" sözüne gelince, bu ifâdeden maksat, "kalben ihlâslı olduk" demektir. Bunun bu manaya geldiğine iki şey delalet eder:

Birincisi: Onların dil ile ikrar ettikleri bilinen bir hususdur. Dolayısıyla bunu açığa vurmaya ihtiyaç yoktur. Burada şüpheli olan, kalbin ihlâsıdır. Dolayısıyla, onların sözlerinden maksatlarının bu olması gerekir.

İkincisi: Onların mü'minlere, "inandık!" demelerinin, şeytanlarına (reislerine) açıktan söyledikleri şeyin aksine hamledilmesi gerekir. Onlar, reislerine, kalplerindeki tekzîb ve yalanlamayı açıkladıklarına göre, mü'minlere söyledikleri şeylerdeki maksatlarının da kalbin tasdiki olması gerekir.

Cenâb-ı Hakk'ın "وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطِينِهِمْ" sözüne gelince, bu hususta Keşşâf sahibi şöyle demiştir: Birisiyle yalnız başına kaldığın zaman "خَلَوْتُ بِفُلَانٍ وَاِلَيْهِ" dersin. Bunun "مَضٰى" manasına olan "خَلَا"den olması da caizdir. "الْقُرُونُ الْخَالِيَةُ" (Geçmiş asırlar) ifadesi "مَضٰى" manasına olan "خَلَا" fiilinden gelmektedir. Bunun yine, birisiyle alay ettiğinde söylediğin " خَلَوْتُ بِهِ" ve, birisinin şerefiyle oynadığında, bir kimse hakkında söylediğin "خَلَا فُلَانٌ بِعِرْضِ فُلَانٍ" sözünden olması da caizdir. Bunun manası şudur: O münâfıklar mü'minlerle alay ettiklerini şeytanlarına ilettiler ve onlara, mü'minlerle alaylarından bahsettiler. Nitekim bir şahsı, birine methettiğinde veya zemmettiğinde "اَحْمَدُ اِلَيْكَ فُلَانًا وَاَذُمُّهُ اِلَيْكَ" dersin. "Onların şeytanları" sözüne gelince,

bunlar inatları sebebiyle adeta şeytana benzemiş olan kimselerdir. Cenâb-ı Hakk'ın, "اِنَّا مَعَكُمْ" âyetine gelince, bunda iki soru söz konusudur.

Birinci soru, bu sözü söyleyen, münafıkların hepsi midir, yoksa bir kısmı mıdır?

Bunun cevabı şudur: Bu hususta ihtilâf vardır. "Şeytanlar" lafzını münafıkların önde gelenleri anlamına alan kimseler, "اِنَّا مَعَكُمْ" sözünü, onların tâbilerinin söylediklerine hamletmişlerdir. Buna göre mü'minlere karşı "اٰمَنَّا" (iman ettik) diyen, reislerine döndüklerinde de, aralarında herhangi bir gayrılığın olmadığını hissettirmek için, "biz sizinle beraberiz" diyenler, tâbi olan münafıklardır. "Onların şeytanlarından maksat kâfirlerdir" diyen kimseler, "اِنَّا مَعَكُمْ" sözünü, bütün münafıklara hamletme hususunda bir mahzûr yoktur, derler. "Onların şeytanları"ndan maksadın onların önde gelenleri olduğunda şüphe yoktur ki bunlar, ya kâfirlerdir, yahut da münafıkların büyükleridir. Çünkü yeryüzünde ancak onlar bozgunculuk yapabilirler. Onların küçüklerine gelince, onların böyle bir gücü yoktur.

İkinci soru: Münafıklar niçin mü'minlere fiil cümlesi; reislerine, şeytanlarına ise "اِنَّ" ile te'kid edilmiş olan isim cümlesiyle hitap etmişlerdir?

Buna cevabımız şudur: Onların mü'minlere söyledikleri şey, ifâde tarzından en kuvvetlisi olan isim cümlesiyle söylenmeye layık değildir. Çünkü o münafıklar, kendilerinde imanın meydana geldiğini iddia ediyorlardı; yoksa onlar, iman hususunda kendilerinin mükemmel derecede olduklarını iddia etmiyorlardı. Bunun sebebi şudur: Onlara ya nefisleri, sözde mübalağa yapmalarına müsaade etmiyordu; çünkü nifaktan dolayı ve istenmeyerek söylenen sözde, çok nadir olarak mübalağa yapılır. Ya da, onların imanda kâmil olduklarını iddia etmelerinin, Müslümanlarca makbûl olmayacağını bildikleri için... Ama onların kardeşlerine söyledikleri sözlerine gelince, onlar, münafıkların söyledikleri bu sözleri inanarak söylediklerini ve münafıklar da kendilerini dinleyen kimselerin bunu kabul edeceklerini bildikleri için, burada sözü te'kidli olarak söylemek muhtevaya uygun düşmüştür.

Mü'minlerle İstihzâ Etmeleri

Cenâb-ı Hakk'ın "اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ" sözüne gelince, burada iki soru söz konusudur.

Birincisi; "İstihza ne demektir?"

Buna cevabımız şudur: Bu kelimenin aslı, "اَلْهَزْءُ"den olmak üzere, hafiflik manasına gelir. "اَلْهَزْءُ" ise, hızlı koşmak anlamını taşır. Araplar, bir canlı, olduğu yerde ölünce bunu "هَزِئَ - مَهْزَأً" kelimesiyle ifade ederler. Yine deve, üzerindekini hızlıca götürdüğü zaman, Araplar "نَاقَتُهُ تَهْزَأُ بِهِ" derler.

İstihzanın tarifi ise, alay üslûbuyla, kötülük sayılacak şeyi gizleyerek, karşısındakine muvafakatını açıklamaktan ibarettir. Buna göre münafıkların "اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ" demelerinin manası şudur: "Biz onların (Müslümanların) şerlerinden emin olmak, esrarlarına vakıf olmak, zekât ve ganimetlerden istifade etmek için, dinlerinde kendilerine uyduğumuzu izhâr ediyoruz.

İkincisi, Cenâb-ı Hakk'ın "اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ" âyetinin, yine O'nun "اِنَّا مَعَكُمْ" âyetiyle ilgisinin ne olduğudur. Buna cevabımız şudur: "اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ" sözü, "اِنَّا مَعَكُمْ" sözünü te'kid etmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın "اِنَّا مَعَكُمْ" âyetinin mânası, onların küfürdeki devam etmeleri halidir. "اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ" âyeti ise, İslâm'ı reddetmektir. Bir şeyin zıddını reddetmek, o şeyin (yani küfrün) varlığını te'kid eder. Yahut "اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ" sözü, daha önce geçen "اِنَّا مَعَكُمْ" sözünden bedeldir. Çünkü İslâm'ı hakir gören kimse, küfrü tebcil etmiş olur. Veyahut da "اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ" cümlesi, "müste'nef" yani sorulan soruya verilen cevap cümlesidir. Sanki o münafıklar, "biz sizinle beraberiz" dediklerinde, reisleri onlara itiraz ederek onlara "Sizin bu dediğiniz doğru ise, Müslümanlarla nasıl uyuşuyorsunuz?" dediklerinde, münafıklar: "Biz onlarla ancak alay ediyoruz" diye cevap vermişlerdir.

Allah'ın Onlara Cevabı

Cenâb-ı Hak, bu sözleri onlardan nakledince, yine onlara birtakım şeylerle cevap vermiştir.

Birinci cevap: O'nun اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ *"Allah onlarla alay ediyor"* âyetidir.

Burada birkaç sual vardır:

Birinci sual: Allah'ın, kendisini alay edici olarak vasıflaması nasıl caiz olur? Halbuki istihzâ etmenin "telbis" (yanlışı doğruya karıştırmak)ten ayrı olmadığı bellidir. Bu ise, Allah için muhâldir. Bir de, istihzâda cehalet manası vardır. Çünkü Cenâb-ı Hak: *"Dediler ki: Ey Musa, bizimle alay mı ediyorsun! O da: Câhillerden olmaktan Allah'a sığınırım"* (Bakara, 67) buyurmuştur. Öyleyse, Allah'a cehâlet nisbet etmek haydi haydi imkânsızdır.

Allah'ın Onlarla İstihza Etmesi Ne Demektir?

Buna cevabımız şudur: Âlimler, âyetin te'vili hususunda beş husus belirtmişlerdir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın onlara yapmış olduğu şey, onların istihzâlarına karşılık bir cezadır. Ancak, Cenâb-ı Hak bu cezâyı istihzâ diye adlandırmıştır. Çünkü bir şeyin cüz'üne de o şeyin tamamının adı verilebilir. Nitekim Cenâb-ı Hak;

"Bir kötülüğün cezası, onun misli olan bir kötülüktür" (Şûra, 40); *"Kim size saldırırsa, siz de ona, onun size saldırdığı kadar saldırın"* (Bakara, 194); *Allah'ı aldatıyorlar (gûya); oysa ki Allah onları aldatıyor"* (Nisa, 142);*"Tuzak hazırladılar; Allah da tuzak hazırladı"* (Âl-i İmran, 54) buyurmuştur.

Hz. Peygamber de,اَللّٰهُمَّ إِنَّ فُلَانًا هَجَانِى وَهُوَ يَعْلَمُ أَنِّى لَسْتُ بِشَاعِرٍ فَاهْجُهُ اللّٰهُمَّ وَالْعَنْهُ عَدَدَ مَا هَجَانِى *"Allah'ım falanca, benim şâir olmadığımı bildiği halde, beni yerdi; sen de onu yer! Allahım, beni yerdiği kadar, sen de ona lânet et!"* yani, ona beni yermesinin cezası neyse, ona o cezayı ver ve,

"Kendinizi gücünüzün yettiği amellerle mükellef kılın; çünkü siz usanmadıkça Allah usanmaz"[3] buyurmuştur.

b) Onların mü'minlerle alay etmelerinin zararı kendilerinedir. Mü'minlere zarar vermez. İşte sanki bu sebeple Cenâb-ı Hak, onlarla alay etmiş olur.

c) Hor ve hakir olmanın meydana gelmesi, istihzânın bir neticesidir. Buna göre, netice, o neticeyi meydana getiren sebeple ifâde edilerek istihzâdan bahsedilmiş, ondan da horluk ve aşağılanma kastedilmiştir.

d) Allah'ın onlarla alay etmesi, münafıklar nasıl bu dünyada peygamber ve mü'minlerle karşılaştıklarında, gıyâblarında aksini yaptıkları bir tutum takınıyorlarsa, bunun gibi, Allah'ın da onlara bu dünyada, ahirette aksiyle hükmedeceği hükümlerini izhar etmesidir. Bu te'vil ise zayıftır. Çünkü Cenâb-ı Hak onlara dünya ahkâmını açıklarken, âhirette onların kötü bir akıbet ve büyük bir azâba duçar olacaklarını apaçık delillerle ortaya koymuştur. Bu sebeple bunda, Allah'ın bu dünyada beyan ettiği şeyin aksine bir durum yoktur. (Bu sebeple de bu bir istihza olmaz.)

e) Cenâb-ı Hak onlara, dünya ve ahirette, alay eden bir kimseye yapılan muamele ile muamele etmiştir. Dünyada bu muamelesi, Allah'ın, Resûlü'nü, onların gizlemeye son derece çaba sarfettikleri sırlarına muttali kılmasıdır.

---

3 **Buhari,** İman, 32 (1/16)

Ahiretteki muamelesi hakkında ise, İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: "Mü'minler cennete, kâfirler de cehenneme girince, Allah, cennetten cehenneme, münafıkların bulunduğu tarafa bir kapı açar. Münafıklar bu kapının açıldığını görünce, cehennemden çıkmaya ve cennete yönelmeye başlarlar. Bu sırada cennetlikler de onları seyretmektedir. Onlar tam cennetin kapısına ulaştıklarında, işte o zaman kapı yüzlerine kapanır". İşte bu durum Cenâb-ı Hakk'ın;

"O günah işleyenler iman edenlere gülerlerdi. Mü'minler onların yanından geçerken, kaş-göz hareketleri yaparlardı. Ailelerine döndüklerindeyse, pürneşe dönerlerdi. Mü'minleri gördüklerinde: 'Bunlar muhakkak ki, sapıktırlar' derlerdi. Halbuki onlar, mü'minlere gözcü olarak yollanmamışlardı. İşte bugün de, iman edenler kâfirlere gülüyor" (Mutaffifîn, 29-34) âyetlerinde bahsettiği durumdur ki, bu onlarla alay etmek demektir.

İkincisi: Cenâb-ı Hak, niçin "اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ" sözünü ondan önceki söze atfetmeyip müstakil cümle olarak irad buyurmuştur?

Buna cevâbımız şudur: Çünkü bu cümle, edebî bakımdan gücün zirvesinde olan bir "müste'nef" cümledir. Bu müste'nef cümlede, Allah'ın istihzasının yanında onların istihzâsının bir hiç mesâbesinde olduğu; ve yine Cenâb-ı Hakk'ın, mü'minlerin intikamını almak ve mü'minleri, O'nun istihzâsı gibi bir istihzâ ile münafıklara cevap vermeye muhtaç bırakmadan, onlarla istihzâ etmeyi üzerine almış olduğu gibi manalar mevcuttur.

Üçüncüsü: Cenâb-ı Hakk'ın "اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ" sözüne "tıbâk" (denklik) teşkil etsin diye, "اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ" ifadesi yerine "اِنَّ اللّٰهَ مُسْتَهْزِئُ بِهِمْ" denilmeli değil miydi?

Buna cevabımız şudur: "يَسْتَهْزِئُ" lâfzı, istihzânın aralıklarla peyderpey meydana geldiğini ve yenilendiğini ifade eder. Bu da, Allah'ın onlara bir azabı olmuştur. Nitekim Cenâb-ı Hak; اَوَلَا يَرَوْنَ اَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِى كُلِّ عَامٍ مَرَّةً اَوْ مَرَّتَيْنِ *"Onlar her sene, bir ya da birkaç kez sınandıklarını görmüyorlar mı?"* (Tevbe, 126) buyurmuştur. Ve yine, çoğu zaman münafıklar kendileri hakkında bir âyet inmesinden, böylece de sırlarının perdelerinin yırtılarak, sırlarının fâş edileceği endişesinden hiçbir zaman kurtulamamışlardır. Nitekim Cenâb-ı Hak; *"Münafıklar kendileri hakkında, kalplerinde olanı onlara haber veren bir sûrenin indirilmesinden korkarlar. De ki: Alay edin siz, Allah sizin korktuğunuz şeyi ortaya çıkaracaktır"* (Tevbe, 64) buyurmuştur.

Allah'ın Münafıklara Mühlet Vermesi

İkinci cevap: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın يَمُدُّهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ *"Ve taşkınlıklalarında şaşkın şaşkın dolaşmalarına süre tanır"* âyetidir. Keşşâf sahibi "يَمُدُّ" lâfzının, orduya, onu güçlendirip sayısını artıracak şeyler ilâve edildiği zaman, Arapların söylemiş olduğu "مَدَّ الْجَيْشَ وَأَمَدَّهُ" ifâdesinden alındığını; yine, kendisini daha iyi hale getirecek şey mürekkebe katıldığında söylenilen "مَدَّ الدَّوَاةَ وَأَمَدَّهَا" sözünden alındığını; lâmbayı yağ ile, toprağı da gübre ile ıslâh ettiklerinde söylenilen "مَدَدْتُ السِّرَاجَ وَالْأَرْضَ" sözünden alındığını ve şeytan birisine vesvese verdiğinde söylenilen "مَدَّهُ الشَّيْطَانُ فِى الْغَيِّ وَأَمَدَّهُ" sözünden alındığını söyleyerek "مَدَّ" ile "أَمَدَّ"nin aynı mânaya geldiğini belirtmiştir. Bazıları da, "مَدَّ" fiilinin kötü şeyler hakkında, "أَمَدَّ"nin de iyi şeyler hakkında kullanıldığını söylemişlerdir. Nitekim Cenâb-ı Hak:أَيَحْسَبُونَ أَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَبَنِينَ *"Onlar sanıyorlar mı ki, biz onlara verdiğimiz mal ve oğullar ile..."* (Mü'minûn, 55) buyurmuştur. Kimileri, âyette "يَمُدُّ" sözünün, ömrü uzatmak, süre ve mühlet tanımak anlamlarına gelen "مَدَّ"den geldiğini iddia etmişlerdir. Bu iddia iki bakımdan hatalıdır.

Birincisi: İbn-i Kesir ve İbn-i Muhaysın'ın "يَمُدُّهُمْ" yerine "نُمِدُّهُمْ" okumaları ve Nâfî'in "وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِى الْغَيِّ" *Kardeşleri ise onları sapıklığa sürerler"* (A'raf, 202) âyetindeki "يَمُدُّونَهُمْ" lâfzını "يُمِدُّونَهُمْ" şeklinde okuması, bu lafzın "الْمَدُّ" kelimesinden değil de "اَلْمَدَدُ" lâfzından geldiğine delâlet eder.

İkincisi: Mühlet vermek anlamına gelen "مَدَّ، اَمْلَى" (süre tanıdı) fiilinin lâm harf-i cerriyle kullanılması gibi, o da lâm harf-i cerriyle, "مَدَّ لَهُ" kullanılır.

Mu'tezile'ye Göre Mühletin Manası

Mu'tezile; "Birçok sebepten dolayı, bu âyetin manasını zâhirine hamletmek mümkün değildir" demiştir.

Birincisi: Cenâb-ı Hakk'ın "وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِى الْغَيِّ" (A'raf, 202) âyetidir. Cenâb-ı Hak, bu "ğayy"ı onların kardeşlerine nisbet etmiştir. O halde Allah'a nisbet edilmesi nasıl mümkün olur?

İkincisi: Cenâb-ı Hak, bu azgınlıktan ötürü onları kınamıştır. Şayet bu tuğyân Allah'ın fiili olsaydı, onları bu fiil sebebiyle nasıl kınardı?

Üçüncüsü: Şayet bu, Cenâb-ı Hakk'ın fiili olsaydı, peygamberlik müessesesi ve Kur'an batıl olurdu. Bu sebeple de, Kur'an'ın tefsiriyle meşgul olmak, anlamsız bir şey olurdu.

Dördüncüsü: Cenâb-ı Hak, "فِى طُغْيَانِهِمْ" sözü ile, "tuğyan"ı onlara nisbet etmiştir. Eğer bu, Allah'tan olsaydı, onu onlara nisbet etmezdi. Böylece, tuğyânın, Allah tarafından yaratılmadığını belirtmek için, bu fiili onlara nisbet ettiği ortaya çıkmıştır. Bunun delili şudur: Cenâb-ı Hak, "medd"i şeytanlara isnât edince (A'raf, 202 âyeti), "el-ğayy" lafzını mutlak zikrederek, herhangi bir nisbet ile kayıtlamamıştır.

Râzî'nin İzahı

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki, "وَيَمُدُّهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ" âyetinin te'vili şudur:

Birincisi: Ka'bî ve Ebû Müslim b. Yahyâ el-İsfehanî'nin te'vilidir ki, bu te'vil şöyledir: Cenâb-ı Hak mü'minlere bahşettiği lütuflarını münafıklara vermeyip, onları, küfürleri ve küfürde ısrar etmeleri sebebiyle yapayalnız bırakınca, onların kalpleri, zulmeti gittikçe artarak karanlıklar içinde kaldı; mü'minlerin kalplerinde de nûr arttığı için, bu artma işini Cenâb-ı Hak "meded - yardım" diye adlandırdı ve onu kendisine nisbet etti. Çünkü bu, Allah'ın mü'minlere muamelesinin bir neticesidir.

İkincisi: Bu "medd"in, onlara zulmün ve zorlamanın olmadığına hamlolunmasıdır. Nitekim bir kaide olarak, "Sefihe yasak konulmadığı zaman da, o emre uymakla yükümlüdür" denildiği gibi.

Üçüncüsü: Şeytanın fiilinin de, Allah'a isnât edilmesidir. Çünkü şeytanın fiili, Cenâb-ı Hakk'ın o şeytana imkân vermesi, onu o fiile muktedir kılması ve onun kullarını kışkırtmasına mani olmaması ile tahakkuk etmiştir.

Dördüncüsü: Cübbâî'nin söylediği görüştür. Buna göre o, "يَمُدُّهُمْ" lâfzını şöyle yorumlamıştır: Allah onların ömürlerini uzattı, sonra onlar buna rağmen taşkınlıklarında şaşkın şaşkın dolaşmışlardır.

Bu yorum iki yönden zayıftır.

a) Çünkü biz "يَمُدُّ" lâfzının, lügat itibariyle, "ömrü uzatmak" mânasına alınmasının uygun olmadığını açıklamıştık.

b) Farzedelim ki böyle bir mana doğru olsun. Ancak bu da Cenâb-ı Hakk'ın, taşkınlıklarında şaşkın şaşkın dolaşmaları için ömürlerini uzatmış olduğunu ifade eder, ki bu da, problem çıkarmıştır.

Kadî Abdulcebbâr, bunu şu şekilde cevaplamıştır: Allah onların ömürlerini tuğyanda olmaları için uzatmamıştır. Bundan maksat, bu değildir. Aksine maksat, Cenâb-ı Hakk'ın onları itaat etmeleri için geri bırakması

ve onlara lütfetmesidir. Ne var ki onlar, ancak şaşkın şaşkın dolaşmayı tercih etmişlerdir.

Bu konudaki söz, Cenâb-ı Hakk'ın, خَتَمَ اللهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ *"Allah onların kalplerini mühürledi"* (Bakara,7) âyetinde geçmişti. Aynı şeyleri tekrarlamada bir fayda yoktur. Bil ki, "طُغْيَانِ" küfüre iyice dalmak ve isyanda haddi aşmaktır. Nitekim Cenab-ı Hak, إِنَّا لَمَّا طَغَا الْمَاءُ *Biz, sular iyice yükselince..."* (Hakka,11) buyurmuştur. Yani, sular haddini iyice aşınca... Yine اِذْهَبْ اِلٰى فِرْعَوْنَ اِنَّهُ طَغٰى *"Firavun'a git, çünkü o, haddini aştı"* (Nâziat, 17) buyurmuştur; yani, israf etti, çok ileri gitti.. "Tuğyan" lafzını Zeyd b. Ali "فِى طُغْيَانِهِمْ" şeklinde de okumuştur ki, her iki şekil de, dilde carî olan birer kullanımdır. Meselâ, "لِقْيَان" ve "لُقْيَان" (karşılaşmak) gibi.. âyetteki "اَلْعَمَهُ" kelimesi ise, âmâ ve kör olma gibidir. Ancak "اَلْعَمٰى" kelimesinin ifade ettiği körlük, hem bakışta, hem de fikirdeki körlüktür; "اَلْعَمَهُ"nun ifâdesi ise, sadece fikirdeki körlüğü gösterir ki, bu da şaşkınlık ve tereddüt içinde bulunmak, nereye yöneleceğini bilememek demektir.

Hidayeti Bırakıp Dalâleti Satın Alanlar

أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ﴿١٦﴾

"İşte onlar, hidâyete karşılık sapıklığı satın almışlardır. Ancak onların ticareti kâr etmemiştir. Onlar doğruya da ulaşamamışlardır" (Bakara, 16).

Hidayet mukabilinde sapıklığı satın almak, o sapıklığı hidayete tercih etmek ve onu hidayetle değiştirmektir. Şayet, "Onlar hidayette olmadıkları halde, nasıl hidayet mukabilinde sapıklığı satın almışlardır?" denilirse, biz de deriz ki: Onlar, bu hidayeti elde etmeleri mümkün olduğu için, sanki bu hidayet ellerindeymiş gibi kabul edilmiştir. Onlar, bu hidayeti terk ederek sapıklığa yönelince, böylece hidâyete karşılık sapıklığı satın almışlardır.

"ضَلَالَةَ" zulüm, doğrudan ayrılma, ve hidâyete erememe (hidayeti yitirme) manalarını ifade eder. Bu sebeple, dinde doğru olan şeyden çıkmak anlamını ifade için, "istiâre" yoluyla kullanılmıştır.

Cenâb-ı Hakk'ın فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ *"Onların ticaretleri kâr etmedi"* âyetinin manası ise, "onlar ticaretlerinde kâr sağlayamadılar" demektir.

Burada iki sual bulunmaktadır:

Birinci sual: Zarar etme işi, ticaret yapanlara ait olduğu halde, niçin ticaretin kendisine isnat edilmiştir?

Bunun cevabı şudur: Bu terkîp, isnâd-ı mecazî bir terkiptir. Bu tür isnât ise, fiilin gerçek failine değil de, fiilin kendisiyle ilgisi bulunan şeylere isnât edilmesidir.. Meselâ, ticaret ile müşteri arasındaki ilgi gibi.

İkinci sual: Farzet ki, hidayet karşılığında sapıklığı satın almak, değiştirmek manasında mecâz olarak gelmiştir. Ama "kazanç" ve " ticaret" kelimelerinin aynı yerde getirilmelerinin manası nedir? Halbuki burada, gerçek anlamda bir alış-veriş olmamıştır?

Buna cevâbımız şudur: Bu mecâz işini kuvvetlendiren ve onu güzelleştiren bir başka husustur. Nitekim şair:

وَلَمَّا رَأَيْتُ النَّسْرَ عَزَّ ابْنَ دَأْيَةَ وَعَشَّشَ فِي وَكْرَيْهِ جَاشَ لَهُ صَدْرِهِ

"Kerkenez kuşunun kara kargaya galib gelip, onun yuvasında yuva yaptığını görünce, (bundan dolayı) kalbim heyecanlandı (bir iç geçirdim)" demiştir.

Şair, burada, saçların ağarmasını (ihtiyarlık) kerkenez kuşuna; siyah saçlarını ise, kara kargaya benzetince, bunun hemen peşinden, bununla ilgili olan "yuva yapmak" ve "yuva" kelimelerini getirmiştir. Burada da böyledir; Cenâb-ı Hak, "satın alma" lafzını zikredince, onların zarar ettiklerini temsîl ve alış-verişlerinin hakikatini tasvir etmek için, bu alış-verişe benzeyen ve onunla ilgili şeyi de peşinden getirdi.

Cenâb-ı Hakk'ın وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ *"Onlar hidâyete ermemişlerdir"* sözüne gelince, bunun manası şudur: Ticâret erbabının ticaretlerinden iki şeyi elde etmek isterler: Sermayeyi korumak ve kâr elde etmek. Bu münafıklarsa, her ikisini de kaybetmişlerdir, çünkü onların sermayeleri her türlü engelden uzak olan akıllarıdır. Onlar, bu sapıklıklara inanınca,onların elde ettikleri bu bozuk inançları gerçek inancı araştırmalarına mani olmuştur. Katâde şöyle demiştir: "Münafıklar, hidayetten sapıklığa, taatten ma'siyete, birlikten (cemaat) bölünmeye, emniyetten korkuya ve sünnetten bid'ate geçmişlerdir." Allah en iyisini bilendir.

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ ﴿١٧﴾

"Onların durumu, bir ateş yakmış olan kimsenin haline benzer: O ateş, onun etrafını aydınlatınca, Allah onların nûrlarını giderir de, onları, hiçbir şey görmez oldukları karanlıklar içinde bırakır" (Bakara, 17).

Mesel Getirmenin Gayesi

Bu âyet-i kerimenin lafızlarını tefsire girmeden önce, iki şey hakkında konuşacağız:

Birincisi: Meselden maksat, kalplerde, bir şeyi yalnız başına nitelemenin meydana getiremeyeceği tesiri meydana getirmektir. Bu böyledir, çünkü mesel getirmekten amaç, gizli olanı açık olana; görünürde olmayanı görünürde bulunana benzetmektir. Böylece o şeyin mahiyetine daha sağlam bir şekilde vâkıf olunur ve hisler akla mutabık olur. Bu ise, en güzel izah şeklidir. Görmüyor musun, iman etmeye teşvik etmek darb-ı meselden soyutlanmış olarak yapıldığında, bunun kalplerde meydana getireceği tesir, onun nura benzetilmesiyle meydana gelecek olan tesirden daha azdır. Hiçbir benzetme yapmaksızın küfürden nefret ettirmenin akıllarda uyandıracağı çirkinlik, küfrü zulmete, yani karanlığa benzeterek akıllarda uyandırılacak olan çirkinlik kadar kuvvetli olamaz.. Herhangi bir şeyin zayıflığını haber verip, onun bu zayıflığını örümcek ağına benzeterek bildirmek; onun zayıflığını herhangi bir şeye benzetmeksizin bildirmekten daha beliğ ve müessirdir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, her şeyi apaçık anlatan kitabında ve diğer kitablarında çokça mesel îrad etmiştir. Nitekim O; وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ *"İşte biz bu meselleri insanlara getiriyoruz"* (Ankebût, 43) buyurmuştur. İncil'in sûrelerinden birisi de, "Meseller sûresi" dir. Bu âyette birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE: **Meselin Manası**

Arapça'da "mesel", "misl" manasınadır. Buna da, "nazîr", yani benzer, eş denilir. Nasıl ki "شَبَهٌ، شِبْهٌ" ve "شِبِهٌ" denilirse, aynı şekilde "مَثَلٌ، مِثْلٌ" ve "مَثِيلٌ" de denilir. Buradan hareket edilerek, halk arasında yayılan ve biri öbürüne

benzetilen sözlere mesel denilmiştir. Ancak bir sözün "mesel" olabilmesinin şartı, onda bazı bakımdan tuhaflık ve ilginçliklerin bulunmasıdır.

***İKİNCİ MESELE:* Yanındaki Işıktan İstifade Edemeyenler**

Allahu Teâlâ, münafıkların gerçek sıfatlarını ortaya koyunca bunu, daha iyi beyân etmek ve açıklamak için, bunun hemen peşinden iki mesel irad etmiştir.

Bunlardan birinci mesel: Bu mesel, söz konusu âyetteki meseldir. Bu "mesel"de izah edilmesi gereken bazı noktalar bulunmaktadır:

a) Münafıkta nur olmadığı halde, onu, kendisine bir nûr verilen, sonra da bu nûr kendisinden alınan kimseye benzetmenin vechi, dayanağı nedir?

b) Ateş yakan kimse, ateşi yakıyor; ateş birazcık aydınlatınca, onun hem ateşinden hem de ışığından istifade ediyor, sonra da bundan mahrum oluyor... Münafığa gelince, onun kesinlikle imandan istifade etmesi söz konusu değildir. O halde, bu benzetmeyi nasıl izah edebiliriz?

c) Ateşi yakan kimse, kendisine bir aydınlık sağlamak istemiştir; oysa ki Allâhu Teâla onun ışığını yok etmiş ve onu karanlıklar içinde bırakmıştır. Ama münafık hiçbir hayır elde etmemiş, münafık için söz konusu olan hayal kırıklığı ve şaşkınlık ise, ancak kendinden dolayı meydana gelmiştir. O halde, buradaki benzetmenin ortak yönü nedir?

Bu Meselin Ortaya Çıkardığı Sorulara Râzî'nin Cevabı

Birinci Cevap:

Buna şöyle cevap veririz: Âlimler, benzetmenin niteliği hususunda bazı şeyler zikretmektedirler:

1) Sûddi şöyle der: Bazı insanlar, Hz. Peygamber (s.a.s) Medine'ye geldiğinde İslâm'a girmiş, sonra da münafık olmuşlardır. O halde buradaki teşbih son derece doğrudur, çünkü o münafıklar ilkin iman etmeleri sebebiyle bir nûr elde etmişler, sonra da nifâklarından dolayı ikinci kez bu nûru kaybetmişler, böylece de çok büyük bir şaşkınlık içine düşmüşlerdir. Zira, din hususundaki şaşkınlıktan daha büyük şaşkınlık yoktur. Bunun sebebi, karanlıktan dolayı yolunu şaşıran dünyevi bakımdan az bir zarara girer; ama din konusunda şaşıran kimse ise, kendisini ahirette nihayetsiz ve sonsuz olarak zarara duçar etmiş olur.

İkinci Cevap:

2) Şayet Sûddî'nin söylediği bu söz doğru kabul edilmez de onların başından beri münafık oldukları söylenilirse, burada Hasan Basrî'nin söylemiş

olduğu başka bir te'vil söz konusu olur. Bu te'vil de şudur: Onlar Müslüman olduklarını açıklayınca, böylece kanlarını koruma, mallarının ganimet olarak alınmasını ve çocuklarının esir edilmesini önleme başarısını elde etmişler, cihatlarda elde edilen ganimet mallarından ve Müslümanlara tatbik edilen diğer hükümlerden de faydalanmışlardır. Bu ise, iman nûrlarından bir nûr sayılır. Bu, devamlı olan bir azaba nispetle az bir zaman ifade edince, Allah onların halini, ışığından çok az istifade eden, sonra da çekilip elinden alınan, böylece de, bu nûrun peşinden gelen, karanlıktan dolayı şaşkınlığı ve hayal kırıklığı devam eden bir ateş yakan kimsenin haline benzetmiştir. Böylece, onun bu dünyadaki azıcık faydalanması hali nura; ahiretteki zararının büyüklüğü de zulmete, karanlığa teşbih edilmiştir.

Üçüncü Cevap:

3) Şöyle dememiz de mümkündür: Teşbihin ortak tarafı, münafığın nurunun bulunması değildir; tam aksine, münafığın, bu ateş yakan kimseye benzetilmesinin illeti şudur: Ateş yakan kimsenin ışığı gidince şaşırır. Bir nûr, bir ışık içinde bulunan, sonra da ışığı elinden alınan kimsenin şaşkınlığı; devamlı karanlık içinde yol alan kimsenin şaşkınlığından daha fazladır. Ancak Cenâb-ı Hak, onu bu yoğun karanlıkla nitelendirilmesinin doğru olması için, ateş yakan kimse için bir ışık zikretti; yoksa burada "vech-i şebeh", nûr ve zulmetin bir arada bulunması değildir.

Dördüncü Cevap:

4) Münafıkların ifade ettikleri şey, bu söylediklerinin, kendisinden istifade edilen nûr olduğu vehmini verir. Nûrun gitmesi ise, münafığın arkadaşlarına açıkladığı küfür ve nifak vehmini verir. Bunu söyleyen kimsenin bu meselini, Cenâb-ı Hakk'ın:

"İman edenlerle karşılaştıklarında, 'biz iman ettik' derler; şeytanlarıyla başbaşa kaldıklarındaysa, 'biz sizinle beraberiz' derler" (Bakara, 14) âyetine, mânaca atfetmişlerdir. Buna göre "نَارًا" kelimesi, münafıkların "اٰمَنَّا" sözlerinin, nûrun gitmesi de, münafıkların kâfirlere "اِنَّا مَعَكُمْ" sözlerinin meselidir.

Şayet, "münâfık, bu inancın aksini gizlemesine rağmen, 'biz inandık' dediğinde, onun iman hakkında söylediği bu söz, nasıl nûrun misali, temeli olabilir?" denilirse, biz deriz ki, şayet o münafık bu sözüne hem inancını hem de o inanca göre amelini katarsa, kendisi için nûrunu tamamlamış olur. Ancak, böyle yapmazsa, nûru tam olmaz. Onun sırf bu sözü

(inandık sözü) nûr diye adlandırılmıştır, çünkü bu "inandık" sözü, kendi başına gerçek bir sözdür.

Beşinci Cevap:

5) Ateşin tutuşturulmasının münafığın iman kelimesini izhar etmesinden ibaret olması da caizdir. Allahu Teâlâ buna nûr adını vermiştir; çünkü münafık, mü'minler arasında dışını süsler ve böylece söz sayesinde medhedilmiş olur. Sonra Cenâb-ı Hak, peygamber ve mü'minlere münafığın durumunun gerçek yüzünü bildirerek, münafığın perdesini kaldırır ve nûrunu giderir. Ondan sudûr eden iman isminin yerine, nifak ortaya çıkmış olur da, böylece içinde hiçbir şey göremeyeceği koyu karanlıklar içine düşmüş olur. Çünkü daha önce sahip olduğu nûr, Allah'ın, onların iç yüzlerini ortaya koymasıyla yok olup gitmiştir.

Altıncı Cevap:

6) Onlar hidayet mukabilinde sapıklığı satın almakla nitelenince, Cenâb-ı Hak bunun peşinden, onların sattıkları hidayetlerini, ateş yakan kimsenin etrafını aydınlatan ateşe (nâra); satın aldıkları ve böylece de kalplerini mühürlediği "sapıklığı" da, Allah'ın onların nûrunu gidermesine ve onları karanlıklar içerisinde bırakmasına benzetmek için bu temsili getirmiş olabilir.

Yedinci Cevap:

7) Burada ateş yakanın, Cenâb-ı Hakk'ın razı olmadığı bir ateşi yakmış olması da muhtemeldir. Bundan maksat, münafıkların kızıştırmaya çalıştıkları fitneyi bu ateşe teşbih etmektir. Çünkü münafıkların tahrik etmeye çalıştıkları bu fitne, çok uzun ömürlü olamamıştır. Cenâb-ı Hakk'ın كُلَّمَا اَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ اَطْفَاَهَا اللهُ *"Her ne zaman harbin ateşini tutuşturdularsa, Allah bu ateşi söndürmüştür"* (Maide, 64) sözüne kulak vermez misin?

Sekizinci Cevap

8) Said b. Cübeyr, bu âyet, "Yahudîlerin ve onların Hz. Peygamber'in zuhûrunu gözlemeleri ve onların bu peygamber vasıtasıyla müşrik Araplara galib gelme beklentileri hakkında nazil olmuştur. Hz. Peygamber gönderilince onlar, O'nun nübüvvetini kabul etmemişlerdir. Böylece onların, Hz. Muhammed'i bekleyişleri "ateş tutuşturmak" gibi; onların, Hz. Peygamber'in ortaya çıkmasından sonra O'nu inkâr etmeleri de, bu nûrun gitmesi gibi olmuştur" demiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İmanın Nûra, İnkârın Karanlığa Benzetilmesi**

İmanın nûra, küfrün ise zulmete benzetilmesi hususu, Allah'ın kitabında çokça yer almaktadır. Buradaki "vech-i şebeh" şudur: "Nûr" delillere

ulaştırmada, faydalı yolları elde etmede ve şaşkınlığı yok etme konusunda en etkili olan şeydir. Bu ise, din hususunda, imanın halidir. Böylece, din konusunda şaşkınlıkları gidermede ve menfaatleri temin etmede en mükemmel olan şey, dünyada en güzel olan şeye, yani nûra benzetilmiştir. Küfrün zulmete benzetilmesi hususundaki hüküm de aynıdır. Çünkü, girilmesi gereken yoldan sapmış olan kimse için, zulmetten daha büyük bir mahrûmiyet ve şaşkınlık olamaz.

Dinî hususta da, menfilikte küfürden daha büyük bir şey yoktur. İşte böylece Cenâb-ı Hak, onlardan birini diğerine teşbih etmiştir. Bu âyetin genel mefhûmu hakkında söylenen söz işte bundan ibarettir. Burada geriye, teferruata dair birtakım sual ve bunlara verilen cevaplar kalmıştır.

Mezkur Benzetmenin Ortaya Çıkardığı Suallere Cevaplar

Birinci sûal ve cevabı: Ateş yakan kişi, Cenâb-ı Hakk'ın, مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ اسْتَوْقَدَ نَارًا *"Onların durumu, bir ateş yakan kimsenin durumu gibidir"* (Bakara, 17) âyeti, münafıkların meselinin, ateş yakanın durumuna benzetilmesini iktiza eder. Ama, münafığın ve ateş yakanın meseli nedir ki, böylece bunlardan biri diğerine teşbih edilebilsin?

Buna cevabımız şudur: Mesel kelimesi, kendisinde bir gariplik ve bir tuhaflık bulunan bir olay veya nitelik için istiare yoluyla kullanılır. Buna göre, "مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ اسْتَوْقَدَ نَارًا" derken, sanki şöyle denilmek istenmiştir: قِصَّتُهُمُ الْعَجِيبَةُ كَقِصَّةِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا "Onların şaşırtıcı kıssaları, âteş yakan kimsenin kıssası gibidir." Cenâb-ı Hakk'ın "مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِى وُعِدَ الْمُتَّقُونَ" *"Müttakilere va'd olunan cennetin kıssası..."* (Muhammed, 15) âyeti de böyledir. Yani, sana bahsettiğimiz hayranlık uyandıran şeylerde, hayranlık uyandıran cennetin kıssası vardır, demektir.

Yine وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ الْاَعْلٰى *"En yüce mesel Allah'ındır"* (Nahl, 60) âyeti de böyledir. Yani, O'nun azamet ve celal vasıfları, demektir.

مَثَلُهُمْ فِى التَّوْرٰيةِ *"Onların Tevrat'taki* vasfi..." (Feth, 29) âyeti de böyledir. Yani, onların şaşılacak durumları ve vasıfları demektir. "Mesel" de garâbet mânası olunca, Araplar " فُلَانٌ مَثَلُهُ فِى الْخَيْرِ وَشَرٍّ" Falanca yok mu, o hayır ve şerde bir misaldir" diyerek, mesel'den, durumu şaşırtıcı olan şey hakkında kullanılan sıfat anlamını türetmişlerdir.

İkinci sual: Cem'in Müfred'e Benzetilmesinin İzahı

Topluluk ferde nasıl benzetilebilmiştir?

Böyle bir soruya birkaç bakımdan cevap verebiliriz:

a) Cenâb-ı Hakk'ın وَخُضْتُمْ كَالَّذِى خَاضُوا *"Dalanlar gibi, siz de daldınız"* (Tevbe, 69) âyetinde olduğu gibi, Arapça'da "الذنى" yerine "الذى" getirmek câizdir. Çünkü "الذى" her ma'rife cümlenin vasfına, bir cümleyi bağlamak için gelmiştir. Bir de o, Arapça'da çok kullanılır. Ayrıca sılasıyla kullanıldığında söz uzadığı için, hafifletilmeye elverişli bir kelime olmuştur. Bu sebepten dolayı onun ya'sını, kesresini hazfederek kullandılar. Öyle ki, ism-i fâil ve ism-i mef'üllerde sırf bir "اَلْ" şekline soktular.

b) Ateş yakanların cinsinin murat edilmesi veya ateş yakan topluluğun ve grubun kastedilmesidir.

c) Bu görüş, en kuvvetli olanıdır; çünkü münafıkların bizzat kendileri, ateş yakan kimsenin bizzat kendisine benzetilmemiştir ki, bundan topluluğun tek bir kişiye teşbihi gereksin... Burada, münafıkların kıssası, ateş yakanın kıssasına benzetilmiştir. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Tevrat'ı yüklenip de sonra onu taşımayanların durumu, eşeğin durumu gibidir"* (Cuma, 5), *"Sana, üzerine ölüm baygınlığı çökmüş kimsenin bakması gibi bakarlar"* (Muhammed, 20) âyetleridir.

d) âyetten kastedilen mana, Cenâb-ı Hakk'ın, ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا *"Sonra da sizi bebek olarak dünyaya çıkaran O'dur"* (Gâfir, 67) sözünün manası nasıl "sizden her birinizi" demek ise, bunun gibi burada da kastedilen, "onlardan her birinin meseli.." dir.

Üçüncü sûal: Yakmak, Ateş, Aydınlatmak ve Nur Nedir?

Buna şöyle cevap veririz: Ateşin yanması, onun parlaması ve alevinin yükselmesi demektir. Nâr, yani ateşe gelince, bu latîf, aydınlatıcı, sıcak ve yakıcı bir cevherdir. Bunun iştikâkı ise, bir şey uzaklaşıp kaçtığı zaman söylenen "نَارَ - يَنُورُ" fiilindendir. Çünkü ateşte, bir hareket ve bir kaynaşma vardır. "Nûr" (ışık) da bu kökten neşet etmiştir. Ki, bu ateşin ışığı, onun ziyâsı demektir. Alâmet anlamına gelen "menâr", üzerinde ezan okunan şeye ad olarak verilen "menare" kelimeleri de aynı köktendir. Üzerine kandil konulan şeye de *"menâre"* denilir. Bedeni temizlediği için sabun çiçeğine, beyaz çiçeğe ad olarak verilen "اَلنَّوْرَةُ" kelimesi de bu köktendir. "إِضَاءَةٌ" kelimesi ise, aşırı aydınlatmayı ifade eder. Bunun doğru olduğunu gösteren delil ise, şu âyettir: هُوَ الَّذِى جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا *"O, güneşi bir ziya, ayı da bir nûr kılandır"* (Yunus, 5) "أَضَاءَ" fiili hem lâzım (geçişsiz) hem de müteaddî (geçişli) olarak kullanılabilir.

"أَضَاءَ الْقَمَرُ الظُّلْمَةَ" *"Ay karanlığı ışıttı"* ve, lâzım olarak da aydınlandı anlamında "أَضَاءَ الْقَمَرُ" dersin. Şair şöyle demiştir:

أَضَاءَتْ لَهُمْ أَحْسَابُهُمْ وَوُجُوهُهُمْ دُجَى اللَّيْلِ حَتَّى نَظَّمَ الْجِزْعَ ثَاقِبُهْ

"Onların asalet ve şerefleri onlar için, gecelerin karanlıklarını aydınlattı; öyle ki, akîk taşını delen kimse, bu ışıkta, bu taşları ipe dizebildi..."

"Havl" ise, o şeye bitişik olan, demektir. دَارَ حَوْلَهُ وَحَوَالَيْهِ "O, onun etrafını ve havalisini dolaştı" dersin. Dönüp geçtiği için, seneye de "havl" denilir. "حَالَ عَنِ الْعَهْدِ" demek, ahdinden döndü; "حَالَ لَوْنُهُ" demek de, rengi değişti anlamına gelir. "الْحَوَالَةُ" de, hakkın bir şahıstan başka bir şahsa geçmesi demektir. "اَلْمُحَاوَلَةُ" daha önce istemediği halde, bir işi yapmak istemektir. "اَلْحَوَلُ" ise, gözün kayması; "اَلْحِوَلُ" de, değişmek demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا *"Onlar oradan ayrılmak istemezler"* (Kehf, 108) buyurmuştur. "Zulmet", aydınlanabilen şeyde "nûr"un, ışığın olmamasıdır.

Esasen Arapça'da zulmet, noksanlıktan ibarettir. Nitekim Cenâb-ı Hak, اٰتَتْ أُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا *"Bu iki bahçe mahsulünü vermiş, bundan bir şeyi eksik bırakmamıştı"* (Kehf, 33) buyurmuştur; yani noksanlaştıramadı. Bir darb-ı meselde de مَنْ أَشْبَهَ أَبَاهُ فَمَا ظَلَمَ "Babasına benzeyen zulmetmemiştir" yani babaya benzemenin hakkını, noksanlaştırmayıp, tam vermiştir. Çok hızlıca eksildiği için, kara da "اَلظَّلْمُ" ve dişin minesine, onun parlaklığı ve saflığına da, kara benzeterek, yine "اَلظَّلْمُ" denilmiştir.

Dördüncü Suâl ve Cevabı: "أَضَاءَ" Fiili Lâzım ve Müteaddî Olabilir

Âyette geçen "أَضَاءَ" fiili, geçişli midir, geçişsiz mi?

Buna cevabımız: "Her ikisi de uygundur; şeklinde olur. Çünkü "أَضَاءَةَ النَّارُ بِنَفْسِهَا" "Ateş kendi kendine aydınlandı" وَأَضَاءَتْ غَيْرَهَا "Ateş başkasını aydınlattı," denilir. "اَظْلَمَ" fiili de bunun gibidir, çünkü اَظْلَمَ الشَّيْءُ بِنَفْسِهِ "Bir şey kendi kendine karardı" ve وَاَظْلَمَ غَيْرَهُ "Bir şeyi kararttı" denilmektedir. Burada, doğruya en yakın olan, "أَضَاءَ" kelimesinin geçişli olmasıdır. "مَا حَوْلَهُ" lafzına isnat edilerek, geçişsiz olması da muhtemeldir. Fiilin müennes gelmesi ise, manaya hamledilmesi sebebiyledir; çünkü ateş yakan kimsenin etrafı, yerler ve eşya manasınadır. (Yerler ve eşya da çoğul kelime olduklarından fiil müennes gelmiştir). İbn Ebî Able'nin, "أَضَاءَتْ" kelimesi yerine "ضَاءَ" okuması da bu görüşü kuvvetlendirir.

Beşinci sual ve cevabı: Neden Ziyâ Değil de Nûr Kelimesi Kullanıldı?

Cenâb-ı Hakk'ın "فَلَمَّا اَضَاءَتْ" sözünden ötürü, "keşke "ذَهَبَ اللّٰهُ بِضَوْئِهِمْ" denilseydi".

Bu soruya şu şekilde cevap veririz: Nûr kelimesini getirmek, daha beliğdir. Çünkü "اَلضَّوْءُ" kelimesinde, mâna fazlalığına dair bir delâlet vardır. Şayet Cenâb-ı Hak, ذَهَبَ اللهُ بِضَوْئِهِمْ "Allah onların ziyâlarını götürdü" demiş olsaydı, bu söz kemâl derecesinin gittiği, geriye nûr diye isimlendirilen bir şeyin kaldığı vehmini verirdi. Halbuki buradaki maksat, onların nûrunun tamamiyle gittiğini göstermektir. Cenâb-ı Hakk'ın, bunun peşinden وَتَرَكَهُمْ فِى ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ *"Onları, içinde hiçbir şey göremeyecekleri, karanlıklar içinde bıraktı"* âyetini nasıl getirdiğini görmüyor musun? Yine "ظَلَمَة" nurun yokluğundan ibaret iken, Cenâb-ı Hakk'ın onu nasıl çoğul "ظُلُمَات" getirdiğine, nasıl belirsiz kıldığına ve nasıl, onun sırf zulüm olduğunu gösteren, "لَا يُبْصِرُونَ" *"görmüyorlar"* sözünü onun peşinden getirdiğine bakmaz mısın?

Altıncı Sual ve Cevabı: Niçin "أَذْهَبَ" Değil de "ذَهَبَ" Kullanıldı?

Niçin Cenâb-ı Hak, "أَذْهَبَ اللهُ نُورَهُمْ" demedi de, bunun yerine "ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ" dedi? Buna cevabımız şudur: "أَذْهَبَ" ile "ذَهَبَ بِهِ" arasındaki fark şudur: "أَذْهَبَهُ" lâfzının mânası, "onu izâle etti ve onu götürdü, gidici kıldı"; "ذَهَبْتُ بِهِ"nin mânası ise, "onunla beraber gitti"dir; buna göre "بِهِ"nin mânası "مَعَهُ" (beraberinde) demektir. Sultan malını yanına alıp, beraberinde götürdüğünde "ذَهَبَ السُّلْطَانُ بِمَالِهِ" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ *"Onu yanlarına alıp götürdüklerinde"* (Yusuf, 16); إِذًا لَذَهَبَ كُلُّ إِلٰهٍ بِمَا خَلَقَ *"O zaman, her ilâh kendi yarattığını yanına alırdı"* (Mü'minûn, 91) buyurmuştur. Buna göre mana, "Allah onların nûrunu aldı ve tutup salıvermedi"dir. وَمَا يُمْسِكْ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ *"Allah'ın tutacağı şeyi ondan sonra salıverecek yoktur"* (Fatır, 2). Bu ifâde "إذهاب" (götürdü) fiilini ifâde ettiğinden daha etkilidir, beliğdir. Yemanî ise, "ذَهَبَ اللهُ" ifâdesini "أَذْهَبَ اللهُ" şeklinde okumuştur.

Yedinci Sual ve Cevabı: "تَرَكَ" Fiili, Bazen Ef'âl-i Kulûb Şeklinde Kullanılır

Cenâb-ı Hakk'ın "وَتَرَكَهُمْ" sözünün manası nedir? Buna cevabımız şudur: "تَرَكَ" fiili bir mef'ûl aldığı zaman "طَرَحَ" (attı, çıkardı); iki mef'ûl aldığı zaman "صَيَّرَ" (kıldı, - i haline getirdi, - e dönüştürdü) mânasına gelir.

Bu ikinci manasıyla "efâl-i kulûb" (kalbe ait fiiller) sınıfına dahil olur. Cenâb-ı Hakk'ın, "وَتَرَكَهُمْ فِى ظُلُمَاتٍ" sözü, işte bu mânadadır. Bu ifâdenin aslı "هُمْ فِى ظُلُمَاتٍ" (onlar karanlıklar içindedir)dir. Sonra bu cümlenin üzerine "تَرَكَ" fiili gelerek, her iki cüzü de nasbetmiştir.

Sekizinci sual: "لَا يُبْصِرُونَ" Fiilinin Mef'ullerinden Biri Neden Hazfedildi? Metruk ile Menvî Arasındaki Fark

"لَا يُبْصِرُونَ"un iki mef'ûlünden biri, niçin hazfedilmiştir? Buna cevabımız şudur: Bu hazif, hazfedilip de niyette gözetilen şey cinsinden değil de, sanki fiil hiç müteaddî (geçişli) değilmiş gibi, bırakılan ve hatıra getirilmeyen şey kabîlindendir.

صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ ﴿١٨﴾

"Onlar sağır, dilsiz ve kördürler. Bu sebeple, geri dönemezler" (Bakara, 18).

Münafıklar işitiyor, konuşuyor ve görüyor oldukları için bu âyeti hakiki, yani maddî cihete hamletmek imkânsızdır. Bu sebeple, son derece inatçı olup, Kur'an'dan ve Hz. Peygamber (a.s.)'in izhar ettiği delil ve mu'cizelerden yüz çevirdikleri için sağırlara benzetildiklerini düşünmek gerekir. Bu münafıklar duymadıkları için cevap da verememişlerdir. Bundan dolayı Cenab-ı Hak, onları dilsiz kabul etmiştir.

Delillerden faydalanmadıkları, hakikat yolunu göremedikleri için de onlar kör sayılmışlardır.

Nifaklarından Dönemeyişleri

Allah Teâlâ'nın "فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ" ifadesine gelince bunda birkaç husus vardır:

Birincisi: Bu, "Onlar, yukarıda bahsi geçen durumdan dönemezler." demektir. O şey de, kendisine sımsıkı sarıldıkları nifaklarıdır. Ona sımsıkı sarıldıkları için, Hak Teâlâ, onları bu sıfatlarla nitelendirmiştir.

Böylece bu, onların ömür boyu nifaklarına devam edeceklerine bir delil oldu.

İkincisi: "Onlar, hidayeti satıp dalaleti aldıktan sonra hidayete dönmeyecekler," demektir.

Üçüncüsü: Cenab-ı Hak, onları, oldukları yerden ayrılamayan, çivilenip kalan, ileri mi gideceklerini, geri mi duracaklarını bilemeyen ve başlangıç noktasına nasıl döneceklerini şaşıran kimseler durumunda mütalâa etmiştir.

Münafık Kulağını Tıkamakla Yıldırımdan Korunacağını Sanır

أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَآءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِيٓ ءَاذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ ﴿١٩﴾ يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَآ أَضَآءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَآ أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا وَلَوْ شَآءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٠﴾

"Yahut (bunların durumu) gökten boşalan bir yağmur(a tutulmuş kimselerin) hali gibidir, ki onda karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek vardır. Onlar ölüm korkusu ile, yıldırımlardan dolayı parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Allah kâfirleri çepeçevre kuşatandır. O şimşek neredeyse gözlerini alacak. Onları aydınlatınca, onun ışığında yürürler. Başlarına karanlık çökünce ise dikilip kalırlar. Allah dileseydi onların işitmelerini ve gözlerini giderirdi. Hiç şüphesiz Cenab-ı Allah her şeye hakkıyla kâdirdir" (Bakara, 19-20).

Bu, münafıklar için irad edilmiş ikinci meseldir. Bu benzetme birkaç yöndendir:

Mezkur Benzetmenin Tahlili

Birincisi: Kendisinde karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek bulunan bulut meydana gelip, bunun karanlığı ile gecenin karanlığı, yıldırımların üzerlerine düştüğü esnada yağmurun karanlığı ile birleşince, ölüm korkusu ile yıldırımlardan dolayı parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Bir de şimşek onların neredeyse gözlerini alıp, böylece onları aydınlatınca, onlar şimşeğin ışığında yürürler. Işık kaybolduğunda onlar zifiri bir karanlık içinde ve şaşkın bir vaziyette kalakalırlar. Çünkü bu üç karanlık içinde, kendisine şimşek isabet eden, sonra kendisinden şimşeğin ışığı kaybolan kimsenin şaşkınlığı artar, bu karanlık onun gözünde büyür ve devamlı karanlıkta kalan kimseye göre, bu durum onun için bir meziyet olur. İşte böylece Cenâb-ı Allah, münafıkları, dinî hususlardaki cehaletleri ve şaşkınlıkları bakımından, âyette vasıfları zikredilen kimselere benzetmiştir. Çünkü o münafıklar da, hiçbir yolu görmüyor ve hakkı bulamıyorlardı.

İkincisi: Yağmur, her ne kadar faydalı birşey ise de, zarar veren durumlarla ve bu şekilde meydana gelince faydası kalmaz. Aynı şekilde, eğer münafığın kalbi imanına uygun olsaydı, imanını izhâr etmesi, kendisine fayda verirdi. Münafığın ihlâsı olmayıp içinde nifak olunca bu imanı izhar, dini bakımdan zararlı olmuştur.

Üçüncüsü: Yıldırımlarla beraber bu işler başına gelen kimse, parmaklarını kulaklarına tıkamanın kendisini bundan kurtaracağını zanneder. Bu ise onu, Cenâb-ı Allah'ın onun için irade ettiği helak ve ölümden kurtarmaz. Örflerde bu hususun böyle olduğu sabit oluduğu için, Allah Teâlâ, -iş hakikatte böyle olmadığı halde- mü'minlere izhâr ettikleri imanın kendilerine fayda vereceğini zannettiklerinden dolayı, münafıkların durumunu âyette anlatılan duruma benzetmiştir.

Dördüncüsü: Münafıkların âdeti, ölüm ve öldürülmekten kaçmak için cihada katılmamadır. İşte bu sebeple Allah Teâlâ, bu hususta onların durumunu, başına bu işler gelen ve parmaklarını kulaklarına tıkayarak bunları başından atacağını zanneden kimsenin durumuna benzetmiştir.

Beşincisi: Kulaklarına parmaklarını tıkayan bu kimseler, her ne kadar o anda ölümden kurtulsalar da, ölüm ve helak onların peşindedir. Onların ölümden kurtulmaları mümkün değildir. Aynı şekilde, içine daldıkları nifaktaki durumları münafıkları cehennemin azabından kurtaramayacaktır.

Altıncısı: Durumu böyle olan kimse, her türlü karanlık ve korku bir araya geldiği için, şaşkınlıkta zirveye ulaşmıştır. Münafıklarda da dini meselelerde şaşkınlığın, dünyevi meselelerde ise korkunun doruk noktası meydana gelmiştir. Çünkü münafık her zaman, iç yüzüne vâkıf olunduğunda öldürüleceği korkusu ile yaşar. Böylece nifakı ile birlikte bu endişe, daima onun kalbinde bulunur.

Yedincisi: âyetteki "Sayyib"den Allah'ın maksadı, iman ve Kur'an; "karanlıklar", "gök gürültüsü" ve şimşekten maksadı ise münafıklara zor gelen şeylerdir. Bunlar da namaz, oruç, makam-mevkiyi terk, ana babayla cihad etmek, eski dinlerini terk etmek ve Hz. Muhammed (s.a.s.)'e uymaya son derece karşı olmalarına rağmen, ona uymak gibi zor mükellefiyetlerdir. En faydalı şey olan sağanak yağmurdan, beraberindeki zararlı şeylerden dolayı, insanların son derece sakınmaları gibi, münafıklar da, kendisinde bu güç mükellefiyetler bulunduğu için iman ve Kur'an'dan aynı şekilde sakınmışlardır.

Cenab-ı Allah'ın كُلَّمَا اَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ *"O, onları aydınlatınca onun ışığında yürürler"* sözünden maksadı, "onlar için menfaatli şeyler meydana gelince..." demektir. Bu menfaatler de, o münafıkların mallarının ve canlarının korunması ile ganimetlerden onlara da verilmesidir. Çünkü onlar dinde, bu hususlara rağbet etmektedirler.

Allah Teâlâ'nın وَاِذَا اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا *"Başlarına karanlık çökünce ise dikilip kalırlar"* sözünden maksadı şudur: "Onlar, bu menfaatlerden bir şey elde edemedikleri zaman imandan hoşlanmaz ve dine rağbet etmezler." Söylediğimiz bütün hususlar bu teşbihte açık bir tarzda mevcuttur.

Ayetle İlgili Hatıra Gelebilecek Bazı Sualler

Bunun dışında geriye, âyetle ilgili bazı soru ve cevaplar kalır:

Birinci soru: İki teşbihten hangisi daha beliğdir?

Cevap: İkincisi daha beliğdir. Çünkü ikincisi, aşırı şaşkınlığa ve şiddetli bir sertliğe delalet eder. Bu sebepten dolayı, münafıkların bu gibi hususlarda hafiften daha şiddetliye doğru tedricen ilerlediklerini görürsün.

İkinci soru: İkinci teşbih, birinciye niçin "اَوْ" edatı ile atfedildi?

Bu "اَوْ" Edatın Manaları

Bu iki benzetmeden biri diğerine niçin, şek ifade eden "اَوْ" (veya) harfi ile atfedilmiştir?

Buna birkaç yönden cevap verilir:

Birincisi: "اَوْ" lafzı aslında şek ve şüphe hususunda iki ve daha fazla şeyin eşit olduğunu göstermek içindir. Sonra bunda saha biraz daha genişletilerek, şüphe dışındaki hususlarda da eşitlik ifade etmek için bu, istiare olarak kullanılmıştır. Mesela, şu iki şahıstan dilediğinle oturup kalkmanın doğru olması hususunda her ikisinin de eşit olduğunu kastederek جَالِسِ الْحَسَنَ اَوِ ابْنَ سِرِينَ "İster Hasan ile, ister İbn Sîrin ile otur" demen gibi.

Cenab-ı Allah'ın, وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ اٰثِمًا اَوْ كَفُورًا *"Onlardan hiçbir günahkâra yahut hiçbir nanköre itaat etme"* (İnsan, 24); yani kendilerine isyan etmenin gerektiği hususunda günahkâr ve nankör eşittir, "اَوْ كَصَيِّبٍ" âyeti de böyledir. Bunun manası, "Münafıkların durumu, şu anlatılan iki kıssanın durumuna son derece benzerdir. Bu ikisinden herhangi birine, münafıkların durumunu benzetirsen yanılmamış olursun. Her ikisine de benzetsen yine yanılmamış olursun" demektir.

İkincisi: Cenâb-ı Hak ikinci benzetmeyi de zikretti. Çünkü münafıklar iki kısımdır. Bir kısmı ateş yakan kimselere, diğer kısmı da yağmura tutulan kimselere benzetilmişlerdir. Bunun bir benzeri de Allah Teâlâ'nın:

"Onlar, Yahudi veya Hristiyan olun... dediler." (Bakara, 135) âyeti ile, *"Biz nice şehirleri helak ettik. Azabımız onlara, ya geceleyin veya onlar öğle uykusunda iken gelmiştir"* (A'raf, 4) âyetidir.

Üçüncüsü: "اَوْ" harfi "بَلْ" manasına gelir. Nitekim Cenâb-ı Hak, اَرْسَلْنَاهُ اِلٰى مِائَةِ اَلْفٍ اَوْ يَزِيدُونَ *"Biz onu yüz bin (kişiye) hatta daha da fazla kişilere peygamber olarak gönderdik"* (Saffat, 147) buyurmuştur.

Dördüncüsü: "اَوْ" harfi "ve" manasınadır. Hak Teâlâ sanki وَكَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ "ve gökten boşanan yağmur gibi..." demiştir. Bunun bir benzeri de Cenab-ı Hakk'ın

اَنْ تَاْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ اَوْ بُيُوتِ اٰبَآئِكُمْ اَوْ بُيُوتِ اُمَّهَاتِكُمْ *"Kendi evlerinizden ve babalarınızın evlerinden ve annelerinizin evlerinden yemeniz..."* âyetidir. Şair de şöyle demiştir:

وَقَدْ زَعَمَتْ لَيْلَى بِاَنِّى فَاجِرٌ لِنَفْسِى تُقَاهَا اَوْ عَلَيْهَا فُجُورُهَا

"Leyla benim günahkâr olduğumu iddia ediyor. Nefsimin korkusu nefsim lehine, günahı da aleyhinedir."

"اَوْ" hakkındaki bütün bu hususlar, "ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ فَهِىَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً" *"Sonra bunun arkasından yine kalpleriniz katılaştı. Şimdi o kalb, taş gibi yahut daha da katıdır "* (Bakara, 74) âyetindeki "اَوْ" için de aynıdır.

Üçüncü soru: Âyetteki Teşbihin Nev'i

Âyette sağanak yağmura, karanlıklara, gök gürültüsüne, şimşeğe ve yıldırıma benzetilen nedir; bu ne çeşit teşbihdir?

Buna cevabımız şudur: Beyan ilmi âlimlerinin burada iki görüşü vardır:

Birincisi: Bu "teşbih-i müferrak"tır. Bunun manası şudur: Gerek mümesselin, mürekkeb, yani gerek kendisine meseldeki bazı şeylerden meydana gelmiş olması ve birşeyin, mümesseldeki herbir şeye benzetilmesidir. İşte burada İslam dini sağanak yağmura benzetilmiştir. Çünkü, yağmur ile yeryüzü dirildiği gibi, İslam dini ile de kalpler hayat bulur. Kâfirlerin din ile ilgili şüpheleri karanlıklara; dindeki va'd ve vaîd ile ilgili şeyler şimşeğe ve gök gürültüsüne; Müslümanların eli ile kâfirlere isabet eden belalar da yıldırımlara benzetilmiştir. Buna göre âyetin takdiri... كَمَثَلِ ذَوِى صَيِّبٍ

"Yağmura tutulanların misali gibi..." olur. "Bundan da kasıt, "gökyüzünün, bu durumda kendilerini yakaladığı kavmin misali gibi..." demektir.

İkincisi: Bu, "teşbih-i mürekkeb"tir. Teşbih-i mürekkeb: Müşebbeh ve müşebbehin bih'in her birinin unsurları diğerinin unsurlarına tek tek benzemese dahi, bu ikisinden birini diğerine herhangi bir yönden benzetmektir. Bu âyetlerden maksad, gerek dini gerekse dünyevi bakımdan, münafıkların şaşkınlığını, ateş yaktıktan sonra ateşi sönen; gök gürültüsü ve şimşekle beraber karanlık gecede gökyüzünün yakaladığı kimsenin şaşkınlığına benzetmektir.

Eğer, "Teşbih-i müferrakta, "كَمَثَلِ ذَوِى صَيِّبٍ" tarzında mahzûf bir muzaf olduğunu takdir etmiştir. Aynı şey mürekkeb teşbihte de yapılabilir mi?" denirse deriz ki: "يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فِى اٰذَانِهِمْ" âyetinde, zamire merci bulma ihtiyacı olmasaydı böyle bir takdire ihtiyacımız kalmazdı.

Dördüncü soru: Sayyib (sağanak) nedir? Cevap: Bu, inen yani boşalan yağmur demektir. Bir şey indiğinde, Araplar "صَابَ ، يَصُوبُ" derler. Bir şey başını aşağı indirdiğinde "صَوَّبَ رَأْسَهُ" denilir. Bu kelimenin, "mu'tedil oldu" manasına gelen "صَابَ، يَصُوبُ"den olduğu söylenmiştir.. "Sayyib" sadece bol yağmura denir. Resûlullah (s.a.s.) da اَللّٰهُمَّ اجْعَلْهُ صَيِّبًا هَنِيئًا *"Ya Rabbi, bu yağmuru bol ve bereketli kıl"*[4] Yani "cömert kıl" derdi. Aynı şekilde buluta da "Sayyib" denir. Şemmâh şöyle demiştir. وَأَسْحَمَ دَانٍ صَادِقُ الْوَعْدِ صَيِّبٌ *"Yağmaya hazır, yere yakın ve sözünde duran siyah bulut yok mu? İşte, bulut odur!"*

Ayette "sayyib" kelimesi nekire olarak getirildi. Çünkü bununla korkunç ve şiddetli bir çeşit yağmur kastedilmiştir. Birinci teşbihte de "nâr" (ateş) kelimesi nekire olarak getirilmiştir. Kelime "اَوْ كَصَائِبٍ" şeklinde de okunmuştur, ama "صَيِّبٍ" şekli daha beliğdir. "Semâ" ise şu gölgeleyen gökyüzüdür.

Yağmurun Gökten İndiğini Tasrihe Lüzum Var mı?

Beşinci soru: Yağmur ancak gökten yağdığı halde Cenâb-ı Allah'ın "gökten" demesindeki fayda nedir?

Bunun cevabı iki yöndendir:

Birincisi: Şayet Cenâb-ı Hak, اَوْ كَصَيِّبٍ فِيهِ ظُلُمَاتٌ "Yahut kendisine karanlıklar bulunan bir sağanak yağmur gibi..." deseydi; o yağmurun gökyüzünün bir kısmından indiği ihtimali söz konusu olurdu. Ama "gökten" deyince,

4 **Buhari,** İstiskâ, 22 (2/21)

bu, yağmurun gökyüzünün bütün ufuklarını kaplayan umumi bir yağmur olduğunu gösterir. "Sayyib" kelimesinin sîgası ve nekire olarak getirilmesinde bir mübalağa bulunduğu gibi Cenab-ı Allah, yağmurun bütün göğü kapladığını beyan ederek, bu mübalağayı teyit etmiştir.

İkincisi: Bazıları da şöyle demişlerdir: Yağmur, ancak rutubetli buharların yeryüzünden havaya yükselip gökte soğuk hava ile karşılaşarak tekrar yeryüzüne inmesi ile meydana gelir. İşte bu yağmurdur. Sonra Hak Teâlâ, burada yağmurun gökten indiğini beyan etmek suretiyle bu görüşü iptal etmiştir.[5] Cenâb-ı Allah'ın:

وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا *"Biz gökten tertemiz bir su indirdik"* (Furkan, 48).

وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ *"(Allah) gökten içinde dolu bulunan bazı dağlardan indiriyor..."* (Nûr, 43) âyetleri de bunu gösterir.

"Ra'd" ve "Berk" Nedir?

Altıncı soru: "Ra'd" ve "Berk" ne demektir?

Cevap: Ra'd, yani gök gürlemesi, rüzgar bulutu yakalayıp sürdüğünde sanki bulut kütleleri harekete geçip birbirine çarpıyor ve titriyor, bu titremeden dolayı bu esnada ses çıkarıyormuş gibi buluttan duyulan sestir. Berk yani şimşek ise, buluttan parlayan şeydir. Bu kelime, bir şey parladığı zaman Arapların söylediği "بَرَقَ الشَّيْءُ بَرِيقًا" ifadesinden alınmıştır.

Bulutun ve Yağmurun Karanlıkları

Yedinci soru: Sayyib, hem yağmur hem bulut manasınadır. Öyleyse bu ikisinden hangisi kastediliyor ve "Onun karanlıkları" ne demektir?

Cevap: Bulutun karanlıkları şudur: Bulut siyahlaşıp tabaka tabaka kesif bir hale geldiğinde onun karanlığı, gecenin karanlığı ile birlikte kararması ve kat kat olmasıdır. Yağmurun karanlığı da, onun kesif ve tanelerinin birbiri ardınca sicim gibi olması; gecenin karanlığı ile birlikte bulutu göstermemesidir.

---

5 Âcizane anlayışımıza göre, bu nazariye, yağmurun gökten indirilmesine aykırı değildir. Buharlaşma sebebiyle de olsa, yağmur yine gökten indirilmektedir. Bu tefsirin yazılmasının üzerinden sekizyüz yıldan fazla bir zaman geçmiştir. Binaenaleyh tabiî ilimlerde bu asırda kuvvet kazanan nazariyelerden bir kısmı ile farklı yorumlar ihtiva etmesi normal karşılanmalıdır. İzahları geçerli olursa ne âla! Olmazsa müfessirin kâinata bakışında gösterdiği gayreti ve o zamanki ilmî seviyeyi göstermesi bakımından yine değerlendirilmesi gereken bir hususiyet sayılmalıdır. Bu şekilde değerlendirdiğimizden mütercimler olarak biz, benzeri durumlarda aynen tercüme etmekle yetiniyor, değerlendirmeyi okuyuculara bırakarak, sözü uzatmıyoruz.

Gök Gürlemesi ve Şimşek Nerede Meydana Gelir?

Sekizinci soru: Yağmur nasıl olur da gök gürültüsünün ve şimşeğin mahalli olur? Halbuki bunların çıktığı yer buluttur.

Cevap: Bulut ile yağmur arasındaki ilgi çok güçlü olduğu için, hüküm hususunda birini diğerinin yerinde kullanmak caizdir.

Zulümâtın Cemi', Diğerlerinin Müfred Olmasının Sebebi

Dokuzuncu soru: "Karanlıklar" denilip cemi' getirildiği gibi, "gök gürültüleri" ve-"şimşekler" denilseydi ya..?

Cevap: Bu iki ifade arasındaki fark şudur: Karanlıklar birleşerek çeşitli karanlıklar meydana geldiği için cemi' sigasına ihtiyaç duyulmuştur. Gök gürültüsü ise tek bir çeşittir. Şimşek de böyledir. Dolayısıyla tek bir bulutta çeşitli gök gürültüsü ve şimşeğin bir araya gelmesi mümkün olmaz. Bu sebeple de bunlar cemi' olarak getirilmemiştir.

Bu Kelimelerin Nekire Olması

Onuncu soru: Bu kelimeler niçin nekire olarak gelmiştir?

Cevap: Çünkü, Cenab-ı Allah'ın maksadı, bunların enva-i türlüsünü bildirmektir. Buna göre sanki şöyle denmektedir: "Onda öyle zifiri karanlıklar, öyle şiddetli gök gürlemeleri ve öyle göz kamaştıran şimşekler var ki sorma gitsin."

On birinci soru: "يَجْعَلُونَ" deki cemi' zamiri neye râcîdir.?

Cevap: Her ne kadar lafızda hazfedilmiş olsa da manaca hissedilen yağmura tutulanlara râcîdir. "يَجْعَلُونَ" cümlesi, müste'nef bir cümle olduğu için i'rabdan mahalli yoktur. Çünkü Cenab-ı Hak, gök gürlemesini ve şimşeği, şiddet ve korku uyandıracak bir şekilde zikredince, sanki birisi "Bu gök gürlemesi karşısında onların hali ne olur?" deyince, buna cevap olarak, "Onlar parmaklarını kulaklarına tıkarlar."; "O şimşek karşısında halleri nasıl olur?" deyince de, "O şimşek nerdeyse gözlerini alacak" demiştir.

Kulaklarına Parmaklarını Sokarak Tıkamaları

On ikinci soru: Kulaklara tıkanan parmak uçlarıdır. Öyleyse "أَنَامِلُهُمْ" (Onların parmak uçları) denseydi ya...?

Cevap: Her ne kadar burada parmaklar zikredilmiş ise de maksat parmakların hepsi değil, uçlarıdır. Nitekim Cenab-ı Hak:

فَاقْطَعُوا اَيْدِيَهُمَا *"Onun iki kolunu kesiniz"* (Maide, 38) buyurmuştur. Halbuki maksadı ellerin kesilmesidir.

On üçüncü soru: "Saika" nedir?"

Cevap: Bu, yıldırım, yani şiddetli gök gürültüsünü müteakip ondan düşen ateş parçası olup, güçlü ve latif olan bu ateş uğradığı her şeyi helâk eder. Ne var ki kuvvetli olduğu halde çabuk söner.

On dördüncü soru: Allah'ın kâfirleri kuşatması ne demektir?

Cevap: Bu mecâzî bir ifadedir. Bunun manası, kuşatılan şey, kendisini kuşatanı nasıl aşamazsa, onlar da Cenab-ı Allah'tan kaçamazlar, demektir. Bu hususta üç görüş vardır:

1) "Cenab-ı Hak onları bilir" demektir. Nitekim O, وَاَنَّ اللهَ قَدْ اَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا *"Hiç şüphesiz Allah, her şeyi ilmen kuşatmıştır."* (Talak, 12) buyurmuştur.

2) Bu, Allah Teâlâ'nın onlara hükümran olarak kadir olduğunu ifade eder. Nitekim O, وَاللهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ *"Allah onları arkalarından kuşatıcıdır."* (Burûc, 20) buyurmuştur.

3) Bu, Cenab-ı Allah'ın onları helak etmesi manasınadır. Nitekim O, اِلَّا اَنْ يُحَاطَ بِكُمْ *"Etrafınızın kuşatılması (helâk edilmeniz) müstesna..."* (Yûsuf, 66) buyurmuştur.

On beşinci soru: "Ayette geçen "Hatf" nedir?

Cevap: Süratli bir şekilde almaktır. Mücahid, bu kelimeyi "tâ" harfinin kesresi ile "يَخْطِفُ" şeklinde okumuştur. Halbuki "tâ"nin fetha ile okunması daha fasîhtir. İbn-i Mes'ud (r.a)'dan "يَخْتَطِفُ" şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. Hasan el-Basir'den "يَخَطَّفُ" şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. Bunun aslı "يَخْتَطِفُ"dur. Yine ondan, "Ya" harfini "ha" harfine uydurarak her ikisini de kesre ile okuyarak "يِخِطَّفُ" şeklinde bir okunuş rivayet edilmiştir. Zeyd b. Ali'den ise "خَطَّف"den olmak üzere "يُخَطِّفُ" şeklinde bir okunuş; Übeyy (r.a)'den,

وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ *"Çevrelerinde insanların zorla (yakalanıp) kapılmakta olmasına rağmen..."* (Ankebut, 67) âyetinden hareketle "يَتَخَطَّفُ" şeklinde bir okunuş rivayet edilmiştir.

Sadece Şimşek Çaktıkça Etrafı Görebilmeleri

Allah Teâlâ'nın كُلَّمَا اَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ *"Şimşek onları aydınlatınca, onun ışığında yürürler"* âyeti üçüncü bir isti'nâf cümlesidir. Bu, sanki "Onlar,

şimşek ortaya çıktığı ve gizlendiği zaman ne yapıyorlar?" diyen kimseye bir cevaptır. Bundan maksat, bu durumun münafıklara ne kadar zor geldiğini, yağmura tutulanlara şimşeğin zor gelişine ve onların içinde bulundukları son derece şaşkınlık ile, şimşek çaktığı zaman onun, gözlerini kör edeceğinden korktukları halde, bu çakışını fırsat bilip böylece birkaç adım atan, şimşeğin ışığı kaybolduğunda, oldukları yerde kalakalan ve ne yapacaklarını bilemeyenlerin durumuna benzetmektir. Cenab-ı Allah isteseydi, gök gürültüsünü artırır ve böylece onları sağır eder; şimşeğin ışığını da artırarak onları kör ederdi. "أَضَاءَ" fiili ya müteaddidir ki buna göre mana: "Her ne zaman şimşek onlara bir yol aydınlatsa, onlar o yolu tutarlar" şeklinde olur. Bu takdirde mef'ul hazfedilmiş demektir. Veya bu fiil müteaddi değildir. Buna göre mana, "Her ne zaman şimşek parlarsa onlar onun ışığının düştüğü yerde yürürler" şeklinde olur. İbn Ebî Able'nin bu kelimeyi "كُلَّمَا ضَاءَ" şeklinde okuması, ikinci mânayı kuvvetlendirir. Şayet "أَضَاءَ" fiili ile "كُلَّمَا"yı ve "اَظْلَمَ" fiili ile de "إِذَا"yı Cenâb-ı Allah niçin kullanmıştır? denirse, deriz ki "Çünkü onlar yürüme imkânı bulmaya son derece isteklidirler. Bu sebeple yürümeye fırsat buldukları her zaman o fırsatı değerlendirirler. Halbuki durma işi böyle değildir. "اَظْلَمَ" fiilinde daha doğru olan, onun müteaddi olmamasıdır. Bunun böyle olduğu bellidir. "قَامُوا"nun manası, "Oldukları yerde çakılıp kaldılar" demektir. "قَامَتِ السُّوقُ" (Çarşı sönük kaldı) ve "قَامَ الْمَاءُ" (Su kalakaldı) yani dondu ifadeleri de bu köktendir. Âyetteki "شَاءَ"nin mef'ûlü mahzuftur. Çünkü "لَوْ"in cevabı ona delâlet etmektedir. Buna göre âyetin manası şu olur: "Eğer Allah onların işitmelerini ve görmelerini gidermek isteseydi, giderirdi."

"لَوْ" Edatı Hakkında

Burada bir mesele vardır, o da şudur: Meşhur görüşe göre "لَوْ", başka bir şey bulunmadığı için diğer bir şeyin yokluğunu ifade eder. Nahivcilerden bunu kabul etmeyip de "لَوْ"in sadece bir bağlaç manası ifade ettiğini iddia edenler de vardır. Bunlar, görüşlerine âyet ve hadisle delil getirmişlerdir. Âyetten delilleri şudur: وَلَوْ عَلِمَ اللهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَاَسْمَعَهُمْ وَلَوْ اَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ *"Eğer Allah onlarda bir hayır görseydi, elbette onlara duyurardu. Eğer onlara duyursaydı bile, onlar yüz çevirip arkalarını dönerlerdi"* (Enfal, 23). Şayet "لَوْ" kelimesi, 'Başkası bulunmadığı için bir şeyin bulunmadığını' ifade etseydi, bu âyetin manasında bir tenakuzun bulunması gerekirdi. Çünkü Cenab-ı Hakk'ın "Eğer Allah onlarda bir hayır görseydi

elbette onlara duyururdu" sözü onlarda bir hayır görmediğini ve onlara duyurmamış olmasını gerektirir; "Eğer onlara duyursaydı bile, onlar yüz çevirip arkalarını dönerlerdi" sözü de Allah'ın onlara işittirmediğini ve onların yüz çevirmediklerini ifade ederdi. Halbuki yüz çevirmemek en hayırlı olan şeydir. Buna göre Cenab-ı Allah'ın onlarda hayır olduğunu bilmiş olması gerekir. Oysaki Allah onlarda hiçbir hayır görmemiştir.

Bu görüştekilerin hadisten delillerine gelince, o, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şu hadisidir: نِعْمَ الرَّجُلُ صُهَيْبٌ لَوْ لَمْ يَخَفِ اللهَ لَمْ يَعْصِهِ *"Suheyb ne güzel adamdır. Eğer Allah'tan korkmasa bile Allah'a isyan etmezdi."*[6] Muhaliflerin görüşlerine göre bu hadis Suheyb (r.a.)'in hem Allah'tan korktuğunu, hem Allah'a isyan ettiğini gerektirir ki, bu da bir tenakuzdur. Böylece anlamış olduk ki, "لَوْ" kelimesi sadece bağlaç görevi yapıyor. En iyi Allah bilir.

Allah Teâlâ'nın Mutlak Kudreti

Allah'ın إِنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ *"Hiç şüphesiz Cenab-ı Hak her şeye hakkıyla kâdirdir"* âyetine gelince bunda bir çok mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimlerden bazıları bu âyeti ma'dûma da "şey" denilebileceğine delil getirmişlerdir. Bunlar şöyle demişlerdir: Cenab-ı Allah her "şey"e kudretinin olduğunu söylemiştir. Var olanı yeniden icat etmek (yaratmak) muhal olduğu için, var olana kadir değildir. Kadir olduğu şey, ma'dum (bulunmayan) şeydir ki işte bu "şey"dir. O halde ma'dum "şey"dir. Buna cevap şöyledir: Şayet bu söz doğru olsaydı, Allah'ın kendisine kâdir olmadığı şeylerin "şey" olmaması gerekirdi. Öyleyse Allah mevcuda kâdir olmadığına göre mevcudâta (var olanlara) "şey" denmemesi gerekirdi (Halbuki deniliyor).

İKİNCİ MESELE: "Şey" (Varlık) Tâbiri Allah Teâlâ Hakkında Kullanılabilir mi?

Cehm b. Safvân bu âyetle, Cenab-ı Hakk'ın "şey" olmadığına delil getirmiş ve şöyle demiştir. "Bu âyet her şeyin Allah'ın kudreti dahilinde olduğuna delalet eder. Halbuki Allah Teâlâ, kendisine kâdir değildir. O halde Cenâb-ı Hakk'a "şey" denilmemesi gerekir." Yine O, bu görüşüne Allah'ın: لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"Onun benzeri gibi bir şey yoktur"* (Şûra, 11) âyetini delil getirerek şöyle demiştir. Şayet Allah "şey" olsaydı, o kendinin benzeri olurdu. Bu ise "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" âyetini tekzib etmiş olurdu. Bu sebeple, âyetle tenakuz

6 Bu sözün açıklamasıyla ilgili olarak Bkz. Şezâratü'z-Zeheb, 1, 47.

teşkil etmemesi için Allah'ın "şey" olmaması gerekir. Bil ki bu anlaşmazlık isim üzerindedir. Çünkü var ile yok arasında üçüncü bir ihtimal yoktur. Âlimlerimiz buna karşı iki delil getirmişlerdir:

Birincisi: Allah Teâlâ'nın: قُلْ اَیُّ شَیْءٍ اَکْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللّٰهُ *"De ki şahit olarak en büyük şey nedir? De ki: O Allah'tır.* (En'am, 19) âyetidir.

İkincisi: كُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ *"Allah'ın zatı hariç her şey yok olacaktır"* (Kasas, 88) âyetidir. Müstesnâ, müstesnâ minh'e dahildir. Binaenaleyh Allah'ın "şey" olması gerekir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Kulun Fiillerini Yaratan Allah'tır**

Âlimlerimiz, bu âyeti, Ebu Ali el-Cubbâî ve Ebu Hâşim'in görüşlerinin aksine, kulun fiillerinin Allah'ın kudreti ile meydana geldiğine delil getirmişlerdir. Bu istidlalin şekli şudur: Kulun fiilleri "şey"dir ve bu âyete göre her "şey" Allah'ın kudreti ile var olur. O halde kulun fiillerinin, Allah'ın kudreti ile olması gerekir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **İstitâe Hakkında**

Yine âlimlerimiz bu âyetle, Mu'tezile'nin hilafına, sonradan meydana gelen şeylerin, Allah'ın kudreti ile meydana geldiklerine delil getirmişlerdir. Çünkü âlimlerimiz şöyle derler: "İstita'e kable'l-fiil (fiil meydana gelmeden önce ona gücün bulunması) imkânsızdır. O halde, şey, meydana gelmezden önce de Allah'ın kudreti dahilindedir. Âlimlerimizin bu istidlallerinin izahı şudur: Sonradan meydana gelen var olduğu sırada bir "şey"dir. Her şey ise kendisine güç yetirilen (makdûr)dir. Bu delil, meydana gelmemiş olanların, henüz yapılmamış ama tartışılması devam eden bir makdur (kendisine güç yetirilecek) bir şey olmasını gerektirir. Çünkü o, meydana gelmediği zamanda da Allah'ın kendisine kâdir olduğu bir şeydir. Şu manada ki, Cenâb-ı Allah onu yok etmeye kâdirdir. O şey meydana geldiği zamanda Allah'ın onu yok etmeye kâdir olması imkânsızdır. Çünkü o şeyin, meydana geldiği ilk anda yok edilmesi imkânsızdır. O halde geriye, Cenab-ı Hakk'ın o şeyi yaratmaya kâdir olmasından başka birşey kalmaz.

BEŞİNCİ MESELE: **Umuma Delâlet Eden Lafzın Aklî Delil ile Tahsisi**

Sözde umumi bir ifadeyi tahsis etmek caizdir. Yine umumi bir ifadenin aklî delil ile de tahsis edilmesi caizdir. Çünkü "وَاللّٰهُ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیرٌ" (Ve Allah her şey üzerine kâdirdir) ifadesi Cenab-ı Hakk'ın kendisine de kâdir olmasını gerektirir. Sonra bu husus aklî delil ile tahsis edilmiştir. Şayet, "Bir lafız umum ifade etmek için icat edilir, sonra onun umumu

ifade etmediği ortaya çıkarsa, bu yalan olur. Bu ise Kur'an hakkında ta'na sebeb olur" denirse, deriz ki "كُلّ" (her şey) lafzı, ifade ettiği her şey için kullanılabileceği gibi mecazi olarak ekseriyeti ifade için de kullanılabilir. Bu kullanış, dilde meşhur bir mecaz olunca, bu lafzı mecazi manada kullanmak yalan olmaz. En iyi Allah bilir.

TEVHİD, NÜBÜVVET VE AHİRET HAKKINDA DELİLLER

Tevhid Delilleri

Tevhide gelince, o, Cenab-ı Allah'ın şu âyetidir:

يَآ اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿٢١﴾ اَلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَآءَ بِنَآءً وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَاَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٢﴾

"Ey insanlar! Sizi de sizden öncekileri de yaratan Rabbinize ibadet (kulluk) yapın ki, takva sahibi olasınız. O (Rabb) ki, yeryüzünü sizin için bir döşek, gökyüzünü bir bina yaptı. O, gökten su indirip onunla çeşit çeşit meyveleri size rızık olarak çıkardı. O halde, bile bile, Allah'a eşler koşmayın" (Bakara, 21-22).

Bu âyetlerde birçok mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Bütün İnsanlara Yöneltilen İlâhî Hitap**

Allah Teâlâ, mü'min, kâfir ve münafıklar hakkındaki hükümleri bildirdikten sonra bu âyetle hepsine birden hitap buyurmuştur. Bu, "اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" âyetinde zikredilen iltifat nev'indendir. Bunda bazı faydalar vardır:

1) Bu ifadede dinleyeni daha çok harekete geçiren ve coşturan bir hususiyet vardır. Nitekim sen arkadaşına, üçüncü bir şahıstan hikaye ederek, "Falanın hikayesi şöyle şöyledir," der ve sonra o üçüncü şahsa hitab ederek şöyle dersin: "Ey falanca sana yakışan, bütün işlerinde övülen bir yola

girmendir." Bu gaibten muhataba geçiş, o üçüncü şahsın daha fazla harekete geçmesini temin eder.

2) Sanki Cenâb-ı Allah şöyle buyurur: "Benim ile senin aranda, önceden Peygamberi vasıta kıldım, şimdi ise sana ikram ve yakınlığı artırıyor ve delillere dikkat çekerek, seni muhatab kabul edip ilâhî hitapla şereflenmen için sana vasıtasız olarak hitab ediyorum."

3) Cenab-ı Hak, bu âyette, ibadetle meşgul olduğu zaman kulun devamlı olarak terakki edeceğini (yükseleceğini) bildirmektedir. Bunun delili ise, O'nun bu âyette gaibden muhataba geçmesidir

4) Geçen âyetler onların durumlarını anlatma hakkında idi. Bu âyetler ise, meri ve mükellefiyetle ilgili âyetlerdir. Bu emir ve mükellefiyetlerde bir külfet ve meşakkat söz konusudur. Bu sebeple, külfeti dengeleyecek bir ferahlığın bulunması gerekir. Bu ferahlık ise, padişahlar padişahının aradaki vasıtayı kaldırıp onlara bizzat hitab etmesidir. Nitekim köle zor bir iş yapma mecburiyetinde bırakıldığında, şayet efendisi ona bizzat hitab ederek: "Senden şunu yapmanı istiyorum" derse, efendisinin kendisine bizzat söylemesinden dolayı bu güç iş, onun için zevkli bir iş haline dönüşür.

***İKİNCİ MESELE:* "يَا أَيُّهَا النَّاسُ" Hitabının Delaleti**

Alkame ve Hasan Basrî'den nakledildiğine göre, onlar şöyle demişlerdir: "Kur'an'da "يَا أَيُّهَا النَّاسُ" (Ey insanlar) diye başlayan her âyet mekkî; "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا" (Ey iman edenler) diye başlayan âyetler medenîdir." el-Kâdî Ebu Bekr ise şöyle demiştir: "Onların söylediği bu söz, eğer bir nakle (rivayete) dayanıyor ise kabulümüzdür. Yok eğer böyle söylemelerinin sebebi, mü'minlerin Mekke'de değil de Medine'de ekseriyette olmaları ise, bu zayıftır. Çünkü Cenab-ı Allah'ın mü'minlere bir seferinde vasıfları ile, diğer bir seferde ise cins isimleri ile hitab etmesi caizdir. Devamlı ibadet edip ibadetini artırmaya çalışan mü'mine bu emir verildiği gibi bazen mü'min olmayan kimseye de ibadet etmesi emrolunabilir. Buna göre, bu âyetteki hitabın herkes hakkında olması mümkündür.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Nida Konusu**

Bil ki genelde lafızlar, birtakım şeylere delalet eden ibarelerdir, ki bu ibareler de ya lafızdırlar veya değildirler. Lafızlara gelince bunlar, isim, fiil ve harf kabilinden olanlardır. Çünkü bu üç çeşit lafızdan her biri bir şeye delalet eder. O şey de kendi başına hususi bir lafızdır. Lafız olmayan ibareler ise, taş, gökyüzü ve yeryüzü gibi olanlardır. "Nidâ" lafzı ise başka

bir şeye delil kılınmamıştır. Aksine o, dikkat çekmek için bir amilin yaptığı işin yerine geçen bir lafızdır. "يَا زَيْدُ" (Ey Zeyd) sözümüzü, "أُنَادِي زَيْدًا" (Zeyd'i çağırıyorum) veya "أُخَاطِبُ زَيْدًا" (Zeyd'e hitap ediyorum) cümleleri ile tefsir etmeye gelince bu birkaç bakımdan yanlıştır.

a) "أُنَادِي زَيْدًا" sözümüz, doğrulanmaya da yalanlanmaya da ihtimali olan bir haber cümlesidir. Halbuki "يَا زَيْدُ" sözümüzde böyle bir ihtimal yoktur.

b) "يَا زَيْدُ" sözümüz, Zeyd'e o anda nida edilmiş olmasını gerektirir. Halbuki "أُنَادِي زَيْدًا" sözümüz bunu gerektirmez.

c) "يَا زَيْدُ" sözümüz Zeyd'in bu hitapla muhatap olmasını gerektirir, "أُنَادِي زَيْدًا" sözümüz ise bunu gerektirmez. Çünkü bunu söyleyen kimsenin başka birisine, "Ben Zeyd'i çağırıyorum" diye haber vermesi imkânsız değildir.

d) "أُنَادِي زَيْدًا" sözümüz nida etmeyi haber vermektir. Nidadan haber vermek, nidâdan farklıdır. Nidâ "يَا زَيْدُ" sözümüzdür. O halde "أُنَادِي زَيْدًا" sözümüz "يَا زَيْدُ" sözümüzden başkadır. Bütün bu saydığımız delillerle, yukarıdaki sözün yanlış olduğu ortaya çıkar.

İsim ve Harf Münasebeti Hakkında

Burada zikredeceğimiz bir nükte daha vardır; o da şudur: Lafızların en kuvvetli mertebesi isimdir, en zayıfı ise harftir. Buna göre, bir kısım insanlar ismin harf ile uyuşamayacağını sanmışlardır. Aynı şekilde mevcudatın en yücesi Cenab-ı Allah, en zayıfı ise insandır. Nitekim Allah:

"İnsan zayıf olarak yaratılmıştır" (Nisa, 28) buyurmuştur. Melekler de, "Allah ile insan arasında ne münasebet vardır?" demişlerdir. Nitekim,

"Sen o yeryüzünde, fesat çıkaracak olanı mı yaratacaksın?" (Bakara, 30) buyurulmuştur. Öte yandan ismin, nida halinde bazen harf ile uyuştuğu söylenmiştir. İnsanlar da, bunun gibi, nida ve yakarış esnasında Rablerine hizmete elverişli olurlar. Nitekim Cenab-ı Hak:

"Ey Rabbimiz biz kendimize zulmettik" (A'raf, 23);

"Rabbiniz, 'Bana dua ediniz ki size icabet edeyim' dedi" (Mü'mîn, 60) buyurmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Nida Edatının Fonksiyonu**

"يَا" harfi aslında uzaktakine nida etmek için vaz' edilmiştir Ciddi ve mühim bir sebepten dolayı bu, yakındakine seslenmek için de kullanılabilir.

Yakındakine nidâ etmek için "اَیْ" ve "أ" harfleri kullanılmıştır. Sonra bu "یَا" harfinin yakında da olsa, uzaktaki kimse yerine koyarak, dalgın ve gafil olan kimseye seslenmek için de kullanılmıştır. Eğer, "Cenab-ı Hak: *"O (Allah), insanlara şah damarından daha yakındır"* (Kâf, 16) olduğu halde, O'na dua eden niçin Yâ Rabbi, Yâ Allah diye duâ eder?" denilirse, cevaben deriz ki, bu, dua eden kimsenin nefsini hakir görerek kendisini yakın olan yerlerden ve O'na yaklaşmış olan kimselerin derecelerine yaklaştıracak şeylerden uzak görmesi; Cenab-ı Hakk'ın, أَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ اَجْلِی *"Ben, benden dolayı kalpleri mahzun olanların yanındayım"* hadis-i kutsisi gereğince, duası kabul olsun diye kendisinin noksan olduğunu itiraf etmesidir. Veya bu, dua eden için, duasının kabulü en mühim şeylerdendir.

***BEŞİNCİ MESELE:* "اَیُّ" Lafzı Hakkında**

"ذُو" ve "اَلَّذِی" kelimelerinin cins isimleri niteleyen ve marifeleri de cümlelerle vasfeden iki bağlaç olması gibi, "اَیُّ" de kendisinde elif-lâm bulunan ismi nidâya bağlayan bir bağlaçtır. Bu, kapalılığını giderecek bir şeye muhtaç olan müphem bir isimdir. Bu sebeple, nida ile kastedilen şey meydana gelsin diye, bu müphem ismin peşinden, kendisiyle vasıflandığı bir cins ismin veya onun yerine geçecek bir şeyin gelmesi gerekir. Nidâ harfinin, kendisinde amel ettiği şey "اَیُّ" lafzıdır, "اَیُّ"den sonra gelen isim ise "اَیُّ"nün sıfatıdır. Nitekim sen, "یَا زَیْدُ الظَّرِیفُ" (Ey akıllı Zeyd) dersin. Ancak, "اَیُّ" kelimesi, "Zeyd" kelimesinin müstakil olması gibi, kendi başına müstakil değildir. Bu sebeple ne sıfatından, ne mevsufundan ayrılır.

Sıfat ile mevsufu arasına gelen "اَیُّهَا"daki "هَا" tenbih edatına gelince, bunun iki faydası vardır:

Birincisi: Nida harfinin manasını kuvvetlendirerek ona güç katar.

İkincisi: "اَیُّ"nün hak etmiş olduğu bir izafetten bedel olarak gelmesidir. Bu te'kid ve mübalağalarla bağımsız olduğu için, böyle nidalar Kur'an'da çokça kullanılmıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak, "اَیُّ" ile kullarına emirler, nehiyler, va'd, va'îd ile nida etmiş, öncekilerin haberlerini, onlardan habersiz oldukları halde kendisine kulak vermeleri gereken büyük ve mühim işlerle anlatmıştır... İşte bundan ötürü en etkili ve en güçlü olan tabirle kullara nida edilmesi gerekmiştir.

***ALTINCI MESELE:* İbâdet Mefhumu**

Bil ki Cenab-ı Allah'ın: یَا اَیُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ *"Ey insanlar Rabbinize kulluk ediniz."* sözü, O'nun, bütün insanlara ibadeti emretmesini ifade eder.

Şayet bir kısım insanlar bu hitabın dışında kalmış olsalardı, bu umumi ifadeyi tahsis etmek olurdu. Burada birçok bahisler vardır:

Elif-lâm'la Marife Olan Cemî Lafız Umum İfade Eder

Birincisi: Lam-ı tarif ile marife kılınan cemî bir lafız umum ifade eder. Bu hususta Eş'arî, Kâdî Ebu Bekr ve Ebu Haşim arasında münakaşa vardır.

Bizim delilimiz şudur:

"Bütün meleklerin hepsi secde ettiler" (Hicr, 30) âyetinde olduğu gibi, elif-lâm ile muarref olan cemî bir lafız, umum ifade eden bir lafız ile te'kid edilebilir. Eğer elif-lâm ile muarref cemi lafzı aslında umum ifade etmeseydi, "كُلُّهُمْ" sözü te'kid değil, bilakis bir açıklama olurdu. Bir de, insanlardan her birinin, o umumi lafızdan istisna edilmesi uygundur. İstisna, şayet kendisi olmasaydı hükme dahil olacak olan şeyi dışarıda bırakmak içindir. Bu sebeple, muarref Cemm lafızların umum ifade etmeleri gerekmiştir. Bu konunun teferruatlı anlatımı, usûl-i fıkıhtadır.

"Ey İnsanlar" Hitabına Vahy Asrından Sonraki İnsanlar Dahil midir?

İkincisi: Cenâb-ı Hakk'ın "يَا أَيُّهَا النَّاسُ" sözünün o asırda mevcut olan bütün insanları içine aldığı sabit olunca, o asırdan sonra var olacakları içine alır mı, almaz mı? Doğruya en yakın olan, bu ifadenin onları içine almadığıdır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın "يَا أَيُّهَا النَّاسُ" sözü, "şefevî" bir hitaptır. Mevcut olmayanlara şefevî olarak hitap etmek ise, caiz değildir. Ve yine, o asırdan sonra meydana gelecek kimseler, bu hitab esnasında mevcut değillerdi. Mevcut olmayan, insan olmaz; insan olmayanlar ise, Cenâb-ı Hakk'ın "يَا أَيُّهَا النَّاسُ" sözünün kapsamına girmezler. Eğer, "Bu duruma göre, bu hitaplardan hiçbirisinin o zamandan sonra meydana gelecek kimseleri içine almaması gerekir; bu ise kesinlikle batıldır" denilirse, cevaben deriz ki, "Başka bir delil olmasaydı, durum böyle olurdu. Ne var ki biz, Hz. Muhammed'in dininden, tevâtür yoluyla, bu hitabların o zamandan kıyamete kadar gelecek kimseler hakkında da geçerli olduğunu öğrendik. İşte, bu başka delilden dolayı, hitabın umumi olduğuna hükmettik."

İbadet Emrinin Şumûlü

Üçüncüsü: Cenâb-ı Hakk'ın "يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ" ifâdesi herkese, ibadet etmekle ilgili bir emirdir. Bu emir, herkese her ibadeti emretmeyi ifade eder mi? Gerçek şu ki, hayır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın "ibadet ediniz!"

sözünün manası, "bu mahiyeti varlık sahnesine getiriniz"dir. İnsanlar, bu mahiyetin unsurlarından birisini ortaya koyduklarında bu mahiyeti varlığa dahil etmiş olurlar. Çünkü bir mahiyetin fertlerinden bir fert, o mahiyete şamildir. Çünkü bu ibadet, ibadetin ibadet olması kaydıyla, ibadetten ibarettir. Mürekkeb olan şey mevcut olduğunda onun kayıtları da bulunur. Buna göre, ibadet unsurlarından birisini yapan kimse, ibadet yapmıştır. İbadeti yapan kimse ise, Cenâb-ı Hakk'ın "اعْبُدُوا" (İbâdet ediniz!) sözünün gerektirdiği şeyin tamamını ifa etmiş, yapmış olur. Bu böyle olunca, bu ibadeti yapan kişinin sorumluluktan çıkmış olması gerekir. Eğer biz, bu lafzı umuma delalet eden bir lafız saymak istersek, şöyle deriz: İbadetle emretmenin, ibadet, ibadet olduğu için olması gerekir; çünkü vasfa dayanan bir hüküm, o vasfın illet olduğunu gösterir, ortaya koyar. Hele hele, o vasıf hükme uygun düştüğü zaman... Burada ibadetin ibadet olması, onu, yani ibadeti emretmeye uygun düşen bir vasıftır. Çünkü ibadet, Allah'ı ululamaktan ve O'na boyun eğmeyi izhar etmekten ibarettir. Bunlar ise, aklen münasib olan hususlardır. Onun ibadet olmasının, emredilmesinin illeti olduğu sabit olunca, insanın her türlü ibadetle emredilmiş olması gerekir. Çünkü illet bulunduğu zaman, hükmün bulunması da gerekir.

Kâfir ve Mü'mine İbadeti Emretmeden Maksat

Dördüncüsü: Birisi şöyle diyebilir: Cenâb-ı Hakk'ın "يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا" sözü, kâfirleri kesinlikle içine almaz. Çünkü kâfirlerin iman ile emredilmiş olmaları mümkün olmaz. Bu imkânsız olunca, onların ibadetle emredilmeleri de imkânsız olur. Kâfirlerin iman etmekle emredilmiş olmalarının imkânsız oluşuna gelince bu şöyle olur: Allah'ı tanımayı emretmek, ya kâfir Allah'ı bilmediği halde onu içine alır veya Allah'ı bildiği halde onu içine alır. Bu emir, kâfiri, Allah'ı tanımadığı halde içine alırsa, onun Allah'ın emirlerini bilmesi imkânsız olur. Çünkü zatını bilmediği halde O'nun sıfatını bilmesi imkânsızdır. Bu emir, onu bu durumda içine alsaydı, onun bu emir ile emredilmiş olduğunu bilmesinin imkânsız olduğu bir durumda da onu içine alırdı. Ki bu da "teklif-i mâlâ yutâk" (güç yetirilemeyen şeyi teklif etmek)tır. Marifetullaha dair emrin onu, Allah'ı bildiği halde içine alması ise imkânsızdır. Çünkü, bu, zaten bulunanı yeniden elde etmeyi (tahsil-i hâsıl) emretmek olur. Bu da imkânsızdır. Böylece kâfirin marifetullahı (Allah'ı tanımayı) elde etmekle emredilmesinin imkânsız olduğu ortaya çıkar. Bu imkânsız olunca kâfirin ibadetle emredilmiş olması imkânsız olur.

Çünkü o ya Allah'ı bilmeden ibadetle emredilmiş olur ki, bu imkânsızdır. Çünkü tanımadığı zata ibadet etmesi imkânsızdır. Veya Allah'ı bildikten sonra ibadetle emredilmiş olur. Ancak bu durumda ibadetle emredilmek, marifetullahı emretmeye bağlıdır.

Marifetullah ile onun emredilmesi imkânsız olunca, ibadetle emredilmesi de imkânsız olur. Yine bu hitabın mü'minlere olması da imkânsızdır. Çünkü mü'minler zaten Allah'a ibadet ediyorlar. Onlara ibadeti emretmek tahsil-i hasıl kabilinden bir emir olur ki bu da muhaldir.

Buna cevabımız şudur: İnsanlardan bir kısmı, "Nasıl ki zekât ile emrolunma nisap mikdarı mala sahib olmaya bağlı ise, aynı şekilde ibadet ile emrolunmak da marifetullahı elde etmiş olmaya bağlıdır" demişlerdir. Bunlar, bilgilerin zaruri olduğunu iddia eden kimselerdir. Bunu söylemeyen kimseler ise, bu âyet ile, bilgilerin zaruri olmadığına delil getirerek şöyle söylemişlerdir: "İbadet ile emir mevcuttur. İbadet ise ancak marifetullah ile mümkün olur. Bir şeyi emretmek, onun zorunlu şartlarından olan şeyi emretmek demektir. Nitekim temizlik emri ancak suyun bulunması ile gerçekleşecekse, su bulundurmak da zımmen farz kılınmış olur.

Dehrî[7] Allah'ı tanımadan, Peygamberi tasdik edemez. Dolayısıyla marifetullah farzdır; abdestini bozan bir kimsenin namazı ancak önceden temizlik yapması ile sahih olur. Bu nedenle temizlik yapmak farz olur; emanet bırakan kimseye, emanetinin iade edilmesi, ancak ona yönelmesi ile mümkündür. Bu sebeple bu gitme zahmetini sarfetmesi de gerekmiştir. Aynı şekilde burada da kâfirin ibadetle mükellef tutulması makuldür. Bu ibadeti yerine getirmesinin şartı ise önce iman etmesi, sonra da ibadet yapmasıdır. Geriye onların, "Kâfirlere, marifetullahı elde etmeye emretmek imkânsızdır" sözü kalır.

Deriz ki: Bu mesele usûl ilminde iyiden iyiye araştırılmıştır. Burada söyleyeceğimiz şudur: Bu söz, Allah'ın emredici olduğunu bilmenin, O'nu bilmeye bağlı olduğu bütün şeylerde tamam ise de, bunun dışındaki sıfatlarda geçerli değildir. Öyleyse bunu emretmenin varid olması niçin caiz olmasın? Bunu kabul etsek bile, bu emrin mü'minleri içine aldığını söylemek niye caiz değildir? Muarızımızın: "Çünkü tahsil-i hasılı emretmek olur ki bu da muhaldir" sözüne gelince deriz ki: Tahsil-i hasıl imkânsız olursa biz de bu emri, ibadete devamı emretme manasına veya ibadeti artırmayı

7 Dehrî: Zaman ve maddenin ebedî olduğunu kabul edip, Allah'ı ve âhireti inkâr eden kimse.

emretme manasına hamlederiz. Malumdur ki ibadeti artırmak da ibadettir. Öyleyse Cenâb-ı Hakk'ın "اُعْبُدُوا" (ibadet ediniz) sözünü, ibadeti artırmak manasında almak doğru olur.

Teklif-i Mâlâ Yutak

Beşincisi: Teklifi inkar edenler, birçok sebepten dolayı, Allah'ın mükellefiyet yüklemesinin caiz olmadığını söylemişlerdir.

Birincisi: Teklif, kula, yapmaya veya yapmamaya götüren sebeplerin müsavi olduğu veya bir tarafın diğerine üstün geldiği bir durumda gelir. Birinci ihtimal imkânsızdır. Çünkü eşitlik halinde tercihin meydana gelmesi imkânsız olur. Zira eşit olma, tercihte bulunmaya manidir. Binaenaleyh bu ikisinin bir arada bulunması imkânsızdır. O halde iki tarafa da götüren sebeplerin eşit olması halinde, bir şeyi yapmakla kulu sorumlu tutmak "teklif-i mâlâ yutâk"tır.

İkinci ihtimalde ise üstün gelenin, mutlaka meydana gelmesi gerekir. Çünkü kendisine üstün gelinenin, üstün gelene eşit olması halinde onun meydana gelmesi imkânsız olur. Ancak o zaman, müreccih olmadan mümkün olan şey meydana gelir. İki tarafın eşit olma durumunun meydana gelmesi imkânsız olunca, üstün gelinme durumunda ise bu işin meydana gelmesi haydi haydi imkânsız olur. Üstün gelinmiş (mercûh) olanın meydana gelmesi imkânsız olunca, iki zıttan çıkamama zaruretinden ötürü, üstün gelen tarafın meydana gelmesi vacip olur. Bu husus böylece sabit olunca, bir şeyle mükellef tutmak, eğer râcih (üstün gelen taraftan) ötürü meydana geliyor ise bu mükellefiyet, meydana gelmesi vacip olan şeyi meydana getirme babında bir mükellefiyet olmuş olur. Yok eğer mükellefiyet mercuh (üstün gelinen taraf) sebebiyle meydana geliyorsa, böyle bir teklifte meydana gelmesi imkânsız olan şeyi teklif olur. Her iki husus da "teklif-i mâlâ yutâk"tır.

İkincisi: Cenab-ı Allah teklif edilen şeyin ezelde ya meydana geleceğini veya gelmeyeceğini biliyor. Yahut da her ikisini de bilmiyor. Eğer birinci ihtimal mevcut ise, meydana gelmesi vâcip olan şeyin meydana gelmemesi imkânsız olur ki, bunu emretmekte bir fayda yoktur. Eğer Allah, onun meydana gelmeyeceğini biliyorsa, meydana gelmesi imkânsız olan şeyin meydana gelmemesi vacip olur. Bu sebeple onu meydana getirmeyi emretmek, imkânsızı meydana getirmeyi emretmek olur. Cenab-ı Allah her ikisini de bilmiyorsa bu, Allah'ın câhil olduğunu söylemek olur ki, bu

imkânsızdır. Bir de emrin bu şekilde olduğu farzedilirse, itaat eden isyan edenden ayırt edilemez. Bu durumda da itaatta bir fayda olmaz.

İbadetin Allah'a Faydası Yoktur

Üçüncüsü: Mükellefiyetle ilgili emirler ya bir faydadan dolayıdır veya bir faydaya dayalı olmaz. Eğer bu, bir faydadan dolayı verilmiş bir emir ise, o ya Ma'buda ya kula yönelik olur. Bu faydanın Ma'buda yönelik olması imkânsızdır. Çünkü Allah zatı gereği kâmildir. Zatı gereği kâmil olan, başkası ile kâmil olmaz. Bir de biz zarûri olarak biliyoruz ki zamanlara hükümran olan bir ilâhın kullarının rükû ve secdelerinden faydalanması imkânsızdır. Bu faydanın kula yönelik olması da imkânsızdır. Çünkü bütün faydalar, lezzet elde etmede ve acıları defetmede toplanır. Halbuki Cenâb-ı Hak, bu tür meşakkatleri arada vasıta kılmadan da doğrudan doğruya bu faydaları kul için meydana getirmeye kâdirdir. O halde araya meşakkatli mükellefiyetleri sokmak abestir. Abes ise Hakîm olan Allah hakkında caiz değildir.

Kul Fiilini Yaratamaz

Dördüncüsü: Kul, fiillerinin yaratıcısı değildir. Çünkü o, fiillerinin detaylarını bilemez. Bir şeyin detayını bilemeyen ise, o şeyin yaratıcısı olamaz. Kul, fiillerinin yaratıcısı olamadığı zaman, eğer Allah, ona, bu fiili onda yaratırken emretmiş olursa, hasılı tahsili (elde edilmiş olan şeyin yeniden elde edilmesini) emretmiş olur. Yok eğer onda bu fiili yaratmadığı zaman ona bunu emretmiş olursa, imkânsızı emretmiş olur. Bütün bunlar ise batıldır.

İbadet Emrinden Maksat Kalbi Temizlemektir

Beşincisi: Mükellefiyetlerden Allah'ın maksadı, Kur'an'ın zâhirinin gösterdiğine göre, sadece kalbi temizlemektir. Buna göre, kalbi devamlı Allah'la meşgul olan ve zâhiri fiillerle meşgul olması durumunda marifetullaha dalmaktan alıkonan bir insan düşündüğümüzde, ondan zahiri mükellefiyetlerin düşmesi vacip olur. Nitekim fakihler ve kıyas yapanlar şöyle demişlerdir: "Mükellefiyetlerdeki maksat ve hikmet açık olduğu zaman, zahire değil de akli hükümlere uymak vacip olur."

İlk üç şüphelerine iki bakımdan cevap veririz:

a) Bu şüpheciler söyledikleri şeylerle, mükellefiyetlerin olmaması gerektiğine inanmayı gerekli görmüşlerdir. Bu, teklifi kaldıran bir tekliftir. Bu ise tezaddır.

b) Bize göre, teklif-i mâlâ yutâk olsun olmasın, Cenab-ı Allah'tan gelen her şey güzeldir. Çünkü o yaratıcı ve yarattıklarının sahibidir. Mülkünde yaptığı tasarruflar sebebiyle, mülk sahihine kimsenin itiraz hakkı olamaz.

İbadetle Mükellef Olmayanlar

Altıncısı: Âlimler: "İbadetle ilgili emir, bütün insanlara şâmil olsa da çocuk, deli, farkında olmayan ve unutan gibi anlamayan kimselerle, لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا *"Allah hiçbir kimseyi gücü yetmeyen şeyle mükellef tutmaz"* (Bakara, 286) âyetinden dolayı gücü yetmeyen kimseleri kapsamaz.

Bazı âlimler, bu âyetin köleleri de kapsamadığını söylemişlerdir. Çünkü Cenab-ı Hak, kölelere, efendilerine itaat etmelerini vâcip kılmıştır. Onların, efendilerine itaatle meşgul olmaları, ibadetle meşgul olmaktan onları alıkor. Kölelerin, efendilerine itaat etmelerinin vâcip olduğuna delalet eden emir, ibadetin vâcip olduğuna delalet eden emirden daha husûsîdir. Hass olan ise âmm olana tercih edilir. Bu husus fıkıh usulünde genişçe ele alınmıştır.

İbadet Hilkatin Neticesidir

Yedincisi: Kadı Ebu Bekir: "Ayet, ibadetin farz olmasına sebep olarak Allah'ın bizi yaratıp, nimetlerle ihsanda bulunmasını gösterir" dedi. Bil ki âlimlerimiz, bu âyeti, insanın, yaptığı şeylerle sevâbı hak edemeyeceğine delil getirmişlerdir. Çünkü Cenab-ı Hakk'ın bizi yaratması ve bize nimet vermesi, ibadetin farziyyetine sebep olursa, bizim ibadetlerle meşgul olmamız, zaten görev olan bir şeyi yapmak olur. İnsan görevini yerine getirmekle herhangi bir şeye hak kazanmaz, o halde kulun ibadetine karşılık, Allah'ın ona sevab verme mecburiyeti yoktur.

Allah'ı Bilmede Tefekkürün Önemi

Allah Teâlâ'nın رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ *"Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize (ibadet ediniz ki) takva sahibi olasınız"* âyetinde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenab-ı Hak, Rabb'e ibadeti emredince, hemen peşinden yaratıcının varlığına delil olan şeylerden bahsetmiştir. Bu da, mükellefleri ve daha önceki insanları yaratmasıdır. Bu husus ise, Allah'ı bilmenin yolunun, ancak tefekkür ve istidlâl olduğunu gösterir. Bu yolu, Haşeviyye'den bir grup

tenkit edip "Bu ilimle meşgul olmak bid'attir." demişlerdir. Görüşümüzü ispat hususunda, aklî ve naklî birçok delillerimiz vardır.

Burada üç makam vardır:

Kelam İlminin Ehemmiyeti

Birinci makam; Bu ilmin (Kelam ilminin) üstünlüğünü açıklama hususundadır. Bu üstünlük, birkaç yöndendir:

a) İlmin değeri, konusunun değeri ile ölçülür. Konu daha şerefli olduğunda, onun ilmi de daha şerefli olur. Konuların en şereflisi, Allah'ın zatı ve sıfatları olduğuna göre, O'nunla ilgili ilmin, ilimlerin en değerlisi olması gerekir.

b) İlim, ya dini olur veya dini olmaz. Şüphe yok ki dini ilim dini olmayan ilimden daha değerlidir. Dini ilimler ya usul yani (kelâm) ilmidir, veya bundan başkadır. Kelâm ilminin dışındaki ilimlerin sıhhati, kelâm ilmine dayanır. Çünkü müfessir özellikle Cenab-ı Hakk'ın kelamının manasından bahseder. Bu da ihtiyar sahibi ve iradesini beyan eden bir Yaratıcının varlığına dayanır. Muhaddis, özellikle Allah'ın Resûlü (s.a.s)'nün sözlerinden bahseder. Bu ise, peygamberliğin varlığına dayanır. Fakîh, özellikle Allah'ın hükümlerini anlatır. Bu, tevhid ve nübüvvete istinâd eder. Böylece bütün bu ilimlerin kelâm ilmine muhtaç olduğu ortaya çıkmış olur. Görünen şu ki kelâm ilmi, bu ilimlere muhtaç değildir. Binaenaleyh kelâm ilminin, en değerli ilim olması gerekir.

c) Bir şeyin değeri, bazen o şeyin zıddının değersizliği ile ortaya çıkar. Her ne zaman bir şeyin zıddı değersiz olursa, o şey o nispette değerli olur. Kelâm ilminin zıddı, küfür ve bid'attir. Bu ikisi en değersiz şeylerdir. Bundan dolayı kelâm ilminin en değerli şey olması gerekir.

d) Bir şeyin kıymeti bazen konusunun kıymetiyle, bazen kendisine duyulan ihtiyacın şiddetiyle, bazen de aklî delillerinin kuvvetiyle orantılıdır. Kelâm ilmi ise, bütün bunları ihtiva eder. Bu böyledir. Çünkü, astronomi ilmi konusunun, tıp ilminin konusundan daha şerefli olması bakımından, tıp ilminden daha şereflidir. İnsanların tıp ilmine olan ihtiyacının astronomiye olan ihtiyacından daha fazla olması bakımından, tıp ilmi astronomiden daha şereflidir. Matematik ilmî ise delillerinin daha kuvvetli olması bakımından, her ikisinden de şereflidir. Kelam ilmine gelince, bunun gayesi, Allah'ın zatını, sıfatlarını, fiillerini, mevcut ve ma'dûm olan şeylere

dair bilgilerin kısımlarını bilmektir. Şüphe yok ki bu, en şerefli iştir. Bu ilme olan ihtiyaca gelince, bu ihtiyaç da çok fazladır. Çünkü ihtiyaç ya din hususunda olur, ya dünya hususunda olur. Dini ihtiyaç, en önemli olan ihtiyaçtır. Çünkü, şu yukarıda sayılan hususları bilen kimse büyük bir sevaba hak kazanır ve melekler safına katılır. Bu şeyleri bilmeyen kimse ise, büyük bir cezaya hak kazanır ve şeytanlara katılır. Dünyevi ihtiyaca gelince, bu, dünyanın düzeni ancak bir yaratıcıya, ölümden sonra dirilişe ve haşr'a iman etmekle intizama gireceğindendir. Çünkü bu iman olmasaydı, alemde tam bir karışıklık meydana gelirdi. Delillerin kuvvetine gelince, diyebiliriz ki: Bu ilmin delillerinin, yakîni bir şekilde terkib edilerek kesinlik ifade eden mukaddimelerden meydana gelmiş olması gerekir. Böyle bir delil ise son derece güçlüdür. Böylece, kelam ilminin her türlü şeref ve üstünlüğü içine aldığı ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple, bu ilmin, ilimlerin en şereflisi olması gerekir.

e) Bu ilimde, nesih ve değişiklik meydana gelmeyip, bölgelerin ve cemiyetlerin değişmesiyle bu ilim değişmez. Diğer ilimler ise böyle değildir. Öyleyse bu ilmin, ilimlerin en şerefli olması gerekir. Bu ilmin konularını ve delillerini ihtiva eden âyetler, fıkhî konuları ihtiva eden âyetlerden daha şereflidir. Bunun delili ise, İhlâs sûresi, Âmenerresûlü ve Âyete'l-Kürsi'nin fazileti hakkında vârid olan haberler, meselâ,

"Sana hayız halinden sorarlar..." (Bakara, 222),

"Ey iman edenler, birbirinize borçlandığınız zaman..." (Bakara, 282) gibi âyetlerin fazileti hakkında gelmemiştir. Bu da kelâm ilminin daha faziletli olduğuna delalet eder.

f) Şer'î hükümler hakkındaki âyetlerin sayısı, altı yüzden daha azdır. Geriye kalan âyetler ise, tevhid, nübüvvet, putperestlere red ve müşriklerin çeşitlerini beyan hakkındadır. Kıssalarla ilgili âyetlerden maksad, Cenab-ı Hakk'ın,

"Andolsun onların kıssalarını açıklamada salim akıl sahihleri için ibret vardır" (Yusuf, 111) âyetine göre, Allah'ın hikmet ve kudretini tanımaktır. Bu da, kelam ilminin en faziletli ilim olduğuna delalet eder.

Biz burada delillerin yerlerine işaret edeceğiz: Yaratıcının varlığına delalet eden delillere gelince, Kur'an bunlarla doludur.

Bunların birincisi burada zikredilen şu beş delildir: Bunlar, mükellefleri ve onlardan önceki insanları, gökyüzünü, yeryüzünü, gökten yere inen

yağmur ile meyveleri yaratmak ve gökler ile yerin, Kur'an'da yer alan bütün harikuladelikleridir. İşte, yaratıcının varlığının delillerinden maksat budur.

Cenâb-ı Hakk'ın sıfatlarının delilleri şunlardır: Bu sıfatlardan "ilim" sıfatının delili, *"Allah'a muhakkak ki, ne yeryüzünde ne de gökyüzünde hiçbir şey gizli kalmaz"* (Âl-i İmrân, 5) buyurmuş, sonra peşinden de, *"Sizi, analarınızın rahminde dilediği gibi şekillendiren O'dur"* (Âl-i İmran, 6) âyetini getirmiş olmasıdır. Bu, kelamcıların delilinin bizzat kendisidir. Çünkü onlar, fiillerinin muhkem ve sapasağlam olmasını yaratıcının ilmine delil getirmişlerdir. İşte burada Hak Teâla, rahimlerde suretlere şekil vermesini eşyayı bildiğine delil getirmiştir. Ve yine Cenâb-ı Hak, "Yaratan *bilmez mi? O, her şeye nüfuz etmiş ve her şeyden haberdardır"* (Mülk, 14) buyurmuştur. Bu, yukarıdaki delilin aynısıdır. Cenâb-ı Hak yine, *"Gaybın anahtarları, O'nun yanındadır. Bunları, ancak O bilir"* (En'âm, 59) buyurmaktadır. Bu da, O'nun her türlü malumatı bildiğine bir tenbihattır. Çünkü Allah, gaybî olan şeylerden haber veriyor, bir de bakıyoruz ki o şeyler, vermiş olduğu habere uygun bir biçimde meydana geliyor. Şayet Cenâb-ı Hak, gaybı biliyor olmasaydı, bu şeyler haber verdiği şekilde vukû bulmazdı. Allah'ın "kudret" sıfatının delili, hepsi dört unsurda eşit olmakla beraber, çeşitli canlılar ve meyvelerin meydana gelmesine dair Cenâb-ı Hakk'ın bahsettiği bütün şeylerdir. İşte bütün bunlar, Allahü Teâlâ'nın zatının gereğini yapan mûcib-i bi'z-Zât olmayıp irâde sahibi muktedir bir fail olduğuna delalet eder.

Cenâb-ı Hakk'ın "tenzih" sıfatına, yani O'nun bir cisim olmadığına ve bir mekânda bulunmadığına delalet eden delil ise, O'nun قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ *"De ki, O Allah'tır, birdir"* (İhlas, 1) sözüdür.

Çünkü mürekkeb olan, cüzlerine muhtaçtır. Muhtaç ise, sonradan yaratılmış demektir. Cenâb-ı Allah "tek" olunca, cisim bulunmaması; cisim olmayınca da bir mekânda bulunmaması gerekir.

Cenâb-ı Hakk'ın "tevhid" sıfatının delili ise, O'nun, *"Eğer yerde ve göklerde, Allah'tan başka ilahlar bulunsaydı, yer ve gökler bozulur, fesâda uğrardı"* (Enbiya, 22); *"O zaman onlar, Arşı'n sahibine bir yol ararlardı"* (İsrâ, 42) ve *"...ve bir kısmı diğerine üstün gelirdi."* (Mü'minûn, 91) âyetleridir.

Nübüvvetle ilgili delil ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer kulumuza indirdiğimiz bu Kur'an'dan bir şüphe ediyorsanız, O'nun sûreleri gibi olan bir sûre getirin bakalım!"* (Bakara, 23) âyetidir.

Meâdın (ahiret hayatının) delili ise, قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِى اَنْشَاَهَا اَوَّلَ مَرَّةٍ *"De ki, onu ilk kez inşa eden diriltecektir"* (Yasin, 79) âyetidir. Eğer sen, ilm-i kelâmı gözden geçirirsen, onda bu delillerin ortaya konulmasından, onların savunulmasından ve bu hususta öne sürülen tenkit ve yaralayıcı şüphelerin savuşturulmasından başka bir şey göremezsin. Allah'ın zikrettiği delilleri ihtiva eden ve delillere yöneltilen ithamları reddeden bir ilmin eleştirileceğini hiç sanar mısın? Hiç bir akıllı Müslüman kimsenin bunu söyleyeceğini ve buna razı olacağını sanmıyorum.

Meleklerin ve Peygamberlerin Bu Delilleri Kullanmaları

İkincisi: Allah Teâlâ, melekler ve peygamberlerin de bu delillerle istidlal ettiklerini anlatmıştır. Melekler şöyle istidlal etmişlerdir:

اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا *"O yeryüzünde, orada fesat çıkaracak kimseler mi yaratacaksın?"* (Bakara, 30). Meleklerin bu sözden maksatları şudur: Bu gibi şeyleri yaratmak kabihtir. Hikmetli olan zat, kabih olan fiili yapmaz. Bunun üzerine Hak Teâlâ, onlara اِنِّى اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Ben, sizin bilmediklerinizi bilirim"* (Bakara, 30) diye cevap vermiştir. Bundan Allah'ın maksadı da şudur: Şüphesiz ben, her türlü malumatı bildiğim için, onların yaratılması ve meydana getirilmeleri hususunda sizin bilmediğiniz hikmeti de bilirim. Şüphe yok ki bu karşılıklı bir delil getirmedir. Cenab-ı Hakk'ın İblis ile münazarası da açıktır. Peygamberlere gelince, bunların ilki Hz. Âdem (a.s)'dir.

Allah Teâlâ, Hz. Âdem (a.s.)'in ilmini, meleklerin ilmine üstün kılmak sûreti ile, onun faziletine dair delilini ortaya koymuştur ki, bu tamamen bir istidlaldir.

Nûh (a.s.)'ın istidlali hakkında, Cenâb-ı Allah, kâfirlerin şu sözünü nakletmiştir: *"Ey Nuh, bizimle cidden çok mücadele ettin ve bu mücadelende de ileri gittin"* (Hûd, 32). Bu mücadelenin, şer'i hükümlerin tafsilatı hakkında olmayıp, aksine tevhid ve nübüvvet hakkında olduğu, bilinen bir hakikattir. O halde, kelâm ilminde, hakkı ortaya koymak için istidlâl yaparak mücadele etmek peygamberlerin sanatıdır.

İbrahim (a.s.)'a gelince, bu konuda onun durumunu iyice ortaya koymak uzun sürer. Onun bu hususta birtakım merhaleleri vardır.

a) Kendi kendine istidlâli... Bu, Cenab-ı Hakk'ın, *"İşte o, üstünü gece bürüyüp örtünce bir yıldız görmüş. "Bu (mu) benim Rabbim?" demiş, o yıldız*

kaybolunca ise, "Ben böyle sönüp batanları (Rabb diye) sevmem" (En'am, 76). Bu, kelamcıların, âlemin değişir olmasından hareketle, onun sonradan yaratıldığına delil getirme yollarıdır. Sonra Cenâb-ı Allah, Hz. İbrahim (a.s.)'ı bu istidlâlinden dolayı medhederek, *"İşte bunlar, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz hüccetlerdi"* (En'am, 83) buyurmuştur.

b) Hz. İbrahim (a.s.)'ın, babasına karşı istidlali... Bu, Allah'ın *"Ey babacığım, niçin duymayan, görmeyen ve senden hiçbir şeyi gideremeyen şeye tapıyorsun?"* (Meryem, 42) âyetinde bahsettiği istidlaldir.

c) O'nun, bazen sözle bazen da fiilen kavmine karşı olan istidlalidir. Sözle istidlali Allah'ın şu âyette bahsettiği hususdur: *"Taptığınız bu heykeller nedir?"* (Enbiya, 52).

Fiil ile istidlaline gelince, o da Cenab-ı Allah'ın: *"Derken o, bu putları parça parça etti. Belki ona müracaat ederler diye, onlara büyük olan putu bıraktı"* (Enbiya, 58) âyeti ile anlattığıdır.

d) O'nun zamanın kralına karşı istidlalidir. Bundan, Allah Teâlâ şu âyette bahseder: *"(İbrahim): 'Benim Rabbim hem diriltir hem öldürür' deyince, o, 'Ben de diriltir ve öldürürüm' dedi. İbrahim, 'Allah güneşi doğudan getirir, haydi sen onu batıdan doğdur' deyince ise kâfir şaşırıp kaldı. Allah zalim kavme hidayet etmez"* (Bakara, 258).

Fıtratı bozulmamış olan herkes, kelam ilminin, sadece bu delilleri ortaya koyup, bunlara karşı sürülen sual ve karşı çıkmaları defetmek için olduğunu bilir. Bütün bunlar, Hz. İbrahim (a.s.)'in mebde' (kâinatın başlangıcı) hakkındaki incelemesidir. Mead (âhiret) hakkındaki incelemelerine gelince, o, O'nun şu sözüdür:

"Hani İbrahim, 'Ey Rabbim, ölüleri nasıl dirilteceğini bana göster' demiş. (Allah) "Buna inanmadın mı yoksa?' demiş. O da 'İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için...' demişti. Allah dedi ki: 'Dört kuş tut, onları kendine alıştır, sonra (kesip) her parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. (O zaman) koşarak sana geleceklerdir.' Bil ki şüphesiz Allah Aziz ve Hakimdir" (Bakara, 260).

Hz. Musâ (a.s.)'nın istidlaline gelince, O'nun nübüvvet ve tevhid hususunda Firavunla tartışmasına bak. Tevhide gelince, bil ki Hz. Musâ (a.s.), çoğu yerde, Hz. İbrahim (a.s.)'in delillerine dayanır. Bu böyledir. Çünkü Allah Teâla Taha Sûresi'nde, bunu şöyle anlatmıştır: *"Firavun, 'O halde Musa,*

sizin Rabbiniz kim?" dedi. O da: "Bizim Rabbimiz her şeyi yaratan, sonra da doğru yolu gösterendir' dedi" (Taha, 49-50).

Bu, Hz. İbrahim (a.s)'in,

اَلَّذِى خَلَقَنِى فَهُوَ يَهْدِينِ *"O, beni yaratıp, bana hidayet edendir"* (Şuara, 78), sözünde zikrettiği delilin aynısıdır.

Yine Şuara Sûresi'nde, Musa (a.s.): *"(O) sizin ve sizden önceki atalarınızın Rabbidir"* (Şuara, 26) demiştir.

Bu, Hz. İbrahim (a.s.)'in: رَبِّىَ الَّذِى يُحْيِى وَيُمِيتُ *"Rabbim hem diriltir hem öldürür"* (Bakara, 258) sözünün aynısıdır.

Firavun, bununla yetinmeyip, ondan başka bir delil isteyince, Hz. Musa (a.s.) şöyle demişti:

رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ *"O, doğunun ve batının Rabbidir"* (Şuara, 28).

İşte bu, Hz. İbrahim (a.s.)'ın:*"Allah güneşi doğudan getirir, haydi sen onu batıdan doğdur"* (Bakara, 258) sözünün aynısıdır.

Bütün bunlar sana; bu delillere yapışmanın o masum peygamberlerin sanatı olduğuna ve onların bu delilleri akıllarından çıkardıkları gibi, aynı zamanda geçmiş temiz seleflerinden miras olarak almış olduklarına da dikkat çekmektedir.

Hz. Musa (a.s.)'nın nübüvvete dair, mu'cize ile istidlaline gelince bu, onun; *"Sana apaçık bir şey getirsem de mi...?"* (Şuara, 30) sözü ile bahsettiği şeydir. Bu, Hz. Musa (a.s.)'nın doğruluğuna mu'cizeyi delil getirmesidir.

Hz. Muhammed (s.a.s.)'in, tevhide, nübüvvete ve ahirete dair delillerle meşgul olması keyfiyeti bu hususta sözü uzatmaya ihtiyaç bırakmayacak kadar açıktır. Çünkü Kur'an bunlarla doludur. Hz. Peygamber (s.a.s.) bütün kâfir fırkaları ile imtihan edilmiştir.

Bunların Birincisi: *"Bizi, ancak zaman helâk eder"* (Câsiye, 24) diyen Dehriyye'dir. Halbuki Cenab-ı Hak, onların bu görüşlerini çeşitli delillerle çürütmüştür.

İkincisi: İrade ve ihtiyar sahibi, her şeye kadir zât-ı ilahiyyeyi inkâr edenlerdir. Cenab-ı Hak onların iddialarını aynı tabiat ve dış tesirlere ma'ruz oldukları halde emvai türlü tarzda birbirlerinden farklı bitki ve hayvan nev'ilerinin yaratılması delili ile çürütmüştür. Bu da kadir olan Allah'ın varlığına delâlet eder.

Üçüncüsü: Allah Teâlâ'ya ortak koşanlardır. Ortak koşulan bu şey ya ulvî veya süflî bir varlık olur. Ulvî olan ortağa gelince bu, yıldızların bu âlemde müessir olduğunu söyleyen kimsenin görüşüdür. Allah Teâlâ bu kimsenin iddiasını,*"Üstünü gece bürüyüp örtünce..."* (En'am, 76) diye başlayan âyetle çürütmüştür. Süflî olan ortağa gelince, bu Hristiyanlar, Hz. İsa (a.s.)'nın ilâh olduğuna; putperestler de, putlarının ilâh olduğuna dair pek çok delil getirmiştir.

Dördüncüsü: Nübüvvete karşı çıkanlar ki, bunlar da iki gruptur:

a) Nübüvvetin aslına karşı çıkanlar. Bunlar, Allah'ın أَبَعَثَ اللهُ بَشَرًا رَسُولًا *"Allah, bir insanı mı peygamber olarak gönderdi."* (İsra, 94) dediklerini naklettiği kimselerdir.

b) Nübüvveti aslında kabul eden, fakat Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamberliğine karşı çıkanlardır. Bunlar Yahudi ve Hristiyanlardır. Kur'an-ı Kerim bunlara reddiyelerle doludur. Bu kimselerin karşı çıkmaları da birçok bakımdandır. Bazen bu, Kur'an'a karşı çıkarak olur ki, Cenâb-ı Hak şu sözü ile onların bu ta'nına cevap vermiştir: *"Allah, bir sivrisineği bir mesel olarak getirmekten çekinmez"* (Bakara, 26).

Bazen bu karşı çıkma, Allah Teâla'nın şu sözünde anlattığı gibi, başka mu'cizeler istemek şeklinde olur: *"Bize, yeryüzünden kaynak fışkırtmadıkça... sana asla inanmayacağız, dediler"* (İsra, 90).

Bazen de, bu karşı çıkma Kur'an'ın parça parça nazil olması sebebiyle olur ki bu, Kur'an'a bir ithamın yöneltilmesini ifade eder. Cenab-ı Hak, bu karşı çıkışa şu sözü ile cevap vermiştir: *"İşte biz senin kalbini onunla güçlendirmek için böyle (yaptık)"* (Furkan, 32).

Beşincisi: Haşr ve neşr hususunda tartışan kimselerdir. Allahü Teâlâ haşr ve neşrin doğruluğuna, bunu inkâr edenlerin görüşlerinin geçersiz olduğuna dair çok çeşitli deliller getirmiştir.

Altıncısı: Bazen, faydasızdır diye mükellef tutulmaya karşı çıkanlar ki, Cenâb-ı Hak bunların itirazına, *"İyi yaparsanız, kendiniz için iyi yapmış olursunuz; eğer kötü davranırsanız, bu da nefsinize aittir"* (İsrâ, 7) sözüyle cevap vermiştir.

Bazen de, gerçek olanın, bir cebr olduğu, bunun ise teklifin sıhhatine ters düştüğünü söyleyerek karşı çıkanlar ki Cenâb-ı Hak bu hususa da, *"Allah yaptığından sorguya çekilmez, ama onlara yaptıklarından sorulur"* (Enbiya, 23) diyerek cevap vermiştir.

Biz burada bu kısa işaretlerle yetindik, çünkü bu hususta geniş inceleme, bu tefsir kitabının tamamına serpiştirilmiştir. Bu sanatın peygamber ve nebilerin metodu olduğu sabit olunca, buna karşı çıkanların ya kâfir ya da cahil olduklarını anlamış olduk.

Kelâm İlmini Öğrenmenin Gerekli Olması

İkinci makam: Kelâm ilmini tahsil etmenin vâcip olduğunu beyan hususundadır. Buna aklî ve naklî deliller delalet etmektedir.

Aklî delile gelince, bu şöyledir: Bazı kimseleri taklit etmek, geriye kalanları taklit etmekten daha evla değildir. Bu da ya herkesi taklit etmenin caiz olması demektir ki, bu bizi kâfirleri de taklit etmeye zorlar. Ya da ötekini değil de berikini taklit etmenin zorunlu olması demektir ki, bu da kişiyi, ötekini değil de berikini niçin taklit ettiğini söylemeksizin, bazısını değil de diğer bazılarını taklit etmekle mükellef olmaya mecbur kılar. Ya da, taklidin asla caiz olmamasıdır ki, istenilen şey de budur. Taklit etmek geçersiz olunca geriye, istidlâl yolundan başka bir şey kalmaz.

Naklî delile gelince, buna âyet ve haberler delalet etmektedir.

Âyetten Olan Deliller:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hikmet ve güzel öğüt ile Rabbinin yoluna davet et! Ve onlarla, en güzel bir yolla mücadele et"* (Nahl, 125) sözüdür. Şüphe yok ki, Cenâb-ı Hakk'ın âyette geçen "hikmet"ten muradı, aklî delil ve hüccetlerdir. Buna göre Allah'a aklî delil ve hüccetlerle davet etmek, emrolunan bir iş olmuş olur. Cenâb-ı Hakk'ın: "وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ" buyurduğundan murat, dinin fürûu hususunda mücadele etmek değildir. Çünkü Hz. Peygamber'in peygamberliğini inkâr eden kimse ile, dinin fürûu hususunda konuşmada hiçbir fayda yoktur. Peygamber'in nübüvvetini kabul eden kimse, O'na muhalefet etmez. Böylece bu mücadelenin tevhid ve nübüvvet hususunda olduğunu anlamış olduk. Bu sebeple de, bu hususta mücadele, emredilmiş bir husus olur. Sonra biz, Cenâb-ı Hakk'ın: *"Bana uyunuz ki, Allah sizi sevsin"* (Âl-i İmran, 31). *"Andolsun ki sizin için Allah'ın Resulü'nde güzel bir örnek vardır"* (Ahzâb, 21) âyetlerinden ötürü, Hz. Peygamber'e uymakla emredilmişiz. Bu sebeple bizim, böylesi bir cidal ile emrolunmuş olmamız gerekir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, *"İnsanlardan, Allah hakkında ilimsiz olarak mücadele edenler vardır"* (Hacc,3) âyeti, Allah hakkında, ilim sahibi olmaksızın

mücadele edenleri bir kınamadır. Bu ise, ilim ile mücehhez olarak mücadele etmenin kınanmış değil, aksine övülmüş olmasını gerektirir. Yine Cenâb-ı Hak, Hz. Nûh'tan, *"Ey Nûh, bizimle gerçekten mücadele ettin, mücadelende de çok ileri gittin"* (Hûd, 32) sözüyle bu mücadeleyi nakletmiştir.

c) Allahu Teâlâ tefekkürü emrederek şöyle buyurmuştur: *"Kur'an'ı iyiden iyiye düşünmezler mi?"* (Muhammed, 24); *"Deveye bakmazlar mı, nasıl yaratılmış?"* (Gâşiye, 17); *"Biz onlara hem dünya ufaklarında hem de kendi öz varlıklarında âyetlerimizi göstereceğiz"* (Fussilet, 53); *"Görmüyorlar mı ki biz, yeryüzüne gelip, onu etrafından eksiltiyoruz."* (Enbiya, 44); *"Göklerde ve yerde ne var, bir bakınız, de!"* (Yûnus, 101) ve *"Göklerin ve yerin hükümranlığına bakmadılar mı?"* (A'raf, 185).

d) Cenab-ı Hak, övgü sadedinde tefekkürü zikrederek şöyle buyurmuştur: إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِأُولِي الْأَلْبَابِ *"Bunda; akıl sahipleri için ihtar vardır."* (Zümer, 21); *"Bunda, basiret sahipleri için ibret vardır"(Nur,* 44); *"Bunda, akıl sahipleri için âyetler (deliller) vardır"* (Taha, 54). Yine tefekkürden yüz çevirenleri zemmederek, *"Göklerde ve yerde nice âyetler (deliller) vardır ki (insanlar) bunlardan yüzçevirerek geçip giderler."* (Yusûf, 105); *"Onların kalpleri var ama, onunla anlamazlar"* (A'raf, 179) buyurmuştur.

e) Cenâb-ı Hak taklidi zemmetmiş ve kâfirlerden naklen: *"Biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk. Biz de hakikaten onların izine uyanlarız."* (Zuhruf, 23); *"Aksine biz, ancak babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız"* (Lokman, 21);

"Aksine biz, babalarımızı böyle yaparken gördük." (Şuara, 74) ve *"Hakikaten, eğer sebat göstermeseydik, bizi az kaldı, tanrılarımızdan saptıracaktı o"* (Furkan, 42) diye haber vermiştir.

Hz. İbrahim (a.s.)'in babasından da, *"Andolsun ki vazgeçmezsen seni taşlarım. Uzun bir müddet benden ayrıl git"* (Meryem, 47) sözünü nakletmiştir.

Bütün bunlar, düşünmenin, delil getirmenin, tefekkürün ve taklidi yermenin gerektiğine delildir. Tefekkür ve istidlale davet eden kimse, Kur'an'ın ve peygamberlerin dinine uymuş olur. Taklide davet eden de Kur'an'ın aksine gidip yolunu tutmuş olur.

Hadisten olan delillere gelince, bu hususta çok hadis vardır. Biz bunlardan birkaçını zikredelim:

a) Zührî, Sa'id b. el-Müseyyeb'den, o da Ebu Hureyre (r.a.)'den şöyle dediğini rivayet etmiştir. Fizâre oğullarından birisi Hz. Peygamber (s.a.s.)'e

gelerek, "Hanımım siyah bir çocuk doğurdu" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.): *"Senin develerin var mı?"* dedi. O, "Evet" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s.) *"Onlar ne renktir?"* dedi. Adam, "Kızıl" cevabını verdi. Hz. Peygamber (s.a.s.) *"Gri olanları var mı?"* diye sordu. Adam "Evet" dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.s.): *"Bunun sebebi ne?"* deyince, adam, "Belki onlar soya çekmiştir?" dedi. Peygamberimiz (s.a.s.) da: *"Belki o çocuk da soya çekmiştir."* dedi.[8] Bu, delille susturmak ve kıyasa sarılmaktır.

b) Ebu Hureyre (r.a.)'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: *"Cenab-ı Allah şöyle buyurmaktadır: Beni yalanlamaya hakkı olmadığı halde, insanoğlu beni yalanladı. Beni kınamaya hakkı olmadığı halde, insanoğlu beni kınadı. Onun beni yalanlaması 'Allah beni, yarattığı gibi yeniden diriltemeyecektir' demesidir. Halbuki, onu başta yaratmak, yeniden diriltmekten bana daha kolay değildir. Onun beni kınaması, 'Allah çocuk edindi' demesidir. Halbuki ben, tek ve Samed olan Allahım. Ben doğmadım, doğurulmadım ve bana denk hiç kimse yoktur..."*[9]

O halde bak Cenâb-ı Hak, birinci mertebede kudreti ile ilk defa yaratmaya ve ölümden sonra diriltmeye kadir olmaya; ikinci mertebede bir oluşu ile, cisim olmayı, babalığı ve evlat olmayı nefyetmeye delil getirmiştir.

c) Ubâde b Sâmit (r.a.) Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: *"Kim Allah'a kavuşmayı severse, Allah da ona kavuşmayı sever. Kim Allah ile karşılaşmayı hoş görmezse, Allah da onunla karşılaşmaktan hoşlanmaz."* Bunun üzerine Hz. Âişe "Ey Allah'ın Peygamberi, biz ölmekten hoşlanmıyoruz. Bu, Allah ile karşılaşmaktan hoşlanmamak mıdır?" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s.) de: *"Hayır. Fakat mü'min Allah'a kavuşmayı sever, Cenab-ı Allah da mü'mine kavuşmayı sever. Kâfir Allah'a kavuşmaktan hoşlanmaz, Cenab-ı Allah da kâfire kavuşmaktan hoşlanmaz"* buyurmuştur."[10] Bütün bunlar, deliller üzerinde tefekkür edip kafa yormanın emredilmiş olduğunu gösterir.

Bu Konuda Muarızların İddiaları

Hasmımızın ileri sürdüğü birtakım iddialar vardır. Şöyle ki:

1) İstidlâl ilim ifade etmez.

2) İlim ifade eden istidlâle kulun gücü yetmez.

8 **Buharî,** Talak, 26 (6/178)

9 **Buharî,** Tefsir, İhlâs Sûresi Bölümü 112 (6/95)

10 **Buharî,** Rikak, 40 (7/191); **Müslim,** Zikr, 14,15 (4/2065).

3) İstidlâle teşebbüs etmek caiz değildir.

4) Hz. Peygamber bunu emretmemiştir, ve

5) İstidlâlde bulunmak bid'attir.

Tefekkür Kesin Bilgiye Götürmez

Birinci iddia: Hasmımız buna, bazı şeyleri delil getirmiştir.:

a) Biz tefekkür ettiğimizde ve bu tefekkürümüzün akabinde bir inanç meydana geldiğinde, ister zarurî isterse nazarî olsun, bunun bir ilim olduğunu biliriz. Bu ilmin zarurî olması yanlıştır, çünkü insan itikadı hususunda bu itikadının ilim olduğunu ve birin, ikinin yarısı, güneşin aydınlatıcı, ateşin de yakıcı olduğuna inancı hususunda düşünürse, birinciyi ikincisinden daha zayıf görür. Bu da, birinciye zayıflığın arız olduğuna delâlet eder. İkincisi de, yani bu ilmin nazari olması da yanlıştır. Çünkü bu ikinci fikir hususundaki söz, evvelki söz gibidir. Bu sebeple teselsül gerekir. Ki teselsül de imkânsızdır.

b) İnsanlardan tefekkürde bulunup, içtihad eden ve bu tefekkürünün neticesinde kendilerinde bir inanç meydana gelen, bu inancın bir ilim olduğuna katî olarak hüküm verip de, hem onun hem de başkaları için bunun bir ilim değil de bir cehalet olduğu ortaya çıkan; böylece de, o ilk inançlarından vazgeçip onu terk eden âlimler gördük. Bu durumu önce müşahede ettiğimizde, ikinci olarak meydana gelen inancın da böyle olması caizdir. Bu metotla, tefekkür ve istidlalden elde edilen herhangi bir inancın sıhhatine kesinlikle hükmetmek mümkün değildir.

c) Netice eğer biliniyorsa, onu elde etmeye çalışmak muhaldir. Çünkü, hasılı tahsil imkânsızdır. Eğer netice bilinmiyorsa, zihin ondan habersiz demektir. Habersiz olunan şeyi talep etmeye yönelmek ise, imkânsızdır.

d) İstidlâlin ilim ifade ettiğini bilmek, ya zaruri, ya da nazari olur. Eğer zaruri olursa, aklı olan herkesin bu ilimde müşterek olması gerekir. Halbuki durum böyle değildir. Eğer nazari olursa, bir şeyin cinsini o şeyin fertlerinden bir fertle ispat etmek gerekir ki, bu da muhaldir. Çünkü mahiyet hakkında olan münakaşa, o fert için de var demektir. Bu sebeple bir şeyi kendi nefsiyle ispat etmek lazım gelir ki, bu da imkânsızdır. Çünkü isbata vesile olan şeyin, daha önce bilinmiş olması gerekir. Bir şeyin netice olması, o şeyin daha önce malum olmamasını gerektirir. Bu sebeple hem nefyin, hem de ispatın birlikte bulunması gerekir ki, bu da imkânsızdır.

e) Tek bir mukaddime (öncül), bir netice vermez; tam aksine, netice veren iki mukaddimenin tamamıdır. Ancak zihinde, aynı anda iki mukaddimeyi birden hazır tutmak muhaldir. Çünkü biz kendimizi sınadığımızda, ne vakit zihnimizi bilinen herhangi bir şeye doğru yöneltirsek o aynı vakitte zihnimizi başka bir maluma doğru tevcih etmenin imkânsız olduğunu görürüz. Çoğu kez âlimlerimizden bazıları, genel olarak istidlalin ilim ifade ettiğini kabul etmişlerdir. Ne var ki bunlar, ilahi meselelerde istidlalin bir ilim ifade etmediğini söyler ve bu görüşlerini açıklama ile ortaya koyarlar.

1) İlahın hakikati tasavvur edilemez. Hakikat tasavvur edilemediği zaman da, ne zâtın kendisini ne de O'nun sıfatlarından bir sıfatın varlığını tasdik etmek mümkün olmaz. Tasavvur edilemez oluşun izahı şudur: Beşer tarafından bilinen, Vâcibu'l-vücudun (Allah) mekandan ve her cihetten münezzeh ve O'nun ilim ve kudret sıfatıyla muttasıf olmasıdır. Vücûb ve tenzih, selbî bir kayıttır. Cenâb-ı Hakk'ın hakikati, bu selbin (nefyetmenin) kendisi değildir. Bu sebeple, bu selb'i bilmek, Allah'ın hakikatini bilmek değildir. Cenâb-ı Hakk'ın ilim ve kudret sıfatıyla nitelenmiş olması, zatının bu sıfatlara mensubiyyetinden ibarettir. O'nun zâtı bu mensûbiyyetin kendisi değildir. Bu sebeple bu mensubiyeti bilmek, O'nun zâtını bilmek değildir.

Tasdikin mümkün olmamasının izahı şudur: Tasdik tasavvura dayanır. Tasavvur olmadığı zaman, tasdik imkânsız olur. Şöyle denilemez: "Cenab-ı Hakk'ın zâtı, her ne kadar kendisine mahsûs hakikat itibariyle tasavvur olunamazsa da, o zât kendi levâzımı (zâtından ayrılmaz vasıflar) itibariyle tasavvur olunabilir..." Demek istiyorum ki, biz Cenâb-ı Hakk'ın, kendisine vücubun, tenzihin ve ebediliğin gerekli olduğu herhangi bir şey olduğunu biliyoruz. İşte bu sebeple, bu tasavvura göre hüküm verilir. Biz deriz ki, bu bilinen şeyler, ya Allah'ın zatının bizzat kendisidir, ki bu imkânsızdır; veya bunlar Allah'ın zatından hariç şeylerdir, denilebilir. Cenâb-ı Hakk'ın zatını bilemediğimiz zaman, O'nun zatının bu sıfatlarla muttasıf olduğunu bilmemiz mümkün değildir.

Eğer, bu sıfatların Allah'ın zatına isnat edilmesinin şartı olan tasavvur, diğer sıfatlar itibariyle de bir tasavvur olursa, bu durumda bu hususta söylenecek söz, ilk hususta söylenen sözün aynısıdır. Bu sebeple de teselsül gerekir ki, bu da imkânsızdır.

2) Bize göre, eşyanın en belirgin olanı, kendisine أَنَا ben sözümüzle işaret ettiğimiz, zâtımız ve hakikatimizdir. Sonra insanlar أَنَا sözüyle kendisine işaret edilen mahiyet hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bir kısmı, bunun şu bünye olduğunu, bir kısmı onun mizâç olduğunu, bazıları bu bünyeye dahil olan bazı unsurlar olduğunu, bir kısmı da onun, bu bedenin ne dahilinde ne de haricinde olan bir şey olduğunu söylemişlerdir. Varlıkların en belirgin olanında durum böyle olunca, biz ve bizim niteliklerimizle hiçbir münasebeti olmayan en uzak şeyler hakkındaki kanaatin ne olur?

İlim İfade Eden İstidlâl, Kudretimiz Dahilinde Değildir

İkinci iddia: Bu ilim ifade eden istidlâl, bizim kudretimiz dahilinde değildir, görüşüdür. Şüphesiz onlar, bu hususa birçok bakımdan delil getirmişlerdir.

a) Tasavvurâtı elde etmek, bizim gücümüz dışındadır. Bu sebeple bedihi tasdikat da, bizim gücümüz dahilinde değildir. Binaenaleyh, tasdikâtın tamamı, bizim kudretimiz dahilinde değildir. Biz, tasavvurât bizim kudretimizde değildir dedik, çünkü onu elde etmek isteyen, eğer o tasavvurâtı biliyorsa, onu talep etmesi imkânsız olur. Zira, hasılı tahsil etmek muhaldir. Eğer "onu bilmiyorsa, onu talep etmesi imkânsız olur, çünkü bir şeyden habersiz olan, onu talep edemez. Eğer, onun bir yönden malum, bir yönden de meçhûl olması niçin caiz olmasın?" denilirse, deriz ki, malum olduğu söylenen yön, malum olmadığı söylenen yönden başkadır; aksi halde, ayni şeye hem nefyin hem de ispatın verilmiş olması gerekir ki, bu imkânsızdır. Bu durumda deriz ki, hasılı tahsil etmek muhal olduğu için, malum olan şeyi istemek imkânsız olur. Malum olmayan şeyin istenmesi de muhaldir. Çünkü kendisinden habersiz olunan şey, istenemez.

Biz, tasavvuratın kesbî olmadığı zaman, bedihi tasdikatın da kesbî olmasının imkânsız olduğunu söylemiştik. Bu böyledir, çünkü bedihi hükümlerden zihinde "mevdû'" (hakkında hüküm verilen) ve "mahmûl" (kendisiyle hüküm verilen)'ün iki tarafı bulunduğunda, ya bunların zihinde sırf hazır bulunmalarından zihnin, menfî veya müsbet olarak bunlardan birini diğerine kesin olarak isnâd etmesi gerekir veya gerekmez. Eğer gerekmezse, hüküm bedihî (apaçık) olmaz; tam aksine şüpheli olur. Eğer gerekirse, tasdikin bu iki tasavvur buluduğunda meydana gelmesi vâcip olur; bulunmadığı zamansa, meydana gelmesi imkânsız olur.

Nefy ve ispât bakımından kudretimiz dahilinde olmamakla beraber, nefy ve ispat bakımından deverânı vâcip olan şeyin de, böyle olması gerekir. Bu sebeple, bedihî tasdikatın da kesbî olmadığı sabit olmuştur. Biz, tasdikat kesbî olmadığı zaman tasdikata dair hiçbir şeyin kesbî olmadığını söyledik. Zira bedihî olmayan tasdikin mutlaka nazarî olması gerekir. Bu sebeple bedihî tasdikat zihinde hazır olduğu zaman, ya gerekliliği vâcip olur veya olmaz. Bu tasdikatın gerekliliği vâcip olmazsa, mukkaddimelerin doğru olmasından, neticenin doğru olması gerekmez. Böylece de bu, yakînî bir istidlal değil de, tam aksine zannî veya taklidî bir itikâd olur. Tasdikatın gerekliliği vâcip olursa, bu durumda bu nazari görüşlerin, nefy ve ispat bakımından, zaruri kaziyyelerle beraber devesâni vâcip olur. Bu sebeple, bu nazari görüşlerden herhangi bir şeyin, asla kulun kudreti dahilinde olmaması gerekir.

b) İnsan eğer elde edeceği şeyi başkasından ayırması mümkün ise ancak bir şeyi meydana getirebilir.

İlim, cehaletten ancak bilinmeyene değil de bilinene mutabık olmasıyla ayrılır. İnsan, bunu ancak malumu nasıl biliyorsa öyle olduğunu bildiğinde anlar. İşte, bu durumda insan için, bu şeyin bilgisini meydana getirmek, sadece o şeyi bildiği zaman mümkün olur. Ne var ki bu, hasılı tahsil etmek imkânsız olduğundan dolayı imkânsızdır. Bu sebeple kulun ilmi meydana getirmeye ve onu talep etmeye gücünün yetmemesi gerekir.

c) Tefekkürü icap ettiren şey, ya aklî zaruret, ya istidlal veya nakildir. Birincisi batıldır, çünkü zaruri olanda akıl şart koşulmamıştır; halbuki, tefekkür ve istidlâlin vücubu böyle değildir. Bilakis akıl sahibi birçok kimse tefekkür ve istidlali hoş karşılamayarak, bunun çoğu kez sahibini bilgisizliğe götürdüğünü söylemişlerdir; bu sebeple bunlardan kaçınmak vâciptir, derler. İkincisi de batıldır, çünkü istidlâlin vâcip olduğunu bilmek nazari olduğu zaman, bu durumda istidlalden önce istidlalin farz olduğunu bilmek mümkün olmaz. Bu sebeple, bunu teklif etmek, "teklif-i mâlâ yutâk" olur. İnsanın tefekkürden sonra istidlâl etmesi ise mümkün değildir, çünkü bunda bir fayda yoktur. Üçüncüsü de yanlıştır, çünkü istidlâlden önce istidlâlin vâcip olduğunu bilmek imkânı yoktur. İstidlâlden sonra da fayda olmadığı için de, vâcip kılınması mümkün değildir. Bu üç kısım da geçersiz olunca, o zaman vâcip olmadığı anlaşılmış olur.

İstidlâlin Emredilmesi Mâkul Değildir

Üçüncü İddia: İstidlalin ilim ifade etmesi ve kulun kudreti dahilinde olması halinde bile, Allahu Tealâ'nın bunu mükellefe emretmesi hoş değildir. Bunun izahı birkaç yöndendir.

a) Çoğunlukla istidlâl, onu yapanı cehâlete götürür. Binaenaleyh istidlâle teşebbüs eden kimse, ekseriya kendisini cehâlete götüren bir işe teşebbüs etmiş demektir. Durumu böyle olan birşey çirkindir. Öyleyse tefekkürde bulunmak da çirkindir. Cenâb-ı Allah ise çirkin olanı emretmez.

b) İçimizden herhangi bir kimsenin eksikliğine, aklının zayıflığına ve kendisine arız olan birbiriyle çelişen birçok şüphelere rağmen, hak ile batılın arasını ayırma hususunda aklına güvenmesi caiz değildir. Biz, mezheb sahiplerinden herbirinin, hakkın kendisinden yana, batılın ise hasmı tarafında olduğunu iddia ettiklerini, sonra da taassubu, cidali (mücadeleyi) terk edip, insafa geldiklerinde söyledikleri sözleri birbiriyle çelişir bulduklarını gördük. Bu durum ise, aklın bu hakikatleri idrakten aciz olduğuna delalet eder.

c) Şayet dinin dayanağı, delillerin hakikatleri hususunda istidlalde bulunmaya dayansaydı, insanın bir saat bile iman üzere kalamaması gerekirdi. Çünkü, istidlalde bulunan kimsenin aklına, dinin delilinin mukaddimelerinden herhangi biri hakkında bir soru geldiğinde, bu kimse sorusu sebebiyle, mukaddime hakkında şüpheye düşmüş olur. Dinin mukaddimelerinden bir kısmında şüphe edildiğinde de netice zanni olur. Çünkü zannın elde ettiği bilgi yakın ifade etmez. Bu sebeple de, aklına gelebilecek, her türlü soru ve konudan dolayı insanın, her saat dininden çıkması gerekir.

d) İnsanların dillerinde şu husus iyice şöhret bulmuştur: Kim, kimya yoluyla bir mal elde etmek isterse iflas eder. Kim de kelam ilmi vasıtasıyla dinini öğrenmek isterse zındık olur. Bu, istidlâl hususunda, kapı açmanın caiz olmadığına delalet eder.

Müslümanlık İstidlâle Bağlı Değildir

Dördüncü İddia: Biz, istidlâlin, bizzat çirkin olmadığını kabul etsek bile, Allah ve Resûlü'nün, onu emretmediğine dair delil getirebiliriz. Bunu gösteren husus şudur: Bu neticelerin delillerini bilmek, ya öğrenme ve istifade etmeden müstağni olan zaruri bir ilim olur, ya da böyle olmayıp, aksine elde edilmeleri için, düşünceye, tefekküre ve istifadeye ihtiyaç duyulur.

Birincisi yanlıştır. Aksi halde, bunu elde etmek bütün insanlara gerekirdi ki, bu ise işi yokuşa sürmedir. Sonra biz, bu ilim hususunda, insanların en zekisini tecrübe ediyor ve görüyoruz ki birçok üstad ve eserlerden istifade etmesine rağmen, uzun yıllar boyunca bile onun bu ilmi elde etmesi mümkün olmuyor.

İkinci ihtimal olursa, insanın bu ilmi elde etmesi, ancak yoğun çalışmalar ve birçok araştırmalardan sonra vâcip olur.

Şayet din, istidlâl üzerine bina edilmiş olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in bir adamın Müslümanlığının doğruluğuna, ancak ona bu meseleleri sorduktan ve derinliğine bu delilleri bilip bilmediğini imtihan etmesinden sonra hükmetmesi gerekirdi. Şayet Peygamber (s.a.s.), bunu yapsaydı, herkesçe bilinirdi. Böyle bir bilgi ise yaygın değildir. Bilakis, ondan tevatürle nakledilen meşhur durum şudur: O (s.a.s.), bu istidlal şekillerinden herhangi birinin hatırına gelmediğini kesinlikle bildiği kimsenin de Müslüman olduğuna hükmetmişti.

Böylece anlamış oluyoruz ki, dinin geçerli olması için istidlâl nazar-ı itibara alınmaz.

Eğer "Delillerin asıllarını bilmek, birçok akıl sahibi için mümkündür. Tetkîk edilmesi gereken husus, suallere cevap verip şüpheleri savuşturmadır. Bu ise, dinin aslının sıhhati hususunda muteber değildir" denilirse, deriz ki "Bu iddia zayıftır. Çünkü delil, asla ne bir ziyade, ne bir noksanlık kabul etmez. Bu böyledir. Çünkü, delil on mukaddime üzerine bina edilmişse, sen bir düşün, eğer kişi bu mukaddimelerin sıhhatine kesin olarak hükmetmişse o, üzerine bir ziyade yapılması mümkün olmayan bir bilgi ile bu delili bilmiştir. Çünkü bu on mukaddimeye yapılacak olan ilave, bu delilin ortaya konmasında nazar-ı itibara alınırsa, bizim 'Bu delil on mukaddimeden meydana geliyor' sözümüz yanlış olur. Eğer o ilave nazar-ı dikkate alınmaz ise, bu delili bilmek, ona ilave edilen bir ziyade ile elde edilen bir bilgi olmaz, aksine ziyadeden ayrı bir ilim olmuş olur. Bu sebeple delilin bir ziyade ve noksanlık kabul etmediği ortaya çıkmış olur. Çünkü, şayet bu on mukaddimeden dokuzu yakînî olup, onuncusu da zannî olsaydı, neticenin yakînî yani kesin olması imkânsız olurdu. Zira, zanniye dayananın, zanni olması evladır. Böylece delilin bir noksanlık ve ziyade kabul etmediği ortaya çıkmış olur ve 'noksanlık ve ziyadelik kabul eder' diyenlerin görüşünün yanlışlığı ile de bu sorunun yanlış olduğu ortaya çıkar."

Bunun bir misali de şudur: Bir adam, hava açık ve berrak iken, birden yağmur, gök gürültüsü ve şimşeğin meydana geldiğini görse "Sübhânallâh" der. Biri çıkıp da: "Bu kimsenin 'Sübhanallah' demesi onun Allah'ı delil bildiğine delalet eder" derse bu değerlendirmesi bâtıldır. Çünkü o kimse ile ortaya çıkan bu şeyin bir delile istinaden mutlaka bir yapıcısı

olduğunu bildiğinde; sonra yine delil ile bu müessirin Allah'tan başkasının olmasının imkânsızlığını bildiğinde ancak Allah'ı delil bilmiş olur. Bu ikinci mukaddime, ancak, o kişi delil ile bu meydana gelişin burçlara, yıldızlara, tabiata ve zorunlu bir sebebe isnad edilmesinin imkânsız olduğunu bildiğinde doğru olur. Çünkü o, şayet delil ile bunun yanlışlığını bilmez ise, delilsiz olarak ikinci mukaddimeye inanmış olurdu. Böylece de bu mukaddime taklide dayanmış olurdu. Ona dayandırılmış olan da yakini değil, taklidi olmuş olurdu. Böylece ey hasımlarımız, sizin dediklerinizin yanlış olduğu ortaya çıkmış olur.

Kelâm İlmi ile Meşgul Olmak Bid'attir

Beşinci iddia: Bizim, "Kelam ilmiyle iştigal etmek bid'attir" dememizdir. Bunun delili, Kur'an, hadis, icma, selef-i salihinin görüşü ve hükümdür.

Kur'an'dan olan delile gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın, مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ *"Bunu sana ancak bir mücadele maksadıyla getirdiler. Daha doğrusu onlar çok cedelci bir kavimdirler"* (Zuhruf, 58) âyetidir. Allah Teâlâ burada cedeli (tartışmayı) yermiştir. Yine Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur:

"Bizim âyetlerimiz hususunda boş sözlere dalmış olanları gördüğün zaman, onlar başka bir mevzuya geçinceye kadar onlardan yüz çevir" (En'am, 68). Cenab-ı Allah burada, Allah'ın âyetleri hususunda boş sözlere daldıkları zaman, müşriklerden yüz çevirmeyi emretmiştir.

Hadisten olan delillere gelince, bunlar şunlardır: تَفَكَّرُوا فِى الْخَلْقِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِى الْخَالِقِ *"Mahlukat hakkında tefekkür ediniz, fakat yaratıcının zatı hakkında tefekkür etmeyiniz."*; عَلَيْكُمْ بِدِينِ الْعَجَائِزِ *"İhtiyar kadınların (saf ve sağlam) dinlerine sarılın".*[11]; إِذَا ذُكِرَ الْقَدَرُ فَأَمْسِكُوا *"Kaderden bahsedildiği zaman, dilinizi tutunuz."*[12]

İcma'dan delile gelince, bu da şudur: Kelam, sahabenin bahsetmediği bir ilimdir. Bu sebeple, onun bid'at ve haram olması gerekir. Sahabenin bu hususta konuşmamış olmaları aşikârdır. Çünkü, onların hiçbirisinden bu gibi konularda, istidlâle girişmiş olduğu nakledilmemiştir. Bilakis onlar, bu konularda konuşmaya dalan kimseleri yadırgayan insanların en katıları idiler. Bu sabit olunca, kelâm ilminin bid'at olduğu da ortaya çıkmış olur. Her bid'at ise ittifakla haramdır.

11 Hadis hakkında bkz. Keşfu'l-Hafa, II, 70-71

12 Câmiu's-sağîr, I, 26.

Selef-i salihinin sözünden olan delile gelince; Malik b. Enes şöyle demiştir: "Bit'atlerden kaçının." Kendisine, "Ey Ebâ Abdillah, bid'atler nelerdir?" denildiğinde, "Bid'at ehli olan kimseler, Allah'ın isimleri, sıfatları ve kelâmı hususunda konuşan, sahabe ve tâbiînin sustuğu konularda susmayan kimselerdir" cevabını vermiştir.

Sufyan b. Uyeyne'ye kelam ilmi hakkında sorulduğunda, o, "Sünnete uy, bid'ati bırak" demiştir.

Allah kendisinden razı olsun, İmam Şafiî ise "Kulun, şirk hariç, her türlü günaha bulaşması, kelam ilminden herhangi birşeyle Allah'ın huzuruna çıkmasından daha hayırlıdır" demiş ve sözüne şöyle devam etmiştir: "Bir adam, kendi ilim kitaplarını bir başkasına vasiyyet etse ve bunlar içinde de kelam kitapları bulunsa, bu kelami kitaplar vasiyyete dahil değildir."

Hükümden olan delile gelince, bu şudur: Şayet bir adam ulemaya vasiyyette bulunsa, kelamcılar bu "ulema" lafzına dahil değildirler.

En iyi Allah bilir. İşte bu tefekkür ve istidlâli tenkit edenlerin bütün iddiaları bunlardan ibarettir.

Müfessir Râzî (r.a.)'nin İddialara Karşı Cevapları

Bütün bu hususlara cevabımız şöyledir: İstidlalin ilim ifade etmeyeceği hususunda, onların tutundukları şüphe fâsittir. Çünkü onların ifade ettikleri şüpheler, zaruri değil nazaridir. Zira onlar, istidlâl çeşitlerinin bir kısmından ötürü, bütün çeşitleri iptâl etmişlerdir ki bu bir tenakuzdur. "İstidlâl etmek bizim kudretimiz dahilinde değildir" şeklindeki görüşleri hususunda ileri sürdükleri şüpheler de fâsittir. Çünkü onlar, bu şüpheleri çıkarıp ortaya koyma hususunda ihtiyar sahibidirler. Bu ise, onların "İstidlal etmek, bizim kudret ve irâdemiz dışındadır" görüşlerini geçersiz kılar.

Onların, "İstidlâle dayanmak çirkindir" şeklindeki görüşlerine dair söyledikleri şüpheler de bir tezattır. Çünkü, buna göre getirdikleri bu şüpheleri ileri sürmelerinin de çirkin olması kendilerini ilzam eder (bağlar).

"Hz. Peygamber (s.a.s.), istidlâli emretmemiştir " şeklindeki iddiaları da batıldır. Çünkü biz, peygamberlerin (s.a.s.) tamamının tefekkür ve istidlâli emrettiklerini anlatmıştık.

Cenab-ı Hakk'ın *"Bunu sana ancak bir mücadele maksadıyla getirdiler"* (Zuhruf, 58) âyetine gelince, bununla, *"Onlarla, en güzel bir şekilde mücadele*

et" (Nahl, 125) âyet arasını birleştirmek için, önceki âyet batıl hususunda mücadele etmeye hamledilmiştir.

وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ *"Bizim âyetlerimiz hususunda boş sözlere dalmış olanları gördüğün zaman, onlardan yüz çevir"* (En'am, 68) âyetine gelince bu hususdaki cevap şudur: Âyetteki "dalma"dan maksat, istidlal değildir, tam aksine boş sözlere dalmaktır.

Hz. Peygamber (s.a.s.)'in *"Mahlûkat hakkında tefekkür ediniz..."* hadisine gelince bu, mahlûklardan hareket edilerek Yaratıcı'yı tanımaya yol bulunsun diye emredilmiştir. Bu da istenen bir şeydir. *"İhtiyar kadınların (saf ve sağlam) dinlerine sarılın"* hadisinden maksat ancak, yukarıda da söylediğimiz gibi, bütün işleri Cenab-ı Allah'a bırakmak ve her şeyde O'na güvenmektir. Peygamberimiz (s.a.s.)'in *"Kaderden bahsedildiği zaman dilinizi tutunuz"* hadisi ile bu görüşe istidlal etmek zayıftır. Çünkü kısmî olan yasak, umumi yasağı ifade etmez.

İcma'dan getirdikleri delil hakkında deriz ki: Eğer "sahabe, kelamcıların kullandıkları tabirleri kullanmamışlardır" manasını kastediyorsanız, bunu kabul ederiz. Ne var ki bundan kelam ilmini tenkit manası çıkmaz. Nitekim sahabe, fukâhâ'nın tabirlerini de kullanmamışlardır. Bundan, fıkıh hususunda bir ta'n manası çıkmaz. Eğer siz, onların, istidlali Allah ve Resulü'nden öğrenmediklerini kastediyorsanız, ne kötü bir söz söylüyorsunuz!

Selef âlimlerinin, kelâma karşı takındıkları sert tavra gelince bu, ehl-i bid'ata karşıdır. Vasiyyet mes'elesine gelince, bu da birisi Allah'ın zatını, sıfatlarını, fiillerini, nebî ve peygamberlerini bilen birisine vasiyyette bulunduğunda, "Bu vasiyyete fakih dahil olmaz" şeklindeki hükümle tezat teşkil eder. Bir de vasiyyetler örfe dayanır. İşte bu söylediklerimiz, meseleyi tamamlar. En iyi Allah bilir.

***İKİNCİ MESELE:* Halk (Yaratma) Kavramı**

İbadetin hakikatini, إِيَّاكَ نَعْبُدُ *"Yalnız sana kulluk ederiz"* (Fatiha, 5) âyetinin tefsirini yaparken anlatmıştık. "Halk" kelimesine gelince Tehzîb sahibi el-Ezheri'nin İbnü'l-Enbârî'den naklettiğine göre, bu "ölçüp biçmek ve düzeltmek" manasınadır. Âlimler bu hususta âyet, şiir ve Arapçadan deliller getirmişlerdir. Âyetten delilleri şunlardır:

أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ *"Halikların en güzeli"* (Mü'minûn, 14) yani ölçüp biçenlerin, takdir edenlerin en güzeli; وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا *"Ve bir yalan düzüyorsunuz."*

(Ankebut, 17) Yani ölçüp biçip bir yalan uyduruyorsunuz ve وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّيْنِ *"Hani çamurdan yaratıyordun."* (Maide, 110) yani düzeltip yapıyordun.

Şiirden delil Züheyr'in şu sözüdür:

وَلَأَنْتَ تَفْرِى مَا خَلَقْتَ وَبَعْضُ الْقَوْمِ يَخْلُقُ ثُمَّ لَا يَفْرِى

"Yemin olsun ki sen, kafandan uydurduğun şeyleri iftira ediyorsun. Halbuki bazıları ise kafalarında bir şey tasarlıyorlar ama başkasına iftira olarak söylemiyorlar." Bir başka şair de şöyle söylemiştir:

وَلَا يَعْطُ بِأَيْدِى الْخَالِقِينَ وَلَا اَيْدِى الْخَوَالِقِ إِلَّا جَيِّدُ الْأُدُمِ

"Deriyi ölçüp biçen kadın ve erkek işçilerin elinde ancak derinin güzeli gıcırdar."

Arapçadan getirilen delile gelince, Arap, nalınını ölçüp biçip, mukayese yaparak düzelttiğinde خَلَقَ النَّعْلَ "Nalını düzeltti" denilir. Yine onlar, doğrulanmayan sözler için أَحَادِيثُ الْخَلْقِ "Uydurulmuş sözler" derler.

Cenâb-ı Hakk'ın اِنْ هٰذَا اِلَّا خُلُقُ الْاَوَّلِينَ *"Bu evvelkilerin uydurmalarından başka birşey değildir"* (Şuara, 137) âyetindeki kelime de bu manadadır. "Halâk" kelimesi de, "hayırdan bir pay" manasınadır. "Bu bunun hakkıdır" manasına, bir şeye layık olana da "halîk" denilir. Kaygan taşa "اَلصَّخْرَةُ الْخَلْقَاءُ" denilir. Çünkü kayganlıkta bir düzgünlük, sertlikte ise bir pürüz vardır. اَخْلَقَ الثَّوْبُ "Elbise eskidi" tabiri de bu köktendir. Çünkü, elbise yıprandığı zaman kaygan ve pürüzleri ve kabalıkları düzgünleşir. Böylece "Halk" kelimesinin takdir etmek (ölçüp biçmek) ve düzeltmekten ibaret olduğu meydana çıkar. Kadı Abdülcebbar da şöyle demiştir: "Halk," takdir manasına bir fiildir. Kelimenin lügavi manası bunun ancak Allah'tan olmasını gerektirir.

Buna karşılık Kur'ân-ı Kerim, فَتَبَارَكَ اللهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ *"Yaratanların en güzeli olan Allah ne yücedir"*(Mü'minûn, 14); وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّيْنِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ *"Hani çamurdan, sen kuş gibi olan bir şey yapıyordun"* (Maide, 110) âyetlerinde bunun aksini söylemiştir. Fakat Cenâb-ı Allah fiilleri, neticelerini ve faydalarını bilerek yaptığı için, O'nun fiili ancak böyledir. İşte bu sebeple de hâlik olarak isimlendirilmeye O layık olmuştur. Kadı Abdül Cebbar'ın hocası olan Ebu Abdullah el-Basrî de şöyle demiştir: "Hâlik ismini Allah'a vermek muhaldir. Çünkü, ölçüp biçmek ve bir şeyi düzenlemek, tefekkürde bulunmaktan, istidlâlden ve hesap yapmaktan ibarettir. Bu ise Cenab-ı Allah hakkında düşünülemez."

Ehl-i sünnet ve'l-cemaat âlimlerinin çoğu ise şöyle demiştir: "Halk etme, îcâd ve inşâdan (var etme ve meydana getirmeden) ibarettir." Onlar bu görüşlerine, Müslümanların "Allah'tan başka hâlik yoktur" sözlerini delil getirmişlerdir. Şayet "halk" ölçüp biçme ve takdir etmeden ibaret olsaydı bu söz doğru olmazdı.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Allah Teâlâ'nın Varlığının Aklî Delilleri**

Bil ki Hak Teâlâ, kendisine ibadet edilmesini emretmiştir. O'na ibadet etmek ise, O'nun varlığını bilmeye bağlıdır. O'nun varlığını bilmek zaruri olmayıp, istidlâle dayandığından, Allah Teâla, bu âyette varlığına delalet eden deliller zikretmiştir.

Bil ki biz akli meseleleri konu alan kitaplarda, Allah Teâlâ'nın varlığını ispata giden yolun ya imkân, ya hudûs ya da her ikisi olduğunu açıkladık. Bunların hepsi ya cevherlerdedir ya da arazlardadır. O halde Cenab-ı Hakk'ın varlığına delalet eden yolları altıyı geçmez:

1) Zatların mümkin olduklarına istidlâl etmek... Cenâb-ı Hak buna: *"Allah müstağnidir, siz ise muhtaç varlıklarsınız"* (Muhammed, 38); Hz. İbrahim (a.s.)'den hikaye ederek, *"Alemlerin Rabbi hariç, onların hepsi benim düşmanımdır"* (Şuara, 77); *"Muhakkak ki nihâi varış Rabbinedir"* (Necm, 42); *"Allah de, sonra onları bırak"* (En'am, 91); *"Allah'a kaçınız"* (Zâriyat, 50); *"Haberiniz olsun ki kalpler ancak zikrullah ile huzura erer, mutmain olur"* (Ra'd, 28) âyetleri ile işaret etmektedir.

2) Sıfatların mümkin olduklarına istidlal etmek... Buna da:

"Allah, gökleri ve yeri yarattı"(En'am, 1); *"Allah, yeryüzünü sizin için bir döşek, gökyüzünü de bir bina yapandır"* (Bakara, 22) âyetleri ile işaret edilmiştir. (Bu son âyetin izahı yakında gelecektir.)

3) Cisimlerin hadis olduklarına istidlâl etmek. Buna Hz. İbrahim (a.s.)'in şu sözüyle işaret edilmektedir: لَا اُحِبُّ الْاٰفِلِيْنَ *"Ben batıp kaybolanları sevmem"* (En'am, 76).

4) Arazların hâdis olduklarına istidlal etmek. Bu yol insanların anlayışına en yakın olan yoldur. Bu iki şeye dayanır:

a) Enfüsî deliller,

b) Afâkî deliller.

Kelam kitabları çoğunlukla bu iki hususu ihtiva etmektedirler. Allah Teâlâ bu âyette, her iki hususu da birlikte zikretmiştir.

Enfüsî delilleri şöyle açıklayabiliriz: Herkes zaruri olarak, kendisinin önce mevcut olmayıp sonradan var olduğunu, yokluktan sonra var olan her şeyin mutlaka bir yaratana ihtiyacı olduğunu, bu Yaratıcı'nın (var edicinin) ne kendisi, ne ebeveyni, ne de diğer insanlar olmadığını bilir. Çünkü yaratılmışların böyle bir yapıyı meydana getirmekten aciz oldukları, zaruri olarak bilinen bir hususdur. Bu varlıklardan başka olan bir Yaratıcı'nın olması lazımdır ki, "bu varlıkları o yaratmıştır" denilebilsin. Ancak, bir kimse burada şöyle diyebilir. Bu müessirin, mevsimlerin, burçların ve yıldızların karakterleri olması niye caiz olmasın? Böyle bir sual ihtimal dahilinde olduğu için Cenâb-ı Hak bunun peşinden, bu şeylerin bir Yaratıcı'ya ve ihdas edene muhtaç olduğu hususunu dile getirerek, *"Ki o Allah, yeryüzünü sizin için bir döşek, semâyı da bir binâ yaptı"* (Bakara, 22) buyurmuştur.

Âfâkî delillerden murat da, işte budur. Bu delillerde, âlemde meydana gelen gök gürlemesi, şimşek, rüzgar, bulut ve mevsimlerin değişmesi gibi, çeşitli haller ve değişiklikler de buna dahildir. Netice, semavi cisimlerle yeryüzü cisimlerinin, cisim olma hususunda müşterek olduklarını gösterir. Bunların bir kısmının miktar, şekil ve mekan bakımından bazı sıfatlarla tahsis edilmiş olmaları, ne onların cisim olmalarından, ne de isimlerin ayrılmaz sıfatlarından olan herhangi bir şeyden ötürü değildir. Aksi halde, hepsinin o sıfatlarda ortak olmaları gerekir; binaenaleyh bu ihtisasın ayrı bir işten ötürü olması gerekir. Bu iş, eğer bir cisimse, konu tekrar, bu müessiriyetin birçok cisim arasında bu cisme niçin tahsis edilmiş olduğu meselesine döner. Eğer bu bir cisim değilse, bunun ya mûcib (zatı gereği yapan iradesiz) veya muhtar (hür irade sahibi) olması gerekir. Birinci ihtimal yanlıştır; aksi halde cisimlerin bazı sıfatlarla tahsis edilmesi, aksinin olması durumundan daha evlâ ve üstün değildir. Binâenaleyh, bunun mutlaka kâdir ve irade sahibi olması gerekir. Bu sebeple, bütün bu delillerle cisimlerin tamamının, cisim olmayan ve cisimlik niteliklerini taşımayan kâdir bir müessire muhtaç olduğu ortaya çıkar. Bu durumda Yaratıcı'nın varlığına arâz delilleriyle istidlâl etmenin, araz ve sıfatların mümkin olduğunu kabul ettikten sonra yeterli olacağı anlaşılmış olur.

Kur'an'da Delillerin Hususiyeti

Sen bunu iyice anladığında deriz ki, şüphesiz Cenâb-ı Hak bu çeşit delilleri, iki sebepten dolayı, bilhassa kitabının (Kur'an'ın) başında zikretmiştir.

Birincisi: Bu yol, insanların anlayışlarına en yakın ve akıllarına daha yatkın bir yol; Kur'an'da zikredilen delillerin de avam ve havastan herkesin kendilerinden istifâde edebilmeleri için fazla ince düşünmeyi gerektirmeyen ve hemen anlaşılır cinsten olması gerekince Cenâb-ı Hak, işte kitabının evvelinde bunu zikretmiştir.

İkincisi: Kur'anî delillerin maksadı, mücadele etmek değildir. Onların maksadı, kalplerde gerçek inançları meydana getirmektir. Bu konuda, bu tür deliller, diğer yöntemlerden daha güçlüdür. Zira bu tür deliller, Yaratıcı'nın varlığını bilmeyi ifade ettikleri gibi, O'nun bizlere olan nimetlerini de hatırlatırlar. Çünkü var olmak ve hayat sahibi olmak, Cenab-ı Hakk'ın bize verdiği en büyük nimetlerdendir. Nimetleri hatırlatmak sevgiyi, isyanı bırakmayı ve boyun eğmeyi gerektirir. İşte bu sebepten dolayı, delillerin bu türünün zikredilmesi, diğerlerinden daha üstün olmuştur.

Bu mevzûda selef-i salihinin çok hoş metodları vardır.

1) Zındıklardan birisinin, Cafer-i Sadık'ın yanında, Yaratıcı'yı inkâr ettiği, bunun üzerine de Cafer-i Sadık'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Gemiye bindin mi?" deyince adam "evet" demiş. Cafer-i Sadık bunun üzerine, ona "Denizin korkunç hallerini gördün mü?" deyince, adam, "evet" diyerek, sözünü şöyle sürdürmüştür: "Birgün korkunç bir rüzgâr esti. Böylece gemiler parçalandı, denizciler boğuldu; ben ise, geminin tahtalarından birine tutundum. Sonra, bu tahtayı elimden kaçırdım. Birden kendimi dalgaların darbeleri arasında buldum. Derken, bu dalgalar beni sahile attı..." Bunun üzerine Cafer-i Sadık şöyle dedi: "Daha önce sen, gemiye ve gemicilere güveniyordun... Sonra, seni kurtaracak diye, bir tahta parçasına güvendin. Bütün bu şeyler elinden çıkınca, nefsini ölüme mi terk ettin, yoksa hâla kurtulmayı ümit ediyor muydun?" Adam, "Tam aksine, kurtulacağımı ümit ediyordum" deyince, Cafer-i Sadık, "Bu ümidi kimden alıyordun?" dedi. Bunun üzerine adam sustu. Bunun üzerine Cafer-i Sadık, "O vakit kendisinden ümit aldığın zat, Yaratıcı'dır işte; seni boğulmaktan kurtaran da O'dur" deyince, adam O'nun vasıtasıyla Müslüman oldu.

2) "Diyânâtu'l-Arab" (Arapların Dinî İnanışları) adlı kitapta şu anlatılmaktadır: Hz. Peygamber (s.a.s.), İmrân b. Husayn'a, "Ne kadar ilahın var?" deyince, O, "on tane" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona, "Başına büyük bir belâ geldiğinde onlardan hangisi senin kederini, sıkıntılarını ve bu

büyük musibeti defetmektedir?" deyince, adam, "Allah" dedi. Hz. Peygamber, "O halde, senin Allah'tan başka hiçbir ilâhın yoktur" dedi.

3) Ebû Hanife (rahimehullah) dehrilere karşı, Allah'ın bir kılıcı idi. Dehriler onu öldürmek için fırsat kolluyorlardı. Bir gün o, mescidinde oturmaktaydı. Tam o sırada, kılıçlarını çekmiş olan bir grup insan, ona hücum ederek, onu öldürmek istediler. Bunun üzerine Ebû Hanife onlara şöyle dedi: "Şu soruya cevap verin, sonra da dilediğinizi yapın!" Bunun üzerine onlar: "Haydi sor" dediler. Ebû Hanife şu soruyu sordu: "Ağzına kadar yüklerle dolu bir gemi gördüm ki, denizin dalgaları arasında bu gemiyi, çarpışan dalgalar ve muhtelif yönlerden esen rüzgârlar idare ediyordu. Bu gemi, bu dalgalar arasında yöneten bir kaptan veya yönetmeyi üstlenmiş birisi olmadan, batmadan, dosdoğru gidiyordu" diyen adam hakkında ne dersiniz? Bunun olması, aklen mümkün müdür?" Bunun üzerine onlar, "hayır, bu aklın kabul edeceği bir şey değildir" dediler. Buna karşılık "Allah'ım! Aklen denizde onu idareyi ve hareket ettirmeyi üstlenmiş birisi olmadan, bir geminin doğru bir biçimde hareket etmesi bile aklen mümkün olmayınca, bu dünyanın, çok çeşitli halleri, işleri ve genişliği ile beraber ayakta durması nasıl mümkün olur?" dedi. Bunun üzerine, dehrîlerin hepsi ağladı ve, "Doğru söylüyorsun, haklısın" dediler. Kılıçlarını kınlarına sokarak, yaptıklarına pişman oldular.

4) Şafiî (r.a.)'ye "Yaratıcı'nın varlığı hakkındaki delil nedir?" diye sordular. Bunun üzerine o, şöyle dedi: "Dut ağacının yaprağının tadı, rengi, kokusu ve karakteri sizce birdir, değil mi?" Onlar: "Evet" dediler. Bunun üzerine Şafiî: "Onu ipek böceği yediği zaman, ibrişim; arı yediği zaman bal olur; koyun yediği zaman onun tersi olarak çıkar; ceylan yediği zaman da, onun özel kesesinde misk bağlar, misk haline gelir... Yedikleri şeyin karakteri bir olmakla beraber, bütün bu şeyleri böyle farklı farklı yapan kimdir?" Onlar Şafiî'nin bu sözünü güzel bularak, O'nun eliyle Müslüman oldular. Bunlar, on yedi kişiydiler...

5) Bu mesele, bir kez, Ebu Hanife (r.a.)'ye de soruldu da, o da şu şekilde bir istidlalde bulundu: "Baba erkek çocuk ister, fakat kız olur. Veyahut da, aksi olur. Bu da, bir Yaratıcı'nın varlığına delalet eder."

6) Ahmed İbn Hanbel (r.a.) de, üzerinde bir gedik bulunmayan, dümdüz, dışı erimiş gümüş gibi içi de saf altın gibi olan; sonra duvarları yarılarak içinden, duyan ve gören bir canlı çıkan bir kaleyle istidlal ederek,

bunun bir faili olması gerektiğini söylemiştir. Ahmed İbn Hanbel, kale ile yumurtayı; canlı ile de civcivi kastetmiştir.

7) Harun Reşid, İmam Malik'e bu hususu sorduğunda, O da, seslerin çeşitliliği, nağmelerin titreşim ve dillerin farklılığı ile istidlal etti.

8) Ebû Nuvâs'a da bu husus sorulunca, o şöyle dedi:

تَأَمَّلْ فِي نَبَاتِ الْأَرْضِ وَانْظُرْ اِلٰى اٰثَارِ مَا صَنَعَ الْمَلِيكُ
عُيُونٌ مِنْ لُجَيْنٍ شَاخِصَاتٌ وَأَزْهَارٌ كَمَا الذَّهَبُ السَّبِيكُ
عَلٰى قَضْبِ الزَّبَرْجَدِ شَاهِدَاتٌ بِأَنَّ اللهَ لَيْسَ لَهُ شَرِيكٌ

"Yeryüzündeki bitkileri bir düşün ve Yüce Hükümdar'ın, Allah'ın yaptıklarının alâmetlerine iyice bak! Görürsün ki, fışkıran gümüş gibi gözeler ve zümrüt dallar üzerinde dökülmüş altın gibi olan çiçekler, Allah'ın hiçbir şeriki olmadığına şehâdet ederler!"

9) Bir bedeviye, Allah'ın varlığının delili sorulduğunda o, şöyle cevap verdi: "Devenin kığısı deveye, eşeğin tersi eşeğe, ayak izleri de, yürüyene delâlet eder. Burçları olan gökler, geçitlerle dolu yeryüzü, dalgalı denizler Kâdir, Alîm ve Halîm olan bir yaratıcıya delalet etmiyor mu?"

10) Bir doktora, "Rabbini ne ile bildin?" denildiğinde, o şöyle cevap verdi: "İlaç olarak kullanılan sıvıyı kurutan, "İhlîlec" ağacı ve ağızda bulunan, besinleri yumuşatıcı tükrük salgılarıyla..."

Bir başkası da: "Arıyla onu tanırım; bir taraftan bal verirken, diğer taraftan da insanı sokar "اَلْعَسَلُ" (bal) kelimesi, "اَللَّسَعُ" (sokmak, ısırmak) kelimesinin ters çevirilmiş şeklidir.

11) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer onlara, kendilerini kimin yaratmış olduğunu sorarsan, sana muhakkak ki, 'Allah'tır!' diyecekler" (Zuhruf,* 87) ve *"Azabımızı gördüklerinde, biz yalnız Allah'a iman ettik ve O'na ortak koştuğumuz şeyleri inkâr ettik dediler"* (Mü'min, 84) âyetlerinde, bedâhetin hükmüdür.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* İbadetin Gerekçesi**

Kâdî şöyle demiştir: Cenâb-ı Hakk'ın. اَلَّذِى خَلَقَكُمْ *"Ki O, sizi yarattı"* ifadesi, ibadete müstehak olmanın, ancak yaratma ile olacağını gösterir.

Allah Teâlâ kullarını ibadetle mükellef tutunca, hangi şeyden ve neden dolayı ibadet etmenin gerekli olduğunu da açıklamıştır. Buna göre, eğer "Cenab-ı Hakk'ın, "وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ" *"Sizden öncekileri de yaratan"* âyetinde, onlardan öncekilerin Allah tarafından yaratılması onlara Allah'a ibadet

etmenin vâcip olmasını gerektirmediği halde, bunu zikretmenin ne gibi bir faydası vardır?" denilirse, biz deriz ki, bunun cevabı iki şekildedir.

a) İş, gerçi senin dediğin gibidir. Ancak onların Cenâb-ı Hakk'ın kendilerini yarattığını bilmeleri, kendilerinden öncekileri de bilmeleri gibidir. Çünkü bunu bilmenin yolu tekdir.

b) Onlardan öncekiler, onların kökleri mesabesindedir. Köklerini yaratmak, fürûuna, dallarına nimet vermek yerine geçer. Sanki Cenâb-ı Hak, onlara olan büyük nimetini hatırlatarak, adeta şöyle demiştir: "Zannetme ki ben sana, ancak sen var olduğun zaman nimet verdim! Hayır, ben, senin köklerini ve atalarını yaratmış olduğum için, sen var olmadan binlerce sene önce de sana nimet vermiştim!"

***BEŞİNCİ MESELE:* Teraccî (Umut) İfadesi Allah Hakkında Neye Delalet Eder?**

Cenâb-ı Hakk'ın, لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ *"Umulur ki, takvâ sahibi olursunuz"* sözünde iki bahis söz konusudur.

Birinci bahis: "لَعَلَّ" kelimesi "teraccî" ve "işfâk" (ummak ve acımak) ifâde eder. Meselâ sen, لَعَلَّ زَيْدًا يُكْرِمُنِى "Umarım ki, Zeyd bana ikrâm eder" dersin.

Cenâb-ı Hak da şöyle demiştir: *"Belki o, öğüt alır ya da korkar,"* (Taha, 44), ve *"Umulur ki kıyamet yakındır"* (Şûra, 17)

Yine, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İman edenler ise, kıyametten korkarlar"* (Şûra, 18) âyetine bakmaz mısın? "Teraccî ve işfak" ancak netice bilinmediği zaman bulunur. Bu ise, Cenâb-ı Allah için imkânsızdır. Bu sebeple, burada bir izah yapmak gerekir. Bu izah ise, birkaç yönden olur:

a) "لَعَلَّ"nin manası, Allah'a değil de, kullara yöneliktir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın "لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى" (Tahâ, 44) sözünün manası şöyle olur: (Hz. Musa ve kardeşine hitap ederek) Firavun'un iman etmesini umarak bu beklenti içinde ona gidiniz... Sonra Cenâb-ı Hak, işin nereye varacağını bilir...

b) Meliklerin ve büyük zatların yerine getirmeye kararlı oldukları vaadleri "لَعَلَّ، عَسَى" ve benzeri kelimeleri söylemelerine veya bu va'din olmasının onların rumuzlarına veya gülümsemelerine veyahut da tatlı bir bakışlarına dayanması adetlerindendir. Böyle bir şey sezildiğinde talib olanın istediğini elde etmede bir şüphesi kalmaz. İşte bu üslûba binaen, Cenâb-ı Allah'ın kelamında "لَعَلَّ" lafzı yer almıştır.

c) "لَعَلَّ"nin "كَيْ" (için) manasına olduğunu söylemektir. Keşşaf sahibi şöyle demiştir. "لَعَلَّ، كَيْ" manasına gelmez. "لَعَلَّ" kelimesi ümit vermek içindir. Kerîm ve Rahîm olan Allah ümit verdiğinde, şüphesiz, Allah'ın bu ümit verişi, kesin vaad yerine geçer. İşte bu sebepten dolayı, Kelâmullah'ta "لَعَلَّ، كَيْ" manasını ifade eder, denilmiştir.

d) Cenâb-ı Allah, mükelleflere öyle bir muamelede bulunmuştur ki onu başkası yapsaydı bu, arzu edilen şeyin meydana geleceği ümidini verirdi. Çünkü Cenab-ı Hak, kullarına hayra ve şerre yönelik kudreti verip, onlara yol gösterici akılları yaratıp her türlü mazeretlerini ortadan kaldırınca; başkasına böyle bir muamelede bulunan herkes o kimseden istenen şeyi yapacağını bekler. Buna göre "لَعَلَّ" lafzından maksat, başkası onu yapsaydı maksadın meydana gelmesini ümit etmeyi gerektirecek olanı yapmaktır.

e) Kaffâl şöyle demiştir: "لَعَلَّ" bir şeyin tekerrür etmesi manasından alınmıştır. Bu, Arapların "عَلَلًا بَعْدَ نَهَلٍ" (içtikten sonra bir daha iç) demeleri gibidir. "لَعَلَّ"nin lâm'ı "لَقَدْ"e dahil olan te'kid lâm'ıdır. Buna göre "لَعَلَّ"nin aslı "عَلَّ"dir. Çünkü onlar, "عَلَّكَ اَنْ تَفْعَلَ كَذَا" (olur ki, şöyle yaparsın) derler, yani "لَعَلَّكَ" demektir. "لَعَلَّ"nin asıl mânası, tekrar ve te'kid için olunca اِفْعَلْ كَذَا لَعَلَّكَ تَظْفَرُ بِحَاجَتِكَ "Şunu yap, böylece ihtiyacını elde edebilirsin" diyen kimsenin, bu sözünün manası, "Onu yap, çünkü senin onu yapman, senin onu arzulamanı güçlendirir ve sana bu hususta güç verir" şeklinde olur.

İkinci bahis: Birisi şöyle diyebilir: "İbadet, takva demekse, Allah'ın اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ *"Rabbinize ibadet edin ki takva sahibi olasınız"* âyeti, "Rabbinize ibadet ediniz ki ibadet etmiş olasınız" manasına veya "Rabbinizden ittika edin ki takva sahibi olasınız (ittika etmiş olasınız) manasına gelir."

Buna iki yönden cevap verebiliriz.

1) İbadet, takvanın kendisi olduğunu kabul edemeyiz. İbadet, takvanın kendisi ile meydana geldiği bir iştir. Çünkü ittika, zarar veren şeylerden sakınmak; ibadet de emredilen şeyi yapmaktır. İbadetin bizzat kendisi zararlı şeylerden sakınman değil, aksine zararlı şeylerden sakınmayı gerektiren şeydir. Buna göre sanki Cenab-ı Hak, "Kendisi ile azab-ı ilahiden sakınmak için Rabbinize ibadet edin" demiştir. Fiilin bizzat kendisi hakkında, "Bu ittikadir" denilirse, bu ifade hakikat değil mecaz olur. Çünkü ittika, kendisi ile ittikanın meydana geldiği şeyden başkadır. Ne var ki bu ikisinin birbiriyle sıkı irtibatı olduğu için, birinin ismi diğerine verilebilmiştir.

2) Cenab-ı Allah'ın *"Cin ve insanları sırf bana ibadet etsinler diye yarattım"* (Zariyat, 56) âyetine göre, Allah Teâlâ mükellef varlıkları ittika edip itaatte bulunsunlar diye, yaratmıştır. Buna göre sanki Cenab-ı Hak, onları bu maksattan ötürü, yaratan Rabbe ibadet etmeyi emretmiş. Bu izah Mu'tezile'nin usulüne uygundur.

ALTINCI MESELE: **Farklı Kıraatler ve İzahları**

Ebu Amr, "خَلَقَكُمْ" lafzını idğamla okumuştur. Ebu's-Sumeyfi de "وَخَلَقَ مَنْ قَبْلَكُمْ" şeklinde okumuştur. Zeyd b. Ali ise "وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ" şeklinde kıraat etmiştir. Keşşaf sahibi: "Burada kuvvetli olan tarafı birinci "خَلَقَ" fiili ile sılası arasına te'kid için ikinci bir ism-i mevsul getirmektir. Nitekim Cerir: يَا تَيْمَ تَيْمَ عَدِيٍّ لَا أَبَا لَكُمُوا "Ey babası olmayan Adiyli Teym'ler." şiirinde, ikinci Teyme'yi ilk Teyme ile, ilkinin muzafun ileyh'i arasına getirmiştir." demiştir.

اَلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَآءَ بِنَآءً وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَاَخْرَجَ بِهٖ
مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

"O (Rab) ki yeryüzünü sizin için bir döşek, göğü de bir bina yaptı. O, gökten su indirip onunla türlü türlü meyveleri size rızık olarak çıkardı. O halde, bile bile Allah'a ortaklar koşmayın" (Bakara, 22) âyetine gelince, bunda birçok meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetteki "اَلَّذِى"nin İ'rabı**

"اَلَّذِى" lafzı ya sıla cümlesi ile birlikte "اَلَّذِى خَلَقَكُمْ" cümlesinin sıfatı olarak veyahut da medh ve ta'zim olarak mansubdur, veya mübtedâ olarak mahallen merfûdur. Nasb halindeki medih manası, ref' halinde de vardır.

İKİNCİ MESELE

"اَلَّذِى" lafzı, malum bir hüküm ile tarif etmeye çalıştığımızda, müfred bir kelimeye işaret etmek için konulmuş bir kelimedir. ذَهَبَ الرَّجُلُ الَّذِى اَبُوهُ مُنْطَلِقٌ "Babası gitmiş olan adam gitti" demen gibi... Buna göre "اَبُوهُ مُنْطَلِقٌ" (Babası gitmiş olan) cümlesi malum bir hükümdür. Adamı, bu bilinen hüküm ile tarif etmeye çalıştığında, onun başına "اَلَّذِى" kelimesini getirirsin. Bu, nahivcilerin, اَلَّذِى marife kelimeleri, cümlelerle tavsif etmek için kullanılır" sözlerinin gerçek manasıdır. Bunun böyle olduğu sabit olunca, اَلَّذِى "جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً" âyeti, o müşriklerin, yeryüzünü bir döşek, göğü de bir bina olarak yapmış olan bir varlığın mevcudiyetini bilmiş olmalarını iktiza eder. Bu ise, Hak Teâlâ'nın:

"Onlara, gökleri ve yeryüzünü kimin yarattığını sorarsan, 'Allah' diyeceklerdir" (Lokman, 25) âyetinin ifade ettiği şeydir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Âyetin İhtiva Ettiği Enfûsî ve Âfakî Tevhid Delilleri

Allah Teâlâ, bu âyette, ikisi enfûsî, üçü de âfakî olan beş türlü delil zikretmiştir. Evvela "خَلَقَكُمْ" (sizi yaratan) lafzı ile başladı; ikinci olarak "وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ" (Ve sizden öncekileri) ifadesi ile babaları ve anneleri; üçüncü olarak yeryüzünün bir döşek olmasını; dördüncü olarak gökyüzünün bir bina olmasını, beşinci olarak da "وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ" ibaresi ile de gök ile yerin her ikisinden meydana gelen şeyleri zikretti.

Bu tertibin birkaç sebebi vardır:

a) İnsana en yakın şey, kendisidir. İnsanın, kendi varlığının durumlarını bilmesi, başka şeyleri bilmesinden daha nettir. İstidlalde bulunmaktan maksad ilim elde etmek olduğuna göre, delalet cihetinden en açık olan ilim ifade etme bakımından en güçlü ve anılmaya en layık olur. Bu sebeple, insanın önce kendisini, sonra babalarını ve annelerini, üçüncü olarak yeryüzünü zikretti. Çünkü yeryüzü insana gökten daha yakındır ve insan gökyüzünün durumlarından çok yeryüzünün durumlarını bilir. Gökyüzünü, gökten yağmurun inmesinden ve bu yağmurla meyvelerin çıkmasından önce zikretti. Çünkü yağmur, gök ile yeryüzünün her ikisinden doğmuş bir iş gibidir. Eser, müessirden sonra gelir. Bu sebepten ötürü, Hak Teâlâ, yağmuru, yeryüzü ve gökyüzünün zikredilmesinden sonra zikretmiştir.

b) Mükelleflerin, canlı ve kudret sahibi olarak yaratılmış olması, bütün nimetlerin temelidir. Yerin, göğün ve yağmurun yaratılmasına gelince, bunlardan istifade etmek, yaratılmış olmak, hayat, kudret ve iştiha sahibi olmak şartlarına bağlıdır. Bu sebeple birinci derece olan şeylerin, ikinci derece olan şeylerden önce zikredilmesi gerekir. Yaratıcının varlığına delalet eden yerde ve gökteki her şey, zaten insanda mevcuttur. Yerde ve gökte bulunmayan deliller de insanda mevcuttur. Çünkü insanda hayat, kudret, şehvet ve akıl vardır. Bütün bunlar, Allah'tan başkasının kâdir olamayacağı şeyler türündendir. Cenab-ı Hakk'a delalet eden bütün delil çeşitleri insanda mükemmel olarak bulununca, insanın önce zikredilmesi daha uygundur. Bil ki tertipteki sebebi zikrettiğimiz gibi, bu sebepten her birindeki faydaları da zikredeceğiz.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Yeryüzünün Döşek Misali Yaratılması**

Allah Teâlâ, bu âyette, yeryüzünü döşek kıldığını söylemiştir. Bunun bir benzeri de, *"Yoksa yeri bir karargâh yapan, aralarından ırmaklar akıtan*

mı?" (Neml, 61) ve *"O, yeryüzünü sizin için bir beşik (gibi) yapandır"* (Zuhruf, 10) âyetleridir. Yeryüzünün, bir döşek gibi olması, bazı şartlara bağlıdır:

1) Onun sakin olmasıdır.[13] Bu böyledir. Çünkü, O, şayet hareketli olsaydı, bu hareket ya düz olurdu veya dairevi olurdu. Eğer düz olsaydı, mutlak manada o yeryüzü bizim için bir döşek olmazdı. Çünkü yüksekten atlayan bir kimsenin, bu durumda, yeryüzüne düşememesi gerekirdi. Zira yeryüzü kayıp gitmektedir. Bu insanda boşlukta kalır. Yeryüzü insandan

13 Müfessirimiz, işbu dördüncü meselenin sonunda dünyanın küre şeklinde olduğunu kesinlikle benimseyip düz olduğunu söyleyenleri reddetmektedir. Fakat o zamanki ilmî anlayışın tesirinde kalarak dünyanın döndüğünü bilmemektedir.

Haklı olarak şöyle bir sual hatıra gelecektir: Muasır birçok müfessir, dünyanın döndüğüne delâlet eden âyetler bulunduğunu söyleyip, âyetleri buna göre tefsir etmektedirler. O müfessirler mi, şimdiki müfessirler mi hata ediyorlar?

Kısa cevap verecek olursak, şöyle diyerek izaha başlamak isteriz: Evvela mes'eleyi daha başka bir tarzda ortaya koymak gerekir:

Kur'ân-ı Kerîm, başta irşad hikmeti olarak çeşitli hikmetler için, beşeriyetin kendi imkânlarıyla ulaşabileceği bilimsel seviyeye ait konularda, onların maddî mahiyetleri ile ilgili kesin bilgi vermez. Mesela ezcümle: Dünyanın ne döndüğüne ne de dönmediğine dair kesin bilgi ihtiva etmez.

Hilkat ağacında kemale erme meyli bulunur. Onun bir dalı olarak da insanda terakkî arzusu mevcuttur. Bu terakkî meyli, bir çekirdek gibi, neşvüneması bir çok tecrübeler vasıtasıyla hasıl olur, devamlı akış halindeki fikirlerin neticelerinin birbirine katılıp eklenmesi vasıtasıyla genişler, şekillenir ve birbirine terettüb eden bilim dallarını adeta meyveler halinde netice verir. Öyle ki bu merhalelerden bir önceki merhale olmadıkça, bir sonraki meydana gelemez, keza önceki merhalenin sonrakine mukaddeme olması da, ancak ulum-i mütearefe haline gelmesiyle (yani herkesçe bilinmesiyle) mümkündür. İşte bu sırra binaen, bir kimse müteaddit tecrübe ve birikimler sonucunda doğmuş olan bir ilmi bundan on asır önceki insanlara öğretmeye kalksaydı, halkın zihnini karıştırmaktan başka bir iş yapmamış olur, onları hidayetten uzaklaştırırdı.

Mesela deseydi ki: Güneşin durup dünyanın hareket etmesine ve bir damlacık suda milyon kadar canlı organizma toplanmasına bakınız da Hâlik Teâlâ'nın azametini anlamaya çalışınız, evet böyle deseydi, insanları İslam'dan uzaklaştırmış olurdu. Çünkü insanlar "zahiri" duyularla elde ettikleri bilgilerin tesiri altındadırlar. Demek ki, on dört asır sonra gelen bazı kişilerin arzusunu tatmin için en az on asır boyunca gelip geçen bunca nesli hak yoldan saptırma irşad ve belagata münafı olurdu.

Bir de şu gerçeği iyi anlamak gerekir: Kur'ân'ın asıl maksadı, insanlığın ekseriyetine tek yaratıcıyı, nübüvvet, ba's ve adaleti yerleştirmektir. Kevnî hadiseleri, yani tabiî ilimler sahasına giren hususları, Kur'ân tebeî olmak, istidlâle vesile olmak için zikreder. İstidlâlin gayesi tabiattaki nizamı anlamak, ondan da bu nizamın tek yaratıcısını bilmektir. Oysa bu nizam her şeyde ve her zaman bulunur. Nizamın teşekkül tarzı ve mekanizmasının nasıl olduğu fazla önemli değildir. Zira onların mahiyetleri asıl maksatla ilgili değildir. Mesela dünyanın dönmediğine inananlar nizam fikrine sahip oldukları gibi, döndüğüne inananlar da sahiptirler. Bundan ötürü Kur'ân irşadı ve belagatı, bir kısım naslarının, insanların duyularla elde ettikleri bilgilerle seviyesini okşamayı, ideal tutum olarak benimsemiştir. Ne var ki bunu yaparken onlara, delil verecek tarzda bildirmeyip kinaye tarzında göstermiş, bununla beraber tahkik erbabına, hakikatin nerede olduğuna dair işaretler ve karineler bırakmıştır.

Demek ki, bu konularda Kur'an'da sarahat değil, işaretler mevcuttur. İlmî seviyede, Kur'ân'ın işaretlerine müfessirlerin dikkatini çekecek ilerlemeden az oldukça, müfessirin bu konuda hata yapma ihtimali artmaktadır. Şimdi biz hata olduğunu söylesek de, aslında, onun devri için hata sayılmamalıdır.

daha ağırdır. İki ağır şeyden, düştükleri esnada daha ağır olan, daha hızlıdır. Daha yavaş olan, süratli olana ulaşamaz. Bu sebeple, o insanın yere düşmemesi gerekirdi. Böylece yeryüzü düz bir şekilde düşerse, bir döşek olamaz. Eğer yeryüzünün hareketi dairevi olursa, ondan istifademiz tam olmazdı. Yeryüzünün hareketi, mesela doğuya doğru olduğunda, o insan da batıya doğru hareket etmeyi istiyorsa, şüphesiz yerin hareketi daha hızlı olacaktır. Böylece de insanın olduğu yerde kalması ve ulaşmak istediği yere ulaşamaması gerekecektir. Halbuki, insanın istediği yere ulaşması mümkün olunca, yeryüzünün ne düz yönde, ne de dairevi olarak hareket etmediğini anlamış olduk... O halde, yeryüzü sakindir. Sonra ulemâ, bu sükun halinin sebebi hususunda birkaç bakımdan ihtilaf etmişlerdir.

Birincisi: Yeryüzünün, alt tarafından bir sınırı yoktur. Bu böyle olunca, yerin duracağı bir yer olmaz, dolayısıyla bir yere de inmez... Bu görüş, yanlıştır; çünkü cisimlerin sonlu olduğu delil ile sabittir.

İkincisi: Cisimlerin sonlu olduğunu kabul edenler, yeryüzünün küre değil, tam aksine yarım küre şeklinde olduğunu, kürevî kısmının üstte, düz kısmının ise altta; ve bu düz kısmının da su ile hava üzerine oturmuş olduğunu; ağır olanın, yayıldığında, bir kurşun gibi hava ve suyun içine batmadığını; çünkü kurşunun da yayıldığında batmadığını, bir araya getirildiğinde kütle halindeyken batmadığını söylemişlerdir. Bu, iki yönden yanlıştır.

a) Çünkü su ve havanın durma sebebinden bahsetmek, yerin durma sebebinden bahsetmek gibidir.

b) Niçin yeryüzünün alt kısmı, suyun üzerinde durabilecek şekilde düz, üst kısmı da kürevî şekilde olmuştur?

Üçüncüsü: Yerin sakin olmasının sebebinin, onu her taraftan kendine doğru çeken felekler olduğundandır. Bunu söyleyenler, felekler yeryüzünü her taraftan eşit şekilde çektikleri için, yeryüzü tam ortada kalır, demişlerdir. Bu görüş de iki yönden batıldır.

a) Daha küçük olan, büyüğe nazaran daha hızlı cezbolunur. Zerre kadar olan dünyaya ne oluyor da, feleklere doğru niçin çekilmiyor?

b) Yakın olanın cezbolunması daha uygundur. O yukarıya doğru fırlatılmış bir zerrenin cezbolunması, daha kolaydır. Bu nedenle onun tekrar geriye dönmemesi gerekir.

Dördüncüsü: Şöyle diyenlerin görüşü: Yeryüzünün sakin olmasının sebebi, feleklerin onu her taraftan itmesidir. Nitekim bir parça toprak, camdan bir şişe içine konulup sonra tepesinden tutulup hızlıca çevirildiğinde, itme kuvveti her taraftan aynı şiddette olduğu için, o toprak şişenin tam ortasında kalır. Bu da beş bakımdan geçersizdir:

a) İtme kuvveti bu dereceye vardığı halde, neden hiçbirimiz onu hissetmiyoruz.?

b) Bu itmenin hali nedir ki, bulutların ve rüzgârların hareketini belli bir yöne çevirmiyor.

c) Yine bu itmenin hususiyeti nedir ki, dünyanın batıya doğru dönmesini, doğuya doğru dönmesinden daha kolay kılmamıştır.

d) Ağır olan şeyin büyük olduğu oranda, daha yavaş hareket etmesi gerekir. Çünkü, güçlü bir itici tarafından büyük bir cismin itilmesi, küçük bir cismin itilmesinden daha yavaştır.

e) Düşmekte olan ağır bir cismin hareketinin başlangıçtaki sürati, nihai hareketinin süratinden daha fazladır. Çünkü başlangıçta o cisim felekten daha uzaktadır.

Beşincisi: Yeryüzü tabii olarak feleklerin ortasında durmak ister, Bu, Aristotales ve talebelerinin görüşüdür. Bu görüş de zayıftır. Çünkü cisimler, cisim olma hususunda birbirine eşittirler. Öyleyse bu cisimlerden bir kısmının, kendisi sebebiyle bu durumu istemiş olduğu sıfat ile tahsis edilmesinin caiz olması gerekir. Bu durumda da, bu tahsis edilme bir Fâil-i Muhtar'a muhtaç olur.

Altıncısı: Ebu Hâşim şöyle demiştir: "Yeryüzünün alt yarısında yüksek, üst yarısında da alçak payandalar vardır. Her iki taraftaki payandalar dünyayı sıkıştırdığından dolayı, dünyanın durması gerekmiştir." Buna şu soruyu sorarız: "İki yarımdan her birinin özel bir sıfat ile tahsis edilmeleri ancak bir Fâil-i Muhtar ile mümkündür. Bizim anlattıklarımız ile yeryüzünün ancak Allah Teâlâ tarafından sakin kılınmasının temin edildiği ortaya çıkmıştır. İşte durum böyle olunca deriz ki: Onun, ne üzeri ile bir alakası, ne de altında bir desteği olmaksızın, yeryüzününü müstakar (kararlı) olduğunu bilmek için, yeryüzüne iyice bak. Yeryüzünün üzerinde bir bağı olmadığı hususuna gelince bu gözle görülecek kadar bellidir. Şöyle ki, yeryüzü şayet bir bağ ile tutturulmuş olsaydı, bu bağın da başka bir bağa ihtiyacı olurdu. Bu da ilanihaye uzanırdı. Bu izah ile yeryüzünün altında

da bir payanda olmadığı ortaya çıkmış olur. Böylece biz, onu, kudreti ve ihtiyarı ile tutan bir varlığın olması gerektiğini bilmiş olduk. İşte bundan dolayı Cenab-ı Allah şöyle buyurmuştur:

"Muhakkak ki Allah gökleri ve yeri, yerlerinden ayrılmasınlar diye tutmaktadır. Eğer onlar yerlerinden oynarlarsa, Allah'tan başka kimse onları yerinde tutamaz" (Fatır, 41)

2) Yeryüzünün bizim için bir döşek olması için, taş gibi sert olmaması gerekir. Çünkü taş üzerinde uyumak ve yürümek bedene acı verir.

Yine, mesela yeryüzü altından olsaydı, üzerini eşmek ve istenildiği gibi bir şeyler yapmak imkânsız olacağından, üzerinde ziraat yapılması ve ondan evler edinmek mümkün olmazdı.

Yine yeryüzünün insanın içine battığı su gibi son derece yumuşak olmaması da gerekir.

3) Yine yeryüzünün çok şeffaf ve saydam olmaması da gerekir. Çünkü şeffaf olan bir şeyin üzerinde ışık durmaz. Böyle olan bir şey de yıldızlardan ve güneşten gelen ısı ile ısınmaz. Böylece de son derece soğuk olur. İşte bu sebeple Cenab-ı Allah, yeryüzünü, ışık üzerinde durabilsin de böylece o ısınsın ve bu özelliği ile de canlılar için bir döşek olsun diye tozlu topraklı yarattı.

4) Yeryüzünün seviyesinin sudan yüksek olmasıdır. Çünkü yerin tabiatı, suya batma özelliğine sahiptir. O zaman da denizlerin kara parçalarını kaplaması gerekirdi. Eğer böyle olsaydı, yeryüzü bizim için bir döşek olamazdı. Bize bir döşek olmaya elverişli olsun diye, sudan yükselen adalar gibi, Hak Teâlâ, yeryüzünün tabiatını değiştirerek, bazı kısımlarını suyun üstüne çıkardı.

Bazı insanlar, yeryüzünün bir döşek olmasındaki şartın, onun bir küre olmaması olduğunu iddia ederek, bu âyeti, yeryüzünün küre olmadığına delil getirmiştir. Bu gerçekten uzak bir görüştür. Çünkü küre pek çok büyük olursa, onun her parçası üzerinde yerleşme imkânı verme yönünden düzlük olur. Dağlar yerin kazıkları durumunda olduğu halde onların üzerinde yerleşmenin mümkün olması, bu hususu daha iyi anlatır. Bu daha uygun bir açıklamadır. Allah en iyi bilendir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Yeryüzünün Fayda ve Özellikleri**

Bu mesele, yeryüzünün diğer faydaları ve sıfatları hakkındadır:

Birinci fayda: Onda meydana gelen ve tafsilatını ancak Allah'ın bildiği madenler bitkiler, canlılar ve ulvî-süfli alâmetler gibi birtakım şeylerdir.

İkinci fayda: Nemin yeryüzünü bürümesi, böylece de mürekkeb varlıkların bedenleri ile temasa geçmesidir.

Üçüncü fayda: Yeryüzü bölgelerinin değişiklik arzetmiş olmasıdır. Mesela bir kısım bölgeler yumuşak zeminli, bir kısmı sert, bir kısmı çorak, bir kısmı da taşlıdır. Bu da Cenâb-ı Allah'ın: *"Yeryüzünde birbirine komşu kıtalar vardır."* (Ra'd, 4) ve: *"Güzel memleketin nebatı, Rabbinin izniyle (bol) çıkar. Fena olandan ise faidesi pek az bir şeyden başkası çıkmaz."* (A'raf, 58) âyetleri ile bahsettiği hususdur.

Dördüncü fayda: Yeryüzünün renklerinin değişik değişik olmasıdır. Mesela kızıl, beyaz, siyah, kül rengi ve toz rengi olması gibi. Nitekim Allah Teâla: *"Dağlardan da beyaz beyaz, kırmızı kırmızı, renkleri çeşitli ve kuzgûnî siyah yollar (yaptık)"* (Fatır, 27) buyurmuştur.

Beşinci fayda: Yeryüzünün bitkiler ile yarılmasıdır. Nitekim Allah Sübhanehu: *"(O nebat ile) yarılan yere (yemin olsun)"* (Tarık, 12) buyurmuştur.

Altıncı fayda: Yeryüzünün gökten inen yağmurları depo etmiş olmasıdır.

Allah Teâlâ şu âyetleriyle buna işaret etmektedir: *"Gökten de belli bir miktarda yağmur indirdik ve onu yeryüzünde tuttuk. Şüphesiz ki biz onu gidermeye de kâdiriz."* (Mü'minûn, 18); *"De ki, eğer suyunuz yerin dibine çekilip giderse, size kim akar bir su getirir, bana söyleyin?"* (Mülk, 30).

Yedinci fayda: Yeryüzünde büyük nehirlerin ve su kaynaklarının bulunmasıdır. Hak Teâlâ: وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا *"Cenab-ı Allah yeryüzünde oturaklı oturaklı dağlar ve ırmaklar yaratmıştır"* (Ra'd, 3) sözü ile buna işaret etmiştir.

Sekizinci fayda: Yeryüzünde maden ve maden cevherlerinin bulunmasıdır. Allah Teâlâ: *"Yeri de (döşeyip) yaydık. Onda sabit dağlar (yaratıp) koyduk, oralarda ölçülü her şeyden (münasip) bitkiler bitirdik."* (Hicr, 19) âyetiyle buna işaret etmiştir. Cenab-ı Hak daha sonra bu hususu iyice açıklayarak: *"Hiçbir şey yoktur ki, onun hazineleri bizim yanımızda olmasın. Biz onları ancak, belli bir ölçü ile indiririz"* (Hicr, 21) buyurmuştur.

Dokuzuncu fayda: Yeryüzünün ortaya çıkardığı toprak altındaki tane ve çekirdeklerdir. Nitekim Allah Teâlâ; *"Hiç şüphesiz Allah taneleri ve çekirdekleri çatlatarak (bitkileri ve ağaçları çıkaran)dır."* (En'am, 95) ve: *"O, göklerdeki ve yerdeki her gizliyi (meydana) çıkarır"* (Neml, 25) buyurmuştur.

Hem sonra yeryüzünün cömert bir karakteri vardır. Çünkü sen ona tek bir tohum atarsın, buna karşılık o, bunu sana yediyüz misli ile verir. O, *"Yedi başağı olan, her başağında da yüz tanesi olan bir tek tohumun hali gibidir"* (Bakara, 261) buyurmuştur.

Onuncu fayda: Yeryüzünün ölümünden sonra tekrar hayat bulmasıdır. Nitekim Allah: *"Suyu kupkuru ve çorak yere sevkettiğimizi, onunla ekini çıkardığımızı görmediler mi?"* (Secde, 27) ve: *"Canlandırdığımız ve içinden yeyip durdukları taneler çıkardığımız ölü toprak onlar için bir delildir (âyettir)"* (Yasin, 33) buyurmuştur.

On birinci fayda: Yeryüzünde renkleri, şekilleri ve yaratılışları farklı farklı olan canlıların bulunmasıdır. Cenab-ı Allah buna: *"O, şu görüp durduğunuz gökleri direksiz yarattı. Yere, sizi sarsar diye, sabit dağlar koydu. Orada, her bir canlıdan nice çeşitler yaydı"* (Lokman, 10) âyetiyle işaret etmiştir.

On ikinci fayda: Yerde, renkleri, türleri ve faydaları değişik olan bitkilerin bulunmasıdır. Buna da: *"Onda her çeşitten güzel çiftler (bitkiler) bitirdik"* (Kâf, 7) âyetiyle işaret etmiştir. Bitkilerin renklerinin, tatlarının ve kokularının farklı olması birer delildir.

İnsanların ve hayvanların gıdaları da onlardandır. Nitekim Cenab-ı Allah: *"Hem siz yiyin, hem hayvanlarınızı otlatın"* (Tâhâ, 54) buyurmuştur.

İnsanların yiyeceklerine gelince, bu yemekleri, katıkları, ilaçları, meyveleri ve tatlılık ile ekşilikte çok çeşitli olan ürünleri de yeryüzünden sağlanır. Nitekim Cenab-ı Hak: *"Onda, arayanlar için dört günde eşit gıdalar takdir etti"* (Fussilet, 10) buyurmuştur.

Yine insanların giyecekleri de yeryüzünden elde edilir. Çünkü giyecekler pamuk ve keten gibi, ya bitkilerden elde edilir veya kıl, yün, ipek ve deri gibi hayvanlardan elde edilir. Bu şeyler de Cenab-ı Hakk'ın yeryüzüne dağıttığı hayvanlardan elde edilir. Buna göre, insanların yiyecekleri de giyecekleri de yeryüzünden elde edilir. Sonra Cenab-ı Hak da: *"Allah, sizin bilmediğiniz (daha birçok şeyi) yaratır."* (Nahl, 8) buyurmuştur. Bu âyette, ancak Allah'ın bilebileceği sayısız faydaların mevcudiyetine işaret vardır. Sonra Cenab-ı Allah, sen öldükten sonra, kabahatlerini örtecek vasıfta yaratmış ve şöyle buyurmuştur: *"Biz yeri, dirilerin ve ölülerin toplandığı bir yer yapmadık* mı?" (Mürselât, 25-26); *"Sizi o arz (toprak)dan yarattık ve yine oraya döndüreceğiz"* (Tâhâ, 55).

Sonra Cenab-ı Allah, bütün bu büyük faydaları gök ve yerde toplayarak şöyle buyurdu: *"O göklerde ve yerde ne varsa, her şeyi sizin emrinize verdi"* (Câsiye, 13).

On üçüncü fayda: Yeryüzünde çeşitli taşların bulunmasıdır. Onlardan bazı küçük taşlar zinete elverişlidir, yüzüklere kaş yapılır. Büyüklerinden de bina yapımında kullanılabilecek olanlar vardır. Çok bol bulunan ve yanan taşlar (kömürler) ile, pek nadir olan kırmızı yakutlara bir bak. Sonra dön, bu değersiz sayılan taştaki (kömürdeki) faydanın çokluğuna ve değerli sayılan yakut taşının faydasının azlığına bir bak.

On dördüncü fayda: Allah'ın yeryüzünde altın ve gümüş gibi kıymetli madenler yaratmasıdır. Bir düşün, insanlar nasıl ince sanatlar ve kıymetli mamuller meydana getiriyorlar? Sonra denizin derinliklerinden balıkları nasıl çıkarıyor, göz alıcı yüksekliklerden kuşları nasıl yakalıyorlar, buna rağmen altın ve gümüşü meydana getirmekten nasıl aciz oluyorlar? Bir bak! Bu aciz kalışın sebebi şudur: Altın ve gümüşün yaratılmalarının faydası sadece bir değer (para) olmalarıdır. Bu fayda ise ancak, onlar az miktarda olurlarsa mümkün olur. O halde, bu ikisini meydana getiren, bunların yaratılışlarındaki hikmeti boşa çıkarmış olur. İşte bundan dolayı Cenab-ı Hak, bu hikmeti ortaya koymak ve bu nimetin devamını sağlamak için, bunların icadı önüne bir engel koymuştur. Bu sebepten ötürü, mahlukata zararı olmayan şeyleri elde etmede, insanlara güç vermiş, böylece de onlar, bakırdan sarı madeni, kumdan da camı elde edebilmişlerdir. Bu incelikler ve akıllara hayret verici hususları insan düşündüğünde, bütün bu işlerin Hakîm, Kâdir ve Âlim bir yaratıcıya muhtaç olduğuna inanmaya mecbur kalır: Cenab-ı Allah, zalimlerin söylediklerinden tamamiyle münezzehtir, yücedir ve büyüktür.

On beşinci fayda: Bina, çatı yapımında kullanılan ve yakacak olarak istifade edilen ağaçların yeryüzünde ve dağlarda çokça bulunmasıdır. Hele hele ekmek ve yemek pişirirken insanın bu oduna ne kadar ihtiyacı vardır. Cenab-ı Hak, yeryüzünün delillerine ve sağladığı faydalara, ediplerin ulaşamayacağı ve fasihlerin ifadeden aciz kalacağı birtakım lafızlarla dikkat çekerek: *"O (Allah), yeri yayıp döşeyen, onda sabit dağlar ve nehirler yaratandır. O, her türlü meyveyi de yeryüzünde ikişer çift yaratmıştır"* (Ra'd, 3) buyurmuştur.

Nehirlere gelince onların da, Nil, Seyhun, Ceyhun ve Fırat gibi büyükleri olduğu gibi küçükleri de vardır. Bunlar pek çok olup, hepsi de içmeye, ziraate ve diğer faydalı işlere elverişli tatlı sular taşırlar.

***ALTINCI MESELE:* Gök ile Yerden Hangisinin Efdal Olduğu**

Bu mesele, gökyüzü mü, yeryüzü mü üstündür meselesidir.

Bazıları, birtakım sebeplere binaen gökyüzünün daha üstün olduğunu söylemişlerdir:

1) Gökyüzü meleklerin ibadet yeridir. Orada Allah'a herhangi bir ferdin asi olduğu bir bölge yoktur.

2) Hz. Âdem (a.s.), cennette o hatayı işleyince ona, "Cennetten in." denildi ve Allah Teâlâ, "Benim civarımda, bana isyan eden hiç kimse bulunmasın" dedi.

3) Cenab-ı Allah, *"Biz gökyüzünü korunmuş bir tavan (gibi) yaptık"* (Enbiya, 32) ve: *"Gökte burçlar yaratan (Allah) ne* yücedir*"* (Furkan, 61) buyurmuş, ama, yeryüzü hakkında böyle bir şey söylememiştir.

4) Çoğunlukla "gökyüzü" ismi, "yeryüzü"nden önce zikredilmiştir.

Diğer bazı kimseler de, birtakım sebeplerden dolayı yeryüzünün daha üstün olduğunu söylemişlerdir:

1) Allah Teâlâ, yeryüzünün bazı bölgelerini;

"Şüphesiz ki insanlar için yapılmış olan ilk ev (mabed) Mekke'de, mübarek olarak kurulmuş olan (Kâbe)dir." (Âl-i İmran, 96);

2) *"Mübarek bir yerde, ağaçtan..."* (Kasas, 30);

3) *"Etrafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya..."* (İsrâ, 1); âyetleri ile mübarek olarak nitelemiştir.

4) Şam topraklarını da "bereket" vasfı ile nitelendirerek: *"Yerin, kendisini mübarek kıldığımız doğuları ve batıları..."* (A'raf, 137) buyurmuştur.

5) Cenab-ı Allah, yeryüzünün tamamını da "mübarek" olarak vasfederek, *"De ki: Gerçek siz mi, o yeryüzünü iki günde yaratanı inkâr ediyor ve ona ortaklar koşuyorsunuz. O, âlemlerin Rabbidir. (Allah) orada, üstünden sabit dağlar yarattı ve onda bereketler yarattı"* (Fussilet, 9-10) buyurmuştur.

Şayet, "Issız çöllerde ve helak edici yerlerde ne bereket var?" denirse, biz de deriz ki: Onlar, vahşi hayvanların sığınakları ve otlaklarıdır. Sonra oralar, ihtiyaç hissedildiğinde, insanların meskenleri de olurlar. İşte bu tür

bereketlerden ötürü, Cenab-ı Hak, *"Yeryüzünde, kesin bilgi sahipleri için nice âyetler (deliller) vardır"* (Zariyat, 20) buyurmuştur.

Bu âyetler, her ne kadar kesin bilgi sahibi olmayanlar için de sözkonusu ise de, bunlardan sadece kesin bilgi sahipleri faydalandığından dolayı, onları şereflendirmek için Cenab-ı Hak, bunların hasseten onlar için âyet olduğunu bildirmiştir. Nitekim Allah Teâlâ, هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"(O Kur'an) muttakîler için bir hidayet (rehberi)dir."* (Bakara, 2) buyurmuştur.

6) Hak Teâlâ, مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ *"Sizi o (topraktan) yarattık ve yine oraya döndüreceğiz"* âyetinde buyurduğuna göre, kerim olan peygamberleri de topraktan yaratmış, buna karşılık gökten bir şey yaratmamıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak; *"Gökyüzünü korunmuş bir tavan (gibi) yaptık"* (Enbiya, 32) buyurmuştur.

7) Hak Teâlâ, Peygamberi, (s.a.s.) bu yeryüzü ile ikramda bulunmuş ve yeryüzünün tamamını onun için mescid kılmış, toprağını da temiz saymıştır.

Gökyüzünün Bina Olması

Allah'ın وَالسَّمَاءَ بِنَاءً *"....ve gökyüzünü de bir bina yaptık"* (Bakara, 22) âyetine gelince, bunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenab-ı Allah, kitabında, göklerin ve yerin durumlarını çeşitli âyetlerde zikretmiştir. O'nun, gökleri ve yeri çokça zikretmesi, bunların kıymetlerinin büyüklüğüne ve bu ikisinde büyük ilahi sırlar ile mahlûkatın akıl ve anlayışlarının yetişemeyeceği yüce hikmetleri bulunduğuna delalet eder.

İKİNCİ MESELE

Gökyüzünün faziletleri hakkındadır. Bu faziletler çok yönlüdür:

Birincisi: Cenab-ı Hak, gökyüzünü yedi şeyle süslemiştir:

a) Yıldızlarla,

وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ *"Yemin olsun ki biz yere en yakın olan göğü kandillerle (yıldızlarla) donattık"* (Mülk, 5);

b) Ay ile,

وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا *"Onların içinde Ay'ı bir nur yaptı"* (Nuh, 16);

c) Güneş ile,

وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا *"Güneşi de bir kandil yapmıştır"* (Nuh, 16);

d) Arş ile,

رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ *"O, büyük Arş'ın Rabbidir"* (Tevbe, 129);

e) Kürsi ile,

وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ *"O'nun Kürsisi gökleri ve yeri kuşatmıştır"* (Bakara, 255);

f) Levh-i Mahfuz ile,

فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ *"Levh-i* Mahfuz'da..." (Burûc, 22) ve

g) Kalem ile,

نٓ وَالْقَلَمِ *"Nun, Kalem'e yemin olsun ki..."* (Kalem, 1). İşte bu yedi şeyin üçü açık, dördü ise âyet ve hadislerin bildirmeleri ile sabit olan gizli şeylerdir.

İkincisi: Cenab-ı Allah göklere, kıymetinin büyüklüğünü gösterecek isimler vermiştir: Sema, Sakf-ı mahfuz (korunmuş tavan), yedi tabaka, yedi güçlü gibi... Sonra gökyüzünün son halini zikrederek şöyle buyurur:

"Gökyüzü yarıldığı zaman" (Mürselat, 9);

"Gökyüzü yerinden sökülüp alındığı zaman" (Tekvir, 11);

"Gökyüzünü dürdüğümüz gün..." (Enbiya, 104);

"Gökyüzü erimiş maden gibi olduğu gün..." (Mearic, 8);

"Gökyüzü çalkalandıkça çalkalandığı gün..." (Tur, 9);

"O, kıpkırmızı bir gül gibi olur" (Rahman, 37).

Allah Teâlâ, semanın ilk halini iki âyette anlatarak: *"Sonra (Allah), bir duman halinde olan göğe yöneldi"* (Fussilet, 11) ve: *"Göklerle yer bitişik bir halde iken, bizim onları birbirinden yarıp ayırdığımızı kâfirler görmediler mi?"* (Enbiya, 30) buyurmuştur.

Yerin ve göğün sonradan yaratılmış olmaları ve son bulacak olmaları hususunda derinlemesine bir araştırma, Cenab-ı Hakk'ın:

"O göğü ve yeri ve bunların arasındaki şeyleri biz boşuna yaratmadık. Bu o kâfirlerin (boş) zanlarıdır" (Sâd, 27) âyetine göre, O'nun, yer ile göğü yüce bir hikmetten ötürü yarattığını gösterir.

Üçüncüsü: Cenab-ı Allah, göğü, dua edenlerin kıblesi kılmıştır. Buna göre eller, göğe doğru kalkar, yüzler ona çevrilir. Orası, nurların, saflığın, aydınlığın, temizliğin, bozuk ve fesaddan korunmanın yeridir.

Dördüncüsü: Bazıları, göklerin ve yerlerin iki durumda bulunduklarını söylemişlerdir: Buna göre gökler etki eder fakat etkilenmez, yerler

ise etkilenir etki etmez. Etki eden, etkilenenden daha şereflidir. İşte bu sebepten ötürü, çoğu yerlerde gökyüzü yeryüzünden önce zikredilmiştir.

Niçin "سَمٰوَات" cemi', "الْاَرْض" ise müfred kullanılmıştır? Yine çoğu işlerde, gökler cemi' olarak, yerler ise müfred olarak zikredilmiştir. Zira, gökler sebebiyle, yıldızlara değişik alâkalar meydana gelsin ve ışınların düştüğü yerler değişsin diye, göklerin çok sayıda olması gerekir. Yeryüzü ise etkilenen durumundadır. Bundan dolayı tek olması yeterlidir.

Beşincisi: Göğün rengi ve ondaki şaşmaz nizam hakkında düşünmektir... Çünkü göğün rengi, göze uygun ve onu güçlendiren renklerin en güçlülerindendir. Öyle ki doktorlar, gözü ağrıyan kimselere, mavi renge bakmalarını söylerler. O halde, kendisine bakanların yararlanmaları için, Cenâb-ı Hak gökyüzünü maviyle nasıl renklendirmiştir, bir bak! Cenâb-ı Hak Sübhanehu, onun rengini, renklerin en faydalısı kılmıştır ki, bu da onun aydınlatıcı olması; şeklini de, şekillerin en üstünü kılmıştır ki, bu da onun yuvarlak olmasıdır. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak: *"Üzerlerindeki göğe bakmıyorlar mı? Biz onu nasıl bina etmiş ve süslemişiz... Onda hiçbir çatlak da yoktur"* (Kaf, 6) buyurmuştur. Yani, gökyüzünde hiç yarık ve gedik yoktur, demektir. Şayet gökyüzü yeri kuşatmayan bir tavan olmuş olsaydı muhakkak ki onda çatlaklıklar bulunurdu...

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Gökler Âleminin Üstünlüğü**

Bu mesele, gökyüzünün ve onda mevcut olanların üstünlüklerini açıklamak hususundadır. Bunlar güneş, ay ve yıldızlardır.

Güneşin Doğup-Batmasındaki Faydalar

Güneşe gelince, onun doğup-batması hakkında bir düşün...

Eğer böyle olmasaydı, kâinatın nizamı alt-üst olurdu. İnsanlar geçimlerini temin hususunda nasıl çalışabilirlerdi? Güneşin doğmasındaki faydalar, son derece aşikârdır, ancak sen onun batmasındaki faydaları bir düşün... Şayet güneşin batışı olmasaydı, insanlar, Cenâb-ı Hakk'ın: *"İçinde rahatlamanız için geceyi ve (maişetlerinizi) araştırmak için gündüzü yaratan O'dur"* (Yunus, 67) âyetinde buyurduğu gibi, dinlenme, hazım ve besinleri uzuvlara intikâl ettirme hususunda çok muhtaç oldukları sükûnet ve istikrar ortamı bulamazlardı.

Yine, şayet güneşin batışı olmasaydı, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Geceyi bir örtü, gündüzü de maişeti temin zamanı yaptık."* (Nebe, 10-11) âyetlerinde buyurduğu gibi, ihtirasları, insanları devamlı çalışmaya zorlardı.

Şayet güneşin batışı olmasaydı, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinin, gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin? Eğer dileseydi, onu sakin de kılardı."* (Furkan, 45) âyetinde buyurduğu gibi, yeryüzü güneşin sürekli doğmasından dolayı iyice ısınırdı; böylece de üzerinde bulunan her canlı yanar, tüm bitkiler yok olup giderdi... İşte bu sebepten ötürü güneş, Allah'ın hikmetiyle, muayyen vakitlerde doğup batıyor; tıpkı ev halkı istirahat edip sükûnete ersinler diye ihtiyaçları müddetince kendilerine bir lâmba gibi verilip geri alınıyor, böylece belli bir süre doğuyor, sonra da batıyor. Böylece, aydınlık ve karanlık birbirinin zıddı olmasına rağmen, âlemin yararına olan hususta yekdiğerine yardımcı ve destek olmuşlardır.

Bu saydıklarımız güneşin doğup-batmasındaki faydalarıdır.

Güneşin Yükselip - Alçalması

Güneşin yükselip alçalmasına gelince, Cenab-ı Hak onu, dört mevsimin meydana gelmesinin vesilesi kılmıştır. Mesela kışın, ısı ağaçlara ve bitkilere depolanır, bundan da meyvelerin maddeleri meydana gelir; hava berrak olur, bulut ve yağmur çoğalır; içlerinde bolca hayat veren ısı toplanmış olduğu için, canlıların bedenleri güçlü, kuvvetli olur. Bahar mevsiminde, hayat faaliyetleri harekete geçer, kışın oluşan maddeler ortaya çıkar, böylece bitkiler tomurcuklanır, ağaçlar çiçeklerle taçlanır, hayvanlar çiftleşme heyecanıyla tutuşur. Yazın, havanın ısısı yoğunlaşır, meyveler olgunlaşır, varlıklardaki fazlalıklar çözülüp düşer, yeryüzü kurur, inşa ve onarım işleri için müsait hale gelir. Sonbaharda ise, kuraklık ve soğukluk görülmeye başlar, böylece de bedenler kışa yavaş yavaş girer.. Zira, bu geçiş yavaş yavaş olmayıp da, bir defada olsaydı, bedenler bozulur ve yok olurdu.

Güneşin Hareketinin Faydaları

Güneşin hareketine gelince, bunun faydaları hususunda bir düşün. Şayet güneş hep aynı yerde dursaydı, o yerde sıcaklık; diğer yerlerde soğukluk artardı. Ne var ki güneş, gündüzün başlangıcında doğudan doğar; ve böylece de batı tarafından güneş hizasında olan şeylerin üzerine vurur... Sonra dönmeye devam ederek, batıp da doğuda tekrar doğuncaya kadar,

yeryüzünün her tarafında doğar... Öyle ki, yeryüzündeki üstü açık olan her şey, güneşin ışınlarından, nasibini alır.

Ve yine Cenâb-ı Hak, sanki şöyle diyor: Şayet güneş hep doğu tarafında durmuş olsaydı, zengin yapısını, fakirin penceresine doğru yapardı da, böylece güneşin ışığı asla fakire ulaşamazdı.. Ne var ki Cenâb-ı Hak şöyle demiştir: "Eğer zengin o fakiri, güneşin nurundan alıkoyarsa, ben, fakir de hissesini alsın diye, güneşi döndürür ve fakirin de üstüne çeviririm..."

Güneşin Ekvator Çizgisinden Meyli

Güneşin ekvator çizgisinden meyletmesinin faydalarına gelince, biz deriz ki, şayet yıldızların sapma ve eğim istikametinde bir hareketleri olmasaydı, bu meyilden meydana gelen tesir tek bir toprak parçasında etkili olur, böylece de diğer toprak parçaları bu meyilden meydana gelen faydalardan hâlî olur, ona yakın olanların durumu birbirlerine benzer ve orada da tek bir keyfiyet hüküm sürerdi.. Meselâ, bu keyfiyet sıcaklık olmuş olsaydı, o bütün nemleri yok eder ve hepsini ateşe çevirirdi... Böylece de, oluşacak şeyler meydana gelmezdi. Bu sebeple de, yıldızların geçiş istikametlerinde olan yerler, bir nitelik; onların geçiş istikametinde olmayan hatlar da başka bir nitelik ve ikisi arasında bulunan hatlar da orta bir nitelik üzere olurlardı... Böylece bir yerde, havası aşırı fırtınalı olan sürekli bir kış; başka bir yerde, havası yakıcı derecede sıcak olan sürekli yaz; bir başka yerde de meyvelerin tam olgunlaşamadığı bir bahar veya bir sonbahar mevsimi hüküm sürerdi.. Yıldızların kesintisiz dönüşleri olmasaydı ve yıldızlar yavaş bir şekilde hareket etselerdi, eğimin temin edeceği fayda az olur, etkisi de (olumsuz yönde) çok aşırı olur ve bu tesir, meyli olmayan şeylerden de hemencecik geçiverirdi. Şayet yıldızların hareketi şimdikinden daha hızlı olsaydı, fayda tam ve mükemmel olmazdı. Ama yıldızlarda, hareketi bir süre bir tarafa yönelten, sonra da ihtiyaca göre başka bir yöne geçip, her yönde bir müddet kalan bir meyil olduğu zaman bu tesir tamamlanır ve bunun faydası da çok olur.

Yüce bir hikmet ve sonsuz bir kudretle âlemi idare eden yüce Yaratıcıyı, noksan sıfatlardan tenzih ederiz.. Bunu böyle bil ve unutma..

Ayın Yaratılışındaki Faydalar

Ay'a gelince bu, "gecenin âyeti" diye de isimlendirilmiştir. Bil ki Hak SÜbhânehu onun doğup batmasında da fayda yaratmıştır. Cenâb-ı Hak,

bir vakitte onun doğmasını faydaya vesile kılmış, başka bir vakitte de batışını... Batışındaki faydaya gelince, düşmanından kaçan kimse için bunda bir fayda vardır. Şöyle ki gece bu kimseyi görünmeyecek ve onu arayanlar kendisine ulaşamayacak şekilde, onu gizler de, bu kimse böylece kurtulur. Eğer gecenin karanlığı olmasaydı, düşmanı onu yakalardı... Mütenebbî'nin şu şiirinden murat da budur:

وَكَمْ لِظَلَامِ اللَّيْلِ عِنْدِى مِنْ يَدٍ تُخْبِرُ أَنَّ الْمَانَوِيَّةَ تَكْذِبُ

"Bana göre, gecenin karanlığında, maniheistlerin[14] yalan söylediğini haber veren ne kadar çok fayda vardır!.."

Ay'ın doğuşunda da şu fayda vardır: Eşyasını kaybeden bir kimse, karanlık onu örttükten sonra, ayın doğmasıyla onu bulur. Bir hikayede anlatıldığına göre, bir bedevi Arap bir gece uyur; böylece devesini kaybeder... Ay doğunca onu bulur ve aya bakarak şöyle der: "Allah seni şekillendirdi ve nurlandırdı; burçlarda da seni dolunay haline getirdi.. Dilediği zaman seni nûrlandırıyor, dilediğinde de seni dürüyor, karartıyor. Senin hakkında Allah'tan isteyeceğim daha fazla bir şey bilmiyorum. Sen beni sürura kavuşturdun, Allah da seni nûra boğsun!." Sonra şu mısraları terennüm etmeye başladı:

مَاذَا أَقُولُ وَقَوْلِى فِيكَ ذُو قَصْرٍ وَقَدْ كَفَيْتَنِي التَّفْصِيلَ وَالْجُمَلَا
إِنْ قُلْتُ لَازِلْتَ مَرْفُوعًا فَأَنْتَ كَذَا اَوْ قُلْتُ زَانَكَ رَبِّي فَهُوَ قَدْ فَعَلَا

"Ne diyeyim! Senin hakkında söyleyeceğim her söz eksiktir. Sen, gerek mufassal gerekse mücmel olarak bana yettin. Eğer ben, 'sen hep yüce ol!' desem, zaten böylesin; yahut da, 'Rabbim seni süslesin!' desem, zaten süslemiş!."

Araplar içinde ay'ı kötüleyerek, "Ay eceli yaklaştırır; hırsızı rüsvay eder; kaçanı ele verir; aşığı rezil eder; keteni eskitir; gençleri ihtiyarlatır; dostların hatıralarını unutturur; borcu yaklaştırır; vakti tüketir..." diyenler vardır.

Yine Araplar arasında, birkaç yönden ayın güneşten üstün olduğunu söyleyenler vardır:

1) Ay müzekker, güneş ise müennestir. Fakat Mütenebbî, şu sözüyle bunu tenkit etmiştir:

فَمَا التَّأْنِيثُ لِاسْمِ الشَّمْسِ عَيْبٌ وَلَا التَّذْكِيرُ فَخْرٌ لِلْهِلَالِ

14 Âlemde, hayır ve şer diye iki gücün hakim olduğunu gecenin şerri, aydınlığın da hayrı temsil ettiğini göstermektedir.

"Güneşin müennes olması, onun için bir kusur değildir; müzekker olması da ay için bir övünç vesilesi değildir."

2) Araplar şöyle demişlerdir: Güneş ve ay'ı kastederek: اَلْقَمَرَانِ "İki Ay" demişler, böylece, güneşi ay'a tabi kılmışlardır. Cenâb-ı Hak, الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ *"Güneş ve ay, bir hesap iledir"* (Rahman, 5) ve *"Güneşe ve ışığına; o güneşin peşinden geldiğinde ay'a yemin ederim"* (Şems, 1-2) âyetlerinde güneşi aydan önce zikrettiğinden, Araplar içinde ay'ın güneşten üstün olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Ne var ki onların bu delilleri Cenâb-ı Hakkın:

"Sizden kâfir olan da vardır, mü'min olan da" (Teğabun, 2);

"Ateş ehliyle Cennet ehli eşit değildir" (Haşr, 20);

"Ölümü ve hayatı yarattı" (Mülk, 2);

"Zorlukla beraber bir de kolaylık vardır" (İnşirah, 6) ve

"Onlardan bir kısmı nefsine zulmeder. Onlardan bir kısmı adildir. Bir kısmıysa, hayırlarda en öndedir" (Fatır, 32) âyetleriyle bozulmuştur.

Yıldızlardaki Faydalar

Yıldızlara gelince, bunlarda da birçok fayda vardır:

Birincisi: Yıldızların şeytanlar için bir taşlama vasıtası olmasıdır.

İkincisi: Yıldızlar vasıtasıyla kıblenin bilinmesi.

Üçüncüsü: Karada ve denizde, yolcuların onlara bakarak yollarını bulmalarıdır. Nitekim Cenâb-ı Allah: *"O, karanın ve denizin karanlıkları için, sizin faydanıza yıldızları yaratandır"* (En'am, 97) buyurmaktadır.

Yıldızlar üç kısımdır:

1) Güney yıldızları gibi, batıp doğmayanlar;

2) Kuzey yıldızları gibi doğup batmayanlar;

3) Bazen batıp bazen doğan yıldızlar.

Ayrıca sabit yıldızlar, gezegenler, doğu yıldızları, batı yıldızları gibi kısımları vardır. Bu hususdaki söz uzundur. Felsefecilerin onların kütlelerini ve uzaklıklarını bilme hususundaki iddialarına gelince, فَدَعْ عَنْكَ بَحْرًا ضَلَّ فِيهِ السَّوَابِحُ "Yüzenlerin içinde kaybolduğu denizi bırak." Nitekim Cenâb-ı Hak:

"(O) Allah bütün gaybı bilir. Beğenip seçtiği bir elçi hariç, gaybına hiç kimseyi muttali kılmaz" (Cin, 26-27),

"İlimden size ancak pek az birşey verilmiştir" (İsra, 85),

"Ben size, 'Allah'ın hazineleri elimdedir' demiyorum. Ben gaybı da bilmem" (Hud, 31) ve:

"Onları, ne göklerin, ne yerin, ne de kendilerinin yaratılışına şahit kılmadım" (Kehf, 51) buyurmuştur.

Böylece mahlukat onların zatlarını ve niteliklerini bilmekten acizdirler. Öyleyse nasıl onlar, kendilerinden pek uzak olan şeyleri bilebilirler. Araplar, gerçekleri tanımaktan son derece uzak olmalarına rağmen bunu bilmişler ve bir şairleri şöyle demiştir:

وَاَعْرِفُ مَا فِي الْيَوْمِ وَالْأَمْسِ قَبْلَهُ وَلٰكِنَّنِى عَنْ عِلْمِ مَا فِى غَدٍ عَمِى

"Ben, bugün ve bugünden önceki dünde olanı bilirim, ancak yarın olacak şeyi bilmekten körüm (uzağım)." Lebîd de şöyle demiştir:

فَوَاللّٰهِ مَا تَدْرِى الضَّوَارِبُ بَالْحَصَى وَلَا زَاجِرَاتُ الطَّيْرِ مَا اللّٰهُ صَانِعُ

"Allah'a yemin olsun ki, çakıltaşı atan kadınlarla kuşları kovalayan (falcı) kadınlar, Allah'ın ne yaptığını bilmiyorlar."

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Gök Kubbesinin Binâ Olması Meselesi**

Bu mesele, gökyüzünün bir binâ oluşunun izahı hususundadır.

Câhız şöyle demiştir: "Bu âlem hakkında tefekkür ettiğinde, onu, içinde, ihtiyaç duyulan her şeyin bulunduğu bir ev gibi bulursun." Buna göre gökyüzü âdeta bir tavan gibi yükseltilmiş, yeryüzü bir halı gibi yayılmış, yıldızlar birer kandil gibi ışıklandırılmış ve insan da bu evde istediği gibi tasarruf eden ev sahibi kılınmıştır. Buradaki çeşitli bitkiler insanın faydası için hazırlanmış, çeşitli hayvanlar onun yararına yöneltilmiştir. İşte bu, âlemin kâmil bir nizam, şumullü bir takdir, yüce bir hikmet ve sınırsız bir kudret ile yaratılmış olduğunu gösteren açık bir cümledir. Allah en iyi bilendir.

Allah'ın: وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَاَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ *"(O Allah), gökten yağmur indirdi ve onunla sizin için rızık olarak meyveler çıkardı."* (Bakara, 22) âyetine gelince, bil ki Cenâb-ı Hak, yeryüzünü yaratıp, yeryüzü, üzerine Hz. Âdem ile zürriyetinin bırakıldığı bir inci, bir sedef gibi olunca, O, âdemoğlunun çeşitli ihtiyaçlarını bildiği için, sanki Hz. Âdem (a.s.)'a şöyle demiştir: "Ey Âdem! Seni, annen mesabesinde olan şu yeryüzünden başka hiçbir şeye muhtaç kılmayacağım." İşte bu sebeple, Hak Teâlâ:

اَنَّا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا * ثُمَّ شَقَقْنَا الْاَرْضَ شَقًّا *Hakikat biz, o yağmuru (yeryüzüne) bol bol dökdük, sonra toprağı yardıkça yardık"* (Abese, 25-26) buyurmuştur.

Buna göre O şöyle buyurmaktadır: "Ey kulum! Bir bak, sence en kıymetli şey altın ve gümüştür. Şayet yeryüzünü altın ve gümüşten yaratmış olsaydım, ondan bu faydalar elde edilir miydi? Dünya bir hapishane (gibi) olmasına rağmen, bu dünyadaki şeyleri bu şekilde yarattım. Cennetteki durum ya nasıl olur?"

Netice olarak diyebiliriz ki: Yer senin annendir, belki annenden de daha şefkatlidir. Çünkü annen sana bir tek çeşit süt verirken, yeryüzü sana çeşit çeşit yiyecekler tattırır. Sonra Cenâb-ı Allah: *"Sizi o (topraktan) yarattık ve yine oraya döndüreceğiz"* (Tâhâ, 55) buyurmuştur ki bunun manası "Sizi yine şu anneniz olan (toprağa) döndüreceğiz" demektir. Bu bir tehdit değildir. Çünkü kişi, annesi ile tehdit olunamaz. Bu böyledir, çünkü seni doğuran annenin karnındaki yerin, yeryüzündeki yerinden daha dardır. Sonra sen annenin karnında dokuz ay kaldın da sana hiçbir açlık ve susuzluk dokunmadı. Sen büyük annen olan yeryüzünün karnına girdiğinde durum nasıl olur? Fakat bu büyük annenin karnına girme şartın, küçük annenin karnındaki şartlar gibidir. Çünkü sen küçük annenin karnında bulunduğun zaman, büyük günah şöyle dursun, senden bir küçük günah bile çıkmadı. Tam aksine, Allah tek bir defa seni dünyaya çıkmaya çağırdığında O'na itaat ederek, Rabbine bir itaatin olmak üzere, dünyaya kendi kendine çıktın. Halbuki bugün Cenab-ı Hak, seni namaza defalarca çağırıyor da, ona yürüyerek gitmiyorsun.

Cenâb-ı Hak yerden ve gökten bahsedince, bundan sonra, insanlar üzerlerindeki ve altlarındaki varlıkların durumlarını iyice tefekkür etsinler de, böylece bunları ancak zat ve sıfatta onlardan başka olan bir zatın meydana getirebileceğini, bunun da Hakîm olan Yüce Yaratıcı Allah olduğunu bilsinler diye, gökten yere su indirdiğini; o su ile de yerden, insan oğluna rızık olarak çeşitli meyveler ve canlıların üremesinden meydana gelenlere benzer şeyler çıkarınca, adeta yer ile gök arasında bir nikah akdi bulunduğunu beyan etmiştir. Burada birkaç soru bulunmaktadır.

1) Siz âdeten, Cenâb-ı Hakk'ın bu meyveleri suyun yeryüzüne ulaşmasını müteakiben yarattığını mı söylüyorsunuz, yoksa Allah suda müessir, yerde de müteessir olan bir tabiat yarattı da, böylece bu iki tabiat birleşerek, Cenâb-ı Hakk'ın yarattığı kuvvetlerden bu neticenin meydana geldiğini mi kabul ediyorsunuz? Buna cevabımız şudur: Şüphesiz her iki görüşe göre de mutlaka hakîm olan bir yaratıcının olması gerekir.

Bunun tafsilatına gelince: Şüphe yok ki Cenâb-ı Hak, bu vasıtalar olmadan da doğrudan bu meyveleri yaratmaya kadirdir; çünkü meyve, kendisinde bir tad, renk, koku ve su bulunan herhangi bir cisim olmaktan başka bir şey değildir. Cisim, bu sıfatları kabul etmektedir, çünkü bu sıfatlar da doğrudan Allah'ın kudret alanı içindedirler (makdûr). Çünkü bu sıfatların, Cenâb-ı Hakk'ın "makdûru" olduklarını doğrulayan, ya hudûs (sonradan meydana gelme), ya imkân (mümkün olma) veya her iki delildir. Bütün bu takdirlere göre, Allah'ın cisimlerde bu sıfatları herhangi bir vasıta olmaksızın, doğrudan yaratmaya kâdir olması gerekir. Bu aklî delili kuvvetlendiren bir başka şey de, Cenâb-ı Hakk'ın sevâba hak kazanan Cennet ehlinin nimetlerini de vasıtasız olarak yarattığına dair varid olan haberdir. Ancak biz deriz ki, Cenâb-ı Hakk'ın bu şeyleri vasıtasız yaratması, O'nun bunları, onlarda bir müessir ve müteessir kuvvet yaratarak meydana getirmesine ters düşmez. Sonraki kelamcıların görüşlerinin zahiri de, bunu kabul etmemeyi ifade eder; ancak bunun için delil gerekir.

Meyveler, Niçin Birden Değil de Tedricen Yaratılıyor?

2) Cenâb-ı Hak, bu meyveleri vasıtasız olarak da yaratmaya muktedir olunca, bu uzun süre içerisinde cereyan eden vasıtalarla yaratmasındaki hikmet nedir?

Buna cevabımız şudur: Allah dilediği gibi yapar ve dilediği gibi de hükmeder. Ayrıca ulema, bu hususta detaylı hikmetler de zikretmişlerdir.

a) Cenâb-ı Hak, âdetini ancak bir tertîb ve tedrice dayandırarak yürütmektedir; çünkü mükellefler ürün elde etmek arzusuyla bir şeyler dikme ve ekme konusunda birçok güçlüklere katlanıp, ardı arkası kesilmeksizin kendilerini yorduklarında, şunu bilirler ki, onların bu dünyevi faydalara ulaşmak için bu denli güçlüklere katlanmaları gerekince, dünyevi menfaatlerden daha yüce olan uhrevi faydaları elde etmek için, dünyevi meşakkatlerden daha az bir güçlüğe katlanmaları daha evla olur. Bu bizim dediğimiz gibidir, çünkü Cenab-ı Hak, hasta, ilaç almadan da şifayı yaratmaya kâdirdir. Ancak O, kanunu şifayı ilaç almaya bağlayarak icra etmiştir. Hasta, hastalığın zararını gidermek için ilacın acılığına göğüs gerdiğine göre, ilâhî azabın zararını savuşturmak için, mükellefiyetlerin meşakkatlerine katlanması daha evladır.

b) Cenâb-ı Hak, bütün bu şeyleri vasıtasız olarak bir defa da yaratmış olsaydı, onların yaratılmasının Kâdir ve Hakîm olan bir zata d[illegible]yandığına

dair zaruri bir ilim meydana gelirdi. Bu da sanki, teklif ve imtihana ters olan bir durum arzederdi. Ama eşyayı bu vasıtalarla yaratınca, bu durumda mükellef, bunların yaratılmasını Kâdir olan bir zata isnât etmek hususunda ince bir düşünceye ve derin bir tefekküre muhtaç olur. Böylece de, sevaba hak kazanır. İşte bundan ötürü, şöyle denmiştir: "Sebepler olmasaydı, hiçkimse şüpheye düşmezdi."

c) Çoğu kez, bunda, yani vasıtalı yaratılışta hem melekler hem de derin görüş sahipleri için ibretler ve doğru fikirler bulunmaktadır.

Üçüncü sual: Yağmur Hakkında

3) Cenâb-ı Hakk'ın, وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً *"Ve gökten bir yağmur indirdi"* âyeti, yağmurun gökten indiğini gösterir; halbuki durum böyle değildir. Çünkü yağmur, ancak yerden yükselen buharlardan ve bu buharların soğuk hava tabakasına kadar yükselip, orada, soğuktan ötürü bir araya gelerek, bundan sonra da yere inmesinden oluşur ki, işte bu yağmurdur. Ne dersiniz?

Buna cevâbımız, birkaç bakımdandır:

a) Gökyüzü, yüksek olduğu için "السَّمَاء" "sema" diye isimlendirilmiştir. Buna göre, insanın üzerinde olan her şeye, "semâ" denilir. Bu açıklamaya göre, yağmur buluttan yağınca bu olaya, "yağmur gökten yağmıştır" denilir.

b) Muharrik, cüzleri nemli olan yeryüzünün derinliklerinden bu nemli unsurları harekete geçirdiği için, Cenâb-ı Hak, أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً *"Gökten bir su indirdi"* buyurmuştur.

c) Cenab-ı Hakk'ın sözü, en doğru olandır. Allah da, yağmuru gökten indirdiğini haber vermiştir. Biz de, bununla beraber, yağmurun buluttan indiğini bildiğimize göre, onun önce semadan buluta, sonra da buluttan yere indiğini söylememiz gerekir.

Dördüncü sual: Rızık Olarak Yaratılan Meyveler

4) Cenâb-ı Hakk'ın "مِنَ الثَّمَرَاتِ" (Meyvelerden...) sözündeki "مِنْ" in mânası nedir?

Buna iki şekilde cevap verilir:

a) "مِنْ", "ba'zıyyet" (kısım) ifade eder. Çünkü iki belirsiz kelime, ki bunlardan "مَاءً" ve "رِزْقًا" kelimelerini kastediyorum, bu ba'zıyyet manasını ihtiva etmektedirler. Onların nekire (belirsiz) getirilmeleriyle, ba'zıyyet anlamı kastedilerek, sanki şöyle denilmiştir: Semadan bir miktar, bir kısım

su indirdik; bu su vasıtasıyla da, size birtakım rızıklar olsun diye, size bir kısım meyveler çıkardık...

b) "مِنْ", beyan ve izah içindir. Meselâ, senin أَنْفَقْتُ مِنَ الدَّرَاهِمِ إِنْفَاقًا "Ben, dirhemi infak ettim" demen, böyledir. Şayet, "رِزْقًا" kelimesi hangi sebeple mansûb olmuştur denilirse, deriz ki: "مِنْ" ba'zıyyet ifâde ederse, onun, yani "رِزْقًا" kelimesinin mansub oluşu "mef'ûl-i leh" (sebep bildiren mef'ûl) olmasındandır. Eğer "مِنْ" beyâniyye olursa, bu durumda "رِزْقًا" kelimesi "أَخْرَجَ" fiilinin mef'ûlü olduğu için mansûb olmuştur.

Beşinci Sual: "الثَّمَرَات" Niçin Cem'i Kıllet Vezni ile Getirildi

5) Yağmur ile elde edilen meyveler pek çoktur. O halde "الثُّمُرُ" veya "الثِّمَارُ" denmemiş de, niçin "الثَّمَرَات" denilmiştir?[15] denilirse, buna cevabımız da şu olur: Dünya meyvelerinin, ahiret meyveleri karşısındaki azlığına dikkat çekmek ve ahiret hayatının önemini hissettirmek içindir.

Netice Olarak; Şirke Yer Yoktur

Cenâb-ı Hakk'ın فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ *"O halde, bile bile Allah'a eşler koşmayın"* sözüne gelince, bu hususta birkaç sual bulunmaktadır.

1) Cenâb-ı Hakk'ın "فَلَا تَجْعَلُوا" ifadesi, ne ile alâkalıdır? Cevabımız şudur: Bu hususta üç görüş vardır:

a) Bu, Cenâb-ı Hakk'ın اعْبُدُوا "ibadet ediniz!" emriyle alâkalıdır. Buna göre mâna şöyle olur: İbadet ediniz de, O'na eşler koşmayınız; Çünkü ibadetin aslı ve temeli tevhîddir.

b) Bu, "لَعَلَّ" ile alâkalıdır. Buna göre mana şöyle olur: Allah sizi, kendi azabından korkmanız ve çekinmeniz için yaratmıştır; o halde O'na ortaklar koşmadınız. Çünkü bu, Allah'ın azabını gerektiren şeylerin en büyüğüdür.

c) Cenâb-ı Hakk'ın الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا *"Sizin için yeryüzünü bir döşek yapan O'dur"* sözüyle alâkalıdır. Yani, Allah size öylesine açık olan deliller yaratmıştır; o halde O'na ortaklar koşmayın..

İkinci sual: Nid (misl) Ne Demektir?

2) "النِّدُّ" ne demektir?

Buna cevabımız şudur: "نِدُّ" tartışan, münazaa eden muarız (misl) demektir. Adam birisinden nefret edip, ondan uzaklaştığı zaman "فَادَدْتُ الرَّجُلَ"

15 Bu soruya sebep «الثَّمَرَاتِ» kelimesindeki cemi vezninin, Arapçada azlık ifade eden, cem vezinlerinden olmasıdır.

denilir, "النِّدُّ" kelimesi "نَفَرَ" manasına olmak üzere "نَدَّ – يَنِدُّ – نُدُودًا" kelimesinden alınmıştır.

Sanki iki ortaktan her biri, diğerinden nefret edip, onunla inatlaşıyor gibidir. Buna göre, eğer, "müşrikler, putlar Allah'la tartışmaya girmiştir, dememişlerdir" denilirse, deriz ki müşrikler o putlara ibadet edip, onlara ilâh deyince onların bu durumu, putların, Cenab-ı Hak'la tartışma ve çekişmeye girmeye muktedir ilâhlar olduğunu söyleyen kimsenin haline benzetilmiştir. Bu sebepten dolayı onlara, alay ve başa kakma yoluyla böyle denilmiştir. Cenâb-ı Hak, "نِدًّ" lâfzı ile onlarla alay ettiği gibi, Allah'a ortak koşulamayacak olan birçok şeyi O'na ortak koşmuş olmaları sebebiyle de, onları rezil rüsvay etmiştir. Muhammed İbn es Sumeyfi, "فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ نِدًّا" şeklinde okumuştur?

Üçüncü Sual: "وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ" (siz bilip dururken) Cümlesinden Maksad

3) Cenâb-ı Hakk'ın, "وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ" ifâdesinin mânası ne demektir? Buna cevabımız şudur. Bunun manası: Sizin aklınız tam olduğu için, bu tür şeylerin Cenâb-ı Hakk'ın ortakları olmasının uygun olmayacağını biliyorsunuz; o halde böyle söylemeyiniz. Çünkü, çirkin olduğunu bildiği halde bir kimseden çirkin bir sözün sadır olması, daha da çirkin bir şeydir. Burada birkaç mesele vardır.

***BİRİNCİ MESELE:* Şirk Çeşitleri**

Âlemde, varlığı, kudreti, ilmi ve hikmeti bakımından Allah'a denk olabilecek bir şeriki Allah'a isbata çalışan hiç kimse yoktur! Bu, şu ana kadar vaki olmamıştır, fakat "Seneviyye", iki ilah olduğunu iddia ederler. Bunlardan hayrı işleyen akıllı; şerri meydana getiren de akılsızdır (sefih). Allah'tan başka ma'bud edinmeye gelince, bunu yapan pek çok grup vardır. Birinci grup: Bunlar, yıldızlara tapan Sabiilerdir. Çünkü bunlar şöyle derler: Cenâb-ı Hak yıldızları yarattı. Âlemi yöneten, işte bu yıldızlardır. Sözlerine şöyle devam ederler: İşte bundan dolayı bizim, yıldızlara ibadet etmemiz gerekir; çünkü yıldızlar Allah'a ibadet ediyorlar. İkinci grup: Hz. İsa (a.s.)'ya ibadet eden Hristiyanlardır. Üçüncü grup: Putperestlerdir.

Bil ki, putperestlerin dininden daha eski olan bir din yoktur. Bu böyledir, çünkü tarihleri bize kadar ulaşan peygamberlerin en ilki Hz. Nûh (a.s.)'tur. O, Cenab-ı Hakk'ın: *"Müşrikler dediler ki, ilâhlarınızı terk etmeyin! Vedd'i, Suvâ'ı, Yeğus'u, Yeûk'u ve Nesr'i (bu putları) bırakmayın!"* (Nuh, 23) âyetinde, Hz. Nuh (a.s.)'un kavminden haber verdiğine göre, o kavminin

durumuna karşı çıkmıştı. Böylece, putperestliğin Hz. Nûh'tan önce de bulunduğunu anlıyoruz. Putperestlik bugüne kadar da devam etmiştir. Bundan da öte, dünyadaki insanların çoğu putperestliğe hâlâ devam etmektedirler.

İnsanların Şirke Kaymalarının İzahı

Durumu bu olan din ve mezhebin, bozukluğunun zaruri olarak (ister istemez) bilinen bir şey olması imkânsızdır. Ancak şu anda yontulan şu taşın, beni, gökleri ve yeri yaratmadığını bilmek zaruri bir ilimdir (açıktır). Bu sebeple, bunca insanın putperestlik üzerinde mutabakat sağlamaları imkânsız olur. Öyleyse, putperestlerin bunun dışında başka bir maksatlarının bulunması gerekir. Âlimler, bu hususta birçok şeyler söylemişlerdir:

a) Ebu Ma'şer Cafer b. Muhammed b. el-Müneccim el-Belhî bir eserinde şunu zikretmiştir: Çin ve Hindîlerden bir çoğu, Allah'ın meleklerin var olduğunu söylüyor, Allah'ın bir cisim ve mümkün olabilecek en güzel şekle sahib olduğuna inanıyorlar. Onlarca meleklerin de çok güzel şekilleri vardır. Onlar, bütün meleklerin, araya gökyüzünün girmesi ile bize görünmediklerine; kendilerine düşen vazifenin ise, ilah ve meleklerin şekli olduğuna inandıkları bir şekil üzere, güzel görünüşlü ve hoş manzaralı heykeller yapıp da, Allah'a ve meleklere yaklaşmak amacıyla onlara ibadete devam etmek olduğuna inanıyorlar. Eğer Ebu Ma'şer'in anlattıkları doğru ise, putlara ibadet etmenin sebebi, onların putlarının Allah'a ve meleklere benzediğine inanmalarıdır.

b) Âlimlerin pek çoğu şunu söylemişlerdir: İnsanlar, bu âlemin durumlarının değişmesinin, yıldızların durumlarının değişmesine bağlı olduğuna inanmışlardır. Çünkü güneşin zenit noktasına yakınlığına ve uzaklığına göre mevsimler ve farklı durumlar meydana gelmektedir. Sonra bu inançta olanlar, diğer yıldızların durumlarını da gözetleyerek, bu dünyada meydana gelen mutluluk ve mutsuzlukların, yıldızlardaki talihlerine bağlı olduklarına inanmışlardır. Onlar buna inanınca, yıldızlara çok ta'zimde bulunmuşlardır. Onlardan bir kısmı, yıldızların varlıklarının, zatları gereği olduğuna, bu alemleri de onların yarattığına inanmışlardır. Yine onlardan bir kısmı, bu yıldızların en büyük ilâhın mahlûkâtı olduğuna, bu yıldızların da âlemin yaratıcısı olduğuna inanmışlardır. Birinciler, bu yıldızların gerçekte ilâh olduklarına, ikinciler de onların, Allah ile insanlar arasında vasıta olduklarına inanmışlar, böylece onlara ibadet ve inkiyadla meşgul

olmuşlardır. Sonra ise yıldızların çoğu zaman gözlerden gizli olduklarını görünce, onlar namına bazı putlar edinmişler ve bu putlara ibadetleriyle de bu semavi cisimleri kastederek ve yıldızların görünmeyen gölgelerine yaklaşarak, putlara ibadete yönelmişlerdir. Derken zaman uzayınca, yıldızların isimlerini aradan çıkarıp sadece bu heykellere ibadet etmeye başlamışlardır. İşte bunlar gerçekte yıldızlara tapan kimselerdir.

c) Sihirbazlar bin senelik, iki bin senelik vakitler tayin ederek hasseten o vakitler içinde bir tılsım yapan kimsenin, mutluluk, bolluk ve belaları defetme gibi hususi durumlarda bundan istifade edeceğini iddia ediyorlardı. Ve yine onlar bir büyü yaptıklarında,, bundan istifade edeceklerine inandıkları için sihre ta'zim ediyorlardı. Onların bu aşırı ta'zimleri bir ibadet halini aldı. Bu fiilin müddeti uzayınca da, işin başlangıcını unutarak aslını bilmeksizin, sihre ibadet etmeye başladılar.

d) "Allah katında duası kabul, şefaati makbul" diye inandıkları büyük bir adam öldüğünde, bu insanın, Kıyamet günü huzuru ilahide kendilerine şefaatçi olacağına inanarak, onun şeklinde, kendisine ibadet edecekleri putlar yaptılar. Nitekim bu durumu Cenab-ı Allah şu âyetinde, onların şu sözünü naklederek haber vermiştir: هٰؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللهِ *"Bunlar, Allah yanında bize şefaat edecek olanlardır."* (Yûnus, 18).

e) Belki de onlar, tıpkı bizim kıbleye secde etmeksizin kıbleye dönerek secde edip namaz kıldığımız gibi, bu putları namazları ve taatları için mihrab gibi kabul ettiler ve böylece patlara ibadet kastıyla olmaksızın onlara doğru secde ettiler. Bu durum uzun müddet devam edince, cahil insanlar, bizzat putlara secde etmenin (ibadet etmenin) vâcip olduğunu sandılar.

f) Belki de onlar mücessime[16] idiler. Böylece onlar, Allah'ın bu putlara hulul edebileceğine inandılar ve bu anlayış içerisinde o putlara ibadet etmeye başladılar. İşte bütün bunlar, putperestliğin hamledilebileceği muhtemel sebepleridir ki bunlar göz önüne alınınca, şirkin aklen zarurî olarak katıldığının gerekmediği anlaşılır.

***İKİNCİ MESELE:* Tek Yaratıcıyı Kabulden Sonra Şirke Niçin Yer Kalmasın?**

Şayet birisi, "Putperestliğin neticesi saydığın bu hususlara dayanınca, âlemin yaratıcısının varlığının kabul edilmesinden dolayı putlara ibadet etme niçin câiz olmasın?" derse, cevap olarak deriz ki: Yerin ve göğün,

16 Allah'ın cisim olduğunu söyleyenler.

cisimlikte diğer cisimlerden bir farkı olmadığını, böylece de yere ve göğe has olan şekil, sıfat ve hallerin, onlara has olmasının ancak bir muhassisin tahsisi ile olduğunu ve bu muhassisin (tahsis edicinin) cisim olması durumunda, başka bir muhassise muhtaç olacağını, bundan dolayı da o muhassisin cisim olamayacağını açıkladığımız gibi, Cenâb-ı Hak yer ile göğün yaratılmış olduklarına dikkat çekmiştir. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Allah'a benzediğine inanarak putlara ibadet edenlerin görüşlerine gelince, bu delillerle Allah'ın cisim olmadığına işaret ettiğimiz için, bu görüş geçersizdir.

İkinci görüşe gelince ki bu, yıldızların âlemi yönettiği görüşüdür, bu görüş de, her cismin vasıfları hususunda irade sahibi bir faile muhtaç olduğuna dair daha önce getirdiğimiz delillerle, batıl olmuş yıldızların rab değil de, Allah'a itaat eden varlıklar olduğu ortaya çıkmıştır.

Üçüncü görüş ki, bu da sihirbazların görüşüdür, bu görüş de geçersizdir. Çünkü sihrin tesiri, ancak yıldızların kuvvetleri vasıtasıyla olur. Yıldızların sonradan olma varlıklar olduklarına delil getirince, bizim görüşümüzün doğruluğu, onların görüşünün batıllığı sabit olmuş olur.

Dördüncü ve beşinci görüşlere gelince, akıl bunları ne doğrular ne de imkânsız görür. Ancak şeriat bunları men edince, bunlardan kaçınmak vâcip olmuştur.

Altıncı görüşe gelince bu da diğerleri gibi teşbihe (Allah'ı, mahlûkatından birine benzetmeye) dayanır. Bu sebeple, âlemin hür ve irade sahibi, cisim olmaktan uzak bir yaratıcıya muhtaç olduğu hususunda söylediğimiz delillerle de, her ne izahla olursa olsun, putperestliği caiz görmenin batıl olduğu ortaya çıkar. Allah en iyi bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Eski Yunanlıların, İranlıların ve Arapların Putları**

Yunanlılar, İskender'den önce, kendileri için ruhani kuvvetlerin ve ışık saçan gök cisimlerinin isimleri ile tanınan, birtakım heykeller yapmaya ve onları kendileri için bizzat ma'bûd kabul etmeye yöneldiler. Böylece, onlarca "ilâhi emir" demek olan "ilk sebeb" heykeli, "apaçık akıl" heykeli, "mutlak siyaset" heykeli ve "nefis" heykeli ortaya çıktı ki, bütün bu heykeller yuvarlaktı. "Zuhal" heykeli altıgen; "Müşteri" yıldızı heykeli üçgen; "Mirrih" yıldızının heykeli dikdörtgen; "Güneş" heykeli kare; "Zühre" yıldızının

heykeli içinde dörtgen bulunan bir üçgen, "Utarit" heykeli, içinde dikdörtgen bulunan bir üçgen ve "Ay" heykeli ise sekizgen idi.

Tarihçiler, Amr b. Lühay, kavminin başına geçip, halkının yönetimini eline alarak Beytü'l-Haram (Kâbe) hizmetini de üzerine aldığı zaman, onun Belkâ beldesine bir yolculuğu olduğunu, orada putlara ibadet eden bir topluluk gördüğünü, onlara putları hakkında sorduğunda, onların da "Bunlar, kendilerinden yardım istediğimizde bize yardım eden, yağmur istediğimizde bizi yağmurla sulayan Rablardır" demeleri üzerine İbn Lühay'in de bu putlardan birisini kendisine hediye etmelerini istediğini, onların da "Hübel" adı ile bilinen putu ona verdiklerini, Amr'ın onu Mekke'ye getirip Kâbe'ye koyduğunu ve insanları o puta ibadet etmeye çağırdığını iddia etmişlerdir. Onlara göre, bu olay Kral Sabûr Zü'l-Ektâf[17] zamanının başlarına tesadüf eder.

Bil ki ed-Dahhak'ın San'a şehrinde "Zühre" yıldızı adına inşa ettiği "Gumdân" mabedi, Puthanelerin meşhurlarındandır. Hz. Osman (r.a.) bu puthaneyi yıktırmıştır. İran hükümdarı Menûşehr'in ay adına inşa ettiği, "Nevbahar-ı Belh" isimli puthane de meşhur puthanelerdendir. Arap kabilelerinin de meşhur putları vardı: Mesela, Kelb kabilesinin, Dümetu'l-Cendel'de bulunan "Vedd" adlı putu; Huzeyl oğullarının "Suvây" adlı putu; Mezhec oğullarının, Hemdandaki "Ye'ük" adlı putu; Hımyer toprağındaki Zü'l-Kela boyunun "Nesr" adlı putu; Sakif kabilesinin Taif'teki "Lât" adlı putu; Hazreçlilerin Yesrib (Medine)'deki "Menât" adlı putu, Kinane oğullarının Mekke yakınlarında bulunan "Uzza" adlı putu, Safa ve Merve tepelerindeki "Isâf" ve "Naile" adlı putlar... Hz. Peygamber (s.a.s.)'in büyük dedesi Kusayy, insanlara putlara ibadeti yasaklamış ve onları Cenab-ı Allah'a ibadet etmeye çağırmıştır. Aynı şekilde Zeyd b. Amr b. Nüfeyl de şöyle demiştir:

أَرَبًّا وَاحِدًا أَمْ أَلْفَ رَبٍّ أَدِينُ إِذَا تَقَسَّمَتِ الْأُمُورُ
تَرَكْتُ اللَّاتَ وَالْعُزَّى جَمِيعًا كَذٰلِكَ يَفْعَلُ الرَّجُلُ الْبَصِيرُ

"Bir Rabbe mi, bin rabbe mi tapayım? İşler çatallanınca Bütün Lât-ı Uzza'yı terk ettim. Akıllı adam da zaten böyle yapar.

17 İran krallarından. (310-379 m.) yılları arasında yaşamış, Hristiyanlara işkence etmiş, Bizans'la savaşmıştır.

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٢٣﴾ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ﴿٢٤﴾

"Eğer kulumuz (Muhammed)'e, indirdiğimiz (Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğun)da şüphe ediyorsanız, haydi onun gibi bir sûre getirin. Bunun için Allah'tan başka şahitlerinizi (putlarınızı ve bilginlerinizi) de yardıma çağırın, eğer iddianızda doğru iseniz... Fakat bunu yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- o zaman, yakıtı insanlar ile taşlar olan cehennemden korkunuz. O cehennem kâfirler için hazırlanmıştır." (Bakara, 23-24)

NÜBÜVVET KONUSU

Bu âyetlerde birçok mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kur'an ile Diğer Sözlerin Mukayesesi**

Bil ki Cenab-ı Hak, yaratıcının ispatı hususunda susturucu kuvvetli deliller getirip, şirkin batıl olduğunu ortaya koyunca, peşinden nübüvvetle ilgili hususlardan bahsetmiştir. Bu da, Allah'ı bilmenin, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in öğretmesi ile elde edilebileceğini kabul eden Ta'limiyye fırkasının görüşü ile, Allah'ı bilmenin ancak Kur'an ve hadisle mümkün olduğunu kabul eden Haşeviyye'nin görüşünün bozuk olduğuna delalet eder. Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamberliği, Kur'an'ın mu'cize oluşuna dayandığı için, Allahu Teâlâ bu âyette, Kur'an'ın mu'cize olduğuna dair deliller getirmiştir. Kur'an'ın mu'cize oluşunu iki yoldan izah etmek mümkündür:

Birinci yol: Denilebilir ki Kur'an'ın durumu şu üç şeyden birisine dahildir:

a) Kur'an'ın, fasih kimselerin sözü ile aynı olması..

b) Fasih kimselerin sözünden fevkalade üstün olmaması,

c) Fevkalade bir şekilde, fasih kimselerin sözlerinden üstün olması...

İlk iki ihtimal geçersizdir. O halde geriye üçüncüsü kalır. İlk iki görüşün geçersiz olduğunu söylüyoruz. Zira, eğer Kur'ân öyle olsaydı, fasih kimselerin, ister toplu halde, ister tek tek, Kur'an'ın bir sûresinin benzerini

getirmeleri gerekirdi. Bu durumda da eğer anlaşmazlık vaki olup, kabul edilmeme korkusu meydana gelirse, şahitler ve hakimler, şüpheyi kaldırırlardı. Bu ise, delil getirmede zirvedir. Çünkü onlar Arapça'ya ve fesahat kanunlarına son derece hâkim; Hz. Peygamber (s.a.s.)'in peygamberliğini ibtal için de çok arzulu idiler. Öyle ki canlarını ve mallarını bu yolda seferber edip, her türlü tehlike ve çileyi sırtlanmış, taassub ve kibirde, batıl bir yana, hatta hakkı kabul edemeyecekleri bir dereceye varmışlardı. Bütün bunlar, Cenab-ı Hakk'ın Kur'an'ı hususunda, onu geçersiz kılmaya çalışmalar yapmalarını gerektirir. Karşı delil getirmek, en kuvvetli bir şekilde yaralayacak yoldur. Onlar bunu yapamayınca, aciz kaldıklarını anlamış olduk, böylece de Kur'an'ın onların sözlerine benzemediği, Kur'ân ile onların sözleri arasındaki farkın alışılmış bir fark olmadığı, aksine arada harikulade bir farkın bulunduğu, sonuç olarak da Kur'an'ın mu'cize olduğu ortaya çıkmış olur. Bu delilin ortaya konulmasından murat da, işte budur. Böylece, Cenâb-ı Hakk'ın tevhid bilgisi hususunda sadece taklidi kabul ile yetinmediği gibi, nübüvvet bilgisi hususunda taklit ile yetinmediği ortaya çıkmış oldu.

Bil ki, Kur'an'da (zahiren) O'nun fesahatinin noksanlığını gerektiren birçok husus bulunmaktadır. Bununla beraber fesahat hususunda Kur'ân, belâgat hususunda ondan öte bir nokta bulunmayan bir zirveye ulaşmıştır. Bu da O'nun bir mu'cize olduğuna delalet eder.

Yukarıda bahsedilen vecihleri bir bir ele alalım:

Birincisi: Arapların fesahatinin çoğu, mesela devenin, atın, cariyenin, hükümdarın veya bir darbenin ya da mızrak vuruşunun, bir harbin yahut da bir baskının nitelenmesi gibi müşâhedeleri niteleme konusundadır. Halbuki, Kur'an'da buna dair hiçbir şey bulunmamaktadır. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'de, Arapların konuşmalarında ittifakla kullandıkları fasih lafızların bulunmaması gerekirdi.

İkincisi: Cenâb-ı Hak, Kur'an'ın tamamında doğruluk yolunu gözetmiş, yalandansa sakınmıştır. Yalanı terk edip doğruya yapışan her şair, şiirinin derecesini düşürmüş ve iyi bir şair olamamıştır. Lebid ibn Rebîa ile Hassân ibn Sâbit-i görmez misin? Onlar Müslüman olunca, onların şiirlerinin derecesi düşmüştür.[18] Güzellik bakımından bunların İslâmî dönemdeki şiirleri, cahiliyye dönemindeki şiirleri gibi değildir. Halbuki Cenâb-ı Hak,

18 Bu görüşün isabetli olduğu söylenemez. Sadece "fîhi nazar" demekle yetinelim (Mütercimler).

yalandan ve abartmakdan münezzeh olmakla, gördüğün gibi, Kur'an'ı son derece fasih bir şekilde indirmiştir.

Üçüncüsü: Fasih bir söz, fasih bir şiir, bir kaside, ancak bir veya iki beyitte bulunabilir. Diğerleri böyle olmaz. Halbuki Kur'an böyle değildir. O'nun tamamı fasihtir; öyle ki yaratıkları, Kur'an'ın bir cümlesini meydana getirmekten aciz oldukları gibi, tamamını meydana getirebilmekten de aciz olmuşlardır.

Dördüncüsü: Bir şeyi vasfederken fasih bir şiir söyleyen herkes, bu vasfı tekrarladığında, bu kimsenin bu ikinci sözü o şeyi niteleme hususunda birincisi gibi etkili olamaz. Halbuki Kur'an'da çok tekrar bulunmaktadır; bununla beraber hepsi de fesahatta had noktaya varmış ve aralarında da asla bir farklılık görülmemiştir.

Beşincisi: Cenâb-ı Hak, Kur'an-ı Kerim'de ibâdetlerin vâcip, günahların yasak olduğunu bildirme; güzel ahlâka teşvik, dünyaya önem vermeyip ahireti üstün tutmak gibi konulara yer vermiştir. Bu gibi konular da, fesahatin azlığını gerektirir.

Altıncısı: Araplar şöyle demişlerdir: İmriu'l-Kays'ın şiiri, neşelendiğinde, kadınları zikredip atları nitelediğinde; Nâbiğa'nın şiiri, korku konusunda; A'şa'nın şiiri istek ve içkiyi niteleme hususunda ve Züheyr'in şiiri de istek ve ümitler anında güzeldir. Özet olarak, her şair bir dalda güzel söz söyler, bu dalın dışında o şairin şiiri zayıf olur. Kur'ân'a gelince, O bütün dallarda fesahatin doruğuna ulaşmış olarak indirilmiştir.

Bakmaz mısın ki Cenab-ı Hak terğîb (isteklendirme) hususunda:

"Hiç kimse, onlar için ne gibi göz aydınlıklarının gizlenmiş olduğunu bilemez." (Secde, 17);

"Orada canlarının arzulayacağı ve gözlerin hoşlanacağı her şey vardır" (Zuhruf, 71).

Terhib hususunda:

"Allah'ın sizi kara tarafından yere geçirmesinden veya üzerinize çakıllı bir kasırga yollamasından emin mi oldunuz? Sonra da kendinize bir vekil bulamayacaksınız. Yoksa O'nun sizi oraya tekrar döndürüp de, üstünüze belinizi kıracak bir fırtına yollamasından, neticede de yaptığınız nankörlük sebebiyle sizi boğmasından emin misiniz? Siz bize karşı, sizin öcünüzü alacak hiç kimse bulamıyacaksmız" (İsra, 68-69),

"Gökteki olandan, onun sizi yere batırıvermesinden emin mi oldunuz. O zaman bakarsınız ki o (yeryüzü) çalkalanmaktadır. Yoksa gökteki, üstünüze taş yağdırın (bir rüzgar) göndermesinden emin mi oldunuz? Siz o zaman tehdidimin nice olduğunu bileceksiniz?" (Mülk, 16-17), ve:

"(Hakka karşı) inat eden her zorba ise (sonunda) bin pişman oldu. Onun önünde de cehennem vardır. Ona irinli su içirilecektir. Öyle ki o, bunu zorla yutmaya çalışacak, bir türlü yutamayacak, her yandan kendisine ölüm gelecek ama ölemeyecek..." (İbrahim, 15-17) buyurmuştur.

Cenab-ı Hak, men etmek hakkında da insanların vehminin bile ulaşamayacağı bir şekilde şöyle buyurur:

"İşte biz onların her birini günahı sebebiyle yakaladık. İşte kiminin tepesine (taş yağdıran) bir kasırga gönderdik, kimini korkunç bir ses yakaladı, kimini yere batırdık, kimini de suda boğduk..." (Ankebût, 40).

Yine nasihat hususunda daha güzeli söylenemeyecek bir biçimde *"Şimdi sen bana haber ver: Biz onları senelerce yaşatıp faydalandırdıysak..."* (Şuara, 205) buyurmuştur.

İlâhiyat hususunda da: *"Allah, her dişinin neye gebe olacağını, rahimlerin neyi eksik, neyi fazla yapacağını bilir. O'nun nezdinde her şey ölçü iledir."* (Ra'd, 8) buyurmuştur.

Kur'an'ın Bütün İlimlerin Kaynağı Olması

Yedincisi: Kur'an bütün ilimlerin temelidir (kaynağıdır). Mesela, Kelâm ilminin tamamı Kur'an'da mevcuttur. Fıkhın tamamı Kur'an'dan alınmıştır. Yine usul-ü fıkıh, nahiv ve lügat, tasavvuf ilimleri, âhiret haberleri ve güzel ahlâk prensipleri de Kur'an'da mevcuttur. Delâilü'l-İ'caz adlı kitabımızı tedkik eden kimse, Kur'an'ın, fesahatin bütün çeşitlerinde zirveye ulaştığını anlar.

İkinci yol: Şöyle diyebiliriz: Kur'ân, denilebilir ki fesahatta ya icaz sınırına ulaşmıştır veya ulaşamamıştır. Eğer ulaşmış ise, onun mu'cize olduğu zaten sabit olmuş demektir. Eğer ulaşamamışsa, bu durumda, benzerini getirerek onunla muaraza etmek mümkün olurdu. Buna göre onların, muaraza etmeleri mümkün olduğu halde ve onları bu muarazaya sevkeden birçok sebep bulunduğu halde, bunu yapamamış olmaları harikulade bir hadisedir. Bu bir mu'cize olmuştur. Böylece de Kur'an'ın, her halükârda mu'cize olduğu ortaya çıkmıştır. Bizce bu ikinci yol daha doğrudur.

İKİNCİ MESELE: **Kur'an'ın Parça Parça İndirilmesi ve İ'caz**

Allah Teâlâ âyette "أَنْزَلْنَا" değil de, "نَزَّلْنَا" demiştir. Çünkü anlatılmak istenen, Kur'ân'ın tedrici olarak (parça parça, kısım kısım) indirilmiş olmasıdır. Bundan dolayı "نَزَّلْنَا" lafzını kullanmak buraya daha uygundur. Çünkü müşrik Araplar şöyle demişlerdir: "Şayet bu Kur'ân Allah katından ve insanların metodlarından farklı bir şekilde olsaydı, çeşitli ihtiyaç ve ortaya çıkan yeni durumlara göre hatiblerin hitabelerini, şairlerin de şiirlerini, zaman zaman parça parça söyledikleri gibi, hadiselere ve olaylara göre parça parça sûre sûre indirilmezdi. Çünkü şair divanını, yazarlar da kitaplarını ve hitabelerini bir defada ortaya koymazlar. Şayet o Kur'an'ı Cenab-ı Hak indirmiş olsaydı, insanların metodlarının (âdetlerinin) aksine bir defada (toptan) indirirdi." Bu hususu Cenab-ı Allah şöyle haber vermiştir:

"Kâfirler: O (Muhammed'e), Kur'ân bir hamlede, toptan indirilmeli değil miydi? dediler." (Furkan, 32). Halbuki Cenab-ı Allah, burada, bu şüpheyi gidererek, Kur'an'ın mu'cize olduğunu gösteren hususu zikretmiştir. Bunun izahı şudur: Tedrici olarak indirilen bu Kur'ân, ya insanın gücü dahilinde olan şeyler cinsindendir veya değildir. Eğer birincisi ise, onların, aynı şekilde tedrici olarak Kur'an'ın benzerini veya O'na yakın bir şeyi yapabilmeleri gerekirdi. Eğer ikincisi ise, Kur'an'ın, tedrici olarak indirilmesinin yanı sıra da mu'cize olduğu ortaya çıkar. Âyetteki "عَلٰى عَبْدِنَا" lafzı, Hz. Peygamber (s.a.s) ve ümmeti kastedilerek "عَلٰى عِبَادِنَا" (Kullarımıza) şeklinde de okunmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Sûrenin Mânası ve Sûrelere Bölmenin Hikmeti**

Sûre, Kur'an'dan bir bölümdür. Kelimedeki 'vâv' harfi, eğer kelimenin aslından sayılırsa, sûrelere sûre isminin verilmesi, ya şehrin surları manasına gelen "sûr" kelimesinden alınmıştır. Çünkü sûreler de, surlarla çevrilmiş şehirler gibi, Kur'an'ın sınırlanmış birer bölümüdürler. Veya o sûreler, tıpkı şehrin surlarının içindekileri kuşatması gibi, birçok ilim dallarını ihtivâ etmelerinden dolayı bu ismi almışlardır. Veyahut da mertebe (derece) manasına gelen "sûre" lafzından alınmıştır. Çünkü Kur'ân sûreleri, aynı zamanda okuyanın basamak basamak yükseldiği, dereceler ve mertebeler mesabesindedir. Sûreler de kendi arasında uzun, orta ve kısa olarak taksim edilir. Veyahut da sûre adının verilmesinin sebebi onların, dindeki yerinin yüceliğinden dolayıdır. Eğer, sûre kelimesinin vâv'ının, "hemze"den çevrilmiş bir vâv olduğu söylenirse, Kur'an surelerine "sûre" denmesinin

sebebi, bir şeyden arta kalan veya onun fazlası olan şey (su're) gibi, bunların da Kur'an'ın bir parçası ve bölümü olmalarıdır.

Eğer "Kur'an'ı sûrelere bölmenin ne faydası var?" denilirse, deriz ki: Bunun birçok bakımdan faydası vardır:

a) Yazarlar, kitaplarını bölümlere ve kısımlara ayırırlar.

b) "Cins"in kapsamında "tür"ler bulunduğunda her nev'in ihtiva ettiği "fert"ler, diğer türün fertlerinden daha güzel olur.

c) Okuyucu, bölümlere ayrılmamış bir kitabı baştan sona okumaktansa, kitabın bir sûresini veya bir bölümünü bitirip diğerine başlamaya daha bir şevk duyar, öğrenme nispeti daha da artar. Bu şuna benzer: Yolcu bir mil yol aldığını veya bir fersahı geçtiğini bilirse, bu onu ferahlatır ve daha çok yürüme arzusu verir.

d) Kur'ân'ı ezberleyen kimse bir sûre ezberlediğinde, Allah'ın kitabından müstakil bir bölümü öğrenmiş olduğuna inanır, bu onun gözünde kıymetlenir ve böylece sevinir. İşte bu sebepten ötürü, namazda (her rekatta) tam bir sûre okumak faziletli sayılmıştır.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Kur'an Cüzlerinin Tertibi Tevkifidir**

"فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ" *"Haydi o (Kur'ân sûreleri) gibi bir sûre getirin"* (Bakara, 23) âyeti Kur'ân'ın ve onun sûrelerinin tertibinin, bu tertibin Hz. Osman zamanında olduğunu söyleyen bazı hadisçilerin görüşünün aksine olarak, Cenâb-ı Hakk'ın onu indirdiği şekilde olduğuna delalet eder. İşte bu sebepten ötürü, bazen bir sûre ve bazen de Kur'ân'ın tamamıyla "tahaddî" (meydan okuma) doğru olmuştur.

BEŞİNCİ MESELE: **Tahaddînin Mertebeleri ve Mu'ciz Olan Miktar**

Kur'an'la meydan okumak, birkaç şekilde olmuştur:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللهِ هُوَ اَهْدٰى *"O halde, Allah katından, daha fazla hidayet eden bir kitab getirin bakalım!"* (Kasas, 49) âyetidir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın: قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْاِنْسُ وَالْجِنُّ عَلٰى اَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هٰذَا الْقُرْاٰنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا *"De ki: Bu Kur'an'ın bir benzerini meydana getirmek üzere insanlar ve cinler bir araya gelseler, birbirlerine yardımcı bile olsalar, onun gibisini getiremezler"* (İsra, 88) buyurmuştur.

c) فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرَيَاتٍ *"O halde haydi siz de onun gibi on sûre uydurup getirin"* (Hûd, 13).

d) Bu, فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ *"Haydi o (Kur'an'ın sûreleri) gibi bir sûre getirin)"* (Bakara, 23) âyetidir.

Bu, eseriyle arkadaşına meydan okuyup "Haydi bunun gibisini, yarısını, dörtte birini, o da olmaz ise onun bir benzerini yap " demesi gibidir. İşte bu bütün mazeretleri bertaraf edip, meydan okumanın zirvesinde olan bir haldir.

"فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ" âyeti, Kevser, Asr ve Kâfirûn sûreleri gibi kısa sûrelere de şâmildir. Halbuki biz zarûrî olarak, bu gibi sûrelerin benzerinin veya onların derecelerine yakın kalanların getirilebileceğini biliriz. Bu durumda siz kalkar da "bu sûrelerin benzerini meydana getirmek insanoğlunun gücü dahilinde değil, bu mükâbere (inad sebebiyle, bile bile inkâr) olur. Böylesi mükâberelere teşebbüs etmek ise dine karşı tenkit kapısını açar." denirse, deriz ki: "İşte bu sebepten ötürü biz, ikinci yolun doğruluğunu söylemiş ve şöyle demiştik: Eğer bu sûre, fesâhatta icaz noktasına varmış ise, zaten maksat hasıl olmuş demektir. Yok eğer böyle değilse, onları Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Kur'an'ın tahaddisini çürütmeye sevkedilen pek kuvvetli sebep ve ihtiyaçların yanısıra, onların böyle bir muarazadan (karşılık vermekten) çekinmeleri, yine mu'cize olur. Bu her iki duruma göre de i'caz meydana gelmiş olur.

ALTINCI MESELE: "مِنْ مِثْلِهِ" deki Zamirin Merciine Göre Muhtemel Manalar

Bu esele, "مِنْ مِثْلِهِ" deki zamirin, neye râcî olduğu hususudur.

Bu hususta iki görüş vardır:

a) Bu zamir, "مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا"daki "مَا"ya râcîdir. Yani, fesahat ve hüsnü nazımda (güzel tertipte), onun vasıflarını taşıyan bir sûre getirin.

b) O zamir, "عَبْدِنَا" lafzına râcîdir. Yâni, bunu, ümmî, kitab okumamış ve hiçbir âlimden ders almamış bir insan olan Hz. Muhammed (s.a.s.) gibi birisi getirsin, demektir.

Birinci görüş Hz. Ömer, İbn Mus'ud, İbn Abbas (r.ahm), Hasan el-Basri ve muhakkik âlimlerin bir çoğundan rivayet edilmiştir. Bu görüşün üstünlüğünü gösteren birçok husus vardır:

1) Bu, tahaddî (meydan okuma) konusundaki diğer âyetlere ve bilhassa Allah Teâlâ'nın Yûnus Sûresi'nde buyurduğu:

"فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ" *"Haydi, onun (sureleri) gibi bur sure getirin"* (Yûnus, 38) âyetine uygundur.

2) Tahaddi, ancak indirilen şey (yani Kur'ân) hakkındadır. Çünkü Cenab-ı Hak, وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا *"Eğer kulumuz (Muhammed)'e indirdiğimiz hakkında şüphe ediyorsanız..."* buyurmuştur. Bu sebeple zamiri Kur'an'a raci kılmak gerekir. Görmez misin ki bunun manası şudur: "Eğer Kur'an'ın Allah katından indirilmiş olduğu hususunda şüphe ediyorsanız, ona benzer bir şey getirin." Şayet zamir, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e raci kılınacak olursa, tertipteki hüküm (kaziyye) şöyle olur: "Eğer Hz. Muhammed (s.a.s.)'e Kur'an'ın indirilmiş olduğu hususunda şüphe ediyorsanız, onun gibi birisinden bir Kur'ân getiriniz."

3) Zamir, şayet Kur'an'a ait sayılırsa, bu, o müşriklerin ister toplu, ister teker teker, ister ümmî, isterse de âlim ve tahsilli olsunlar, onların Kur'ân gibisini meydana getirmekten aciz olmalarını gerektirir. Ama zamir, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e raci sayılırsa, bu, ancak ümmilerden birisinin, onun gibi bir Kur'an'ı meydana getirmekten aciz olmasını gerektirir. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s.)'in misli, ancak tek bir ümmi şahıs olur. Bu durumda da şayet o müşrikler bir araya gelmiş ve tahsil yapmış kimseler olsalar, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in misli olmazlar. Çünkü bir cemaat, tek ferde; okumuş olan, ümmiye misil olmaz. Şüphe yok ki birinci görüşe göre, Kur'an'ın mu'cize olması daha kuvvetlidir.

4) Zamiri Kur'an'a verirsek, bu durumda, onun mu'cize olması ancak sırf fesahatteki kemalinden dolayı olmuş olur. Ama zamiri, Hz. Muhammed'e verirsek, Kur'an'ın mu'cize olması, sadece Hz. Muhammed (s.a.s.)'in ilim tahsilinden uzak, ümmî olmasındaki hali itibariyle kemal durumunda olması esasına dayanır. Gerçi bu da mu'cizedir, ama Hz. Muhammed (s.a.s.) hakkında bir anlamda noksanlık kabulünü gerektirdiğinden birinci görüş daha üstün olur.

5) Şayet zamiri Hz. Muhammed (s.a.s.)'e raci sayarsak bu, ümmi olma hususunda, Hz. Muhammed gibi olmayanlardan, Kur'an'ın benzerinin meydana gelmesinin mümkün olduğu vehmini verir. Ama, onu Kur'an'a verirsek, bu, ümmi olsun olmasın, hiç kimsenin Kur'an'ın bir mislini meydana getirmesinin mümkün olmadığına delalet eder. O halde bu görüş daha üstündür.

***YEDİNCİ MESELE:* Şâhitler (Şühedâ)den Maksat**

Bu mesele de, "Şühedâ" lafzından kimlerin kastedildiği meselesidir. Bu hususta iki görüş vardır:

1) Müşriklerin, ilâh olduklarını iddia ettikleri putlardır. Buna göre onlara sanki şöyle denilmiştir: Eğer sizin dediğiniz gibi o putlar, fayda ve zarar verdikleri için ibadete layık iseler; Hz. Muhammed (s.a.s.) ile mücadelede, içine düştüğünüz şiddetli ihtiyaç ve zaruretten kurtulmak için o putlardan yardım isteyiniz. Aksi halde biliniz ki onların ilah olduğunu, fayda ve zarar verebileceklerini iddia etmenizde haksızsınız. Buna göre, bu sözde iki yönlü bir mücadele vardır;

a) Putların ilah olmasının iptali,

b) Kur'an'ın mu'cize ve Allah tarafından oluşunu inkar etmelerinin iptali...

2) "Şüheda"dan maksat, müşriklerin ileri gelenleri ve Peygamberimiz'in peygamberliğini inkâr hususunda onlarla uyuşan kimselerdir. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Mümkün olan ve olmayan hususlarda lehinize ve aleyhinize hüküm vermeleri, muaraza konusunda size yardımcı olmaları için, ileri gelenlerinizi ve reislerinizi çağırın."

Şayet, "Şüheda lafzını her ikisine birlikte hamletmek mümkün müdür, mümkün olmaması durumunda hangisine hamletmek evladır?" denirse, deriz ki: İkisine birden hamletmek mümkündür. Çünkü "Şüheda" lafzı, hazır olan veya şahitlik yapan kimse manasındaki "Şehid" lafzının cemidir. Bu durumda, bu kelimeyi, mecazi olarak, "yardım ve destek sağlayan kimse" manasına almamız mümkün olur. Gerek putları, gerekse önde gelen liderlerinin kendilerine yardımcı ve destekçi olduğuna inanmaları hususunda putları ve liderleri müşterek idiler. "Şüheda" lafzını bu müşterek manaya hamlettiğimizde, her ikisi de bu lafzın kapsamına girer. İkisine birden bu lafzı hamletmenin mümkün olmaması durumunda, evla olan, bunu önde gelen liderlerine hamletmektir. Bu böyledir, çünkü, "şüheda" lafzı, zahiren, ancak görmesi ve şehadet etmesi mümkün olan ve bu sebeple de müşahede ve şehadet işini üstlenebilecek kişiye denir. Bu mana ise ancak, o müşriklerin reisleri için geçerlidir. Lafzı, putlara hamlettiğimizde ise bu mecaz olur.

Veyahut da bundan maksad: "Size şehadet edeceğini sandığınız kimseleri çağırın" demek olur. Ama, böyle bir mana takdir etmek, asl olanın hilafına bir hareket olur. Ama bunu evvelki görüşe hamledersek söz doğru

olur. Çünkü, o zaman, Cenab-ı Hak sanki şöyle demiş olur: "İnkâr etmede anlaştığınız için, sizden, size şehadet edecek kimseleri çağırın." Çünkü anlaşma imkânı olduğu için, bir görüş üzerinde ittifak edenler birbirlerine şehadet ederler. Bu durumda da "شُهَدَائَكُمْ" (Sizin şâhitleriniz) terkibini, "Sizden olan şahitler" manasına bir izafet saymak sahih olur. Bir de Araplar arasında, fesâhat sahasında yarışanlardan hangisinin derece bakımından üstün olduğuna şehadet edecek ileri gelen kimseler (hakemler) bulunurdu. Bunun böyle olduğu sabit olunca, sözü hakiki manaya hamletmenin, mecazi manaya hamletmekten daha uygun olduğu ortaya çıkar.

***SEKİZİNCİ MESELE:* Dûn Lafzı Hakkında**

"دُونَ" lafzına gelince, bu bir şeyin konduğu en alt yer demektir. Değersiz ve düşük anlamına gelen "الشَّيْءُ الدُّونُ" ifâdesi de bu anlamdadır. Kitaplar derlendiği zaman "دُوِّنَ الْكُتُبُ" denilir, çünkü bir şeyi bir araya getirmek demek, onu birbirine yaklaştırmak demektir. Yine, biri diğerinden biraz düşük olduğu zaman "هٰذَا دُونَ ذَاكَ" denilir. "دُونَكَ هٰذَا" ifâdesinin aslı ise, "خُذْهُ مِنْ دُونِكَ" yani, "onu sana en yakın olan yerden al!" demektir. Ama bu ifâde "دُونَكَ هٰذَا" şeklinde kısaltılmıştır. Sonra, durumlardaki farklılıkları ifade etmek için istiare yoluyla kullanılarak, meselâ زَيْدٌ دُونَ عَمْرٌ "Zeyd Amr'dan aşağıdadır" denilir. (Maksat şeref ve ilim bakımından aşağıda olduğunu bildirmektir.)

Sonra da, bu kelimenin kullanılışında saha biraz daha genişletilerek, bir yerden, bir çizgiden diğerine geçen her şey hakkında kullanılmaya başlandı... Nitekim Cenâb-ı Hak: لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَآءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ *"Mü'minler, mü'minlerden geçerek kâfirleri dostlar edinmesinler!"* (Âl-i İmran, 28) buyurmuştur. Yani onlar, mü'minlerin dostluğunu bırakıp da, kâfirlerin dostluğuna geçmezler.

Şayet, Cenâb-ı Hakk'ın "مِنْ دُونِ اللهِ" lâfzı, neyle alâkalıdır denilirse, deriz ki:

Bunda iki görüş bulunmaktadır:

1) Onun müteallakının, "شُهَدَاءَ" lâfzı olmasıdır. Bunda da, iki ihtimal bulunmaktadır.

a) Mananın şöyle olmasıdır: Allah'tan başka kendilerini ilah edindiğiniz ve sizin hak üzerinde olduğunuza kıyamet gününde şehadette bulunacaklarını iddia ettiğiniz kimseleri çağırın... Cenab-ı Hakk'ın onlara, fesahatiyle mu'ciz olan Kur'an'a muaraza etme konusunda, konuşamayan

cansız nesnelerden yardım istemelerini emretmesinde, müşriklerle müthiş bir alay vardır.

b) Kur'an'ın bir benzerini yaptığınıza dair lehinize şehadette bulunmaları için Allah'tan, O'nun dostlarından ve mü'minlerden başka olan şahitlerinizi çağırın, demektir. Bu, onlara, bir kolaylık gösterme ve onların şahitlerinin fesahat ehli olduğunu, bu nedenle sağlam karakterlerinin onların yalan şehadette bulunmalarına razı olmayacağını hissettirmek ve duyurmaktır...

2) "مِنْ"in müteallakının "اُدْعُوا" olmasıdır. Buna göre, mâna, "Allah'tan başka olan şahitlerinizi çağırın" olur. Yani, "davasının doğruluğuna dair delil getirmekten aciz olan kimsenin dediği gibi, Allah'tan size şehadette bulunmasını istemeyin ve 'Bizim savunduğumuz şeyin hak olduğuna Allah şahittir' demeyin. İnsanlardan, hakimler nezdinde iddiaların şehadetleri ile geçerli sayıldığı şahitler getirin." Bu onları acze düşürmek, ümitlerinin tükendiğini ve, "Allah şahittir ki, biz doğru söylüyoruz" iddialarına artık teşebbüs edemeyeceklerini açıklamadır.

***DOKUZUNCU MESELE:* Tahaddinin Kâdî Tarafından Değerlendirilmesi**

el-Kâdî[19] şöyle demiştir: "Bu meydan okuma, birçok yönden "cebr" akidesini geçersiz kılar:

a) Tahaddî, onu yapabilecek bir kimsenin, Kur'an'ın benzerini getirmekten aciz olmasına mebnidir. Binaenaleyh, kulun fail olduğunu kabul etmeyen bir kimseye, tahaddînin varlığını söylemek mümkün olmaz. Bunda ise, Kur'an'ın mu'cize oluşu ile istidlalde bulunmayı iptal etme söz konusudur.

b) Onların görüşüne göre bunun imkânsız oluşu, yeterli kudretlerinin olmamasından dolayıdır. Buna göre de mu'ciz olan ile olmayan müsavidir. Böylece de tahaddinin bir manası kalmaz.

c) Kula nisbet edilen herşeyin halikı Allah'tır. Buna göre Cenab-ı Hakk'ın onlara tahaddisi (meydan okuması), gerçekte kendine karşı meydan okuma manasına gelir. Allah ise, şüphesiz ki Kur'an'ın bir mislini daha meydana getirmeye kâdirdir. Buna göre de Kur'an'ın i'cazının bulunmaması gerekir.

d) Mu'ciz, kendisinde harikuladelik bulunan bir şey demektir. Buna göre, onların görüşleri, "Alışılagelmiş şeyler fiil değildir." şeklinde olunca,

19 Maksat, Mu'tezile'nin son imamlarından el-Kâdî Abdulcebbâr'dır (ö. 415 hicri).

bu fark meydana gelmez. Dolayısı ile Kur'an'ın mu'cize oluşu ile istidlal etmek doğru olmaz.

e) Hz. Peygamber (s.a.s.), davasında kendisini tasdik etmesi için Allah'ın kendisine bu mu'cizeyi verdiğini söyleyerek delil getirmiştir. Şayet bu Allah tarafından olmasaydı, i'caza dahil olmazdı. Halbuki onların cebre kail olmalarından dolayı bu fark ortaya çıkmaz. Çünkü alışılagelen ve alışılmamış olan her fiil ancak Allah tarafındandır.

Râzî (r.a.)'nin el-Kâdî'ye Cevabı

el-Kâdî'nin bu görüşlerine şöyle cevap verilir: Tahaddiden maksat, hasmın, istenen şeyi ya kasten veya tesadüfen yapmasıdır. Tesadüfen bunu yapması batıldır. Çünkü tesadüfi olan, kişinin elinde değildir. Geriye birinci ihtimal kalır. O zaman da, kişinin meydan okunan şeyi yapması, o işe kalben niyet etmesine bağlıdır. Niyet kişinin kendisinden ise, bu teselsülü gerektirir ki o da muhaldir. Eğer niyet Allah'tan ise bu durumda cebr geri gelir ve Kâdî'nin bize karşı söylediği deliller kendisine döner ve ileri sürdüğü şeyler batıl olur.

Bir Başka Mu'cize: Kur'an'ın Benzeri Asla Yapılamayacak

فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا *"Fakat bunu yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız"* âyetine gelince, bil ki bu âyet, Kur'an'ın mu'cize olduğunu dört bakımdan gösterir:

Birincisi: Biz, tevatüren biliyoruz ki Araplar, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e düşmanlık ve peygamberliğini iptal hususunda çok ileri gitmişlerdi. Yerlerini, kabilelerini bırakıp, canlarını ve mallarını bu uğurda sarfetmeleri, bunun en kuvvetli delilidir. Buna bir de, Cenab-ı Hakk'ın *"Fakat bunu yapamazsanız, ki hiçbir zaman yapamayacaksınız"* âyeti gibi çarpıcı bir şey de eklenince, şayet, Kur'an'ın benzerini veya bir sûresinin benzerini getirmek onların imkân ve güçleri dahilinde olsaydı, kesinlikle bunu yaparlardı. Onlar bunu yapamadıklarına göre, Kur'an'ın mu'ciz olduğu açıkça ortaya çıkmış olur.

İkincisi: Hz. Peygamber (s.a.s.), peygamberliği hususunda her ne kadar, müşriklerce töhmet altında tutulan birisi ise de, aklının, faziletinin ve işlerin akibetlerini sezme gücünün tam olduğu herkesçe malum idi. Faraza, onun nübüvvet dâvasında (hâşa) su götürür bir taraf bulunsaydı, müşriklere meydan okumaz ve bu meydan okuyuşta (tahaddide) ileri gitmeyi

uygun bulmaz, aksine, bütün işlerinde neticesi kendisine dönecek olan bir kepazeliğe düşeceğinden korkar ve çekinirdi. Eğer Hz. Peygamber (s.a.s.), onların böyle bir muarazadan aciz olduklarını, vahye dayanarak zarurî ve kesin tarzda bilmeseydi en beliğ bir şekilde onları muarazaya sevketmeyi kendince uygun bulmazdı.

Üçüncüsü: Hz. Peygamber (s.a.s.), nübüvvetinin doğru olduğuna kesinkes inanmasaydı, onların Kur'an'ın benzerini getiremeyeceklerini haber vermekte, böylesine kesin konuşmazdı. Çünkü Hz. Peygamber, nübüvvetinin hakkaniyetine dayanarak kat'i olarak bilmeseydi, bunun aksi de caiz olurdu. (Gayb'dan verdiği haber çıkmayabilirdi). Kesin konuşmadığı zaman, bunun aksi caiz olurdu. Aksinin caiz olması durumunda ise, onun yalan söylediği ortaya çıkardı. Binaenaleyh kesinlikle yalancı olan, batıl yanlısı kimse, (böyle bir konumda) kati konuşamaz. Hz. Peygamber (s.a.s.) ise kesin konuştuğu için, bu onun nübüvveti hususunda son derece kendinden emin olduğuna delalet eder.

Dördüncüsü: Bunu, bu şekilde haber veren kimseler de bulunabilir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.)'in gününden günümüze kadar, her zaman, dine ve İslam'a düşman olan kimseler bulunmuş, İslâm aleyhinde konuşma sebepleri günbegün artmıştır. Sonra dine karşı olan kimselerin bu şiddetli hırslarına rağmen, asla bir muaraza meydana getirilememiştir.

İşte Kur'an'ın mu'cize olduğuna delalet eden bu dört hususu, âyet ihtiva etmektedir. Bu, Kitabullah'ın hiçbir hüccet ve istidlal ihtiva etmediğini söyleyen cahillerin iddialarının boş olduğuna delalet eder.

Hatıra Gelebilecek Bazı Sualler ve Cevapları

Burada birçok sual vardır:

Birinci Sual: Niçin "إِذَا" değil, "إِنْ" kullanıldı?

Onların hiçbir sûre getiremeyecekleri kesindir. O halde şek ifade eden "إِنْ" edatı değil de vucûb ifade eden "إِذَا" edatı getirilmeli değil miydi? Buna iki şekilde cevap veririz:

a) Burada, onlarla ilgili söz, onların zanlarına göre söylenmiştir. Çünkü o müşrikler, fesahatlarine ve söz söyleme sanatındaki güçlerine güvendikleri için, Kur'an'a muaraza etmekten aciz olduklarına henüz kesinkes karar vermemişlerdi.

b) Bu, onlarla tehekküm (istihza)'dür. Nitekim, kendisine karşı koyacak olan bir kimseyi yeneceğinden emin olan ve gücü yeteceğini söyleyen bir kimse, onu yeneceğini kesin olarak bildiği halde, sırf onunla alay etmek için ona "اِنْ غَلَبْتُكَ" (Eğer seni yenersem...) der.

İkinci sual: Niçin "فَاِنْ لَمْ تَأْتُوا" değil de, "فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا" denilir?

a) Cenâb-ı Hak, niçin "فَاِنْ لَمْ تَأْتُوا بِهِ" (Eğer onu getiremezseniz..) demedi de "فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا" (Eğer yapamazsanız.) dedi? Bunun cevabı şudur:

Çünkü bu ifade, "Eğer O'nun sûreleri gibi olan bir sûre getiremezseniz, ki O'nun sûreleri gibi bir sûreyi asla getiremeyeceksiniz" ifadesinden daha kısadır.

Üçüncü Sual: "وَلَنْ تَفْعَلُوا"nun i'rabı

"وَلَنْ تَفْعَلُوا" ifadesinin i'rabdaki mahalli nedir? Cevap: Bunun, i'rabda mahalli yoktur. Çünkü bu cümle i'tiraziyye cümlesi (ara cümle)dir.

Dördüncü Sual: "لَنْ" edatı ile yapılan nefy?

"لَنْ" edatının nefy (olumsuzluğu ifade) konusundaki yeri nedir? Cevap şöyledir: "لَا" ve "لَنْ" edatları, geleceği nefy hususunda kullanılan iki benzer edattır. Ancak "لَنْ" edatında bir te'kid ve pekiştirme vardır. Sen, arkadaşına لَا أُقِيمُ عِنْدَكَ غَدًا "Yarın senin yanında kalmayacağım" dersin. O, eğer senin bu sözüne inanmazsa, bu sefer de لَنْ أُقِيمَ غَدًا "Yarın kesinlikle yanında durmayacağım" dersin.

"لَنْ" edatı hakkında üç görüş vardır.

a) Bu edatın aslı "لَا اَنْ"dir ki, bu Halil'in görüşüdür.

b) "لَنْ" in aslı "لَا"dır. Sonra bunun elifi nûn harfine çevrilmiş ve "لَنْ" olmuştur. Bu da Ferra'nın görüşüdür.

c) "لَنْ" geleceği nefy hususunda te'kid ifade eden bir nasb edatıdır. Bu ise Sibeveyh'in görüşüdür. Halil'den nakledilen iki rivayetten birisi de böyledir.

Beşinci Sual: Ateşten korkmak ile Kur'an'ın benzerini yapmamanın ilgisi

Cenab-ı Hakk'ın, onların ateşten sakınmalarını, Kur'an'ın sûreleri gibi bir sûre getirememelerine bağlamasının anlamı nedir? Bunun cevabı şudur: O müşriklerin, Kur'ân ile muarazadan aciz oldukları ortaya çıkınca, onlar nezdinde Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamberliğinin doğruluğu sabit oldu. Bunun sâbit olmasına rağmen, onlar yine inât edince, cehennem ile cezalandırılmayı hak ettiler. Öyleyse cehennemden sakınmak, inadı

bırakmayı gerektirir. Binaenaleyh burada müessir, eserin yerine geçirilmiş, Cenab-ı Allah'ın فَاتَّقُوا النَّارَ "Ateşten sakınınız, korkunuz" sözü de فَاتْرُكُوا الْعِنَادَ "İnadı bırakınız" sözü yerine kaim olmuştur. İşte bu, belagat konularından birisi olan îcâzın (veciz ifade etmenin) ta kendisidir. Bu uslûpta, cehennemden sakınmayı bu ifadenin yerine geçirip, bunun peşinden de cehennemin korkunç vasfını zikretmek suretiyle, inadın durumunu ürkütücü bir şekilde ortaya koyma söz konusudur.

Altıncı Sual: Vekûd nedir?

"Vekûd" nedir? Cevap: Vekûd, ateşin tutuşturulduğu şeydir. Bu kelimenin mastarı zammelidir (vükûd şeklindedir), Mastarının fethalı olduğu da söylenmiştir. Nitekim Sibeveyh şöyle der: Biz, Araplardan "وَقَدْنَا النَّارَ وَقُودًا عَالِيًا" (Biz çok yüksek ateş yaktık) diyen kimseler duyduk. Daha sonra Sibeveyh şöyle der: Daha çok, mastar olarak "الْوُقُودُ" kullanılır: "الْوَقُودُ" ise, yakacak odun demektir. İsa İbn Ömer, mastar ile isimlendirerek, kelimeyi "وُقُودُهَا" şeklinde okumuştur. Nitekim, فُلَانٌ فَخْرُ قَوْمِهِ وَزَيْنُ بَلَدِهِ "Falanca kişi, kavminin övünç kaynağı, beldesinin süsüdür" misali de, bu anlamdadır.

Yedinci Sual: Kâfirler, cehennem ateşinin özelliğini nerden biliyorlar?

"اَلَّذِى"nin sılasının, bilinen bir hüküm olması gerekir; o halde onlar, âhiret ateşinin insanlar ve taşlarla tutuşturulmuş olduğunu nasıl bildiler? Cevap: Daha önce, bunu ehl-i kitaptan veya Allah'ın Resulü Hz. Muhammed'den yahut da bu âyetten önce Tahrîm Sûresi'ndeki: نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ *"Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten..."* (Tahrim, 6) âyetiyle haberdar olmuş olmaları mümkündür.

Sekizinci Sual: "النَّار" Kelimesi neden ma'rife oldu?

Demin nakledilen Tahrim Sûresi'ndeki âyette "نَارًا" nekire, burada ise "النَّار" şeklinde ma'rife getirildi. Halbuki her ikisini de tavsîf eden. "وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ" ayrıdır? Cevap: Bu âyet Mekke'de nazil oldu; böylece onlar cehennemin bu sıfatlarla mevsûf bir ateş olduğunu öğrendiler; sonraysa Medine'de, önceki bilgilerine dayanılarak, bu âyette "النَّار" kelimesi ma'rife getirilmiştir.

Dokuzuncu Sual: İnsan ve taşın yakıt olması

Cenâb-ı Hakk'ın "وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ" âyetinin manâsı nedir? Cevap: Bu, ancak insanlar ve taşlarla tutuşan bir nâr olmakla, diğer ateşlerden ayrılan bir ateştir. Bu da, onun iki bakımdan kuvvetli olduğuna delalet eder:

a) Diğer ateşlerle insanlar yakılmak veya taşlar kızdırılmak istendiğinde, önce bir ateş yakılır, sonra yakılması veya kızdırılması arzulanan şey onun içine atılır. Cehennem ateşi ise, yanacak maddesi bir anda tutuşturucu ateş haline gelen müthiş ateştir. Allah bol rahmetiyle bizi böyle bir ateşten muhafaza buyursun.

b) O, son derece sıcak olduğu için, taşı bile tutuşturur.

Onuncu Sual: İnsan-taş münasebeti

Niçin insanlarla taşlar bir araya getirilerek, beraber cehennemin yakıtı oldukları söylendi? Cevap: Çünkü insanlar dünyada, o taşları put olarak yontup, Allah'a ortak tutup, Allah'ı bırakıp onlara ibadet ederek, zaten kendilerini taşlarla birleştirmişlerdir.

Nitekim Cenâb-ı Hak, اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ *"Muhakkak ki sizler ve Allah'ı bırakıp taptığınız şeyler cehennemin yakıtıdırlar"* (Enbiya, 98) buyurmuştur. Bu âyet, üzerinde olduğumuz âyeti (Bakara, 24) tefsir etmektedir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın "اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ" âyeti "النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ" ibaresini "حَصَبُ جَهَنَّمَ" ibaresi de "وَقُودُهَا"yı açıklamaktadır.

Kâfirler, Allah'ı bırakıp taptıkları taşların, şefaatlerine nail olacakları ve onlara itaat ederlerse, kendilerinden zararları giderecek şahitler ve şefaatçiler olduklarına inandıkları için, Allah bu taşları onların azap sebebi kılmış ve onları derin bir üzüntüye sevkedip, bu üzüntüleri ile onları yapayalnız bırakmak için, bu taşları cehennem ateşinde kızdırılmış olarak onların gövdelerine yapıştırmıştır. Bunun bir benzeri de altın ve gümüşlerini biriktirip yığan ve onların hakkı olan zekâtı vermeyen kâfirlere Cenab-ı Hakk'ın azabıdır. Şöyle ki bunlar onların üzerinde yakılacak, cehennem ateşinde kızdırılacak ve o kimselerin alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak. Cehennemin yakıtı olan taşlardan maksadın kükürt taşları olduğu söylenmiştir. Bu, delili olmayan bir tahsistir. Bu âyette, "taşları", kükürt taşları diye tahsis etmenin doğru olmadığına delalet eden şeyler vardır. Bu böyledir. Çünkü burada, Cenab-ı Allah'ın maksadı, cehennem ateşinin vasfını yükseltmektir. Halbuki ateşin kükürt taşları ile yanması alışılmış bir husustur. Bu sebeple, kükürtle cehennemin tutuşturulması, ateşinin çok kuvvetli olduğuna delalet etmez. Ama âyette geçen "taşları", kükürt taşı olarak değil de diğer taşlar manasına aldığımızda, bu, cehennem ateşinin şiddetini gösterir. Çünkü diğer taşlarla, aslında ateşler söndürülür. Bu sebeple, âyette sanki Cenab-ı Allah şöyle demiştir: "Cehennem

ateşleri ta başında, dünya ateşlerini söndüren taşlarla yandığı için, kuvvette had noktaya ulaşmıştır".

Allah Teâla'nın أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ *"Kâfirler için hazırlanmıştır,"* sözüne gelince bu, hali ve sıfatı böyle olan şu ateşin, kâfirler için hazırlandığını gösterir. Burada, namaz kılan fasıklar (günahkârlar) için, bu vasıflarda olmayan başka ateşlerin (cehennemlerin) olduğuna delalet eden hiçbir delil yoktur.

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَٰذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٥﴾

"İman eden, bir de güzel amellerde bulunan kimselere, altlarında ırmaklar akan cennetlerin onların olacağını müjdele. Onlara ne zaman o cennetlerden, rızık olarak bir meyve yedirilse, her defasında 'Haa, bu, evvelce de (dünyada) rızıklandığımız (yediğimiz) şeydi' diyecekler ve o rızık (renk ve şekil itibariyle) birbirinin benzeri olmak üzere kendilerine sunulacak. Orada çok temiz eşler de onlarındır. Hem orada onlar daimi olarak kalacaklar." (Bakara, 25)

AHİRET KONUSU

Allah Teâlâ, tevhid ve nübüvvetten bahsettikten sonra ahiretle ilgili açıklamada bulunarak, kâfirin cezasını, itaat edenin de mükafaatını bildirmiştir. Allah Teâlâ'nın, vaid ifade eden bir âyet zikrettiğinde, hemen peşi sıra vaad ifade eden bir âyet getirmesi adetindendir.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Ölülerin Haşri**

Bil ki haşr ve neşr meselesi dinde önemli meselelerdendir. Bu meseleden bahsetmek ya haşr ve neşrin mümkün olduğundan veyahut da bizzat meydana gelmesinden bahsetmek şeklinde olur. Mümkün olduğu hususunu bazen akıl, bazen da nakil ile ispat etmek caizdir. Meydana gelmesini bilmenin yolu ise sadece nakildir. Şüphesiz Cenab-ı Hak, kitabında bu iki meseleyi zikretmiş ve bunlar hakkındaki gerçeği birkaç yönden izah etmiştir:

1) Çoğu kez Cenab-ı Allah, münkirlerin haşr ve neşri inkar ettiklerini nakletmiş, sonra bu hususta bir delil zikretmeksizin haşr ve neşrin olacağını kesinkes beyan etmiştir. Bunun böyle beyan edilmesi makuldür. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.)'in peygamberliğinin sıhhati kendisine dayanmayan her şeyin nakli delille ispatı mümkündür. Haşr ve Neşr meselesi de böyledir. Bu sebeple, bu meselenin nakil ile ispat edilmesi caiz olmuştur. Bunun misali, Cenab-ı Hakk'ın burada kâfirlere cehennem, mü'minlere de cennet ile hükmedip bu hususa bir delil getirmemesi, sırf dava ile yetinmesidir. Ama yaratıcıyı ve nübüvvet meselesini ispat hususunda sırf dava ile yetinmeyip, bu hususlarda deliller de getirmiştir. Bu farkın sebebi anlattığımız hususlardır. Cenab-ı Hak Nahl Sûresi'nde:

"Onlar, 'ölen kimseyi Allah diriltmez' diye olanca güçleriyle Allah'a andettiler. Hayır bu, O (Allah) üzerinde hak bir vaaddir. Fakat insanların çoğu (bunu) bilmezler" (Nahl, 38) ve Teğabün Sûresi'nde de:

"O kâfirler, öldükten sonra katiyyen diriltilmeyeceklerini iddia ettiler. De ki: Hayır (öyle değil), Rabbime yemin olsun ki siz mutlaka diriltileceksiniz. Sonra da yaptığınız şeyler mutlaka size haber verilecektir." (Teğabün, 7) buyurmuştur.

2) Cenab-ı Allah, haşr ve neşrin mümkün olduğunu, haşre ve neşre benzer birçok işlere kâdir olduğuna dayandırarak ispat etmiştir. O, bu yolu birkaç şekilde beyan etmiş ve bunu da Vakı'a Sûresi içinde toplamıştır. Çünkü Cenab-ı Hak burada Ashab-ı Şimâl'den (amel defterleri sollarından verilen kimselerden) naklen, onların "Biz ölüp, bir toprak ve bir yığın kemik olduğumuz zaman mı hakikaten diriltilip kaldırılacağız? Evvelce geçmiş atalarımız da mı...?" dediklerini anlatmıştır. Bunun üzerine Allah onlara: *"Onlara de ki: Şüphesiz hem evvelkiler, hem sonrakiler, belli bir günün muayyen bir vaktinde mutlaka toplanacaklardır"* (Vâkıa, 49-50) âyetleri ile cevap vermiştir. Sonra Cenab-ı Allah, haşrın mümkün olacağına, dört hususu delil olarak getirmiştir:

a) *"(Eğer siz bir meniden yaratıldığınızı iddia ediyorsanız), söyleyin bakalım, o halde (rahimlere) dökmekte olduğunuz (o) meni nedir? Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa yaratanlar biz miyiz?"* (Vakıa, 58-59) âyeti. Bu âyetle şu şekilde istidlal edilmektedir: Menî, ancak hazm-ı rabiin (yani kanın) fazlasından meydana gelir. O, tıpkı uzuvların her köşesine saçılmış çiğ taneleri gibidir. Bundan dolayı, meninin bütün azalardan çözülüp gelmesi

sebebiyle cinsi temasta bütün uzuvlar müştereken lezzet duyar. Sonra Cenab-ı Allah şehvet kuvvetini, bu fazlası olan meniye bağlamıştır. Böylece o, bütün uzuvlardaki çiğ tanelerini bir araya toplar. Netice olarak, meniyi meydana getiren parçalar, başlangıçta, dünyanın her tarafına dağılmıştı. Sonra Cenab-ı Allah bu parçaları bu canlının bedeninde topladı. Meni taneleri de, bu canlının bütün uzuvlarına dağılmışken, Allah Teâlâ onları meni kesesinde topladı. Sonra o meniyi, ana rahmine fışkıran bir su olarak, meni kesesinden çıkardı. Bu parçalar dağınıkken, Cenab-ı Allah onları toplayıp, onlardan böyle bir şahıs (insan) meydana getirdi. Bu parçalar ölümden dolayı daha sonra dağılırlarsa, Cenab-ı Hakk'ın onları tekrar bir araya getirmesi nasıl imkânsız olur? İşte bu âyeti, haşr ve neşre delil getirmenin izahı budur.

Şüphesiz Cenab-ı Allah, bu tarz hücceti Kur'an'ın birçok yerinde zikretmiştir. Mesela Hacc Sûresi'nde:

"Ey insanlar, eğer siz öldükten sonra dirilmek hususunda herhangi bir şüphe içinde iseniz, şu muhakkaktır ki biz sizin (aslınızı) topraktan, sonra (onun zürriyetini) insan suyundan, sonra rahme yapışan bir canlı, daha sonra da hilkati belli belirsiz bir lokma etten yarattık. (Ve bunları) size (kudretimizi) apaçık gösterelim diye (yaptık). Sizi dileyeceğimiz muayyen bir vakte kadar rahimlerde durduruyoruz, sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyoruz, daha sonra da kuvvetinize ermeniz için (büyütüyoruz.) Kiminiz (gençken) öldürülüyor, kiminiz de (evvelki) bilgisinden sonra, hiçbir şey bilemeyecek şekilde erzel-i ömre (ileri derece ihtiyarlığa) götürülüyor. Sen yeryüzünü kupkuru ve ölü görürsün..." (Hacc, 5) buyurmuş ve sonra:

"Bunun sebebi şudur: Çünkü Allah, hakkın ta kendisidir. Gerçekten, ölüleri O diriltecektir. O, şüphesiz her şeye hakkıyla kadirdir. Ve şüphesiz o kıyamet elbette gelecektir. Onda hiçbir şüphe yoktur. Muhakkak Allah kabirlerdekileri de diriltip kaldıracaktır" (Hacc, 6-7) diye devam etmiştir.

Yine O, yaratılışın merhalelerini zikrettikten sonra Mü'minûn Sûresi'nde, *"Sonra siz bunun peşisıra hiç şüphesiz öleceksiniz. Sonra da kıyamet gününde, muhakkak yeniden diriltileceksiniz"* (Mü'minûn, 15-16) buyurmuştur. Kıyame Sûresi'nde:

"O, (döl yatağına) dökülen meniden bir damla su değil miydi? Sonra o (meni), rahme yapışan bir canlı olmuş, derken (Allah onu) insan biçimine koyup yaratmış, (uzuvlarını) düzenlemiştir" (Kıyame, 37-38); Târik Sûresi'nde de:

"Şimdi insan hangi şeyden yaratıldığına (ibretle) baksın. O, atılıp dökülen bir sudan (meniden) yaratılmıştır. Ki o su, (erkeğin) bel kemiği ile (kadının) göğüs kemikleri arasından çıkıyor. Şüphe yok ki Allah onu (tekrar diriltip) döndürmeye kâdirdir" (Tarık, 5-8) buyurmuştur.

b) Bu, Cenab-ı Allah'ın: *"Şimdi bana ekmekte olduğunuz (tohum)u haber verin. Onu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa bitirenler biz miyiz.? Eğer dileseydik, muhakkak ki onu (tohumsuz) bir ot kırıntısı yapardık da siz de şaşa kalırdınız. (Şöyle derdiniz): "Biz hakikaten ağır borca uğratılmışız. Daha doğrusu biz (umduğumuzdan) mahrum kalmışız"* (Vakıa, 63-67) âyetidir.

Bu âyette şu şekilde istidlal edilmektedir: Tane ve onun, arpa, pirinç gibi yarıklı yarıksız, uzun yuvarlak, üçgen, kare ve değişik şekillerde olan başka kısımları nemli toprağa atılıp üzerini su ve toprak örtünce, aklen, bunun bozulması ve çürümesi gerekir. Çünkü su ve topraktan sadece biri bile çürümenin olması için yeterlidir. İkisi bir araya gelince çürüme haydi haydi olur. Sonra görüyoruz ki o çürümüyor, aksine korunmuş olarak kalıyor. Sonra rutubet fazlalaşınca tohum ikiye ayrılıyor, ondan iki filiz çıkıyor. Uzun olan taneye gelince, onun tepesinden bir delik açılıyor, ekinde olduğu gibi, uzun filiz oradan ortaya çıkıyor.

Çekirdeğe gelince, onun kabuğu öylesine serttir ki, bu sertliği sebebi ile çoğu insan onu ikiye ayıramaz. O, nemli toprağa düştüğünde, Allah'ın izniyle yarılır. Hurma çekirdeği, üzerindeki yarıktan yarılarak, çekirdek ikiye bölünür. Bir parçadan toprağın üstüne bir filiz yükselir, diğer parçadan da toprağın derinliklerine bir filiz dalar. Yükselen filiz yükseldikçe yükselir. Dalan filiz ise, derinlere gittikçe gider. Velhasıl, küçük bir çekirdekten iki ağaç çıkar. Aynı elemanlardan meydana gelmiş, çekirdeğin, suyun, havanın ve toprağın özelliğinin de aynı olmuş olmasına rağmen, bunlardan biri hafif ve yükselen, diğeri ise ağır ve yere dalan olmuştur. Bu tam bir kudrete ve şümullü bir hikmete delalet etmez mi? Böyle bir Kâdir, cüzleri bir araya getirmekten ve uzuvları tekrar birleştirmekten nasıl aciz olur ?

Bunun bir benzeri de Cenab-ı Hakk'ın Hacc Sûresi'ndeki:

"Sen, yeryüzünü kupkuru ve ölü görürsün. Fakat biz onun üzerine yağmuru indirdiğimiz zaman o harekete geçer, kabarır..." (Hacc, 5) âyetidir.

c) Bu, *"Şimdi içmekte olduğunuz suyu söyleyin bana? Onu buluttan siz mi indirdiniz, yoksa indiren biz miyiz ?"* (Vakıa, 68-69) âyetidir. Bu âyetteki istidlalin takdiri şöyledir:

1) Tabiatı icabı su ağırdır. Ağır cismin, tabiatı aksine yükselmesi, onun tabiatına galib gelen, özelliğini boşa çıkaran ve tabiatı icabı aşağı inen bir şeyi yükselten kâhir bir kudretin bulunmasını gerektiren bir iştir.

2) Suyun zerreleri dağılmasından sonra bir araya gelmiştir.

3) Su zerrelerini rüzgâr harekete geçirmiştir.

4) Su zerreleri, ihtiyacı olan suya susamış yerlere inmiştir.

Bütün bunlar haşrin olabileceğine delalet eder. Ağır olan şeyin yükselmesine gelince, bu onun tabiatının değişmesinden dolayıdır. Bu caiz olunca, su ve toprağın karışımından hayat ve rutubetin çıkması niçin caiz olmasın? İkinci hususta, Cenab-ı Allah, su zerrelerinin dağılmasından sonra onları bir araya getirmeye kadir olunca, insan bedenlerinin topraktaki cüzlerini bir araya getirmesi niçin caiz olmasın? Rüzgârların su zerrelerini harekete geçirmesi hususunda, Cenab-ı Hak, aynı cins parçaların bir kısmını bir kısmına birleştiren rüzgârları hareket ettirmeye kâdir olunca, burada bu (haşr ve neşr) niçin caiz olmasın? İnsanların ihtiyacından dolayı Cenab-ı Allah'ın bulutları yaratması hususuna gelince, burada da, hak ettikleri sevab ve cezaya ulaşmaları için, mükellefleri bir kere daha yaratmaya daha çok ihtiyaç vardır.

Allah Teâlâ, Kur'an'ın bir başka yerinde bu delili ifade etmiştir. Meselâ, A'raf Sûresi'nde:

"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arşa istiva eden Allah'tır. Kendisini durmadan kovalayan gündüze, geceyi O bürüyüp örter. Güneşi, ayı ve yıldızları, hepsini (emrine) musahhar olarak (yaratmıştır). Haberin olsun ki yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir. Rabbinize yalvara yakara gizlice dua edin. Allah haddi aşanları sevmez, iyi bir hale getirildikten sonra yeryüzünde fesatcılık etmeyin. Allah'a korkarak ve umarak dua edin. Şüphe yok ki iyi hareket edenlere (muhsinlere) Allah'ın rahmeti çok yakındır" (A'raf, 54-56) buyurarak tevhid delilini zikrettikten sonra, şöyle buyurarak da haşrin delilini zikretmiştir:

وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا
سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَيِّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذَٰلِكَ نُخْرِجُ
الْمَوْتَىٰ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

"O (Allah) rahmeti (olanları yağmur)'un önü sıra rüzgârı müjdeci gönderendir. Nihayet bu rüzgârlar, ağır ağır bulutları kaldırıp yüklendiği zaman, (görürsün ki) biz onları ölü bir beldeye sevketmişizdir. Derken oraya su indiririz de orada her türlü meyve (ve mahsul) çıkarırız. İşte ölüleri de böyle çıkartıp (dirilteceğiz). Belki (bunları) iyice düşünüp ibret alırsınız" (A'raf, 57).

d) Bu: *"Şimdi bana (yeşil bir ağaçtan), yakmakta olduğunuz ateşi söyleyin bakayım. Onun ağacını siz mi yarattınız, yoksa onu yaratan biz miyiz?"* (A'raf, 71-72) âyetidir.

Bu âyetteki istidlal şekli şudur: Ateş yükselir, ağaç ise aşağı doğru düşer; Keza ateş latifdir, ağaç ise kesiftir; ateş nuranidir (aydınlatıcıdır) ağaç ise zulmânî (karanlık)dir; ateş yakıcı ve kurudur, ağaç ise soğuk ve nemlidir. Cenab-ı Hak ağacın içinde bu nurani, ateş parçalarını tuttuğuna göre, O'nun kudreti bu birbirine zıd olan iki şeyin arasını bulmuştur. Cenab-ı Allah bundan aciz olmadığına göre, canlıları terkip edip bir araya getirmekten nasıl aciz olur? Allah Teâlâ bu delili Yâsin Sûresi'nde şu şekilde zikretmiştir: اَلَّذِى جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْاَخْضَرِ نَارًا *"O, yeşil ağaçtan sizin için ateş yaratandır"* (Yasin, 80).

Bil ki Cenâb-ı Allah bu sûrede su ve ateşin durumunu, Neml Sûresi'nde ise şu âyetle havanın durumunu zikretmiştir:

"Yahut o kara ve denizlerin karanlıkları içinde sizin yolunuzu buldurmakta, rahmetinin önü sıra rüzgarları müjdeci göndermekte olan (Allah) mı? Allah ile beraber bir (başka) tanrı ha...? Allah onların, koştukları ortaklardan çok yüce ve münezzehtir. Yahut halkı daima yaratmakta olan, sonra onu yeniden diriltecek olan ve sizi gökten, yerden rızıklandıran (Allah) mı? Allah ile beraber bir (başka) tanrı ha? De ki: Eğer (Allah'a ortak koşmada) sadık iseniz haydi getirin delilinizi" (Neml, 63-64).

Allah Teâlâ, yeryüzünün durumunu da Hacc Sûresi'nin 5. âyetinde zikretmiştir. Sanki Hak Teâlâ, bütün durumları ile dört unsurun (su, hava, ateş, toprak), haşr ve neşrin mümkün olduğuna şehadet ettiklerini açıklamıştır.

Haşrın mümkün olduğuna delalet eden delillerin ikincisi Cenab-ı Allah'ın şöyle buyurmasıdır: İlk önce yaratmaya kâdir olan ben, yeniden diriltmeye haydi haydi kâdirim". Bu delilin izahı, aklen zâhirdir. Cenab-ı Hak bu delili, Kur'an'ın birçok yerinde zikretmiştir: Mesela, Bakara Sûresi'nde:

"Allah'ı nasıl olup da inkâr ediyorsunuz? Halbuki siz, ölü iken, sizi O diriltti. Sonra sizi yine o öldürecek, tekrar sizi O diriltecek ve nihayet (haşirden) sonra yine yalnız O'na döndürüleceksiniz" (Bakara, 28) âyeti; İsrâ Sûresi'nde:

"O (kâfirler) dediler ki: 'Biz bir yığın kemik, kırıntı ve döküntü (halinde bir toprak) olduğumuz vakit mi, hakikaten biz mi yeni bir yaradılışla diriltileceğiz.' Onlara de ki: 'Gerek bir taş, gerek demir (gibi) olun, yahut aklınızda, içinizde büyüttüğünüz herhangi bir mahluk olun. (mutlaka diriltileceksiniz).' Onlar: 'O halde bizi kim (diriltip) geri çevirecek?' diyecekler. Sen de de ki: 'Sizi ilk defa yaratmış olan (Allah)...." (*İsra,* 49-51) âyeti; Ankebut Sûresi'nde:

"Allah yaratmaya nasıl başlıyor, sonra onu (öldükten) sonra nasıl (diriltip) geri çeviriyor..." (*Ankebut,* 19) âyeti; Rum Sûresi'nde:

"O (Allah) önce mahlûkatı yaratıp, sonra onları tekrar (diriltip) iade edecek olandır. Ki bu, O'na pek kolaydır" (Rum, 27) âyeti ve Yasin Sûresi'nde:

"De ki, onu ilk defa yaratmış olan diriltecektir"(Yasin, 79) âyeti gibi...

Üçüncü bir çeşit olarak Cenab-ı Hak, haşre kâdir olduğuna gökleri yaratmaya kâdir oluşunu delil getirmiştir. Bu husus da âyetlerde yer almıştır. Mesela, İsra Sûresi'nde:

"Onlar gökleri ve yeri yaratan Allah'ın kendileri gibilerini de yaratmaya kâdir olduğunu görmüyorlar mı?" (İsra, 99) âyeti; Yasin Sûresi'nde:

"Gökleri ve yeri yaratan Allah, onlar gibi insanları yaratmaya kâdir değil midir? Elbette kâdirdir. O, (bütün kâinatı) yaratan, (her şeyi) bilendir" (Yasin, 81) âyeti; Ahkâf Sûresi'nde:

"Onlar hâlâ şu hakikati anlamadılar mı ki gökleri ve yeri yaratmış, onları yaratmaktan dolayı yorulmamış olan Allah, ölüleri de diriltmeye kâdirdir. Evet O, her şeye elbette kâdirdir" (Ahkâf, 33) âyeti; Kâf Sûresi'nde:

"Öldüğümüz ve bir toprak olduğumuz zaman mı (tekrar diriltileceğiz). Bu uzak bir dönüştür. Toprak, onlardan neleri (yiyip) eksiltmiştir, Biz muhakkak biliriz. Yanımızda da (her şeyi) muhafaza eden bir kitab vardır. Hayır, onlar, kendilerine hak gelince, onu tekzip ettiler. Şimdi onlar şaşırmış bir haldedirler. Üstlerindeki göğe bakmadılar mı, onu nasıl bina ettik. Onu (yıldızlarla) nasıl süsledik. Onun hiçbir gediği de yoktur. Yeryüzüne de (bakmadılar mı?) Onu nasıl döşedik, ona (nasıl) sabit (sıra) dağlar koyduk. Onda her türün, içe ferahlık veren (güzel) çiftlerini bitirdik. Biz (bunları), bize taata

yönelen her kulun kalb gözünü açmak ve ona ibret vermek için (yaptık). Gökten de bereketli yağmurlar indirdik ve onunla bahçeler, biçilecek taneler bitirdik. Ve tomurcukları birbiri üstüne binmiş uzun boylu hurma ağaçları (yetiştirdik). Ki (bunlar), kullarına rızık olmak için (yaratılmışlardır). Biz o yağmurla ölü bir memlekete can verdik. İşte (kabirlerden) çıkış (diriliş de) böyledir" (Kâf, 3-11) âyetleri ve bundan biraz sonra gelen:

اَفَعَيِينَا بِالْخَلْقِ الْاَوَّلِ بَلْ هُمْ فِى لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ *"Yâ biz, ilk yaratışta acz mi gösterdik ki, (tekrar diriltemeyelim.) Hayır, onlar bu yeni yaratıştan şüphe ediyorlar."* (Kâf, 15) âyeti gibi...

Dördüncü bir çeşit olarak, Cenab-ı Hak, haşrın olacağına, iyilik yapanın mükâfatlandırılmasının, isyan edenin azaplandırılmasının ve bunların birbirinden ayırt edilmesinin gerekli olduğunu delil getirmiştir. Mesela,Yûnus Sûresi'ndeki:

"Hepinizin dönüşü ancak O'nadır. Allah (bunu size) bir gerçek olarak va'd etmiştir. Mahlukatı ilk defa dirilten, sonra iman edip salih amellerde bulunanlara adaletiyle mükâfaat vermek için (yine kendisine) geri çevirecek olan şüphesiz ki O'dur." (Yunus; 4) âyeti; Tahâ Sûresi'ndeki

اِنَّ السَّاعَةَ اٰتِيَةٌ اَكَادُ اُخْفِيهَا لِتُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعٰى *"Kıyamet muhakkak kopacaktır. Ben onun vaktini hemen açıklayasım geliyor ki, herkes neye çalışıyorsa kendisine onunla karşılık verilmiş olsun."* (Taha, 15) âyeti ve Sâd Sûresi'ndeki

"O göğü, yeri ve bunların arasındaki her şeyi biz boşuna yaratmadık. Bu, o kâfirlerin zannıdır. Bu yüzden kâfir olanlara cehennemde helâk vardır. Yoksa biz, imân edip sâlih ameller işleyenleri, yeryüzünde fesât çıkaranlar gibi mi sayacağız? Yahut muttakîleri, doğru yoldan sapanlar gibi mi kabul edeceğiz." (Sâd, 27-28) âyeti gibi...

Beşinci bir çeşit olarak, Cenab-ı Allah, haşr ve neşrin olacağına, daha dünyada iken ölüleri diriltmesini delil getirmektedir. Mesela, Hz. Âdem (a.s.)'i hiç yoktan yaratması ve şu âyette bahsettiği Bakara Kıssası gibi:

فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذٰلِكَ يُحْيِى اللّٰهُ الْمَوْتٰى *"Onun için biz; 'O (öldürülen adama), (Kesilen ineğin bir) parçasıyla vurun.' demiştik. (Onlar vurunca, öldürülen adam dirilmişti.) İşte Allah, böylece ölüleri diriltir."* (Bakara, 73). Ve mesela, Hz. İbrahim (a.s.)'in رَبِّ اَرِنِى كَيْفَ تُحْيِى الْمَوْتٰى *"Ey Rabbim, ölüleri nasıl diriltiyorsun?"* (Bakara, 260) âyetindeki kıssası;

"Yahud o kimse gibisini (görmedin mi) ki binalarının çatıları çökmüş, duvarları üstüne yıkılmış bir kasabaya uğramış..." (Bakara, 259) âyetindeki

mesele; Yahya ve İsa (a.s.)'nın kıssaları gibi... ki Allah bunların olabileceğine, haşrın olabileceğine dair delilinin aynısı ile istidlal ederek:

"Andolsun ki ben, seni, sen hiçbir şey değilken yarattım" (Meryem, 9) buyurmaktadır. Ashab-ı Kehf'in kıssası da bu çeşittir. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah:

"Allah'ın vaadinin hak olduğunu ve kıyametin kopacağında şüphe olmadığını bilsinler diye..." (Kehf, 21) buyurmuştur. Eyyub (a.s.)'un kıssası da bu çeşittir. Bu hususta Cenab-ı Allah:

"Biz ailesini ona verdik" (Enbiya, 84) demiştir. Bu âyet, Cenab-ı Hakk'ın, Hz. Eyyub'un ailesini, ölümlerinden sonra, yeniden dirilttiğine delalet eder. Cenab-ı Allah'ın, Hz. İsa (a.s.)'nın bir mu'cizesi olarak, onun eliyle ölüleri diriltmesi de bu çeşittendir.

Cenab-ı Hakk'ın: *"Ben (İsâ), ölüleri diriltiyorum"* (Âl-i İmran, 49) ve:

"Hani sen (ey İsa), benim iznimle çamurdan bir kuş suretinin benzerini tasarlıyordun, içine üflüyordun da benim iznimle bir kuş oluveriyordu" (Maide, 110) âyetleri bununla ilgilidir. Şu âyet de bu çeşittendir:

"İnsan, daha evvel, o hiçbir şey değilken, onu hakikaten bizim yarattığımızı düşünmez mi?" (Meryem, 68). İşte bu, Cenab-ı Allah'ın haşrin olacağına dair, Kur'an-ı Kerim'de zikrettiği delillerin asıllarına işarettir. Eğer Allah Teâlâ dilerse, her birinin ayrı ayrı derinlemesine tefsiri, sıra o âyetlere geldikçe yapılacaktır.

Sonra Allah Teâlâ, Kur'an'da haşr ve neşri inkâr edenlerin kâfir olduklarını açıkça belirtmiştir." Bunun delili:

"O, kendisine zulümde devamlı ve (kâfir) olarak bağına girdi ve dedi ki: 'Bu bağın helak olacağını hiç zannetmiyorum. Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. (Bununla beraber), eğer ben Rabbime döndürülüp götürülürsem, yemin olsun ki bundan daha iyisini (orada da) bulurum.' Arkadaşı ona cevaben, 'Seni topraktan yaratan Allah'ı inkâr mı ediyorsun?' dedi" (Kehf, 36-37) âyetidir. Haşrı ve neşri inkar edenlerin, inkarlarının gerekçesi şudur: Bir şeyin var oluşu, onun mümkinü'l-vucûd olduğunu gösterir. Çünkü onun meydana gelmesi imkânsız olsaydı, birinci defada meydana gelmezdi. Mademki birinci defada meydana gelmiştir, öyleyse, biz onun mümkinü'l-vucûd olduğunu anlarız. Şayet bunu, Allah'ın meydana getirmesi doğru olmasaydı bu, haddizatında varlığı caiz olan şeyi icat etmeye kâdir olamadığı için, ya Allah'ın -haşa- aczine veya cehline delalet ederdi.

Çünkü mükelleflerden her birinin beden parçalarını diğerlerinin beden parçalarından ayırt etmesi imkânsız olmuştur. Allah'ın âciz ve cahil olduğunu söylemekle de nübüvveti ispat etmek doğru olmaz, böylece de bu kesinkes küfrü gerektirir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Cennet ve Cehennemin Mevcut Olmaları**

Bu âyetler (Bakara 24-25), cennet ve cehennemin yaratılmış varlıklar olduklarını açıkça gösterir.

Cehennemin yaratılmış olduğuna, Allah'ın onun "أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ" hakkında *"O, kâfirler için hazırlanmıştır "* buyruğu (Bakara, 24) delalet eder. Bu âyet, cehennemin yaratılmış olduğunu göstermede de sarihtir. Cennetin yaratılmış olduğunu, Cenab-ı Allah'ın, bir başka âyette *"O, muttakiler için hazırlanmıştır."* (Âl-i İmran, 133) buyurması gösterir. Bir de Allah Teâlâ buradaki âyette:

"İman eden, bir de güzel amellerde bulunan kimselere, altlarından ırmaklar akan cennetlerin onların olacağını müjdele" (Bakara, 25) buyurmuştur. Bu âyet, mü'minlerin cennete malik olduklarını haber vermektedir. Şu anda bulunan mülkiyet, yine şu anda kendisine malik olunan şeyin mevcut olmasını gerektirir. Bu nedenle, bu âyetler, cennet ile cehennemin, şu anda yaratılmış olduklarına delalet ederler.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Cennet Nimetleri**

Bütün lezzetler şunlarda toplanmıştır: Evde, yiyecekte ve evlilikde. Bu sebeple Cenab-ı Allah evi "جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ" sözü ile; yiyeceği "كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هٰذَا..." sözü ile; evliliği ise "وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ" sözü ile belirtmiştir. Sonra bu şeyler meydana gelip, bu şeylere kaybolacakları korkusu bitişince, bu şeylerden nimetlenme arzusu kederli bir hal alır. Böylece Cenâb-ı Hak, bu korkunun cennetliklerden zâil olup gittiğini beyan ederek وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"Ve onlar orada ebedî olarak kalıcıdırlar"* buyurmuştur.

Bu sebeple bu âyet, nimet ve sürûrun tam ve mükemmel olduğunu göstermektedir. Şimdi ise, âyetlerin lafızlarını teker teker ele alıp inceleyelim.

Cenâb-ı Hakk'ın "وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا" âyeti hakkında birkaç soru vardır.

1) Bu emir neye atfedilmiştir? Buna birkaç yönden cevap verilir:

a) Atfın dayandığı şey emir değildir ki, kendisine atfedileceği benzeri bir emir ve nehiy araştırılsın.. Burada atıf ile kendisine dayanılan, mü'minlerin

sevablarını vasfeden bir cümledir; bu nedenle bu cümle, kâfirlerin cezasını vasfeden bir cümleye matuftur. Nitekim, زَيْدٌ يُعَاقَبُ بِالْقَيْدِ وَالضَّرْبِ وَبَشِّرْ عَمْرًا بِالْعَفْوِ وَالْإِطْلَاقِ "Zeyd, hapsolunma ve dövülmekle cezalandırılacak; Amr'a da affolunduğunu ve salıverildiğini müjdele" dersin..

b) Bu cümle "فَاتَّقُوا" cümlesine atfedilmiştir. Nitekim sen, يَا بَنِي تَمِيمٍ اِحْذَرُوا عُقُوبَةَ مَا جَنَيْتُمْ وَبَشِّرْ يَا فُلَانُ بَنِي أَسَدٍ بِإِحْسَانِي إِلَيْهِمْ "Ey Temîm oğulları, işlediğiniz cinayetin cezasından korkun; ey falanca, Esedoğullarını da, onlara olan ihsanımla müjdele" dersin.

c) Zeyd İbn Ali "أُعِدَّتْ" lâfzına atfederek, meçhul sîgasıyla "وَبُشِّرَ" şeklinde okumuştur.

2) Cenâb-ı Hakk'ın "وَبَشِّرْ" "müjdele!" sözüyle emredilen kimdir? Bunun cevabı şudur: Bu emredilenin Hz. Peygamber ve herkesin olması, mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber بَشِّرِ الْمَشَّائِينَ إِلَى الْمَسَاجِدِ فِي الظُّلَمِ بِالنُّورِ التَّامِّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ *"Gecenin karanlığında mescidlere giden kimseleri, kıyamet gününde kusursuz bir nûr ile müjdele"*[20] buyurmuş, bu, herkese verilmiş bir emirdir. Bu açıklama son derece güzel ve uygundur. Çünkü bu açıklama, büyüklüğü ve yüceliğinden ötürü bu müjdeyi, müjdelemeye gücü yetecek herkesin vermesinin uygun olduğunu bildirir.

3) Müjde nedir? Bunun cevabı şudur: "الْبِشَارَةُ" (müjde), sevinci ortaya çıkaran bir haberdir, işte bundan ötürü fukahâ şöyle demiştir: Bir adam, kölesine, "Bana, sizden hanginiz falancanın geldiğini müjdelerse, o hürdür." dese; köleleri de teker teker bu müjdeyi verse, onlardan en önce müjdeyi vermiş olan azad edilir; çünkü sevinci temin eden, o ilk kölenin haberidir. Eğer kölenin sahibi, "kim bana müjde verirse..." değil de, "kim bana haber verirse" demiş olsaydı, o zaman haberi veren bütün kölelerin azad edilmesi gerekirdi, zira onların hepsi bu haberi vermişlerdir. Cilt için kullanılan "الْبَشَرَةُ" ve, sabahın ilk ışıklarını ifade eden "تَبَاشِيرُ الصُّبْحِ" kelimeleri de aynı köktendir.

Cenab-ı Hakk'ın, فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ *"Onları elim bir azab ile müjdele"* (Âl-i İmran, 21) sözüne gelince, bu ifade kendisiyle, istihza edilenle şiddetli bir istihzada bulunma, kastedilen söz nevinden bir sözdür. Nitekim insanın, düşmanına أَبْشِرْ بِقَتْلِ ذُرِّيَّتِكَ وَفَهْبِ مَالِكَ "Müjde; çoluğun çocuğun öldürüldü, malın yağmalandı!" dediği gibi...

---

20 **Ebû Davut,** Salât, 49 (1/154)

İman ve Âmel-i Sâlih

الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ *"İman ve amel-i sâlih işleyen kimselere altlarından ırmaklar akan cennetler vardır"* (Bakara, 25) lâfzına gelince, burada birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İman-Amel Münasebeti**

Bu âyet, amellerin imana dahil olmadığına delalet eder. Çünkü Cenâb-ı Allah bu âyette imanı zikredip, sonra da amel-i sâlihi ona atfettiği için, bu durum ikisinin birbirinden farklı ve ayrı oluğunu göstermiştir. Böyle olmasaydı, tekrar olmuş olurdu ki, tekrar da aslın hilafına bir şeydir.

İKİNCİ MESELE

Bazı âlimler, âyeti zahirine hamlederek şöyle demişlerdir: "Her iman edip salih amel işleyen kimseye cennet vardır..." Ona, "İman edip salih amel işleyen; sonra da kâfir olan kimse için ne dersin?" denildiğinde, o, "Bu imkânsızdır, çünkü iman ve taat, daimi bir sevaba müstahak olmayı; küfür de devamlı bir azaba müstahak olmayı gerektirir; bu ikisinin bir arada bulunması ise imkânsızdır. Yine, amellerin boşa çıkmasına hükmetmek de imkânsızdır. Geriye, sizin olmasını tasavvur ettiğiniz takdiriniz ve varsayımınızın imkânsız olduğunu söylemekten başka bir yol kalmaz" der ve şöyle devam eder: "Biz amellerin boşa çıkmasının imkânsız olduğunu, birkaç sebepten dolayı söyledik:

a) Hak edilen iki şey, ya birbirlerine zıddır, veya değildir. Eğer zıd iseler, sonradan olanın meydana gelmesi, mevcut olanın gitmesine bağlıdır. Mevcut olanın gitmesi, eğer sonradan gelenin gelmesi sebebiyle olursa bir devir lazım gelir ki, bu da imkânsızdır.

b) İki taraf arasında zıtlık bulunmaktadır. Bu sebeple, sonradan olanın gelmesinden ötürü, mevcut olanın gitmesi; mevcut olanın kalmasıyla sonradan olanın savuşturulmasından daha evla değildir. Bu durumda, ya her ikisi bir anda bulunurlar ki, bu imkânsızdır veya birbirleriyle mücadele ederler; böylece amellerin boşa çıktığını söylemek imkânsızdır.

c) Hak edilen iki şey, ya birbirlerine denktirler veya önce olan daha çok veya daha azdır. Eğer birbirlerine denk iseler, meselâ, 'on derece sevap hak edildi; buna karşılık, on derece de ceza meydana geldi' denilmesi gibi; bu durumda, deriz ki, hak edilen her bir derece ceza, hak edilen her bir derece sevabı götürür. Böyle olunca da, bu parçanın şu parçayı götürmesi

hususundaki tesiri, onun beriki ve öteki parçayı götürme hususundaki tesirinden daha evla değildir.

Sonradan meydana gelen bu cüzlerden her birinin, önceden meydana gelen cüzlerden her birini giderme hususunda müessir olmasına gelince, bu durumda her illetin bir çok malulü, her ma'lülün de müstakil birçok illeti bulunması gerekir ki, bütün bunlar imkânsızdır. Veya bir tahsis edici olmadan, sonradan olan cüzlerin her birisinin mevcut olandan birisine has olması gerekir ki, bu da imkânsızdır; çünkü müreccih olmadan mümkinin iki tarafından birinin diğerine üstün gelmesi imkânsızdır.

Eğer önce olan daha çok olursa, sonradan meydana gelen, ancak mevcut olanın cüzlerinden bir kısmını götürür, izale eder, bu durumda da, mevcut olanın cüzlerinden bir kısmının sonradan olanla zail olması, diğer cüzlerinin zail olmasından evla değildir. Bütününün zail olmasına gelince, bu da imkânsızdır, çünkü zail olan ancak nakısla zail olur. Veya bir tahsis edici olmadan onun bir kısmının zail olması gerekir ki, bu da imkânsızdır. Veyahut da ondan hiçbir şey zail olmaz ki, elde edilmek istenen netice de budur. Ve yine sonradan meydana gelen, mevcut olanın cüzlerinden bir kısmını izale ederse, bu durumda sonradan olan ya durur ya da zail olur. Sonradan olanın duracağını hiç kimse söylemez. Onun zail olacağına dair hüküm vermek de yanlıştır. Diğerinin zail olmasında bu ikisinden her birinin tesiri ya beraberce olur, veya sırayla olur. Birinci durum yanlıştır, çünkü izale eden şeyin, izale ettiği esnada mutlaka bulunması gerekir. Şayet zail olan iki şey aynı anda bulunursa, iki izale eden de aynı anda bulunur. Bu durumda da, bu iki şeyin yok oldukları esnada mevcut olmaları gerekir ki, bu da imkânsızdır. Eğer sırasıyla olursa, üstün gelinilen şeyin galibiyet vasfına haiz olması imkânsızdır. Önce olanın daha az olması durumuna gelince, önce olanın, sonradan olanın cüzlerinden bir kısmını gidermede müessir olması gerekir ki, bu da imkânsızdır. Çünkü sonradan olan şeyin cüzlerinin tamamı giderilebilir. Bunun bir kısmının giderilmesi, müreccih olmaksızın bir tercih olur ki, bu da imkânsızdır. Tamamının izale etmede müessir olması halindeyse, bir ma'lûl üzerinde müstakil birçok illetlerin bulunması gerekir ki, böylece de bütün bu akli izahlar sayesinde, amellerin boşa çıkacağına dair hüküm vermenin bozukluğu ortaya çıkmış olur."

Bu durumda, iki türlü cevap şekli ortaya çıkar:

a) Bu, ölümü göz önünde bulunduran kimsenin görüşüdür. Buna göre imanın bulunmasının şartı, ölürken kâfir olarak ölmemektir. Eğer kişi, kâfir olarak ölürse, onun o ana kadar yapmış olduğu bütün şeylerin küfür olduğunu anlamış oluruz. Bu ise, zahirine itibar edilmemesi gereken bir görüştür.

b) Kul, ne taatine karşı bir sevaba; ne de günahına karşı herhangi bir cezaya, aklî ve vâcip olan bir istihkakla müstehak olmaz. Bu Ehl-i Sünnetin görüşü ve bizim de tercihimizdir. İşte ancak bu görüş ile, karanlıklardan kurtulunabilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Cennet Anlayışında Mu'tezile'nin Farklı Görüşü**

Mu'tezile, itaat etmenin sevabı gerektirdiğini öne sürmüştür. Çünkü, Cenâb-ı Hak mü'minleri cennetle müjdelediği sırada, mü'minler için müjdelenen cennet mükâfatı henüz fiilen vaki değildi. Bu manaya hamletmek mümkün olmayınca, âyeti, ileride gerçekleşecek mükâfata hak kazanmaya hamletmek gerekir; çünkü, vaki olabilecek bir şeyden, vaki olmuş gibi bahsetmek bir mecaz olup caizdir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Cennetin Dildeki Manası**

Cennet, dalları birbirine girmiş, kesif, gölgeli ağaçlardan ve hurmalıklardan meydana gelmiş bir bahçedir. "Cennet" lafzının manası, örtmek anlamındadır. Buna göre, sanki o, sıklığından ve gölgeliğinden ötürü, bir şey bir şeyi örttüğünde Arapların söylediği جَنَّهُ (onu örttü, bürüdü) fiilinin masdarından "masdar binâ-i merre" (işin kaç kere yapıldığını gösteren masdar) olan "cennet" lafzıyla isimlendirilmiştir. Sanki cennet, ağaçlarının çok sıklığından dolayı, tek bir örtü gibidir. Âhiret de, kendisinde cennetler bulunduğu için, cennet diye adlandırılmıştır.

Eğer, "cennetler niçin nekre (belirsiz); nehirler ise ma'rife (belirli) getirilmiştir?" denilirse, buna cevaben deriz ki: Cennet, mükâfat yurdunun tamamının adıdır. Bu yurt, mükafata hak kazanmış olanların derecelerine göre tertip edilmiş, birçok cenneti ihtiva etmektedir. Mükafata hak kazanmış her tabakadaki insan için, bu cennetlerden bir cennet vardır. "Nehirler"in "الْأَنْهَار" ma'rife oluşuna gelince, bununla nehir cinsi murat edilmiştir. Nitekim, muhatabın bilgisi dahilindeki cinslere işaret edilerek, لِفُلَانٍ بُسْتَانٌ فِيهِ الْمَاءُ الْجَارِي وَالتِّينُ وَالْعِنَبُ "Falancanın içinde akan sular, incir ve üzüm bulunan bir bahçesi vardır" denilir. Yahut da, elif lâm ile, şu âyette zikredilen nehirlere işaret edilmektedir:

"O cennette, hiçbir vasfı bozulmayan sudan nehirler ve tadı değişmeyen sütten ırmaklar bulunmaktadır" (Muhammed, 15).

Cennet Meyveleri ile Dünya Meyvelerinin İlgisi

Cenâb-ı Hakk'ın كُلَّمَا رُزِقُوا *"Her ne vakit rızıklandırıldıklarında..."* ifâdesine gelince, aynı şekilde bu, âyette geçen "جَنَّات" lafzının sıfatıdır veya mahzûf bir mübtedanın haberidir, yahut da müste'nef bir cümledir. Müste'nef olmasının sebebi şudur: Onlar için cennetler vardır denilince, bunu duyan kimsenin hatırına bu cennet meyvelerinin dünya meyvelerine benzeyip benzemediği hususu gelir. Burada birkaç soru vardır:

1) Âyette geçen "مِنْ ثَمَرَةٍ" lâfzının terkipteki yeri nedir?

a) Bu tıpkı, كُلَّمَا أَكَلْتُ مِنْ بُسْتَانِكَ مِنَ الرُّمَّانِ شَيْئًا حَمِدْتُكَ "Her ne zaman bahçenden bir nar yediğimde, sana teşekkür ettim" demen gibidir. Buna göre, "مِنْ ثَمَرَةٍ" kelimesinin âyetteki yeri senin, "مِنَ الرُّمَّانِ" sözünün yeri gibidir. Bu sebeple, âyette yer alan "مِنْهَا" ve "مِنْ ثَمَرَةٍ" lâfızlarındaki her iki "مِنْ" de, ibtidâ lilgâye (başlangıç ifade eden min)'dir; çünkü, rızık, cennetten başlamıştır. Cennetteki rızık da, meyveden başlamıştır. Bu açıklamaya göre "meyve"den murat, tek bir elma veya tek bir nâr değildir. Burada murat edilen, tam aksine herhangi bir meyve nevidir.

b) "Sen arslansın!" anlamını murat ederek, رَأَيْتُ مِنْكَ أَسَدًا "Senden bir arslan gördüm" sözündeki gibi, "مِنْ ثَمَرَةٍ" lâfzının beyâniyye olmasıdır. Bu açıklamaya göre, "مِنْ ثَمَرَةٍ" lâfzıyla meyvelerin nevi veya tek bir meyvenin murat edilmesi doğru olur.

2) "Şu anda rızık olarak bize verilen şey, daha önce bize verilen şeydir" demeleri nasıl doğru olur? Bu soruya şu cevabı veririz: Bunlar adet bakımından farklılık arzetseler de, mahiyet itibariyle aynı oldukları için, "bu şudur" demeleri, mahiyet bakımından doğru olmuştur. Çünkü tür birliğine, zatlardaki çokluk ters düşmez; işte bu sebepten dolayı, babasına son derece benzeyen oğul için Araplar, "إِنَّهُ الْأَبُ" "O, tıpkı babasıdır" derler.

3) Bu âyet, cennetliklerin, cennette kendilerine verilen rızkı, bundan önce kendilerine verilen bir başka rızka benzettiklerine delalet eder. Bu durumda, kendisine benzetilen şey, dünya azıklarından mıdır, yoksa cennet rızıklarından mıdır?

Bu soruya, iki şekilde cevap verilebilir:

1) Bu, dünya rızıklarındandır. Buna da iki husus delalet eder.

Birinci husus: İnsan, alışılmış şeylere kendini daha yakın ve kendince bilinen şeylere daha mütemayil hisseder. Alışkın olmadığı bir şeyi gördüğünde, insanın rûhu ondan kaçar; sonra daha önce tanıdığı ve bildiği şeyler cinsinden bir şey elde edip, onu daha önce yakınlık kesbetmiş olduğu şeylerden daha kıymetli görürse, onun neşesi çoğalır, sevinci artar. Buna göre, cennet ehli dünyadaki narları görüp, sonra o narı ahirette de görerek, cennetin narını dünyadakilerden daha güzel ve daha kıymetli bulduklarında, onların bu âhiret narından elde ettikleri sevinç, dünyada bir şeyi müşahade etmeleriyle elde edilen sevinçten daha fazla ve yoğun olur.

İkinci husus: Cenâb-ı Hakk'ın "كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا" sözü, bütün kerreleri, böylece ilk kerreyi de içine alır. Buna göre, onlar için daha ilk defada, bu, "bu daha önce rızıklandırıldığımız şeydir" demeleri gereken cennet rızıklarından bir şeyle rızıklandırılmış olmaları söz konusudur. Halbuki, bu ilk kerreden önce onlara cennet rızıkları verilmemiştir ki, bunu ona benzetebilsinler!.. Bu sebeple, bunun dünya rızıklarına hamledilmesi vâcip olmuştur.

2) Müşebbehin bih, yani kendisine benzetilen şeyin, yine cennet rızkı olmasıdır. Bundan maksat, cennet ehlinin azıklarının birbirine benzemesidir. Sonra ulemâ bu hususta meydana gelen benzerlik hususunda iki şekilde ihtilâf etmişlerdir:

a) Cennetliklerin mükâfatlarının, gerek miktar, gerekse kalite bakımından daima eşit olduğu, bir fazlalık veya ziyadeliğin bulunmadığı...

b) Görünüşteki benzerliktir. Buna göre, ikinci kerre verilen rızık, sanki birincisi gibidir. Nitekim Hasan-ı Basrî'den de böyle bir rivayet gelmiştir. Bu ikinci görüşte olanlar da kendi aralarında ihtilaf ederek, bir kısmı şöyle demiştir: Bu benzerlik görünüşte olduğu gibi, tadda da bulunmaktadır. Çünkü birisi, bir şeyden lezzet alıp ondan hoşlandığında, canı ancak o şeyin aynısını ister; ona, her yönden öncekine benzeyen bir şey verildiğinde, bu son derece lezzetli ve hoş olur.

Bir kısmı ise, şöyle demiştir: Her ne kadar renk bakımından bir benzerlik söz konusuysa da, ancak, o rızık tad bakımından farklıdır.

Nitekim Hasan-ı Basri şöyle demiştir: Cennettekilerden birisine bir tabak rızık getirilir ve onu yer. Sonra diğer tabak getirilince o kimse bunun üzerine, "bu, bize daha önce getirilen şeyin aynısı" deyince, tabağı getiren melek, "Yemene bak! Renkleri aynıysa da tadları değişiktir" der.

Âyet hakkında, mutasavvıfların söyledikleri üçüncü bir görüş bulunmaktadır. Bu da şudur: Mutluluğun tamamı, ancak Allah'ın zâtını, sıfatlarını ve kerübiyyûn melekleri, ruhânî melekler, ruhlar tabakasıyla gökler âlemi vasıtasıyla meydana gelen fiillerini bilmektedir.

Netice olarak, insan ruhunun kudsi âlemin karşısındaki bir ayna gibi olması gerekir. Sonra bu bilgiler dünyada meydana gelir, ancak bu bilgilerle tam bir lezzet ve sürur elde edilemez; çünkü bedenî ilgiler bu tür lezzet ve mutlulukların meydana gelmesine mani olurlar. Bu engeller ortadan kalkınca, en büyük saadet ve en güzel hal meydana gelir. Netice olarak, ölümden sonra taddığı her ruhani saadet hakkında insan der ki: "Bu, ben dünyada iken de tattığım bir saadettir." Bu da ahirette meydana gelecek nefsani kemâlata işarettir ki, onlar dünyada da mevcuttur. Ne var ki onlar dünyada, bu tür lezzet ve sevinci ifade etmemişlerdir. Âhirette, engeller kalkınca, onlar böylesine lezzet ve sevinci ifade etmişlerdir. وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا *"Ve o rızık birbirinin benzeri olmak üzere kendilerine sunulacak"* âyeti ile ilgili iki soru vardır:

1) "وَأُتُوا بِهِ" sözündeki "hû" zamiri neye racidir?

Cevap: Eğer biz, "Müşebbehün bih dünya rızkıdır" dersek, zamir, dünya ve ahirette verilmiş olan rızka raci olur. Yani "onlara cennette, cennet meyveleri verildi. Fakat bunlar öyle meyvelerdir ki dünyadakilere de benzemektedir." Yok eğer "müşebbehün bih yine cennet rızkıdır" dersek "بِهِ" deki zamir, cennetten rızık olarak verilen şeye raci olur. Yani cennette bu çeşit rızık onlara birbirine benzer biçimde verilmiş olur.

2) Cenâb-ı Hakk'ın "وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا" sözünün söz dizisindeki yeri nedir?

Cevap: Cenâb-ı Hak, cennetliklerden, kendilerine verilen rızkın birbirine benzemiş olduğunu قَالُوا هٰذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ *"Bu, daha önce bize rızık olarak verilendir, dediler"* âyetinde nakledince Allah onları bu iddialarında "وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا" sözüyle doğrulamıştır.

Cennetteki Eşler

Cenâb-ı Hakk'ın وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ *"Orada onların temiz eşleri vardır."* âyetindeki maksadı, onların bedenlerinin hayız, "istihâza" (hayız ve nifâsın dışında, bir mazeretten dolayı kan gelme hali), her türlü pislikten; kocalarının da her türlü kötü hasletlerden, hele hele kadınlara mahsus, kadınca hallerden temiz olmalarıdır. Biz "أَزْوَاج" lâfzını hem kadınlara hem

de erkeklere göre mânalandırdık, çünkü iki taraf da bazı hususlarda müşterektirler.

Tasavvuf ehli şöyle demiştir: Bu, birkaç meseleye dikkat çekmenin gerekli olduğuna delalet eder:

a) Kadın hayız olduğunda, Allah seni onunla cinsi münasebetten; قُلْ هُوَ اَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِى الْمَحِيضِ *"De ki, o bir eziyettir; o halde, hayız zamanlarında kadınlara yaklaşmayın"* (Bakara, 222) sözüyle men etmiştir. Allah seni, kadının kusuru olmayan bir necâsetten dolayı bu dünyada ona yaklaşmaktan men edince; cennetteki zevceler tertemiz olduğu zaman, mazur sayılmayacağın günah pislikleriyle lekelenmiş olduğun halde, o tertemiz kadınlardan seni men etmesi haydi haydi beklenebilir...

b) Helâl yoldan şehvetini teskin eden kimse, yıkanmaksızın, herkesin girmiş olduğu camiye giremez. Öyleyse, haram yoldan şehvetini teskin eden kimse, ancak temiz olanların bulunduğu cennete nasıl girebilir? İşte bundan dolayı Cenab-ı Allah, Hz. Âdem (a.s.)'i bir zelle (hata) işlediğinde onu cennetten çıkarmıştır.

c) Şafiî (r.a.)'ye göre, elbisesinde zerre miktarınca pislik bulunan kimsenin namazı sahih olmaz. O halde kalbinde, dünyadan daha büyük olan günah pislikleri bulunan kimsenin namazı nasıl kabul edilebilir?

Burada iki soru vardır:

1) Sıfat da mevsufu gibi çoğul getirilmeli değil miydi?

Cevap: Bu iki kullanış da "مُطَهَّرَاتٌ - مُطَهَّرَةٌ" doğru bir kullanıştır. Nitekim, "النِّسَاءُ فَعَلْنَ" denildiği gibi, "النِّسَاءُ فَعَلَتْ" "Kadınlar yaptı" da denilir. Hamâse'nin şu beyti de bu kabildendir.

وَاِذَا الْعَذَارَا بِالدُّخَانِ تَقَنَّعَتْ وَاسْتَعْجَلَتْ نَصْبَ الْقُدُورِ فَمَلَّتْ "Bir de gördüm ki, bekâr genç kızlar dumanı yüzlerine peçe gibi örtmüşler, aceleyle tencereleri ateşin üzerine koymaya çalışarak, kızgın kül ve ateş üzerinde yemek pişirmeye uğraşıyorlar!."

Buna göre mana, "temiz zevcelerden bir topluluk, grup" olur. Zeyd İbn Ali, bu kelimeyi "مُطَهَّرَاتٌ" , Ubeyd İbn Ömer de, aslı "مُتَطَهِّرَةٌ" olmak üzere "مُطَّهَّرَةٌ" şeklinde okumuşlardır.

2) "مُطَهَّرَة" yerine "طَاهِرَة" denilseydi ya?

Cevap: "مُطَهَّرَة" lâfzında bir temizleyicinin onları temizlediği, bunun ise Allah'tan başkası olmadığını hissettirmek söz konusudur. Bu da, cennetliklerin

durumunun yüceliğini ifade eder. Bu ifadeyle sanki, "Cenâb-ı Allah o pak zevceleri hassaten bu cennetlikler için süslemiştir", demek istenmiştir.

Cennetin Ebedîliği Konusu

وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"Ve onlar orada ebedi olarak kalıcıdırlar"* ifâdesine gelince, Mu'tezile: "Burada ebedi kalış, ardı arası kesilmeyen devamlı kalmayı ve durmayı ifade eder" demiş ve buna, âyet ve şiirden deliller getirmiştir. Onların âyetten delili.

وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ اَفَاِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ *"Biz senden önce hiç kimseye ebedilik vermedik. Eğer sen ölürsen, onlar ebedi kalacaklar mı ki?"* (Enbiya, 34) kavlidir. Cenâb-ı Hak bir kısım insanlara çok uzun ömür vermiş olmakla beraber, bu âyette (Enbiya, 34) insanlardan ebediliği nefyetmiştir. Menfi, müsbetten başkadır. O halde, ebedilik, devamlı kalmak anlamındadır. Mu'tezile'nin şiirden delili ise, İmriu'l-Kays'ın şu beytidir:

وَهَلْ يُنْعِمُهُنَّ اِلَّا سَعِيدٌ مُخَلَّدٌ قَلِيلُ الْهُمُومِ مَا يَبِيتُ بِاَوْجَالِ

"Korku içerisinde evlenmeyen, kederi az, ebedi bahtiyar olan kimseden başka, kimse o kadınlara lütufta bulunmaz."[21]

Bizim âlimlerimiz ise, "Huld (ebedilik), ister devamlı olsun ister olmasın, uzun süre durma manasınadır" dediler ve buna âyetten ve örften şahit getirdiler. Âyetten delilleri خَالِدًا فِيهَا اَبَدًا *"Orada ebedi kalıcı olarak"* (Nisa. 122) âyetidir. Eğer "Ebedi" sözünün manası, "huld" kelimesinin manasında bulunsaydı, âyette geçen "اَبَدًا" gözü tekrar olurdu.

Âlimlerimizin örften getirdikleri delil ise, "حَبَسَ فُلَانٌ فُلَانًا حَبْسًا مُخَلَّدًا" (falanca, falancayı uzun müddet (muhalleden) habsetti) denilmesidir. Bir de, vakıf senetlerine "وَقَفَ فُلَانٌ وَقْفًا مُخَلَّدًا" (Bunu, falanca muhalled (devamlı) olarak vakfetti) şeklinde yazılmış olmasıdır. İşte bu, huld lafzının, mükafaatın devamlılığına delalet edip etmediği meselesindeki sözdür. Başkaları da şöyle demişlerdir: "Akıl, cennetteki mükafaatın devamlı olacağını gösterir. Çünkü, akıl bunun devamlı olduğunu göstermeseydi, insanlar onun kesilebileceğini söylerlerdi. Böylece de mükafaatın kesilmesi korkusu, bu nimeti onların boğazında bırakırdı. Çünkü nimet ne kadar büyük olursa, o nimetin sona ereceği korkusu, o nispette büyük olur. Bu da,

21 Bu beyti, elimizdeki nüshalara göre değil, daha doğru olduğunu sandığımız, "Keşşaf"ta geçen şekline göre aldık.

cennetliklerin devamlı keder ve üzüntü içinde olmalarını gerektirirdi. Allah Teâlâ en iyi bilendir.

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيِۦٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا ۟ فَاَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ ۚ وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَآ اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا ۘ يُضِلُّ بِهِۦ كَثِيرًا وَيَهْدِى بِهِۦ كَثِيرًا ۚ وَمَا يُضِلُّ بِهِۦٓ اِلَّا الْفَاسِقِينَ ﴿٢٦﴾ اَلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِۦ ۠ وَيَقْطَعُونَ مَآ اَمَرَ اللّٰهُ بِهِۦٓ اَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ ۙ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٢٧﴾

"Gerçekten, bir sivrisinek olsun, (önemsizlikte) ondan daha ileri bir şey olsun, Allah Teâlâ, herhangi bir şeyi misal getirmekten çekinmez. Artık iman edenler onun Rabblerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler. Kâfirler ise, 'Allah bu misal ile ne kastedebilir ki' derler. Allah onunla birçoğunu şaşırtır, yine onunla birçoğuna hidayet eder. Onunla fasıklardan başkasını da şaşırtmaz. O fasıklar, Allah'a olan ahidlerini, -onu te'kid de ettikten sonra- bozarlar, Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyi (sıla-i rahmi) keserler ve yeryüzünde bozgunculuk yaparlar. İşte onlar hüsrana (maddi ve manevi en büyük zarara) uğrayanların taa kendileridir" (Bakara, 26-27).

Kur'an'da Hayvanların Misal Verilmesi O'nun Fesahatine Zarar Vermez

Cenâb-ı Hak delil ile Kur'an'ın mu'cize olduğunu izah edince, buna ta'n eden kâfirlerin ileri sürdüğü şüpheyi bu âyette mevzubahis ederek, onun cevabını verdi. Şüphe şudur: "Cenâb-ı Hak, Kur'an'da arıdan, sinekten, örümcekten ve karıncadan bahsetmiştir. Böyle şeyler fasih kimselerin sözünde bulunmaz. O halde Kur'an'ın böyle şeyleri ihtiva etmesi, mu'cize olması şöyle dursun, fasih bir kelam olmasına bile zarar verir." Cenab-ı Allah onlara, "Bu gibi şeyleri zikretmek, yüce hikmetler ihtiva edince, bunların yer almaları, Kur'an'ın fesâhatine zarar vermez" diyerek cevap vermiştir. İşte bu da, bu âyetin, bir önceki âyet ile nasıl ilgili olduğuna işarettir. Sonra bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetin Nüzul Sebepleri**

İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاسْتَمِعُوا لَهُ *"Ey insanlar, size bir misal getirildi. Şimdi onu dinleyin..."* (Hacc, 73) âyeti nazil olup müşriklerin putlarına ta'n ederek, sonra onlara ibadet etmeyi, örümcek ağına benzetince, Yahudiler şöyle dediler: "Sineğin ve örümceğin ne değeri var ki Cenab-ı Hak, onları misal getirmiştir?" İşte bu söz üzerine, Bakara Sûresi'ndeki bu (26-27) âyetler nazil olmuştur.

Bu âyetin sebebi nüzulü hususunda ikinci bir görüş şudur: "Münafıklar, Allah Teâla'nın "مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا" (Bakara, 17) âyetinde, kendi durumlarının ateşe, karanlıklara, gök gürültüsü ve şimşeğe benzetilmesi hususunda ta'nda bulununca, bu âyet nazil olmuştur."

Üçüncü görüş, bu ta'nın müşriklerce yapılmış olduğudur.

Kaffal, bu görüşlerin hepsinin de muhtemel olduğunu söyleyerek şöyle demiştir: "Bunların Yahudiler olmasına gelince, bunun sebebi, âyetin sonunda, "وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ * الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ" denilmiş olmasıdır ki, bu Yahudilerin sıfatıdır. Çünkü bu âyetten sonra, ahde vefa etmeleri hususunda muhatab tutulanlar İsrailoğullarıdır. Âyetin sebebi nüzulünün münafıkların ve kâfirlerin sözlerinin olmasına gelince, bu, onlardan Müddessir Sûresi'nde: *"(Bunu biz) kalplerinde hastalık bulunan ve kâfirler de, 'Allah bununla misal olarak neyi murat etmiştir' desinler (diye yaptık). İşte Allah dilediğini böylece şaşırtır, dilediğine de hidayet eder"* (Müddessir, 31) âyetiyle bahsedilen hususdur. Kalplerinde hastalık bulunanlar münafıklardır. Âyette geçen "kâfirler" sözü, müşrikleri de içine alabilir. Çünkü Müddessir Sûresi mekkîdir. Her iki grup da Mekke'de vardı. Bunun böyle olduğu sabit olunca, bu âyette hepsinin muhtemel olması söz konusudur. Çünkü kâfirler, münafıklar ve Yahudiler Hz. Peygamber (s.a.s.)'e eziyet etme hususunda uyum içinde idiler.

Bakara Sûresi'nin başından buraya kadar, Yahudi, münafık ve müşriklerin bahsi geçmiştir ki bunların hepsi kâfirdirler."

Bundan sonra Kaffal, "Âyetin, sebeb-i nuzûl olmadan indirilmiş olması da caizdir. Çünkü âyetin sebeb-i nuzulü olmadan da manası anlaşılmaktadır." demiştir.

İKİNCİ MESELE: **Haya'nın Lügat Mânası ve Allah Teâlâ'ya İsnadı**

"Haya", kınanma ve tenkid edilme korkusu ile insanda meydana gelen bir moral bozukluğu ve hal değişikliğidir. Bu kelime, "حَيَاةٌ" lafzından türemiştir. "نَسِيَ وَخَشِيَ" denildiği gibi "حَيِيَ الرَّجُلُ" (Adam utandı) da denilir. Bir de aynı şekilde, atın diz kapağı kemikleri hastalandığı zaman, aynı vezinde, "شَظِيَ الْفَرَسُ" denilir. Haya, kendisine moral bozukluğu ve değişiklik ârız olan varlığın kuvvetini kıran, hayatını kederlendiren şey manasına alınmıştır. Nitekim Araplar, مَاتَ حَيَاءً، هَلَكَ حَيَاءً مِنْ كَذَا ذَابَ حَيَاءً، وَرَأَيْتُ الْهَلَاكَ فِي وَجْهِهِ مِنْ شِدَّةِ الْحَيَاءِ "Şundan utandığından dolayı kahroldu," "utancından öldü;" "yüzünde utancının şiddetinden dolayı kahrolma belirtisi gördüm" ve "utancından eridi" demişlerdir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, haya, bedendeki bir değişikliği ifade ettiği için, bu Allah hakkında imkânsızdır. Çünkü bu değişiklik ancak cisimler hakkında düşünülebilir. Bununla beraber hadislerde, bu kelime yer almıştır: Selman (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle dediğini rivayet eder: إِنَّ اللهَ تَعَالَى حَيِيٌّ كَرِيمٌ يَسْتَحْيِي إِذَا رَفَعَ الْعَبْدُ إِلَيْهِ يَدَيْهِ اَنْ يَرُدَّ هُمَا صِفْرًا حَتَّى يَضَعَ فِيهِمَا خَيْرًا *"Cenab-ı Allah hayalı, cömerttir. Kulu, kendisine ellerini kaldırdığında, onlara bir hayır koymadıkça, onları boş geri çevirmekten haya eder."*[22] Durum böyle olunca, te'vil yapmak gerekir. Bunda iki husus vardır.

Birincisi: -Ki bu tür şeylerde bu bir kanundur,- şudur: Cisimlere has olan sıfatlardan kullar için olanlarla Cenab-ı Hak nitelendirildiğinde bu, arazların başlangıçlarına değil de, neticeleri itibari ile düşünülür.

Bunun misali şudur: Haya insan için söz konusu olan bir durumdur. Ancak bunun bir başlangıcı ve sonu vardır. Bunun başlangıcı, çirkin olan şeye nispet edilme korkusundan ötürü insana gelen fiziksel değişikliktir. Nihayeti ise, insanın bu işten vazgeçmesidir.

Allah hakkında haya lâfzı kullanılınca, bundan maksat hayanın başlangıcı ve mukaddimesi olan korku değildir. Tam aksine, nihayeti ve sonucu olan fiili bırakmasıdır.

Gazap da böyledir; bunun da bir alameti ve mukaddimesi vardır ki, bu kalbin kanının kabarması ve intikam alma arzusudur. Bunun bir de neticesi vardır ki, bu da kendisine gazab edileni cezalandırmaktır.

22 **Ebû Davûd**, Vitr, 23 (2/78).

Allah'ı gazap ile nitelendirdiğimizde bundan maksat, intikam arzusu ve kalpteki kanın kabarması manasına olan gazabın başlangıcı değildir; tam aksine, maksat onun neticesidir ki, bu da ceza vermektir. İşte bu, bu mevzûda külli bir kaidedir.

İkincisi: Bu sözün kâfirlerin sözleri içinde yer almış olmasının caiz olmasıdır. Kâfirler şöyle demişlerdi: Hz. Muhammed'in Rabbi, sineği ve örümceği misal getirmekten utanmaz mı? Sual cevaba denk düşsün diye, âyette "لَا يَسْتَحْيِي" şeklinde gelmiştir. Bu, söz sanatında güzel bir sanattır.

Kâdî şöyle der: Bu tür, müspet manada Allah'a isnadı caiz olmayan şeylerin, menfi anlamda da Allah'a nispet edilmemesi gerekir. Uygun olan "Ancak Allah bununla nitelendirilemez" denilmekten ibarettir. Allah Teâlâ hakkında "لَا يَسْتَحْيِي" yani, "utanmaz" tabirini ıtlak etmek imkânsızdır. Çünkü bu onun hakkında caiz olanın nefyedildiği zannını uyandırır. Cenab-ı Hakk'ın, kitabında *"Onu ne bir uyuklama, ne de bir uyku tutmaz"* (Bakara, 255) ve *"Ne doğurmuş, ne de doğmuştur"* (İhlas, 3) şeklinde zikrettiği hususlara gelince, bunlar sûreta nefy şeklinde olsalar bile, gerçekte nefy değildirler. Yine Cenâb-ı Hakk'ın:

"Allah bir çocuk edinmemiştir" (Mü'minûn, 91) ve:

"O doyurur, kendisi doyurulmaz." (En'âm, 14) âyetleri de böyledir.

Kur'an'da zikredilen her şeyin, hitab halinde Allah'a itlak edilmesi caiz değildir. Bu sebeple, bunun ıtlakı da, ancak O'nun hakkında imkânsız olduğunu beyan etmek suretiyle caiz olur.

Birisi şöyle diyebilir: "Bu sıfatların Allah'tan nefyedildiğinde şüphe yoktur. Bu sebeple bunların nefyedildiğini haber vermek doğru olur. Böylece de sadece ancak şöyle denilebilir: "O sıfatların yokluğunu haber vermek, onların Allah hakkında mümkün olabileceğini de gösterebiliriz."

Buna karşı biz deriz ki: Bu delalet mümkün değildir. Çünkü, özellikle bu nefyi zikretmek, onun haricindekilerin var olduğuna delalet etmez. Hatta, lafza, bu sıfatların o şey hakkında uygun olmadığını ifade eden bir şey bitiştirilse, beyan etmede daha ileri bir derece olduğu için bu daha güzel olur. Başkasının daha güzel olması, bunun çirkin olmasını gerektirmez.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Meseller aklen güzel şeylerdendir. Buna birkaç husus delalet eder:

1) Arap ve Arap olmayanların bu hususta ittifak etmiş olmalarıdır. Darb-ı mesel, Araplarca çok meşhurdur. Onlar en küçük şeyleri bile darb-ı mesel getirerek, zerreye temsil etme hususunda, "zerreden daha derli toplu, "zerreden daha mazbut", zerreden daha gizli"; sineğe temsil etme hususunda, "sinekten daha cesur", "sinekten daha hatalı", "sinekten daha hareketli", "sineğin sineğe benzemesinden daha çok benzer", "sinekten daha ısrarlı"; keneye temsil etme hususunda: "Keneden daha çok duyan", "keneden daha küçük", "keneden daha asalak", "keneden daha gamlı", "keneden daha sinsi"; çekirgeye temsil etme hususunda: "Çekirgeden daha iyi zıplayan", "çekirgeden daha kırıp geçiren (ekini)", çekirgeden daha ifsatcı", "çekirgenin tükrüğünden daha berrak"; kelebeğe temsil etme hususunda: "Kelebekten daha zayıf", "kelebekten daha hareketli", "kelebekten daha cahil"; sivrisineğe temsil etme hususunda da: "Sivrisinekten daha zayıf", "sivrisineğin iliğinden daha kıymetli", teklif-i mâlâ yutak hususunda da: "Bana, sivrisineğin iliğini (çıkarmamı) teklif etti" derler.

Araplardan başka milletlerin darb-ı meselllerine gelince, Kelile ve Dimne ve benzeri kitaplar buna misaldir. Bu kitapların birinde anlatıldığına göre, sivrisinek, yüksek bir hurma ağacının tepesine konmuş, uçmak istediği zaman: "Ey hurma ağacı sıkı dur uçmak istiyorum" deyince, hurma ağacı: "Allah'a yemin olsun ki konduğunu hissetmedim. Uçtuğunu nasıl hissedeyim" demiş.

2) İsâ (a.s.)'ya gönderilen İncil'de küçük ve basit şeylerle darb-ı mesel getirilmiş olması... İncil'de şöyle deniliyor: "Göklerin melekûtunun misali, köyünde temiz tohumla buğday eken adamın misali gibidir. İnsanlar uyuyunca, bu adamın düşmanı gelerek tarlasına buğdayın arasına karaca tohumu ekti. Ekin bitip filizler başak verince, karaca buğdaya galib geldi. Bunun üzerine çiftçinin köleleri gelerek: "Ey Efendim, tarlana yeni temiz buğday ekmemiş miydin?" deyince, Efendi "Evet" dedi. Bunun üzerine köleler: "Ya bu karaca nereden çıktı?" dediler. Efendi, "Belki de siz karacayı sökeceğiz diye, onunla beraber buğdayı da sökersiniz, onun için bırakın ikisi de hasat zamanına kadar büyüsünler" dedi. Hasat zamanı hasatçılara, karaca bitkisini buğdaydan ayırmalarını, demet demet yapıp ateşte yakmalarını, buğdayı da ambara doldurmalarını emretti. Size bunu açıklayalım: Bu iyi kalite buğdayı eken adam o insanların atası Hz. Âdem (a.s.), tarlası alem, bu kaliteli buğday da, Allah'a itaat eden melekûtun biz oğullarıyız. Karaca tohumunu atan düşman ise İblistir. Karaca ise İblis'in ve

ordusunun ektiği günah tohumlarıdır. Hasatçılar ise ecelleri gelinceye kadar insanları bırakıp, ecelleri geldiğinde cennetlikleri Allah'ın melekûtunda, cehennemlikleri de ateşte toplayan meleklerdir. Karacanın derlenip toplanıp ateşte yakılması gibi, Allah'ın peygamberleri ve melekleri de, Allah'ın melekûtundan tembelleri ve onların günahlarını derler toplarlar ve cehennemin külhanına atarlar. Böylece orada bir feryad-ü figan, bir diş gıcırtısı başlar. Cennetlikler orada, Rablerinin melekûtundadır. Dinleyecek kulağı olan dinlesin.

Sana göğün melekutuna benzeyen başka bir misal daha vereyim: Bir adam, en küçük tane olan hardal tanesi alsa ve onu tarlasına ekse, bitince büyüse, baklagillerden büyük bir bitki haline gelse; gökten bir kuş süzülüp, onun yaprakları arasına yuva yapsa. İşte hidayet de böyledir. Kim hidayete çağırırsa Cenab-ı Allah onun ecrini kat kat verir, ismini yüceltir ve ona uyan herkesi de kurtarır. Bu adam şöyle der: "Güzel unun elenip altına döküldüğü ve içinde kepeği tutan elek gibi olmayın. Siz de böylesiniz: Ağızlarınızdan hikmetler saçılıyor, içinizde birtakım hastalıkları tutuyorsunuz. Kalpleriniz ateşin olgunlaştırmadığı, suyun yumuşatamadığı, rüzgârın yerinden oynatamadığı taşlar gibi olmasın. Buğdaylarınızı bitlerin ve ağaç kurtlarının olduğu yere depolamayın, yoksa onlar buğdayınızı bozarlar. Onları, zehirli ve hırsızların olduğu yere de depolamayın. Yoksa onu zehir yakar, hırsızlar çalar. Fakat zahirelerinizi Allah'ın yanında biriktiriniz. Biz toprağı kazıyor ve üzerinde elbisesi, yanıbaşında rızkı olan bazı canlılar buluyoruz. Bunlar ne ekmişler ne de biçmişlerdir. Yine onlardan kaskatı taşın içerisinde veya ağacın içinde bulunanlar vardır. Onları bu elbiseleri ve azıkları ile orada bulunduran (yaratan) ancak Allah'tır. Düşünmez misiniz! Arıları kovalamayın, yoksa sizi sokarlar. Akılsızlarla yüz göz olmayın, çünkü onlar size söverler."

Böylece Cenab-ı Hakk'ın bu küçük şeyleri mesel getirdiği ortaya çıkar. Darb-ı mesel aklen güzeldir. Çünkü benzetmek ve teşbih yapmak muhayyilenin tabiatındandır. Mana tek başına zikredildiğinde akıl onu ancak muhayyilenin akılla mücadelesi şartları içinde anlar. Eğer mana bir teşbih (benzetme) ile zikredilirse, akıl onu muhayyilenin yardımı ile hemen anlar. Şüphe yok ki mananın bir teşbih ile zikredilmesi daha mükemmeldir. Yine biz, insanın bir mana zikrettiğini, fakat o mananın layıkı veçhile ortaya çıkmadığını görüyoruz. Ama o bir misal ile zikredildiğinde gayet açık ve belirli olur. (Madem ki temsil daha fazla bir vuzuh ve beyan

imkânı verir. Öyleyse kendisinden izah ve beyandan başka bir şey beklenmeyen Kitabullah'ta zikredilmesi şart olur.)

Müşriklerin: "Bu değersiz şeylerle Allah'ın darb-ı mesel getirmesi yakışık almaz" sözlerine gelince, biz deriz ki: "Bu cehalet eseri söylenmiş bir sözdür." Çünkü Cenab-ı Allah büyük olan şeyleri de küçük olan şeyleri de yaratandır. Halbuki yarattığı her şeyde hükmü geneldir. Çünkü O, her şeyi sapasağlam ve yerli yerinde yapmıştır. Küçük olan O'na büyükten daha hafif, büyük olan ise küçükten daha zor değildir. Bütün varlıklar Cenab-ı Allah yanında aynı olunca, kullarına darb-ı mesel yapmada, onların büyüğü küçüğünden daha evlâ olmaz. Aksine göz önünde bulundurulması gereken şey, kıssaya (hâdiseye) en uygun olanıdır. Kıssaya en uygun olan sinek ve örümcek olunca, Cenab-ı Allah onları mesel getirir, yoksa fil ve deveyi değil. Buna göre Allah'ın, kullarının putlara ibadetinin ve Rahman'a ibadetten yüz çevirmelerinin çirkinliğini ifade etmeyi murat ettiğinde, o ufacık böceklerinin zararını dahi bu putların defedemeyeceğini ortaya koymak için, sineği; puta ibadetin, örümceğin ağından daha güçsüz ve daha zayıf olduğunu beyan etmek için de örümcek yuvasını mesel getirmesi uygun olmuştur. Bütün bu gibi yerlerde, darb-ı mesel yapılan varlık ne kadar güçsüz olursa, darb-ı mesel o nisbette güçlü ve açık olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Esâm, "مَثَلًا مَا"daki "مَا"nın tıpkı "فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللهِ" *"Allah'tan bir rahmet ile"* (Âl-i İmran, 159) âyetindeki, sıla ve zâidedeki, sıla ve zaide olduğunu söylemiştir. Ebu Müslim ise, "Kur'an'da ziyade ve lağvin (boş, manasız sözün) bulunmasından Allah'a sığınırım" demiştir. Doğru olan Ebu Müslim'in sözüdür. Çünkü Cenab-ı Allah, Kur'an'ı "Bir hidayet ve beyan" olarak nitelemiştir. Onda lağvin olması, bu sıfata aykırıdır.

"بَعُوضَةً" kelimesinin iki kıraati vardır:

1) Mansub olarak (fethalı) okunması... Bu kıraate göre: "مَا" lafzında iki vecih vardır:

a) "مَا"nın mebni olmasıdır. Bu, kendisine nekire bir isim eklendiğinde, o, nekire isim onu müphem kılar ve ona hususi olmaktan uzak ve daha umumi olan bir mana kazandırır. Bunun izahı şudur: Adam, arkadaşına: "Bana bir kitap ver, ona bakayım" dediğinde arkadaşı ona bazı kitaplar verse, adam: "Ben başka kitap istemiştim" diyebilir. Ama arkadaşına "اَعْطِنِ كِتَابًا مَا" "Bana herhangi bir kitap ver" demiş olsaydı, ona: "Ben başka kitap

istemiştim" demesi doğru olmazdı. Çünkü sözün takdiri "Bana hangi kitap olursa olsun bir kitap ver" demektir.

b) "مَا"nın, sıfat yerine geçen cins ismi ile izah edilen bir nekire olmasıdır.

2) "بَعُوضَةٌ" şeklinde merfu okunması. Bunda da "مَا" için iki vecih vardır: a) Sılası cümle olan bir mevsul olması. Çünkü âyetin takdiri "هُوَ بَعُوضَةٌ" demektir. Buna göre, mübteda "تَمَامًا عَلَى الَّذِى اَحْسَنَ" (En'am, 154) âyetinde hazfedildiği gibi, burada da mahzuftur.

b) "مَا"nın bir istifham (soru edatı) olmasıdır. Çünkü Cenab-ı Hak, اِنَّ اللهَ لَا يَسْتَحْيِى اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا *"Allah misal getirmekten utanmaz"* deyince, sanki bundan sonra da mesel getirme hususunda sivrisinek ve ondan üstün olana ne hâcet? Allah dilerse ondan da küçük olanı mesel irâd edebilir. Nitekim: "Falanca ne verdiğine hiç bakmaz; bir dinar, iki dinar ne oluyor ki?" denir. Bundan maksat "O bundan da çoğunu hibe der" demektir.

BEŞİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "Darb-ı mesel" ifadesinin dayanağı "darbu'l-lebin" (Kerpicin kalıba dökülmesi) ve "darbu'l-hâtem" (Yüzüğün kalıba dökülmesi) ifadesidir."

***ALTINCI MESELE:* "مَثَلًا مَا بَعُوضَةً" Tabirinin İ'rabı Hakkında**

"بَعُوضَةً" lafzı "مَثَلًا" lafzının atf-ı beyanı veya "يَضْرِبُ" fiilinin mef'ulu olarak mansubdur. "مَثَلًا" kelimesi ise, nekre "بَعُوضَةً" kelimesinin mukaddem (önce gelen) halidir. Yahut da "بَعُوضَةً، يَجْعَلُ" manasına "يَضْرِبُ" fiilinin, iki mef'ulünden ikincisidir.

Bu, "مَا" ismi mevsul veya müphemlik ifade eden "مَا" olduğu zaman böyledir. Eğer, "بَعُوضَةً" kelimesinin açıklayıcısı durumunda olursa, bu durumda tefsir ettiği şeye tabi olur. Hem müfessir (açıklayıcı) hem müfesser (açıklanan)in tamamı ya atf-ı beyandır veya mef'ul makamındadır. Bu durumda "مَثَلًا" kelimesi, tekaddüm eden bir haldir. Kelimenin "بَعُوضَةٌ" şeklinde merfu okunması, mahzûf mübtedanın haberi sayılması sebebiyledir.

"مَا" lafzının mevsul ve mevsuf veya istifham olması durumunda mesele açıktır. "مَا"nın ibhâmiyye (müphemlik ifade eden) olması durumunda "بَعُوضَةً"in merfu okunması, cevap olduğu içindir. Sanki biri "O nedir?" demiş de, cevaben "بَعُوضَةٌ" yani هُوَ بَعُوضَةٌ "O sivrisinektir" denilmiştir.

***YEDİNCİ MESELE:* "بَعُوضَةً" Kelimesinin İştikakı**

Keşşaf sahibi şöyle demiştir: "بَعُوضَ" kelimesinin iştikak ettiği kök, kısım ve parça mânasına gelen "الْبَعْضُ" lâfzıdır. "الْبِضْعُ" ve "الْعَضَبُ" kelimeleri de böyledir.

Nitekim "بَعَّضَهُ الْبَعُوضُ" (Sivrisinek onu ısırdı) denilir. "بَعْضُ الشَّيْءِ" lâfzı da bu mânadandır. Çünkü, "بَعْضَ" o şeyin bir parçasıdır. "الْبَعُوضُ" aslında "الْقَطُوعُ" kelimesi gibi "feûl" vezninde bir sıfattır. Ne var ki, daha çok isim olarak kullanılmıştır. Âlimlerden bir kısmı, "الْبَعُوضُ" lâfzının bir şeyin kısmı mânasına gelen "بَعْضُ الشَّيْءِ" terkibinden geldiğini söylemiştir. Sivrisinek cisminin ve kütlesinin ufak ve küçük olmasından dolayı, "الْبَعُوضُ" olarak isimlendirilmiştir. Bir de bir şeyin parçası, bütüne kıyasla az olduğu için, bu adı almıştır. En kuvvetli görüş ise, birinci görüştür. Sahib-i Keşşâf, devamla şöyle demiştir: Sivrisinek, Allah'ın ilginç yaratıklarından birisidir, çünkü kendisi son derece küçük olmakla beraber hortumu da küçüktür; aynı zamanda onun içi de boştur. Ancak ne var ki, o çok küçük hortumuna ve içinin boş olmasına rağmen, bir kimsenin parmaklarını hurma tatlısına daldırması gibi, çok kalın olmasına rağmen filin ve camışın derisine batırabilir. Bunun sebebiyse, Cenab-ı Hakk'ın, onun hortumunun ucunda bir tür zehir yaratmış olmasıdır.

***SEKİZİNCİ MESELE:* "فَمَا فَوْقَهَا" Tabirinin İzahı**

Cenâb-ı Hakk'ın "فَمَا فَوْقَهَا" ifâdesinde iki vecih bulunmaktadır.

1) Bu ifadeden maksadın, sinek, örümcek, eşek ve köpek gibi cüsse bakımından sivrisinekten daha büyük hayvanlar olmasıdır. Çünkü müşrikler Cenab-ı Allah'ın böylesi şeylerle bir temsilde bulunmasını yadırgamışlardır.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, bu ifadeyle cüsse bakımından sivrisinekten daha küçük olan canlıları murat etmiş olmasıdır. Muhakkik âlimler, birkaç sebepten ötürü, bu görüşe meyletmişlerdir:

a) Bu temsilden maksat, putları tahkîr etmektir. Kendisine benzetilen şey, ne kadar önemsiz ve değersiz olursa, bu babda elde edilecek maksat o nispette mükemmel olur.

b) Bu temsilden maksat, Cenâb-ı Hakk'ın basit ve önemsiz şeyleri mesel olarak getirmekten imtina etmemiş olmasıdır. Bu gibi yerlerde, ikinci defa zikredilen şeyin birincisinden daha önemsiz olması gerekir. Meselâ, "إِنَّ فُلَانًا يَتَحَمَّلُ الذِّلَّةَ فِي اكْتِسَابِ الدِّينَارِ وَفِي اكْتِسَابِ مَا فَوْقَهُ" "Falanca, bir dinâr ve ondan daha azını elde etme hususunda zillete katlanır" denilir. Çünkü bir dinardan daha azını kazanma hususunda zillete katlanmak, dinarı kazanmadaki zillete katlanmasından daha şiddetlidir.

c) Bir şey ne kadar küçük olursa, onun sırlarına muttali olmak o nispette güçleşir. Buna göre, o şey, ancak Allah'ın ilminin kuşatabileceği

derecede küçük olduğunda, onunla mesel getirmek, hikmetin mükemmelliğine delalet etme bakımından, büyük şeyin mesel olarak getirilmesinden daha güçlü olur.

"فَمَا فَوْقَهَا"nın sivrisinekten daha büyük canlıları ifade ettiğini söyleyenler, buna iki hususu delil getirmişlerdir:

1) "فَوْقَ" lâfzı yüksekliğe delâlet eder. Meselâ "هٰذَا فَوْقَ ذَاكَ" denildiğinde, bunun mânası, bunun o şeyden daha büyük olması, demektir. Rivayet olunduğuna göre, adamın biri Hz. Ali'yi methetmişti. Halbuki o adam bu konuda samimi değildi (müttehem idi). Bunun üzerine Hz. Ali ona "اَنَا دُونَ مَا تَقُولُ وَفَوْقَ مَا فِى نَفْسِكَ" (Ben senin dediğinden daha dûn, fakat içinden geçirdiğinden daha yüksek bir mertebedeyim) dedi. Maksadı "Senin düşündüğünden daha üstünüm" demek idi.

2) En küçük hayvan sivrisinek olduğu halde, ondan daha küçüğü nasıl mesel olarak verilir? Birinci kısma cevabımız şudur: Herhangi bir sıfatın, kendisindeki sübûtu, başkasındaki sübûtundan daha kuvvetli durumda olan her şey o sıfat bakımından, daha zayıftan daha kuvvetli olur. Mesela: "Falanca kişi aşağılıkta ve pintilikte falancanın fevkindedir" denildiğinde maksad: "Aşağılıkta ve pintilikte ondan daha aşağıdır" demektir.

Yine "Bu küçüklük itibarı ile şundan üsttedir" denildiğinde, bu, bunun şundan daha küçük olmasını ifade eder. İkinciye cevabımız ise şudur: Sivrisinekten daha küçük olan şey, onun kanadıdır. Nitekim Peygamberimiz (s.a.s.) onu dünyaya bir mesel olarak getirmiştir.[23]

***DOKUZUNCU MESELE:* "اَمَّا" Hakkında**

"اَمَّا" kendisinde şart manası olan bir harftir. Bundan dolayı cevabının başında "ف" gelmesi gerekir. Bu fâ harfi de te'kid manası taşır. Mesela "زَيْدٌ ذَاهِبٌ" (Zeyd gidiyor) dersin. Bunu te'kid etmek, gittiğini kati olarak ifâde etmek istersen "اَمَّا زَيْدٌ فَذَاهِبٌ" (Zeyde gelince, o muhakkak gidiyor) dersin. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki âyette geçen her iki cümlenin "اَمَّا" ile başlatılması, mü'minlerin durumunu son derece övüp, onların bildiklerinin hak olduğunu göstermek, kâfirlerin söyledikleri şeye karşılık da kâfirleri son derece zemmetmek içindir.

***ONUNCU MESELE:* Hak Kelimesinin Lügat Manası**

"اَلْحَقُّ" inkârı caiz olmayan ve var olan bir şey demektir. Bir şey var olup, bulunması kesin olunca "حَقَّ الْاَمْرُ" denilir. وَحَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ "Senin Rabbinin

23 Müfessir, "Dünyanın Allah katında sivrisinek kadar değeri olsaydı, kâfire ondan bir damla su bile içirmezdi" hadisini kastediyor (**İbn Mace,** Zübd, 3).

kelimesi hak olarak gerçekleşti" ve dokusu sağlam olan elbise için de "ثَوْبٌ مُحَقَّقٌ" denilir.

ON BİRİNCİ MESELE

Âyetteki "مَاذَا" hakkında iki vecih bulunmaktadır.

a) "ذَا"nın "اَلَّذِى" mânasında ism-i mevsûl olmasıdır. Buna göre "مَاذَا" iki ayrı kelime olmuş olur.

b) "ذَا"nın "مَا" ile birlikte bir isim olarak kabul edilmesidir ki, bu durumda o, tek bir kelimedir. Buna göre bu kelime iki durumda bulunmaktadır. Birincisi: Mübtedâ olmak üzere mahallen merfûdur. Haberi ise, sılasıyla beraber "ذَا"dır. İkinciye göre ise, tek başına "مَا" hükmünde kabul edilerek, sanki "مَا اَرَادَ اللهُ" demişsin gibi, mahallen mansûb kabul edilmesidir.

***ON İKİNCİ MESELE:* İrade Hakkında Önemli Bir İzah**

İrade, akıllı bir kimsenin nefsinde hissettiği ve iradesi ile ilmi, kudreti, elemi ve lezzeti arasında açık bir fark bulunmasına vesile olan bir mahiyettir. Durum böyle olunca, irâdenin mahiyetini tasavvur tarife muhtaç değildir. Kelamcılar, "İrade, meydana gelişte değil de, meydana getirme hususunda caiz olan şeyin iki tarafından (olup olmamasından) birinin diğerine üstünlüğünü gerektiren bir sıfattır" demişlerdir. Biz, tarifte geçen "meydana getirme hususunda" kaydı ile, bunun kudretle karışmasından kaçınmış olduk.

Âlimler, iradenin Allah'a nispet edilmesinde Müslümanların ittifakı bulunmakla beraber, Allah'ın "murîd" (irade eden) olup olmadığı hususunda ihtilaf ettiler.

Neccariyye fırkası, murîd lafzının selbî (olumsuz) bir mana ifade ettiğini ve "Allah'ın mağlub edilemez ve bir şeye zorlanamaz" manasına geldiğini söylemişlerdir.

Onlardan,[24] bunun subuti (olumlu) bir şey olduğunu söyleyenler de vardır. Bunlar da kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir.

Buna göre Câhız, Kabî ve Ebu'l-Hasan el-Basrî bunun manasının, maslahatı veya mefsedeti (fayda ve zararı) yapmayı da içine alan ilm-i ilahi olduğunu söylemişler ve bu ilmi de, "yapmaya götüren" veya "yapmaktan alıkoyan sebep" (Dâi ve Sârif) diye isimlendirmişlerdir. Bizim âlimlerimiz ile (Mu'tezile'den) Ebu Ali, Ebu Hâşim ve onlara tabi olanlar, iradenin ilme

24 Burada, mu'tezilileri kastediyor.

ilave bir sıfat olduğunu söylemişlerdir. Sonra bu irade sıfatı, ya zati -ki bu Neccariyye'nin ikinci görüşüdür- veya manevi olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Bunun manası iradenin ya kadim olmasıdır -ki bu Eş'ariyye'nin görüşüdür- veya muhdes (sonradan olma) olmasıdır. Muhdes olması halinde bu sıfat ya Allah ile kaimdir -ki Kerrâmiyye'nin görüşü budur- veya başka bir cisimle kaimdir -ki bu görüşte olan kimse yoktur-, veyahut da o bir mahalde bulunmaksızın mevcuttur. Bu son görüş ise, (Mû'tezile'den) Ebu Hâşim, Ebu Ali ve onların talebelerinin görüşüdür.

ON ÜÇÜNCÜ MESELE:

"اَنَّهُ الْحَقُّ" lafzındaki "hû" zamiri, "مَثَلًا"e râcidir, yahut da "اَنْ يَضْرِبَ" lafzına râcîdir. Müşriklerin مَاذَا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا *"Allah bununla ne kastediyor?"* sözlerinde bir istihza ve hakaret bulunmaktadır. Nitekim Hz. Aişe (r.ah), Abdullah b. Amr b. el-Âs hakkında يَا عَجَبًا لِابْنِ عَمْرٍو هٰذَا "Bu İbn Amr'a da şaşardım!" demiştir.

ON DÖRDÜNCÜ MESELE

"مَثَلًا" kelimesi, temyiz olduğu için mansubtur. Nitekim sen, sana kötü bir cevap veren kimseye: "Sen bununla cevap olarak neyi kastettin?" veya, kötü bir silah taşıyan kimseye de: "Sen bundan silah olarak nasıl yararlanıyorsun" dersin. Veyahut da "مَثَلًا" kelimesi, hal olduğu için mansubtur. Nitekim Cenâb-ı Allah'ın şu âyetinde de böyledir.

هٰذِهِ نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ اٰيَةً *"Bu size bir mu'cize olmak üzere Allah'ın (gönderdiği) bir dişi devedir"* (A'raf, 73).

ON BEŞİNCİ MESELE

Cenâb-ı Allah, مَاذَا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا *"Allah bununla ne kastediyor?"* sözü ile, kâfirlerin inkâr ve küçük görmelerini hikaye ettikten sonra buna, يُضِلُّ بِهٖ كَثِيرًا وَيَهْدِى بِهٖ كَثِيرًا *"Onunla çoğu kimseyi saptırır ve çoğu kimseye onunla hidayet eder"* âyeti ile cevap verir.

Allah'ın, Kulu İdlal Etmesi (Şaşırtması)

Biz, burada, bu manadaki bütün âyetler hususunda kendisine başvurulan bir asıl mesabesinde olduğu için, hidayet ve dalâlete düşürme meselesi üzerinde konuşmak istiyoruz. Önce dalalete düşürmeden (idlâl'den) bahsediyor ve diyoruz ki: Hemze bazen, müteaddi olmayan bir fiili, müteaddi yapmak için gelir. Meselâ "خَرَجَ" (çıktı) fiili müteaddî değildir. "أَخْرَجَ" (çıkardı) dediğinde o fiili müteaddi (mef'ul alan) bir fiil yapmış olursun.

Bazen de hemze müteaddi fiili, lazım (mef'ul almayan) bir fiil yapmak için kullanılır. Nitekim, "كَبَبْتُهُ فَأَكَبَّ" (Ben onu yüzükoyun düşürdüm, o da düşdü) dersin. Bazen de hemze sırf "bulmak" (vicdan) manasını ifade etmek için fiilin önüne gelir. Amr b. Ma'dîkerib'in Süleymoğullarına şöyle dediği nakledilmiştir: "قَاتَلْنَاكُمْ فَمَا اَجْبَنَّاكُمْ وَهَاجَيْنَاكُمْ فَمَا اَفْحَمْنَاكُمْ سَأَلْنَاكُمْ فَمَا اَبْخَاكُمْ" Yani, "Sizinle savaştık fakat sizde korku görmedik (bulmadık), sizi hicvettik fakat susturamadık ve sizden istedik, sizde cimrilik görmedik (bulmadık)." Yine bunun gibi, اَتَيْتُ اَرْضَ فُلَانٍ فَأَعْمَرْتُهَا "Falancanın toprağına geldim ve onu çok ma'mur buldum" denilir. Nitekim el-Muhabbal şöyle demiştir:

تَمَنَّى حُصَيْنٌ اَنْ يَسُودَ خُزَاعَةً فَأَمْسَى حُصَيْنٌ قَدْ اَذَلَّ وَاَقْهَرَ

"Husayn, Huza'a kabilesine efendi olmak istedi, fakat bir anda kendisini zelil ve perişan olmuş buldu."

Bir kimse "Hemze ancak müteaddi olmayan fiili müteaddi yapmak için kullanılır" denilmesi niçin caiz olmasın?" diyebilir. Buna göre Arapların "كَبَبْتُهُ فَأَكَبَّ" sözüne gelince, bundan muhtemelen kastedilen şudur: "Ben onu yüzükoyun düşürdüm, o da kendisini yüzüstü yere attı!" Öyleyse burada fiil iki mef'ulu de hazfedilmiş olduğu halde zikredilmiştir ki, bu pek nadir bir kullanış şekli değildir. Amr b. Ma'dîkerib'in "قَاتَلْنَاكُمْ فَمَا اَجْبَنَّاكُمْ" sözüne gelince bundan murat, "Bizim savaşmamızın, sizin korkaklar olmanızda bir etkisi olmadı." Ve: "Bizim sizi kınamamız, sizi susturmada hiç müessir olmadı" manasıdır. Diğer ifadeler de bu manadadır. Bizim söylediğimiz bu görüş, hemzenin birden fazla manaya gelmesini önlemek bakımından, daha uygundur.

Bu sabit olunca deriz ki: "اَضَلَّهُ اللّٰهُ" (Allah onu idlal etti, saptırdı) sözümüzü iki manaya hamledebiliriz. Birincisi, "Allah onu sapık yaptı"; ikincisi, "Allah onu sapıtmış olarak buldu." "Allah onu sapık yaptı" manasındaki birinci takdire gelince, âyetin lafzında, Allah Teâlâ'nın onu bulunduğu halden saptırıp sapık yaptığını gösteren bir karine yoktur.

Âyetin bu manaya hamledilmesinde iki vecih vardır:

1) Allah onu dinden saptırdı.

2) Allah onu cennetten saptırdı.

"Allah'ın onu dinden saptırması" manasına olan birinci şıkka gelince, lügatte, dinden saptırmanın ifade ettiği mana "Dini terk etmeye çağırmak ve dini o kimseye çirkin göstermek"tir. Allah Teâlâ'nın İblis'e nispet ettiği idlâl (saptırma), bu manaya olan saptırmadır.

Cenab-ı Hak bu hususta şöyle buyurmuştur:

"Hiç şüphesiz o (İblis), apaçık, saptıran bir düşmandır" (Kasas, 15);

"Andolsun ki (ben İblis), onları saptıracağım ve onları olmayacak kuruntulara boğacağım" (Nisa, 119)

"O kâfirler: 'Ey Rabbimiz, cin ve insanlardan bizi saptıranları göster, bize de onları ayaklarımızın altına alalım' derler" (Fussilet, 29);

"Şeytan onlara kötü amellerini güzel gösterdi de onları yoldan saptırdı" (Neml, 24) .

"İş olup bitince şeytan der ki: Şüphesiz Allah size hak vaadde bulundu. Ben de size vaadde bulundum, ancak vaadimde durmadım. Benim sizin üzerinizde hiçbir hükmüm (nufüzum) yoktu. Ancak ben sizi çağırdım, siz de davetime icabet ettiniz. Öyleyse beni kınamayınız, kendinizi kınayınız" (İbrahim, 22).

Cenâb-ı Hak, bu tür saptırmayı Firavun'a da nispet etmiş ve şöyle buyurmuştur:

"Firavun kavmini saptırdı, onları hidayete ulaştırmadı" (Taha, 79). Ümmet, bu manada saptırmanın Allah Teâlâ hakkında caiz olmadığı hususunda icma etmiştir. Çünkü Allah Teâlâ, ne küfre davet etmiş, ne de küfrü hoş göstermiştir. Aksine O, küfürden nehyetmiş, men etmiş ve küfre karşı büyük bir ceza tehdidinde bulunmuştur.

İdlâl (saptırma)'in lügavi, asli manası bu olunca ve bu mana da icma ile Allah hakkında caiz olmayınca, bu kelimeyi zahiri manası ile anlamanın caiz olamayacağı hususunda bir icma'ın meydana geldiği sabit olur. O zaman cebr ve kader akidelerinden yana olanlar, bu kelimeyi te'vile ihtiyaç duymuşlardır.

Cebre inananlara gelince, onlar bu lafzı, "Allah Teâlâ'nın insanlarda sapıklık ve küfrü yarattığına, onları imandan alıkoyduğuna ve böylece onlar ile iman arasına girmiş olduğu" anlamına almışlardır. Onlar, çoğu kez: "Esasında bu lafzın dildeki hakiki manası budur. Çünkü nasıl ki ihraç ve idhâl, bir şeyi girdirmek ve çıkartmak manasına ise, idlâl de bir şeyi saptırmaktan ibarettir" demişlerdir. Mu'tezile, bu te'vilin, ne kelimenin lügattaki hakiki manası itibari ile, ne de akli deliller itibarı ile caiz olmadığını söylemiştir.

Kelimenin lügattaki hakiki manası itibarı ile caiz olmamasına gelince, bunu birkaç yönden açıklayabiliriz:

1) Lügat itibarı ile, başkasını bir yola girmekten zorla ve cebren men eden kimseye "O onu idlâl etti" denilemez; aksine "O, onu o yoldan men etti ve ondan geri çevirdi" denilir. Araplar, bir kimse, başkasına durumu karışık gösterip, onda yolu bulmasını zorlaştıracak şüpheler uyandırdığı, o kişi de yolunu bulamadığı zaman ancak "O onu yoldan idlâl etti (saptırdı)" derler.

2) Allah Teâlâ, Firavun ve İblis, kendilerine icabet edenlerin kalplerinde, ümmetin ittifakı ile, sapıklığı yaratmamış olmakla beraber, onları saptırmış (mudil) kimseler olarak vasfetmiştir. Cebriyye'nin görüşüne gelince, bunun sebebi, onlarca, kulların bir şey meydana getirmeye kâdir olamamalarıdır. Kaderiyye'nin görüşünün sebebi ise, kulun bu tür bir yaratmaya kâdir olamamasıdır. Bi'l-itifak yaratıcılığı kuldan nefyetmekle beraber, "mudil" (saptıran) ismi hakikaten bulununca anlıyoruz ki "mudil", lügatte sapıklığı yaratanı ifade etmek için konulmamıştır.

3) İdlâl, hidayetin karşılığı (zıddı)dır. "Ona hidayet yollarını gösterdim, ama o hidayete ermedi" denilebildiği gibi, aynı şekilde, "Onu saptırmaya çalıştım ama o sapmadı" da denilebilir. Bu böyle olunca saptırmak (idlâl) kelimesini, "sapıklığı yaratmak" manasına hamletmek imkânsız olur.

Bu te'vilin akli deliller itibarıyla caiz olmamasına gelince, bu da birkaç yöndendir:

1) Eğer Cenâb-ı Allah kulda dalaleti yaratsa, sonra onu iman etmekle mükellef tutsa, şüphesiz ona iki zıd şeyi bir araya getirmeyi emretmiş olurdu. Bu da sefeh (akılsızlık) ve zulümdür. Halbuki Cenab-ı Hak:

"Rabbin kullarına zerrece zulmetmez" (Fussilet, 46);

"Allah hiç kimseyi gücü yetmeyeceği şeyle mükellef (sorumlu) tutmaz" (Bakara, 286) ve

"(Allah) din (işlerinde) üzerinize hiçbir güçlük yüklemedi" (Hacc, 78) buyurmuştur.

2) Eğer Allah Teâlâ cehaleti yaratsaydı ve mükellefler için durumu karışık yapsaydı, kulunu mükellef tuttuğu şeyi açıklamış olmazdı. Halbuki Ümmet-i Muhammed, Cenâb-ı Hakk'ın açıklayıcı olduğunda ittifak etmişlerdir.

3) Hak Teâla kullarında dalaleti yaratsa ve onları imandan alıkoysaydı, onlara kitap indirmesinin ve peygamber göndermesinin bir faydası olmazdı. Çünkü elde edilmesi mümkün olmayan bir şeyi elde etmek için gayret göstermek, boşuna yorulma ve akılsızlık olurdu.

4) İdlâli, "dalaleti yaratma" manasına almak, birçok âyet-i kerime ile de tezat teşkil eder. Mesela:

"Onlara ne oluyor ki iman etmiyorlar" (İnşikâk, 20);

"Onlara ne oluyor da öğütten yüz çeviriyorlar" (Müddessir, 49);

"İnsanların, kendilerine hidayet (rehberi) geldiği zaman, iman etmelerine 'Allah bir insanı mı peygamber olarak gönderdi?' demelerinden başka birşey mani olmadı" (İsrâ, 94) âyetleri gibi. Böylece Cenâb-ı Hak, onların iman etmelerine kesinlikle bir maninin bulunmadığını açıklamış oldu. Onların imandan yüz çevirmelerinin sebebi, Allah'ın insan peygamberler göndermiş olmasını inkâr etmeleridir. Allah Teâla bu hususta:

"İnsanlara hidayet geldiği zaman onların iman etmelerini ve Rablerinden mağfiret istemelerini...'den başka birşey men etmedi" (Kehf, 55);

"Siz ölüler iken sizi dirilttiği halde Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz" (Bakara, 28); *(Hak tan) nasıl döndürülüyorsunuz?"* (Yunus, 32) ve *"(Haktan nasıl çevriliyorsunuz"* (Mü'min, 62) buyurmuştur. Eğer Cenâb-ı Allah onları dinden saptırmış ve imandan çevirmiş olsaydı, bu âyetler batıl olurdu.

5) Allah Teâlâ, İblis'i, askerlerini insanları dinden saptırma, haktan yüz çevirtme hususunda onun yolunca gidenleri kınamış ve kulları ile peygamberlerine şu âyetleri ile, şeytandan kendisine sığınmalarını emretmiştir.

"De ki, o vesvese veren şeytanın şerrinden insanların Rabbi, Meliki ve Ma'budu (olan Allah'a) sığınırım" (Nas, 1-4);

"De ki: Sabahın Rabbine sığınırım" (Felak, 1);

"De ki: Rabbim, şeytanların dürtüştürmelerinden (vesveselerinden) sana sığınırım" (Mü'minûn, 97);

"Kur'ân okuduğun zaman, o koğulmuş şeytandan Allah'a sığın" (Nahl, 98).

Şayet Allah, kullarını şeytanın saptırdığı gibi dinden saptırsaydı, şeytanın hak ettiği gibi O da bir kınanmayı hakeder, şeytandan isti'âzenin (sığınmanın) gerektiği gibi Allah'tan da sığınmak gerekirdi ve Allah kullarının çoğunu saptırmış olacağı için, O'nu düşman edinmek gerekirdi. Nitekim aynı sebepten dolayı İblis düşman kabul edilmiştir. Bu durumda,

Allah'ın payı daha çoktur. Çünkü İblis'in saptırmasının (idlâlinin), dalaletin meydana gelmesi hususunda varlığı yokluğu birdir. Halbuki Cenâb-ı Hakk'ın idlâli böyle değildir. Çünkü Allah dalaletin meydana gelmesinde bizzat müessirdir. Bu sebeple böyle bir hükümden dolayı da İblis'i bütün kötülüklerden münezzeh kabul edip, kötülüklerin tamamını Allah'a vermek gerekir ki, bu durumda kınama işi, İblis'ten tamamıyla uzaklaşıp Allah'a dönmüş olurdu. Allah ise zalim kimselerin bu tür görüşlerinden münezzehtir.

6) Cenab-ı Hak, dinden saptırmayı kendisinden başkasına nispet etmiş ve onları bundan dolayı kınayarak şöyle demiştir:

وَاَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَمَا هَدٰى *"Firavun kavmini saptırdı ve onları hidayete ulaştırmadı"* (Taha, 79); *Sâmîri onları saptırdı"* (Taha, 85);

"Eğer yeryüzündekilerin çoğuna itaat edersen, onlar seni Allah yolundan saptırırlar" (En'am, 116);

"Allah yolundan saptıranlara, hesab gününü unuttukları için, pek çetin bir azap vardır" (Sâd, 26); İblis'ten naklederek;

"Onları mutlaka saptıracağım, onları kuruntulara boğacağım ve onlara emredeceğim de..." (Nisa, 119).

İşte bunlar ya gerçekte dinden başkalarını saptırmışlardır, veyahut Allah onları saptırmıştır. Veyahut da idlâl (saptırma), müşterek olarak hem Allah, hem de bu âyetlerde bahsedilenler vasıtasıyla meydana gelmiştir. Bu durumda, eğer onlar değil de, Cenab-ı Allah insanları saptırmış ise, Allah onlara iftira etmiş olur. Çünkü kendi işini, iftira edip onlara yüklemiş ve onları yapmadıkları işten dolayı ittiham edip kınamıştır. Halbuki Allah böyle yapmaktan münezzehtir. Eğer Allah bu idlalde onlarla ortak ise, kendisinin ortak olduğu ve onlarla eşit olduğu bir fiilden dolayı onları nasıl kınayabilir? Bu iki husus yanlış olunca, idlâli yaratmanın Allah'a nispet edilmemesinin doğru olduğu anlaşılır.

7) Aşağıda sayacağımız âyetlere göre, Cenâb-ı Allah, sapıklıktan bahsettiği birçok âyette, sapıklığı (idlâli) günahkârlara nispet etmiştir.

"Onunla ancak fasık olanları saptırır" (Bakara, 26);

"Allah zalim olanları saptırır" (İbrahim, 27);

اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ *"Hiç şüphesiz Allah kâfirler güruhuna hidayet etmez"* (Maide, 67);

"Allah, her haddi aşan şüpheci kimseyi böyle şaşırtır" (Mü'min, 34).

"Allah, her haddi aşan yalancı kimseyi böyle şaşırtır" (Mü'min, 28).

Şayet Cenab-ı Allah'a nispet edilen idlalden kasıt, o kimselerin üzerinde bulunduğu bu halleri yaratmak olsaydı, bu zaten bulunanı yeniden meydana getirmek olurdu ki, bu imkânsızdır.

8) Allah Teâlâ, hakka iletmediklerinden dolayı, kâfirlerin taptıkları şeylerin uluhiyyetini nefyederek şöyle demiştir:

اَفَمَنْ يَهْدِى اِلَى الْحَقِّ اَحَقُّ اَنْ يُتَّبَعَ اَمَّنْ لَا يَهِدِّى اِلَّا اَنْ يُهْدٰى *"O halde Hakk'a hidayet edecek olan mı kendisine uyulmaya layıktır, yoksa hidayet verilmedikçe kendi kendine doğru yolu bulamayan mı?"* (Yûnus, 35). Böylece Cenâb-ı Hak, hakka iletemedikleri için, eşyanın rab olmasını nefyetmiş; hakka ilettiği için kendisinin rubûbiyyetini ispat etmiştir. Şayet Cenâb-ı Hak Subhanehu, haktan saptırmış olsaydı, bu durumda hem saptırmak hem de kendisinden ötürü putlara uymayı nehyettiği şey hususunda o putlarla müşterek olmuş olurdu. Hatta, onları geçerdi bile, çünkü putlar hakka götüremedikleri gibi, saptıramazlar da; halbuki Cenâb-ı Hak, hakka ileten ilah olduğu gibi saptırabilir de...

9) Allah Teâlâ, onların kötü fiillerine karşılık onları cezalandırmak ve onlara azab etmek için bu "dalâl" den bahsetmiştir. Eğer maksat, onların içinde bulundukları sapıklık, dalâl olsaydı, bu da onların zaten kendisiyle içiçe oldukları ve kendisine yöneldikleri, kendisiyle lezzet duyup sevinç hissettikleri bir şey dolayısı ile azap ve tehdit olurdu.

Şayet böyle bir şey caiz olsaydı, bu durumda zinadan dolayı zina ile, içki içmekten dolayı içki ile azap etmek caiz olurdu ki bu caiz değildir.

10) Allah'ın: *"(Allah) o (darb-ı mesel ile) fasıklardan başkasını şaşırtmaz. O fasıklar ki Allah'ın ahdini, onu te'kid de ettikden sonra bozarlar"* (Bakara, 26-27) âyeti, Allah'ın bu fiili ancak, kulun kendi iradesi ile Allah'ın ahdini bozan fasıklardan olmasından sonra, darb-ı mesel ile bu idlali meydana getirdiğini açıkça göstermektedir. Böylece bu, kulun fasık olmasından ve ahdi bozmasından sonra meydana gelen idlalin kulun fasıklığından ve ahdi bozmasından başka birşey olduğunu göstermektedir.

11) Allahu Teâla, kitabında kendisine nispet edilen idlâli ya ibtila ve imtihan olarak veya ceza ve ukubet olarak tefsir etmiştir. İbtila olan idlâl hakkında:

"Biz o cehennemin bekçiliklerine meleklerden başkasını memur etmedik. Onların sayılarını da kâfirler için, başka değil, ancak bir fitne (yani imtihan vesilesi) yaptık ki, kendilerine kitap verilenler sağlam bilgi edinsinler, iman edenlerin de imanları artsın. (Hulâsa) hem kendilerine kitap verilen (ehl-i kitap), hem mü'minler şüpheye düşmesinler. Kalplerinde hastalık bulunan (münafıklar) ile kâfirler de "Allah bu (zebanilerin sayısı) ile misal olarak neyi kastetmiştir?" desinler. İşte Allah kimi dilerse böylece şaşırtır, kimi de dilerse ona hidayet eder" (Müddessir, 31) buyurarak, kulunu idlal etmesinin, kulun hakiki maksadını bilemediği müteşabih bir âyet veya müteşabih bir iş indirme şeklinde olduğunu beyan etmiştir. Bu müteşabih ile sapan kimse ise, müteşabihten kastedilen şeye vakıf olmayan ve ondaki hikmetleri düşünemeyen, aksine batıl mücmelin izahı hususunda şüphelere sarılıp kalan kimsedir. Nitekim Allahu Teâlâ: "فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ" *"Kalplerinde eğrilik bulunanlar sırf fitne aramak (çıkarmak) ve (arzusunca onu) te'vil etmek için Kur'an'ın müteşabih olan (âyetlerine) tabi olurlar"* (Âl-i İmran, 7) buyurmuştur.

Ukubet ve cezâ olarak idlal etmesi hakkında da Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

"Boyunlarında bukâğılar, zincirler bulunduğu zaman, onlar (bu vaziyette) sıcak suyun içine sürüklenecekler, sonra ateşte yakılacaklar. Sonra onlara, 'Allah'ı bırakıp da O'na ortak koştuğunuz (putlar) nerede?' denilecek. Onlar da: 'Bizden uzaklaşıp gittiler. Daha doğrusu biz, daha evvel zaten hiçbir şeye tapmıyorduk' diyecekler. İşte Allah kâfirleri böyle şaşırtır." (Mü'min, 71-74). Böylece Cenâb-ı Allah idlâlinin bu iki şeklin dışında olmayacağını açıklamıştır. İdlâl bu iki vecihten biri ile açıklandığında, müşterekliği gidermek için, başka şeyle açıklanmamalıdır. Buna göre idlâlin, küfrü ve dalâleti yaratmaya hamledilemeyeceği sabit olmuştur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca deriz ki: Biz, idlâlin, Arapça'da "batıla çağırmak ve ona karşı teşvik etmek, batılın çirkinliğini gizlemeye gayret etmek" manasına geldiğini açıklamıştık. Bu mana ise Allah için caiz değildir. Bundan dolayı te'vile gitmek gerekir.

Cebriyye'nin te'vilinin batıl olduğunu söylemiştik. Bu sebeple başka te'viller yapmak gerekir:

1) İnsan, sapması hususunda herhangi bir tesiri olmayan bir şey meydana geldiğinde, kendi iradesi ile saptığında; o şey hakkında "O, onu saptırdı" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak putlar hakkında:

رَبِّ اِنَّهُنَّ اَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ *"Yâ Rabbi, o putlar, insanlardan çoğunu idlâl ettiler (saptırdılar)"* (İbrahim, 36), yani "o insanlar, putlar sebebiyle saptılar".

"Hele Yeğüs, Ye'ûk ve *Nesr (putlarınızdan) vazgeçmeyin (dediler). Hakikaten o putlar birçok kimseyi saptırdı"* (Nuh, 23-24); yani insanlardan çoğu, o putlar sebebiyle kendileri saptılar.

وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا *"Sana Rabbinden indirilen (âyetler) andolsun ki onlardan çoğunun azgınlık ve küfrünü artırdı"* (Maide, 68);

"Tebliğim onların sadece kaçışlarını artırdı" (Nuh, 6); yani onlar, onları dine davetim sebebi ile, ancak ondan firarlarını artırdılar.

"Siz onları eğlence edindiniz. Tâ ki bu beni hatırlamayı size unutturdu" (Mü'minûn, 110) buyurmuştur. O alay ettikleri Müslümanlar hakikatte onlara Allah'ı unutturmamışlardı, fakat aksine onlar, kendilerine Allah'ı hatırlatmış ve onları Allah'a çağırmışlardı. Ne varki kâfirlerin onlarla alay etmekle meşgul olmaları, unutmalarına sebeb olduğu için, unutturma işi onlara nispet edilmiştir. Cenâb-ı Allah Berâe (Tevbe) Sûresi'nde de:

"Bir sûre indirildiği zaman içlerinden bazıları, 'Bu sûre hanginizin imanını artırdı?' der. İman etmiş olanlara gelince (bu sûre) daima onların imanını artırır ve onlar birbiriyle müjdeleşirler. Fakat (o sûreler) kalplerinde maraz bulunanların küfürlerine küfür kattı..." (Tevbe, 124-125) buyurmuş ve böylece dini hükümleri ihtiva eden bir sûre, onların durumlarını ortaya koyacak şekilde indiğinde onlardan kimi âyetleri kabul edip âyetlerle imanı artan; kimi de âyetleri kabul etmeyip bu sebeple küfrü artan olunca, iman ve küfrü artırma sûreye nispet edilmiştir. Çünkü onlar sûre indiği için iman ettiler veya kâfir oldular. Aynen bunun gibi hidayet ve idlâl (saptırma) de Allah'a nispet edilmiştir. Çünkü bu hidayet ve dalaletin meydana gelmesi, Allah'ın onlara mesel getirmesi esnasında olmuştur. Yine Hak Teâlâ Müddessir Sûresi'nde;

"O (zebânilerin) sayılarını da kâfirler için başka değil, ancak bir fitne (yani imtihan vesilesi) yaptık ki, ehl-i kitap sağlam bilgi edinsinler ve mü'minlerin de imanları artsın" (Müddessir, 31) buyurmuş ve böylece cehennem bekçisi olan meleklerin sayısını zikretmesinin, inananlar şüphe edenlerden seçilsin

diye, kullarını imtihan için olduğunu bildirmiştir. Sonuç olarak mü'minler âyetleri kabul etmişler, kâfirler ise kabul etmemişlerdir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, imanın artmasını ve küfrü imtihan edilen kullara nispet ederek "لِيَزْدَادَ" ve "لِيَقُولَ" buyurmuştur. Bu âyetin peşisıra Cenâb-ı Hak: مَاذَا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا يُضِلُّ اللّٰهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِى مَنْ يَشَاءُ *"Allah bu (misal) ile neyi kastetmiştir. İşte Allah böyle dilediğini saptırır, dilediğine de hidayet eder"* buyurarak, kullara her iki şeyi de nisbet ettikten sonra, burada da onları saptırma ve hidayet etmeyi kendisine nisbet etmiş, böylece idlâlin (saptırmanın) bu imtihan ile açıklandığını beyan etmiştir. Örfte şöyle denilir. "Aşk beni hasta etti.", "Falanca kadın, falan adamın ahlâkını bozdu." Halbuki o kadın bunun farkında değil. Şair de şöyle demiştir: دَعْ عَنْكَ لَوْمِى فَاِنَّ اللَّوْمَ اِغْرَاءٌ "Beni kınamaktan vazgeç, çünkü kınamak tahrik etmek demektir." Yani kınanan şahıs kınama sebebi ile tahrik edilmiş olur. "Kâfirler imtihan unsuru taşıyan âyetler sebebi ile sapıttılar" manasında idlâlin Allah'a nispet edilmesi caizdir.

Bu âyette (Bakara, 26) de, kâfirler, "Misal vermeye ne gerek var, bunun faydası nedir?" dedikleri ve bu imtihan onlara ağır geldiği için idlâlin Allah'a nispeti yerli yerinde olmuştur.

2) İdlâl birisini dalaletle isimlendirmektir. Buna göre "أَضَلَّهُ" dendiğinde, "O, onu sapık diye adlandırdı ve onun sapık olduğuna hükmetti" manası; "أَكْفَرَ فُلَانٌ فُلَانًا" dendiğinde de "Falanca falancayı kâfir diye adlandırdı" manası anlaşılır. Araplar, Kümeyt'in şu beytini çokça söylerler:

وَطَائِفَةٌ قَدْ اَكْفَرُونِى بِحُبِّكُمْ وَطَائِفَةٌ قَالُوا مُسِيءٌ وَمُذْنِبٌ

"Bir grup sizi sevdiğimden dolayı bana kâfir diyor. Bir diğer grup da "O günahkâr ve kötüdür diyor." Tarafa da şöyle demiştir:

وَمَا زَالَ شُرْبِى الرَّاحَ حَتَّى اَضَلَّنِى صَدِيقِى وَحَتَّى سَاءَنِى بَعْضُ ذٰلِكَ

"İçki içmeye devam ettim, öyle ki arkadaşım beni sapıtmış olarak niteledi ve hatta onlardan bir kısmı da beni kötüledi." Yani şair bu beyitte "اَضَلَّنِى" ifadesi ile, "Beni sapıtmış olarak isimlendirdi" manasını kastetmiştir. İşte bu te'vil (izah) tarzını, Kutrub ve çoğu Mu'tezile kabul etmiştir. Dilcilerden bunu kabul etmeyip "Birisini sapıtmış olarak adlandırdığında, ancak "ضَلَّلْتُهُ تَضْلِيلًا" dersin. Aynı şekilde, bir kimseyi facir ve fasık olarak nitelendirdiğinde "فَسَّقْتُهُ وَ فَجَّرْتُهُ" dersin" demişlerdir. Buna şu şekilde cevap verilir: Her ne zaman bir kimseyi sapıtmış kabul edersen, onun sapıtmış olduğuna hükmetmek gerekir. Bu sebeple bu hüküm, zaten o kabulün

ayrılmaz bir parçasıdır. "Melzûm"un ismini "lazım"a vermek, meşhur bir mecazdır. Böyle bir kullanış mevcuttur da. Çünkü bir adam bir başkası için, "فُلَانٌ ضَالٌّ" (falanca sapıktır) dediğinde, bu adama, "لِمَ جَعَلْتَهُ ضَالًّا" (Onu niçin sapık kabul ettin?) demek câiz olur ki, bunun manası, "Onu niye bu şekilde adlandırdın ve onun hakkında böyle hükmettin?" demektir. İşte bu izah tarzına göre, ulemâ "idlâl"i; hükmetme ve isimlendirme anlamına hamletmişlerdir.

3) "İdlâl", serbest bırakma, cebirle ve zorla bir şeyden engellemeyi terk etmedir. Buna göre, birisi birisini sapıklığıyla başbaşa bıraktığında "أَضَلَّهُ" denilir. Yine ulemâ şöyle demiştir: Bu sözün mecazi olarak kullanıldığı yerlerden birisi de, Arapların, baba, oğlunun terbiyesini uhdesine almadığı zaman, أَفْسَدَ فُلَانٌ ابْنَهُ وَأَهْلَكَهُ وَدَمَّرَ عَلَيْهِ "Falanca oğlunu bozdu, onu helâk etti ve onu mahvetti" demeleridir. Arcîi'nin şu sözü de, bunun gibidir:

أَضَاعُونِي وَأَيُّ فَتًى أَضَاعُوا لِيَوْمٍ كَرِيهَةٍ وَسَدَادِ ثَغْرٍ

"Beni, ben tığ gibi yiğidi zayi ettiler; istenmeyen bir gün ve bir gediği kapamak için." Yine, kılıcını nemli toprakta bırakan, böylece de kılıcı bozulan ve paslanan kimseye أَفْسَدْتَ سَيْفَكَ وَأَصْدَأْتَهُ "Kılıcını bozdun ve onu paslandırdın" derler.

4) "Dalâl" ve "idlâl", Cenâb-ı Hakk'ın:

إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ * يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ

"Şüphesiz günahkârlar bir sapıklık ve çılgın ateşler içindedirler. O gün onlar, yüzleri üstü ateşte sürüklenirler. Onlara: 'Tadın cehennemin dokunuşunu!' denilir" (Kamer, 47-48) âyetinin delaletiyle "azap" ve "azap etmek" anlamlarına gelir. Buna göre Allah onları, "kıyâmet gününde bir sapıklık içinde bulunmak"la vasfetmiştir ki, bu onlara azap etmek demektir. Yine Cenâb-ı Hak:

إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ * فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ * ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ * مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُو مِنْ قَبْلُ شَيْئًا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ

"Boyunlarında lâleler ve zincirler bulunduğu zaman ki, onlar kaynar sular içinde sürüklenecekler, sonra da ateşte tutuşturulacaklar... Sonra onlara, 'Allah'ı bırakıp da şirk koşageldiğiniz şeyler nerede?' denilecek... Onlar da, 'Bizden uzaklaşıp gittiler. Daha doğrusu, biz bundan önce hiçbir şeye tapmazdık' diyecekler. İşte Allah, kâfirleri böyle idlâl eder" (Mü'min, 71-74) buyurmuştur. Bu âyetteki dalâl, azap ile tefsir edilmiştir.

5) "İdlâl"in, helak etme ve geçersiz kılma (iptal) manalarına hamledilmesidir. Meselâ:

اَلَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ اَضَلَّ اَعْمَالَهُمْ *"Allah, küfredip de Allah'ın yolundan yüz çevirenlerin amellerini boşa çıkarmıştır"* (Muhammed, 1) âyetinde olduğu gibi... Yani, amellerini iptâl edip yok etti. Yine, bu kelimenin mecâzî olarak kullanıldığı yerlerden birisi de Arapların şöyle demesidir: Su, süte iyice kaynaşıp karıştığında, ضَلَّ الْمَاءُ فِى اللَّبَنِ "Su, sütün içinde kayboldu" denilir. Yine, birisine bir şey yaptığında, onu, helâk ederek âdeta yok ettiğinde, "اَضْلَلْتُهُ أَنَا" dersin. Aynı şekilde, insanlar ölüyü kabre koyup, onu artık görülmeyecek bir şekilde gizlediklerinde "اَضَلَّ الْقَوْمُ مَيِّتَهُمْ" yani "sahipleri ölülerini örttüler" denir.

وَآبٌ مُضِلُّوهُ بِعَيْنٍ جَلِيَّةٍ وَغُودِرُ بِالْجَوَلَانِ حَزْمٌ وَ نَائِلٌ

"Çıkan suyu, gözeyi daha çok genişletelim derken kaybettiler. Hazm ve Nâil de, (böylece) dolaşmaya terk edildi."

Yine Cenâb-ı Hak, şu âyetle kâfirlerin şöyle dediklerini bildirir:

وَقَالُوا ءَاِذَا ضَلَلْنَا فِى الْاَرْضِ ءَاِنَّا لَفِى خَلْقٍ جَدِيدٍ *"Biz toprakta çürüyüp kaybolduğumuzda mı, hakikaten biz mi yeniden yaratılacağız?"* (Secde, 10), yani biz, yere defnolunup da, bedenlerimiz iyice kaybolduğunda mı, yeniden yaratılacağız?.. Bu manaya göre, "يُضِلُّ اللهُ اِنْسَانًا" sözünün manası, Allah onu helak eder, yok eder, demek olur. Buna göre de, bu izah tarzına göre "idlâl"i Allah'a nisbet etmek caiz olur. "İdlâl'i, dinden saptırma manasına hamlettiğimizde, işte bu vecih söz konusudur.

6) "İdlâf"in, cennetten saptırma manasına alınmasıdır. Mu'tezile, "Hakikatte bu bir te'vil olmayıp, lafzı zahirine hamletmektir. Çünkü âyet, Cenâb-ı Allah'ın onları idlâl ettiğine delalet etmekte, ama âyette Allah'ın onları hangi şeyden idlâl ettiğine, saptırdığına dair bir delalet bulunmamaktadır. İşte bu sebepten dolayı biz âyeti, Cenab-ı Allah'ın onları cennet yolundan saptırmış olduğuna hamlediyoruz" der.. Ve sonra, Kur'an-ı Kerim'de bu manadaki bütün âyetleri aynı anlama hamlederler ki, bu Cubbâî'nin tercihidir.

Çünkü Cenâb-ı Hak: كُتِبَ عَلَيْهِ اَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَاَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ اِلٰى عَذَابِ السَّعِيرِ *"Şeytanın aleyhinde şu yazılmıştır: Kim onu dost edinirse, şüphesiz şeytan onu saptırır ve onu ateşli bir azaba götürür"* (Hacc, 4), yani onu cennetten ve cennet mükâfaatlarından saptırır. Bütün bunlar "إضلال" kelimesindeki "hemze"yi, fiili geçişli yapan hemze olarak düşünmemize göredir.

7) "Hemze"yi ta'diye anlamında değil de, bu meselenin başında izahı geçtiği gibi, "vicdân" (bulmak) manasına hamletmemizdir. Buna göre şöyle denilir: "أَضَلَّ فُلَانٌ بَعِيرَهُ" "Falanca devesini yitik buldu" yani, devesi kayboldu...

Bu sebeple, Allah'ın onları saptırması (idlâl) demek onları sapmış olarak bulması demektir.

8) Cenâb-ı Allah'ın "يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا" âyetinin, kâfirlerin sözünün devamı olmasıdır. Buna göre kâfirler "Allah, kendisinde ne fayda bulunduğunu açıklamadığı bu mesel ile, neyi kastetmiştir?" demiş ve sonra "tehekküm," yani alay yoluyla, "Bununla çoğu kimseyi saptırır, çoğu kimseye de (güyâ) hidayet eder!" diye ilâve etmişlerdir. İşte buna göre bu, kâfirlerin sözlerindendir. Bunun peşi sıra Cenâb-ı Allah onlara cevap olmak üzere, وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ *"Allah bununla, ancak fasık olanları saptırır"*, yani bununla ancak fasık olan sapar... Mûtezile'nin sözünün hepsi budur.

Cebriyye ise şöyle demiştir: Sizin sözünüzü dinledik, meseleyi güzel ortaya koyduğunuzu, tertibinizin güzelliğini ve sözünüzün gücünü itiraf ediyoruz. Fakat biz ne yapalım, sizin bu güzel açıklamalarınızı ve ince delillerinizi bozan üç düşmanınız bulunmaktadır.

1) Bu, "yapmaya götüren sebep" (dâî) meselesidir. Bu şu demektir: İlme ve cehle, hidayete ve saptırmaya kâdir olan, niçin bunu değil de şunu yapmaktadır?

2) Cenâb-ı Hakk'ın "خَتَمَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ" (Bakara, 7) âyetinin tefsirinde geçtiği gibi "ilim meselesi"dir. Bu iki meseleye cevap verme hususunda, güçlü ve derde deva olacak bir çare bulacağınızı sanmıyoruz. Biz şüphesiz olarak biliyoruz ki bunca zekanıza rağmen onların cevapları karşısında zayıf kalacağınız size gizli değildir. Bizim insaf edip, sözlerinizin güzel olduğunu itiraf ettiğimize göre, siz de insaf edin ve bu iki meseleye cevap veremeyip izah edemeyeceğinizi itiraf edin. Çünkü bunu görmemek ve gafil davranmak akıllılara yakışmaz.

3) Kulun fiili, şayet, kendi yaratması ile olsaydı, o zaman ancak kulun yaratmayı istediği fiiller meydana gelirdi. Ne varki herkes ilim tahsil etmek ve doğruyu bulmak ister; cahillik ve sapıklıktan tamamen kaçınır. Buna göre, maksadı sadece ilim tahsili ve doğruyu bulmak olan kul için cahillik ve sapıklık nasıl meydana geliyor? Eğer "Kul için, küfür ile iman, ilim ile cehalet karıştı da böylece cehaleti ilim sanıp, onu meydana getirmeye niyetlendi, bu sebepten de onun için cehalet meydana geldi" dersen,

biz deriz ki, onun, cehaleti ilim sanması hatalı bir zandır. Eğer o kul, onu ilk önce tercih etmiş ise, kendi için cehaleti ve hatayı tercih etmiş demektir ki, bu imkânsızdır.

Eğer biz, "daha önceki bir başka zannı sebebi ile karışıklık olmuş" dersek bu durumda, sonsuza kadar her zannın dayandığı bir başka zannın bulunması gerekir ki, bu da imkânsızdır.

4) Tasavvurat kesbi (kulun kendisinin kazandığı) değildir. Bedihi olan tasdikat da kesbi değildir ve bütün tasdikatlar kesbi değildir. İşte bunlar üç mukaddimedirler:

Birinci Mukaddime: Tasavvuratın kesbi olmadığını izah hususundadır.

Bu böyledir. Çünkü tasavvuratı elde etmeye uğraşan ya onu tasavvur etmiştir veya edememiştir. Eğer onu tasavvur ediyorsa, yeniden onun tasavvurunu meydana getirmeyi istemesi imkânsızdır. Çünkü hasıl-ı tahsil imkânsızdır. Eğer onu tasavvur edemiyorsa, onun zihninin ondan haberi yok demektir. Bir şeyden haberi olmayanın, o şeyi arzu etmesi imkânsızdır.

İkinci Mukaddime: Bedihî olan tasdikatın kesbi olmadığını açıklama hakkındadır. Bu böyledir, çünkü tasdikin her iki tarafının meydana gelmesi, bu, zihnin o tasdike kesinkes hükmetmesi hususunda ya yeterlidir veya yeterli değildir. Eğer birincisi olursa, bu tasdik, bu iki tasavvurla birlikte, müspet veya menfi yönden vücub ifade eder. Böyle olan şey ise kulun kudreti dahilinde değildir. Eğer ikincisi ise, tasdik bedihi olmaz, aksine bu hususta kesin hüküm verilemez.

Üçüncü Mukaddime: Bütün tasdikatın kesbi olmadığını açıklama hakkındadır. Bu böyledir, çünkü bu nazari düşünceler, eğer kulun kudreti dahilinde olmayan şu bedihi tasdikattan mecburen elde edilirlerse, bu nazari düşünceler de kulun kudreti dahilinde olmazlar. Eğer bu nazari şeyler, şu bedihi tasdikattan mecburi olarak meydana gelmiyorlarsa, bu bedihi tasdikat ile o nazari şeylere istidlal edilemez. Böylece de, nazari şeyler hakkında meydana gelen bu inançlar ilim olmayıp, aksine mukallid için hasıl olan inançlar olur ki, konumuz bu değildir. Böylece hidayet ve dalaleti Allah'a isnat etmeme hususundaki sözünüzün, cevap verilemeyecek bu kesin akli izahlarla çatıştığı ortaya çıkmış olur.

Şimdi ise onların yaptıkları te'viller üzerinde konuşalım:

Birinci te'vile gelince, bu te'vil düşer. Çünkü müteşabih âyetlerin indirilmesinin sebeplerin (dailer) harekete geçirilmesinde bir etkisinin olup

olmadığını bilmek lazımdır. Eğer etkisi varsa, sizin sözünüze göre, müteşabih âyetlerin indirilmesinin iki yönden takbih edilmesi (çirkin olduğunun söylenilmesi) gerekir:

a) Biz, "خَتَمَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ" (Bakara, 7) âyetini tefsir ederken, bir tercih meydana geldiği zaman, mutlaka bir vücûbun olması gerektiğini ve her iki halin de eşit olması ile (caiz olması ile) zıddına mani olan vücub arasında bir orta noktanın olmadığına delil getirmiştik. Bu müteşabih âyetlerin indirilmesi tercihte müessir olup, her ne zaman bir tercih meydana gelse mutlaka bir vücubun olduğu sabit olunca, cebr söz konusu olur. O zaman da sizin dedikleriniz batıl olur.

b) Farzet ki bu tesir vücub noktasına varmaz. Ama hiç değilse mükellefin, önünden özür ve illetlerin (engellerin) giderilmiş, izale edilmiş olması gerekir. Bu müteşabihatın, dalal tarafını hidayet tarafına tercih etmesinde bir etkisi olmakla beraber mükellefe indirilmesi, onun taata yönelmemesi hususunda bir özür gibi olur ki, o zaman da bunun Allah'tan olmasının kabih görülmesi gerekir. Eğer mükellefin dalâl tarafını hidayet tarafına tercihe yönelmesinde bu müteşabih âyetlerin bir tesiri yoksa, bu müteşabih âyetlerin onların sapmalarındaki tesirinin oranı, kapının gıcırtısı ve karganın gak! demesi kadar olur. Aynı şekilde, bu takdirde onların dalaletleri bu yabancı şeylere nispet edilemediği gibi, hiçbir sûrette müteşabihata da nispet edilemez. Bu durumda da, onların te'villeri geçersiz olur.

İkinci te'villerine gelince, -ki bu idlâlin, "dalalet ismi verme ve dalalete hükmetme" şeklinde te'vilidir,- bu son derece uzak olmakla beraber, kabulü halinde de beraberinde birçok müşkilleri bulundurmaktadır. Çünkü Allah sapıtan kimseyi dalaletle adlandırmış ve onun hakkında bununla hüküm vermiştir. Eğer mükellef onu yapmamış olsaydı, Cenâb-ı Hakk'ın doğru olan haberi yalana; ilmi ise cehle dönüşmüş olurdu. Bütün bunlarsa muhaldir; muhâle götüren şeyler ise, muhaldir. Böylece, mükellefin onu yapamaması imkânsız, yapması ise vâcip olmuş olur. Bu ise, sizin kaçtığınız ve sonunda şeksiz şüphesiz kendisiyle yüzyüze geleceğiniz "cebr"in ta kendisidir. Burada konu, onların bu babda vermiş oldukları meşhur iki cevaplarına varıp dayanır. Her akıllı olan kimse, aklının bedahetiyle bunun kabul edilemeyeceğini bilir.

Üçüncü te'villerine gelince, ki bu kişiyi kendi başına bırakıp engellememektir. Bu da çocuğun babasına en uygun ve güzel olan şeyin, oğlunu

bundan men etmesi olduğu ama men etmediği zaman da buna "idlâl" (saptırma) denmesidir. Ama çocuk babası onu bundan men ettiği zamanda, men etmediği zaman düştüğü bu ilk mefsedetten (zarardan) daha büyük bir zarara düşebilir. Halbuki buna rağmen, hiçkimse bu durumda "Babası çocuğunu saptırdı ve ifsat etti" demez. Burada iş bunun hilafınadır. Çünkü Allah mükellefi zorla bu mefsedetten men etmiş olsaydı, birincisinden daha büyük bir mefsedetin ortaya çıkması gerekirdi. Bu durumda da "Cenab-ı Hak onu sapıklıktan men etmedi" manasında olmak üzere, nasıl olur da "Allah, mükellefi ifsat ve idlal etmiştir denilebilir?" Oysa ki Cenab-ı Allah, eğer onu men etmiş olsaydı, bu mefsedet daha büyük olurdu.

Dördüncü te'villerine gelince, Kaffal buna itiraz ederek şöyle demiştir: Dalaletin azap manasına geldiğini kabul etmiyoruz.

"Mücrimler dalalet ve çılgın ateş içindedirler" (Kamer, 47) âyetine gelince, buradaki dalaletten muradın, dünyada iken haktan sapma; sü'ur'dan muradın ise ahiretteki cehennem azabında olmak şeklinde olması ve "يَوْمَ يُسْحَبُونَ" âyetinin de "sü'ur"un sılası olması mümkündür. "اِذِ الْاَغْلَالُ فِى اَعْنَاقِهِمْ" (Mü'min, 71) âyetinden "كَذٰلِكَ يُضِلُّ اللّٰهُ الْكَافِرِينَ" (Mü'min, 74) âyetine kadar olan kısımdaki "ضَلُّوا عَنَّا" ibaresinin manası "Batıl oldular, yok oldular, şefaatlerini umduğumuz bu günde kendilerinden istifade edilemedi" demektir. Sonra "كَذٰلِكَ يُضِلُّ اللّٰهُ الْكَافِرِينَ" âyeti, *"Allah, onların amellerini böylece saptırır"* yani "kıyamet günü boşa çıkarır " manasınadır. Bunun manasının, "Allah onları bu dünyada yardımsız bırakır ve onları hakkı kabul etmeye muvaffak kılmaz. Çünkü onlar batıla yakınlık duymuş ve tefekkürden yüz çevirmişlerdir. Allah, onlardan yardımını kesip, onlar kıyamette geldiklerinde, dünyada kendisinden faydalanmayı umdukları amelleri boşa çıkar" şeklinde olması da muhtemeldir.

Beşinci te'villerine gelince ki, bu idlalin (saptırmanın) helak etmek manasına alınmasıdır, bu buraya uygun değildir. Çünkü Cenab-ı Allah'ın وَيَهْدِى بِهِ كَثِيرًا *"Bununla çoğu kimseye hidayet eder"* ifadesi, idlali "helak etmek" manasına almaya manidir.

Altıncı te'villerine gelince ki bu, idlâlin cennet yolundan saptırmak manasına alınmasıdır. Bu da zayıftır. Çünkü Cenab-ı Allah "يُضِلُّ بِهِ" yani "Bu âyetleri dinlemiş sebebi ile saptırır" buyurmuştur. Halbuki cennetin yolundan saptırmak bu âyetleri dinleme sebebiyle değildir. Aksine kulun

kötülükleri yapması sebebiyledir. O halde idlali, o manaya hamletmek nasıl caiz olur?

Yedinci te'villerine gelince ki bu âyetteki "يُضِلُّهُ" lafzını "onu sapıtmış olarak buldu" manasına almaktır. Bu manada kullanılışın bir delili yoktur. "İdlâl"i Allah Teâlâ "bâ" harf-i cerri ile kullanmıştır. Halbuki, vicdan (bulmak) manasına kullanılan idlal "bâ" harf-i cerri ile müteaddi olmaz.

Sekizinci te'villerine gelince bu, bu âyette nazımda kopukluğu gerektirir. Çünkü "يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِى بِهِ كَثِيرًا" âyetine kadar olan kısım kâfirlerin sözü, "وَمَا يُضِلُّ بِهِ اِلَّا الْفَاسِقِينَ" ise arada herhangi bir fasıla olmaksızın, aksine atıf harfi "vav" ile olan, Cenâb-ı Hakk'a ait sözdür. Sonra farzet ki bu, burada sizin dediğiniz gibidir. Ancak Müddessir Sûresi'ndeki:

كَذٰلِكَ يُضِلُّ اللّٰهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِى مَنْ يَشَاءُ *"İşte böylece Allah dilediğini saptırır, dilediğine hidayet eder"* (Müddessir, 31) âyeti ise, Cenab-ı Allah'a ait bir sözdür. İşte idlâl hakkında söylenecekler bundan ibarettir.

Hidayet Kavramı

"Hidayet"e gelince, bu birkaç manada kullanılmıştır:

1) Delalet (yol gösterme) ve beyan (açıklama). Nitekim Cenab-ı Hak:

"اَوَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ اَهْلَكْنَا" *"Bizim nicelerini helak etmemiz onlara (birşeyler) açıklamadı mı?"* (Secde, 26) ve: فَاِمَّا يَاْتِيَنَّكُمْ مِنِّى هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ *"Eğer size benden bir açıklama gelir de her kim benim açıklamama uyarsa..."* (Bakara, 38) buyurmuştur. Bu, ancak, hidayet açıklamadan ibaret olması halinde doğru olur. Yine Cenab-ı Hak:

"Onlar sadece zanlarına ve nefislerinin arzularına uyarlar. Halbuki, yemin olsun, kendilerine Rablerinden o açıklama (hidayet) gelmiştir" (Necm, 23);

اِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ اِمَّا شَاكِرًا وَاِمَّا كَفُورًا *"Biz muhakkak ona yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör (kâfir)"* (Dehr, 3), yani ister şükreder, ister inkâr eder. Buna göre ona her iki halde de hidayet gelmiştir;

وَاَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمٰى عَلَى الْهُدٰى *"Semûd'a gelince, biz onlara yol gösterdik (hidayet ettik), halbuki onlar hidayete körlüğü tercih ettiler"* (Fussilet, 17) ve:

ثُمَّ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذِى اَحْسَنَ وَتَفْصِيلًا لِكُلِّ شَىْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ *"Sonra biz, Musa'ya, ihsan sahibi olana bir nimeti tamamlamak, herşeyi açıklamak, bir hidayet ve rahmet olmak üzere kitabı verdik.*

Umulur ki onlar Rablerine kavuşacaklarına inanırlar" (En'am, 154) buyurmuştur. Bu mü'min hakkında söylenmez.

Yine Cenab-ı Hak, Hz. Davud (a.s.)'a gelen davacılardan naklederek:

وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَا اِلٰى سَوَاءِ الصِّرَاطِ *"Aşırı gitme, bizi yolun ortasına hidayet et"* (Sad, 22) yani ilet.

اِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلٰى اَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَاَمْلٰى لَهُمْ *"Hakikat, kendilerine hidayet besbelli olduktan sonra arkalarına dönenler (irtidat edenler) yok mu, şeytan onları fitlemiştir, onlara zamanı uzun göstermiştir"* (Muhammed, 25),

اَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتٰى عَلٰى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللّٰهِ وَاِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَ *
اَوْ تَقُولَ لَوْ اَنَّ اللّٰهَ هَدٰينِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ * اَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ
لَوْ اَنَّ لِي كَرَّةً فَاَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ * بَلٰى قَدْ جَاءَتْكَ اٰيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا
وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ

"(O azab günü), herkesin "Allah'a itaat hususunda işlediğim kusurlardan dolayı 'Vay hasretime! Hakikaten ben (din ile) eğlenenlerdendim' diyeceği, yahut 'Hakikaten Allah bana hidayet verseydi herhalde muttakilerden olurdum.' diyeceği, yahut azabı görürken 'Dünyaya bir daha dönebilseydim de (o zaman), iyi hareket edenlerden olsaydım' diyeceği (gündür). Allah tarafından ona şöyle buyurulur: Hayır, sana âyetlerim gelmişti de sen onları yalan saymış, (onlara karşı) kibirlenmeye kalkmıştın." (Zümer, 56-59) buyurmuş, böylece gönderdiği âyetlerle kâfire de yol gösterdiğini haber vermiştir. Yine Cenab-ı Hak:

لَوْ اَنَّا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا اَهْدٰى مِنْهُمْ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ *"Yahut, 'Bize de kitap indirilseydi muhakkak onlardan daha fazla hidayete ererdik' dememeniz içindir. İşte size Rabbinizden apaçık bir hüccet, bir hidayet ve bir rahmet gelmiştir."* (En'am, 157) buyurmuştur. Bu kâfirlere bir hitaptır.

2) Âlimler, Allah'ın وَاِنَّكَ لَتَهْدِي اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"Hiç şüphesiz sen sırat-ı müstakime hidayet edersin"* (Şûra, 52) ve: وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ *"Her kavmin bir hidayet edeni vardır."* (Ra'd, 7) âyetlerindeki "تَهْدِي"nin davet edersin" "هَادٍ"nin de "dalalete yahut hidayete çağıran bir davetci" manasına olduğunu söylemişlerdir.

3) Allah'ın imana bağlı lütuflara muvaffak kılmasıdır ki, bu lütufları Allah, mü'minlerin imanlarına karşı bir mükafaat ve imana bir destek olması ve taatlarını artırmaları için verir. Bu mü'minlere verilen sevaptır.

Bunun karşısında da kâfirler için sevabın zıddı vardır. Bu da o kâfirlerden lütufları çekip almaktır ki, buna göre o zaman Allah, onlara hidayet etmediği için onları saptırmış olur. Bu izaha delil Cenab-ı Hakk'ın şu âyetleridir:

وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى *"Hidayete erenlerin Allah hidayetini artırdı"* (Muhammed, 17);

وَيَزِيدُ اللهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى *"Allah hidayete erenlerin hidayetini artırır"* (Meryem, 76);

وَاللهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ *"Allah zâlimler kavmine hidayet etmez"* (Bakara, 258);

يُثَبِّتُ اللهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِي الْاٰخِرَةِ وَيُضِلُّ اللهُ الظَّالِمِينَ *"Allah iman edenleri, dünya ve ahirette sağlam bir sözle güçlendirir. Allah zalimleri ise saptırır"* (İbrahim, 27);

كَيْفَ يَهْدِي اللهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا اَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ *"İman ettikten, Resûl'ün hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine açıklamalar geldikten sonra yeniden küfre dönen bir kavme Allah nasıl hidayet eder? Allah zalimler kavmine hidayet etmez"* (Âl-i İmran, 86).

Allah Teâlâ kendilerine açıklamalar geldiği halde o kâfirlere hidayet etmeyeceğini haber vermektedir. Buna göre hidayet "beyan"dan (açıklamadan) başka bir şeydir. Yine Cenab-ı Hak şöyle buyurmuştur:

وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللهِ يَهْدِ قَلْبَهُ *"Kim Allah'a iman ederse, Allah onun kalbini hidayete erdirir"* (Teğabün, 11) ve: اُولٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْاِيمَانَ وَاَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ *"İşte onların kalplerinde (Allah) imanı yazmış ve onları kendisinden gelen bir ruh ile desteklemiştir"* (Mücadele, 22).

4) Cennet yoluna iletmek. Cenâb-ı Allah şöyle buyurmuştur:

فَاَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا بِاللهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ فَسَيُدْخِلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ وَيَهْدِيهِمْ اِلَيْهِ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا *"İşte Allah'a iman edip de O'na sarılanlar (yok mu?) Allah onları kendisinden bir rahmetin ve lütfun içine sokacak ve onları kendisine (gelen) bir sırat-ı müstakime götürecektir"* (Nisa, 175);

...قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ * يَهْدِي بِهِ اللهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ بِاِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

"Muhakkak ki size Allah'tan bir nur ve apaçık bir kitap gelmiştir. Allah o kitapla, kendisinin rızasına tabi olanları kurtuluş yollarına iletir. Onları, izni ile, karanlıklardan nura çıkarır ve onları müstakim olan bir yola hidayet eder (iletir)" (Maide, 15-16) ve:

وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ فَلَنْ يُضِلَّ اَعْمَالَهُمْ * سَيَهْدِيهِمْ وَيُصْلِحُ بَالَهُمْ * وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ *"Allah yolunda öldürülenler (yok mu?) Allah onların amellerini boşa çıkartmayacaktır. Onlara hidayet edecek, durumlarını düzeltecek ve onları cennete sokacaktır"* (Muhammed, 4-6), Öldürüldükten sonraki hidayet ancak cennete hidayet (iletme)dir.

Bir de Cenab-ı Allah şöyle buyurmuştur: اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِاِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْاَنْهَارُ *"İman edip salih ameller işleyenlere muhakkak ki Rableri, imanları sebebi ile hidayet edecektir. Onların altlarından ırmaklar akar"* (Yunus, 9). Bu Cübbâî'nin te'vilidir.

5) Hidayetin, takdim etmek (öne geçirmek) manasına alınmasıdır. Mesela bir kimse birisini önüne geçirdi mi "هَدَى فُلَانٌ فُلَانًا" denilir. "هُدَى"nın aslı, "هِدَايَةُ الطَّرِيقِ" (yol göstermek) ifadesinden alınmıştır. Çünkü delil (yol gösteren), medlülden (yol gösterilmeden) öncedir. Araplar.اَقْبَلَتْ هَوَادِي الْخَيْلِ "Atların (başları) zuhur etti" derler. Boyun için "هَادِيَ" kelimesi de kullanılır. "هَوَادِي الْخَيْلَ", "Atların boyunları" demektir. Ona bu isim verilmiştir. Çünkü, boyun atın ön tarafını teşkil eder.

6) "يَهْدِي" "hükmeder" manasına gelir. Çünkü mü'minin hidayete erdiğine ve onun bununla isimlendirildiğine hükmedilmiştir. Zira, "هَدَاهُ" "O, ona hidayet etti" diyen kimsenin, bu sözünün hakiki manası "Ona muhtedi (hidayete ermiş) ismini verdi"dir. "Hidayet" lafzı bazen hükmetmek ve isim vermek manasına da alınır. Nitekim Cenab-ı Allah:

مَا جَعَلَ اللهُ مِنْ بَحِيرَةٍ *"Allah Bahire'yi meşru kılmadı"* (Mâide, 103) yani "Ne hükmetti, ne meşru kıldı."; اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللهِ *"Hidayet ancak Allah'ın hidayetidir"* (Âl-i İmran, 73) yani "Hidayet, Allah'ın hidayet olduğuna hükmettiği şeydir" ve:

مَنْ يَهْدِ اللهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ *"Allah kime hidayet etmiş ise hidayete ermiş olan odur"* (Kehf, 17) yani "Allah'ın hidayete erdiğine hükmettiği kimse, muhtedi diye adlandırılmaya müstahaktır" buyurmuştur. İşte bütün bunlar Mu'tezile'nin zikrettiği görüşlerdir.

Biz, daha evvel geçen "idlâl" bahsinde bu hususta fikir beyan etmiştik. Cebriyye burada bir başka izah tarzının bulunduğunu söylemiştir. Bu da hidayetin, hidayeti ve ilmi yaratma manasına alınmasıdır. Nitekim Cenâb-ı Allah:

وَاللهُ يَدْعُوا اِلٰى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"Allah kurtuluş evine sizi çağırır ve dilediğini dosdoğru yola iletir"* (Yunus, 25) buyurmuştur.

Kaderiyye (Mu'tezile) ise birkaç sebepten ötürü, bunun caiz olamayacağını söylemiştir.

a) Arapça'da, zorla ve kerhen birisini bir yola sokmak isteyen kimse için هَدَاهُ اِلَيْهِ "O, onu oraya iletti" denilmesi yerinde olmaz. Ancak böyle yapan için رَدَّهُ اِلَى الطَّرِيقِ الْمُسْتَقِيمِ وَحَمَلَهُ عَلَيْهِ وَجَرَّهُ اِلَيْهِ "O, onu sırat-ı müstakime zorladı, ona sevketti ve onu oraya çekti" denir. "هَدَاهُ اِلَيْهِ" denilmez.

b) Şayet hidayet Allah'ın yaratmasıyla meydana gelseydi, o zaman emir, nehiy, övgü, yerme, sevab ve ıkab diye bir şey olmazdı. Şayet, farzet ki, "Allah hidayeti yarattı, kul da onu kesbetti" denilirse, deriz ki, bu kesb işi iki yönden reddedilir:

1) Kesbin meydana gelmesi ya Allah'ın yaratması iledir veya değildir. Eğer Allah'ın yaratmasıyla ise, Allah onu yarattığı zaman, kulun onu yapmaması imkânsızdır. Allah o kesbi yaratmadığı zaman da kulun onu yapması mümkün olmaz. Bu durumda da zikredilen bütün müşkiller ortaya çıkar. Eğer kesb, Allah'ın yaratmasıyla değil de kulun yaratmasıyla olursa, işte bu zaten bizim (yani Mu'tezile'nin) görüşüdür.

2) Eğer bir fiil Allah'ın yaratması, kulun da kesbi ise, şu üç ihtimalden biri söz konusudur:

a) Ya onu ilk önce Allah'ın yaratıp, sonra kulun kazanması (kesbi);

b) Veya kulun önce o fiili kesbetmesi, sonra Allah'ın onu yaratması;

c) Veyahut da kesbin ve yaratmanın aynı anda olması. Eğer onu Allah önce yaratmışsa, kul onu kesbetmeye mecbur olur. Böylece de ilzam (cebr ve zorlama) meselesi geri gelir. Eğer kul, o fiili Allah'ın yaratmasından önce kesbetmiş ise, Allah onu yaratmaya mecbur demektir. Eğer kesb ve yaratma aynı anda olmuş ise, bu işin meydana gelmesi ancak kul ile Allah'ın ittifakından sonra mümkündür. Fakat böyle bir ittifakı bilemeyiz. Bu sebeple, böyle bir ittifakın bulunmaması gerekir. Yine bu ittifakın, ancak başka bir ittifaka dayanması gerekmektedir. Çünkü bu kulun kesbi, Allah'ın yaratması iledir. Bu ise sonsuz ittifaklara götürür ki imkânsızdır. Mu'tezile'nin bu hususdaki sözü budur.

Cebriyye ise şöyle demiştir: Biz, bu fiillerin dolaylı veya dolaysız yaratıcısının Allah olduğuna, herhangi bir ihtimal ve te'vil götürmeyen, akli delillerle istidlal etmiştik. Sizin sarıldığınız izah tarzlarınız ise, çeşitli ihtimalleri taşıyan nakli izahlardır. Halbuki kesin olan bir şeye, muhtemel

olan şey karşı koyamaz. Bu nedenle bizim dediklerimizi kabul etmek gerekir. Muvaffakiyyet Allah'tandır.

ON ALTINCI MESELE: Hidayette Olanlar Az Oldukları Halde Çok Diye Nitelenmeleri

Birisi şöyle diyebilir: Hidayete erenlerin sayısı az olduğu halde, Cenab-ı Allah onları niçin "çok" olarak tavsif etmiştir? Çünkü Allah: *"Şükredici kullarım pek azdır"* (Sebe, 13) ve: وَقَلِيلٌ مَا هُمْ *"Onlar ne kadar azlar."* (Sâd, 24) buyurmuş, hadiste de اَلنَّاسُ كَاِبِلٍ مِائَةٌ لَا تَجِدُ فِيهَا رَاحِلَةً *"İnsanlar yüz deve gibidir ki, o yüz deve içinde binecek bir deve bulamazsın."*[25] ve اَلنَّاس أَخْبَر قلة *"İnsanlar onların az olduklarını söylediler"* hadisleri de bunu teyid eder. Bunun cevabı şöyledir: Hidayete ermiş insanlar aslında çokturlar. Onların "az" olarak nitelendirilmeleri, ancak dalalet ehline kıyasladır. Yine hidayete erenler az da olsalar, hakikatte çok sayılırlar. Onlar görünüşte az olsalar bile, hakikat itibarı ile "çok" olarak adlandırılmışlardır.

ON YEDİNCİ MESELE: Fısk ve Fâsık

Ferra,"Fasık" kelimesinin aslının "فَسَقَتِ الرُّطْبَةُ مِنْ قِشْرِهَا" (Taze hurma kabuğundan çıktı) ifadesinden alındığını söylemiştir. Buna göre sanki fâsık "taatten çıkan" manasına gelir. Zarar vermek için deliğinden çıkan fareye de "فُوَيْسِقَةٌ" denir.

Ehl-i kıble, fâsığın mü'min mi kâfir mi olduğu hususunda ihtilaf etmiştir. Bizim âlimlerimize göre fâsık mü'mindir; Haricilere göre, kâfirdir. Mu'tezile'ye göre ise ne mü'min ne kâfirdir. Mûtezile Cenab-ı Allah'ın:

"İmandan sonra fasıklık ne kötü bir isimdir." (Hucurât, 11);

"Münafıklar, fasıkların ta kendisidir" (Tevbe, 67) ve:

"Allah size imanı sevdirdi ve onunla kalplerinizi süsledi; size küfrü, fıskı ve isyanı kerih gösterdi" (Hucurât, 7) âyetleri ile istidlâl etmişlerdir. Bu mesele uzun olup kelam kitaplarında yer almıştır.

ON SEKİZİNCİ MESELE: Ahdi Nakzetme

Âlimler اَلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ *"O (fasıklar), te'kid ettikten sonra Allah'ın va'dini bozarlar"* âyetinden ne murat edildiği hususunda ihtilaf etmişler ve şu görüşleri belirtmişlerdir:

1) Bu misaktan maksat, Allah'ın kullarına, kendisinin birliğini, peygamberinin doğruluğunu gösteren delilleridir. Böylece bu, tevhide sarılma

25 **Müslim,** Fedâilü's-sahabe, 232 (4/1973)

hususunda bir ahd ve misak (söz) olmuş olur. Çünkü bu deliller ile zikrettiğimiz tevhide ve Hz. Peygamber'in doğruluğuna sarılmak gibi şeyler demektir. İşte bundan ötürü de Cenab-ı Allah'ın وَاَوْفُوا بِعَهْدِى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ *"Siz bana olan ahdinizi (sözünüzü) yerine getirin ki, ben de size olan ahdimi yerine getireyim"* âyeti pek yerinde olmuştur.

2) Bununla Cenâb-ı Hakk'ın, kendisine;

وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَهُمْ نَذِيرٌ لَيَكُونُنَّ اَهْدٰى مِنْ اِحْدَى الْاُمَمِ فَلَمَّا جَاءَهُمْ نَذِيرٌ مَا زَادَهُمْ اِلَّا نُفُورًا *"Onlar, kendilerine azap ile korkutan bir peygamber gelirse, diğer ümmetlerin herhangi birinden daha ziyade doğru yolu tutacaklarına, olanca yeminleri ile Allah'a ahdetmişlerdi. Fakat onlara azap ile korkutan bir peygamber gelince, bu onların, (haktan) uzaklaşmadan başka bir şeylerini artırmadı"* (Fâtır, 42) âyetiyle işaret ettiği kimselerin kastolunmuş olması da muhtemeldir. O kimseler, yemin edip söz verdikleri şeyi yapmayınca, Allah Teâlâ onları "ahdini ve misakını bozanlar" diye nitelendirmiştir.

Birinci te'vilin her sapan ve inkar eden hakkında umumi olması mümkündür.

İkinci te'vil ise ancak âyette bahsedilen kimselere hastır, bunun böyle olduğu sabit olunca, birinci te'vilin ikinci te'vilden, iki bakımdan üstün olduğu ortaya çıkar.

a) Birinci te'vile göre âyeti, umumi manaya almak mümkündür. İkincisine göre tahsis gerekir.

b) Birinci takdire göre fasıkları kınamak gerekir. Çünkü onlar, Allah'ın, enfüste ve âfakta (kendilerinde ve âlemde) açıkladığı, netleştirdiği, tekrarladığı ve indirdiği tenzîlî delillerle de sağlamlaştırıp muhkem kıldığı ahdi bozmuşlardır.

Bir de Cenâb-ı Allah, bu delilleri onların akıllarına yerleştirmiş ve bunları kuvvetlendirmek için peygamberler göndermiş, kitablar indirmiştir. İkinci takdire göre de onları kınamak gerekir. Çünkü onlar, yapmaları gerektiğine inandıkları şeyi yapmamışlardır. Birincisine göre daha çok kınama gerekeceği malumdur.

c) Kaffâl şöyle demiştir: Bu âyetle kastedilmiş olanların, peygamberlerine indirilen kitablarda Hz. Muhammed (s.a.s.)'i tasdik etmelerine dair kendilerinden ahd ve misak alınan; kendilerine, gerek Hz. Muhammed'in gerekse ümmetinin durumu açıklanan Ehl-i kitaptan bir grup olması

muhtemeldir. Böylece bu grup, ahitlerini bozdular, ondan yüz çevirerek Hz. Peygamberin nübüvvetini inkar ettiler.

d) Âlimlerden bir kısmı ise, bununla, insanlar zerreler şeklinde iken ve onları böylece Hz. Âdem (a.s.)'in sulbünden çıkararak, insanlardan almış olduğu misak kastedilmiştir, demişlerdir ki, bu Cenâb-ı Hakk'ın:

وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى *"Onları kendilerine şahit tutarak, 'Ben, sizin Rabbiniz değil miyim' (dedi). Onlar da, 'evet, Rabbimizsin' dediler"* (A'raf, 172) âyetinin manasıdır.

Kelamcılar bu görüşün değersiz olduğunu söylemişlerdir; çünkü Cenab-ı Hakk'ın, kullarını, unutma ve yanılma ile bilgisi kalplerinden kaybolup giden şeylerden sorumlu tutmayacağı gibi, hatırlayamadıkları bir misak sebebiyle de kullarının aleyhine ihticâcda bulunmaz. O halde, nasıl olur da, bu sebeple onları kınar?

e) Cenâb-ı Hakk'ın yaratıklarına olan ahdi üç tanedir:

1) Birinci ahit: Hz. Âdem'in bütün zürriyetinden aldığı ahittir ki, bu O'nun rububiyyetini ikrardan ibarettir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ *"Hani Rabbin almıştı..."* (A'raf, 172) sözüyle anlatılmıştır.

2) İkinci ahit: Peygamberlerine tahsis etmiş olduğu ahittir ki, bu ahde göre peygamberler peygamberliklerini tebliğ, Allah'ın dinini ikame edecek ve onda ayrılığa düşmeyeceklerdir. Bu da;

وَاِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيّٖنَ مِيثَاقَهُمْ *"Hani Allah, peygamberlerden misaklarını almıştı.."* (Ahzâb, 7) âyetinde anlatılan husustur.

Üçüncü ahid: Âlimlerden aldığı ahittir. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hani Allah, 'onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, gizlemeyeceksiniz' diye, kendilerine kitab verilenlerden misak almıştır"* (Âl-i İmran, 187) âyetinde bahsetmiş olduğu husustur. Keşşaf sahibi şöyle demiştir: Âyette geçen "مِيثَاقَهُ" lafzındaki zamir, "ahd"e racidir; ahid de, Allah'ın ahdini kabul edeceklerine dair verdikleri kuvvetli sözdür. "ميعاد" ve "ميلاد" lafızlarının "وَعْدَ" ve "ولادة" manasına gelmesi gibi, "ميثاق" lâfzının da "تَوْثِيق" anlamıma gelmesi câizdir. Zamirin, onlardan âyetlerine, kitaplarına ve peygamberlerine dair ahit aldıktan sonra Allah'a raci olması da caizdir.

***ON DOKUZUNCU MESELE:* Allah'ın Vasledilmesini İstediği Şey**

Cenâb-ı Hakk'ın وَيَقْطَعُونَ مَا اَمَرَ اللّٰهُ بِهٖ اَنْ يُوصَلَ *"Allah'ın birleştirilmesini emrettiği (sıla-i rahmi) keserler"* sözünden, Allah'ın neyi murat ettiği hususunda âlimler ihtilaf ederek, bu hususta birkaç izah tarzı zikretmişlerdir:

1) Bununla, Cenâb-ı Hakk'ın birleştirilmesini emrettiği yakınların hukukunu ve sıla-i rahmi gözetmeyen kimseler murat edilmiştir. Bu, tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın: فَهَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ اَنْ تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ وَتُقَطِّعُوا اَرْحَامَكُمْ *"Demek, idareyi ele alsanız, hemen yeryüzünde fesat çıkaracak ve akrabalık münasebetlerini keseceksiniz öyle mi?"* (Muhammed, 22) âyetinde bahsettiği gibidir. Bu âyette (Bakara, 27), müşriklerin, kendileriyle Hz. Peygamber arasındaki akrabalık bağını kestiklerine işaret vardır. Bu açıklamaya göre, âyet hususi, has olur.

2) Cenab-ı Hak o müşriklere, iplerini mü'minlerin ipine bağlamalarını emretmiştir, ama onlar mü'minlerden ayrılmış, kâfirlerle bütünleşmişlerdir. İşte Allah'ın "وَيَقْطَعُونَ مَا اَمَرَ اللّٰهُ بِهٖ اَنْ يُوصَلَ" buyruğundan maksadı budur.

3) O müşrikler, nizalaşmaktan ve fitne çıkarmaktan nehyolunmuşlardı; halbuki onlar, hep bununla meşgul olmuşlardır.

YİRMİNCİ MESELE: **Yeryüzünde Çıkarılan Fesat**

Cenâb-ı Hakk'ın وَيُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ *"Ve yeryüzünde fesat çıkarırlar"* âyetinde apaçık olan şeyin, buradaki fesat ile, müşriklerle sınırlı kalmayıp başkalarına da geçen fesat murat edilmiştir. Bundan da daha açık olan şey, Hz. Peygamber (s.a.s)'e itaat etmekten insanları alıkoymalarının kastedilmesidir. Çünkü yeryüzündeki salah ve nizamın tamamı ancak Allah ve Peygamberi'ne itaatle olur. Çünkü, İslâm dininin bütün emir ve yasaklarıyla insan kendisine terettüp eden bütün şeyleri yapar, başkasına sataşmayı terk eder. Karşılıklı zulmü ve haksızlıkları terk etmek de bundandır. Zulmün ortadan kaldırılmasında ise, yerlerin ve göklerin kendisiyle ayakta durduğu adalet bulunmaktadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, Firavun'dan bahsederek şöyle demiştir.

اِنِّى اَخَافُ اَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ اَوْ اَنْ يُظْهِرَ فِى الْاَرْضِ الْفَسَادَ *"Ben, onun, sizin dininizi değiştirmesinden veya yeryüzünde fesat çıkarmasından korkuyorum"* (Mü'min, 26).

Hüsrana Düşenler

Sonra Hak Teâlâ, bu işleri yapanların hüsrana uğrayacağını haber vererek اُولٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ *"İşte bunlar, hüsrana uğrayanların ta kendileridir"* buyurmuştur.

Buradaki hüsran hakkında birçok görüş bulunmaktadır.

1) Onların cennet nimetlerinden ümidi kesmiş olmalarıdır. Çünkü hiçbir fert yoktur ki, onun cennette bir ehli ve bir evi bulunmasın!.. Kul eğer Allah'a itaat ederse, buna ulaşır; eğer Allah'a isyan ederse, buna mü'minler varis olurlar... İşte bundan dolayı Cenab-ı Hak:

أُولٰئِكَ هُمُ وَارِثُونَ * اَلَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"İşte bunlar, Firdevs cennetine varis olan varislerin ta kendileridir; onlar orada ebedi kalıcıdırlar"* (Mü'minûn, 10-11) ve:

"Hüsrana uğrayanlar, kıyamet günü hem kendilerini hem de taraftarlarını hüsrana uğratanlardır"(Şûra, 45) buyurmuştur.

2) Onların, yapmış oldukları iyiliklerinden ümitlerini kesmiş olmalarıdır; çünkü onlar, küfürleri sebebiyle iyi amellerini ibtal etmiş ve onlara, bu amellerinden herhangi bir hayır ve sevab ulaşmamıştır. Buna göre âyet Yahudiler ve münafıklar hakkındadır; zira Yahudilerin kendi dinlerine göre yapmış oldukları iyi amelleri vardır; münafıklar da, zâhiren, inançlarında samimi olanların yapmış oldukları amellerin aynısını yapmışlardır. Ne var ki bütün bunlar boşa çıkmıştır.

3) Onların, dünyevi lezzetlerden mahrum kalma korkusundan dolayı, küfürlerinde ısrar etmiş olmalarıdır. Sonra onların bu lezzetlerden mahrum kalmaları, ya Hz. Peygamber'e onlarla cihada izin verildiği zaman veya ölümleri esnasındadır...

Kaffâl (r.a.) şöyle demiştir: Özet olarak diyebiliriz ki "hâsir", bir iş yapıp da, yaptığı işinin mukabilini alamayan herkese itlak edilen umumi bir isimdir. İşte bundan dolayı, böyle bir kimseye hâsir denmiştir. Mesela, bir işe girişip ve onunla ilgili her şeyi yaptığı halde, ondan bir fayda temin edemeyen bir kişi hakkında, "Kaybetti, hüsrana uğradı" denilir; çünkü o, bir şeyler vermesine mukabil, ona karşılık onun yerine geçecek bir şeyler alamamıştır. İşte buna göre, Allah'a isyan eden kâfirler hâsir diye adlandırılmışlardır. Nitekim Cenâb-ı Hak:

اِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ *"İnsan, muhakkak ki bir hüsran içindedir; iman edenler ve amel-i salih işleyenler hariç"* (Asr, 2-3).

"De ki: Size amelce ençok hüsrana uğrayanları bildireyim mi? Dünyadaki işleri boşa gidenler.." (Kehf, 103-104) buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٨﴾

"Allah'ı nasıl inkar ediyorsunuz? Sizler ölüler idiniz de, o sizi diriltti; sonra sizi öldürür, sonra da tekrar diriltir. Sonra O'na döndürüleceksiniz" (Bakara, 28).

Cenâb-ı Hak Subhanehü, buraya kadar "tevhid, nübüvvet ve meâd'ın delilleri hususunda konuşmuştur. Buradan O'nun: يَا بَنِى اِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتِى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ *"Ey İsrailoğulları, sizlere vermiş olduğum o nimetimi hatırlayınız"* (Bakara, 40) âyetine kadarki kısımlarda da, Allah'ın bütün mükelleflere vermiş olduğu nimetler beyan edilecektir. Bu nimetler dört tanedir.

Birincisi: Diriltme nimetidir ki, bu işte bu âyette bahsedilen hususdur. Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın "كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ" (Allah'ı nasıl inkar edersiniz?) ifadesi, her ne kadar bir haber sorma şeklinde ise de, bundan maksat susturmak ve azarlamaktır. Çünkü, nimetin büyüklüğü, bu nimeti verene isyanın da büyük olmasını gerektirir... Bu şöyle açıklanır: Babanın, onu terbiye edip, tahsilini yaptırarak bir okul bitirtip, onu mal mülk sahibi yaparak güzel işlere koyması suretiyle çocuğuna olan nimeti büyüdükçe, çocuğun böyle bir babaya isyan etmesi de çok büyük bir kusur olur. Böylece Cenâb-ı Hak, bununla onları dört elle sarıldıkları küfürden uzaklaştırmak ve imanı kazanmaya teşvik etmek için kendilerine vermiş olduğu büyük nimetlerini hatırlatarak, küfrün ne kadar büyük olduğunu beyan etmiştir.

Böylece Allahu Teâlâ nimetleri içerisinde aslolan nimetinin "hayat vermek" olduğunu hatırlatmıştır. İşte, esas maksat da budur.

Eğer, "Niçin birincisini "فَا" ile diğerlerini ise "ثم" ile atfetmiştir?" denilirse, deriz ki: Çünkü, birinci diriltme hemen ölümü takib eden diriltmedir; ölüme gelince o, ihyadan (yaşamadan) sonra gelir; aynı şekilde eğer onunla neşr kastediliyorsa, ikinci diriltme de ölümden açık bir şekilde sonradır. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Küfrün İzahı Hakkındaki Sünnî ve Mu'tezilî Anlayış**

Mu'tezile şöyle demiştir: Bu âyet, küfrün kullar tarafından olduğuna, birkaç bakımdan delalet etmektedir.

1) Şayet Cenâb-ı Allah, o kullarda küfrü yaratan olsaydı, onları kınamak için كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ *"Allahı nasıl inkâr ediyorsunuz?"* demesi câiz olmazdı.

Nitekim O'nun "Niye siyahî oluyorsunuz? Niçin beyaz tenli oluyorsunuz? Niye sıhhatli oluyorsunuz veya hasta oluyorsunuz?" demesi de caiz değildir. Çünkü bütün bunlar, Allah'ın kullarda yarattığı şeylerdir.

2) Eğer Allah o kullarını taa başında şaki olarak ve cehennem için yaratmış olsaydı; onları yaratmaktan maksadı sadece inkâr etmeleri ve cehenneme düşmeleri olsaydı, nasıl onları kınayarak, "كَيْفَ تَكْفُرُونَ" derdi?

3) Hakim olan Allah'tan, insanlarda küfrü yaratması halinde, onlara "كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ" (Allah'ı nasıl inkâr edersiniz?); onları imandan alıkoyması halinde وَمَا مَنَعَ النَّاسَ اَنْ يُؤْمِنُوا *"İnsanları iman etmekten alıkoyan* ancak..." (İsra, 94); فَمَا لَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ *"Onlara ne oluyor da iman etmiyorlar"* (İnşikâk, 20); onlarda yüz çevirme işini yarattığı halde فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ *"Onlara ne oluyor da öğütten yüz çeviriyorlar."* (Müddessir, 49); onlarda imandan çevrilmeyi yarattığı halde فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ *"Nasıl döndürülüyorsunuz?"* (Fatır, 3) ve فَاَنّٰى تُصْرَفُونَ *"Nasıl çevriliyorsunuz"* (Yunus, 32) demesi nasıl caiz görülür.

Bu tür sözlerin, kullara delil getirmesi babında yer almasından ise, bunlarla Allah'ın kâfirlerle alay etmiş olduğunu söylemek daha evladır.

4) Cenâb-ı Hak, kullarına "كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ" dediği zaman, bu sözü kullarına bir delil olarak sunmak ve onlardan bir cevap almak için mi söylemiştir yoksa böyle değil midir?

Eğer Allah, bir cevap almak için söylememiş ise, bunda bir fayda olmaz ve kullarına böyle hitab etmesi anlamsız olur. Eğer Allah Teâlâ bunu kuluna karşı bir hüccet yöneltmek için söylemiş ise, kul şöyle diyebilir: Hakkımda küfrü gerektirecek birçok şey meydana geldi:

Birincisi: "Sen benim kâfir olacağımı bildin. Küfrümü bilmen, küfretmemi gerektirir."

İkincisi: "Sen, benim kâfir olmamı murat ettin. Bu irade, inkâr etmeyi gerektirir."

Üçüncüsü: "Sen, küfrü bende yarattın ve ben, senin yaptığını bertaraf etmeye kadir değilim."

Dördüncüsü: "Sen, bende küfrü gerektiren kudreti yarattın."

Beşincisi: "Sen, bende küfrü gerektirecek iradeyi yarattın."

Altıncısı: "Sen, bende küfrü gerektirecek iradeyi gerektiren kudreti yarattın."

Sonra küfrün hasıl olmasına sebeb olan bu altı şey meydana gelince ve imanın meydana gelmesi bu sebeplerin iman tarafında bulunmasına dayanınca ve iman tarafında hiçbiri bulunmayınca, imanın meydana gelmemesi için, her biri tek başına imana mani olabilen on iki sebep meydana çıkmış olur. Bütün bu sebepler varken, "كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ" (Allah'ı nasıl inkâr edersiniz?) denilmesini akıl nasıl kabul eder?

5) Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e: "Onlara şöyle de: Size, bu büyük nimeti yani hayat nimetini veren Allah'ı nasıl inkar ediyorsunuz?" buyurmuştur.

Cebriyye'ye göre, Cenâb-ı Allah'ın kâfire hiçbir nimeti yoktur. Çünkü, onlara göre, Cenab-ı Allah'ın kâfirlere yaptığı her şey, o kâfiri küfürde derece derece ilerletmek ve cehennemde onu yakmak içindir.

Bu şekilde Allah'ın kulun üstünde hangi nimeti vardır? Bu, ancak, başkasına bir sahan zehirli helva sunan kimsenin durumuna benzer. Zahiren o tatlı ise de ve nimet sayılsa da, onun içi öldürücüdür. Bu bakımdan hiç kimse bunu bir nimet olarak kabul etmez. Devamlı azabın bu zehirden daha zararlı olduğu herkesçe bilinir. Bu sebeple, Allah'ın kâfir üzerinde herhangi bir nimeti yoktur. Hal böyle iken, Peygamberi'ne o kâfirlere karşı "Bu büyük nimeti size veren Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz" demesini nasıl emreder.?

Buna cevap şudur: Bütün bu vecihler araştırıldığında, bu vecihlerin neticesi medh, zem, emir, nehiy, sevab ve ikab yoluna sarılmaya, temessük etmeye varır. Yine biz bu vecihlere, bu şüphe konusunda güvenilir bir sözle mukabele ederiz. Bu söz şudur: Şüphesiz Cenâb-ı Hak, o şeyin olmayacağını bilmiştir; Şayet o şey meydana gelirse, O'nun ilmi cehle dönüşmüş olur ki, bu imkânsızdır. İmkansızı gerektiren şey de imkânsızdır. Bu sebeple Cenâb-ı Hakk'ın: كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ *"Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sizler ölüler idiniz de, o sizi diriltti"* demesiyle birlikte, bu işin meydana gelmesi imkânsızdır. Aynı şekilde, küfre olan kudret iman etmeye de elverişli ise, bu kudretin bir müreccih olmadan, sadece imanın kaynağı olması imkânsızdır.

Eğer bu müreccih kul ise, soru aynen geri dönmüş olur; Allah ise, bu tercih Allah'tan meydana gelmediği sürece, küfrün meydana gelmesi imkânsız

olur. Eğer böyle bir tercih Allah'tan meydana gelirse, o zaman da küfrün meydana gelmesi kesin olur. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ *"Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz"* demesi nasıl düşünülebilir?

Mu'tezile, med ve zem hususunda sözü uzatıp, açıklamalarını dallandırınca, sana, bu iki izah tarzıyla ona karşılık vermen gerekir. Çünkü bu iki açıklama, Mu'tezile'nin bütün sözünü temelinden yıkar ve onun bütün şüphelerini altüst eder. Muvaffakiyet Allah'tandır.

İKİNCİ MESELE: **Doğmadan Önce Ölü Olmak "وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا" Ne Demektir?**

Âlimler, Allah Teâla'nın وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا *"Sizler ölüler idiniz"* sözünden muradın, "Sizler henüz toprak ve nutfeler halinde idiniz" olduğunda ittifak etmişlerdir. Çünkü Hz. Âdem (a.s.)'in yaratılışının başlangıcı topraktan; Hz. İsâ (a.s.) hariç, Hz. Âdem (a.s.)'in zürriyetinin yaratılışının başlangıcı nutfeden idi. Fakat âlimler, "ölü" isminin cansızlara hakiki manası ile veya mecazi olarak verilip verilemeyeceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Çoğunluk bunun mecazi olduğunu, çünkü bütün cansızların ölüye benzetildiğini, halbuki bu ikisinden birinin diğeri ile hiçbir alakası olmadığını, zira ölünün kendisine ölüm gelen şey olduğunu, binaenaleyh, ölümün, örfen, diri olması mümkün olan bir şeyin sıfatı olması gerektiğini, bu sebeple de etten bedeni olan ve (hayati) nam taşıyan varlıklar için olabileceğini söylemişlerdir.

Diğerleri ise, cansızlara "ölü" isminin verilmesinin hakiki manada olduğunu ve bunun Katade'den de rivayet edildiğini söylemişlerdir. Katade şöyle demiştir: "İnsanlar, babalarının sulbünde ölüler idiler de Cenab-ı Allah onları diriltti. Sonra onları çıkardı, sonra da kaçınılmaz olan ölümle onları öldürdü. Ölümden sonra onları yeniden diriltecek." İşte iki ölüm ve iki hayattan maksad budur. Bu görüşte olanlar, görüşlerine Allah'ın: خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ *"Allah ölümü ve hayatı yarattı"* (Mülk, 2) âyetini delil getirmişlerdir. Çünkü insanın cansız olması demek olan ölümün hayattan önce zikredilmiş olması, ölü isminin cansız nesnelere hakiki manada verilmesinin mümkün olduğunu göstermektedir. Öncekilerin görüşü doğruya daha yakındır. Çünkü cansız varlıklar hakkında, ölü olmadıkları halde, "ölüler" denilmiştir. Dolayısı ile meyyit (ölü) ve mevat (o cansız) isimlerinden her biri, "وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا" diğeri yerinde teşbihe benzer şekilde kullanılmıştır. Kaffâl şöyle der: Bu, tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın:

"İnsanın üzerinden öyle uzun bir zaman gelip geçti ki, o vakit insan anılmaya değer bir şey bile değildi" (Mü'min, 1) âyeti gibidir. Böylece Cenab-ı Hak, insanın anılmaya değer bir varlık olmadığını açıklamış, bunun üzerine de onu canlandırmış ve onu duyup gören bir mahluk yapmıştır. Arapların فُلَانٌ مَيِّتُ الذِّكْرِ "Falanın adı-sanı anılmaz oldu." وَهٰذَا اَمْرُ مَيِّتٍ "Bu ölü bir iştir." وَهٰذِهِ سِلْعَةٌ مَيِّتَةٌ "Bu ölü işe yaramaz, alıcısı olmayan bir ticaret eşyasıdır" gibi sözleri de, bu kelimenin mecazi kullanılışlarındandır. El-Muhabbal es-Sa'dî şöyle demiştir:

وَاَحْيَيْتَ لِى ذِكْرِ وَمَا كُنْتُ خَامِلًا وَلٰكِنَّ بَعْضَ الذِّكْرِ اَنْبَهُ مِنْ بَعْضِ

"Sen benim adımı ihya ettin. Ben zaten önemsiz biri değildim. Ama ne var ki bazı anmalar bazılarından daha çok dikkat çekicidir." Bunun gibi, "وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا" âyetinin manası da şudur: Yani sizler önemsiz varlıklar idiniz, zikre değer birşey değildiniz. Çünkü henüz birşey olmamıştınız. Derken Allah sizi ihya etti yani gören duyan varlıklar haline getirdi.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Bu Âyet Kabir Azabının Olmadığına Delil Olamaz**

Bazıları, bu âyeti, kabir azabının olmadığına delil getirerek, şöyle demişlerdir: "Çünkü Cenâb-ı Hak, insanları bir kere dünyada, bir kere de ahirette dirilteceğini beyan etmiş, kabir hayatından bahsetmemiştir. Bunu: ثُمَّ اِنَّكُمْ بَعْدَ ذٰلِكَ لَمَيِّتُونَ ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ تُبْعَثُونَ *"Sonra siz bunun peşisıra ölüler (olacaksınız). Sonra siz kıyamet gününde muhakkak diriltilip kaldırılacaksınız"* (Mü'minûn, âyeti te'kid eder. Cenâb-ı Hak bu iki durum arasında bulunan başka bir hayattan bahsetmemiştir." Yine bu kimseler sözlerine devamla; "Hak Teâlâ'nın:

"Onlar, 'Ey Rabbimiz, bizi iki kere öldürdün, iki defa da dirilttin.' dediler" (Mü'min, 11) âyetiyle istidlalin caiz olmadığını, çünkü bunun kâfirlerden nakledilen bir söz olduğunu" söylemişlerdir.

Bir de: İnsanlardan çoğu, Cenâb-ı Allah onları çıkarıp, اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ *"Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"* (A'râf, 172) dediğinde, Hz. Âdem (a.s.)'in sulbünde âlem-i zerr (Âlem-i Ervah)'de hayata mazhar olduklarını kabul etmişlerdir. Bu takdire göre kabirde herhangi bir hayatın olduğunu ispata ihtiyaç kalmaksızın, iki hayat ve iki ölüm meydana gelmiş olur demişlerdir.

Buna şöyle cevap veririz: "Cenâb-ı Allah'ın, kabir hayatından bu âyette bahsetmemesinden, onun olmaması gerekmez."

Yine birisi şöyle diyebilir: Cenâb-ı Allah bu âyette kabir hayatını zikretmiştir. Çünkü O'nun ثُمَّ يُحْيِيكُمْ *"Sonra sizi diriltir"* sözü devamlı olan bir

hayatı ifade etmez. Aksi halde Hak Teâlâ'nın ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"Sonra O'na döndürüleceksiniz"* demesi caiz olmazdı. Zira "ثُمَّ" lafzı, terâhî (arada bir fasılanın olacağını) ifade eder. Allah'a döndürülmek ise, bir terahi olmaksızın devamlı olan hayatın hemen peşinden meydana gelmiş olur. Şayet bu âyeti, bu yönden, kabir hayatına delil kabul edersek, daha isabetli olur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Allah'ın Üç Kere Öldürdüğü Kimseler**

Hasan Basri (r.a) "كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ" âyeti ile, insanların tamamına yakın ekseriyetinin kastedildiğini söylemiştir. İnsanların bir kısmını ise şu âyetlerde bildirildiği üzere Allah Teâlâ üç defa öldürmüştür. Bu meselâ:

اَوْ كَالَّذِى مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ وَهِىَ خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَا قَالَ اَنّٰى يُحْيِى هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَاَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ *"Yahut o kimse gibisini (görmedin mi) ki binalarının çatıları çökmüş, duvarları üstüne yıkılmış bir (harab) kasabaya uğramış; 'Allah burasını, ölümden sonra acaba nasıl diriltecek?' demiş. Allah onu yüz yıl ölü bırakmış, sonra diriltmiş..."* (Bakara, 259);

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ اُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللّٰهُ مُوتُوا ثُمَّ اَحْيَاهُمْ *"Memleketlerinden, ölüm korkusu ile binlerce kişi olarak çıkanları görmedin mi? Allah onlara 'ölünüz' buyurup (onları öldürdü) ve sonra yeniden diriltti"* (Bakara, 243);

فَاَخَذَتْكُمُ الصّٰاعِقَةُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ * ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ *"Gözünüz bakıp dururken o yıldırım sizi çarpmıştı. Sonra ölümünüzün peşisıra Allah sizi yeniden diriltti"* (Bakara, 55-56);

فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذٰلِكَ يُحْيِى اللّٰهُ الْمَوْتٰى *"Biz, 'ona (ölüye) o (sığırın) bir parçası ile vurun' dedik. İşte Allah ölüleri böyle diriltir"* (Bakara, 73);

وَكَذٰلِكَ اَعْثَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا اَنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَاَنَّ السّٰاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا *"Böylece kullarımızı, onların haline muttali kıldık ki, Allah'ın va'dinin hak olduğunu ve kıyametin (vaki olacağm)da hiçbir şüphe bulunmadığını bilsinler"* (Kehf, 21) ve Hz. Eyyub (a.s.)'ün kıssasında:

وَاٰتَيْنَاهُ اَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ *"Biz ona hem ailesini, hem onlarla beraber bir mislini daha verdik"* (Enbiya, 84) âyetlerinde anlatıldığı gibi. Çünkü Cenâb-ı Allah, bu son âyette, Hz. Eyyub (a.s.)'ün ailesini öldürdükten sonra, ona geri verdiğinden bahsetmiştir.

***BEŞİNCİ MESELE:* "ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" Âyetinde Mücessime'ye Delil Yoktur**

Mücessime, Allah'ın ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"Sonra O'na (Allah'a) döndürüleceksiniz"* âyetini, Cenâb-ı Hakk'ın bir mekanda bulunduğuna delil getirmiştir.

Halbuki bu âyetten Allah Teâlâ'nın maksadı, insanların, O'nun hükmüne döndürülecekleridir. Çünkü Cenâb-ı Hak, kabirdekileri diriltir, onları mahşerde toplar. İşte Allah'a rücû (dönme, döndürülme) budur. Allah, bunu bu ifade ile anlatmıştır. Çünkü bu, Allah'tan başkasının hükmetmesini deruhte edemeyeceği bir yere dönüştür. Nitekim Araplarda, ondan başkasının hüküm veremeyeceği bir yere döndüğü zaman, رَجَعَ اَمْرُهُ اِلَى الْأَمِيرِ "Onun işi, Emire döndü" derler.

***ALTINCI MESELE:* Âyet-i Kerime'nin Delâlet Ettiği Muhtelif Hususlar**

Bu âyet bazı hususlara delalet etmektedir:

1) Âyet, Allah'tan başka diriltmeye ve öldürmeye hiç kimsenin kâdir olamayacağına delalet etmektedir. Bu sebepten, bu âyetle, tabiatcıların, hayat ve ölümde müessir olanın, şu şu felekler, yıldızlar, enâsır-ı erbaa (dört asli unsur / su, hava, ateş ve toprak) ve maddenin özellikleri olduğu görüşü geçersiz olmuştur. Nitekim Cenâb-ı Allah bir topluluğun:

"Bu hayat, dünya hayatımızdan başka bir şey değildir. Ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi zamandan başka bir şey helak etmez (öldürmez)" (Câsiye, 24) dediğini nakletmektedir.

2) Âyet, haşr ve neşrin sıhhatine delalet etmekte ve haşre delalet eden akli delile de dikkat çekmektedir. Çünkü Cenab-ı Hak, birinci seferinde o varlıklara ölümlerinden sonra hayat verdiğini beyan etmiştir. Bu sebeple diriltmenin ikinci defada da vâki olması gerekir.

3) Âyet, mükellefiyet, tergîb (teşvik) ve terhibe (korkutmaya) delalet eder.

4) Âyet, yukarıda izahı geçtiği gibi hem cebre, hem de kadere delalet eder.

5) Bu, dünyada zühdün gerektiğini gösterir. Çünkü Cenab-ı Allah فَاَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ *"Derken sizi diriltti, sonra öldürdü, sonra (yeniden) diriltecek"* buyurarak, ölümün mutlaka olacağını beyan etmiştir. Sonra yine O, insanları bu ölüm üzere bırakmayıp, mutlaka kendisine döndüreceğini de belirtmiştir. Ölümün mutlaka olmasına gelince, Cenâb-ı Hakk bu hususu şöyle beyan etmiştir: İnsan bir meni iken Allah onu diriltmiş ve ona en güzel bir şekil vermiş ve onu her tarafı ölçülü bir insan haline getirmiş, mükemmel bir akıl verip, çeşitli fayda ve zararları görebilecek bir biçimde yaratmış. Onu, mallara, çocuklara, evlere ve köşklere sahib kılmış, sonra onu öldürmek ve adeta hiçbir şeye malik olmamış gibi kılmak, dünyada ne bir ismi, ne bir izi yokmuş gibi kılmak suretiyle malı mülkü ondan izale etmiştir. Onu uzun müddet, Allah Teâlâ:

وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ *"Onların önlerinde bir engel vardır"* (Mü'minûn, 100) diye haber verdiği gibi, kendisine çağırıldığı halde cevap verememiş, konuşması istendiği halde konuşamamış, en yakın akrabaları bile onu ziyaret etmemiş, aksine ailesi ve çoluk çocuğu kendisini unutmuş olduğu bir halde onu kabirde bırakır. Nitekim Yahya b. Mu'az er-Râzî şöyle der:

يَمُرُّ أَقَارِبِى بِحِذَاءِ قَبْرِى كَأَنَّ اَقَارِبِى لَمْ يَعْرِفُونِى

"Akrabalarım kabrimin hizasından geçerler. Sanki onlar beni tanımıyorlar."

Yine kabirdeki insan adeta şöyle der: Allah'ım, sanki ben tek başınaymışım gibi, onlar beni kabre yan üstü koydular. Cenazemi getirenler geri gittiler. Garipler (yabancılar) benim garipliğime ağladılar. Beni sevenler, kabrin kenarından bana seslendiler. Ben feryadü figan ederken, kabrimi ziyaret edenler bana acıdılar. Bana bakanlar, aciz kalışımı açıkça gördüler. Meleğimin şöyle demesinden başka ümidim kalmadı: "Şu akrabaları kendisinden uzaklaşmış yalnız adama bakın! Sevenleri kendisinden ayrılmış, tek kalmış adama bakın! O, dünyada bana yakındı ama, kabirde yabancı oldu. O, dünyada beni çağırır ve bana uyardı. Bu eve (kabre) girerken benim kendisine lütufta bulunacağımı umuyordu. Ey ihsanı devamlı olan Allah'ım, burada ona ihsanda bulun. Ey mağfireti bol olan Allah'ım, senden umduğumu gerçekleştir."

Kulun, Allah'a mutlaka döneceğine gelince, bu husus böyledir. Çünkü Cenab-ı Hak, şu âyetlerde sûr'a üfürülmesini emretmiştir:

فَصَعِقَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَاءَ اللّٰهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ *"Artık Allah'ın diledikleri müstesna olmak üzere, göklerde kim varsa, yerde kim varsa düşüp ölecektir. Sonra o(sûr'a) bir daha üfürülecektir. O anda görürsün ki (ölüler) kalkmış bakınıp duruyorlar"* (Zümer, 68);

"Onlar, sanki dikili bir şeye (putlara v.s.) koşuyorlar gibi, kabirlerinden fırlaya fırlaya çıkarlar" (Meâric, 43) ve sonra, nitekim:

وَعُرِضُوا عَلٰى رَبِّكَ صَفًّا *"Rabbine saf saf arzolunurlar"* (Kehf, 48) âyetinde bildirildiği gibi Cenâb-ı Allah'a takdim olunurlar. Böylece,

وَخَشَعَتِ الْاَصْوَاتُ لِلرَّحْمٰنِ *"Rahman (Allah'ın heybeti)'nden dolayı sesler kısılmıştır"* (Tahâ, 108) âyetinde de bahsedildiği gibi onlar, huşu ve huzû' içerisinde ayakta beklerler.

Bir zat şöyle demiştir: "Allah'ım! Biz kabirlerimizin içinden başlarımız tozlu, korkunun şiddetinden yüzlerimiz değişmiş, kıyametin dehşetinden başımız önümüze eğilmiş, kıyametin uzun sürmesinden karınlarımız acıkmış, mahşerdekilere karşı edeb yerlerimiz açılmış, günahlarımızın yükünden belimiz kırılmış olarak kalktığımızda ve günahlarımıza pişman olmuş olarak ne yapacağımızı şaşırdığımızda, bizden yüz çevirerek musibetleri artırma ve bize olan rahmetini ve bağışını genişlet. Ey rahmeti büyük, mağfireti geniş olan Allah'ım!"

هُوَ الَّذِى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَآءِ
فَسَوّٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمٌ ﴿٢٩﴾

"Yeryüzünde ne varsa hepsini siz (insanların faydasına) yaratan, sonra göğe yönelip de onları yedi gök halinde düzenleyen O (Allah)'tır. O herşeyi hakkıyla bilendir" (Bakara, 29).

İşte bu, bütün mükelleflere şamil olan **ikinci** nimettir. Cenab-ı Allah'ın gözettiği bu tertip ne güzeldir! Çünkü, yer ile gökten fayadalanmak, ancak hayatın bulunmasından sonra olur. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak ilk önce, "hayat verme" işinden bahsetmiş, bunun peşinden gökleri ve yeri zikretmiştir.

Hak Teâla'nın "خَلَقَ" sözüne gelince, bunun tefsiri:

اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ *"Sizi yaratan Rabbinize ibadet ediniz"* (Bakara, 21) âyetinde geçmişti, "لَكُمْ" sözüne gelince bu, "خَلَقَ" lâfzından sonra zikredilmiş şeylerin dinî ve dünyevî hususlarda, bizim faydalanmamız için olduğuna delalet etmektedir.

Dünyevî hususlardaki faydasına gelince, bu, bedenlerimiz sağlıklı olsun, biz bir sebeple Cenâb-ı Hakk'a itaat etmeye güç ve kuvvet kazanalım diyedir.

Dini hususlardaki faydalanmamıza gelince, bu şeylerle istidlal ve kıyasta bulunmaktır. Cenâb-ı Hak "مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعًا" sözü ile, bütün faydaları kastetmiştir.

Bu faydalardan bir kısmı, canlılar, bitkiler, madenler ve dağlarla ilgilidir. Bir kısmı da, insanların "istinbât" ederek, elde ettikleri bütün meslek, geçim vasıtaları ve sanatlarla ilgilidir. Cenab-ı Hak, bütün bunları ancak kendilerinden istifade olunsun diye yaratmıştır. Nitekim:

وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ *"Ve, göklerdeki ve yerdeki şeyleri sizin emrinize vermiştir"* (Casiye, 13) buyurmuştur. Böylece, sanki Cenâb-ı Hak, "Siz ölülerken, sizi dirilten Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Yine, Allah göklerde ve yerde bulunan her şeyi sizin için yarattığı halde, nasıl inkâra sapabiliyorsunuz?" demiştir. Veyahut da, "Allah sizin ölümünüzden sonra sizi dirilttiği halde, O'nun sizi yeniden yaratmaya (iâde) dair kudretini nasıl inkâr ediyorsunuz? Bir de O, yerde ne varsa hepsini sizin için yaratmıştır; o halde sizi "iâde"den (yeniden diriltmekten) nasıl aciz olur? Sonra Cenâb-ı Hak bu faydaların tafsilatını, çeşitli sûrelerde söz konusu etmiştir. Nitekim:

اَنَّا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا *"Biz şarıl şarıl su akıttık"* (Abese, 25) ve Nahl Sûresi'nin başlarında:

وَالْاَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ *"Davarları da sizin için yarattı."* (Nahl, 5) buyurmuştur.

Burada birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE: Allah'ın Muayyen Maksatlar Gözetip Gözetmemesi

1) Âlimlerimiz şöyle demişlerdir: Cenâb-ı Hak Sübhânehu, herhangi bir maksattan dolayı bir iş yapmaz, çünkü böyle olsaydı, O kendisini bu gaye ile tamamlamış olurdu. Başkasıyla tamamlanmak isteyen, zatı itibariyle noksan demektir. Bu ise, Allah hakkında imkânsızdır. Şayet Cenâb-ı Hakk'ın fiili, kendisine değil de başkasına yönelik olan bir maksatla mu'allel (bağlı)dir denilirse, biz deriz ki, bu maksadın başkasına râci olması, Allah için, bu maksadın O'na râci olmasından daha evla mıdır, değil midir?

Eğer evla ise, bu durumda Cenâb-ı Hak bu fiilden istifade etmiştir, böylece de zikredilen mahzur yeniden avdet etmiş olur.

Eğer evla değilse, bu başkası için olan mezkur maksadın elde edilmesi, Allah için gaye olamaz. Böylece de, Allah o maksatta bir müessir olmaz.

2) Bir maksada mebni olarak bir iş yapan kimse, o fiil vasıta olmaksızın, o maksadı elde etmekten aciz olur. Allah için acizlik ise, imkânsızdır.

3) Şayet Cenâb-ı Hak, bir maksada binaen bir iş yapmış olsaydı; bu maksat eğer kadim olursa, fiilin de "kıdem"i gerekir; eğer "muhdes" olursa, bu

maksatla yapılan fiil başka bir maksattan ötürü yapılmış olur. Böylece de teselsül gerekir ki, bu da muhaldir.

4) Cenâb-ı Hak, şayet bir maksattan dolayı bir iş yapmışsa, bu maksat mükelleflerin maslahatlarını gözetmek amacı olur. Allah'ın bu fiili işlemesi buna bağlı olmuş olsaydı, O, kullar hakkında mefsedet olacak şeyi yapmazdı. Fakat, Cenâb-ı Hak, iman etmeyeceğini bildiği kimseyi mükellef tutmasıyla bunu yapmıştır. Sonra âlimler Cenab-ı Hakk'ın "خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا" âyetindeki lâm "لَكُمْ" ile, yine إِلَّا لِيَعْبُدُونِ *"Ancak bana ibâdet etsinler diye"* (Zariyat, 56) âyetindeki lâm hakkında konuşarak şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ herhangi bir kimsenin yapması halinde maksat gözeteceği bir işi yapınca sırf bu benzerlikten ötürü o işe "maksat" demiştir.

***İKİNCİ MESELE:* İbahiyye'nin İddiası**

İbahiyye, Cenâb-ı Hakk'ın "خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا" âyetini O'nun "küll"ü, "kûll" için yarattığına, bu sebeple herhangi bir şeyin yalnız bir kimseye ait olmayacağına delil getirmişlerdir. Bu zayıf bir görüştür. Çünkü Cenâb-ı Hak, "külle" (istifade edilen bütün şeyler) "kûll" (bütün insanlar) ile mukabele etmiştir. Bu, ferde fert ile mukabele edilmesini gerektirir. "Ta'yin" yani (istifade edilen şeylerin kimlere ait olacağını bildirme) ise, ayrı bir delil ile elde edilir.

Fakîhler (r.a.) ise bu âyetle şuna delil getirmişlerdir: "Eşyada aslolan ibahedir " (Mubah olmalarıdır). Biz bunu, usûl-i fıkıhta açıklamıştık.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Denildi ki bu âyet, toprağı yemenin haram olduğuna delalet eder. Çünkü Cenâb-ı Hak, yerin kendisini değil, yeryüzünde bulunanları bize yaratmıştır. Birisi şöyle diyebilir: Kendisine, "yerdedir" denilebilen her şey, "yer" ismine dahildir. Böylece bu, hem yeri, hem de yerde olanları ifade etmektedir. Şüphe yok ki madenler de bu isme dahildir; yine çorak tuzlu arazi ile, ona benzeyen her toprak parçası "yer"in bir kısmıdır. Bir de, bir şeyi hassaten zikretmek, hükmü onun dışında bulunanlardan kaldırmaya delalet etmez.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın "خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا" âyeti, Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmamasını gerektirir

Aksi halde, bütün bu şeyleri başkası için değil de, kendisi için yaratmış olurdu.

Allahu Teâlâ'nın Gökleri Yaratması

Cenâb-ı Hakk'ın, ثُمَّ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَاءِ *"Sonra göğe yöneldi"* âyetine gelince, bunda birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İstiva**

"İstivâ", Arapça'da "ayağa kalktı, dikeldi" anlamlarına gelir. Bunun zıddı ise, "eğrilmek, eğilmek"tir. Bu husus cisimlerin sıfatlarından olduğu için, Allahu Teâlâ'nın bundan, istivâdan münezzeh olması gerekir. Bir de, âyette bunun yanlışlığına delalet eden cihet vardır. Çünkü Allah'ın "ثُمَّ اسْتَوٰى" ifadesi, terahi (geri kalma, sonralık)'yi gerektirir. Şayet "istivâ"dan maksat, bir mekanda yükselmek olsaydı, önce bu yükseklik bulunurdu. Eğer önce, bu yükseklik bulunmuş olsaydı, o zaman bunun yerdekileri yaratmadan sonra olmaması gerekirdi.

Ancak Cenâb-ı Hakk'ın "ثُمَّ اسْتَوٰى" âyeti, sonralığı gerektirir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, te'vil etmek gerekir. Bu te'vilin izahı şöyledir: İstivâ, dosdoğru olmak demektir; sopa düz ve dosdoğru olduğu zaman "استوى العود" denilir. Sonra, salıverilmiş ok gibi, başka bir şeye iltifat etmeksizin birisi, bir şeye yönelip dosdoğru onu kastettiği zaman, "اسْتَوٰى اِلَيْهِ" denilir. İşte bu mânadan olmak üzere, Cenâb-ı Hakk'ın "ثُمَّ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَاءِ" ifâdesi istiâre olarak kullanılmıştır. Yani, "yerden sonra, semâyı yarattı; aralarına bir zaman koymadı; yeri yarattıktan sonra, başka hiçbir şeye yönelmeyip, doğrudan doğruya semaya yöneldi" demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Göğün Ne Kadar Vakitte Yaratıldığı**

Cenâb-ı Hakk'ın, هُوَ الَّذِى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَاءِ *"Yeryüzünde bulunan bütün şeyleri sizin için yaratan, sonra da hemen semaya yönelen O'dur."* âyeti, yine O'nun:

"De ki, gerçekten siz, yeryüzünü iki günde yaratanı inkâr ediyor, O'na ortaklar mı koşuyorsunuz? O alemlerin Rabbidir. Allah yeryüzünde, onun üzerinde kazık gibi dağlar yarattı. Orada bereketler yarattı. Orada, isteyenler için dört günde müsavi gıdalar takdir etti" (Fussilet, 9-10) âyetiyle tefsir edilmiştir. Şu manada ki, yerin yaratılması iki günde, rızıkların takdir edilmesi de diğer bir iki gündedir. Nitekim birisi, "Kûfe'den Medine'ye yirmi gün, Mekke'ye ise otuz gündür" diyebilir; o, bu ifadesiyle, bu mesafelerin toplamının "otuz gün" olduğunu kastetmiştir. Sonra Cenâb-ı Hak, diğer iki günde semaya yönelmiştir. Bunun, toplamı, Cenâb-ı Hakk'ın:

خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فِى سِتَّةِ اَيَّامٍ *"Allah gökleri ve yeri altı günde yaratmıştır"* (Hûd, 7) âyetinde buyurduğu gibi, altı gündür.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Yer ve Gökten Hangisinin Daha Önce Yaratıldığı**

Tabiatçılardan bazıları, bu âyetin, yerin yaratılmasının göğün yaratılmasından önce olduğuna delalet ettiğini; yine Allah'ın:

قُلْ اَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْاَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهٗٓ اَنْدَادًا ذٰلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ * وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَآ اَقْوَاتَهَا فِيٓ اَرْبَعَةِ اَيَّامٍ سَوَآءً لِلسَّآئِلِينَ * ثُمَّ اسْتَوٰٓى...

"De ki, gerçekten siz, iki günde yeryüzünü yaratanı inkâr ediyor, O'na ortaklar mı koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir. Allah yeryüzünde, onun üzerinde kazık gibi dağlar yarattı. Orada bereketler var etti. Orada, isteyenler için, dört günde müsavi gıdalar takdir etti. Sonra semaya yöneldi" (Fussilet, 9-11) âyetinin böyle olduğunu yine Cenâb-ı Hakk'ın, Nâziat Sûresi'nde:

ءَاَنْتُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمِ السَّمَآءُ بَنٰيهَا * رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوّٰيهَا * وَاَغْطَشَ لَيْلَهَا وَاَخْرَجَ ضُحٰيهَا * وَالْاَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَا

"Sizi yaratmak mı daha güç, yoksa semayı mı? Allah onu bina etti. Onun tavanını yükseltti, derken onu iyice düzeltti. Gecesini kararttı, gündüzünü çıkarttı. Bundan sonra da, yeryüzünü yaydı" (Nâziat, 27-30) beyan etmiştir.

Bu âyetler ise, yerin, semanın yaratılmasından sonra yaratılmış olmasını gerektirir, demişlerdir.

Âlimler buna cevaben bazı hususlar zikretmişlerdir:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, göğü yaratmadan önce yeri yaratması caizdir. Ancak Allah, semayı yaratmadıkça, yeri yaymamıştır... Çünkü "تَدْحِيَةٌ" (Naziat, 30) âyetinde geçen yeri yaymak demektir. Birisi, bunun iki bakımdan müşkil bir şey olduğunu söyleyebilir:

a) Yeryüzü büyük bir cisimdir; bu sebeple onun yaratılmasının döşenmesinden ayrı olması düşünülemez. Yeryüzünün yayılması göğün yaratılmasından sonra olunca, yerin yaratılması da, şüphesiz semanın yaratılmasından sonra olur.

b) Cenab-ı Hakk'ın: خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَاءِ *"Allah, yeryüzünde olan her şeyi sizin için yarattı. Sonra semaya yöneldi"* (Bakara, 29) âyeti yeryüzünün ve yerdekilerin yaratılmasının, gökyüzünün yaratılmasından önce olduğuna delalet eder. Yerdeki şeylerin yaratılması ise ancak, yeryüzünün yayılmasından sonra mümkün olur. Buna göre, âyet,

göğün yaratılmasından önce, yeryüzünün yayılmış olmasını gerektirir. Bu durumda bir tenakuz ortaya çıkar. Buna şöyle cevap veririz:

Allah'ın. وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَا *"Yeryüzünü bundan sonra yaydı"* (Naziat, 30) âyeti, göğün yaratılışının, yeryüzünün yaratılışından önce olmasını gerektirir, ama göğün düzenlenmesinin yeryüzünün yaratılmasından önce olmasını gerektirmez. Bu takdire göre de böyle bir tenakuz kalmaz.

Birisi şöyle diyebilir: Allah'ın : ءَاَنْتُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمِ السَّمَاءُ بَنٰيهَا * رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوّٰيهَا *"Sizi yaratmak mı daha güç yoksa göğü yaratmak mı? O, göğün boyunu yükseltti, derken ona bir nizam* verdı" (Naziat, 27-28) âyeti, gökyüzünün yaratılıp düzene koyulmasının, yeryüzünün döşenmesinden önce olduğunu gösterir. Ne var ki yerin döşenmesi, yerin yaratılmasından ayrılmayan bir hususturu. Buna göre göğün yaratılıp düzenlenmesi, yeryüzünden öncedir. Bu durumda da mesele geri gelir.

c) En doğru cevap şudur: "ثُمَّ" lafzı, bu âyette tertibi göstermez, sadece nimetleri saymak için getirilmiştir.

Bunun misali: Birisinin başkasına "Sana büyük nimetler verip sonra senin kıymetini yüceltip, sonra düşmanlarını senden uzaklaştırmadım mı?" demesi gibidir. Adamın daha sonra zikrettiği şeylerin, daha önce yapmış olması muhtemeldir. En iyi Allah bilir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Tebyinden Önce İbham**

"فَسَوّٰاهُنَّ" (Onları düzenledi)deki zamir, müphem (kapalı) bir zamirdir. "Yedi Gök" ifadesi onu tefsir etmektedir. "رَبَّهُ رَجُلًا" (Onu adam olarak yetiştirdi, onu adam etti) sözünde olduğu gibi. Zamiri müphem getirip sonra tefsir etmenin faydası, müphemin sonra açıklanmasının, önce açıklanmasından daha kıymetli olmasıdır. Çünkü zamir müphem bırakıldığı zaman, insanlar onun kim veya ne olduğunu öğrenme arzusu duyar. Bu müphemden sonra onu açıklamada, nefislerin arzu duydukları şeyi tatmin vardır. Zamirin "السَّمَاء" ya râcî olabileceği de söylenmiştir. "السَّمَاء" cins ismi manasınadır. "السَّمَاء" kelimesinin "سَمَاءَةٌ" kelimesinin çoğulu olduğu da söylenmiştir. Arapça'ya uygun olan izah, birincisidir. "Gökyüzünün düzenlenmesi"nin manası, onların yaratılışlarını nizama koymak, onları eğrilik ve çatlaklıklardan azade kılmak ve yaratılışlarını tastamam yapmaktır.

BEŞİNCİ MESELE: **Yedi Gök**

Kur'ân bu âyette, "yedi gök" bulunduğunu göstermiştir. Astronomiciler bize en yakın olan semanın, Ay küresi; onun üzerindeki semânın Utarid küresi; sonra Zühre küresi; sonra Güneş küresi; sonra Merih küresi,

sonra Müşteri küresi, daha sonra da Zühal küresi olduğunu söylemişlerdir. Onlar, sözlerine devamla şöyle demişlerdir: "Bu sırayı ancak iki şekilde bilebiliriz. Birincisi: Setr (yıldız tutulması) meselesidir. Çünkü aşağıda olan yıldız, bizimle daha yukarıda olan bir yıldızın arasına girip, her ikisi tek bir yıldız gibi olunca ve aşağıdaki yıldız (tutan), tutulandan, -mesela Merih gezegeninin kırmızılığı, Utarid'in sarılığı, Zühre'nin beyazlığı, Müşteri'nin maviliği ve Zuhal yıldızının bulanıklığı gibi-, bir vasıfla daha ileri olur. Nitekim eskiler, Ayın altı yıldızı; Utarid'in Zühre'yi; Zühre'nin Merih'i tuttuğunu (setrettiğini) keşfetmişlerdir. Bu şekildeki tertip, ay ile tutulduğu için güneş'in ayın üstünde olduğunu gösterir. Ancak, güneşin diğer yıldızların altında mı üstünde mi olduğunu göstermez. Çünkü güneş, doğarken diğer yıldızlar koybolduğu için, bunlardan herhangi biri ile tutulmaz. Güneşin böyle oluşunda iki açıklamadan bahsedilmiştir:

a) Onlardan bazıları, Zühre yıldızını, güneş üzerinde bir leke gibi gördüklerini söylemişlerdir. Bu görüş zayıftır. Çünkü onlardan diğer bazıları, ayın yüzünde silikliğin oluşu gibi, güneşin yüzünde de lekelerin meydana geldiğini iddia etmişlerdir.

b) Görünümün değişikliği, Ay, Utarid ve Zühre yıldızlarında görülür, fakat Merih, Müşteri ve Zuhal yıldızlarında görülmez. Bu durum güneşte ise gerçekten pek azdır. Bu sebeple güneşin her iki kısım arasına girmiş olması gerekir. Bu ekseri astronomicilerin söylediği şeydir. Ancak Ebu Reyhan, El-Fergânî'nin 'Fusûl' adlı eserine yaptığı Telhis'te şöyle demiştir: Görünümün değişikliği sadece ayda hissedilir. Böylece diğer vecihler geçersizdir, güneşte bunun görülmesi ise şüphelidir.

Bil ki rasathaneciler ve astronomiciler, feleklerin dokuz tane olduğunu iddia etmişlerdir. Buna göre, dokuzun yedisi şu yukarıda saydıklarımızdır. Sekizincisi sabit yıldızların bulunduğu felektir. Dokuzuncusu ise en büyük olanıdır ki, bu yaklaşık her gün ve gecede bir devir yaparak hareket eder. Sekizinci feleği isbat için şu delili getirmişlerdir. Sabit yıldızların çok yavaş hareket ettiklerini gördük. Yıldızların hareketlerinin, içinde bulundukları feleklerinin hareketine bağlı olduğu sabittir. Bu gezegenleri taşıyan felekler çok hızlı hareket etmektedirler. Bu sebepten, çok yavaş hareket eden ve sabit yıldızları taşıyan başka bir varlığın (feleğin) olması gerekir.

Bu delil birkaç bakımdan zayıftır:

1) Başka bir cisimde yerleşmiş olmaksızın yıldızların kendi kendilerine hareket ettiğini söylemek niçin caiz olmasın? Bu ihtimal ancak muhtar (seçici) olanın bozması ile bozulur ki, bu ise çok zordur.

2) Bunu kabul etsek de, "Bu yıldızlar gezegenler, gezegenler de hamillerinde yerleşmiştir" denilmesi niçin caiz olmasın? Bu durumda sekizinci feleğin ispatına ihtiyaç kalmaz.

3) Bu feleğin, kamer (ay) feleğinin altında olması niçin caiz olmasın?

Böylece o, bütün gezegen kürelerinin üstünde değil de altında olur. Şayet "Biz gezegenlerin, bu sabit yıldızları tuttuğunu görüyoruz. Tutan ise, şüphesiz tutulanın altındadır" denirse, biz deriz ki: Bu gezegenler, ancak bölgesine yakın olan sabit yıldızları tutabilir (setreder). Kutuplara yakın olan sabit yıldızları ise tutamaz. Buna göre, "Bölgesine yakın olan sabit yıldız, Zuhal küresinin üstünde olan sekizinci felekte yer almıştır. Gezegenlerle tutulması mümkün olmayan kutuplara yakın sabit yıldızlar da kamer (ay) küresinin altında olan bir başka kürede yer almıştır. Bu ihtimale mani olan bir şey de yoktur" demek niçin caiz olmasın?

Sonra biz deriz ki: "Farzedin ki siz bu dokuz feleğin varlığını ispat ettiniz. Onuncu bir feleğin olmadığına ne delalet ediyor?" Bu konuda söylenecek en son söz, "Rasat (gözetleme) feleklerin dokuz tane olduğunu göstermiştir. Ancak delilin olmaması medlûlün yokluğunu göstermez" demektir.

Bunu ortaya koyan şey ise, bazı muhakkik rasatçıların (gözlemcilerin) söylediği şu sözdür: "Şimdiye kadar anladığım, sabit kürelerin, bir küre, bir kısmı bir kısmının içinde olan birkaç küre olmasıdır." Ben derim ki: Bu, mümkün olan bir ihtimaldir. Çünkü sabit kürelerin tekliğine delil getirilen şey, sadece onların hareketlerinin birbirine benzediğinin söylenmesidir. Durum böyle olduğu zaman, bu küreler tek bir küre (felek) içinde yer almış (merkûz) olur. Bu iki mukaddime de yakînî birer mukaddime değiller.

Birincisinin yakînî olmayışı şundandır: Bu kürenin hareketi her ne kadar görünüşte tek ise de, belki de hakikatte tek değildir. Çünkü, mesela o kürelerden birinin devrini otuz altı bin senede tamamladığını, bir diğerinin ise bu müddeti bir yıl eksiği ile tamamladığını, bu bir senelik noksanı diğer senelere dağıtsak, bu tek bir senenin hissesi, senenin 13/1200 kadar olur ki, bu hissedilebilecek bir fark değildir. Hatta on, yüz, bin sene bile kesinlikle hissedilmez. Bu ihtimal dahilinde olunca, sabit yıldızların müstevî hareketlerinin (birbirine eşit) olduğuna kesin hükmedilemez.

İkincisinin yakînî olmayışı ise şundandır: Sabit yıldızların harekette birbirlerine eşit olmaları, farklı kürelerde (feleklerde) yer almış olmaları ihtimalinden ötürü, her ne kadar hareketçe eşit olsalar da, bütün bu yıldızların tek bir kürede olmalarını gerektirmez. Bu tıpkı onların, yıldızların

birçoğunun felekleri hakkında söyledikleri gibidir. Çünkü bunlar hareketlerinde, sabit yıldızların feleğine eşittirler. Burada da böyledir.

Ben derim ki: Bu söylenen ihtimal, sabit yıldızların bulunduğu feleğe has değildir. Belki de her gün hareket eden kütleler tek bir kütle değil, bir arada bulunan birçok kütledirler. Ya bu kütlelerin hareketleri arasında o kadar az bir fark vardır ki onları anlamaya ne ömürlerimiz ne de rasatlarımız kifayet eder. Ya da bunların hareketleri mutlak manada birbirine eşittirler. Ancak hareketteki eşitlikleri tek bir bütün olmalarını gerektirmemektedir. Astronomicilerden, bu dokuz feleğin dışında başka feleklerin de bulunduğunu kesin bir ifade ile söyleyenler vardır. Çünkü insanlardan bazıları, sabit kürelerin üzerinde ve en büyük feleğin altında olan başka kürelerin (feleklerin) olduğunu söylemiş ve bu hususta birçok delil getirmişlerdir:

1) En büyük meyli gözetleyenler, bu meylin miktarını farklı farklı bulmuşlardır. Gözetlemesi daha eskiye dayanan herkes, bu meylin miktarını daha fazla bulmuştur. Çünkü Batlamyus bu meyli 49 derece[26] olarak bulmuştur. Me'mun zamanında bu, 63 derece olarak; Me'mun'dan sonra bundan bir dakika eksik olarak bulunmuştur. Bu, iki mıntıkanın meylinin bazen arttığını bazen de eksildiğini gösterir. Bu ise ancak, Küretu'l-Küll ile Küretu's-Sevabit'in (sabit yıldızlar küresinin) arasında kutuplar, Küretu'l-Küll'ün iki kutbu etrafında dönen bir başka küre (yıldız) bulunduğundan ve Küretu's-Sevabit'in iki kutbunun da o kürenin iki kutbu etrafında döndüğünde mümkün olur. Bundan dolayı, bu sabit yıldızların kutubları bazen kuzeye doğru alçalır, bazen de güneye doğru yükselir. Böylece de muaddelu'n-nehar'ın (gündüzün dönüşünün) burç noktasına yani mıntıkatu'l-bürûca denk gelmesi ve bazen sabit yıldızların feleklerinin kutupları güneye yükseldiği zaman, bu burçtan ayrılıp güneye dönmesi bazen de kuzeye dönmesi gerekir. Nitekim şimdi de böyledir.

2) Rasatçılar (gözlemciler), yıldızlardan (astronomiden) bahseden kitaplarda yazılanlara göre, güneşin hareketinin miktarını tespit etme hususunda çok gayret sarfettiler. Hatta Batlamyus, Ebrahis'ten şunu nakletmiştir: O, bu dönüşün birbirine eşit zamanlarda mı farklı zamanlarda mı olduğunda şüphe etmiş ve bir görüşünde bunun farklı zamanlarda

26 Müfessir, rakamların sayı değerini ebced hesabıyla onlara tekabül eden harf değerleriyle bildirmiştir. Matbu Beyrut nüshasının hamişinde bu harflerin sayıya çevrilmesinde, bizimkine göre farklılık vardır. «لخ يا» =30+8+10+1 = 49 olması gerekirken 549 yazılmıştır. Dizgi hatası sözkonusu olmalı.

olduğunu, bir görüşünde ise bunun eşit zamanlarda olduğunu söylemiştir. Sonra astronomiciler, güneşin farklı zamanlarda dönüşünün sebebi hususunda iki görüş belirtmişlerdir:

a) Güneşin, dünyadan en uzak olduğu noktayı hareketli kabul eden kimse bu cihetten güneşin hareketinde bulunan farklılığın, güneşin dünyadan en uzak olduğu noktadan uzaklığının değişmesinden ötürü i'tidâl noktasında meydana çıktığını iddia etmiştir. İşte bu sebepten dolayı güneşin hareketinin miktarının farklılığı ortaya çıkmış olur.

b) Bu, Hintliler, Çinliler, Babilliler ve Rum, Mısır, Şam'ın ileri gelen astronomicilerinin bir çoğunun görüşüdür ki, onlara göre bunun sebebi; feleku'l-bürûcun (burçlar feleğinin) intikali ve kutbunun alçalıp yükselmesidir.

Yine Ebrahis'in de bu görüşte olduğu nakledilmiştir.

Bâryâi İskenderânî tılsım yapanların (büyücülerin) da buna inanıp feleku'l-bürûç noktasının yerinden sekiz derece ileri geri gidip geldiğine inandıklarını ve hareketin başlangıcının balık burcundan koç burcuna kadar yirmi iki derece olduğunu söylediklerini zikretmiştir.

Bu şaşkınlık, insan aklının bu gibi şeyleri anlayamayacağına ve ancak bunları yaratıcısının ve yoktan var edicisinin ilminin kuşatacağına seni ikaz etmelidir. Bu sebeple bu konuda sem'i (nakli) delillerle yetinmen gerekir.

Şayet, biri Kur'an'da göklerin sayısının yedi olduğunu ifade eden bu naslar, daha fazla olmasını nefyeder mi?" derse, deriz ki, gerçek olan şudur ki: Sayının zikredilmiş olması, fazlasının olmayacağına delalet etmez.

ALTINCI MESELE: **İlm-i İlâhî (Allah'ın İlmi) Hakkındaki Görüşler**

وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ *"O (Allah) herşeyi bilir"* âyeti, Cenab-ı Hakk'ın, yeri, yerdekileri, gökleri ve gökteki harikulade varlıkları yaratmasının ancak onları bildiği ve cüz'isi ile küllisi ile onları çepeçevre ilmiyle ihata etmesiyle mümkün olabileceğini gösterir. Bu ise birçok şeye delalet eder:

1) Allah cüz'iyyatı bilemez diyen felsefecilerin görüşlerinin fasit; kelamcıların görüşlerinin ise doğru olduğu manasına gelir. Çünkü kelamcılar, "Allah Teâlâ, bu âlemi muhkem ve yerliyerinde yaratmıştır. Bu şekilde yapan Yaratıcı'nın yaptığı şeyi mutlaka, bütün detayı ile bilmesi gerekir" diyerek, Allah'ın cüz'iyyatı bildiğine delil getirmişlerdir. İşte bu delilin aynısını Cenab-ı Allah bu âyette zikretmiştir. Çünkü O, göklerin ve yerin yaratılmasından bahsettikten sonra kendisinin âlim olduğunu belirtmiştir. Böylece bu konuda ve bu istidlal şeklinde, kelamcıların görüşünün Kur'an'a uygun olduğu ortaya çıkmış olur.

2) Bu, Mu'tezile'nin görüşünün fasit olduğuna delildir. Bu böyledir. Çünkü Cenab-ı Hak, bir şeyi ölçüp biçip, sınırlarını belirterek yaratan kimsenin, o şeyi ve onun detayını bilmesinin gerektiğini açıklamıştır. Çünkü onu yaratan, şu kadarla değil de bu kadarla sınırlandırarak yaratmıştır. Belirli bir miktar ile sınırlamanın, mutlaka bir irade ile olması gerekir. Aksi halde müreccih bulunmaksızın bir üstünlük meydana gelmiş olur. Bir şeyi irade etmek, onu bilmeye bağlıdır. Bu sebeple bir şeyi yaratanın, mutlaka onu tafsilâtlı bir şekilde bilmesi gerekir. Şayet kul kendi fiillerinin yaratıcısı olsaydı, hem o fiilini hem de fiilinin adedini, kemiyetini ve keyfiyetini bilmiş olması gerekirdi. Kulun böyle bir ilmi olmayınca anladık ki o, kendisinin yaratıcısı değildir.

3) Mu'tezile şöyle demiştir: Bu âyetle; *"Her bilenin üstünde daha iyi bir bilen vardır"* (Yusuf, 76) âyeti bir arada mütalâa olununca Cenab-ı Hakk'ın zatı gereği âlim olduğu ortaya çıkar." Buna cevabımız şudur: "وَفَوْقَ كُلِّ ذِى عِلْمٍ عَلِيمٌ" (Yusuf, 76) âyeti umumidir, أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ *"Allah o Kur'an'ı ilmi ile indirdi"* (Nisa, 166) âyeti ise hastır. Has olan ifade ise, umumi ifadeden daha önce gelir. En iyi Allah bilir.

Allahu Teâlâ'nın İnsanı Halife Olarak Yaratması

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَٰٓئِكَةِ إِنِّى جَاعِلٌ فِى الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوٓا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّىٓ أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٠﴾

"Hani Rabbin meleklere: 'Ben, yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti de, (Melekler): 'Biz seni hamdinle tesbih ve takdis edip dururken, yerde bozgunculuk edip kanlar dökecek bir varlık mı yaratacaksın?' demişlerdi. Allah da 'Ben, sizin bilemeyeceklerinizi bilirim' buyurmuştur" (Bakara, 30).

Bu âyet, Hz. Âdem (a.s.)'in nasıl yaratıldığına ve Allah'ın onu nasıl şereflendirdiğine delalet eder. Bu, bütün insanlar için umumi bir in'amdır. Bu sebeple, bu, Cenab-ı Hakk'ın burada bahsettiği umumi nimetlerin **üçüncüsüdür.**

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "اِذْ" Edatı Hakkında Lügavî Bilgiler**

"اِذْ" lafzı hakkında iki görüş vardır:

a) Bu zaid bir edattır. Ancak Araplar bunu kullanmayı alışkanlık haline getirdikleri için, Kur'an'da onların dili ile bu şekilde inmiştir.

2) Bu zaid değil, yerinde bir edattır. Çünkü Kur'an'da manası olmayan hiçbir şey yoktur. Bu, gizli "اُذْكُرْ" lafzı ile mansubdur. Buna göre mana, "Onlara, Rabbinin meleklerine söylediği sözü zikret" şeklinde olur.

Bu iki sebepten ötürü takdir edilmiş (açıkça söylenmemiş)tir.

a) Mana bilindiği için...

b) Cenab-ı Hak bunu Kur'an'ın birçok yerinde açık olarak zikrettiği için... وَاذْكُرْ اَخَا عَادٍ اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ *"Âd kavminin kardeşleri (olan Hud'u) hatırla. Hani o, Ahkâf'taki kavmini inzar etmişti"* (Ahkâf, 21);

وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ *"Kulunuz Davud'u hatırla..."* (Sâd, 17) ve:

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا اَصْحَابَ الْقَرْيَةِ اِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ * اِذْ اَرْسَلْنَا اِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ *"Onlara, karye ashabını misal getir. Hani oraya peygamberler gelmişti. Hani oraya iki kişi göndermiştik"* (Yasin, 13-14) âyetlerinde olduğu gibi...

Kur'an'ın tamamı tek bir söz gibidir. Mukadder kelimelerin açıkça zikredilmiş olduğu âyetlerin, bu sûreden önce inmiş olması, bu sebeple de burada onların mukadder bırakılması (zikredilmemesi) uzak bir ihtimal değildir. Keşşaf sahibi "اِذْ" lafzının, âyetteki "قَالُوا" fiili ile mansub olmasının câiz olacağını da söylemiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Melek Kelimesi**

"Melek" kelimesinin aslı, risalet (elçilik) manasınadır. ألكنى اليه "Beni ona elçi olarak gönderdi", denilir. "مَألَكَةٌ" ve "ألوكة" elçilik manasınadır. "مَالِك" kelimesinin aslı, hemzeli olan "مَلأَكَةٌ" kelimesidir. Hemze çok kullanıldığı için, kolaylık olsun diye hemze hazfedilip harekesi makabline verilmiştir.

Keşşaf sahibi ise, "مَلَائِكْ" lafzının aslında "مُلَاكْ" kelimesinin cemi olmasının tıpkı "شَمَائِلْ"in, "شَمْأَلْ"in cemi olması gibi olduğunu, sonundaki (te) harfinin ise, ceminin müennes olmasından ötürü geldiğini söylemiştir. Melâike'nin Mertebe ve Mahiyetleri

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Melâike'nin Mertebe ve Mahiyetleri**

Bazı kimseler şöyle söylemişlerdir: İki Sebepten dolayı meleklerle ilgili mevzunun, peygamberlerle ilgili mevzudan önce olması gerekir.

1) Cenab-ı Allah,

وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰئِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ *"Mü'minlerin hepsi, Allah'a, Allah'ın meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ederler"* (Bakara, 285) âyetinde, meleklere imanı, peygamberlere imandan önce zikretmiştir. Resûlullah (s.a.s.) da اِبْدَؤُا بِمَا بَدَأَ اللّٰهُ بِهِ *"Allah'ın başladığı şey ile başlayınız"* buyurmuştur.

2) Melek, vahyin ve şeriatın tebliğinde Allah ile peygamber arasında vasıtadır. Bu sebeple de Peygamber'den öncedir.

Bazı kimseler ise şöyle demiştir: Peygamberlik konusundan bahsetmek, meleklerden bahsetmekten daha öncedir. Çünkü biz meleklerin varlığını akıl yolu ile değil, nakil yoluyla bilebiliriz. Öyle ise nübüvvet (peygamberlik) konusunda konuşmak, melekler konusunda konuşmak için bir asıl (temel) olduğundan nübüvvetle ilgili sözün daha önce getirilmesi gerekmiştir. Evla olanın, meleklerin şeref ve yücelik bakımından peygamberlerden önce; meleklere düşüncelerimizle ulaştığımız için, akıllarımızda ve zihinlerimizde peygamberlerden sonra olduğunun söylenilmesidir. Ulvi âlemin şerefli oluşunun, orada meleklerin bulunuşundan; suflî âlemin şerefli oluşunun, orada insanların bulunuşundan dolayı olduğu hususunda akıllı kimseler arasında bir ihtilaf yoktur.

Ancak insanlar meleklerin mahiyeti ve hakikati konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta görüşleri zabtu rapt altına almanın yolu şöyle söylemektir: Meleklerin, nefisleriyle kaim zatlar olmaları fikrini ele alalım: Bu zatlar ya mütehayyiz (bir mekan kaplayan) varlıklardır veya böyle değillerdir.

Birinci ihtimal söz konusu olursa, yani melekler mütehayyiz (bir mekan kaplayan) zatlar iseler, bu durumda birkaç görüş mevzubahistir.

1) Onlar, gökyüzünde bulunan, çeşitli şekillere girebilen havai, latif cisimlerdir. Bu Müslümanların çoğunun görüşüdür.

2) Bu, putperestlerden çeşitli grupların görüşleridir. Buna göre: Saadet ve mutsuzluk vermekle nitelenen şu yıldızlardaki hakikattir. Onların iddiasına göre bu yıldızlar, konuşan diri varlıklardır ve onlardan mutluluk verenler rahmet melekleri, mutsuzluk verenler ise azap melekleridir.

3) Bu, Mecûsî ve Seneviyye'nin çoğunluğunun görüşüdür ki, buna göre bu kâinat ezeli iki asıldan meydana gelmiştir. Bu asıllar nûr ve zulmettir. Nur ve zulmet, hakikatte zat ve şekil itibarı ile birbirinin zıddı, iş ve

yönetme bakımından birbirinden farklı, kudret ve irade sahibi şeffaf iki cevherdirler. Buna göre nûr cevheri, faziletli, hayırlı, temiz, hoş kokulu, şerefli, sevindirip zarar vermeyen, fayda verip mani olmayan, diri olan ve eskimeyen bir cevherdir; zulmet cevheri ise bunun tam aksidir.

Sonra nûr cevheri, bir evlilik yoluyla değil, hakimden hikmetin, ışık saçandan ışığın doğması tarzında, velilerini (yardımcılarını) doğurmaya devam eder ki bunlar da meleklerdir.

Zulmet cevheri ise, bir evlilik yoluyla değil, sefihten sefahatin meydana gelmesi (gibi) bir yolla düşmanlar meydana getirmeye devam eder ki, bunlar şeytanlardır. İşte bu anlatılanlar melekleri, cismani ve mütehayyiz (mekan tutan) varlıklar olarak gören kimselerin görüşleridir.

Eğer ikinci ihtimali yani meleklerin mütehayyiz ve cisim olmayan, kendi başlarına kaim zatlar olduğunu söyleyen görüşe gelince, bunda da iki ayrı görüş vardır.

1) Bazı Hristiyan grupların görüşü ki buna göre, melekler hakikatte, saflık ve hayır sıfatı üzere bedensiz, konuşan nefisler (nüfus-ı mufârıka)'dir. Bu böyledir. Çünkü bu bedensiz nefisler, eğer saf ve halis iseler işte onlar melektirler. Eğer kötü ve bulanık iseler, işte onlar da şeytandırlar.

2) Felsefecilerin görüşleridir ki, buna göre, melekler nefisleriyle kaim cevherler olup kesin olarak mütehayyiz (yer tutan) değildirler. Onlar mahiyetleri itibarı ile, konuşan beşeri nefis (nüfus-ı nâtıkâ-i beşeriyye'den) çeşitlerinden farklıdırlar. Onlar daha mükemmel biçimde kuvvetli ve daha bilgilidirler. Güneş ışığa nispetle ne ise, beşeri nefisler için bunlar da aynıdır. Sonra bu cevherler iki kısımdırlar:

Bir kısmı, nispetleri, feleklerin ve yıldızların kütlelerine olan nispeti, bizim konuşan nefsimizin (nefs-i nâtıkamızın) bedenlerimize olan nispeti gibi olan cevherlerdir.

Bir kısmı ise, feleklerin yönetimi ile ilgili olmayıp, daha doğrusu onlar marifetullaha, O'nun sevgisine dalmış olup Allah'a taat ile meşguldürler. Bu kısımdaki cevherler Allah'a yakınlaştırılmış (mukarreb) meleklerin taa kendileridir. Onların, gökleri yöneten meleklere nispetleri, gökteki yönetici meleklerin bizim konuşan (natıka) nefislerimize nispeti gibidir. Bu iki kısım cevherin varlığı hususunda felsefeciler ittifak etmişlerdir. Bazı felsefeciler ise, başka çeşit meleklerin de bulunduğunu söylemişlerdir ki bunlar, bu süfli âlemin çeşitli işlerini yöneten yeryüzü melekleridirler.

Sonra bu âlemi yöneten ruhi varlıklar eğer hayırlı iseler, işte bunlar meleklerdir. Eğer şerli iseler, bunlar da şeytanlardır. İnsanların melekler hakkındaki görüşlerinin tafsilatı bu söylenenlerden ibarettir.

Âlimler, meleklerin varlığına akıl cihetinden hükmetmenin mümkün olup olmadığı, onların varlığını ispat etmenin tek yolunun nakil olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Felsefeciler, meleklerin varlığını gösteren akli deliller olduğunda ittifak halindedirler. Onların bu delillerini gözden geçirirken, onlarla beraber biz de ince ve derin araştırmalar yapacağız.

Melâikenin Varlığı Konusunda Aklî İzahlar

Bazı kimseler bu hususta ikna edici akli izahlar getirmişlerdir. Biz de bunları gözden geçirelim.

1) Melekten murat, ölü olmayan, konuşan diri bir varlıktır. Bu hususta biz deriz ki: Akli yönden taksimat, diri (canlı) varlıkların üç kısım olmalarını gerektirir:

Diri varlık, hem konuşur hem de ölümlü olursa bu insandır.

Ölümlü olur fakat konuşamaz ise bunlar da hayvanlardır. Veya konuşur fakat ölümlü olmaz ise bu da melektir.

En aşağı mertebenin, konuşamayan ölümlü varlığın mertebesi; orta mertebenin, ölümlü konuşan varlığın mertebesi ve en şerefli mertebenin de ölümlü olmayan varlığın mertebesi olduğunda şüphe yoktur. Hikmet-i ilahi, mertebelerin en değersizi ile orta mertebeyi yaratmayı iktiza edince, mertebelerin en şereflisi ve en yücesini yaratması, öncelikle gerekir.

2) Fıtrat, gökler âleminin bu süflî (yer) âleminden daha şerefli ve hayat, akıl, konuşma gibi hususiyetlerin, zıdlarından daha şerefli olduğuna şehadet eder. Öyleyse, akıl, hayat, konuşma, gibi hususiyetler bu bulanık zulmânî (kesif) âlemde bulunduğu halde; ışık, nur ve yücelik (şeref) âlemi olan o gökler âleminde bulunmaması, aklen pek uzak bir ihtimaldir.

3) Tasavvuf erbabı, meleklerin varlığını müşahede ve mükaşefe cihetinden; ashab-ı hâcât ve zarurât (meleklerin varlığının ihtiyaç ve zaruret olduğuna inananlar) ise meleklerin varlığını bir başka cihetten ispat etmektedirler. Bu da o meleklerin çok garib ve nadir tedavi metodlarını, ilaç karışımlarını ve panzehir elde etme sanatını bulmada müşahade edilen, akıllara hayranlık veren etkileridir. Meleklerin varlığına delalet eden bir

başka şey de sadık rüyalar (aynen çıkan rüyaların) durumudur. Bu izah tarzları, onları dinleyen fakat tecrübe etmemiş olan kimseye nispetle iknâî (ikna edici), tecrübe eden, müşahade eden ve onların sırlarına muttali olan kimseye nispetle katidirler.

Nakli delillere gelince meleklerin varlığı hususunda peygamberler (s.a.s.) arasında kesinlikle hiçbir anlaşmazlık yoktur. Hatta bu husus peygamberler arasında üzerinde icma edilmiş olan bir keyfiyettir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Meleklerin Çokluğu**

Meleklerin çok olduğunu açıklama hususundadır.

Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

أَطَّتِ السَّمَاءُ وَحَقَّ لَهَا اَنْ تَئِطَّ مَا فِيهَا مَوْضِعُ قَدَمٍ اِلَّا وَفِيهِ مَلَكٌ سَاجِدٌ اَوْ رَاكِعٌ *"Gök gıcırdadı. Onun gıcırdaması da gerekti. (Çünkü) gökte adım atılacak her yerde ya secde eden veya rükûya varan bir melek vardır."* Rivayet edildiğine göre, insanoğlu cinlerin onda biri, cinler ile insanlar, yeryüzündeki diğer canlıların onda biri, bunların hepsi kuşların onda biri, bunların hepsi deniz canlılarının onda biri; bunların hepsi, yeryüzünde görevli meleklerin onda biri; bunların hepsi dünya semasındaki meleklerin onda biri ve bunların hepsi de üçüncü kat gökteki meleklerin onda biri kadardır. Bu yedinci kat göğün meleklerine kadar böyle gider. Sonra bütün bunların hepsi Kürsî meleklerine nispetle pek az kalırlar. Sonra bütün bunların hepsi, 'Arş'ın, sayısı yetmiş bin olan perdelerinden (süradik) her bir perdesinde görevli meleklerin onda biri kadardır ki, her bir perdenin uzunluğu, genişliği ve yüksekliği ile, gökler, yerler ve bunlar arasında bulunan şeyler karşılaştırıldığı zaman, bütün bunlar o perdenin yanında pek az ve küçük kalırlar. Gökte adım atılacak hiçbir yer yoktur ki orada ya secde eden, ya rukûya varan yahut da kıyamda duran bir melek bulunmasın. Meleklerin, Cenab-ı Allah'ı teşbih ve takdis etmekten meydana gelen nameleri vardır. Sonra ise, bütün bunlar 'Arş'ın etrafında dönen meleklere nispetle denizdeki tek bir damla kadardır. Onların sayısını ancak Allah Teâlâ bilir.

Sonra bu meleklerden başka, İsrafil (a.s.)'in yardımcıları olan "Levh" melekleri ve Cebrail (a.s.)'in askerleri olan melekler vardır. Bu meleklerin hepsi Allah'ın emirlerini dinlemekte, O'na itaat etmekte, hiçbir gevşeklik göstermeden Hak Teâlâ'ya ibadet ile meşgul olmaktadırlar. Dilleri Allah'ı zikir ve O'na ta'zime devam etmekte, Allah'ın onları yaratmasından beri zikirde yarışmaktalar ve geceler, gündüzler boyunca usanmadan O'na

ibadet etmektedirler. Onların ne cinsleri, ne ömürleri, ne de Allah'a nasıl ibadet ettikleri bilinemez. Bu, Cenab-ı Hakk'ın:

وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ *"Rabbinin ordularını, O'ndan başka kimse bilmez"* (Müddessir, 31) âyetinde buyurduğu gibi, O'nun melekûtunun (hükümranlığının) hakikati ile ilgilidir.

Derim ki: Bir va'z-u nasihat kitabında şunu gördüm: "Hz. Peygamber (s.a.s.) miraca çıkarıldığında adeta panayır gibi olan bir yerde, bir kısmı diğer bir kısmına doğru giden melekler görür ve Cebrâil (a.s.)'e, "Bunlar hangi meleklerdir ve nereye gidiyorlar?" diye sorar. Cebrail (a.s.): "Bilmiyorum. Ancak ben yaratıldığımdan beri onları görüyorum. Ama onlardan bir gördüğümü bir daha görmüyorum" der.

Sonra o meleklerden birisine şöyle sorarlar: "Sen ne zamandan beri varsın?" O şöyle cevap verir: "Bilmiyorum, ancak bildiğim şu ki, Allah Teâla, her yedi yüz bin senede bir yıldız yaratır. Ben yaratıldım yaratılalı dört yüz bin yıldız yaratıldı." Kudreti çok muazzam, kemali çok yüce olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir.

Melâike'nin Sınıfları, Büyük Melekler

Cenab-ı Hak, Kur'an-ı Kerim'de meleklerin sınıflarını ve vasıflarını zikretmiştir.

Meleklerin kısımlarına gelince, bunlardan:

Birinci kısım: Arşı taşıyan meleklerdir ki, Allahu Teâlâ onlar hakkında şöyle buyurur:

وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ *"O gün Rabbinin Arşını (gökteki melekler) üstünde bulunan sekiz (melek) yüklenir"* (Hakka, 17).

İkinci kısım: Allah'ın: وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ *"Melekleri, Rablerini hamd ile tesbih ederek Arşın etrafını kuşatmış halde görürsün"* (Zümer, 75) âyetinde haber verdiği gibi, 'Arş'ın etrafını kuşatmış olan melekler.

Üçüncü kısım: Meleklerin en büyükleridir ki, Cenab-ı Hakk'ın: مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ *"Kim Allah'a, Allah'ın meleklerine ve peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikail'e düşman olursa, bilsin ki Allah kâfirlerin düşmanıdır"* (Bakara, 98) âyetinde haber verdiği gibi, Cebrail ve Mikail (a.s.) bunlardandır.

Sonra Hak Teâlâ, Cebrail (a.s.)'i bazı vasıflarla nitelemiştir: a) O, peygamberlere Allah'ın vahyini getirendir. Bu hususta Cenab-ı Hak, نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمِينُ عَلٰى قَلْبِكَ *"O (Kur'an'ı), kalbine Ruhu'l Emin (Cibril) indirdi"* (Şuarâ, 193) buyurmuştur.

b) Allahu Teâlâ, Cebrail (a.s.)'i Kur'an'da diğer meleklerden önce zikretmiş ve şöyle buyurmuştur: قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ *"De ki: Kim Cebrail'e düşman olursa.."* (Bakara, 97). Çünkü o, vahiy ve ilmi getiren, Mikail ise rızıkları ve gıdaları dağıtan melektir. Manevi bir gıda olan ilim, bedeni gıdadan daha şereflidir. Bu sebeple de Cebrail'in, Mikail'den daha şerefli olması gerekmiştir.

c) Allahu Teâlâ, Cebrail (a.s.)'i, kendisinden hemen sonra zikretmiş ve: فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ مَوْلٰيهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ *"Hiç şüphesiz Allah, Cebrail ve salih mü'minler, o Peygamber'in yardımcısıdır"* (Tahrim, 4) buyurmuştur.

d) Cenab-ı Hak, onu "Ruhu'l-Kudüs" diye isimlendirerek, Hz. İsa (a.s.) hakkında şöyle buyurmuştur: اِذْ اَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ *"Hani ben, seni Ruhu'l-Kuds ile güçlendirmiştim"* (Maide, 110).

e) O, üzerlerinde alametleri olan bin melek ile Allah dostlarına yardım etti, düşmanlarını da kahretti.

f) Allah Teâlâ, Cebrail (a.s.)'i: *"O (Kur'an) çok şerefli, çetin bir kuvvet sahibi, 'Arş'ın sahibi (Allah) yanında çok itibarlı, orada kendisine itaat edilen ve güvenilir bir elçinin (getirdiği) kelamdır"* (Tekvir, 19-21) buyurarak altı sıfatla övmüştür. Cebrâil (a.s.)'in elçilik görevi, onun bütün peygemberlere Allah'ın elçisi olmasıdır. Buna göre bütün nebi ve resuller, Allah katında Cebrail (a.s.)'in ümmeti ve iyi dostları mesabesindedirler. Çünkü Cenab-ı Hak Cebrail (a.s.)'i kendisi ile, en şerefli insanlar olan peygamberler (a.s.) arasında vasıta yapmıştır. Cebrail (a.s.) kuvvetlidir. Çünkü O, Lut kavminin şehirlerini göğe kaldırıp altını üstüne getirmiştir; Allah katında itibarlıdır, zira, Allah: فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ مَوْلٰيهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ *"Hiç şüphesiz Allah, Cebrail ve salih mü'minler, O (Peygamber)'nun yardımasıdır"* (Tahrim, 4) âyetinde, onun adını kendi isminden sonra getirmiştir. O, itaat edilendir, çünkü, meleklerin önderi ve lideridir. Onun güvenilir (emin) olmasına da Cenab-ı Hakk'ın:

"O (Kur'an'ı) senin kalbine, inzar edicilerden (uyaranlardan) olasın diye, Ruhu'l-Emin (Cebrail) indirdi" (Şu'ara, 193) âyeti delalet eder.

Meleklerin diğer büyükleri de İsrafil ve Azrail (a.s.)'dir. Onların varlıkları hadîs ile sabit olmuştur. Yine hadisle sabit olduğuna göre, Azrail, Cenab-ı Hakk'ın:

قُلْ يَتَوَفّٰيكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِى وُكِّلَ بِكُمْ *"De ki: Sizleri, sizler için görevlendirilmiş olan ölüm meleği öldürür."* (Secde, 11) âyetinde bildirdiği ölüm meleğidir. Allah Teâlâ'nın:

"Sizden birisine ölüm geldiği zaman, elçilerimiz onun canını alır" (En'am, 61) âyetine gelince, bu, ruhları almakla görevlendirilmiş başka meleklerin varlığına delalet eder. Ölüm meleğinin ise ruhları almakla görevlendirilmiş melekler grubunun lideri olması caizdir. Nitekim Cenab-ı Hak şöyle buyurmuştur:

"Melekler, o kâfirlerin yüzlerine ve arkalarına vura vura canlarını alırken bir görmeliydin" (Enfal, 50).

İsrafil (a.s.)'e gelince, hadisler onun, "Sûr'un sahibi" olduğuna delalet etmektedir ki, Cenab-ı Allah bu hususta şöyle buyurmuştur:

وَنُفِخَ فِى الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَاءَ اللّٰهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ *"Sûr'a (birinci defa) üfürülünce birden Allah'ın dilediklerî hariç, göklerde ve yerde kim varsa düşüp ölürler. Sonra sûr'a ikinci kez üfürülür. O zaman bir de bakarsın ki (ölüler) ayağa (kalkmış) bakınıp duruyorlar"* (Zümer, 68).

Dördüncü kısım: Cennet melekleridir. Cenab-ı Hak:

"Melekler her kapıdan onların yanına girerek, 'Sabrettiğiniz için, selam size. Burası, dünyanın en güzel bir sonucudur' derler" (Ra'd, 23-24) buyurur.

Beşinci kısım: Cehennem melekleridir. Bu hususta Cenab-ı Allah şöyle buyurur. عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ *"O, cehennem üzerinde vazifeli on dokuz (melek) vardır."* (Müddessir, 30). وَمَا جَعَلْنَا اَصْحَابَ النَّارِ اِلَّا مَلٰئِكَةً *"Biz o ateşin bekçiliğine meleklerden başkasını memur etmedik"* (Müddessir, 31).

Bu meleklerin başkanları, Allah Teâlâ'nın:

وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ *"(Cehennem ehli): 'Ey Malik, Rabbin bizim işimizi bitirsin (bizi öldürsün)' diye çığrışırlar"* (Zuhruf, 77) âyetinde işaret ettiği gibi, 'Mâlik' isimli melektir. Bunların hepsine ise, Cenab-ı Hakkın da:

فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ *"O, kendi meclisini çağırsın, biz de Zebanileri çağırırız"* (Alâk, 17-18) buyurduğu gibi, "Zebani" denir.

Altıncı kısım: İnsanlar için görevlendirilmiş olan meleklerdir. Bu hususta Allah Teâlâ şöyle buyurur:

عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعِيدٌ * مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ *"(İnsanın) sağında ve solunda oturan (iki melek) vardır. O insan ne zaman bir söz söylese, yanında hazır bir gözcü vardır"* (Kâf, 17-18);

"Onun (ve her insanın) önünde ve arkasında kendisini Allah'ın emriyle gözetleyecek takipçi (melekler) vardır" (Ra'd, 11) ve:

"O Allah, kulları üzerinde kâhir (kudret sahibi)dir ve size bekçi melekler yollar" (En'am, 61).

Yedinci kısım: Amelleri yazan melekler. Bu, Allah'ın:

وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ * كِرَامًا كَاتِبِينَ * يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ *"Muhakkak ki sizin üzerinizde bekçiler, her yaptığınızı bilen şerefli kâtipler* vardır*"* (İnfitar, 10-12) âyeti ile bildirdiğidir.

Sekizinci kısım: Bu dünyanın işleri ile görevlendirilmiş olan meleklerdir ki, Cenab-ı Allah'ın: وَالصَّافَّاتِ صَفًّا *"Saf saf dizilenlere yemin olsun"* (Sâffât, 1);

"Savurdukça savuranlara, derken bir yükü taşıyanlara, sonra kolayca akıp gidenlere derken iş bölümü yapan (melek)'lara yemin olsun ki... (Zariyat, 1-4) ve "وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا" *"Boğulmuş ruhları taa derinliklerden söküp (alan meleklere) yemin olsun ki..."* (Naziat, 1) âyetlerinde anlatılan melekler bunlardır. İbn Abbas (r.ahm)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Allah Teâlâ'nın hafaza meleklerinden (insanlara bekçilik yapan meleklerden) başka melekleri de vardır ki, bunlar her düşen ağaç yaprağını kaydederler. Sizden birinize çölde bir sıkıntı ve darlık gelirse şöyle seslensin: "Ey melekler! Allah'ın kullarına yardım ediniz ki, Allah da sizlere merhemet etsin."

Meleklerin Vasıfları

Meleklerin vasıflarına gelince, bunlar birkaç yöndendir:

1) Melekler, Allah'ın elçileridirler. Nitekim Cenab-ı Hak şöyle buyurmuştur: جَاعِلِ الْمَلَٰئِكَةِ رُسُلًا *"Melekleri elçiler yapan (Allah'a hamdolsun)"* (Fatır, 1)

"Allah, melekler içinden elçiler seçer" (Hacc, 75) âyetinin meleklerden sadece bir kısmının elçi olduğuna delalet ettiği söylenirse, bunun cevabı

şudur: Âyetteki "مِنْ" harf-i cerri teb'îz (kısmîliği ifade etmek) için olmayıp, beyan (açıklama) içindir.

2) Onlar, Allah'a yakındırlar. Bu yakınlığın mekan ve cihet itibarı ile olması imkânsız olduğuna göre, geriye bunun şeref itibarı ile olması ihtimali kalır.

Cenab-ı Hakk'ın: وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ *"Allah'ın yanında bulunanlar, O'na ibadetten büyüklenmezler"* (Enbiya, 19); *"Daha doğrusu onlar, ikrama nail olmuş şerefli kullardırlar"* (Enbiya, 26) ve *"Onlar gece gündüz Allah'ı tesbih ederler, bunda hiç gevşeklik göstermezler"* (Enbiya, 20) âyetlerinde anlatılan budur.

3) Onların itaat ile vasfedilmeleri. Bu da birkaç bakımdandır.

a) Cenab-ı Allah, onlardan şöyle dediklerini nakleder:

وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ *"Biz, seni hamdinle tesbih ve takdis ediyoruz"* (Bakara, 30). Bir başka âyette ise şöyle buyurulur:

"Bizler saf saf olanlarız, bizler Allah'ı tesbih edenleriz" (Saffat, 165). Cenab-ı Allah, bu hususta onları yalanlamamıştır. Böylece meleklerin sürekli ibadet ettikleri sabit olmuştur.

b) Onların, Allah'ı ta'zim ederek, O'nun emrine hemen koşuvermeleridir. Bu, Cenab-ı Hakk'ın: *"Bunun üzerine, bütün melekler hemen secde ettiler"* (Hicr, 30) âyetinin anlattığı haldir.

c) Onlar, Allah'ın bir vahyi ve emri olmadıkça hiçbir şey yapmazlar. Nitekim Cenab-ı Allah şöyle buyurmuştur:

لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ *"Bunlar, sözleri ile asla Allah'ın önüne geçmezler. Onlar Allah'ın emri ile hareket ederler"* (Enbiya, 27).

4) Onların kudret ile vasfedilmeleridir ki, bu da birkaç yöndendir.

a) Sayıları sekiz olan Arş'ın taşıyıcıları Arş'ı ve Kürsi'yi taşırlar, sonra Arş'tan daha küçük olan Kürsi, yedi kat göğün tamamından daha büyüktür. Çünkü Cenab-ı Allah:

"Allah'ın Kürsî'si gökleri ve yeri kuşatmıştır" (Bakara, 255) buyurmuştur. Buna göre, sen meleklerin nihayetsiz güç ve kuvvetine bak!..

b) Arş'ın yüksekliği vehimlerin ihata edemeyeceği bir şeydir. Buna Cenab-ı Allah'ın:

"Melekler ve rûh ona miktarı elli bin sene olan bir günde çıkarlar" (Meâric, 4) âyeti delalet eder. Sonra melekler, son derece güçlü oldukları için, oradan bir anda inebilirler.

c) Allah'ın: *"Sûr'a (birinci defa) üfürülünce, Allah'ın dilediklerî hariç, birden göklerde ve yerde kim varsa düşüp ölür. Sonra sûr'a ikinci kez üfürülür. O zaman bir de bakarsın ki, (ölüler) ayağa kalkmış, bakınıp duruyorlar"* (Zümer, 68) âyetinde ifade ettiği gibi, sûr'un sahibi olan İsrafil (a.s.) o kadar güçlüdür ki, sûr'a bir üflemesiyle göklerde ve yerde olan herkes ölür. İkinci bir üfleyişiyle de, herkes yeniden dirilir. Sen onun bu gücünün azametini var düşün!

d) Cebrail (a.s.) Lût kavminin dağlarını ve beldelerini bir defada yerinden sökebilecek bir kudrete sahiptir.

5) Meleklerin korku ile vasfedilmeleridir. Buna birçok husus delalet eder:

a) Onlar çok ibadet etmelerine ve kesinlikle küçük günahlara da yönelmemelerine rağmen, sanki ibadetleri bir günahmış gibi, korkar ve ürperirler. Bu hususta Cenab-ı Allah:

"Kendilerine kâhir olan Rablerinden korkarlar" (Nahl, 50), ve:

"Onlar Allah'ın korkusundan titrerler" (Enbiya, 28) buyurmuştur.

b) Bu, Allah'ın şu âyetinde anlatılan hususdur:

"Kalplerinden korku giderildiği zaman, 'Rabbiniz ne buyurdu?' der. Onlar, 'Hakkı' derler. O, çok yüce, çok büyüktür" (Sebe, 23). Bu âyetin tefsirinde rivayet edildiğine göre, Cenâb-ı Hak vahyi bildirdiği zaman, onu semavat ehli, zincirin çıplak bir kayaya çarptığında çıkardığı ses gibi işitirler ve korkuya düşerler. Vahiy sona erdiğinde, birbirlerine, "Rabbimiz ne dedi?" derler, "Hak dedi, O yücedir, büyüktür" diye cevap verirler.

c) Beyhakî, "Şuabu'l-İman"da İbn Abbas (r.a.)'ın şöyle dediğini rivayet etti: "Resûlullah (s.a.s.) bir yerde bulunuyordu; yanında da Cebrail (a.s.) vardı. Birden semanın ufku yarıldı; Cebrail (a.s.) sinmeye ve küçülmeye başlayarak, iyice yere yapıştı. Derken, Hz. Peygamber'in önünde bir melek belirerek şöyle dedi: Ey Muhammed, Rabbin sana selâm ediyor ve seni, melîk, yani hükümdar bir peygamber olmak ile insan bir peygamber olman arasında muhayyer bırakıyor. Peygamber (s.a.s.) eliyle, Cebrail (a.s.)'in mütevaziliğine işaret ederek, "Anladım ki o, bana nasihat ediyor; bunun üzerine ben de, "kul olan bir peygamber olmayı tercih ederim" dedim. Bunun üzerine melek göğe yükseldi.. "Ey Cebrail, bu hususta sana sormak istedim, fakat

senin, sana bunu sormaktan beni alıkoyan o halini gördüm.. Ey Cebrail, O kimdi? dedim. Cebrail, "O İsrafil idi; Allah onu yarattığı gün o Allah'ın huzurunda idi. O, bakışlarını yerden kaldıramaz. Çünkü, onunla âlemlerin Rabbi arasında yetmiş nur bulunmaktadır. O nurların her biri, kendisine yaklaşan her şeyi yakar. İsrafil (a.s.)'in önünde Levh-i Mahfuz bulunmaktadır. Cenab-ı Allah, gökteki veya yerdeki herhangi bir şey hakkında O'na izin verdiğinde, bu Levh, onun alnının hizasına kadar yükselir, o da Levh'a bakar; eğer bu benimle alakalı bir iş ise, onu bana emreder; Mikail (a.s) ile ilgili bir şey ise, ona emreder; eğer ölüm meleğinin işi ise, ona emreder" dedi. Ben de "Ey Cebrail, senin işin ne ile ilgilidir?" deyince, o "Rüzgârları ve orduları idare ederim" dedi. Mikail (a.s.)'in işi nedir? dedim, "Bitkileri idare eder" dedi. Ölüm meleğinin işi nedir? dedim, "Canları alır; öyle sanıyorum ki, İsrafil ancak kıyamet için indi; bende müşahade etmiş olduğun o hal de, kıyametin kopmasından duyduğum korkudandır."

Meleklerin vasfı hususunda Allah'ın ve Resûlullah'ın sözünden sonra, mü'minlerin emiri Ali (k.v)'nin sözünden daha yüce ve daha ulu bir söz yoktur. O, hutbelerinin birinde şöyle demektedir: "Sonra Cenab-ı Allah, yüce göklerin arasını ayırdı... Onları her çeşit meleklerle doldurdu... O meleklerden bir kısmı rükûsuz secde etmektedirler; bir kısmı, doğrulmaksızın rükû etmektedirler, bir kısmı hiç yerlerinden ayrılmaksızın saf tutmaktadırlar, bir kısmı, uzanmaksızın Allah'ı tesbih etmektedirler. Onların ne gözleri uyur, ne akılları yanılır, ne bedenleri gevşer, ne de unutma gafletine düşerler!.. Onlardan kimi de, Allah'ın vahyinin eminleri, peygamberlerine konuşan diller, Allah'ın emri ve hükmüyle gelip giden meleklerdir. Kimi, Allah'ın kullarının muhafızları, cennet kapılarının bekçileridir. Kiminin ayakları süfli yeryüzünde, boyunları ise en yüksek semaları delmiş, uzuvları mıntıkaları aşmış, omuzları Arş'ın direklerine münasib, Allah'ın huzurunda bakışları eğik, onlarla Arş arasına izzet perdeleri ve kudret örtüleri çekilmiş olduğu halde, onlar kanatlarıyla örtünürler, Rablerini tasvir etme vehmine düşmezler, Allah'a mahlûkatın sıfatlarını vermezler. O'nu ne mekanlarla sınırlar, ne de O'na nazirelerle işarette bulunurlar.

***BEŞİNCİ MESELE:* Allah İnsanı Yaratacağını Hangi Meleklere Bildirdi?**

Âlimler, Cenab-ı Hakk'ın:*"Hani Rabbin meleklere, "muhakkak ben, yeryüzünde bir halife yaratacağım"* (Bakara, 30) sözündeki meleklerden muradın, bütün melekler mi yoksa meleklerin bir kısmı mı olduğu hususunda ihtilaf ettiler. Dahhak'ın İbn Abbas (r.a.)'tan rivayet ettiğine göre Allah

Teâlâ bu sözü, İblis'le beraber çarpışan meleklere söylemiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, cinleri yeryüzünde yerleştirip, onlar orada fesat çıkardıkları, kan döküp birbirlerini öldürdükleri zaman, meleklerden bir ordu ile birlikte İblis'i oraya gönderdi. İblis ordusu ile birlikte onları öldürüp, kalanları da yerden, deniz adalarına sürdü. Bunun üzerine Cenab-ı Hak, o meleklere şöyle dedi: "Muhakkak ben, yeryüzünde bir halife yaratacağım." Sahabe ve tâbiinin çoğunluğu ise, Allah Teâlâ'nın, bu sözü, bir tahsis yapmaksızın bir grup meleğe söylediğini; çünkü "الْمَلَائِكَة" (melâike) lafzının umum ifade ettiğini, tahsiste bulunmanın ise aslın hilafına olduğunu söylerler.

ALTINCI MESELE

"جَاعِلٌ" kelimesi iki mef'ul alan "جَعَلَ" (yaptı, kıldı) fiilinde ism-i fâil olup mübteda ve haberin başına gelmiştir. Burada mübteda ve haber ise "فِى الْاَرْضِ خَلِيفَة" lafızları olup, bunlar aynı zamanda ism-i fâilin iki mef'ûlüdürler. Bunun manası ise, "Ben yeryüzünde bir halife kılacağım, yaratacağım, var edeceğim"dir.

YEDİNCİ MESELE

Âyetin zahirine göre, âyette geçen "الْاَرْض" kelimesinden murat, doğudan-batıya bütün yeryüzüdür. Abdurrahman b. Sabit, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir:

"دُحِيَتِ الْاَرْضُ مِنْ مَكَّةَ وَكَانَتِ الْمَلَائِكَةُ تَطُوفُ بِالْبَيْتِ وَهُمْ اَوَّلُ مَنْ طَافَ بِهِ وَهُوَ فِى الْاَرْضِ الَّتِى قَالَ اللهُ تَعَالَى: اِنِّى جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلِيفَةً

"Yeryüzü Mekke'den başlanarak genişletildi. Melekler Beytullah'ı tavaf ederlerdi. Onlar Kâbe'yi ilk tavaf edenlerdir. Bu Beytullah, Cenab-ı Allah'ın 'Ben muhakkak yeryüzünde bir halife yaratacağım' âyetinde sözü geçen, 'yeryüzü'nde idi." Birincisi âyetin zahirine daha yakındır.

***SEKİZİNCİ MESELE:* Halife ve Hilafet**

"Halife", başkasının yerine geçen, başkasının yerini alan kimseye denilir. Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur:

"Sonra biz sizi yeryüzüne halifeler yaptık" (Yunus, 14),

"Hatırlayınız, sizi halifeler yapmıştık" (A'raf, 69). "Halife" ile kimin kastedildiğine gelince, bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu, Âdem (a.s.)'dir. Cenab-ı Hakk'ın:

"Sen orada, bozgunculuk yapacak birisini mi yaratacaksın?" (Bakara, 30) sözünden murat ise, Âdem (a.s.) olmayıp, zürriyetidir.

b) Halifeden murat, Âdem (a.s.)'ın zürriyetidir.

Buradaki "halife"den muradın Hz. Âdem olduğunu söyleyenler ise, Cenab-ı Hakk'ın Âdem (a.s.)'i niçin "halife" diye isimlendirdiği hususunda ihtilaf etmişler ve bu hususta iki görüş zikretmişlerdir:

1) Cenab-ı Hak cinleri yeryüzünden sürüp, Âdem (a.s.)'i yeryüzünde iskan edince, Âdem (a.s.) kendisinden önceki bu cinlerin halefi, halifesi olmuştur. Bu görüş, İbn Abbas'tan rivayet edilmektedir.

2) Allahu Teâlâ Âdem (a.s.)'i halife diye isimlendirmiştir. Çünkü Âdem (a.s), Allah'ın mükellef kulları arasında hükmetme hususunda Allah'ın halifesidir. Bu görüş ise, İbn Mes'ûd, İbn Abbas ve Suddî'den rivayet edilmekte olup, Cenâb-ı Hakk'ın:

"Muhakkak ki biz seni yeryüzünde halife yaptık; öyleyse sen, insanlar arasında hak ile hükmet" (Sâd, 26) âyetiyle de te'kid edilmektedir.

"Halife"den muradın Hz. Âdem'in zürriyeti olduğunu söyleyenler ise şunu söylemektedirler: Allah onları, onlar birbirlerinin yerlerine geçtikleri için, halife olarak isimlendirmiştir. Bu, Hasan-ı Basrî'nin görüşüdür.

Cenab-ı Hakk'ın:

"Sizi yeryüzünün halifeleri yapan, o Allah'tır" (En'âm, 165) âyeti, bu görüşü takviye etmektedir. Buna göre "الْخَلِيفَة" (Halîfe) kelimesi, müzekker ve müennes için olduğu gibi, müfred ve çoğul manada da kullanılabilen bir kelimedir. Bir kıraatte ise, kâf ile "الْخَلِيقَةُ" (yaratılmış) şeklinde okunmuştur.

Allah'ın Meleklere Sormasının Manası

Eğer, "Cenab-ı Allah meşverette bulunmaya muhtaç bulunmaktan münezzeh olduğu halde, meleklere ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demesinin faydası nedir?

Buna iki yönden cevap verilir:

1) Cenab-ı Allah, onların bu sırra muttali oldukları zaman, kendisine bu soruyu soracaklarını biliyordu. Maslahat, meleklerin bu cevabı ihata etmelerini gerektirdiği için, onlar bu suali sorup da bu cevabı duysunlar diye, onlara bu vakıayı tarif etti, öğretti.

2) Hak Teâlâ, bununla kullarına müşaverede bulunmayı öğretmiştir.

Allahu Teâlâ'nın,

قَالُوا اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ اِنِّي اَعْلَمُ... *"(Melekler:) 'Biz seni hamdinle tesbih ve takdis edip dururken, yerde, orada bozgunculuk edip, kanlar dökecek bir varlık mı yaratacaksın?' demişlerdi. Allah da, 'Ben, sizin bilemeyeceklerinizi bilirim' buyurmuştu"* (Bakara, 30) âyetine gelince, bu âyetle ilgili birçok mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE: **Melâike'nin Günahsızlığı**

Din âlimlerinin büyük çoğunluğu, meleklerin hepsinin bütün günahlardan masum olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Haşeviyye'den bazıları, bu görüşe karşı çıkmışlardır.

Bizim, meleklerin ma'sumiyetini ispat edecek birçok delilimiz vardır.

1) Allah'u Teâlâ şöyle buyuruyor:

"Allah'ın onlara emrettiği şeye isyan etmezler ve emrolunduklarını yaparlar" (Tahrim, 6). Fakat, şu kadar var ki, bu âyet cehennem melekleriyle ilgilidir. Biz, bütün meleklere delalet eden bir âyet bulmak istersek, Cenab-ı Hakk'ın şu âyetine sarılırız:

"Onlar, kendilerine hükmeden Rablerinden korkarlar ve emrolundukları şeyi yaparlar" (Nahl, 50). Bu âyetteki, "emrolundukları şeyi yaparlar" ifadesi, emredilen şeylerin tamamını yapmayı, nehyedilenleri de terk etmeyi kapsamaktadır; çünkü bir şeyi yapmaktan nehyedilen kimse, onu terkle emredilmiş demektir. Eğer, "emrolunduklan şeyi yaparlar" ifadesinin umumu ifade ettiğine delil nedir?" denilirse, biz de deriz ki, emredilen her şeyden istisna yapmak uygundur. İstisna ise, şayet kendisi olmasaydı söze dahil olacak olan kısmı, hükmün dışında bırakır. Nitekim, biz bunu fıkıh usulüne dair eserimizde açıklamıştık.

2) Cenab-ı Hak:*"Daha doğrusu onlar, ikrama nail olmuş kullardır; hiçbir sözle Allah'ın önüne geçmezler ve onlar Allah'ın emriyle hareket ederler"* (Enbiya, 26) buyurmuştur. Bu âyet, meleklerin günahlardan uzak oldukları ve bütün işlerde ancak vahiy ve emr-i ilahiyi beklediklerini gösterir.

3) Cenab-ı Allah, meleklerin, insanları günahlarından dolayı kınamakta olduklarını nakletmektedir. Şayet melekler, asi ve günahkâr varlıklar olsalardı, onların böyle bir kınamada bulunmaları doğru olmazdı.

4) Cenab-ı Allah, meleklerin gece-gündüz bıkıp usanmadan tesbihatta bulunduklarını anlatmaktadır. Böyle olan varlıklardan bir günahın sadır olması imkânsızdır.

Bu görüşlere muhalif olanlarsa, birkaç yönden buna karşı delil getirmişlerdir.

Birinci Şüphe: Cenab-ı Allah onların şöyle dediklerini aktarmaktadır: *"Biz seni hamdinle tesbih ve takdis edip dururken, sen yerde, orada bozgunculuk edip kan dökecek kimseleri mi yaratacaksın"* (Bakara, 30). Bu âyet, onlardan günahın sadır olmasını gerektirmektedir. Âyet, bu hususu birkaç yönden göstermektedir.

1) Onların, "Orada yaratacak mısın?" demeleri, Allahu Teâlâ'ya karşı bir itirazdır; bu ise, en büyük günahlardandır.

2) Onlar, insanoğlunu bozgunculuk yapmak ve adam öldürmek hususlarında kınamaktadırlar. Bu gıybettir. Gıybet ise, büyük günahlardandır.

3) Onlar, insanoğlunu kınadıktan sonra;

"Biz seni hamdinle tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz" sözüyle de kendilerini övüyorlar ve: *"Bizleriz biz, saf saf dizilenler; bizleriz biz, tesbih edenler"* (Saffât, 165-166) diyorlar. Bu, "hasr" ifade eder. Böylece onlar bununla, adeta başkasının bu şekilde olamayacağını söylemiş oluyorlar. Bu ise, kendini beğenmeye (ucube) ve gıybete benzemektedir. Kendini beğenmek, helak edici günahlar cümlesindendir. Hz. Peygamber(s.a.s.): ثَلَاثٌ مُهْلِكَاتٌ *"Üç şey vardır ki, helak eder"*[27] buyurmuş, bunlar arasında, kişinin kendisini beğenmesini (ucub) de zikretmiştir. Nitekim Cenab-ı Hak;

"Kendinizi tezkiye etmeyin." (Necm, 32) buyurmuştur.

4) Meleklerin لَا عِلْمَ لَنَا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا *"Bizim, senin bize öğrettiğinden başka bir bilgimiz yok"* sözleri ise, bir özür dilemeye benzemektedir. Şayet daha önce bir günah bulunmamış olsaydı, onlar özür dilemekle meşgul olmazlardı.

5) Cenab-ı Hakk'ın: *"Eğer doğru sözlü iseniz, bunların isimlerini bana haber veriniz."* (Bakara, 31) sözü, onların, daha önce söylemiş oldukları şeyler hususunda yalancı olduklarına delalet eder.

6) اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ اِنِّى اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ *"Ben size, 'ben göklerin ve yerin gayblerini bilirim. Ve, sizin açığa vurduğunuzu da, gizlediklenizi de bilirim' demedim mi?"* (Bakara, 33) âyeti, meleklerin bu hadiseden önce, bunu bilmediklerine ve Cenab-ı Hakk'ın herşeyi bildiği hususunda şüpheye düşmüş olduklarına delalet eder.

27 Keşfu'l-Hafâ, 1/323 (Bezzâr, Taberani ve Ebu Naîm'den).

7) Meleklerin, insanların bozgunculuk yapıp kan dökecekleri hususundaki bilgileri, ya bu hususta onlara verilen vahiyle meydana gelmiştir ya da onlar bunu istidlal ile söylemektedir. Birincisi, uzak bir ihtimaldir, çünkü Cenab-ı Allah bunu onlara vahyetmiş olsaydı, bu sözü tekrarlamanın hiçbir faydası olmazdı. Böylece sabit oluyor ki, onlar bu sözü kendi istidlallerine ve zanlarına dayanarak söylemişlerdir. Oysa ki, zan yoluyla başkasını ta'n etmek, *"Hakkında bilgin olmayan şeyin peşine düşme"* (İsra, 96), ve *"Muhakkak ki zan, gerçek konusunda hiçbir şey ifade etmez"* (Necm, 28) âyetlerinden ötürü, caiz değildir.

8) İbn Abbas (r.a.)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir. Allahu Teâlâ, İblis'in cinlerle savaşan ordusundaki meleklere, "Ben, yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Melekler de, Cenab-ı Allah'a cevaben, "Orada, bozgunculuk edip kan dökecek kimseler mi yaratacaksın?" demişler, sonra Cenâb-ı Hakk'ın, kendilerine kızdığını anlayınca, سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا *"Ey Rabbimiz seni tenzih ederiz, senin bildirdiklerin dışında bizim hiçbir bilgimiz yoktur"* (Bakara, 32) demişlerdir. Hasanü'l-Basrî ve Katade'den rivayet edildiğine göre Cenab-ı Allah, Hz. Âdem (a.s.)'i yaratmaya başladığı zaman melekler aralarında fısıldaşarak, "Rabbimiz ne yaratmayı dilerse dilesin, biz onun yaratacağından daha büyük ve daha şerefli oluruz" demişlerdi. Allah Teâlâ Hz. Âdem'i yaratıp, onu meleklerden daha faziletli kıldı ve:

"Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra onları meleklere gösterip: "Haydi bunları adlarıyla birlikte bana haber verin, eğer, (Benim yarattığım her şeyden daha efdal olduğunuzu söylemenizde) doğru iseniz..." (Bakara, 31). Bunun üzerine melekler korkarak tevbeye başvurup; قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا *"Ey Rabbimiz seni tenzih ederiz. Bizim senin bildirdiklerin dışında hiçbir ilmimiz yoktur" dediler"* (Bakara, 32). Bazı rivayetlerde "Melekler, 'yeryüzünde yaratacak mısın?' dediklerinde, Allah onlara bir ateş gönderip onları yaktı" diye geçmiştir.

Hârut ve Marut Kıssası

İkinci şüphe: Meleklerin masum olduğuna inanmayanlar, Harut ve Marut kıssasına sarılmış ve bunların iki melek olduğunu söyleyip şunu iddia etmişlerdir: Bu iki melek yeryüzündeki günahkar insanların yaptıklarına bakınca, onların bu hallerini yadırgamış, gözlerinde büyütmüş ve yeryüzü halkına beddua etmişler. Bunun üzerine Cenab-ı Hak onlara "Âdemoğlunu imtihana tabi tuttuğum şehvetle sizi de imtihan etmiş olsaydım, siz

de asi olurdunuz" diye vahyetmiş. O iki melek de "Ey Rabbimiz, bizi imtihan etsen de biz günahkâr olmayız. İstersen bizi bir dene" dediler. Bunun üzerine Allah, onları yeryüzüne indirip, âdemoğluna verdiği şehveti onlara da vererek denedi. Onlar yeryüzünde bir müddet kaldılar. Allah, Zühre adındaki yıldız ile, onunla görevli meleğe emretti de onlar yeryüzüne iniverdiler. Böylece Zühre kadın; o melek ise bir adam şekline girdi. Sonra Zühre kendisine bir ev edinip, kendisini süsledi ve o iki meleği kendisine davet etti. Görevli melek, onun evinde bir put gibi dikildi. Harut ile Marut kadının evine geldiler ve kadını fuhşa davet ettiler. Kadın ise, onlar içki içmedikçe bu işin olamayacağını söyleyip diretince, melekler, "Biz içki içmeyiz" dediler. Sonra şehvet meleklere baskın çıkınca içkiyi içtiler, sonra onu yine fuhşa davet ettiler. Bunun üzerine Zühre, "Bir iş daha var ki, onu yapmazsanız, benimle olamazsınız" dedi. "O iş nedir?" dediler. "Şu puta secde edecekisiniz" dedi. Bunun üzerine onlar, "Biz Allah'a şirk koşmayız" dediler. Sonra şehvet onlara galib gelerek, "Biz yaparız, sonra da istiğfar ederiz" dediler ve böylece puta da secde ettiler. Bu durum üzerine hem Zühre, hem de put haline gelmiş olan melek gökteki yerlerine yükseldiler. Harut ile Marut da, âdemoğullarını günahlarından dolayı ayıpladıkları için bu işin başlarına geldiğini anlamış oldular.

Diğer bir rivayette ise, Zühre yeryüzündeki insanlardan zinakâr bir kadın idi. Harut ve Marut içki içerek bir adam öldürüp, puta secde ettikten ve kendisini söyleyerek gökyüzüne çıktıkları İsm-i A'zam'ı kadına öğrettikten sonra onunla zina ettiler. Bunun üzerine kadın İsm-i A'zam'ı söyleyerek gökyüzüne yükseldi ve Allah onun şeklini değiştirip, Zühre adında yıldız haline getirdi. Sonra Harut ve Marut'a Allah Teâlâ, işledikleri şeyin çirkinliğini bildirerek, ahirette olacak azap ile dünyada olacak azap arasında muhayyer bıraktı. Onlar dünya azabını tercih ettiler. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, onları Bâbil'de bir kuyuda baş aşağı asılmış, insanlara büyü ve sihir öğretip, ona davet eder durumda kıldı. Onları ancak hususi olarak sihri öğrenmek maksadıyla o yere giden kimseler görebilir. Meleklerin masum olduğunu kabul etmeyenler, bu hususta Cenab-ı Hakk'ın *"Onlar, şeytanların Süleyman'ın mülkü aleyhine uydurup takip ettikleri şeylere (yalanlara) uydular"* (Bakara, 103) âyetini delil getirdiler.

Üçüncü şüphe: İblis, mukarreb meleklerdendi. Sonra Allah'a isyan edip kâfir oldu. Bu da, meleklerden günahın çıkabileceğini gösterir.

Dördüncü şüphe: Cenab-ı Allah: *"Biz cehennem ashabını (bekçilerini) meleklerden başkası yapmadık"* (Müddessir, 31) âyetidir. Bu âyet, meleklerin de azap olunacağını gösterir. Çünkü cehennem ashabı (ehli) ancak orada azab olunan kimselerdir. Nitekim Cenab-ı Hak: *"İşte onlar cehennem ashabıdır. Onlar orada ebedi kalacaklar"* (Bakara, 81) buyurmuştur.

Müfessir Râzî (r.a.)'nin Bu Şüphelere Karşı Cevapları

Birinci şüpheye şöyle diyerek cevap verilir: Onların birinci izahları ki buna göre "Melekler Allah'a itiraz etmişlerdir, bu ise günahların en büyüklerindendir" iddialarıdır. Biz buna karşı şöyle deriz: Meleklerin bu sorudan maksatları, Allah'ın -haşa- farkında olmadığı bir şeye dikkat çekme değildir. Çünkü Allah hakkında böyle bir inanışta olan kimse kâfirdir.

Yine bu sorudan meleklerin maksadı, Allah'ın yaptığı bir işi yadırgama değildir.

Aksine bu sorunun maksadı şunları belirtmektir:

a) İnsan, başkasının hikmetine kesinkes inanır ve sonra onun, kendisindeki hikmete vakıf olamadığı bir fiili yaptığını görür ve ona, sanki onun hikmetinin ve ilminin tamlığından taaccüb ederek "Bunu sen mi yapıyorsun?" der ve şöyle devam eder: "Fesat çıkaran kimseye şu nimetleri vermek, ne gibi bir hikmet ihtiva ettiğine akılların erişemeyeceği işlerdendir. Sen bunu yaptığın zaman, ben biliyorum ki sen bunu, ancak senin bildiğin iyice gizli bir sırdan ve bir incelikten ötürü yapıyorsun. Hikmetin ne kadar büyük, ilmin ne kadar yücedir!" Buna göre netice olarak diyebiliriz ki Cenab-ı

Hakk'ın: أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا *"O yerde, fesat çıkaracak kimseler mi yaratacaksın"* (Bakara, 30) âyeti, Allah'ın ilminin kemali ve hikmetinin bütün akıllılara kapalı olan şeyleri ihata ettiği hususunda bir taaccüptür.

b) Cevap istemek için, bir müşkili ifade etmek mahzurlu değildir. Sanki o melekler: "Yâ Râb! Sen hakîm olan ve kesinlikle akılsızca bir iş yapmayan bir zatsın. Biz örfte, sefih olan kimsenin sefihliğine imkân vermenin sefihlik olduğunu biliyoruz. Sen, hallerinin böyle olacağını bildiğin halde, yeryüzünde bozgunculuk yapıp kan akıtacak bir varlık yarattığında, sen onları yaratmış, onlara imkân vermiş ve onları bundan men etmemiş olursun. Bu ise sefihliği vehmettirir. Halbuki sen hakîm-i mutlaksın. Bu

işi hikmetle bağdaştırmak nasıl mümkün oluyor?" demişlerdir. Buna göre sanki melekler, bir cevap almak için bu soruyu sormuşlardır.

Bu, aynı zamanda, "Âyet, meleklerin, Allah Teâlâ'dan kabih bir işin çıkmasını mümkün görmediklerine delalet eder" diyen Mu'tezile'nin verdiği cevaptır. Kendilerine Ehl-i Adl (adalet ehli) diyen bunlar şöyle demişlerdir: Bu cevabı, iki şey kuvvetlendirir:

1) Melekler, bozguncuuk yapmayı ve kan akıtmayı yaratana değil mahlûka (insana) nispet etmişlerdir.

2) Onların *"Biz, seni hamdinle tesbih eder ve seni takdis ederiz"* (Bakara, 30) demiş olmalarıdır. Çünkü tesbih, Cenab-ı Allah'ın zatını, cisimlerin sıfatından tenzih etmek; takdis ise O'nun fiillerini zem ve sefihlik sıfatlarından tenzih etmektir.

c) Şerler, her ne kadar yeryüzünün terkibinde mevcut ise de, ancak yeryüzünün hayırlarının levazımından (ayrılmaz parçaları)dır. Bu hayırlı işlerin hayır tarafları, şerli taraflarına galiptir. Ufacık bir şerden ötürü büyük bir hayrı terk etmek, büyük bir şer olur. İşte bundan ötürü melekler, sözlerinde bu şerleri zikretmişlerdir. Böylece de Cenab-ı Hak onlara:

"Ben muhakkak ki sizin bilmediğiniz şeyleri bilirim" (Bakara, 30) diye cevap vermiştir. Yani: Bu yeryüzü âleminin terkibinde meydana gelecek hayırlar, şerlerden daha çoktur. Allah'ın hikmeti ise, hali böyle olan âlemi bırakmayı değil yaratmayı gerektirir. İşte bu feylesofların cevabıdır.

d) Meleklerin bu sorusu, Allah'a ta'zim babında mübalağa tarzında olmuştur. Çünkü Mevlâsını çok seven ve ona son derece bağlı olan kul, O'na isyan edecek bir kulun bulunmasını kabul edemez.

e) Meleklerin "O (yerde) bozgunculuk yapıp kan dökecek kimseler mi yaratacaksın?" demeleri, Cenab-ı Allah'tan, yeryüzünün tamamını veya bir kısmını, eğer bu iyi bir şey olacaksa, kendilerine vermesini istemeleridir. Sanki onlar, bununla şöyle demektedirler: "Yâ Rabb! Yeri bize ver, onlara değil." Nitekim Hz. Musa (a.s.) şöyle demiştir:

"İçimizdeki sefihlerin (akılsızların) yaptıkları şeyler yüzünden bizi helak mı edeceksin?" (A'raf, 155). Bu, "Bizi helak etme" demektir.

Bu manada Cenab-ı Allah: "Ben muhakkak ki, sizin iyiliğinize ve yeryüzünde yarattığım şu insanların iyiliğine olan sizin bilmediğiniz şeyleri biliyorum" buyurmuş ve böylece her grubun, kendisi için seçtiği şeye razı

olduğunu ve dinleri hususunda uygun olan şeyi bildiği için, gökyüzünü özellikle meleklere, yeryüzünü de insanlara verdiğini açıkladı.

f) Melekler, bu sözleri ile, fesât çıkarmalarına ve kan akıtmalarına rağmen insanların yaratılmasındaki hikmeti öğrenmek istemişlerdir.

g) Kaffâl şöyle demiştir: Cenab-ı Hak, meleklere, yeryüzünde bir halife (insan) yaratacağını bildirince, onların. "Bunu yapacaksın?" manasına "اَتَجْعَلُ فِيهَا" demiş olmaları da muhtemeldir. Bu, soru yerine kullanılan müspet bir ifadedir. Nitekim şair Cerîr şöyle demiştir:

أَلَسْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطَايَا وَأَنْدَى الْعَالَمِينَ بطون راح

"Siz binitlere binenlerin en hayırlısı ve sıkıntı içinde olanlara insanların en cömertisiniz." Yani "böylesiniz" demektir. Eğer bu bir soru olsaydı, övgü olamazdı.

Sonra melekler: "Sen bu işi yapacaksın. Bununla beraber, senin sadece doğru ve hikmetli yaptığını bildiğimiz için seni hamdinle tesbih ve takdis ederiz" dediler. Melekler bunu söyleyince Hak Teâlâ onlara *"Ben, muhakkak ki sizin bilmediğiniz şeyleri bilirim"* dedi. Bununla O, sanki: "Allah en iyi bilir. Bu işi hikmetime zarar veren bir şey saymamakla pek güzel yaptınız. Çünkü ben sizin bilmediklerinizi bilirim. Siz, onların zahirleri olan fesât ve katilliği gördünüz. Onların batınlarını bilemediniz. Ben ise onların hem zahirlerini hem batınlarını (içlerindeki şeyleri) bilirim. Böylece ben onların yaratılmasını gerektiren, batınlarındaki gizli sırları ve yüce hikmetleri bilirim" buyurdu.

Birinci şüphenin **ikinci vechi** ki bu, meleklerin insanları, yakışık almayan bir şekilde, yani gıybet ederek anmalarıdır. Bunun cevabı şöyledir: İnsanoğlunun yaratılmasındaki müşkil olan nokta, onların yeryüzünde bozgunculuk yapmaya ve kan akıtmaya yönelmiş olmalarıdır. Soru sormak isteyen kimsenin, başkasına değil de bu müşkillik arzeden noktaya değinmesi gerekir. İşte bu sebepten ötürü melekler sorularında, insanın bu iki sıfatını zikretmiş, onların ibadet ve tevhidlerinden bahsetmemişlerdir. Çünkü bunlar müşkillik arzeden nokta değildir.

Üçüncü vecih ki o, meleklerin kendilerini övmeleridir. Bu ise kendini beğenme ve nefsini tezkiyeyi (temiz görmeyi) ifade eder.

Buna cevabımız şudur: Nefsi övmek, mutlak manada yasaklanmamıştır.

Çünkü Cenab-ı Hak وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ *"Rabbinin nimetine gelince, ondan bahset."* (Duha, 11) buyurmuştur. Yine meleklerin "وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ" sözlerinden maksatlarının, kendilerini övme olmaması da muhtemeldir. Bundan maksatları, "Ey Rabbimiz, senin hikmetini tenkit maksadı ile bu soruyu sormuş değiliz. Çünkü biz, seni hamdinle tesbih ediyor ve senin ilah olduğunu ve hikmetini itiraf ediyoruz." şeklinde bir açıklamadır. Böylece meleklerin sanki bu sözlerinden maksadları, hikmet ve uluhiyet konusunda ta'n etmek için olmayıp, hikmet vechinin genişçe açıklanmasıdır.

Dördüncü vecih ki bu onların, mutlaka bir günahın meydana geldiğini ve bunun özür beyanını ifade eden لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا *"Bizim, senin bize öğrettiğinden başka hiçbir bilgimiz yoktur."* (Bakara, 32) sözleridir. Biz buna karşı deriz ki: Meleklere yakışan böyle bir soru sormamaları idi. Onlar kendilerine yakışanı terk edince, bu özür, evla olanı yapmamaktan dolayı beyan edilen bir özür olur. Şayet "Allah Teâlâ, لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ *"(O melekler) sözleriyle asla O (Allah'ın) önüne geçmezler"* (Enbiya, 27) buyurmadı mı, bu sebeple, böyle bir sorunun Allah'ın izni ile olması gerekir. Onlara, böyle bir soru hususunda izin verilince, onlar nasıl böyle bir sorudan dolayı özür beyan etmişlerdir?" denilirse, deriz ki: Umumi bir ifadeye bazen tahsis arız olabilir.

Beşinci vecih ki bu, meleklerin, insanların fesât çıkarıp kan dökeceğini haber vermeleridir. Bu ise ya onlara vahiyle bildirilmiştir yahut da onlar bunu istidlal ederek söylemişlerdir. Âlimler bu hususta ihtilaf etmişlerdir: Kimi âlimler "Onlar bunu zanlarına dayanarak söylemişlerdir" demişlerdir. Bu görüşün iki şekli vardır: İlki İbn Abbas ve Kelbi'den rivâyet edilen şeklidir. Buna göre, melekler, Âdem (a.s.)'den önce yeryüzünde bulunan (ve fesâd çıkaran) cinlerin haline kıyas ederek bunu söylemişlerdir.

İkincisi: O melekler, Âdem (a.s.)'in yaratılışını, insanın mutlaka şu dört karışımdan mürekkeb oluşunu, insanın terkibinde bulunan şehvetten fesadın, gazabtan da kan dökmenin çıktığını biliyorlardı.

Bazı âlimler, meleklerin bunu, yakînî olarak bildikleri için söyledikleri görüşündedirler. Bu görüş İbn Mes'ud ve sahabeden bazılarından rivayet edilmiştir.

Sonra bu görüşün de farklı şekilleri vardır.

1) Cenab-ı Allah, meleklere "Ben, muhakkak yeryüzünde bir halife (insan) yaratacağım" dediği zaman melekler: "Ey Rabbimiz, bu halife ne

olacak? diye sordular. Cenab-ı Allah da: "Onun bir nesli olacak. Onlar yeryüzünde fesat çıkaracak, birbirlerine haset edecek ve birbirlerini öldürecekler" buyurdu. Bunun üzerine melekler: "Ey Rabbimiz orada fesat çıkarıp kanlar dökecek kimseler mi yaratacaksın?" dediler.

2) Cenab-ı Hak, meleklere, yeryüzünde kalabalık halk bulunduğu zaman, orada fesat çıkaracaklarını ve kan dökeceklerini bildirmişti.

3) İbn Zeyd şöyle demiştir: Cenab-ı Allah cehennemi yarattığı zaman, melekler çok korktular ve "Ey Rabbimiz, bu ateşi kimin için yarattın?" dediler. Cenab-ı Allah "Mahlûkatımdan bana asi olanlar için..?" cevabını verdi. Halbuki o günde meleklerden başka mahlukat yoktu ve yeryüzünde de hiçbir yaratık bulunmuyordu. Cenab-ı Hak, *"Ben, yeryüzünde bir halife yaratacağım"* dediği zaman, melekler günahın onlardan çıkacağını anladılar.

4) Kader kalemi, Levh-i Mahfuza kıyamet gününe kadar olacak şeyleri yazdığı için, belki melekler Levh'de yazılı olanlara muttali olup, bu durumu böylece öğrendiler.

5) "Halife"nin manası "hükmetme ve hüküm verme hususunda Allah'a vekil olan" olduğundan; hâkim ile kadıya ancak nizalaşma ve insanların birbirine zulmetmesi esnasında ihtiyaç olduğu için, halifenin olacağını bildirmek, birbirini gerektirme yolu ile, fesat ve şerrin olacağını haber vermek manasına gelir.

Tahkîk ehli âlimler, "meleklerin bu sözünün sadece onların zannına dayandığı" görüşünün batıl olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu, kişinin yalancı çıkmasından emin olmayacağı bir şeyle başkasını tenkit etmesidir. Bu ise meleklerin ismetlerine (günahtan uzak oluşlarına) ve temizliklerine aykırıdır.

Altıncı veçhe gelince ki bu âlimlerin zikrettikleri haberlerdir. Bunlar ahad rivayetlerdir. Dolayısıyla zikrettiğimiz delillerle tezat teşkil etmez.

İkinci şüpheye gelince -ki bu Harut ve Marut kıssasıdır.- Buna cevabımız şöyledir: Onların anlattıkları bu kıssa birçok yönden asılsızdır:

1) Onlar kıssalarında, Cenab-ı Allah'ın Harut ve Marut'a "Eğer, sizi âdemoğlunu imtihan ettiğim şeyle imtihan etseydim, siz de bana asi olurdunuz" dediğini, bunun üzerine onların: "Ey Rabbimiz, eğer bizi böyle imtihan etsen bile, biz sana isyan etmezdik" dediklerini rivayet etmişlerdir. Bu ifade onların Allah'ı yalanlamaları ve cahil kabul etmeleri manasına gelir

ki bu apaçık bir küfürdür. Haşeviyye bile, o iki meleğin yeryüzüne inmezden önce masum olduklarını kabul etmişlerdir.

2) Anlatılan bu kıssada, onların dünya azabı ile ahiret azabı arasında muhayyer bırakıldıklarından bahsedilmiştir ki bu asılsızdır. Aksine evla olan onların tevbe ile azap arasında muhayyer bırakılmış olmalarıydı. Çünkü Allah Teâlâ, ömür boyu müşrik olup, peygamberlerine olmadık eziyetleri yapanları bile tevbe ile azaptan birini seçmede serbest bırakmıştır.

3) Yine anlatılan kıssada, onların, azap edildikleri durumda bile sihri öğrettikleri; cezalandırıldıkları halde hâlâ günaha davet ettikleri yer almıştır.

4) Zinakâr bir kadının, zina yaptığı için gökyüzüne yükselmesi ve onu Cenab-ı Hakk'ın kendisine yemin edecek kadar şereflendirdiği aydınlatıcı bir yıldız kılması nasıl düşünülebilir. Nitekim Cenab-ı Allah: "فَلَا اُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ" *"Hayır (sizin dediğiniz gibi değil), o geceleri geri dönen, akıp akıp yuvalarına giden yıldızlara and ederim"* (Tekvir, 15-16) diye onlara yemin etmiştir. Bu kıssa her akl-ı selimin, son derece zayıf olduğuna şehadet edeceği bozuk bir kıssadır. Sihri öğretmeleri ile ilgili izahımız, inşaallah o âyetin (Bakara, 103) tefsirinde gelecektir.

Üçüncü şüpheye gelince, İblis'in meleklerden olmadığını ileride anlatacağız.

Dördüncü şüphe ki bu: وَمَا جَعَلْنَا اَصْحَابَ النَّارِ اِلَّا مَلٰئِكَةً *"Biz cehennem ashabını (bekçilerini), meleklerden başkası yapmadık"* (Müddessir, 31) âyeti ile ilgili hususdur. Bu âyet, onların cehennemde azap olunduklarını göstermez. فَاُولٰئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"İşte bunlar cehennem ashabıdır ve onlar orada ebedi kalacaklar"* (Bakara, 81) âyeti ile de tek başına, onların cehennemde azap olunduklarına delil getirilemez. Bu husus tam aksine bir başka delille bilinmektedir. Buna göre, "وَمَا جَعَلْنَا اَصْحَابَ النَّارِ اِلَّا مَلٰئِكَةً" (Müddessir, 31) âyeti ile Cenab-ı Hak, cehennemin bekçilerini ve orada tasarruf sahibi olup Allah'ın emirlerini icra eden melekleri kastetmiştir. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Meleklerin Şer İşlemeleri Mümkün müdür?**

Âlimler, meleklerin günah ve şerlere kâdir olup olmadıkları hususunda ihtilaf etmişlerdir. Buna göre felsefecilerin ve Cebrilerin çoğu: "Onlar sırf hayırlı varlıklardır. Onların şerre ve fesada kesinlikle kudretleri yoktur" derler.

Mu'tezile ve fakihlerin çoğu ise: "Melekler hayra da şerre de kâdirdirler" demişler ve buna birçok deliller getirmişlerdir:

a) Meleklerin "اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا" demeleri ya günah olur veya evla olanı terk etme olur. Her iki durum da bize delildir.

b) Cenab-ı Allah: وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ اِنِّى اِلٰهٌ مِنْ دُونِهِ فَذٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ *"O (meleklerden) kim: 'Ben de Allah'tan başka bir ilâhım' derse, onu cehennemle cezalandırırız"* (Enbiya, 29) buyurmuştur. Bu âyet meleklere de yasak konulmuş olduğunu ifade eder.

Kezâ, Allah لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ *"Onlar (Allah'a) ibadetten asla kibirlenmezler"* (Enbiya, 19) buyurmuştur. Kibirlenmemeden dolayı övme, ancak o varlık kibirlenme gücüne sahib olduğu zaman mümkün olur.

c) Şayet o melekler, hayırları yapmamaya kadir olmasalardı, o hayırları yapmalarından dolayı medhedilmezlerdi. Çünkü bir şeyi yapmaya mecbur olan ve bir şeyi yapmamaya güç yetiremeyen kimse, o şeyi yapmasından dolayı övgüye layık olmaz. Şüphesiz Mu'tezile'den biri de bunu delil getirmişti. Ben de ona: "(Size göre) mükafat ve sevab vermek Allah'a vâcip değil midir? Bunun vâcip olmasının manası şudur: Şayet Cenab-ı Hak, o mükafaatı vermezse, onu vermeyişinden dolayı ya Allah'ın cehaleti veya başkasına muhtaç olması gerekir ki, bu ikisi de imkânsızdır. Muhale (imkânsız) götüren de muhaldir. O halde Allah'ın sevab vermemesi Allah için muhaldir. Bu muhal olunca, Allah'ın vermesi vâcip olur. Böylece Allah sevabın fâili olur. Bu sebeple Allah'ın sevab vermesi vâcip, onu vermemesi imkânsızdır. Halbuki Cenab-ı Allah sevab verdiği için övülür. Böylece bir işi yapmamanın medhin meydana gelmesine zarar vermeyeceği ortaya çıkar" dedim adamın sesi soluğu kesildi ve cevap veremedi.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Tesbih**

"وَنَحْنُ" deki vav, vav-ı haliyedir. Nitekim senin اَتُحْسِنُ اِلٰى فُلَانٍ وَاَنَا اَحَقُّ بِالْاِحْسَانِ "Ben iyiliğe daha layık iken sen falancaya mı iyilik yapıyorsun" demen gibi. "Tesbih", Allah'ı kötü ve çirkin vasıflardan uzak tutmadır. "Takdis" de böyledir. Bu ifadeler, suda yüzüp uzaklaştığı zaman سَبَّحَ فِى الْمَاءِ وَقَدَّسَ فِى الْاَرْضِ "Suda yüzüp uzaklaştı, yerde uzaklaştı" denmesinden alınmıştır. Bil ki eğer uzaklaştırma ile kötü vasıflardan uzaklaştırma murat edilirse bu tesbihtir, hayırlardan uzaklaştırma murat edilirse bu lanettir. Biz deriz ki kötü vasıflardan uzaklaştırma, ifadesine, Cenab-ı Hakk'ı zâtı, sıfatları ve fiilleri bakımından kötülüklerden uzaklaştırma dahildir. Zatı bakımından, kötülükten tenzih etmeye gelince bu, Zat-ı ilâhi'nin imkâna mahal olmamasıdır. Çünkü O'nun zatını kötülükten ve imkândan yani

ademden men etmek ve "mümkün olma" vasfını O'ndan nefyetmek "kesretin" yokluğunu gerektirir. Kesretin yokluğu da cisimlik ve arazlık sıfatlarının yokluğunu; O'nun eşi benzeri olmadığını, mutlak vahdetini ve zatı itibarı ile vâcip oluşunu ifade eder. Sıfatları bakımından Allah'ı kötülükten uzaklaştırmaya gelince bu O'nun cehaletten münezzeh olması, hertürlü malûmatı çepeçevre kuşatması, güç yetirilecek her şeye kâdir oluşu, sıfatlarının her türlü değişikliklerden uzak olması demektir. O'nu fiilleri bakımından kötülükten uzaklaştırmaya gelince bu, O'nun fiillerinin menfaat elde etmek ve zararları gidermek için olması, fiillerinin kamil olmak için başka bir şeye muhtaç olmaması, fiillerinin tam olması, her türlü mevcudat ve ma'dumattan müstağni olması ve her türlü mevcudatı ve ma'dumatı (yoklukları) yok etme ve var etme hususunda hükümran olması demektir.

Ehl-i Tezkir (irşad erbâbı) şöyle demişler: Tesbih, Kur'an'da bazen tenzih, bazen taaccüb manasına gelmektedir. Tenzih manasına çeşitli şekillerde gelmiştir:

a) "Ben, benzeri ve şeriki olmaktan münezzehim. *"O, bir ve kahhâr Allah'tır"* (Zümer, 4)

b) Gökleri ve yeri idare eden benim. *"Göklerin ve yerin Rabbi yücedir; münezzehtir."* (Zuhruf, 82).

c) Bütün alemleri düzenleyen benim. *"Alemlerin Rabbi olan Allah noksan sıfatlardan da münezzehtir"* (Neml, 8).

d) Ben, zalimlerin söylediklerinden berîyim. *"Galebe sahibi Rabbin onların isnat ettikleri vasıflardan münezzehtir"* (Sâffât, 180).

e) Ben, her şeyden müstağniyim: *"O Allah ganidir"* (Yunus, 68).

f) Ben, benim dışımdaki her şeyi, emr ve hâkimiyeti altına alan bir hükümdarım. *"Her şeyin melekûtü (mülkiyeti) kudret elinde olan Allah'ı tenzih ederiz"* (Yasin, 83).

g) Ben, her şeyi bilenim. *"Allah'ı, onların isnat ettikleri vasıflardan tenzih ederim. O, Allah gaybı bilendir"* (Sâffât, 159). Ben, hanımı ve çocuğu olmaktan münezzehim. *"O Allah'ı tenzih ederim. Onun nerden çocuğu olacak"* (Nisa, 18).

h) Ben, onların isnat ettikleri vasıflardan ve sözlerden münezzehim. *"O Allah'ı müşriklerin dedikleri sözlerden, şirk koştukları ortaklardan ve O'na isnat ettikleri vasıflardan tenzih ederim"* (En'am, 100).

Tesbihin taaccüb manasına gelişi de aynı şekildedir:

a) Ben, güçlü hayvanları güçsüz insanların emrine verenim *"Bunu bizim emrimize veren Allah ne yücedir"* (Zuhruf, 13);

b) Ben, yorgunluktan ve bitkinlikten uzak olduğum halde âlemi yaratanım. *"O bir işe hükmettiğinde ne yücedir"* (Meryem, 35);

c) Ben, en iyi bilenim. Ama öğretmenlerin öğretmesi, irşad edenlerin irşadı ile değil. *"Ya Rabbi, sen ne yücesin! Senin bize öğrettiğinden başka hiçbir şey bilmiyoruz"* (Bakara, 32).

d) Ben, bir saatlik tevbe ile yetmiş senelik günahı giderenim. *"O halde güneş doğmadan önce Rabbini hamd ile tesbih et"* (Taha, 130). Sonra Allah şöyle der: *"Eğer Allah'ın rızasını istiyorsan, tesbihatta bulun. O'nu sabah akşam tesbih edin!"* (Ahzab, 42).

Belalardan kurtulmayı istiyorsan, tesbih et, çünkü *"İlah olarak ancak sen varsın, sen münezzehsin, muhakkak ki ben, zulmedenlerdenim"* (Enbiya, 87). Eğer Allah'ın rızasını istiyorsan, tesbih et! *"Gecenin bir kısmında ve gündüzün iki tarafında Rabbini tesbih et! Umulur ki, razı olursun"* (Taha, 130). Eğer ateşten kurtulmayı istersen, tesbih et! *"Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz, bizi ateşten koru!"* (Âl-i İmran, 191). Ey kul, devamlı beni tesbih et. Allah'ın şanı ne yücedir. Öyleyse sen tesbih et, sizler tesbih ediniz. Çünkü sen, beni tesbih etmezsen, bunun sana zararı olur. Çünkü beni tesbih edenler var: Arşı taşıyan melekler bunlardandır. *"Eğer onlar büyüklenirlerse, bilsinler ki RabbinİN katında olanlar O'nu tesbih etmektedirler"* (Fussilet, 38).

Mukarreb melekler de bunlardandır. *"Onlar, Ey Rabbimiz seni tesbih ederiz. Sen bizim velimizsin"* (Sebe, 41). Diğer melekler de bunlardandır:

"Onlar, Ey Rabbimiz seni tesbih ederiz. Bize.. yakışmaz" (Furkan, 18).

Peygamberler de bu tesbih edenlerdendir. Nitekim Hz. Yunus (Zü'nnûn (a.s.)*:"Senden başka ilah yoktur. Sen ne yücesin"* (Enbiya, 87) demiştir.

Hz. Musa (a.s.) da, *"Seni tesbih ederim. Ben sana tevbe ettim"* (A'raf, 143) demiştir.

Sahabe de Allah'ı tesbih edenlerdendir. Nitekim onlar *"Ey Rabbimiz seni tesbih ederiz, öyle ise bizi cehennem azabından koru"* (Âl-i İmran, 191) demişlerdir.

Her şey, haşerat, hayvanlar ve zerreler Allah'ı tesbih eder. *"Allah'ı hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur"* (İsra, 44).

Hatta taş, çamur, kum, dağ, gece, gündüz, karanlık, aydınlık, cennet, cehennem, zaman, mekan, bütün elementler, rükunlar, ruhlar ve cisimler, Cenab-ı Hakk'ın: *"Göklerde ve yerde olan her şey Allah'ı tesbih eder"* (Haşr, 1) âyetinde belirttiği gibi, O'nu tesbih ederler. Sonra O şöyle buyurur: "Ey kulum, benim bu eşyaların tesbihine ihtiyacım yok. Bunlar canlı değiller. Dolayısı ile bunların, tesbihin mükâfaatına ihtiyaçları yoktur. Onların tesbihatının mükâfaatı zayi olur. Bu ise bana yakışmaz. *"Biz göğü, yeri ve ikisi arasında olanları boşuboşuna yaratmadık"* (Sâd, 27). Fakat ben, bana hizmet için çalışan kimseye bütün âlemi hizmetçi kıldığımı herkes bilsin diye bu varlıkların mükafaatını sana veriyorum."

Diğer bir incelik şudur: "Beni kulluğunu göstererek yâdet. Çünkü bundan ben değil, sen istifade edeceksin. *"Galebe sahibi Rabbinin şanı ne yücedir"* (Sâffât, 180). Sen beni, tesbih ederek anarsan, ben de seni günahlarından temizlerim. *"Öyleyse O (Allah'ı) sabah akşam tesbih ediniz"* (Ahzab, 42). Bana borç verin (Benim rızam için borç verin).*"Allah'a güzel bir borç verirler"* (Hadid, 18). Eğer ben, sana bire karşılık on misli sevab verecek bir gani (zengin) de olsam bana borç verin. *"Kim Allah (rızası için) güzel bir borç verirse, işte O (Allah) bunu kat kat artıracaktır"* (Hadid, 11)

Her ne kadar senin yardımına ihtiyacım yok ise de, sen benim yardımcım ol. *"Göklerin ve yerin orduları Allah'a aittir"* (Fetih, 7).

Keza benim orduya da ihtiyacım yok. *"Cenab-ı Allah dilese, onlardan intikam alır"* وَلَوْ يَشَاءُ اللهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ (Muhammed, 4). Fakat sen bana yardım edersen, ben de sana yardım ederim. *"Eğer Allah(ın dinine) yardım ederseniz, O da size yardım eder"* (Muhammed, 7). Beni zikretmeye devam et. *"Allah'ı belli günlerde anınız"* (Bakara, 203). Benim, senin zikrine ihtiyacım yok. Çünkü herkes beni zikreder. *"Sen onlara 'Gökleri ve yeri kim yarattı' diye sorarsan, 'Allah' diyecekler"* (Lokman, 25). Ancak eğer sen beni zikredersen (anarsan), ben de seni anarım. *"Beni zikrediniz ki ben de sizi zikredeyim"* (Bakara, 152), Bana (benim dinime) hizmet et. *"Ey insanlar Rabbinize ibadet ediniz'* (Bakara, 21).

Ben senin hizmetine (ibadetine) muhtaç olduğum için değil... Çünkü ben melikim. *"Göklerin ve yerin mülkü Allah'a aittir"* (Casiye, 27); *"Göktekiler ve yerdekiler sadece, Allah'a secde ederler"* (Ra'd, 15). Fakat, çok rahat

elde etmen için şu sayılı günlerinde benim hizmetime yönel. *"Allah, de ve onları birak"* (En'am, 91).

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Hamd**

Bu mesele, âyetteki "بِحَمْدِكَ" (senin hamdin ile) lafzı ile ilgilidir.

Keşşaf sahibi, bunun "hal" olduğunu söylemiştir.

Yani "Sana hamdedici ve senin hamdine bürünmüş olduğumuz halde seni tesbih ederiz " demektir. Bunun manasına gelince, bunda iki vecih vardır.

1) Biz seni tesbih ettiğimiz zaman sana hamd eder, seni tahdis ederiz. Yani bizim tesbihlerimiz haksız bir tesbih değildir. Aksine bu, senin hamdine ve celaline yakışan bir tesbihtir.

2) Biz, seni hamdinle tesbih ederiz. Çünkü senin bize muvaffak kılma nimetin olmasaydı, biz bunu yapamazdık. Nitekim Dâvûd (a.s.): "Yâ Rabbi! Sana şükretmeye nasıl kâdir olabilirim. Çünkü ben, senin verdiğin nimetlere şükrü, yine ancak senin nimetinle yapabilirim" demişti. Bunun üzerine Cenab-ı Hak, ona, "Her şeyin benden olduğunu bildiğinden dolayı, şu anda bana şükretmiş oldun" diye vahyetti.

Âlimler âyetteki "tesbih"ten ne murat edildiği hususunda ihtilaf etmiştir. Rivayet olunduğuna göre Ebu Zerr (r.a.) kuşluk vakti Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yanına, veya Hz. Peygamber, Ebu Zerr'in yanına girdi ve: *"Ey Allah'ın Resulü, anam babam sana feda olsun, söyle bana hangi söz Allah'a daha sevimli gelir?"* dedi. Hz. Peygamber (s.a.s.): *"Allah'ın melekleri için seçtiği söz olan "سُبْحَانَ اللهِ وَبِحَمْدِهِ" tesbihidir"* buyurdu. Bunu Müslim rivayet etmiştir. Sa'id b. Cübeyr de şunu rivayet etmiştir: Hz. Peygamber (s.a.s.) namaz kılıyordu. Tam o sırada, bir Müslüman münafıklardan birine uğradı da ona "Allah'ın peygamberi namaz kılıyor, sen ise namaz kılmadan oturuyorsun" dedi. Bunun üzerine münafık ona: "İşin yok mu senin, işine git" dedi. Adam da: "Mutlaka senin bu halini yadırgayacak birisi sana uğrayacak" dedi. Biraz sonra Hz. Ömer, bu münafığa rastladı da "Ey filan, Allah'ın Resûlü namaz kılıyor, sen ise oturuyorsun" dedi. Münafık ona da aynısını söyleyince, Hz. Ömer üzerine atılıp onu dövdü ve "İşte ben böyle yaparım" dedi. Sonra mescide girdi ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'le namaz kıldı. Peygamber (s.a.s.) namazını bitirince, Hz. Ömer onun yanına vardı ve "Ey Allah'ın peygamberi, biraz önce sen namaz kılarken oturan falancaya rastladım da ona Resûlullah namaz kılıyor, sen ise oturuyorsun" dedim. O da bana "İşine git" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s.) bunun üzerine, *"Onun*

boynunu vursaydın ya..” buyurdu. Hemen Hz. Ömer, onu yakalayıp öldürmek için yerinden fırladı. Hz. Peygamber (s.a.s) ona: *“Ya Ömer dön, çünkü senin (Allah için olan bu) gazabın şeref ve rızan ise hükümdür (bunu yapmış sayılırsın). Zira Allah'ın göklerde melekleri vardır. Allah'ın, bu meleklerin namazlarından ötürü, falancanın namazına ihtiyacı yoktur”* buyurdu. Hz. Ömer de: “Yâ Resûlallah meleklerin namazı nedir?” diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.s.) henüz cevap vermemişti ki, Cebrail (a.s.) ona gelerek: “Ey Allah'ın nebisi, sana Ömer, göktekilerin namazını sordu değil mi?” dedi. Hz. Peygamber (s.a.s.) “Evet” cevabını verdi. Cebrail (a.s.) “Benden Ömer'e selam söyle ve ona dünya semasındaki meleklerin, سُبْحَانَ ذِى الْمُلْكِ وَالْمَلَكُوتِ “Mülk ve melekût sahibi Allah'ı tesbih ederiz” diyerek kıyamete kadar secdede olduklarını; ikinci semadaki meleklerin سُبْحَانَ ذِى الْعِزَّةِ وَالْجَبَرُوتِ “İzzet ve galebe sahibi Allah'ı tesbih ederiz” diyerek kıyamete kadar kıyamda olduklarını; üçüncü semâdakilerin سُبْحَانَ الْحَيِّ الَّذِى لَا يَمُوتُ “Ölmeyen Hayy Allah'ı tesbih ederiz” diyerek kıyamete kadar rükuda bulunduklarını, işte meleklerin tesbihinin bunlar olduğunu haber ver” dedi.

İkinci Görüş: Âyetteki “نُسَبِّحُ” lafzından murat, “نُصَلِّى” namaz kılıyoruz, demektir. Buna göre “tesbih” namazdır. Bu, İbn Abbas ve İbn Mes'ud (r.a.)'un görüşüdür.

BEŞİNCİ MESELE: **Takdis**

“Takdis”, temizlemek manası hakkındadır. “Arz-ı mukaddese” de bu köktendir. Sonra âlimler bu hususta değişik görüşler söyleyerek ihtilaf etmişlerdir.

1) “Biz seni takdis ediyoruz, temizliyoruz” demek “Seni, sana yakışan yüksek ve şerefli sıfatlarla niteliyoruz” demektir.

2) Bu Mücahidin görüşüdür. Bu, “Senin rızanı kazanmak için nefislerimizi, günah ve hatalarımızdan temizliyoruz” demektir.

3) Ebu Müslim'in görüşüdür: Bu, “Sırf senin için olsun diye, fiillerimizi günahlarımızdan temizliyoruz” demektir.

4) “Senin marifetinin nurlarına dalıncaya kadar, kalplerimizi senden başkasına dönmekten temizliyoruz”

Mu'tezile bu âyetin birçok bakımdan “adl”e delalet ettiğini söylemiştir:

a) Melekler وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ *“Biz, seni hamdinle tesbih eder ve seni takdis ederiz”* derken bu fiilleri kendilerine izafe etmişlerdir. Eğer

bunlar Allah'ın fiilleri olsaydı, bunlarla övünmek yerinde olmazdı ve bunların kan dökmeye üstünlüğü olmazdı. Çünkü bunların hepsi Allah'ın fiilidir.

b) Eğer fesat ve katillik, Allah'ın fiili olsaydı, "Ben malikim, istediğimi yaparım" diyerek Allah'ın cevap vermesi gerekirdi.

c) Cenâb-ı Hakk'ın اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Ben sizin bilmediklerinizi bilirim"* sözü, Allah'ın fesâd ve katlden berî olmasını gerektirir. Ancak, Cenab-ı Allah'ın kendi fiilinden beri olması imkânsızdır.

d) Fuhuş, kubh (çirkin fiil), cevr (haksızlık), zulüm ve fesat ancak Cenab-ı Hakk'ın yapması, yaratması ve dilemesiyle olursa, o halde Allah'ı tenzih ve takdis nasıl doğru olur?

e) Allah Teâla'nın اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Ben sizin bilmediklerinizi bilirim"* ifadesi "adl" görüşüne delalet eder. Çünkü, Cenab-ı Hak eğer küfrün yaratıcısı olsaydı, o insanları kâfir olsunlar diye yaratmış olurdu. Bu durumda da cevabın "Evet, Allah onları fesat çıkarıp kan akıtmaları için yaratmıştır" şeklinde olması gerekirdi. Allah böyle bir cevap vermediğine göre, bu mezhep düşer.

f) Şayet fesat ve katillik Allah'ın fiillerinden olsaydı, bu onların renkleri ve bedenleri mesabesinde olurdu. İnsanların renkleri ve bedenlerinden dolayı onlara taaccüb etmek (hayret etmek) doğru olmadığı gibi, fesat çıkarıp kan akıtmalarına da taaccüb etmek (şaşmak) doğru olmazdı. Ehli sünnetin görüşüne karşı olan bu vecihlere "ilim ve dâî meselesi ile" cevap verilir. Vallahu a'lem.

ALTINCI MESELE: **Meleklerin Bilmedikleri Hikmet**

Eğer "Hak Teâlâ'nın "اِنِّی اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ" ifadesi, meleklerin sorusuna nasıl cevap olabiliyor?" denirse deriz ki: Meleklerin sorusunun çeşitli şekillerde düşünülebileceği ihtimalini zikretmiştik:

a) Bu, taaccübden dolayıdır. Buna göre "اِنِّی اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ" âyeti, Allahu Teâla'nın "O insanların arasında fesat çıkarıp adam öldürecek kimselerin bulunmasına bakarak bu işe şaşmayın. Çünkü bununla beraber onlar içerisinde salih ve muttakilerden bir topluluğun olacağını siz bilmiyorsunuz ama ben biliyorum" demiş olması bakımından bir cevaptır.

b) Bu, bir üzüntüden dolayı sorulmuştur. Bu durumda cevap, "İnsanlar içinde müfsitlerin bulunması sebebiyle üzülmeyin. Çünkü onların içinde muttaki olan bir cemaatin bulunacağını ben biliyorum. O muttakilerden biri bana yemin etse, onu yemininde doğru çıkarırım" manasında olur.

c) Bu soru, bir hikmeti öğrenmek için sorulmuştur. Bu durumda cevap, "Sizin menfaatinize olan, bundaki hikmeti detaylı olarak değil, kısaca bilmenizdir. Dahası bu tafsilatı bilmek sizin için bir mefsedet (zarar) olur" manasını ifade etmiş olur.

d) Bu soru, meleklerin kendilerini yeryüzünde halife kılması için Allah'tan bir talepleridir. Bu durumda bunun cevabı: "Ben sizin menfaatinizin yerde bulunmanızda değil, gökte bulunmanızda olduğunu biliyorum" manasına olur. Burada bir **beşinci vecih** daha vardır ki o da: Onların "نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ" (Biz seni hamd ile tesbih ve takdis ederiz.) dediklerinde Cenâb-ı Hakk'ın اِنِّي اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Ben muhakkak ki sizin bilmediğiniz şeyi biliyorum."* O da: İblisin sizinle beraber olması ve kalbinde haset, kibir ile nifakın bulunmasıdır.

Altıncı vecih ise şudur: Bu, "Ben sizin bilmediğiniz şu durumu biliyorum: Siz, kendinizi bu övgülerle methettiğiniz için kendinizi büyük görmek istediniz. Böylece de siz sözlerinizle, sanki beni değil de kendinizi tesbih ettiniz. İnsanlar ortaya çıkıncaya kadar sabredin. Onlar, ortaya çıktıkları zaman, Allah'a: *"Ey Rabbimiz biz kendimize zulmettik" (A raf,* 23);

"Kusurlarımı bağışlayacağını umduğum da O (Allah)'dur. (Şuara, 82) ve: وَاَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ *"Ve rahmetinle beni salih kulların arasına sok"* (Neml, 19) diye Allah'a yakaracaklardır.

وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ فَقَالَ اَنْبِـُٔونِي بِاَسْمَآءِ هٰٓؤُلَآءِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٣١﴾

"Allah, Âdem'e bütün isimleri öğretti, sonra onları(n isim oldukları varlıkları) meleklere gösterip: 'İddianızda doğru iseniz bunları adları ile bana söyleyin' dedi." (Bakara, 31).

Melekler, Hz. Âdem ile zürriyetinin yaratılması ve yeryüzünde yerleştirilmeleri hususundaki hikmetin ne olduğunu sorup Cenab-ı Allah da: "اِنِّي اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ" ifadesi ile bu hususta hikmetin ne olduğunu kısaca haber verince, onlara daha fazla bilgi vererek bu mücmel (kısa) cevabı açmayı murat etti. Böylece, meleklerin bilmediği, Hz. Âdem (a.s.)'in faziletini, üstün olduğu tarafı onlara açıkladı. Bu şöyle oldu: Cenab-ı Hak Hz.

Âdem'in üstünlüğünü, meleklerin ilim hususunda ondan geride olduklarını ortaya koymak için, ona isimleri öğretti ve o isimlerin (eşyalarını) meleklere arzetti, sordu. İşte o mücmel (kısa) cevap, bu uzun tafsilatlı cevap ile te'kit edildi.

Bu âyette birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Lisanlar Allah Tarafından Bildirilmiş Olup Tevkîfî midir?**

Eş'arî, Cübbâi ve Ka'bî, "Dillerin lafızları, manaları ve bu lafızların o manalara geldiği hususunda insanlarda zaruri (kesin) bir ilim yaratmıştır" manasında bütün dillerin tevkîfî (ilâhi menşe'li) olduğu görüşündedirler. Onlar bu görüşlerine, Allah'ın "وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا" âyetini delil getirmişlerdir. Bu âyeti delil olarak alma hususundaki sözü, sorulu cevaplı olarak, usul-ü fıkıhla ilgili kitabımızda zikrettik.

Ebu Hâşim, ise, "Başlangıçta ıstılâhî bir dilin bulunması gerekir" diyerek, "vaad"den (kelimeye mana, manaya kelime koymaktan) önce ıstılahların bulunmasının gerektiğine dair bazı deliller ileri sürmüştür:

a) Şayet, Allah'ın bu lafızları şu manalara karşılık koyduğuna, zaruri bir ilim olsaydı, bu ilim ya akıllılar için hasıl olmuş olurdu veya akılsızlar için. Bunun akıllılar için olması caiz değildir. Çünkü Cenab-ı Hakk'ın bu lafızları şu manalara koyduğuna dair zaruri bir ilim olsaydı, Allah'ın zatı ancak istidlalle bilinebilmesine karşılık, sıfatları zaruri olarak bilinmiş olurdu. Bu ise imkânsızdır. Bunun aklı olmayanlar için hasıl olması da caiz değildir. Çünkü kendisinde bu kadar fevkalade hikmetler bulunduğu halde, bu dilleri bilmenin akıllı olmayanlar için meydana gelmiş olması düşünülemez. Böylece dillerin tevkîfî olduğuna hükmetmenin yanlış olduğu ortaya çıkmış olur.

b) Allah Teâlâ, meleklere hitab etmiştir. Bu ise, bu hitaptan önce bir dilin varlığını gösterir.

c) Hak Teâlâ'nın: "وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا" âyeti, talimin (öğretimin) isimlere izafe edilmesini gerektirmektedir. Bu da bu isimlerin, bu talimden önce de o eşyanın isimleri olduğunu gerektirir. Bu böyle olunca, bütün diller, Hz. Âdem'e öğretilmeden önce de var olmuş olur.

d) Hz. Âdem isimleri bildiği hususunda meleklere meydan okuyunca, meleklerin, Hz. Âdem'in bu isimleri, adları oldukları eşyaya vermede isabetli olduğunu bilmiş olmaları gerekir. Aksi halde Hz. Âdem'in isabetli

olduğuna dair bir bilgi hasıl olmaz. Bu da, bu isimlerin o eşyaya isim olarak verilmelerinin, bu öğretmeden önce olmasını gerektirir.

Tevkîfî Değil de Istılâhî Olduğunu Söyleyen Ebû Hâşim'e Cevap

Ebu Haşim'in birinci iddiasına cevap: Niçin, "Cenab-ı Hak, bu vaz' edenin Allah mı insanlar mı olduğunu belirtmeksizin, bir vaz'ın şu isimleri şu eşyalara ad olarak koyduğuna dair bizde zaruri bir ilim yaratmıştır" denilmesi caiz olmasın? Buna göre, Allah'ın zatının delillerle bilinmesine karşılık, sıfatlarının zaruri olarak bilinmiş olması gerekmez. Biz, bu ilmi Cenab-ı Hakk'ın akıllılarda yaratmadığını kabul etsek bile, O'nun bunu akılsızlarda yaratmış olduğunu söylemek niçin caiz olmasın? Bu makamda, meseleyi uzak bir ihtimale dayandırmak uygun görülmemiştir.

İkinci iddianın cevabı: Cenab-ı Hakk'ın meleklere, yazılı veya başka bir yolla hitab ettiğini söylemek niçin caiz olmasın?

Üçüncü iddianın cevabı: Cenab-ı Allah'ın o lafızları, o manalar için koymayı murat etmesi, Hz. Âdem'e öğretmesinden şüphesiz öncedir. Bu da, öğretimin isimlere bağlanmasında yeterlidir.

Dördüncü iddianın cevabı ise inşaallah gelecektir. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* İsimlerden Maksat Eşyanın Sıfatlarıdır**

Birinci görüş: Âlimlerden bazıları Cenab-ı Hakk'ın وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا *"Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti"* âyetini şöyle tefsir etmişlerdir. Allah Hz. Âdem'e eşyanın sıfatlarını, vasıflarını ve özelliklerini bildirmiştir.

Bunun delili ise, şudur: "İsmin" iştikakı, ya "السِّمَةُ" (özellikle, alamet) lâfzından, yahut da "السُّمُوُّ" (yükselmek, ortaya çıkmak) lafzındandır. Buna göre, eğer ismin iştikakı "السِّمَةُ" lafzından olursa, isim alamet manasını ifade eder. Eşyanın sıfatları, vasıfları ve özellikleri eşyanın mahiyetine delalet eder. Buna göre âyetteki "الْأَسْمَاءُ" lafzından muradın, sıfatlar olması doğru olur. Eğer, isim kelimesinin iştikâkı "السُّمُوُّ" kelimesinden olursa, durum yine aynıdır. Çünkü bir şeyin delili, sanki bu şeyin üzerine yükselmiş şey gibidir. Çünkü, delili bilmek, medlûlün bilinmesinden öncedir. Buna göre delil, gerçekte daha yüksek olan olmuş olur. Böylece de dilde, isim lafzından muradın sıfat olduğu hususunda herhangi bir mahzur olmadığı ortaya çıkmış olur.

Geriye, nahiv âlimlerinin isim lafzını hususi birtakım lafızlarla tahsis etmeleri kalır. Ancak bu, sonradan ortaya çıkan bir örf olup, buna itibar

edilmemesi gerekir. Lügavî bakımdan böyle bir açıklamanın mümkün olduğu sabit olunca, birkaç sebebe binaen, başkasının değil de bunun murat edilmesi vâcip olur:

a) Eşyânın hakikatini bilmedeki üstünlük, isimlerini bilmedeki üstünlükten daha fazladır. Bu üstünlüğü ortaya koymak için, yukarıda bahsi geçen sözü daha fazla üstünlüğü gerektiren şeye hamletmek; böyle olmayana hamletmekten daha evladır.

b) Tahaddî, ancak, dinleyen kimsenin bir nebze olsun mukabele edebileceği şeyle caiz ve güzel olur; çünkü dili ve fesahati bilen bir kimsenin, tahaddi yoluyla başkasına, "Fesahatta, benim sözüm gibi olan bir söz getir" demesi güzel olur. Ama, Arapça bilen bir kimsenin meydan okumak maksadıyla Arapça bilmeyen birisine, "Benim lisanımla, Arapça konuş!" demesi güzel olmaz. Bu böyledir. Çünkü akıl kesinlikle dilleri bilemez; tam aksine bu, ancak öğretme ile bilinir. Eğer ta'lim varsa, dili bilmek söz konusudur; aksi halde yoktur. Ama eşyanın hakikatini bilmeye gelince, aklın bu bilgiyi elde etmesi mümkündür. Böylece, tahaddinin eşyanın hakikatleri konusunda olması doğru olur.

İsimlerden Maksat Bildiğimiz Lisanlardır

İkinci görüş: -Ki meşhûr olan da budur,- buna göre "اَلْاَسْمَاءَ" lâfzından Allah'ın muradı, O'nun sonradan yaratmış olduğu ve günümüzde insanların konuşmuş olduğu Arapça, Farsça, Rumca, vb. muhtelif dillerin isimleridir. Âdemoğulları bu dillerle konuşuyorlardı; Hz. Âdem ölüp çocukları âlemin her tarafına dağılınca, onlardan her biri, bu dillerin muayyen birisiyle konuşmaya başladı. Böylece konuşulan bu dil, bu adama hakim oldu. Zaman uzayıp nesiller peşpeşe ölünce, bunlar diğer dilleri unuttular. İşte, Hz. Âdem'in çocuklarının farklı dilleri konuşmalarının sebebi budur. "Meanî" ilminde söz sahibi olanlar, Cenab-ı Hakk'ın: "وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ" ifâdesinde, mutlaka bir takdirin yapılması gerektiğini söylemişlerdir. Buna göre, "وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ"den maksadın, وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ الْمُسَمَّيَات "Ve Allah, Âdem'e eşyanın isimlerini öğretti" şeklinde olması; yine bundan maksadın وَعَلَّمَ اٰدَمَ مُسَمَّيَات الْاَسْمَاءَ "Ve Âdem'e, isimlerin delâlet ettiği eşyayı öğretti" şeklinde olması muhtemeldir. Bu görüşün sahipleri sözlerine devamla, birinci görüşün, Cenab-ı Hakk'ın, "Onları bana haber veriniz" demesi üzerine, Hz. Âdem de, "onları onlara haber verdi" demeyip de, *"Onların isimlerini bana haber*

verin" (Bakara, 31). *"Ne zaman ki meleklere, onların isimlerini haber verdi.."* (Bakara, 33) buyurmasından ötürü daha evla olduğunu söylemişlerdir.

"İsimler" Hakkında Âkillere Mahsus Zamirin Kullanılması

Eğer, "Cenab-ı Hak ona, eşyanın bütün çeşitlerini öğretip, akıllı olmayan varlıklar da eşyaya dahil olunca, niçin "عَرَضَهُمْ" dedi de "عَرَضَهَا" demedi?" denilirse, deriz ki, o müsemmeyatın içinde melek, insan ve cin -ki, bunlar aklı olan varlıklardır,- bulununca, en mükemmel olanlar "tağlîb" yoluyla zikredilmişlerdir. Çünkü Arapların örfü, tağlibin söz konusu olduğu zamanda, kamil olanın noksan olana üstün görülmesi şeklinde cereyan etmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Âyetin Teklîf-i Mâlâ Yutâk ile İlgisi**

Âlimlerden Cenâb-ı Hakk'ın "اَنْبِؤُنِى بِاَسْمَاءِ هٰؤُلَاءِ" İfadesiyle, teklif-i mâlâ yutâkın (takat getirilemeyecek şeyi yüklemek) caiz olduğuna istidlal etmişlerdir. Bu zayıf bir görüştür. Çünkü Cenab-ı Hak, meleklerin aciz olduklarını bile bile, susturmak maksadıyla onlardan kendisine haber vermelerini istemiştir. Bunun böyle olduğuna yine O'nun, اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ *"Eğer iddianızda doğru iseniz"* âyeti göstermektedir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Hz. Âdem'in İsimleri Bilmesi Mu'cize Şeklinde Olabilir mi?**

Mu'tezile şöyle demiştir: Hz. Âdem'den isimleri bilmesine dair zuhûr eden şey, onun o zamanda peygamber olduğuna delalet eden bir mu'cizedir. Doğruya en yakın olansa, Hz. Âdem'in Hz. Havva'ya peygamber olarak gönderilmiş olmasıdır. Yine peygamberliğin, melekler gibi kendilerine meydan okumanın yönelmiş olduğu kimselere de olması uzak ihtimal değildir. Çünkü meleklerin hepsi her ne kadar Allah'ın elçileri iseler de, elçilere de elçiler yollamak caizdir. Nitekim, Hz. İbrahim (a.s.) de Hz. Lût (a.s.)'a peygamber olarak gönderilmiştir.

Onlar bu görüşlerine şu şekilde de delil getirmişlerdir: Bu ilmin Hz. Âdem'de bulunmuş olması, âdeten cari olanı nakzeden bir husustur. Bu sebeple, bir mu'cize olması gerekir. Bunun mu'cize olduğu sabit olunca, onun o vakitte bir peygamber olduğu da sabit olmuş olur.

Bir kimse şöyle diyebilir: Biz, bu ilmin âdeti nakzettiğini kabul etmiyoruz. Çünkü Allah'ın öğrettiği kimse için, onun o dili bilmesi veya

öğretemediği bir kimsenin o dili bilmemesi âdete muhalif değildir. Yine, şöyle denebilir:

Melekler, o isimlerin o eşya için konulmuş olduğunu biliyorlardı veya bilmiyorlardı: Eğer onu biliyorlardı ise, bu durumda onlar bu eşyanın isimlerini zikretmeye muktedir olurlardı.. Bu durumda da bir muâraza meydana gelir; böylece de bir meziyyet ve fazilet ortaya çıkmaz. Eğer melekler bunu bilmiyorlardı ise, onlar Hz. Âdem'in bu isimlerden her birini o eşyadan her birine isim olarak vermesinde isabet ettiğini nasıl bileceklerdi ?

Bu soruyu iki bakımdan savuşturmak mümkündür:

a) Çoğu kez her melek grubu için, müstakil bir dil olup ve her taifenin diğerinin dilini bilmemesi söz konusudur. Sonra melek taifelerinin, hepsi bu hadisede hazır bulunmuşlardı. Hz. Âdem (a.s.) de, bu dillerin tamamını saydı, böylece her grup melek Hz. Âdem'in, özellikle kendi dillerinde isabet etmiş olduğunu anladı. Böylece de, işte bu yolla Hz. Âdem'in doğruluğunu anlamış oldular. Fakat buna rağmen onların hepsi, bu dillerin tamamını bilmekten aciz oldular. Böylece de bu, bir mu'cize oldu.

b) Şöyle denilmesi de imkânsız değildir. Melekler Hz. Âdem'den bu isimleri duymadan önce, Allah onlara, Hz. Âdem'in' sıdkına istidlâl edecekleri şeyi öğretmiştir. Melekler Hz. Âdem'den bu isimleri dinleyince, O'nun bu isimler konusunda sadık olduğunu anladılar ve bunun bir mu'cize olduğunu bildiler. Biz, Hz. Âdem'de harikulade bir fiilin meydana geldiğini kabul ettik; bunun keramet nevinden veya "irhasât" (peygemberlikten önce gösterilen harikulade şeyler) nevinden olması niçin caiz olmasın? Bize göre, bu iki durum da caizdir. Bu durumda bu meseledeki söz, bu iki husus hakkında söylenecek söze dayanır.

Hz. Âdem'in o vakitte peygamber olmadığına kesinkes hükmedenler de, birkaç bakımdan delil getirmişlerdir.

Hz. Âdem'in Zellesi Nübüvvetinden Öncedir

1) Eğer Hz. Âdem o zaman peygamber olmuş olsaydı, O'nun emre muhalefeti peygamberlikten sonra sudûr etmiş olurdu, bu ise caiz değildir. Bu sebeple onun, o zamanda peygamber olmaması gerekir. Mulazemete (birbirini gerektirme) gelince, bu böyledir; çünkü zellenin Hz. Âdem'den sudûru, bilittifak, bu vakıadan sonra olmuş olmasıdır.

Zelle ise, -Allah açıklamayı nasib ederse söyleyeceğiz,- kebâir nev'indendir. Kebire (büyük günah)yi işlemek ise, kovulmaya, hakaret edilmeye ve

lanetlenmeye müstehak olmayı gerektirir. Bütün bunlar ise, peygamberler hakkında caiz değildir. Bu sebeple, bu olayın peygamberlikten önce vuku bulduğunu söylemek gerekir.

2) Şayet Hz. Âdem o vakitte peygamber olsaydı, o ya bir kimseye peygamber olarak gönderilmiş olurdu veya olmazdı.. Eğer o, bir kimseye peygamber olarak gönderilmiş ise, bu durumda o, ya meleklere veya insanlara veyahut da cinlere gönderilmiş olurdu. Birincisi, batıldır, çünkü Mû'tezile'ye göre melekler insandan daha üstündür, dolayısıyla daha aşağıda olanın daha şerefli olana peygamber olarak gönderilmesi caiz değildir. Çünkü peygamber kendisine tabi olunan (metbû'), ümmet ise, tabi olandır. Daha düşük olanı daha şerefli olanın metbûu kılmak, aslın hilafınadır. Yine kişinin, kendi cinsinden olan birisinden sözü kabul etmesi daha çok mümkündür. İşte bundan ötürü Cenab-ı Hak;

وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا *"Eğer biz onu bir melek yapmış olsaydık bile, yine bir adam suretinde gösterirdik"* (En'âm, 9) buyurmuştur.

Yine, Hz. Âdem'in insanlara gönderilmiş olması da caiz değildir. Çünkü orada, Hz. Havvâ'dan başka hiçbir insan yoktu. Bir de Hz. Havva, teklifleri Hz. Âdem aracılığıyla öğrenmemişti. Çünkü Cenab-ı Hak, وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ *"Ve bu ağaca yaklaşmayın"* (A'raf, 19) buyurarak, bu emri onlara yüzyüze vermiş, Hz. Âdem'i vasıta kılmamıştır. Hz. Âdem'in cinlere peygamber olarak gönderilmiş olması da caiz değildir. Çünkü semada cinlerden hiç kimse bulunmuyordu. Sonra, onun, başka bir kimseye de peygamber olarak yollanmış olması caiz değildir. Çünkü, Hz. Âdem'i peygamber yapmaktan amaç, tebliğde bulunmaktır. Tebliğ olunacak hiç kimse bulunulmayan yere, onun bir peygamber olarak gönderilmesinde herhangi bir fayda yoktur. Bu vech, düşünce çok kuvvetli değildir.

3) Cenâb-ı Hakk'ın: ثُمَّ اجْتَبٰيهُ رَبُّهُ *"Sonra Rabbi onu seçti"* (Taha, 122) âyetidir. Bu âyet, Allah'ın Hz. Âdem'i zelleden sonra seçtiğini gösterir. Bu sebeple, zelleden önce, o seçilmiş değildi demek gerekir. O, bu vakitte seçilmiş bulunmayınca peygamber olmaması gerekir. Çünkü "peygamberlik" ve "seçme işi" birbirinden ayrılmayan iki mefhumdur. Zira "seçme"nin, şereflendirme nevilerinden herhangi birine tahsis etmeden başka bir manası yoktur. Allah'ın, peygamber olarak göndermiş olduğu herkes, bu şerefle tahsis edilmiştir. Çünkü O: *"Allah, risaletini nereye koyacağını en iyi bilendir."* (En'âm, 124) buyurmaktadır.

BEŞİNCİ MESELE: **Meleklerin İddialarında Doğru (Haklı) Olmalarından Maksat**

Âlimler, Cenab-ı Hakk'ın إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ *"Eğer doğru sözlü iseniz"* âyeti hakkında birkaç görüş zikretmişlerdir:

a) Bunun manası "Bu bildiriminizde doğru olacağınızı, isabet edeceğinizi sanıyorsanız bunların isimlerini bana haber veriniz" demektir.

b) Bunun manası, "Bana haber veriniz; bana ancak gerçeği ve doğruyu söyleyiniz"dir. Bu takdirde bu ifadeden maksat, onlara, Cenab-ı Hakk'ın, bundan aciz kalacaklarına dikkatlerini çekme hususunda bir te'kittir. Çünkü, onların nefislerinde, "Eğer haber verirlerse, bunda isabetli olamayacakları ve buna imkânları da olamayacağı bilgisi yerleştiği zaman, bunun kendilerine imkânsız olduğunu anlamış oldular."

c) "Eğer siz mahlûkatca yapılabilecek bütün ibadetlerde en ehil ve en dikkatli olduğunuz şeklindeki iddianızda isabetli iseniz" demektir. Bu İbn Abbas ve İbn Mes'ûd'un görüşüdür.

d) "Sizden daha bilgili hiç kimse yaratmadığım hususunda doğru sözlü iseniz, eşyanın isimlerini bana haber verin bakalım!"

ALTINCI MESELE: **İlmin Fazileti**

Bu âyet, "ilm"in faziletine delalet eder. Çünkü Cenab-ı Hak, Hz. Âdem'i yaratmasındaki hikmetinin kemalini, ancak onun ilmini izhar etmek suretiyle göstermiştir. Şayet, herhangi bir şeyin ilimden daha şerefli olması imkân dahilinde olsaydı, Allah'ın ilim ile değil de, bu şey ile onun üstünlüğünü izhar etmesi gerekirdi. Kitab, sünnet ve nakledilmiş haberler ilmin faziletine delalet etmektedir.

İlmin Ehemmiyeti Mevzuundaki Âyetler

Kitabın delalet etmesine gelince, bu birkaç vecihtendir:

1) Cenab-ı Hak, ilmi "hikmet" diye adlandırdı ve hikmeti şerefli kıldı. Bu da ilmin şanının yüceliğine delalet eder.

Bunu Mukatil'den rivayet edilen şu haber izah eder: O şöyle demiştir: "Hikmet" Kur'an'da dört mânâya gelir:

a) Kur'an'ın vaz-u nasihatları manasına... Nitekim Cenab-ı Hak Bakara Sûresi'nde وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ *"Size (Allah'ın) indirdiği kitabı (Kur'an'ı) ve hikmeti..."* (Bakara, 231) yani ondaki öğütleri..; Yine Nisâ Sûresi'ndeki; وَأَنْزَلَ اللهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ *"Allah sana kitabı ve hikmeti yani*

mev'ızaları indirdi" (Nisa, 113) ve bir benzerini de Âl-i İmran Sûresi'nde buyurmuştur.

b) Hikmet, anlayış ve ilim manasındadır. Cenab-ı Allah şöyle buyurmuştur:

وَاٰتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا *Biz ona henüz çocukken hikmeti verdik"* (Meryem, 12)

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ *"Andolsun ki biz Lokman'a hikmeti verdik"* (Lokman, 12), yani anlayış ve ilim verdik. En'am Sûresi'nde ise şöyle buyurulmaktadır:

اُولٰئِكَ الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ *"İşte bunlar, kendilerine kitab ve hüküm (hikmet) verdiklerimizdir"* (En'am, 89).

c) Hikmet, nübüvvet (peygamberlik) manasınadır. Nisa Sûresi'nde:

فَقَدْ اٰتَيْنَا اٰلَ اِبْرٰهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ *"Biz muhakkak İbrahim soyuna kitab ve hikmet, yani nübüvvet, verdik"* (Nisa, 54); Sâd Sûresi'nde: وَاٰتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ *"Biz ona hikmet, (yani) nübüvvet verdik"* (Sa'd, 20); Bakara Sûresi'nde; وَاٰتٰيهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ *"Allah ona mülk ve hikmeti verdi"* (Bakara, 251) duyurulmuştur.

d) Hikmet, Kur'an manasına da gelir. Nahl Sûresi'nde: اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ *"Rabbinin yoluna hikmetle davet et* (Nahl, 125); Bakara Sûresi'nde: وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا *"Kime hikmet verilmişse muhakkak ki ona çok hayır verilmiştir"* (Bakara, 269) buyurulmuştur.

Bütün bu vecihler incelendiğinde hepsi ilme dayanır. Sonra Allahu Teâlâ'nın az ilim verdiğini düşün. Nitekim O: وَمَا اُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِيلًا *"Size ilimden ancak pek az birşey verilmiştir"* (İsra, 85) buyurur. Allah'ın dünyanın hepsine "az" diye isim verdiğini de düşün. قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ *"De ki dünya metaı azdır"* (Nisa, 77). Cenab-ı Hakk'ın "az" dediği şeyin kemiyetini kavramamız mümkün olmuyor. Ya O'nun "çok" dediği şey hakkında ne dersin?

Sonra akli delil, dünyanın gerçekten az, hikmetin ise çok olduğunu gösterir. Çünkü dünya metaının adedi ve müddedi sonludur. İlmin ise değerinin, adedinin ve müddetinin sınırı yoktur. Hele hele onunla elde edilecek saadetlerin hiç sınırı yoktur. İşte bu da sana ilmin faziletini gösterir.

2) Cenab-ı Allah: قُلْ هَلْ يَسْتَوِى الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ *"De ki hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* (Zümer, 9) buyurmuştur.

Hak Teâlâ kitabında yedi şeyi birbirinden ayırt etmiştir. Mesela: قُلْ لَا يَسْتَوِى الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ *"De ki: Pis ile temiz, yani helal ile haram hiç bir olur mu?"* (Maide, 100) diyerek pis ile temizin; قُلْ هَلْ يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصِيرُ *"De ki görmeyen ile gören hiç bir olur mu?"* (Ra'd, 16) diyerek âmâ ile görenin;

أَمْ هَلْ تَسْتَوِى الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ *"Yahut karanlıklarla nûr bir olur mu?"* (Ra'd, 16) diyerek nur ile zulmeti, cennet ile cehennemi, gölge ile sıcak arasını ayırmıştır. Düşündüğün zaman bütün bunların âlim ile cahil arasındaki farktan alındığını görürsün.

3) Cenab-ı Allah:

أَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِى الْأَمْرِ مِنْكُمْ *"Allah'a, Peygamber'e ve sizden olan ulul-emre itaat ediniz"* (Nisa, 59) buyurmuştur. âyetteki ulu'l-emrden murat en sahih görüşe göre âlimlerdir. Çünkü âlimlere itaat etmek meliklere de vâciptir. Bunun aksi olmaz. Sonra şu dereceye bir bak. Cenab-ı Hak âlimi Kur'an-ı Kerim'de iki yerde ikinci mevkide zikretmiştir *"Allah, kendinden başka ilâh olmadığına şehadet eder. Melekler ve ilim sahipleri de buna şehadet ederler"* (Âl-i İmran, 18). *"Allah'a, Resûl'e ve sizden olan ulu'l-emre itaat ediniz"* (Maide, 59). Sonra Allah Teâlâ âlimi daha çok şereflendirerek, onu iki âyette de birinci mertebede zikretmiş, *"O (müteşabih âyetlerin) manasını ancak Allah ve ilimde kök salmış olanlar bilirler"* (Âl-i İmran, 7); *"De ki sizin ile benim aramda şahit olarak Allah ve kendisinde kitabın ilmi olan kimse* yeter" (Ra'd, 43).

4) Allahu Teâlâ: *"Allah sizden iman edenleri ve kendilerine ilim verilmiş kimseleri yüksek derecelere çıkarır."* (Mücadele, 11) buyurur.

Cenab-ı Hak sadece dört kimse için derecelerden bahsetmiştir.

a) Bedir'de savaşan mü'minler için:

"Mü'minler ancak onlardır ki, Allah anıldığı zaman yürekleri titrer, onlara Allah'ın âyetleri okunduğu zaman (bu) onların imanını artırır. Onlar ancak Rablerine dayanıp güvenirler. Onlar namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden (Allah yolunda) harcarlar. İşte onlar gerçek mü'minlerin ta kendileridir. Rableri katında dereceler onlarındır" (Enfal, 2-4).

b) Mücahitler için...: *"Allah Teâlâ, mücahitleri, oturup savaşa gitmeyenlere üstün kılmıştır"* (Nisa, 95).

c) Salih kullar için...: *"Kim O'na iman etmiş, salih ameller işlemiş olarak gelirse, işte onlar için de en yüksek dereceler* vardır" (Taha, 75).

d) Âlimler için...: *"Ve ilim verilmiş olanları derecelerle (yükseltir)"* (Mücadele, 11).

Allah Bedir'de savaşan mü'minleri diğer mü'minlere; mücahitleri savaştan geri duranlara; salih kimseleri yukardaki iki sınıfa, âlimleri de bütün

bu sınıflara derece bakımından üstün kılmıştır. Bu sebeple âlimlerin, insanların en üstünü sayılması gerekir.

5) Cenab-ı Allah: *"Allah'tan ancak âlim kulları hakkıyla korkar"* (Fatır, 28) buyurmuştur.

Cenab-ı Allah âlimi Kur'ân'ın'da beş vasıfla nitelemiştir:

a) İman

"İlimde kök salmış olanlar 'Biz ona iman ettik' derler" (Âl-i İmran, 7).

b) Tevhid ve şehadet.

"Allah kendinden başka ilah olmadığına şehadet eder. Melekler ve ilim sahipleri de buna şehadet ederier" (Âl-i İmran, 18).

c) **Ağlama:**

"Onlar ağlayarak çeneleri üstüne kapanırlar" (İsra, 109).

d) Huşû': *"Daha önce ilim verilmiş olanlara âyetler okunduğu zaman, onlar çeneleri üstü secdeye kapanırlar."* (İsra, 107).

e) Haşyet (Allah korkusu): اِنَّمَا يَخْشَى اللهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰؤُا *"Allah'tan ancak âlim kulları hakkıyla korkar."* (Fatır, 28).

İlmin Önemi Hakkında Hadis-i Şerifler

İlmin üstünlüğü ile ilgili haberlere gelince, bunlar çoktur:

1) Sabit (r.a.)'in, Enes (r.a.)'den rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ اَحَبَّ اَنْ يَنْظُرَ اِلَى عُتَقَاءِ اللهِ مِنَ النَّارِ فَلْيَنْظُرْ اِلَى الْمُتَعَلِّمِينَ فَوَالَّذِى نَفْسِى بِيَدِهِ مَا مِنْ مُتَعَلِّمٍ يَخْتَلِفُ اِلَى بَابِ عَالِمٍ اِلَّا كَتَبَ اللهُ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ عِبَادَةَ سَنَةٍ وَبَنَى لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ مَدِينَةً فِى الْجَنَّةِ وَيَمْشِى عَلَى الْاَرْضِ وَالْاَرْضُ تَسْتَغْفِرُ لَهُ وَيُمْسِى وَيُصْبِحُ مَغْفُورًا لَهُ وَشَهِدَتِ الْمَلَائِكَةُ لَهُمْ بِاَنَّهُمْ عُتَقَاءُ اللهِ مِنَ النَّارِ

"Allah'ın cehennemden azadlılarına bakmayı arzu eden, talebelere baksın. Nefsim kudret elinde olan (Allah'a) yemin ederim ki âlimin kapısına gidip gelen hiçbir talebe yoktur ki, Allah onun her adımına karşılık bir senelik ibadet vermiş, her adımına karşılık cennette onun için bir şehir yapmış olmasın. O yeryüzünde yürüdüğü zaman, yer onun için istiğfar eder. Günahları bağışlanmış olarak akşamlar ve sabahlar. Melekler de onun, Allah'ın cehennemden azad ettiklerinden olduğuna şahadet ederler."

2) Enes (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir.

مَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ لِغَيْرِ اللهِ لَمْ يَخْرُجْ مِنَ الدُّنْيَا حَتَّى يَأْتِيَ عَلَيْهِ الْعِلْمُ فَيَكُونُ لِلّٰهِ وَمَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ لِلّٰهِ فَهُوَ كَالصَّائِمِ نَهَارُهُ وَكَالْقَائِمِ لَيْلُهُ وَاِنَّ بَابًا مِنَ الْعِلْمِ يَتَعَلَّمُهُ الرَّجُلُ خَيْرٌ مِنْ اَنْ يَكُونَ لَهُ اَبُو قُبَيْسٍ ذَهَبًا فَيُنْفِقُهُ فِي سَبِيلِ اللهِ

"Kim, Allah rızasının dışında birşey için ilim öğrenirse, ilim ona gelip Allah rızası için olmadıkça, o, dünyadan çıkamaz. Allah rızası için ilim öğrenen kimse, gündüzü oruçlu, gecesi ihya edilmiş kimse gibidir. İnsanın ilimden bir mesele öğrenmesi, Ebu Kubeys dağının onun için altın haline gelip, onu Allah yolunda infak etmesinden daha hayırlıdır."

3) Hasan Basri'nin merfu olarak rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ جَاءَهُ الْمَوْتُ وَهُوَ يَطْلُبُ الْعِلْمَ لِيُحْيِيَ بِهِ الْاِسْلَامَ كَانَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْاَنْبِيَاءِ دَرَجَةٌ وَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ

"İslâm'ı yaşamak için ilim öğrenirken ölen kimse ile peygamberler arasında cennette tek bir derece vardır."

4) Ebu Mûse'l-Eş'arî (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle buyurduğunu merfu olarak rivayet etmiştir:

يَبْعَثُ اللهُ الْعِبَادَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ يُمَيِّزُ الْعُلَمَاءَ فَيَقُولُ يَا مَعْشَرَ الْعُلَمَاءِ اِنِّي لَمْ اَضَعْ نُورِي فِيكُمْ اِلَّا لِعِلْمِي بِكُمْ وَلَمْ اَضَعْ عِلْمِي فِيكُمْ لِأُعَذِّبَكُمْ اِنْطَلِقُوا فَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ

"Cenâb-ı Allah kıyamet günü kullarını diriltir, sonra âlimleri ayırır ve onlara şöyle der: Ey âlimler, nûrumu size ancak sizi bildiğim için koydum. İlmimi azap edeyim diye size vermedim. Hadi gidiniz, sizi bağışladım."

5) Hz. Peygamber (s.a.s.):

مُعَلِّمُ الْخَيْرِ اِذَا مَاتَ بَكَى عَلَيْهِ طَيْرُ السَّمَاءِ وَدَوَابُّ الْاَرْضِ وَحِيتَانُ الْبُحُورِ

"Hayrı öğreten kimse öldüğü zaman, onun ardından gökteki kuşlar, yerdeki canlılar ve denizdeki balıklar ağlarlar" buyurmuştur.

6) Ebu Hureyre (r.a.) merfu olarak şu hadisi rivayet etmiştir:

مَنْ صَلَّى خَلْفَ عَالِمٍ مِنَ الْعُلَمَاءِ فَكَأَنَّمَا صَلَّى خَلْفَ نَبِيٍّ مِنَ الْاَنْبِيَاءِ

"Âlimlerden birinin arkasında namaz kılan, sanki peygamberlerden birinin arkasında namaz kılmış gibidir."

7) İbn Ömer (r.a.) merfu olarak rivayet etmiştir:

فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ بِسَبْعِينَ دَرَجَةً بَيْنَ كُلِّ دَرَجَةٍ عَدْوَ الْفَرَسِ سَبْعِينَ عَامًا وَذٰلِكَ اَنَّ الشَّيْطَانَ يَضَعُ الْبِدْعَةَ لِلنَّاسِ فَيُبْصِرُهَا الْعَالِمُ فَيُزِيلُهَا وَالْعَابِدُ يُقْبِلُ عَلَى عِبَادَتِهِ لَا يَتَوَجَّهُ وَلَا يَتَعَرَّفُ لَهَا

"Âlimin âbide, her bir derecenin arası at koşumu yetmiş sene olan yetmiş derece üstünlüğü vardır. Çünkü şeytan insanlar arasına bid'atlar atar, onu âlim görür de giderir. Âbid ise, ibadetine kapanmıştır, o bidate yönelmez ve onu tanıyamaz."

8) Hasan-ı Basri merfu olarak, Peygamber (s.a.s.)'den rivayet etmiştir:

رَحْمَةُ اللهِ عَلَى خُلَفَائِى فَقِيلَ مَنْ خُلَفَائِكَ يَا رَسُولَ اللهِ قَالَ: اَلَّذِينَ يُحْيُونَ سُنَّتِى وَيُعَلِّمُونَهَا عِبَادَ اللهِ

"Allah'ın rahmeti halifelerimedir." "Halifelerin kimdir, Ya Resûlallah!" denildiğinde O, (s.a.s.) *"Sünnetimi ihya edip, onu Allah'ın kullarına öğreten kimselerdir"* dedi."

9) Hz. Peygamber (s.a.s.):

مَنْ خَرَجَ يَطْلُبُ بَابًا مِنَ الْعِلْمِ لِيَرُدَّ بِهِ بَاطِلًا اِلَى حَقٍّ اَوْ ضَلَالًا اِلَى هُدًى كَانَ عَمَلُهُ كَعِبَادَةِ اَرْبَعِينَ عَامًا

"Kim, bir batılı hakka, veya bir dalaleti hidayete döndürmek için ilimden bir mesele öğrenmek gayesi ile yola çıkarsa, onun bu işi kırk yıllık ibadet gibi olur" buyurmuştur.

10) Hz. Peygamber (s.a.s.), Hz. Ali (k.v.)'yi Yemen'e vazifeli olarak gönderirken şöyle buyurmuştur:

لأَنْ يَهْدِىَ اللهُ بِكَ رَجُلًا وَاحِدًا خَيْرٌ لَكَ مِمَّا تَطْلُعُ عَلَيْهِ الشَّمْسُ اَوْ تَغْرُبُ

"Allah'ın, senin vasıtanla bir adamı hidayete erdirmesi, senin için, güneşin üzerine doğup battığı herşeyden hayırlıdır."[28]

11) İbn Mes'ud (r.a.) merfu olarak Hz. Peygamber (s.a.s.)'den şunu rivayet etmiştir:

مَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ لِيُحَدِّثَ بِهِ النَّاسَ اِبْتِغَاءَ وَجْهِ اللهِ اَعْطَاهُ اَجْرَ سَبْعِينَ نَبِيًّا

"Kim, Allah rızası için, insanlara söylemek maksadıyla ilim öğrenirse, Allah ona yetmiş peygamber sevabı verir."

12) Âmir el-Cüheni'nin merfu olarak rivayet ettiği hadiste, Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

28 Benzeri hadis, **Buhârî,** Fedâil-i Ashab, 9.

يَأْتِي بِمِدَادِ طَالِبِ الْعِلْمِ وَدَمِ الشَّهِيدِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُفَضَّلُ اَحَدُهُمَا عَلَى الْآخَرَ

"Kıyamet günü ilim öğrenen kimsenin mürekkebi ile şehidin kanı, biri diğerine üstün tutulmaksızın getirilir." Bir diğer rivayette ise *"Âlimin mürekkebi, şehidin kanından üstün sayılır"* şeklinde gelmiştir.

13) Ebu Vafid el-Leysi şunu rivayet etmiştir: Hz. Peygamber (s.a.s.) insanlarla beraber bir gün otururken üç adam çıkageldi. Onlardan biri, halkada bir boşluk bulup oraya oturdu. Bir diğeri insanların gerisine oturdu. Üçüncü şahıs ise dönüp geri gitti. Hz. Peygamber (s.a.s.) sözünü bitirince, *"Bu üç şahsın halini size haber vereyim: Birincisi Allah'a sığındı, Allah da onu barındırdı. İkincisi Allah'tan utandı, Allah da ondan utandı. Üçüncüye gelince, o Allah'tan yüz çevirdi, Allah da ondan yüz çevirdi"* dedi. Bu hadisi Müslim rivayet etmiştir.

İlmin Faziletine Dair Âsâr

"Eser"[29]den ilmin üstünlüğünü gösteren şeylere gelince bunlar da çoktur.

a) Âlim, talebesine ana-babasından daha şefkatlidir. Çünkü anneler ve babalar onu dünya ateşinden ve belalarından korurlar. Âlimler ise onu ahiretin ateşinden ve sıkıntılarından muhafaza ederler.

b) İbn Mes'ud, "Bu ilmi nasıl elde ettin?" denildiğinde, O, "Çok soran bir dil ve çok akıllı bir kalp ile" cevabını verdi.

c) Bazıları da şöyle demişler: "Ahmaklar gibi sor, zeki kimseler gibi aklında tut."

ç) Mus'ab b. Zübeyr oğluna, "Evlâdım! İlim öğren. Eğer malın varsa ilim senin için bir güzellik (süs) olur. Eğer malın yoksa ilim senin için mal olur" demiştir.

d) Hz. Ali (k.v.) de şöyle buyurmuştur: Cehaletten ileri gelen konuşmanın hayrı olmadığı gibi, ilmi söylememede de hayır yoktur."

e) Muhakkik âlimlerden biri şunu söylemiştir: "Âlimler üç kısımdır: Allah'ı bilip, O'nun emirlerini bilmeyenler. Allah'ın emrini bilip Allah'ı bilmeyenler ve Allah'ı da, emrini de bilenler.

Birincisine gelince bu, kalbine marifetullah hükümran olmuş ve böylece Allah'ın nurunu müşahede etmede ve Allah'ın kibriyasının safhalarında

29 Eser: Hz. Peygamber (s.a.s.)'den sonraki büyük zatlardan, âlimlerden zikredilen haber ve sözler.

boğulmuş kuldur. Böylece o, kendisine lazım olanların dışında ahkam ilmini öğrenmeye vakit bulamamıştır.

İkincisi, Allah'ın emrini bilip de Allah'ı bilmeyendir. Bu, helâli, haramı, hükümlerin hakikatlerini bilip, Allah'ın celalinin sırlarını bilemeyen kimsedir.

Hem Allah'ı hem de Allah'ın ahkâmını bilene gelince bu, akıl âlemi ile his âlemi arasındaki müşterek noktada bulunan kimsedir. Böyle biri, bazen Allah'ı sevmesi sebebiyle Allah'la birlikte, bazen da şefkat ve merhamet etmesi sebebi ile mahlukatla birlikte olur. Bu kimse, Rabbi ile olmaktan mahlukata dönünce, sanki Allah'ı hiç tanımıyormuş gibi, onlardan biri gibi olur. Rabbi ile başbaşa kalıp, O'nu zikir ve O'na ibadetle meşgul olunca da sanki mahlukatı hiç tanımıyormuş gibi olur. Bu peygamberlerin ve sıddîkların yoludur. İşte, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in سَائِلِ الْعُلَمَاءَ وَخَالِطِ الْحُكَمَاءَ وَجَالِسِ الْكُبَرَاءَ *"Âlimlere sor, hükemaya karış, büyüklerle otur"* hadisinden murat edilen de bunlardır. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in "Âlimlere sor" ifadesinden maksad: "Yani Allah'ın emirlerini bilip Allah'ı bilmeyenlerden sor" demektir. Böylece Hz. Peygamber (s.a.s.), dini meselelerde ihtiyaç olduğunda bu kimselerden fetva sorulmasını emretmiştir. "Hükema"ya gelince, bunlar Allah'ın emirlerini bilmeyen fakat Allah'ı bilen kimselerdir. Hz. Peygamber (s.a.s.) bunların arasına karışmayı emretmiştir. "Büyüklere" gelince, bunlar Allah'ı ve ilahi ahkâmı bilen kimselerdir. Hz. Peygamber (s.a.s.) bunlarla da oturup kalkmayı emretmiştir: Çünkü bunlarla oturup kalkmada hem dünyevi hem de uhrevi menfaatler vardır.

Sonra Şakik el-Belhi şöyle demiştir: "Bu üç grup âlimin her birinin üç alameti vardır:

Allah'ın emrini bilenin üç alameti; kalbinin değil dilinin zikretmesi; Allah'tan değil insanlardan korkması ve zahiren insanlardan utandığı halde gizli yerde Allah'tan utanmamasıdır.

Allah'ı bilenin üç alameti, zikredici, korkan ve utanan olmasıdır. Bunun zikri lisanın değil kalbin zikridir. Korkusu, riyaen korku değil, günaha düşme korkusudur. Utanması, zahirî bir utanma değil, hatırına, kalbine gelen (kötü) şeylerden utanmadır.

Hem Allah'ı hem de Allah'ın emirlerini bilen âlimlerin, Allah'ı bilen âlim için saydığımız üç alâmetin yanı sıra şu üç alâmetle birlikte altı alâmeti vardır:

Gayb âlemi ile şehadet âlemi arasındaki müşterek noktada oturmuş olması; ilk iki kısma da muallim olması, ilk iki kısmın ona muhtaç olması sebebiyle onun onlardan müstağnî olması, onun diğer üç alametidir."

Şakik sonra şöyle devam etti: "Hem Allah'ı hem de Allah'ın emirlerini bilen âlim güneş gibidir, artmaz, eksilmez. Sadece Allah'ı bilen âlim ay gibidir, bazen tamamlanır, bazen eksilir. Sadece Allah'ın emrini bilen âlim kandil gibidir, kendisini yakar bitirir, başkasını aydınlatır."

f) Feth el-Mevsili şöyle demiştir: "Hasta yemek yemez, su içmez ve ilaç almazsa ölmez mi? Aynı şekilde içine ilim, fikir ve hikmet girmezse kalb de ölür."

g) Şakik el-Belhi şunu da söylemiştir: "Meclisimden kalkanlar üç kısımdır: Sırf kâfir olanlar; sırf münafık olanlar ve sırf mü'min olanlar. Bu böyledir, çünkü ben Kur'an'ı tefsir edip, Cenab-ı Allah'ın âyetlerinden, Resulullah'ın hadislerinden bahsediyorum. Kim beni tasdik etmezse o sırf kâfirdir, kimin kalbi benim söylediklerimden sıkılırsa o sırf münafıktır. Kim yaptıkları kötülüklere pişman olur ve bir daha günah işlememeye azmederse o sırf mü'mindir."

Keza şöyle demiştir: "Cenab-ı Allah üç vakitteki uykuya ve üç şeye gülmeye buğzeder: Sabah namazından sonraki ve yatsı namazından önceki uyku; namaz esnasındaki uyku ve zikir meclisindeki uyku.. Cenaze arkasından gülme; mezarlıkta gülme ve zikir meclisinde gülme.."

ğ) فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا *"Sel de yüze çıkan bir köpük yüklenip götürmüştür"* (Ra'd, 17) âyeti hakkında bazı âlimler, "السَّيْلُ" lafzının ilim olduğunu, Allahu Teâlâ'nın ilmi, beş özelliğinden ötürü suya benzettiğini söylemişlerdir.

1) Yağmur gökten indiği gibi, ilim de gökten inmiştir.

2) Yeryüzünün ıslahı yağmurla olduğu gibi, mahlukatın ıslahı da ilimle olur.

3) Ekinler ve bitkiler yağmursuz çıkmadığı gibi, ameller ve taatlar da ilimsiz çıkmaz, olmaz.

4) Yağmur, gökgürültüsü ve şimşeğin peşinden geldiği gibi, ilim de va'd ve vaîdin peşinden gelir.

5) Yağmur faydalı veya zararlı olduğu gibi, ilim de böyledir. Yani ilim, kendisiyle amel eden birisi için faydalı, amel etmeyen için ise, zararlıdır.

h) Allah'ı hatırlatan nice kimse vardır ki, kendisi Allah'ı unutmuştur; Allah ile korkutan nice kimse vardır ki, Allah'a karşı cüretkârdır; Allah'a nice yaklaştıran vardır ki, kendisi Allah'tan uzaktır; Allah'a davet eden nice kimse vardır ki, kendisi Allah'tan kaçmaktadır; Allah'ın kitabını okuyan nice kimseler vardır ki, Allah'ın âyetlerinden sıyrılmışlardır.

i) Dünya beş şey ile süslenmiş bir bahçedir:

1) Âlimlerin ilmi,

2) İdarecilerin adaleti,

3) Âbidlerin ibadeti,

4) Tâcirlerin güvenilirliği ve,

5) Zanaatkârların doğruluğu...

İblis de bu beş şeye karşılık beş alâmet getirerek, bunları bu beş şeyin yanıbaşına dikmiştir: Hasedi getirip, ilmin karşısına; zulmü getirip adaletin karşısına; riyayı getirip ibadetin karşısına; hıyâneti getirip güvenilirliğin karşısına ve aldatmayı getirip doğruluğun karşısına yerleştirmiştir.

j) Hasan-ı Basri, tâbiin içinde şu beş şey ile üstün olmuştur.

1) Kendisi bir şeyi yapmadan başkasına emretmemiştir.

2) Kendisi vazgeçmeden, başkasını o şeyden vazgeçirmemiştir.

3) Allah'ın kendisine rızık olarak vermiş olduğu ilim ve maldan isteyen herkese vermiş, cimrilik yapmamışlardır.

4) İlmiyle yetinerek, insanlardan müstağni olmuştur.

5) O'nun açığı da gizlisi de aynıydı.

k) Senin ilminin sana fayda verip vermediğini öğrenmek istiyorsan, nefsinden beş şey iste:

1) (Nefsi azdırmamak amacıyla) az gıda için fakirliği sevmek.

2) Sevap arzusuyla, taati sevmek,

3) Vakit elde etmek için dünyaya rağbetini azaltmak.

4) Kalbi ıslah etmek için, hikmeti sevmek,

5) Allah'a münacaat arzusuyla yalnızlığı sevmek...

l) Beş şey içinde beş şeyi ara:.

1) İzzeti, malda ve aşirette değil, tevazuda ara.

2) Zenginliği çoklukta değil, kanaatta ara.

3) İlmin faydasını çok nakletmede değil, amelde ara.

4) Emniyeti burada değil, cennette ara.

5) Rahatı çoklukta değil, azlıkta ara...

m) İbnu'l-Mübarek şöyle demiştir: Bu ümmetin bozulması, ancak havas tarafından olur. Bu havas beş kısımdır:

1) Ulemâ,

2) Gâziler,

3) Zahidler,

4) Tâcirler ve

5) İdareciler...

Ulemaya gelince, onlar peygamberlerin mirasçılarıdır.

Zahidler, yeryüzündekilerin direkleridir.

Gaziler, yeryüzünde Allah'ın ordularıdır.

Tacirler ise, Allah'ın yeryüzündeki umenası (: güvenilir kulları)dır.

İdareciler de, çobandırlar.

Âlim, dini alçaltır malı yüceltirse, cahil kime uyacak?

Zahid dünyaya arzulu olursa, tevbe eden kime uyacak?

Gazi tamahkâr ve riyakâr olursa, düşmanını nasıl yenecek?

Tâcir hain olursa, emanet nasıl bulunacak?

Çoban bizzat kurt olursa, çobanlık nasıl yapılacak?

n) Ali b. İbn Ebi Talib (r.a.) şöyle buyurmuştur: İlim şu yedi sebepten dolayı maldan daha üstündür:

1) İlim, peygamberlerin mirası, mal ise firavunların mirasıdır.

2) İlim, harcamakla noksanlaşmaz, ama mal ise noksanlaşır.

3) Mal bir bekçiye muhtaçtır, ilim ise sahibini korur.

4) İnsan öldüğü zaman malı geriye kalır, ilim ise sahibiyle kabre girer.

5) Mal, mü'min ve kâfir tarafından elde edilir, ilim[30] ise ancak mü'min için meydana gelir.

6) Bütün insanlar, dini işlerinde ilim erbabına muhtaç olup, mal sahibine muhtaç değildirler.

30 Maksat "Dini İlmi"dir.

7) İlim, insanı sırattan geçme konusunda güçlendirirken, mal ona mani olur.

o) Fakih Ebu'l-Leys, şöyle buyurmuştur: Âlimin yanında oturup, ilimden herhangi bir şey bellemeye gücü yetmeyen kimse için yedi şeref vardır.

1) O, talebelerin elde ettiği fazilete ulaşır.

2) Âlimin yanında oturduğu sürece, günah işlememiş olur.

3) İlim elde etmek arzusuyla evinden çıktığı zaman, Allah'ın rahmeti onun üzerine iner.

4) İlim halkasında oturduğunda ve o halkada bulunanlara Allah'ın rahmeti indiğinde, o rahmetten o da bir hisse alır.

5) Dinlediği sürece, ona bir taat yazılır.

6) Dinleyip de, birşeyler anlamadığı zaman, ilmi anlamaktan mahrum olduğu için kalbi sıkışır da, böylece bu gam ve sıkıntı, onun Allah'ın huzurunda bulunmasına bir vesile olur. Çünkü, Cenab-ı Hak, hadis-i kudsisinde, اَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ لِاَجْلِى *"Ben, benim için kalbi mahzun olan kimselerin yanındayım"* buyurmuştur.

7) O kimse, Müslümanların bir âlimi ne kadar yücelttiklerini; fasıkı ise, ne kadar hakir kabul ettiklerini görür, böylece onun kalbi fısktan vazgeçer ve tabiatı ilme teveccüh eder. İşte bu sebepten dolayı, Hz. Peygamber (s.a.s) insanlara, salih kimselerle oturup kalkmayı emretmiştir.

ö) Hangi âlim ilminde cimrilik yapar ve bu ilmin başkasında olmasını istemezse, işte bu kimse, ateşin ilk tabasında yer alır. Yine, hangi âlim ilminde sultan mertebesinde olur da, ona bu kendi ilmine dair hususta bir red cevabı verilince o da kızarsa, işte o kimse ateşin ikinci tabakasında yer alır. Yine hangi âlim sözünü ve ilminin inceliklerini sadece eşrafa ve zengin kimselere tahsis eder de, fukarayı buna layık görmezse, bu kimse de ateşin üçüncü tabakasında yer alır. Yine ulemadan kim kendisini beğenir de, vaz' ettiği zaman şiddetli olur, kendisine vaz' edildiğinde de burnunu kıvırırsa, bu kimse de cehennemin dördüncü tabakasında yer alır. Yine ulemadan kim kendisini fetva verme hususunda yeterli görür de, hatalı fetva verirse, bu da cehennemin beşinci tabakasında yer alır. Yine ulemadan, bâtılı benimsemiş kimselerin sözünü öğrenir de, onu dine karıştırırsa, o da cehennemin altıncı tabakasında yer alır. Yine ulemadan, kim ilmi insanlara gösteriş için öğrenirse, bu da cehennemin yedinci tabakasında yer alır.

p) Fakih Ebu'l-Leys şöyle demiştir: Şu sekiz grup kimseyle oturana, Allah sekiz şeyi arttırır.

1) Kim zenginlerle oturur kalkarsa, Allah ona dünyayı sevmeyi ve dünyaya rağbet arzusunu arttırır.

2) Kim fakirlerle oturur kalkarsa, Allah ona şükretmeyi ve Allah'ın taksimatına razı olma meziyyetini verir.

3) Kim hükümdarlarla oturur kalkarsa, Allah ona kalp katılığı ve kibir duygusu verir.

4) Kim kadınlarla oturup kalkarsa, Allah onun şehvetini ve cehaletini arttırır.

5) Kim çocuklarla oturup kalkarsa, eğlence şaka tutkusu artar.

6) Kim fasıklarla oturup kalkarsa, günah işleme cüreti ve tevbeyi geciktirme arzusu çoğalır.

7) Kim iyi kimselerle oturup kalkarsa, taat arzusu artar.

8) Kim âlimlerle oturup kalkarsa, ilmi ve takvası artar.

r) Allah yedi kimseye yedi şeyi öğretmiştir:

1) Hz. Âdem'e, isimleri öğretti.

"Ve Âdem'e, bütün isimleri öğretti" (Bakara, 31)

2) Hızır'a feraseti öğretti.

"Ve *ona, katımızdan bir ilim öğrettik"* (Kehf, 65).

3) Yusuf (s.a.s)'a rüya tabiri ilmini öğretti.

رَبِّ قَدْ اٰتَيْتَنِى مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِى مِنْ تَاْوِيلِ الْاَحَادِيثِ *"Rabbim, bana ilim verdin ve bana, sözleri yorumlamayı öğrettin"* (Yusuf, 101).

4) Hz. Davud'a, zırh yapma sanatını öğretti.

"Ve *biz ona, sizin için zırh yapmayı öğrettik"* (Enbiya, 80).

5) Hz. Süleyman'a, kuşlarla konuşmayı öğretti.

يَا اَيُّهَا النَّاسُ عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ *"Ey insanlar, bize kuşların konuşması öğretildi"* (Neml, 16).

6) Hz. İsa'ya Tevrat ve İncil'in ilmini öğretti.

"Ve ona, kitabı, hikmeti, Tevratı ve İncili öğretir" (Âl-i İmran. 48).

7) Hz. Muhammed'e şeriatı ve tevhidi öğretti.

"Ve sana, daha önce bilmediğin şeyleri öğretti." (Nisa, 113);

"Size, kitabı ve hikmeti öğretir." (Cuma, 2);

اَلرَّحْمٰنُ * عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ *"O Rahman, Kur'an'ı öğretti"* (Rahman, 1-2).

Hz. Âdem'in ilmi, ona, secde ve tahiyyenin (selam) yapılmasına; Hızır (a.s.)'ın ilmi, Hz. Musa ve Yuşa (a.s.) gibi talebelerin bulunmasına; Hz. Yusuf'un ilmi, ehlinin ve memleketinin bulunmasına; Davud (a.s.)'un ilmi, reislik ve üstün bir derecenin elde edilmesine; Hz. Süleyman'ın ilmi, Belkıs'ın bulunup ona galib gelinmesine; Hz. İsa'nın ilmi, annesinden töhmetin kalkmasına ve Hz. Muhammed'in ilmi de, şefaatinin bulunmasına bir sebep olmuşlardır. Sonra biz deriz ki, mahlukatın isimlerini öğrenen kimse meleklerden ta'zim gördü. Buna göre, Yaratıcının zatını ve sıfatlarını gören kimse, meleklerden ta'zim görmez mi? Bundan öte, Rabbinin ta'zimine bile layık olur.

سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبٍّ رَحِيمٍ *"Merhametli bir Rabden sözlü bir selâm"* (Yasin, 58)

Hızır, feraset ilmi sebebiyle, Hz. Musa'ya arkadaş oldu. Buna göre, ey hakikat ilmini sevenin ümmeti, sizler nasıl olur da Hz. Muhammed'in arkadaşlığını elde edemezsiniz?

"İşte bunlar Allah'ın kendilerine nimetler vermiş olduğu peygamberlerle beraberdir" (Nisa, 69). Hz. Yusuf, rüyaları yorumlamasıyla, dünya hapsinden kurtuldu. Allah'ın kitabının yorumunu bilen bir kimse, nasıl olur da şehvet bağından kurtulamaz ?

"Ve o, dilediğini sırat-ı müstakime hidayet eder" (Yunus 25). Yine Hz. Yusuf (a.s.), Allah'ın kendisine olan lütfunu hatırladı da şöyle dedi:

"Ve bana rüyaları te'vil etmeyi öğrettin" (Yusuf, 101).

Buna göre ya sen ey âlim, Allah kitabının açıklamasını sana öğrettiği için, Allah'ın sana olan lütfunu hatırlamaz mısın? Hangi nimet, Cenâb-ı Hakk'ın sana verdiği nimetten daha yücedir? Çünkü O, seni kelâmının müfessiri, kendisinin temsilcisi, peygamberlerinin varisi, mahlûkatının Hakk'a davetçisi, kullarının nasihatçısı, beldelerinde bulunanların ışığı; mahlûkatını, cennete ve mükafaatına sevkedeni ve onları ateşinden ve azabından men edeni kıldı. Nitekim bir hadiste şöyle varid olmuştur:

اَلْعُلَمَاءُ سَادَةٌ وَالْفُقَهَاءُ قَادَةٌ وَمُجَالَسَتُهُمْ زِيَادَةٌ

"Âlimler seyyid, fakihler komutandır; onlarla oturup kalkmak ise, bir üstünlüktür."

s) Mü'min, nefsinde altı hasleti görmedikçe ilim talep etmeye arzulu olmaz:

1) Allah, bana farzları emretti, ben ise onları ancak ilimle eda etmeye kâdir olabilirim, demesidir.

2) Allah beni, günah işlemekten nehyetti. Bense, onlardan, ancak ilim ile kaçınabilirim, demesidir.

3) Cenab-ı Hak, nimetlerine şükretmeyi vâcip kılmıştır. Ben ancak ilim ile bunlara şükredebilirim.

4) Bana mahlûkata adil davranmamı emretti. Bense, onlara, ancak ilim sayesinde adil davranabilirim.

5) Allah, bana belalara karşı sabretmemi emretti. Bense, buna, ancak ilimle kâdir olabilirim.

6) Allah bana, şeytana düşman olmamı emretti. Ben bu düşmanlığa ancak ilimle kâdir olabilirim.

ş) Cennetin yolu dört kişinin elindedir:

1) Âlim,

2) Zâhid,

3) Âbid

4) Mücahid.

Buna göre zâhid, davasında samimi olursa, Allah ona, emniyet ve güven duygusunu verir. Âbid davasında samimi olursa, Allah ona kendinden korkmayı (havfullah) nasib eder. Mücahid davasında samimi olursa, Allah ona övgü ve hamdi verir. Alim ise, davasında sadık olduğu zaman, Allah ona hikmeti verir.

t) Dört şeyden şu dört şeyi iste:

1) Yerden emniyeti.

2) Arkadaşından, kerameti.

3) Maldan, ferağati ve

4) İlimden de, faydayı iste..

Yerde bir emniyet bulamadığın zaman, hapishane ondan daha hayırlıdır.

Arkadaşında bir fazilet, bir değer bulamadığın zaman, köpek ondan daha hayırlıdır.

Malından, ibadete boş vakit bulamadığın zaman, balçık ondan daha hayırlıdır. İlimden bir fayda bulamadığın zaman, ölüm ondan daha hayırlıdır.

u) Dört şey ancak dört şeyle tamamlanır: Din takva ile; söz fiil ile; şahsiyet tevazu ile ve ilim amel ile...

Buna göre din takvasız olursa tehlikededir. Fiilsiz söz boşa gitmiş gibidir. Tevazusuz şahsiyet meyvesiz ağaç gibidir. Amelsiz ilim de yağmursuz bulut gibidir.

ü) Hz. Ali (r.a.) Cabir b. Abdullah (r.a.)'a şöyle demiştir: "Dünya dört şey ile ayakta durmaktadır: İlmi ile amel eden âlim; öğrenmekten kaçınmayan cahil; malından cimrilik yapmayan zengin ve dünyasına karşılık ahiretini satmayan fakir."

Âlim ilmi ile amel etmediğinde, cahil öğrenmekten kaçınır. Zengin meşru malında cimrilik ettiğinde, fakir dünyasına karşılık ahiretini satar. Onlara yetmiş kere yazıklar olsun, kahrolsunlar.

v) Halil şöyle demiştir: İnsanlar dört kısımdır.

1) Bilen ve bildiğini de bilen insandır ki, âlim budur, buna tabi olunuz.

2) Bilen ve fakat bildiğinin farkında olmayan kimsedir ki, bu kimse uykudadır, onu uyandırınız.

3) Bilmeyen fakat bilmediğini bilen kimsedir ki, bu doğruya ulaşmayı ister, siz onu hakka ulaştırınız. Ve:

4) Bilmeyen ve fakat bilmediğini de bilmeyen kimsedir ki, bu şeytandır, ondan kaçınınız.

y) Dört şey vardır ki şerefli bir kimsenin, -padişah bile olsa- onlardan kaçınması uygun değildir:

1) Mecliste babasına ayağa kalkması;

2) Misafirine hizmet etmesi;

3) İlim öğrendiği âlime hizmette bulunması;

4) Bilmediği bir hususu kendisinden daha bilgili olan bir kimseye sorması.

z) Âlimler helal olan şeyleri toplamakla meşgul olunca, halk da şüpheli şeyleri yer oldu. Âlimler şüpheli şeyleri yemeye başlayınca, halk haram şeyleri yemeye başladı ve âlimler haram olan şeyleri yemeye başlayınca, halk kâfir oldu yani haramları helal saymaya başladı.

İlmin Üstünlüğüne Dâir Aklî Deliller

İlmin üstünlüğünü gösteren aklî delillere gelince bunlar da çoktur:

1) İşler dört kısımdır:

a) Aklın razı olduğu fakat şehvetin razı olmadığı işler.

b) Şehvetin razı olduğu, fakat aklın razı olmadığı işler.

c) Hem aklın hem de şehvetin razı olduğu işler. Ve:

d) Aklın da, şehvetin de razı olmadığı işler.

Birincisi, dünyadaki hastalık ve kötülüklerdir.

İkincisi, bütün günahlardır.

Üçüncüsü, ilim;

Dördüncüsü ise cehalettir.

Buna göre ilmin cehalet karşısındaki durumu, cennetin cehennem karşısındaki durumu gibidir. Akıl ve şehvet cehenneme razı olmadıkları gibi cehalete de razı olmazlar.

Akılla şehvet cennete razı oldukları gibi ilme de razı olurlar. Buna göre cehalete razı olan kimse mevcud bir ateşe razı olmuş; ilimle meşgul olan kimse de hazır bir cennete dalmış demektir.

İlmi cehalete tercih eden herkese "Cennette durmayı alışkanlık haline getirdin. Onun için gir cennete" denilir. Cehaletle yetinen kimseye de "Cehennemde durmayı alışkanlık haline getirdin. Onun için cehenneme gir" denilir.

İlmin Cennet, cehaletin ise cehennem olduğuna şu delalet eder: Lezzetin kemali sevgiliye ulaşmada, elemin kemali ise sevgiliden uzaklaşmadadır. Yaralamak, şüphesiz acı verir; çünkü yaralamak, bedende birbiriyle kaynaşmış cüzlerden birini diğerinden ayırır. Kaynaşmaktan maksat, cüzlerin bir arada bulunmasıdır. Bu yaralama, bu bütünlüğün kaybolmasını gerektirince, böylece o sevilenin de gitmesini ve uzaklaşması neticesini verir.

Bu da muhakkak ki, elem verici bir hadise olur. Ateşle yakmak, yaralamaktan daha fazla acı verir; çünkü yaralamak ancak belirli bir parçanın diğer parçadan uzaklaşmasını ifade eder. Ateş ise, bütün parçaların içine nüfuz edip dalar. Böylece ateş, bütün cüzlerin birbirinden uzaklaştırılmasını gerektirir. Ateş ile yanmadaki ayrılıklar daha şiddetli olunca, oradaki acı da çok çetin olur.

Lezzete gelince, bu sevilene vasıl olmaktan ibarettir. Buna göre yeme lezzeti bedene uygun düşen yiyecekleri almadan ibarettir. Bakma lezzeti de böyle meydana gelir. Çünkü görme kuvveti, görülen şeyleri idrak etmeye düşkündür. Bu sebeple görülen şeyleri idrak etmek görme kuvveti için bir lezzettir. Böylece bununla, lezzetin sevilen şeyi idrak etmekten; elemin sevilmeyen şeyleri idrak etmekten ibaret olduğu ortaya çıkmış olur.

Bunu iyice kavradığında biz deriz ki, idrak ne kadar şumüllü ve ne kadar güçlü olur ise idrak edilen şey de ne kadar şerefli, ne kadar mükemmel, ne kadar temiz ve ne kadar kalıcı olursa, bunu idrakten elde edilen lezzetin de daha kıymetli ve daha mükemmel olması gerekir.

Şüphesiz ilmin yeri ruhtur. Ruh bedenin en kıymetli unsurudur. اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Allah göklerin ve yerin nurudur"* (Nur, 35) âyetinin tefsirinde izahı geleceği gibi, aklî idrakin en derin ve en kıymetli idrak olduğunda şüphe yoktur. Şüphesiz malum (yani bilinen şeyler de) kıymetlidir. Çünkü malum, âlemlerin Rabbi olan Allah Teâlâ ile O'nun, melekler, felekler, unsurlar, cansızlar, bitkiler ve hayvanlardan müteşekkil mahlukatı ve bütün ahkâmı, emirleri ve yüklediği mükellefiyetlerdir. Bunları bilmeden daha yüce hangi malum vardır. Böylece ilmin kemalinin ve lezzetinin üstünde başka bir kemal ve lezzet; cehalet bahtsızlığının ve onun noksanlığının üstünde başka bir bahtsızlık ve noksanlık olmadığı ortaya çıkmış olur. Bu söylediklerimizin doğruluğunu şu da göstermektedir: Birisine ilmi bir mesele sorulduğunda eğer onu bilir ve doğru cevap vermeye muktedir olursa, bundan dolayı sevinir ve sürür bulur. Eğer onu bilemezse utancından başını yere eğer. Bu, ilimden hasıl olan lezzetin, tadın, lezzetlerin en mükemmeli, cehaletten hasıl olan şekavetin (bahtsızlığın) da bahtsızlıkların en ilerisi olduğuna delalet eder.

Burada ilmin üstünlüğünü gösteren başka naslar (ayet ve hadisler) da var. Fakat biz onları daha önce zikretmeyi unuttuk. Burada onları zikretmemize bir mani yoktur.

1) İlk nazil olan âyet

"Yaratan Rabbinin adı ile oku. O, insanı bir alakadan yaratmıştır. Oku! Senin Rabbin, kalemle (yazı yazmayı öğreten) kerem sahibidir. İnsana bilmediğini o öğretti" (Alak, 1-5) âyetleridir. Bu âyetler arasında tenasübün gözetilmesi gerektiği söylenmiştir. Buna göre: "خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ" âyeti ile "اِقْرَاْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ * اَلَّذِى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ" âyeti arasında ne münasebet vardır? Buna

şöyle cevap verilmiştir: Bu âyetler arasındaki münasebetin vechi şudur: Cenab-ı Hak insanın, alaka olan ilk durumunu zikretmiştir. Bu alaka (yani ana rahmine tutunan meni zerresi) en değersiz şeydir. Yine Cenab-ı Hak insanın son durumundan bahsetmiştir ki, bu insanın âlim olma durumudur. Bu da en yüce mertebedir. Bu tertib ile sanki Cenab-ı Hak şöyle demiştir: Ey insan, sen ilk durumunda en değersiz derecede idin de son durumunda derecelerin en şereflisine ulaştın. Bu en şerefli dereceye ulaşmak, ancak ilmin en şerefli derece sayılmasıyla mümkündür. İlimden daha şerefli birşey olsaydı bu makamda onun zikredilmesi daha uygun olurdu.

2) Cenab-ı Hak; اِقْرَاْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ * اَلَّذِى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ *"Oku. Senin Rabbin kalemle (yazı yazmayı) öğreten kerem sahibidir"* (Alak, 5) buyurmuştur. Usul-ü fıkıhta, bir hükmün bir vasfa dayanması, o vasfın hükmün illeti olduğunu hissettirir. Bu, Cenab-ı Allah'ın "ekrem" olma vasfına ilmi vermesiyle müstehak olduğuna delalet eder. Eğer ilim başka şeylerden daha şerefli olmasaydı, onu vermek başkasını vermekten daha şerefli olmazdı.

3) Cenab-ı Allah: اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰؤُا *"Allah'tan ancak âlim kulları hakkıyla korkar"* (Fatır, 28) buyurmuştur. Bu âyette, ilmin faziletine delalet eden birçok husus vardır:

a) âyet cennet ehli olan bir gruba delalet eder. Bu böyledir, çünkü, âlimler Allah'tan korkanlardandır. Kim de Allah'tan korkarsa cennetliklerden olur. O halde âlimler cennet ehlindendir. Âlimlerin haşyet ehli olduklarını (Allah'tan korktuklarını); "اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰؤُا" âyeti gösterir.

Haşyet ehlinin cennet ehlinden olacaklarını da:

"Onların Rableri katındaki mükafaatları, altlarından ırmaklar akan Adn cennetleridir. Onlar orada ebedi kalıcıdırlar. Allah bunlardan razı olmuştur, bunlar da O'ndan hoşnût olmuşlardır. İşte bu (mükafaat) Rabbinden korkanlara mahsustur." (Beyyine, 8) âyeti ile;

وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّتَانِ *"Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimseler için iki cennet vardır"* (Rahman, 46) âyeti gösterir. Buna Cenab-ı Allah'ın şu hadis-i kutsisi de delalet eder:

وَعِزَّتِى وَجَلَالِى لَا اَجْمَعُ عَلَى عَبْدِى خَوْفَيْنِ وَلَا اَجْمَعُ لَهُ اَمْنَيْنِ فَاِذَا اَمِنَنِى فِى الدُّنْيَا اَخَفْتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَاِذَا خَافَنِى اَمَّنْتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"İzzetime ve celalime yemin ederim ki, hiçbir kuluma iki emniyeti veya iki korkuyu aynı anda vermem. Eğer o dünyada benden emin olur (korkmazsa),

kıyamet günü onu korkuturum. Eğer dünyada iken benden korkarsa, kıyamet günü onu emin kılarım."

Bu delilin iki önermesini akılla isbat etmek mümkündür. Allah'ı bilmenin Allah'tan korkmayı gerektirdiği meselesinin izahına gelince, bu böyledir. Çünkü bir şeyi bilmeyen kimsenin o şeyden korkması imkânsızdır. Sonra bir şeyin sadece zatını (varlığını) bilmek ondan korkmada yeterli olmaz. Bununla beraber üç şeyi daha bilmek gerekir:

a) Kudretini bilmek. Çünkü hükümdar, halkının kendi çirkin işlerine muttali olduklarını bilir ama onlardan korkmaz. Çünkü o, onların buna karşı çıkmaya kudretleri olmadığını da bilir.

b) Bildiğini bilmek. Çünkü hükümdarın malından çalan kimse, onun kudret sahibi olduğunu bilir. Ancak onun, kendisinin ona ait maldan çaldığını bilemeyeceğini de bilir de hırsızlığından dolayı ondan korkmaz.

c) Hüküm sahibi olduğunu bilmek. Çünkü hükümdarın emrindeki kimse, onun kendisini men etmeye kadir olduğunu, kendisinin çirkin fiillerini bileceğini bilir. Ancak O'nun, kendisinin uygunsuz fiillerine göz yumacağını bildiği için, bunlardan dolayı hükümdardan korkmaz. Ama hükümdarın, kendisinin kötü işlerine muttali olduğunu, kendisini men etmeye kâdir olduğunu ve uygunsuz fiillerine göz yummayan bir hüküm sahibi olduğunu bildiğinde, bunlar o kimsenin kalbinde korkunun meydana gelmesine sebeb olur. Böylece kulun Allah'tan korkması ancak, Allah'ın her şeyi bildiğini, her şeye kâdir olduğunu, hoş olmayan ve haram olan şeylere razı olmayacağını bildiği zaman hasıl olur. Bu sebeple de korkunun, Allah'ı bilmenin ayrılmaz arkadaşı olduğu ortaya çıkmış olur.

Biz, korkunun cenneti elde etmenin sebebi olduğunu söyledik. Bu böyledir, çünkü kul için dünyevi bir lezzet meydana gelir, bu lezzet emr-i ilahi'nin aksine olur ve kul da bunu isteyerek yaparsa, bu fiil hem bir zarar hem de bir faydayı ihtiva etmiş olur. Akl-ı selim üstün olan tarafın diğer tarafa tercih edilmesi gerektiği hükmünü verir. İnsan imanının nuru ile bu dünyevi lezzetin, ahiretteki elem karşısında çok önemsiz kaldığını bilince, bu iman bu dünyevi lezzetten kaçmasına sebeb olur ki, işte bu haşyet (korku)'tir. Yine insan haram olanı bırakıp vâcip olanı yaptığında sevaba ehil olur. Nakli ve akli delillerle, Allah'ı bilen kimsenin, Allah'tan korktuğu, Allah'tan korkanın ise cennetliklerden olduğu böylece ortaya çıkmış oldu.

d) Âyetin zahiri ancak âlimlerin cennet ehli olduğunu gösterir. Çünkü "إِنَّمَا" lafzı hasr (ancak, sadece) manası ifade eder. Böylece bu âyet, ancak âlimlerin Allah'tan korktuğuna delalet eder. İkinci olarak zikredilen ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ *"Bu Rabb'inden korkan kimseyedir"* (Beyyine, 8) âyeti de cennetin Allah'tan korkanlar için olduğuna delalet eder. Cennetin Allah'tan korkanlar için olması, başkaları için de olmasını nefyeder. Bu sebeple bu iki âyet birden cennet ehlinin sadece âlimler olduğunu gösterirler.

Birinci âyette şiddetli bir korkutma vardır. Çünkü Allah'tan korkmanın, Allah'ı bilmenin ayrılmaz bir vasfı olduğu sabit olmuştu. Buna göre Allah'tan korkmamak, Allah'ı bilmemeyi ifade eder. Bu incelik de Allah'a yaklaştıran ilmin O'ndan korkmayı gerektiren ilim olduğu hususunda senin dikkatini çeker. Bir de, ne kadar ince ve ne kadar derin olursa olsun, Allah korkusu vermeyen her türlü ilmî mücadele, kınanmış ilimlerdendir.

e) Âyet إِنَّمَا يَخْشَى اللهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءَ "Allah ancak âlim kullarından korkar" şeklinde, "اللهُ" lafzının merfû, الْعُلَمَاءَlafzının mansub olmasıyla da okunmuştur. Bu şu demektir. Şayet Cenâb-ı Hakk'ın saygı duyması caiz olsaydı, o ancak âlimleri sayardı. Çünkü onlar caiz olanla caiz olmayanı bilirler. Cahil ise bu ikisini birbirinden ayıramaz. Bu nedenle cahile ne değer verilsin, hangi iltifat yapılsın. Âyetin bu şekilde kıraatine göre, âlimlere son derece kıymetli ve yüce bir mevki verilmiştir.

4) Cenab-ı Allah وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا *"De ki: Ya Rabbi ilmimi artır"* (Taha, 114) buyurmuştur. Bu âyette ilmin kıymetine, yüce mertebesine ve Allah'ın onu çok sevdiğine en kuvvetli delil vardır. Çünkü Allah Teâlâ, Peygamberi'ne başka şeyi değil de bilhassa ilmini artırmasını istemeyi emretmiştir. Katade de şöyle demiştir. "Eğer bir kimse az bir ilimle yetinseydi Allah'ın Peygamberi Hz. Musa (a.s.) yetinir de Hızır (a.s.)'a, *"Sana doğru yol olarak öğretilen ilimden bana da öğretmen için sana tabi olayım mı?"* (Kehf, 66) demezdi.

5) Hz. Süleyman, dünyevi her türlü mülke sahipti. Hatta O, *"(Ya Rabbi), benden sonra hiç kimseye layık olmayacak bir mülk bana nasip et"* (Sâd, 35) demişti. Sonra O, kendisine verilen bu mülk ile iftihar etmemiş, fakat ilmi ile iftihar etmiş ve *"Ey insanlar! Bize kuşların dili öğretildi ve her şey verildi"* (Neml, 16) diyerek kuşların dilini bilmekle övünmüştü. Hz. Süleyman (a.s)'ın bu ilimle iftihar etmesi güzel olunca, mü'minin âlemlerin Rabbini bilmesi ile iftihar etmesi daha yerindedir. Bir de Hz. Süleyman ilmini,

"Bize her şey verildi" ifadesinden önce söylemiştir. Cenâb-ı Allah da onların durumlarının iyiliğinden bahsederken önce ilmi zikrederek: *"Davud'u ve Süleyman'ı da (hatırla). Hani onlar ekin (meselesi) hakkında hüküm veriyorlardı. Hani kavmin davarı (gece ekin) içinde yayılmıştı. Onların hükmünün biz şahitleri idik. Biz onun (fetvasını) hemen Süleyman'a öğretmiştik. Zaten biz, her birine hüküm ve ilim vermiştik"* (Enbiya, 78-79) buyurmuştur. Allah Teâlâ bundan sonra dünya ile ilgili şeylerden bahsetmiştir ki bu da ilmin daha kıymetli olduğunu gösterir.

6) Bazıları, Hüdhüd kuşunun son derece zayıf olmasına ve gayet ileri bir azarlanma durumunda kalmasına rağmen Süleyman (a.s.)'a *"Ben senin bilmediğin bir şeyi biliyorum"* (Neml, 22) demişti. Şayet ilim en şerefli şey olmasaydı, Hüdhüd Hz. Süleyman (a.s.)'a: meclisinde nasıl bu şekilde söz söyleyebilirdi. İşte bundan dolayı değersiz bir adamın, ilim öğrendiği zaman, hükümdarlar yanında sözü geçen bir kimse olduğu görülür.

7) Hz. Peygamber (s.a.s.) تَفَكُّرُ سَاعَةٍ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سِتِّينَ سَنَةً *"Bir saatlik tefekkür, altmış senelik ibadetten daha hayırlıdır"* buyurmuştur. Tefekkürün böyle üstün görülmesinin iki sebebi vardır:

a) Tefekkür seni Allah'a ulaştırır. Halbuki ibadet seni Allah'ın mükafaatına ulaştırır. Allah'a ulaştıran şey ise, Allah'tan başka şeye ulaştırandan daha hayırlıdır.

b) Tefekkür kalbe ait bir iştir, taat ise uzuvların işidir. Kalb azalardan daha kıymetlidir. Buna göre kalbin ameli azaların amelinden daha şereflidir. Bu izahımızı, Cenab-ı Allah'ın *"Beni zikretmek (anmak, düşünmek) için namaz kıl"* (Taha, 14) âyeti de te'kit eder. Allah, bu âyette namazın kalbin zikrinin vesilesi olduğunu bildirmiştir. Gaye ise vesileden daha kıymetlidir. Bu sebeple bu, ilmin daha kıymetli olduğunu gösterir.

8) Cenab-ı Allah, *"(Allah) sana bilmediklerini öğretti. Allah'ın sana lütf-u ihsanı çok büyüktür"* (Nisa, 113) buyurarak ilmi "azim" (büyük) diye, hikmeti de fazl (çok hayr) diye isimlendirdi. Buna göre hikmet ilim demektir. Allah Teâlâ keza *"Rahman Kur'an'ı öğretti"* (Rahman, 1-2) buyurarak, Kur'ân'ı öğretme nimetini bütün nimetlerden önce saydı. Bu da ilmin başka şeylerden daha üstün olduğunu gösterir.

9) Diğer semavi kitaplar da ilmin faziletini ifade etmektedirler. Tevrat'ta Cenab-ı Hak, Hz. Musâ (a.s.)'ya şöyle buyurmuştur: "Hikmeti büyük gör. Çünkü onu hangi kulumun kalbine koydumsa onu bağışlamayı

murat etmişimdir. Binaenaleyh sen hikmeti öğren, onunla amel et, sonra onu dünyada da ahirette de ikramımı elde etmek için herkese öğret." Zebur'da Allah Teâlâ, "Ey Davud, İsrailoğlunun din adamlarına ve zahidlerine şöyle de: İnsanların muttaki olanlarıyla konuşunuz. Eğer muttaki kimse bulamazsanız, âlimleriyle konuşunuz. Eğer âlim de bulamazsanız akıllı olanlarıyla konuşunuz. Çünkü takva, ilim ve akıl, kendisini yok etmek istediğim bir kimseye hiçbirini nasip etmediğim üç derecedir." Ben de derim ki Allah takvayı ilimden önce zikretmiştir, çünkü ilimsiz takva olmaz. Nitekim Allah korkusunun ancak ilimle olabileceğini yukarıda anlatmıştık. İki vasfı olan bir vasfı olandan daha kıymetlidir. Bu incelik, yine âlimi akıllıdan önce zikretmede de vardır. Çünkü âlimin mutlaka akıllı olması lazım, akıllı ise âlim olmayabilir. Buna göre akıl, tohum; ilim, ağaç; takva da meyve gibidir.

İncil'de de Cenab-ı Hak, on yedinci bölümde şöyle demiştir: "İlmi duyup da onu öğrenmek istemeyen, cehennemde cahillerle beraber nasıl haşrolunacak? İlmi arayınız ve öğreniniz. Çünkü ilim, sizi sâid kılmasa bile şakî de kılmaz, derecenizi yükseltmese bile düşürmez, sizi zenginleştirmese bile fakirleştirmez de, size fayda vermese bile zarar da vermez. "Öğrenip de amel edememekten korkuyoruz" demeyin. Ancak "İlmi öğrenmeyi ve onunla amel etmeyi umuyoruz deyiniz."

İlim, sahibine şefaat eder. Allah'a yakışan ilmi bu şefaati hususunda utandırmamasıdır. Cenab-ı Hak, kıyamet gününde şöyle der: "Ey âlimler! Rabbiniz hakkındaki kanaatiniz nedir?" Onlar "Rabbimizin bizi rahmet edip bizi bağışlayacağını sanıyoruz" derler. Bunun üzerine O, "Muhakkak ki ben de affettim. Şüphesiz ben hikmetimi, size yapmak istediğim bir şerden dolayı bırakmadım. Aksine sizin için bir hayır murat ettiğim için bıraktım. O halde salih kullarım arasında, rahmetimle cennetime giriniz" der.

Mukatil b. Süleyman, "İncil'de Allah'ın, Hz. İsa (a.s.)'ya şöyle buyurduğunu gördüm: "Ey İsa! Âlimlere saygı göster, onların faziletlerini bil. Çünkü ben, güneşin yıldızlara, ahiretin dünyaya ve benim her şeye üstün oluşum gibi onları, nebiler ve resuller dışındaki bütün mahlûkata üstün kıldım."

İlmin üstünlüğüne ait haberlerden delilimiz şunlardır:

1) Abdullah İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

يَقُولُ اللهُ تَعَالَى لِلْعُلَمَاءِ إِنِّى لَمْ أُضَعْ عِلْمِى فِيكُمْ وَأَنَا أُرِيدُ أَنْ أُعَذِّبَكُمْ اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ عَلَى مَا كَانَ مِنْكُمْ

"Cenab-ı Hak âlimlere şöyle dedi: Ben size ilim vermişsem, size azap etmeyeceğim. Siz, sizde olan ilme binaen cennete girin."

2) Ebu Hureyre ve İbn Abbas şöyle buyurmuşlardır. Hz. Peygamber (s.a.s) vefat etmezden önce, bize beliğ bir hutbe irad etti. Bu, O'nun Medine'de irad ettiği hutbelerin sonuncusu idi. O, şöyle buyurdu:

مَنْ تَعَلَّمَ الْعِلْمَ وَتَوَاضَعَ فِى الْعِلْمِ وَعَلَّمَهُ عِبَادَ اللهِ يُرِيدُ مَا عِنْدَ اللهِ لَمْ يَكُنْ فِى الْجَنَّةِ اَفْضَلَ ثَوَابًا مِنْهُ وَلَا اَعْظَمُ مَنْزِلَةً وَلَمْ يَكُنْ فِى الْجَنَّةِ مَنْزِلَةٌ وَلَا دَرَجَةٌ رَفِيعَةٌ نَفِيسَةٌ اِلَّا كَانَ لَهُ فِيهَا اَوْ فَوْ النَّصِيبِ وَاشْرَفُ الْمَنَازِلِ *

"Kim ilim öğrenir, ilminde mütevazi olur ve onu Allah'ın sevabını umarak Allah'ın kullarına öğretirse, cennette ondan daha çok sevab alan, daha büyük dereceye ulaşan olmaz. Yine cennette hiçbir yüce ve kıymetli makam ve derece yoktur ki, onda nasibi en çok ve en ileri olan o kimse olmasın."

3) İbn Ömer, Hz. Peygamber (a.s.)'den merfu olarak şu hadisi rivayet etmiştir:

اِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ صُفَّتْ مَنَابِرُ مِنْ ذَهَبٍ عَلَيْهَا قِبَابٌ مِنْ فِضَّةٍ مُنَضَّدَةٍ بِالدُّرِّ وَالْيَاقُوتِ وَالزُّمُرُّدِ جِلَالُهَا السُّنْدُسُ وَالْاِسْتَبْرَقِ ثُمَّ يُنَادِى مُنَادِى الرَّحْمَانِ اَيْنَ اِلَى اُمَّةِ مُحَمَّدٍ عِلْمًا يُرِيدُ بِهِ وَجْهَ اللهِ اِجْلِسُوا عَلَى هٰذِهِ الْمَنَابِرِ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ حَتَّى تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ

Kıyamet günü üzerinde, inci, yakut ve zümrüt kakmalı gümüş kubbeler bulunan altın tahtlar sıra sıra dizilir, bunların örtüsü ince ve kalın ipektendir. Sonra Allah'ın münadisi şöyle nida eder: Nerde bu Allah'ın rızasını gözeterek ümmet-i Muhammed'e ilim taşıyanlar? Şu minberlerin üzerine oturunuz. Cennete girinceye kadar size korku yoktur."

4) Hz. İsa'dan rivayet edildiğine göre, Hz. Muhammed'in ümmeti, ulema ve hükemadır. Sanki onlar, fıkhi yönden bir nebi gibidirler. Allah'ın kendilerine verdiği az rızka razı olurlar. Allah da onlardan az amele razı olur. Onlar, "Lâ ilâhe illallah" dedikleri için, cennete girerler.

5) Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

مَنِ اغْبَرَّتْ قَدَمَاهُ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ حَرَّمَ اللهُ جَسَدَهُ عَلَى النَّارِ وَاسْتَغْفَرَ لَهُ مَلَكَاهُ وَإِنْ مَاتَ فِي طَلَبِهِ مَاتَ شَهِدًا وَكَانَ قَبْرُهُ رَوْضَةً مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ وَيُوَسَّعُ لَهُ فِي قَبْرِهِ مَدُّ بَصَرِهِ وَيُنَوَّرُ عَلَى جِيرَانِهِ اَرْبَعِينَ قَبْرًا عَنْ يَمِينِهِ وَاَرْبَعِينَ قَبْرًا عَنْ يَسَارِهِ وَأَرْبَعِينَ عَنْ خَلْفِهِ وَأَرْبَعِينَ أَمَامَهُ وَنَوْمُ الْعَالِمِ عِبَادَةٌ وَمُذَاكَرَتُهُ تَسْبِيحٌ وَنَفَسُهُ صَدَقَةٌ وَكُلُّ قَطْرَةٍ نَزَلَتْ مِنْ عَيْنَيْهِ تُطْفِئُ بَحْرًا مِنْ جَهَنَّمَ

فَمَنْ اَهَانَ الْعَالِمَ فَقَدْ أَهَانَ الْعِلْمَ وَمَنْ أَهَانَ الْعِلْمَ فَقَدْ أَهَانَ النَّبِيَّ مَنْ أَهَانَ النَّبِيَّ فَقَدْ أَهَانَ جِبْرِيلَ وَمَنْ أَهَانَ جِبْرِيلَ أَهَانَ اللهُ وَمَنْ أَهَانَ اللهَ أَهَانَهُ اللهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Kim ayaklarını ilim talebi yolunda tozlandırırsa Cenab-ı Allah onun vücudunu cehenneme haram kılar ve ona melekler istiğfar ederler. Eğer o ilim talep ederken ölürse, şehit olarak ölmüş olur, kabri cennet bahçelerinden bir bahçe olur. Kabri ona gözünün görebildiği kadar genişletilir. O kabirde sağ tarafından kırk, sol tarafından kırk, arka tarafından kırk ve ön tarafından kırk komşusunu aydınlatır. Âlimin uykusu ibadet, ilmi müzakereleri tesbih, nefesleri sadaka sayılır. Onun gözlerinden süzülen her damla cehennemin bir ateş denizini söndürür. Kim âlime ihanet ederse, ilme ihanet etmiş olur. Kim ilme ihanet etmiş olursa, Peygamber (s.a.s.)'e ihanet etmiş olur. Peygamber'e ihanet eden, Cebrail (a.s.)'e ihanet etmiş; Cebrail (a.s.)'e ihanet eden de Cenab-ı Allah'a ihanet etmiş olur. Kim de Allah'a ihanet eder ise, Cenab-ı Allah da kıyamet günü onu yardımsız bırakır."

6) Yine Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

اَلَا أُخْبِرُكُمْ بِأَجْوَدِ الْأَجْوَادِ قَالُوا نَعَمْ يَا رَسُولَ اللهِ. قَالَ اللهُ تَعَالَى: أَجْوَدُ الْأَجْوَادِ وَاَنَا أَجْوَدُ وَلَدِ آدَمَ وَأَجْوَدُهُمْ مِنْ بَعْدِ رَجُلٌ عَالِمٌ يَنْشُرُ عِلْمَهُ فَيُبْعَثُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أُمَّةً وَحْدَهُ وَرَجُلٌ جَاهِدٌ فِي سَبِيلِ اللهِ حَتَّى يُقْتَلَ

"Size cömertlerin en cömerdini haber vereyim mi? "Evet Yâ Resûlallah" dediler. O da bunun üzerine şöyle der: *"Allah Teâlâ cömertlerin en cömertidir. Ben de âdemoğlunun en cömertiyim. Benden sonra onların en cömerti de ilmini yayan âlimdir. O kıyamet günü tek başına bir ümmet olarak haşrolunur. Bir de Allah yolunda, öldürülünceye kadar cihat eden kimsedir."*

7) Ebu Hureyre (r.a.)'nin merfu olarak rivayet ettiği hadiste, Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ نَفَّسَ عَنْ مُؤْمِنٍ كُرْبَةً مِنْ كُرَبِ الدُّنْيَا نَفَّسَ اللهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرَبِ الْآخِرَةِ وَمَنْ يَسَّرَ عَلَى مُعْسِرٍ يَسَّرَ اللهُ عَلَيْهِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللهُ تَعَالَى فِي عَوْنِ الْعَبْدِ مَادَامَ الْعَبْدُ فِي عَوْنِ أَخِيهِ وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَبْتَغِي بِهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ وَمَا اجْتَمَعَ قَوْمٌ فِي مَسْجِدٍ مِنْ مَسَاجِدِ اللهِ يَتْلُونَ كِتَابَ اللهِ وَيَتَدَارَسُونَهُ بَيْنَهُمْ إِلَّا نَزَلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ وَغَشِيَتْهُمُ الرَّحْمَةُ وَحَفَّتْ بِهِمُ الْمَلَائِكَةُ وَذَكَرَهُمُ اللهُ فِيمَنْ عِنْدَهُ

"Kim, bir mü'minin dünya sıkıntılarından bir sıkıntısını giderirse, Allah da onun ahiret sıkıntılarından birisini giderir. Kim darda kalan birisine kolaylık gösterirse, Allah da ona dünyada ve ahirette kolaylık gösterir. Kul, kardeşinin yardımında olduğu sürece, Allah da o kulun yardımına koşar. Kim,

kendisiyle bir ilim elde etmeyi istediği bir yola girerse, Allah cennete giden yolu ona kolaylaştırır. Allah'ın kitabını okumak ve onu aralarında müzakere etmek için bir topluluk, Allah'ın mescidlerinden birinde bir araya gelirse, onların üzerine Allah'ın sekinesi iner, Allah'ın rahmeti onları bürür, melekler onları kuşatır ve Allah onları yanındakiler arasında zikreder." Bu hadisi Müslim, Sahih'inde zikretmiştir.

8) Yine Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

يَشْفَعُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثَلَاثَةٌ الْأَنْبِيَاءُ ثُمَّ الْعُلَمَاءُ ثُمَّ الشُّهَدَاءُ

"Kıyamet gününde üç kimse şefaat eder. Peygamberler, sonra âlimler, sonra da şehitler." Ravi, mertebelerin en büyüğünün, şehadetle nübüvvet arasında bulunan ilim mertebesi olduğunu söylemiştir.

9) Muaz İbn Cebel, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir:

تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ فَإِنَّ تَعَلُّمَهُ لِلَّهِ خَشْيَةٌ وَطَلَبُهُ عِبَادَةٌ وَمُذَاكَرَتُهُ تَسْبِيحٌ وَالْبَحْثُ عَنْهُ جِهَادٌ وَتَعْلِيمُهُ صَدَقَةٌ وَبَذْلُهُ لِأَهْلِهِ قُرْبَةٌ

"İlmi öğreniniz. Çünkü onu Allah için öğrenmek, Allah'tan korkmaktır. Onun peşine düşmek bir ibadettir. Onu müzakere etmek tesbihtir, ondan bahsetmek bir cihaddır. Onu başkasına öğretmek bir sadakadır ve onu ehil olanlara bol bol vermek Allah'a bir yakınlaşmadır."

Çünkü ilim; helali ve haramı gösteren yollar, cennet yollarının aydınlatıcısı, yalnızlıktan kurtaran samimi dost, yalnız başına kalındığında arkadaş, tek kalınca sohbet eden, sevinç ve sıkıntı günlerinde yol gösteren, düşmana karşı silah, ihtilafa düşüldüğünde dindir. Allah onunla bazı milletleri yükseltir de onları hayır hususunda önderler, kendileri ile hidayete erilen rehberler; yine hayır konusunda peşlerinden gidilen, fiillerine uyulan ve fikirlerine başvurulan imamlar (önderler) yapar. Melekler onların ilim halkalarına gıbta eder, kanatları ile onları okşar ve dualarında onlara istiğfar eder, hatta kuru yaş herşey, denizdeki balıklar, böcekler, yeryüzündeki bütün vahşi hayvanlar, davarlar, gökyüzü ve gökteki yıldızlar bile onlar için istiğfar eder. Çünkü ilim körlüğe karşı kalplerin hayatı, zulmete karşılık gözlerin nuru, zayıflığa karşılık bedenlerin kuvvetidir; ilim köleyi dünya ve ahirette hür kimseler mertebesine, hükümdarların meclisine ve üstün derecelere yükseltir. İlim üzerinde tefekkür etmek oruç tutmaya; ilmi öğrenmek namaz kılmaya bedeldir. Onunla Allah'a itaat ve ibadet edilir, onunla Allah yüceltilir ve birlenir; onunla sıla-ı rahim yapılır ve onunla haram ile helal bilinir.

10) Ebu Hureyre (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir:

إِذَا مَاتَ ابْنُ آدَمَ اِنْقَطَعَ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ اَوْ عِلْمٍ يُنْتَفَعُ بِهِ اَوْ وَلَدٍ يَدْعُوا لَهُ

"İnsan öldüğü zaman üç şey hariç bütün amelleri sona erer:

a) Sadaka-i Cariye, veya,

b) Kendisinden faydalanılan ilim veya,

c) Babasına hayır dua eden salih evlat.

11) Hz. Peygamber (s.a.s):

إِذَا سَأَلْتُمُ الْحَوَائِجَ فَاسْأَلُوهَا النَّاسَ قِيلَ يَا رَسُولَ اللهِ وَمِنَ النَّاسِ قَالَ أَهْلُ الْقُرْآنِ قِيلَ ثُمَّ مَنْ قَالَ اَهْلُ الْعِلْمِ قِيلَ ثُمَّ مَنْ قَالَ الصَّبَاحُ الْوُجُوهُ

"Siz ihtiyaçlarını istediğiniz zaman, insan olanlardan isteyiniz. Sahabe 'Gerçek insanlar kimlerdir?' dedi. O, 'Kur'an ehlidir' buyurdu. 'Sonra daha kim?' denildi 'İlim ehli' buyurdu. 'Sonra daha kim?' denildi. O da 'Yüzleri aydınlık olan kimseler' dedi." Râvi, "Kur'an ehlinden maksat, onun manalarını öğrenip belleyen kimsedir" der.

12) Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ اَمَرَ بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَى عَنِ الْمُنْكَرِ فَهُوَ خَلِيفَةُ اللهِ فِي اَرْضِهِ وَخَلِيفَةُ رَسُولِهِ وَالدُّنْيَا سَمُّ اللهِ الْقِتَالُ لِعِبَادِهِ فَخُذُوا مِنْهَا بِقَدْرِ السَّمِّ فِي الْأَدْوِيَةِ لَعَلَّكُمْ تَنْجُونَ

"Kim emri bil-maruf nehy-i ani'l-münker yaparsa o, Allah'ın yeryüzündeki halifesi kitabu'llah'ın ve Resulullah'ın halifesidir. Dünya Allah'ın kulları için öldürücü olan bir zehridir. Dünyadan, ilaçlarda kullandığınız zehir gibi az alınız ki kurtulasınız." Ravi, âlimlerin de buna dahil olduğunu söyler. Çünkü onlar insanlara "Şu haramdır, ondan kaçınınız, şu helaldir öyleyse onu alınız" derler.

13) Bir haberinde şöyle varid olmuştur: Âlim, kendisine vahyolunmayan bir peygamberdir.

14) Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

كُنْ عَالِمًا اَوْ مُتَعَلِّمًا اَوْ مُسْتَمِعًا اَوْ مُحِبًّا وَلَا تَكُنْ الْخَامِسَ فَتَهْلِكَ

"Ya âlim, ya öğrenci, ya dinleyici veya bunları seven birisi ol, beşinci bir şey olma, yoksa helâk olursun." Ravi şöyle demiştir: Bu rivayet ile Hz. Peygamber (s.a.s.):

اَلنَّاسُ رَجُلَانِ عَالِمٌ وَمُتَعَلِّمٌ وَسَائِرُ النَّاسِ هَمَجٌ لَا خَيْرَ فِيهِمْ

"Gerçek insanlar iki çeşittir: Âlim ve öğrenen. Bunların dışında kalanlar ise bir sürüdür. Onlarda hiçbir hayır yoktur" hadisini şöyle uzlaştırırız:

İlmi dinleyen ve ilmi seven kimse adeta ilim öğrenen kimse gibidir. Bazı Arapların çocuklarına söylemiş olduğu şu söz ne kadar güzeldir: "Ya ansızın gelen vahşi bir hayvan, ya sinsi bir kurt, ya da sahibini bekleyen bir köpek ol, ama eksik bir insan olma."

15) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

مَنِ اتَّكَأَ عَلَى يَدِهِ عَالِمٌ كَتَبَ اللهُ لَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ عِتْقَ رَقَبَةٍ وَمَنْ قَبَّلَ رَأْسَ عَالِمٍ كَتَبَ اللهُ لَهُ بِكُلِّ شَعْرَةٍ حَسَنَةً

"Kimin eline bir âlim dayanırsa, (kim bir âlime yardım ederse) Allah her adımına karşılık o kimseye bir köle azat etmiş sevabı yazar. Her kim âlimin başından öperse, Allah o kimseye her saç mukabilinde bir iyilik yazar."

16) Ebu Hureyre (r.a.)'nin rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

بَكَتِ السَّمَاوَاتِ السَّبْعُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَمَنْ عَلَيْهِنَّ وَالْأَرْضُونَ السَّبْعُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَمَنْ عَلَيْهِنَّ لِعَزِيزٍ ذَلَّ وَغَنِيٍّ اِفْتَقَرَ وَعَالِمٍ يَلْعَبُ بِهِ الْجُهَّالُ

"Yedi kat gök, içindekiler ve üzerindekilerle yedi kat yer, içindekiler ve üzerindekiler zillete düşen aziz kimseye, fakir düşen, zengine ve kendisiyle cahil kimselerin oynadığı âlime ağlar.

17) Yine Hz. Peygamber (s.a.s.):

حَمَلَةُ الْقُرْآنِ عُرَفَاءُ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَالشُّهَدَاءُ قُوَّادُ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَالْأَنْبِيَاءُ سَادَةُ أَهْلِ الْجَنَّةِ

"Kur'an hafızları cennetliklerin başkanlarıdır; şehitler, cennetliklerin önderleri, peygamberler de cennetliklerin efendileridir" buyurmuştur.

18) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: اَلْعُلَمَاءُ مَفَاتِيحُ الْجَنَّةِ وَخُلَفَاءُ الْأَنْبِيَاءِ *"Âlimler, cennetin anahtarları ve peygamberlerin halifeleridir."* Ravi, "insan anahtar olmaz; binaenaleyh bunun manası, onlarda ilimden meydana gelmiş cennetin anahtarları vardır demektir," demiştir. Bunun delili ise, bir kimse rüyasında cennetin anahtarlarının elinde olduğunu görürse, bu o şahsa dinde bir ilim verileceğine işarettir.

19) Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

اِنَّ اللهَ تَعَالَى فِي كُلِّ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ أَلْفَ رَحْمَةٍ عَلَى جَمِيعِ خَلْقِهِ الْغَافِلِينَ وَالْبَالِغِينَ وَغَيْرِ الْبَالِغِينَ فَتِسْعُ مِائَةٍ وَتِسْعَةٌ وَتِسْعُونَ رَحْمَةً لِلْعُلَمَاءِ وَطَالِبِي الْعِلْمِ وَالْمُسْلِمِينَ وَالرَّحْمَةُ الْوَاحِدَةُ بِسَائِرِ النَّاسِ

"Allah'ın hergün ve her gece gafil, baliğ ve gayr-i baliğ kullarının tamamına bir rahmeti vardır. Bu rahmetin dokuz yüz doksan dokuzu âlimler,

ilim talebinde bulunanlar ile Müslümanlaradır. Bu rahmetin biri ise, diğer insanlaradır."

20) Yine Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

قُلْتُ يَا جِبْرِيلُ اَىُّ الْاَعْمَالِ اَفْضَلُ لِاُمَّتِى؟ قَالَ: اَلْعِلْمُ، قُلْتُ: ثُمَّ اَىُّ؟ قَالَ: النَّظَرُ إِلَى الْعَالِمِ، قُلْتُ: ثُمَّ اَىُّ؟ قَالَ: زِيَارَةُ الْعَالِمِ، ثُمَّ قَالَ: وَمَنْ كَسَبَ الْعِلْمَ لِلّٰهِ وَاَرَادَ بِهِ صَلَاحَ نَفْسِهِ وَصَلَاحَ الْمُسْلِمِينَ وَلَمْ يُرِدْ عَرَضًا مِنَ الدُّنْيَا فَاَنَا كَفِيلُهُ بِالْجَنَّةِ

"Cebrail'e, hangi amel ümmetim için daha faziletlidir diye sordum; ilim, dedi. Dedim ki, sonra hangisi? Âlime nazar etmek, dedi. Sonra hangisi, dedim; âlimi ziyaret etmek dedi ve şöyle devam etti: Kim Allah için ilim kazanır ve onunla kendisini ve Müslümanları ıslah etmeyi dilerde, dünyadan bir geçimlik istemezse, cennete gireceğine dair ben onun kefiliyim."

21) Yine Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

عَشَرَةٌ تُسْتَجَابُ لَهُمُ الدَّعْوَةُ الْعَالِمُ وَالْمُتَعَلِّمُ وَصَاحِبُ حُسْنِ الْخُلُقِ وَالْمَرِيضُ وَالْيَتِيمُ وَالْغَازِى وَالْحَاجُّ وَالنَّاصِحُ لِلْمُسْلِمِينَ وَالْوَلَدُ الْمُطِيعُ لِاَبَوَيْهِ وَالْمَرْاَةُ الْمُطِيعَةُ لِزَوْجِهَا

"On kişi vardır ki, onların dualarına icabet edilir: Âlim, öğrenci, güzel ahlak sahibi, hasta, yetim, Allah yolunda savaşan, hacı, Müslümanlara öğüt veren kimse, anne ve babasına itaat eden çocuk ve kocasına itaat eden kadın."

22)

سُئِلَ النَّبِىُّ صلى الله عليه وسلم: مَا الْعِلْمُ؟ فَقَالَ: دَلِيلُ الْعَمَلِ. قِيلَ: فَمَا الْعَقْلُ؟ قَالَ: قَائِدُ الْخَيْرِ. قِيلَ: فَمَا الْهَوَى؟ قَالَ: مَرْكَبُ الْمَعَاصِي. قِيلَ: فَمَا الْمَالُ؟ قَالَ: رِدَاءُ الْمُتَكَبِّرِينَ. قِيلَ: فَمَا الدُّنْيَا؟ قَالَ: سُوقُ الْآخِرَةِ

"Hz. Peygamber'e, ilim nedir? diye sorulunca, *amelin kılavuzudur;* akıl nedir? diye sorulunca, *hayra yol gösteren;* heva nedir? diye sorulunca, *günahların bineğidir;* mal nedir diye sorulunca, *büyüklerin cübbesidir ve* dünya nedir? diye sorulunca da, *ahiretin pazarıdır,* buyurdu.

23) Yine Hz. Peygamber birisiyle konuşurken, Allah kendisine vahyederek, o adamın ancak bir saatlik ömrü kaldığını bildirdi. Bu olay, ikindi vakti meydana geldi. Bunun üzerine, Hz. Peygamber durumu o adama bildirdi. Bu sebeple adam, rahatsız oldu ve "Ey Allah'ın Resûlü, bana şu saatte yapılması en uygun olan işi göster, dedi. Hz. Peygamber de, *ilim öğrenmekle meşgul ol,* dedi. O kimse de bununla meşgul oldu ve akşamdan önce canını teslim etti. Ravi şöyle demiştir. Şayet ilimden daha faziletli bir şey olsaydı, muhakkak ki Hz. Peygamber, o vakitte o kimseye onu emrederdi.

24) Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: اَلنَّاسُ كُلُّهُمْ مَوْتَى إِلَّا الْعَالِمُونَ *"İnsanların hepsi, ölüler gibidir; âlimler bundan müstesnâ!"* Bu haber meşhurdur.

25) Enes (r.a.)'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

سَبْعَةٌ لِلْعَبْدِ تَجْرِي بَعْدَ مَوْتِهِ مَنْ عَلَّمَ عِلْمًا أَوْ أَجْرَى نَهْرًا أَوْ حَفَرَ بِئْرًا أَوْ بَنَى مَسْجِدًا أَوْ وَرَّثَ مُصْحَفًا أَوْ تَرَكَ وَلَدًا صَالِحًا يَدْعُو لَهُ بِالْخَيْرِ أَوْ صَدَقَةٌ تَجْرِي لَهُ بَعْدَ مَوْتِهِ

"Yedi şey vardır ki, kulun ölümünden sonra da (o kula sevap kazandırmaya) devam eder: İlim öğreten; su, çeşme akıtan; (kazarak) bir kuyudan su çıkaran; mescid inşa eden; Mushaf miras bırakan; kendisine hayır dua eden hayırlı evlad bırakan veya ölümünden sonra da devam edecek bir sadaka-ı cariye bırakan (kimsenin amelleri)."

Böylece Hz. Peygamber, ilim öğretmeyi bütün faydalara takdim etmiştir; çünkü bu, manevi bir hususiyettir. Manevi nitelikli olanlar ise, cismani olanlardan daha çok kalıcıdır.

26) Yine Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur:

لَا تُجَالِسُوا الْعُلَمَاءَ إِلَّا إِذَا دَعَوْكُمْ مِنْ خَمْسٍ إِلَى خَمْسٍ مِنَ الشَّكِّ إِلَى الْيَقِينِ وَمِنَ الْكِبْرِ إِلَى التَّوَاضُعِ وَمِنَ الْعَدَاوَةِ إِلَى النَّصِيحَةِ وَمِنَ الرِّيَاءِ إِلَى الْإِخْلَاصِ وَمِنَ الرَّغْبَةِ إِلَى الزُّهْدِ

"Sizi beş şeyden beş şeye davet etmedikçe, âlimlerle oturmayınız: Şüpheden kesin inanca, kibirden tevazuya, düşmanlıktan nasihate, riyadan ihlâsa ve dünyaya rağbetten zühde.."

27) Hz. Peygamber Hz. Ali'ye vasiyyet ederek şöyle buyurmuştur:

يَا عَلِيُّ احْفَظِ التَّوْحِيدَ فَإِنَّهُ رَأْسُ مَالِي وَالْزَمِ الْعَمَلَ فَإِنَّهُ حِرْفَتِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ فَإِنَّهَا قُرَّةُ عَيْنِي وَاذْكُرِ الرَّبَّ فَإِنَّهُ بَصِيرَةُ فُؤَادِي وَاسْتَعْمِلِ الْعِلْمَ فَإِنَّهُ مِيرَاثِي

"Ey Ali, tevhidi muhafaza et, çünkü o benim sermayemdir; amele yapış, çünkü o, benim mesleğimdir; namazı dosdoğru kıl, çünkü o, gözümün aydınlığıdır; Allah'ı an, çünkü zikir, benim kalb gözümdür ve ilmi kullan, çünkü o benim mirasımdır."

28) Ebû Kebşete'l-Ensarî, Hz. Peygamber'in bir mesel irad ederek, şöyle buyurduğunu nakletmiştir:

مَثَلُ الدُّنْيَا مَثَلُ اَرْبَعَةِ رَهْطٍ رَجُلٍ آتَاهُ اللهُ عِلْمًا وَآتَاهُ مَالًا فَهُوَ يَعْمَلُ بِعِلْمِهِ فِي مَالِهِ وَرَجُلٍ آتَاهُ اللهُ عِلْمًا وَلَمْ يُؤْتِهِ مَالًا فَيَقُولُ لَوْ أَنَّ اللهَ تَعَالَى آتَانِي مِثْلَ مَا أُوتِيَ فُلَانٌ لَفَعَلْتُ فِيهِ مِثْلَ مَا يَفْعَلُ فُلَانٌ فَهُمَا فِي الْأَجْرِ سَوَاءٌ وَرَجُلٍ آتَاهُ اللهُ مَالًا وَلَمْ يُؤْتِهِ عِلْمًا فَهُوَ يَمْنَعُهُ مِنَ الْحَقِّ وَيُنْفِقُهُ فِي الْبَاطِلِ وَرَجُلٍ لَمْ يُؤْتِهِ اللهُ عِلْمًا وَلَمْ يُؤْتِهِ مَالًا فَيَقُولُ لَوْ أَنَّ اللهَ تَعَالَى آتَانِي مِثْلَ مَا أُوتِيَ فُلَانٌ لَفَعَلْتُ فِيهِ مِثْلَ مَا يَفْعَلُ فُلَانٌ فَهُمَا فِي الْوِزْرِ سَوَاءٌ

"Dünyanın hali şu dört grup insanın haline benzer: Allah'ın kendisine bir ilim ve bir mal verdiği kimse; bu kimse malında ilmine göre amel eder. Allah'ın kendisine bir ilim verip de, bir mal vermediği kimse ki, bu kişi şöyle der: Allah eğer bana, falancaya vermiş olduğu kadar mal verseydi ben de onda, falancanın amel ettiği gibi amel ederdim. İşte bu iki kimse, ecir ve mükafaat hususunda müsavidirler. Allah'ın kendisine bir mal verip de bir ilim vermemiş olduğu kimse, bu kimse, malını haktan men eder, fakat onu batıl yollarda harcar. Bir de, Allah'ın kendisine ne bir ilim ne de bir mal vermemiş olduğu kimse.. Bu kimse de, şöyle der: Eğer Allah bana, falancaya vermiş olduğu kadar mal verseydi, ben de o malda o falancanın harcamada bulunduğu gibi harcamada bulunurdum.. İşte bu iki kimse de, günahta müsavidir."

İlmin Faziletine Dair Sahabe Sözleri:

1) Kumeyl İbn Ziyad şöyle demiştir: Hz. Ali elimden tutarak beni çöle götürdü. Çöle vardığımız zaman o, derin bir nefes aldı. Sonra dedi ki; "Ey Kumeyl İbn Ziyad! Bu kalplerimiz var ya, onlar birer kaptırlar. Bunların en hayırlısı, en çok muhafaza edendir. Bu nedenle söyleyeceklerimi iyi dinle. İnsanlar üç kısımdır. Kendini Rabbine vermiş âlim; kurtuluş yoluna girmiş öğrenci ve her sese uyan ve her rüzgârla eğilen, ilmin nûruyla aydınlanmayan sağlam bir esasa sığınmayan, kavgacı ve velveleci insan..

Ey Kumeyl! İlim maldan daha hayırlıdır; zira ilim senin bekçiliğini yapar, sen ise malın bekçiliğini yaparsın. Harcamak malı noksanlaştırırken, ilim harcamayla çoğalır. Malın sana sağladığı iyilik, malın yok olmasıyla yok olur. Ey Kumeyl, ilim kendisiyle bezenilen bir süs, insanın hayatında kendisi vasıtasıyla taati elde ettiği bir vasıta ve ölümünden sonra söylenecek meziyetlerin en güzelidir. İlim hâkim, mal ise mahkûmdur."

2) Ömer İbnu'l-Hattâb (r.a.)'dan: Adam, üzerinde Tihâmenin dağları kadar günah olduğu halde evinden çıkar. İlim dinler, Allah'tan korkar ve günahlarına tevbe eder, pişman olursa, üzerinde hiçbir günah kalmaksızın evine döner. Binaenaleyh, ilim meclislerinden ayrılmayın. Çünkü Allah yeryüzünde, âlimlerin meclislerinden daha şerefli bir toprak yaratmamıştır.

3) İbn Abbas'tan şu rivayet edilmiştir: "Hz. Süleyman, hükümdarlık ve mal ile ilim arasında muhayyer bırakılınca, o ilmi tercih etti. Böylece, hem ilim hem de hükümdarlık beraberce ona verildi."

4) Hz. Süleyman, Hüdhüd'e ancak ilminden dolayı muhtaç oldu. Çünkü Nafi İbnu'l-Ezrak'tan rivayet edildiğine göre o, Abdullah İbn Abbas'a şöyle

demiştir: Hz. Süleyman, suyu aramak için niçin Hüdhüd'ü tercih etti? İbn Abbas şöyle cevap verdi: Çünkü yer, içi dışından görülen bir cam gibidir.

Nafi, bunun üzerine, peki nasıl olur da, tuzak kurulup üzerine bir parmak kalınlığında toprak serpilince, niçin kuş o tuzağı göremeyip, tuzağa yakalanıyor? deyince İbn Abbas, o kader gelip çattı mı, gözler kör olur, diye cevap verdi.

5) Ebu Saîd el-Hudrî, şöyle buyurmuştur. Cennet on bin parçaya ayrılır: Bunlardan 9999'u Allah'ın emrini akıllarını kullanarak yerine getirenlerdir. Bu, cennette onlar kendi makamlarını bölüşürlerken, Allah'ın kendilerine taksim etmiş olduğu aklın miktarına göre olan sevaplarıdır. Bu cennetin bir cüzü de, akıl gücü az, fakir ve salih mü'minler içindir.

6) İbn Abbas (r.a.) oğluna şöyle demiştir: "Evladım! Edebli ol. Bu, şahsiyetin delilidir. Yalnızlıkta ünsiyettir, garib kalınca dosttur, ikamet sırasında arkadaştır, meclislerde öne geçme sebebidir, çareler bittiği noktada çaredir, yoklukta zenginliktir. Cimri için bir yücelik, şerefli kimse için olgunluktur, melik için ise bir azamettir."

7) Hasan el-Basri'den de şöyle rivayet edilmiştir: Âlimlerin kalemlerinin cızırtısı tesbih; ilmi yazmak ve onu düşünmek ibadettir. Yazı yazdığı mürekkepten elbisesine sıçrasa, sanki üzerine şehit kanı bulaşmış gibi olur. O mürekkeb yeryüzüne damlayınca nuru ışıl ışıl parıldar. O, kabrinden kalktığı zaman bütün mahşerdekiler ona bakar. Bunun üzerine "Bu, kendisine Allah'ın ikramda bulunup peygamberleri ile haşrettiği kullarındandır" denilir.

8) Kelile ve Dimne kitabında şöyle yer almıştır: Hakları hiç hafife alınmayacak kimseler üçtür: Âlim, sultan ve kardeşler. Kim âlimi hafife alırsa, dinini; kim sultanı hafife alırsa dünyasını ve kim de kardeşlerini hafife alırsa kişiliğini helak etmiş olur."

9) Sokrat şöyle demiştir: İlmin faziletlerinden biri de, diğer şeylerde kendine hizmet edecek bir kimse bulduğun gibi, ilim hususunda sana hizmet edecek kimse bulamamandır. Aksine sen ona hizmet edersin. Keza hiç kimse onu senden alamaz.

10) Feylesoflardan birisine, bakma, denildi de, o iki gözünü kapattı; dinleme, işitme denildiğinde, iki kulağını birden tıkadı; konuşma denildiğinde de, ağzını yumdu; ama ona, bilme, denildiğinde o; "Buna gücüm yetmez" dedi.

11) Feylesoflardan birisi şöyle demiştir: Ölü arazileri bitki ve ağaçlarla dirilttiğiniz gibi, kardeşlerinizin kalplerini de, yol gösteren açıklamalarınızla ihya ediniz; çünkü şehvet ve şüphelerden uzaklaştırılmış olan bir kimse, ziraate elverişli hale getirilmiş bir topraktan daha üstündür. Şair şöyle der:

وَفِي الْجَهْلِ قَبْلَ الْمَوْتِ مَوْتٌ لِاَهْلِهِ وَأَجْسَامُهُمْ قَبْلَ الْقُبُورِ قُبُورُ
وَإِنَّ امْرَأً لَمْ يُحْيَ بِالْعِلْمِ مَيِّتٌ وَلَيْسَ لَهُ حَتَّى النُّشُورِ نُشُورُ

"Cehalette, onun sahibi için ölümden önce bir ölüm vardır. Onların bedenleri kabre girmeden önce de bir kabirdir."

"Muhakkak ki ilimle hayat bulmamış olan bir kişi, ölüdür. Kıyamet günündeki neşre kadar, onun için bir diriliş yoktur."

İlmin Fazileti Hakkında Nükteler (İncelikler)

İlmin fazileti hususundaki nüktelere gelince, bunlar birkaç yöndendir:

1) Cehalet içinde yapılan isyanların son bulması beklenemez; ama şehvetten ötürü yapılan günahlar son bulabilir. Hz. Âdem'in zellesine bak. O ilmi sayesinde Allah'tan bağışlanmasını istedi. Halbuki şeytan azdı ve cehaleti sebebiyle bu azgınlığı içinde ebediyyen kaldı.

2) Hz. Yusuf (a.s.) vezir olunca, bir muavine ihtiyaç duydu. Rabbinden bunu istedi de, bunun üzerine Hz. Cibril ona, Rabbin ancak falancayı tercih etmeni söyledi, dedi. Bunun üzerine Hz. Yusuf, o kişiyi en kötü bir vaziyette gördü de, Hz. Cibril'e, o kimse şu haliyle beraber bu önemli işe nasıl uygun olabilir, dedi. Cibril (a.s.), Rabbin o kimseyi bu işe tayin etti; çünkü o:

"Eğer Yusuf'un gömleği arkadan yırtılmışsa, o kadın yalan söylemiş, Yusuf ise yalan söylememiştir, demektir" (Yusuf, 26) diyerek, seni müdafaa etmiştir, dedi. Buradaki nükte şudur: Hz. Yusuf (a.s.)'u müdafaa eden kimse, onun mülküne ortak olmaya hak kazanmıştır. Öyle ise bu güçlü dini doğru delillerle müdafaa eden kimse hiç Allah'ın ihsanı ve ikramına müstehak olmaz olur mu?

3) Birisi, bir hükümdara hizmet etmek istedi. Bunun üzerine o hükümdar o adama: "Bana hizmet edebilmen için git ilim öğren" dedi. O da ilim tahsiline başlayıp, ilmin lezzetini tadınca, hükümdar ona haber yollayarak: "İlim öğrenmeyi bırak! Artık bana hizmet edebilirsin" dedi. Bunun üzerine o: "Sen, beni kendi hizmetine liyakatli görmediğin zaman, ben sana hizmet etmeye ehildim; sen beni kendi hizmetine ehil gördüğünde

ise, ben kendimi (sana değil), Allah'a hizmet etmeye ehil gördüm; çünkü cehlimden ötürü, kapımın senin kapın olduğunu zannetmiştim, şu anda ise, varacağım kapının Allah'ın kapısı olduğunu anladım" dedi.

4) İlim tahsilinde bulunmak dünyayı çok sevdiğin için sana güç gelir. Çünkü Cenab-ı Hak, sana göz bebeği ve bir de kalpteki siyah noktayı (gönül gözü) verdi.. Şüphesiz, göz bebeği manasına gelen "السَّوَادُ" kelimesi lâfız bakımından, kalpteki siyah nokta anlamına gelen "السُّوَيْدَاءُ" kelimesinden daha büyüktür. Çünkü "السُّوَيْدَاءُ" kelimesi, "السَّوَادُ" kelimesinin ism-i tasgîridir. Sonra sen göz bebeğinin üzerine, dünyadan bir parça koyduğun zaman, hiçbir şeyi göremezsin.. Kalpteki o noktanın üstüne bütün dünyayı koyduğun zaman, durum nasıl olur; bu kalbinle herhangi bir şeyi nasıl göreceksin?

5) Bir feylesof, şöyle demiştir: Kalp ölüdür. Onun hayatiyyeti âlim sayesinde olur. İlim de ölüdür. Onun hayatiyyeti ise, talep etmekle olur. Talep zayıftır, onun kuvveti ise, ilmi müzakere etmekledir. Müzakere ile ilim kuvvetlenince, o kapalı olur. Bunu açmak ise, münazara ile olur. Münazara ile açıldığında ise ilim, kısırdır; bunun doğurması ise, amel ile olur. İlimle amel birleştirildiğinde, bu ikisinden nihayeti olmayan sonsuz bir mülk meydana gelir..

6) *"Bir karınca şöyle dedi: Ey karıncalar! Yuvalarınıza giriniz; Süleyman ve ordusu, farkına varmadan, sizi ezip geçmesin"* (Neml, 18). Karıncanın diğerlerine reis olması, tek bir meseleyi bilmiş olmasından ötürüdür ki, o da, "وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ" lafzının ifade ettiği manadır. Buna göre karınca sanki şöyle demiştir: Hz. Süleyman masumdur. Masum olanların, suçsuzlara eziyet vermesi caiz değildir. Ne var ki, o şayet sizi ezerse, bu iş ondan bilmeyerek sadır olmuş demektir. Çünkü o, sizin durumunuzu bilmiyor. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın "وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ" ifadesi, peygamberlerin günah işlemekten münezzeh olduklarına delildir. Bu nedenle, bu karınca tek bir meseleyi bildiği için, riyasete hak kazanmıştır. Mevcudat ve ma'dumat (var olmayanlar)a dair eşyanın hakikatini bilen kimse, dinî ve dünyevi hususlarda nasıl o riyasete hak kazanmasın?

7) Köpek, eğitilip, sahibi onu Allah'ın ismini anarak avının üstüne salıverdiği zaman, onun pis olan avı, temiz olur. Buradaki nükte şudur: Burada ilim, köpeğe kazandırılınca, ilmin bereketiyle pis olan şey temiz olur. Buna göre, nefisle ruh fıtraten temizdirler. Ne var ki bunlar, günah pisliklerine

bulaşmışlardır. Sonra onlara Allah'ın sıfatlarını bilme ilmi eklenince, biz Allah'ın umumi olan lütfundan, bu pis olan şeyi temize, bu reddolunmuş olan şeyi makbul hale çevirmesini bekliyor ve umuyoruz.

8) Kalp, uzuvların reisidir. Sonra, bu başkanlık kuvvetinden ötürü değildir, çünkü kemik ondan daha kuvvetlidir. Büyüklüğü sebebiyle de değildir; çünkü uyluk ondan daha büyüktür. Keskinliğinden ötürü de değildir, çünkü tırnak ondan daha keskindir. Bu riyaset, ancak ve ancak ilim sebebiyledir. Böylece bu da, ilmin en kuvvetli bir sıfat olduğuna delalet eder.

İlmin Fazileti Konusunda Hikayeler:

1) Anlatıldığına göre Harun er-Reşid ile birlikte pek çok fukaha bulunuyordu. Bunların arasında Ebû Yusuf da vardı. Derken bir adam getirildi.

Diğer bir adam onun geceleyin evinden malını aldığını iddia ediyordu. Alan adam da o mecliste bunu ikrâr etti. Oradaki fakihler onun elinin kesilmesine ittifakla hükmettiler. Ama Ebu Yusuf "Onun eli kesilmemeli" dedi. Âlimler "Niçin?" dediler, bunun üzerine Ebu Yusuf, "O, aldığını ikrar etti. Almak ise, elini kesmeyi gerektirmez. Elinin kesilmesi için o malı çaldığını itiraf etmesi lazım" dedi. Böylece bütün fakîhler onu tasdik ettiler.

Sonra alan adama "O malı çaldın mı?" diye sordular. O da "Evet" dedi. Bunun üzerine onlar yeniden onun elinin kesilmesi gerektiğine hükmettiler. Çünkü çaldığını ikrar etmişti. Ebu Yusuf, yine "Onun eli kesilmez. Çünkü o, aldığını ikrar etmesinden dolayı kendisine o malı tazmin vâcip olduktan sonra, hırsızlık yaptığını ikrar etmiştir. Bundan sonra hırsızlığını ikrar ettiği için, bu ikrarından ötürü o malı ödemesi de gerekmez. Dolayısı ile onun ikrarı hesaba katılmaz" dedi.

2) Şâbî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir:

Haccac'ın yanında idim, derken Horasan'daki Belh şehrinin fakihi olan Yahya b. Ma'mer, elleri kelepçeli olarak getirildi. Haccac, ona "Sen Hasan ile Hüseyin'in Hz. Peygamber (s.a.s.)'in neslinden olduğunu iddia ediyorsun (değil mi?)" dedi. O: "Evet" diye cevap verdi. Haccac, "Ya Allah'ın kitabından apaçık bir delil getirirsin veya seni parça parça ederim" dedi. Bunun üzerine Yahya: "Sana Allah'ın kitabından apaçık bir delil getireceğim Ey Haccac!" dedi. Ben, Yahya'nın "Ey Haccac" diye hitap etme cüretine şaştım. Haccac, "Sakın bana: "نَدْعُ اَبْنَاءَنَا وَاَبْنَاءَكُمْ" *"Biz oğullarımızı siz oğullarınızı çağıralım"* (Âl-i İmran, 61) âyetini delil getirmeyesin?" dedi. Bunun

üzerine Yahya, "Allah'ın kitabından o hususta daha açık bir âyet getireceğim. O da Cenab-ı Hakk'ın:

...وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمٰنَ وَاَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسٰى وَهٰرُونَ وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ * وَزَكَرِيَّا وَيَحْيٰى وَعِيسٰى...

"Daha evvel de Nûh'u ve onun neslinden Davud'u, Süleyman'ı, Eyyûb'u, Yusuf'u, Musa'yı ve Harun'u hidayete (nübüvvete) kavuşturduk. Biz muhsinleri işte böyle mükâfaatlandırırız. Zekeriyya, Yahya ve İsa'yı da (hidayete kavuşturduk)" (En'am, 84-85) âyetidir. Hz. İsa (a.s.)'nın babası kimdi ki Allah onu Hz. Nuh (a.s.)'un zürriyyetinden saymıştır?" dedi. Haccac bunun üzerine uzun süre başını önüne eğdi. Sonra başını kaldırarak: "Sanki bu âyeti Kur'an'da daha önce hiç okumamışım. Bunun bağlarını çözün ve ona şu kadar mal verin" dedi.

3) Hikaye edilir ki Medinelilerden bir grup, imamın arkasında cemaatle namaz kılarken Kur'ân okuma hususunda münazara etmek ve onu susturup kötülemek için Ebu Hanife'nin yanına geldiler. Ebu Hanife de: "Hepinizle birden münazara etmem mümkün değil. Onun için, bunu en iyi bileninize bırakın" dedi. Bunun üzerine onlar, içlerinden birisine işaret ettiler. Ebu Hanife "İçinizde en iyi bilen bu mudur?" dedi, Onlar "Evet" diye cevap verdiler. Ebu Hanife: "Bununla münazara etmek, sizin hepinizle münazara etmek sayılır mı?" dedi. Onlar da "Evet" dediler. Yine Ebu Hanife, devamla: "Onu susturmak, sizin hepinizi susturmak sayılır mı?" dedi. Onlar: "Evet" dediler. Sonra Ebu Hanife: "Onunla münazara eder ve delilimle onu susturursam, sizi delille susturmuş olur muyum?" dedi. Onlar yine: "Evet" dediler. Ebu Hanife: "Niçin böyle olur?" dedi. Onlar: "Çünkü biz ona imam olarak razı olduk. Dolayısıyla onun sözü bizim sözümüz olmuş olur" dediler. Ebu Hanife şöyle buyurdu: "Biz namazımızda imamı seçtiğimiz zaman, onun kıraati bizim için de kıraat olur. Onun kıraati, bizim okumamızın yerine de geçer." Böylece onlar Ebu Hanife (rh.)'nin kendilerini susturduğunu kabul ettiler.

4) Ferezdak birisini şöyle diyerek hicvetti:

لَقَدْ ضَاعَ شِعْرِى عَلَى بَابِكُمْ كَمَا ضَاعَ دُرٌّ عَلَى خَالِصَةَ

"Halisa'nın (güzelliği) yanında bir incinin kaybolması gibi, sizin kapınızda benim de şuurum kayboldu." Halisa, Süleyman b. Abdulmelik'in sevgilisi idi. O, son derece akıllı ve edip idi. Süleyman b. Abdulmelik'in heybeti Mervanoğulları'nın hepsininkinden fazla idi. Bu beyt Halisa'nın kulağına

ulaşınca çok zoruna gitti ve Süleyman'ın huzuruna çıkıp Ferezdak'ı şikayet etti. Bunun üzerine Süleyman, Ferezdak'ın eli ayağı bağlanmış olarak en korkunç bir şekilde getirilmesini emretti. Süleyman'ın heybetinden dolayı, onun huzuruna geldiğinde Ferezdak'ın ancak ayakta duracak kadar dermanı vardı. Süleyman b. Abdulmelik ona "لَقَدْ ضَاعَ شِعْرِى عَلَى بَابِكُمْ كَمَا ضَاعَ دُرٌّ عَلَى خَالِصَةَ" beytini sen mi söyledin? dedi. O da "Ben bunu böyle söylemedim. Benim kötülüğümü isteyen birisi bu beyti değiştirmiş. Ben şu şekilde söylemiştim:

لَقَدْ ضَاءَ شِعْرِى عَلَى بَابِكُمْ كَمَا ضَاءَ دُرٌّ عَلَى خَالِصَةَ

"İncinin Halisa'nın üzerinde parlaması gibi, benim şuurum da sizin kapınızda parladı" dedi. Halisa bu sözleri perde arkasından dinliyordu. Halisa'nın kızgınlığı geçti ve kendisine hakim olamayarak perdenin arkasından çıktı, üzerindeki bütün zinet eşyalarını Ferezdak'a verdi. Bunların değeri bir milyon dirhemden daha fazla idi. Süleyman b. Abdulmelik, Ferezdak huzurundan çıkınca, onun peşine, zinet eşyalarını ondan yüzbin dinara satın alması için perdedarını gönderdi. Sonra o zinetleri Halisa'ya geri verdi.

5) Halife Mansur, bir gün Ebu Hanife'yi çağırdı. O esnada Ebu Hanife'nin düşmanı olan er-Rebi "Ey mü'minlerin emiri, -Ebu Hanife'yi kastederek- Bu adam senin dedene[31] karşı çıkıyor. Zira deden 'İstisna-i munfasıl caizdir' dediği halde Ebu Hanife cevâzını inkâr ediyor" dedi. Bunun üzerine Ebu Hanife şöyle dedi: 'Bu Rebi' var ya, bu, insanların sana bi'at etmelerinin vâcip olmadığını iddia ediyor' dedi. Bunun üzerine Mansur, 'Nasıl?' dedi. Ebu Hanife de: "Bunlar sana biat ediyor, sonra evlerine döndüklerinde "inşallah" diyorlar (istisna yapıyorlar) böylece biatları batıl oluyor" dedi. Mansur buna güldü ve şöyle dedi: "Ey Rebi, Ebu Hanife'den sakın." Halifenin huzurundan çıkışta Rebi: "Ey Ebu Hanife, sen canıma kastettin" dedi. Ebu Hanife de: "Bunu başlatan sensin, ben kendimi müdafaa ettim" dedi.

6) Anlatıldığına göre bir Müslüman, bir zımmîyi kasten öldürdü. Ebu Yusuf, zımmîye karşılık Müslümanın öldürülmesine hükmetti. Bu Zübeyde'nin kulağına ulaştı. Bunun üzerine Ebu Yusuf'a gelerek: "Müslümanı

31 Bundan maksat Abdullah İbn Abbas (r.a)'tır. Zira İbn Abbas'ın وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذٰلِكَ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ *"İnşaallah diyerek (Allah'ın iradesine bağlanmadıkça), hiçbir şey hakkında: 'Yarın şöyle yapacağım' deme. Unuttuğunda Rabbini an ve şöyle de: Umarım ki Rabb'im beni doğruya daha yakın olana eriştirir"* (Kehf 23-24) âyetinin tefsiri ile ilgili olarak, şöyle dediği nakledilir: "İnşaallah demeyi unutan kimsenin bir sene dahi geçse demesi caizdir" (Taberanî, el-Hâkim) İbn Abbas hazretlerinin bu sözü hakkında tevcihler bulunmaktadır. Fukahanın çoğuna göre fasıla girmemelidir (Mesela bk. Tefsiru'l-Kasimî).

öldürmekten sakın" dedi. O, Müslümanların işi ile çok ilgilenirdi. Ebu Yusuf ve fakihler bir araya toplandılar ve zımmi ile Müslümanın velileri huzura getirildiler. Harun Reşid, Ebu Yusuf'a: "Bu Müslümanın (kısasen) öldürüleceğine mi hükmedildi?" dedi. Ebu Yusuf da: "Ey mü'minlerin emiri, o benim görüşümdür. Ne var ki ben, zımmînin Müslüman tarafından öldürüldüğü gün cizye verdiğine dair kuvvetli bir delil bulunmadıkça Müslümanın öldürülmesine hükmetmem" dedi. Zımminin akrabaları bunu getiremediler. Böylece de onun kanı boşa gitmiş oldu.

7) el-Gadban, Haccac'ın düşmanı olan Abdurrahman b. Muhammed el-Eşaş'a: "Haccac seni akşam yemeği yapmadan önce, sen onu sabah yemeği yap. (O senin hesabını görmeden sen onun hesabını gör) dedikten sonra Haccac'ın huzuruna girerek ona: "Esselamü Aleyke"nin cevabı nedir?" dedi. O da "Ve aleykümüsselam" dedi ve hemen durumu anladı. Sonra şöyle dedi: "Ey Gadban, Allah senin canını alsın. Benim sana selamı iade etmemle kendin için bir eman almış oldun. Ama Allah'a yemin olsun ki, eğer vefa ve keremin hakkı olmasaydı, şu andan itibaren soğuk su içemezdin." Bu hâdisede ilmin faydasına bakın. İlim ne güzel şey. İlimle süslenenlere ne mutlu! Cehalete ve cahillik vadisine yuvarlananlara yazıklar olsun.

8) Abdulmelik b. Mervan şairin

وَمِنَّا سُوَيْدٌ وَالْبُطَيْنُ وَقَعْنَبٌ وَمِنَّا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ شَبِيبُ

"Bizde Süveyd, Butayn ve Ka'neb vardır. Yine bizde (içimizde) toy olan Emirü'l-Mü'minin vardır" beytini duyduğu zaman, onun getirilmesini emretti. Onu getirip huzuruna çıkarttılar. Abdulmelik ona "وَمِنَّا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ شَبِيبٌ" beytini sen mi söyledin? dedi. O da: Ben ancak "emir" kelimesindeki "ra" harfinin nasbi ile وَمِنَّا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ شَبِيبٌ "Yine bizde, Ey mü'minlerin emiri toy olanlar vardır" diyerek sana nida ettim, senden yardım istedim" dedi. Bunun üzerine Abdulmelik'in kızgınlığı gitti, adam da bilgisi ile ortaya koyduğu az bir sanat sayesinde ölümden kurtuldu. Bu az iş de, zammeyi fethaya çevirmektir.

9) Devlete hâkim olan Ebu Müslim, Süleyman b. Kesir'e şöyle dedi: "Kulağıma geldiğine göre, sen bir mecliste imişsin. Yanında benim adım geçince, 'Ey Allah'ım! Onun yüzünü kara çıkar, boynunu kopar ve bana onun kanından içir.' demişsin, doğru mu?" Süleyman b. Kesir: "Evet, bunu dedim fakat, olgunlaşmamış üzüme baktığım zaman bunu üzüm için söyledim" dedi. Bu söz Ebu Müslim'in hoşuna gitti ve onu affetti.

10) Adamın birisi Ebu Hanife'ye "Benimle konuşmadıkça hanımımla konuşmamaya yemin ettim. Hanımım da ben onunla konuşmadıkça eğer benimle konuşursa, sahip olduğu her şeyini sadaka olarak dağıtmaya yemin etti" dedi. Fakihler bu meselede şaşırdılar. Süfyan şöyle dedi: "İkisinden hangisi diğerine konuşursa yeminini bozmuş olur." Ebu Hanife ise adama: "Git ve hanımına konuş. Bu takdirde hiçbiriniz için de yeminini bozma sözkonusu olmaz" dedi. Bunun üzerine adam Süfyan'a gidip, Ebu Hanife'nin dediklerini haber verdi. Süfyan da kızgın bir şekilde Ebu Hanife'nin yanına gelip; "Sen namusları mubah kılıyorsun" dedi. Ebu Hanife: "Bu ne demek oluyor?" dedi. Süfyan, "Ebu Hanife'ye meseleyi yeniden sorunuz" dedi. Onlar meseleyi yeniden sordular, Ebu Hanife aynı fetvayı verdi. Bunun üzerine Süfyan: "Bunu nereden çıkarttın?" diye sordu. O da şöyle dedi: "Erkek yemin ettikten sonra, kadın da yemin ile ona karşılık vererek onunla konuşmuş oldu. Böylece adamın yemini düşmüş oldu. Eğer adam şimdi kadınla konuşursa ikisi de yeminlerini bozmuş olmazlar. Çünkü erkek kadınla yeminden sonra konuşmuş olur. Bu sebeple her ikisinin de yemini düşmüş olur." Süfyan bu cevaba karşılık: "Allah sana, ilim hususunda bizim hiçbirimizin farkında olmadığı şeyleri açıyor" dedi.

11) Hırsızlar bir adamın evine girip onun bütün malını alarak, hiç kimseye bunu söylememesi için üç talak üzerine ona yemin ettirdiler. Sabah oldu. Adam hırsızları, kendi malını satarlarken görmesine rağmen, yemin ettiği için kimseye bir şey söyleyemedi. Adam bu meseleyi sormak üzere Ebu Hanife'ye geldi. Ebu Hanife de ona "mescidinizin imamını ve mahalle halkını toplayıp bana getir" dedi. O da hepsini Ebu Hanife'nin yanına getirdi. Ebu Hanife onlara: "Siz, Allah'ın, şu adamın malını ona geri vermesini istiyor musunuz?" dedi. Onlar: "Evet" cevabını verdiler. Bunun üzerine Ebu Hanife: "Herkesi toplayıp bir eve doldurun. Sonra onları birer birer evden çıkarıp, o adama: "Seni soyan bu mudur?" diye sorunuz. Eğer o, malını çalan hırsız değilse "hayır" desin, eğer hırsız ise sesini çıkarmasın. Eğer adam sesini çıkarmazsa siz o hırsızı yakalayın" dedi. Onlar da Ebu Hanife'nin kendilerine emrettiği şeyi yaptılar, Allah da o adama çalınan mallarını geri verdi.

12) Ebu Hanife'nin çevresinde, meclislerine devam eden bir genç vardı. Birgün Ebu Hanife'ye: "Falancanın kızıyla evlenmek istiyorum. Hatta istettim. Fakat onlar benden, gücümün üstünde mehir istediler" dedi. Ebu Hanife de: "Çaresini bul, borç al ve onunla evlen. Çünkü Allah Teâlâ ondan

sonra işini kolaylaştıracaktır" dedi. Sonra Ebu Hanife kendisi mehir miktarınca ona borç verdi ve evlendikten sonra o gence şunu söyledi: "Sen bu beldeden çıkıp, uzak bir beldeye gitmek ve yanında hanımını da götürmek istediğini açıkla" dedi. Genç bunu açıkladı. Bu durum kadının ailesine güç geldi ve şikayet edip fetva sormak için Ebu Hanife'nin yanına geldiler. İmam onlara: "Bu onun bileceği iştir" dedi. Onlar da: "Bunu savuşturmanın yolu nedir?" dediler. Bunun üzerine Ebu Hanife: "Bunun yolu, ondan aldığınız mihri ona geri vermek suretiyle onu hoşnut etmenizdir" dedi. Onlar da Ebu Hanife'nin bu tavsiyesine uydular. Ebu Hanife bunu gelinin kocasına anlatınca, o: "Ben onlardan, bundan başka birşey daha istiyorum" dedi. Ebu Hanife de şöyle dedi: "Bu kadar parayı alırsan al, yoksa karın bir adama borçlu olduğunu söyleyecektir. Sen de söylediği borç miktarını onun yerine ödemedikçe hanımınla beraber gidemeyeceksin. Hangisini istersin?" Adam bunun üzerine: "Allah Allah! Aman bunu duymasınlar. Ben onlardan başka şey istemiyorum" dedi ve mihir kadar paraya razı oldu. İşte Ebu Hanife'nin ilminin bereketiyle her iki tarafın da sıkıntısı giderilmiş oldu.

13) El-Leys b. Sa'd'dan rivayet edildiğine göre, adamın biri Ebu Hanife'ye şöyle dedi: "Benim huyu güzel olmayan bir oğlum var. Birçok para verip ona bir cariye alıyorum, o ise onu azad ediyor. Büyük bir mihir karşılığında onu bir kızla evlendiriyorum, o ise kalkıp onu boşuyor" dedi. Bunun üzerine Ebu Hanife ona, "Onunla beraber köle pazarına git. Eğer gözü bir cariyeye kayarsa, onu kendi malın olarak satın al ve oğlunla onu evlendir. Eğer oğlun onu boşarsa, o cariye mülkün olarak sana döner. Eğer azad etmek isterse, azad edemez" dedi. El-Leys şöyle devam etti: "Allah'a yemin ederim ki hiçbir şey Ebu Hanife'nin hazır cevaplılığı kadar beni hayrete düşürmemiştir.

14) Ebu Hanife'ye Ramazanda, gündüz hanımıyla cinsi münasebette bulunmaya yemin eden bir adamın durumu sorulunca, kimse buna cevap veremedi. Bunun üzerine Ebu Hanife şöyle cevap verdi: "O adam karısı ile Ramazanda yolculuğa çıkar ve gündüz onunla münasebette bulunur."

15) Bir adam Haccac'a geldi ve "Benim dört bin dirhemim çalındı" dedi. Haccac: "Kimden şüpheleniyorsun?" dedi. O: "Hiç kimseyi itham etmiyorum" diye cevap verdi. Haccac ona: "Belki de hanımın çalmıştır, ne dersin?" dedi. Adam: "Subhanallah! Hanımım böyle şey yapmayacak kadar iyidir" dedi. Haccac attarına (kokucusuna): "Bana, benzeri olmayan çok

kokan bir esans yap" dedi. Attarı da ona böyle bir koku yaptı. Sonra Haccac, o adamı çağırdı ve ona: "Şu kokudan sürün, başka kimse bundan sürünmesin" dedi. Daha sonra Haccac, kapıcılarına: "Mescidlerin kapılarında oturun" dedi ve o kokuyu onlara göstererek, "Kimde bu kokuyu duyarsanız, onu hemen yakalayın" dedi. Böylece onlar, kendisinden bu koku fazlaca duyulan bir kişiyi görüp yakaladılar. Haccac, ona: "Bu kokuyu nereden aldın?" dedi. Adam da: "Onu satın aldım" dedi. Haccac: "Bana doğru söyle yoksa seni öldürürüm" dedi. O adam da doğruyu söyledi. Bunun üzerine Haccac, parası çalınan adamı çağırdı ve: "İşte dört bin dirhemini çalan adam! Sen hanımına dikkat et ve onu güzel terbiye et" dedi ve sonra dört bin dirhemi o adamdan alıp sahibine verdi.

16) Harun el-Reşid bir gün Ebu Yusuf'a şöyle dedi: "Cafer b. İsa'nın çok hoşuna giden bir cariyesi var. O bunu sevdi de o cariyeyi satmayacağına, hibe etmeyeceğine ve azad etmeyeceğine yemin etti. Şimdi ise bu yemininden kurtulmak istiyor, ne dersin?" Bunun üzerine Ebu Yusuf: "O, cariyenin yarısını satsın, yarısını da hibe etsin. Böylece yeminini bozmasın" dedi.

17) Muhammed b. Hasan şöyle dedi: Bir gece uyuyordum. Ansızın kapım çalındı. "Kapıya bakın, kimmiş o?" dedim. Kapıya bakanlar: "Halifenin habercisi seni çağırıyor" dediler. Canımdan korktum, kalkıp halifeye gittim. Yanına girince O: "Sana birşey sormak için çağırdım. Muhammed'in annesi yani hanımım Zübeyde'ye "Ben adil hükümdarım. Adil hükümdarlar ise cennete gireceklerdir" dedim. O da "Sen zâlim ve âsisin. Çünkü sen kendinin cennetlik olduğuna şahitlik ettin. Böylece, Allahu Teâlâ hakkında yalan söylemiş olduğundan kâfir oldun. Binaenaleyh ben de (Müslüman olarak) sana haram oldum. "Bana yaklaşamazsın" dedi. Bunun üzerine Harun el-Reşid'e: "Ey mü'minlerin emiri, bir günah işlediğin zaman o esnada veya daha sonra O'ndan korkar mısın?" dedim. O: "Evet, vallahi çok korkarım" dedi. Ben de: "Sana bir cennet değil, iki cennetin verileceğine şehadet ederim" dedim ve وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّتَانِ *"Rabbinin huzurunda duracağından (hesab vereceğinden) korkan kimse için iki cennet vardır"* (Rahman, 46) âyetini okudum. Bunun üzerine bana iltifat edip mülatefe yaptı, geri dönmemi emretti. Evime döndüğüm zaman atiyye keselerinin hemen bana gönderildiğini gördüm.

18) Anlatıldığına göre Ebu Yusuf'a bir gece Harun el-Reşid'in elçisi gelip, kendisini hükümdarın acele istediğini söyledi. Ebu Yusuf canından korkup, cübbesini giyerek, endişeler içerisinde halifenin yanına gitti. Huzura

çıkınca selam verdi, halife de selamını alıp, yanına oturttu. O esnada Ebu Yusuf'un korkusu dindi. Harun el-Reşid: "Sarayda bir zinet eşyası kayboldu. Sarayın bir cariyesini suçladım ve 'Ya ithamımda beni tasdik (çaldığını itiraf) edersin, ya da seni öldürteceğim' diye yemin ettim. Ama sonra pişman oldum. Bana bir çare (çıkış yolu) bul!" dedi. Bunun üzerine Ebu Yusuf: "Müsaade et onun yanına gireyim" dedi. Harun el-Reşid, Ebu Yusuf'a müsaade etti. O da içeri girince ay parçası gibi olan bir cariye gördü. Ebu Yusuf odadakileri dışarı çıkardı ve sonra cariyeye: "O çalınan zinet sende mi?" dedi. Cariye: "Hayır, vallahi" dedi. Bunun üzerine Ebu Yusuf cariyeye, sana söyleyeceklerimi iyi öğren, ne eksik ne de fazla söyleme. Halife seni çağırıp: "Zineti sen mi çaldın?" dediğinde "Evet" de. Yine o sana: "Onu ver" dediğinde: "Ben onu çalmadım" de. Sonra Ebu Yusuf, Harun el-Reşid'in huzuruna tekrar girdi ve cariyeyi getirtmesini söyledi. Cariye huzura gelince de Ebu Yusuf halifeye: "Ona zineti sor" dedi. Halife cariyeye: "O zineti sen mi çaldın?" deyince cariye: "Evet" dedi. Sonra Halife: "Onu ver" deyince de cariye: "Vallahi ben onu çalmadım" dedi. Ebu Yusuf: "Ey mü'minlerin emiri, o ya çaldığını itiraf ederken veya inkar ederken seni tasdik etmiş oldu. Sen de böylece yemininden kurtuldun" dedi. Harun el-Reşid'in kızgınlığı geçti ve Ebu Yusuf'un evine 100.000 dirhem götürülmesini emretti. Yanındakiler: "Hazine memurları şimdi burada değil, bunu yarına ertelesek olmaz mı?" dediler. Harun el-Reşid, "Kadı Ebu Yusuf bizi bu gece vakti kurtardı, biz onun mükâfaatını yarına nasıl erteleriz?" dedi ve emretti de on kese altın yüklenip Ebu Yusuf ile beraber evine götürüldü.

19) Bişr el-Merisi İmam Şafiî'ye: "Sen icmanın olduğunu iddia ediyorsun. Halbuki doğudaki ve batıdaki kimselerin bir hususta icma ettiklerini bilmek mümkün değildir" dedi. Bu münazara Harun el-Reşid'in yanında yapılıyordu. İmam Şafiî, "Şu oturanın halife olduğuna bütün Müslümanların icma ettiğini bilmiyor musun?" deyince, Bişr korkusundan bunu kabul etti ve sesi soluğu kesildi.

20) Bir bedevi Hz. Hüseyin b. Ali (r.a.)'nin yanına gitti, ona selam verip bir istekte bulundu ve: "Deden Hz. Muhammed (s.a.s)'in şöyle dediğini duydum: *"Bir ihtiyacınız olduğu zaman bunu dört kimseden isteyiniz. Ya şerefli bir bedeviden, ya cömert bir efendiden, ya Kur'an'ın hafızından veya ay yüzlü kimselerden."* Araplar senin ceddinle şeref buldu. Cömertlik sizin adetiniz ve huyunuzdur. Kur'an sizin evinizde indi. Ay yüzlü kimseye gelince ben Allah'ın Resulü'nden şöyle dediğini duydum: *"Bana bakmak istediğinizde*

Hz. Hasan'a ve Hz. Hüseyn'e bakınız." Bunun üzerine Hz. Hüseyin: "İhtiyacın nedir?" dedi. Adam ihtiyacını yere yazdı. Hz. Hüseyin de: "Babam Ali'nin şöyle dediğini duydum: "Herkesin kıymeti yaptığı iyiliğe göredir."

"Yine dedemin de şöyle dediğini duydum: *'Bağış, karşıdakinin bilgisine göredir.'* Ben sana üç soru soracağım. Eğer bunlardan birine cevap verirsen, elimde olanın üçte biri; eğer ikisini cevaplarsan üçte ikisi; eğer üçüne de cevap verirsen elimdekinin hepsi senin olacak. Bana Irak'tan ağzı kapalı bir kese gönderildi" dedi. Bunun üzerine bedevi: "Sor "وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ" (Güç kuvvet ancak Allah'ındır)" dedi. Hz. Hüseyin: "Hangi amel daha üstündür?" diye sordu, bedevi: "Allah'a iman" dedi. Hz. Hüseyin: "Kul, tehlikelerden nasıl kurtulur?" diye sordu, bedevi: "Allah'a son derece güvenerek" dedi. Hz. Hüseyin: "İnsanı süsleyen nedir?" diye sordu; bedevi: "Hilimle beraber olan ilimdir" cevabını verdi. Hz. Hüseyin: "Şayet ilmi Yoksa.?" diye sordu, o da: "Cömertlikle beraber bulunan mal" dedi. Hz Hüseyin "Ya bu da yoksa..?" dedi, bedevî: "Beraberinde sabır olan fakirlik" cevabını verdi. Hz. Hüseyin: "Ya bu da yoksa..?" dedi. O: "Gökten düşüp onu yakan bir yıldırım" cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Hüseyin güldü ve keseyi ona attı.

İlmin Faziletine Dair Aklî Deliller

İlmin üstünlüğünün aklî delilleri hususunda deriz ki: İlmin bir şeref ve kemal sıfatı, cahilliğin de bir noksanlık sıfatı olduğunu akıllı kimselerin zaruri olarak bildiği bir gerçektir. Bu sebeple yalan olduğunu bilse dahi âlim bir kimseye: "Ey cahil!" denilse, bu onu rahatsız eder.

Yine aksini bile bile, cahil bir kimseye "Ey âlim" denilse, o bundan hoşlanır. Bunlar ilmin bizzat kıymetli ve bizzat sevimli; cehaletin de bizzat eksiklik olduğuna delildir.

Keza ilim nerede bulunursa bulunsun ilim sahibi saygı ve ta'zim görür. Hatta hayvanlar bile insanı gördüğü zaman onu sayar ve ona itaat eder. Her ne kadar bu hayvan insandan çok güçlü olsa da...

İdareciler bile kendi içlerinde, daha akıllı ve daha faziletli birisini gördükleri zaman isteyerek ona itaat ederler.

Âlimler de, inatlaşmadıkları müddetçe, tabii olarak, ilimde kendilerinden geride olanların reisi olurlar. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s.)'e karşı çıkıp onu öldürmek isteyen kimselerden birçoğunun gözleri Hz. Peygamber (s.a.s.)'e iliştiğinde Allah onların kalbine Hz. Peygamber (s.a.s.)'in

heybet ve korkusunu düşürdü de onlar onu çok heybetli görüp, ona boyun eğdiler. Bundan dolayı şair şöyle demiştir:

لَوْ لَمْ تَكُنْ فِيهِ آيَاتٌ مُبَيِّنَةٌ كَانَتْ بَدَاهَتُهُ تُنْبِيكَ عَنْ خَبَرِ

"Onun hakkında apaçık âyetler olmasaydı bile O'nun görünüşü sana, bir şey sorma ihtiyacını hissettirmezdi."

Keza şüphe yok ki insan diğer canlılardan daha faziletlidir. Bu fazilet ve üstünlük, insanın güç ve kuvvetinden dolayı değildir. Çünkü hayvanlardan çoğu onun kadar, hatta ondan daha fazla kuvvete sahiptir. Bu durumda insanın bu üstünlüğü, ancak onun nurânî bir meziyete ve kendisi ile eşyanın hakikatini anlayıp ona muttali olmaya, Allah'ın: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ *"Cinleri ve insanları sadece bana ibadet etsinler diye yarattım"* (Zariyat, 56) âyetinde buyurduğu gibi ibadetle meşgul olmaya müsait hale geldiği Rabbani latifeye sahib olmasından dolayıdır.

Keza câhil, sanki hiçbir şeyi göremediği, kesif bir karanlık içindedir. Halbuki âlim sanki, kainatın bucaklarında uçuyor, makûlâtın denizlerinde yüzüyor, böylece mevcut ve ma'dumu, vâcip, mümkün ve muhali mütalaa ediyor, sonra mümkinin cevher ve araza; cevherin basit ve mürekkebe bölündüğünü kavrıyor ve bunlardan her birinin türlere, türlerin de kendi alt türlerine, cüzlere, cüzlerin de kendi alt cüzlerine ve başkası ile ortak olduğu cüzlerle, başkası ile ortak olmadığı cüzlere bölündüğünü ileri derecede görüyor ve her şeyin eserini müessirini, malûlünü, illetini, lazımını, melzumunu, küllisini cüz'isini ve tekini, çoğunu tanıyor. Hatta aklı, bütün malûmatı detayları ve kısımları ile üzerine yazdığı bir levha gibi oluyor. Bu derecenin üzerinde daha üstün bir saadet olabilir mi? O böyle olduktan sonra, bilgisiz nefislerin âlim olması gibi, bu nefis ruhlar âleminin bir güneşi gibi oluyor ve diğer nefislerin ebedi hayatlarına sebeb oluyor. Çünkü bu nefis önce kendisi kamil oldu, sonra da başkalarını mükemmelleştirdi ve böylece de Allah ile kulları arasında bir vasıta oluverdi. İşte bu sebepten ötürü Cenab-ı Hak; *"Allah melekleri, emrinden olan ruh ile indirir"* (Nahl, 2) buyurmuştur. Müfessirler bu ruhu, "ilim ve Kur'ân" diye tefsir etmişlerdir. Ruhsuz beden ölü ve bozuk olduğu gibi, ilimsiz ruh da ölüdür. Bunun bir benzeri de Cenab-ı Hakk'ın:

وَكَذٰلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا *"İşte bu şekilde biz sana emrimizden bir ruhu sana vahyettik"* (Şûrâ, 52) âyetidir. Buna göre, ilim, ruhun da ruhu; nurun da nuru; özün de özüdür.

Bu saadetin devamlı olup, zeval ve değişmeden uzak olması da özelliklerinden biridir. Çünkü külli tasavvurlara yok olma ve değişiklik arız olamaz. Bu ilim saadeti, zatı bakımından yüceliğin zirvesinde, sonra da ebedilerin en ebedisi, yaşayanların en uzun yaşayanı olunca, saadetlerin en mükemmeli olmuştur.

Keza peygamberler (s.a.s.) ancak hakka davet için gönderilmişlerdir. Cenab-ı Hak şöyle buyurmuştur:

"Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et ve onlarla en güzel bir şekilde mücadele et. Hiç şüphesiz Rabbin, yolundan sapanları ve hidayete erecek olanları en iyi bilendir" (Nahl, 125), ve:

"De ki: Bu benim yolumdur. Ben Allah'a açık hüccet ile davet ediyorum. Ben ve bana tabi olanlar (böyleyiz.)" (Yusuf, 108) buyurmuştur. Sonra işi başından al, o zaman göreceksin ki Cenab-ı Hak: اِنِّی جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیفَةً *"Ben muhakkak yeryüzünde bir halife yaratacağım"* (Bakara, 30) buyurup, melekler de: اَتَجْعَلُ فِیهَا مَنْ یُفْسِدُ فِیهَا *"Orada bozgunculuk yapacak kimse(ler) mi yaratacaksın"* (Bakara, 30) deyince, Allah Teâlâ: اِنِّی اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Ben sizin bilmediğiniz şeyleri biliyorum"* (Bakara, 30) buyurmuş ve onlara kendisinin bilmesi ile cevap vererek, kudret, irade, semi', basar, vucüd, kıdem ve mekan ile cihetten münezzeh olma gibi diğer celal sıfatları ile onlara cevap vermemiş ve onları bu sıfatlarla susturmamıştır. Ancak O, ilim sıfatı ile onlara cevap vermiştir. Bu da cemal ve kemal sıfatlarının hepsi her ne kadar son derece şerefli iseler de, ilim sıfatının onlardan daha şerefli olduğunu gösterir.

Cenab-ı Hak, Hz. Âdem (a.s.)'in üstünlüğünün de ilimle olduğunu beyan etmiştir. Bu da ilmin, başka şeylerden daha şerefli olduğunu gösterir. Sonra Cenab-ı Hak, Hz. Âdem'in ilmini ortaya koyunca onu meleklerin secdegâhı ve yeryüzünün halifesi kıldı. Bu da Hz. Âdem'in bu mertebeye ancak ilmi ile müstehak olduğuna delalet eder.

Sonra melekler, tesbih ve takdisleri ile övünmüşlerdir. Bunlarla övünmek ise ancak, bunlar ilimle birlikte olurlarsa yerinde olur. Bu ikisi ilim olmadan yapılırsa, bu nifak olur. Nifak ise, en aşağı mertebedir. Nitekim Cenab-ı Hak:

اِنَّ الْمُنَافِقِینَ فِی الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ *"Hiç şüphesiz münafıklar cehennemin en alt tabakasındadırlar"* (Nisa, 145) buyurmuştur. Veya, ilimsiz tesbih ve takdis bir taklit olur, taklit ise kınanmıştır. Bu sebeple meleklerin tesbih

ve takdislerinin, ancak ilmin bereketi ile, övünmeyi gerektirdiği ortaya çıkmış oldu.

Sonra Hz. Âdem (a.s.)'e, ileride izahı geleceği gibi, ictihadî bir meselede hata ettiği için "günah işledi" denildi. Ufacık bir hatadan dolayı, başına gelen başına geldi. Bir şeyin önemi ne kadar çok olursa, şerefi de o nispette fazla olur. Bu da, ilmin ne kadar yüce olduğunu gösterir. Sonra Hz. Âdem ilmin yüceliğinin bereketiyle tevbe edip, pişman olarak hakka dönüp, günahta ısrarı ve kibirlenmeyi bırakınca peygamber olarak seçilme elbisesini giydi.

Sonra Cenab-ı Hakk'ın: فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ رَاٰ كَوْكَبًا *"Gece kararınca bir yıldız gördü"* (En'am, 76) buyurduğu gibi, İbrahim (a.s.)'in, daha işin başında nasıl ilim talebi ile meşgul olduğuna bir bak. Sonra o, yıldızlardan aya, aydan güneşe geçti de, tefekkürü ile, bir şeyden başka bir şeye geçe geçe, onu maksadına götüren açık bir delil, parlak bir bürhana ulaşıncaya kadar buna devam etti. Böylece de şirkten yüz çevirerek, اِنِّى وَجَّهْتُ وَجْهِىَ لِلَّذِى فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ *"Ben benliğimi, gökleri ve yeri yaratan (Allah'a) döndürdüm"* (En'am, 79) dedi.

Hz. İbrahim bu dereceye ulaşınca, Allah onu en güzel şekilde methedip, en mükemmel şekilde yüceltti de, bir keresinde:

وَكَذٰلِكَ نُرِى اِبْرٰهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"İşte biz böylece İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösteriyorduk"* (En am, 75); bir başka defa da: وَتِلْكَ حُجَّتُنَا اٰتَيْنَاهَا اِبْرٰهِيمَ عَلٰى قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ *"İşte bunlar, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz hüccetlerdir. Biz kimi dilersek onu derece derece yükseltiriz"* (En'am, 83) buyurmuştur.

Sonra Hz. İbrahim mebde' (ilk yaratılış) bilgisine ulaştıktan sonra me'ad (âhiret) bilgisi ile meşgul olarak: *"Hani İbrahim: 'Ya Rabbi, ölüleri nasıl dirilteceğini bana göster' demişti"* (Bakara, 260). Sonra O, öğrenme işini bitirince, bir keresinde *"Duymayan ve görmeyen (putlara) niçin tapıyorsun?"* (Meryem, 42) diyerek babasına; bir keresinde:

"Sizin ibadete kapandığınız bu putlar da ne oluyor ki?" (Enbiya, 52) diyerek kavmine; ve bir keresinde de:

"Rabbi hususunda İbrahim ile tartışan adama baksana?" (Bakara, 252) diyerek de zamanın hükümdarına, delil getirip onları irşad etmekle meşgul olmuştur.

Yine Hz. Salih, Hûd ve Şuayb (a.s.)'a bak; onlar işlerinin başında ve sonunda nasıl öğrenmek, öğretmek ve insanları ilahi deliller hususunda düşünmeye irşad etmek ile meşgul olmuşlar?

Yine Hz. Musa (a.s.)'nın Firavun ve ordusu ile olan durumları ve Hz. Musa'nın onlara getirmiş olduğu çeşitli deliller de böyledir.

Nihayet, efendimiz Hz. Muhammed (s.a.s.)'e bir bak; Allah ona peşpeşe nasıl ilimle lütfetmiş de, şöyle buyurmuştur:

"Seni yitmiş buldu da, yola iletmedi mi? Seni yoksul buldu da, zenginleştirmedi mi?" (Duha, 7-8). Böylece Cenab-ı Hak, ilimle olan lütfunu mal ile olan lütfundan daha önce zikretmiştir.

Yine, Cenab-ı Hak, *"Sen daha önce Kur'an nedir, iman nedir bilmiyordun"* (Şûra, 52) ve *"Bunu sen ve kavmin, bundan önce bilmiyordunuz"* (Hûd, 49) buyurmuştur.

Sonra ilim, Hz. Peygamber'e ilk vahyolunan şeydir. Allah: اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ *"Rabbinin ismiyle oku!"* (Alak, 1) buyurmuştur. Keza Allah'u Teâlâ daha sonra: *"Ve sana, bilmediğin şeyleri öğretti"* (Nisa, 113) buyurmuştur. Yine, Hz. Peygamber devamlı رَبِّ اَرِنَا الْاَشْيَاءَ كَمَا هِيَ *"Rabbim, bana eşyayı, nasıl iseler öylece göster"* derdi. İnsanlara, bu zikrettiğimiz akli ve nakli delillerle ilmin kıymeti gösterilememişse, artık onlar için bundan sonra hiçbir şeyin ortaya çıkması mümkün olamaz.

Kur'an-ı Kerim'de İlmin Tavsifi

Yine Cenab-ı Hak, ilmi Kur'an-ı Kerim'de şerefli isimlerle isimlendirmiştir.

1) Hayat: اَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَاَحْيَيْنَاهُ *"Ölü iken dirilttiğimiz.. kimse"* (En'âm, 122).

2) Rûh: اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا *"İşte böylece biz sana, emrimizden bir rûhu vahyediyoruz"* (Şûrâ, 52).

3) Nûr: اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Allah göklerin ve yerin nurudur"* (Nûr, 35).

Yine Cenab-ı Hak, Talût (a.s.)'un niteliği hakkında: اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰيهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِى الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ *"Allah içinizden onu seçti ve ona, ilimde ve bedende bir üstünlük verdi"* (Bakara, 247) buyurmuş, ilmi de bedene takdim etmiştir. Diğer nimetlerden amaç, muhakkak ki bedenin mutluluğudur; bedenin mutluluğu ise, malca mutluluktan daha üstündür. İlmî saadet, cismani saadetten daha üstün olunca, malca saadetten haydi haydi üstün olur.

Yine Hz. Yusuf: اجْعَلْنِى عَلٰى خَزَائِنِ الْاَرْضِ اِنِّى حَفِيظٌ عَلِيمٌ *"Beni memleketin hazineleri üzerinde görevlendir. Çünkü ben, iyice koruyan ve iyi bilen*

birisiyim" (Yusuf, 55) demiş, ama "Ben soyluyum, şerefliyim, fasihim, güzel yüzlüyüm" dememiştir.

Yine haberde; اَلْمَرْءُ بِأَصْغَرَيْهِ قَلْبِهِ وَلِسَانِهِ "Kişi iki küçük uzvuyla değerlendirilir: Kalbi ve lisanı." Kişi konuşursa lisanıyla konuşur, dövüşmek istediğinde de kalbiyle dövüşür. Nitekim Şair:

لِسَانُ الْفَتَى نِصْفٌ وَنِصْفٌ فُؤَادُهُ وَلَمْ يَبْقَ إِلَّا صُورَةُ اللَّحْمِ وَالدَّمُ

"Gencin lisanı onun bir yarısı, kalbi de diğer yarısıdır; geriye ise, sadece bir et yığını ve kan kalır" demiştir.

Yine Cenab-ı Hak, cehaletin azabını, cehennemin azabına takdim ederek: كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ * ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُوا الْجَحِيمِ *"Hayır, muhakkak ki onlar, o vakit Rablerinden mahrumdurlar. Sonra onlar muhakkak ve muhakkak o alevli cehenneme yaslanacaklar"* (Mutaffifîn, 15-16) buyurmuştur.

Bazıları, ilmin kaynağının üç olduğunu söylemiştir: Tefekkür eden kalp, ifade eden dil ve tasvir eden bir beyan, ifade gücü..

Ali İbn Ebi Talib de, "ilm" lafzındaki ayn harfinin yücelikten ('uluvv); lâm harfinin lütuftan; mim harfinin de mürüvvetten alındığını söylemiştir.

Yine, on çeşit ilim olduğu söylenmiştir: Dinler için tevhid ilmi; şeytanları reddetmek için sır ilmi; kardeşlik münasebetlerini ayarlamak için muaşeret ilmi; farzları ve vâcipleri (erkân) bilmek için şeriat ilmi; zamanları tayin için yıldız ilmi; süvariler için kılıç dövüşü ilmi; hükümdarlar için yönetim ilmi; ta'bir etmek için rüya ilmi; delil getirmek için feraset ilmi; bedenler için tıb ilmi ve Rahman'ı tanımak için hakikat ilmi...

Yine ilim, suya benzetilmiştir. Nitekim Cenab-ı Hak: أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً *"Gökten bir su indirdi"* (Ra'd, 17) buyurmuştur. Sular dört kısımdır: Yağmur suyu, sel suyu, kanal suyu ve göze (kaynak) suyu.. İlimler de bunun gibi dört kısımdır:

1) Bulanmaması için, karıştırılması doğru olmayan göze (kaynak) suyu gibi olan "tevhid ilmi," küfrün meydana gelmemesi için Allah'ın nasıl olduğunu anlamayı istemek caiz değildir.

2) Eşmekle artan kanal suyuna benzeyen, istinbat yoluyla ziyadeleşen fıkıh ilmi.

3) Saf olarak inip, sonra havanın toz zerreleriyle bulanan yağmur suyuna benzeyen "zühd" ilmi. Zühd ilmi de saftır, ancak açgözlülükle bulanır.

4) Canlıları öldüren ve mahlûkatı helak eden sel suyuna benzeyen, bid'at ilmi. Bid'at da böyledir. Allah en iyi bilendir.

YEDİNCİ MESELE: **İlmin Tarifi**

Âlimlerin ilmin tarifi hakkında söyledikleri sözlere dairdir.

Ebu'l-Hasan el-Eşarî: İlim, bir şeyin bilinmesine vesîle olan şeye denilir. Çoğu kez de; "İlim: Kişinin kendisiyle âlim, bilici olduğu şeydir" demiştir.

Eş'ariye, "Bilici (âlim) ve bilinen (ma'lum) ancak ilim ile bilinirler; bu sebeple, ilmi bu iki şeyle tarif etmek devirdir. Bu ise, caiz değildir" diyerek itiraz etmişlerdir.

Eş'ari buna şu şekilde cevap vermiştir: "İnsanın, kendisinin nefsini, elemini ve lezzetini bilmiş olduğuna dair bilgisi, zaruri bir ilimdir. Eşyayı bildiğine dair bilgisi ise, ilmin aslını bilmektir. Çünkü mahiyyet, mukayyet olan mahiyyete dahildir. Böylece onun, ilmin ilim olduğunu bilmesi, zaruri bir ilim olmuş olur; böylece de devir (devr-i fasit) düşmüş olur. Bu konunun iyice izahı, inşaallah, bu hususta tercihimizi zikrettiğimizde gelecektir.

Kadî Ebû Bekir ise şöyle demiştir: "İlim, malumu, nasıl ise öylece bilmektir." Yine o, çoğu kez, "ilim, bir bilmedir." demiştir.

Onun birinci tarifine şöyle itiraz edilmiştir: "Ebu Bekir'in, "İlim, malumu bilmektir" sözü, ilmi malumla tarif etmektir. Böylece, yine devir avdet eder. Buna göre bilmek, ancak bilinen şeye mutabık olduğu zaman doğru olur. Bu sebeple Ebu Bekir'in, marifet sözünü zikrettikten sonra, "onu nasıl ise öylece" sözü, bir haşv (faydadan hâli fazla söz) olur.

O'nun, "ilim, ma'rifettir (bilmektir)" şeklindeki tarifine gelince, bunda birçok yönden bozukluk bulunmaktadır:

a) İlim, bilmenin kendisidir. Bu sebeple ilmi, bilmekle tarif etmek, bir şeyi kendisiyle tarif etmek olur ki, bu muhaldir.

b) Bilmek, karışıklıktan sonra ilmin meydana gelmesinden ibarettir. Bu sebepten ötürü, "Ben falancayı tanıyamadım; ama onu şu anda tanıdım" denilir.

c) Allah, kendisini âlim olarak vasıflandırmış, ama arif diye vasıflandırmamıştır. Çünkü ma'rifet (bilmek), kendisinden önce bir bilinmezliğin geçmesini, bulunmasını gerektirir ki, bu Allah için düşünülemez.

Üstad Ebu İshâk el-İsferayini de şöyle demiştir: "İlim, bilineni ortaya koymak ve beyan etmektir." Çoğu kez ise O, şöyle demiştir: "İlim, hakikatlerin

ortaya konulmak istenmesidir." Çoğu kez ise; "Tebyîn (=açıklama, ortaya koyma)" sözüyle yetinerek: "İlim, tebyîndir" demiştir ki, bu da zayıftır. Onun, "ilim, tebyindir" demesinde, ancak bir lafzı ondan daha kapalı olan bir lafızla değiştirme vardır. Bir de, tebyîn ve istibane (ortaya koymak istemek), gizlilikten sonra bir şeyin ortaya çıkışını ihsas ettirirler ki, bu, ilmullâh hususunda daima aynı olmaz.

İsferayini'nin "Malumu, nasıl ise öylece açıklamadır", sözüne gelince, bu söze de Kadî Ebu Bekir'in sözüne yönelen bütün itirazların tamamı yönelir.

Üstad Ebu Bekir İbn Fûrek de, şöyle demiştir: "İlim, fiilin muhkem ve sağlam olarak nitelenmesini sağlayan şeydir."

Bu görüş zayıftır; çünkü vâciplerin vâcipliğini, imkânsızların imkânsızlığını bilmek, bir sağlamlık ve muhkemlik ifade etmez.

Kâffal ise: "İlim, malumu nasıl ise aynen öyle ispat edip, göstermektir" demiştir.

Çoğu kez; "İlim, malumu, nasıl ise o şekilde tasavvur etmektir" denilmiştir.

Yukarda yazmış olduğumuz itiraz şekilleri bu söz için de geçerlidir.

İmamu'l-Haremeyn ise: "İlmin mahiyetini tasavvur etmeye ve o mahiyeti başka mahiyetlerden ayırt etmeye imkân veren yol, bizim şöyle söylememizdir: Biz, kendiliğimizden, zorunlu olarak, kendimizin bazı şeylere inandığımızı görüyoruz. Diyoruz ki, bizim o şey hakkındaki inancımız ya katidir veya değil; eğer kati ise, ya vakıaya mutabıktır veya değildir; eğer mutabık ise, o şey ya, mevzu ve mahmül taraflarının aynı olan bir mucibden (gerektirici sebepten) ötürü olur ki bu 'bedihi ilim'dîr; veya zaruri ilimlerin terkibinden hasıl olan bir mucibden ötürü olur ki bu da 'nazarî ilim'dir. Veyahut da, böyle bir mucibden dolayı meydana gelmemiştir ki, bu da mukallidin inancıdır. Vakıaya mutabık olmayan kati inanca gelince, bu cehalettir. Kati olmayan inanca gelince, bu durumda ya iki taraf da eşit olur, ki bu şektir; veya iki taraftan biri diğerinden daha fazla tercihe şayan olur ki, racih olan zan, mercuh olan (bırakılan) ise, vehimdir" demiştir.

Bu tarif de birçok bakımdan bozuktur:

1) Bu tarif, ancak bizim, "itikadın mahiyetini bilmemiz bedihi bir ilimdir" diye iddia ettiğimiz zaman tamam olur. Bu caiz olunca, ilmin mahiyetini bilmenin bedihi olduğunu ileri Sürmemiz neden mümkün olmasın?

2) Bu, ilmi, zıtlarının bulunmamasıyla tarif etmektir. Halbuki onun zıtlarını bilmek, ilmi bilmekten daha güçlü değildir ki, zıt olmayan zıt olanı tarif edici kılınsın!.. Böylece işin neticesi, bir şeyi kendi misliyle veya daha kapalı olanla tarif etmeye varıp dayanır.

3) İlim, bazen tasavvur, bazen de tasdik olur. Tasavvura, ne katiyyet ne tereddüt, ne kuvvet ve ne de zayıflık arız olamaz. Durum böyle olunca, tasavvuri olan ilimler, bu tarifin dışında kalmış olur.

Mu'tezile de şöyle demiştir: İlim, nefsin sükunetini sağlayan inançtır. Çoğu kez onlar şöyle de derler: İlim, nefsin itminanını (sükûnetini) gerektiren şeydir. Onlar sözlerine devamla, sükun lafzı burada her ne kadar mecazi olsa da, ancak ondan kastedilen açık olunca, onun zikredilmiş olması maksada ters düşmez.

Arkadaşlarımız şöyle demişlerdir: İtikad, ilme muhalif olan bir cinstir, bu sebeple ilmi o cinse dahil etmek caiz olmaz.

Onlar şöyle de diyebilirlerdi: "Şüphesiz ilimle mukallidin inancı arasında müşterek bir nokta vardır. Biz itikad sözüyle bu ortak noktayı kastediyoruz. Ashabımız; Allah'ın ilminin bu tarifin dışında kaldığını, çünkü Allah'ın ilmi hakkında, "O ilim nefsin sükûnetini gerektirir" denilemiyeceğini söylemişlerdir.

Felsefeciler ise: "İlim, maluma mutabık olarak insan nefsinde meydana gelen bir şekildir" demişlerdir. Bu tarifte de, birçok kusur bulunmaktadır:

a) Şekil lafzını ilme vermek, muhakkak ki, mecazidir. Bu sebeple, bu tarifte hakikati mecazdan ayırmak gerekir. "Aynada yüzün şeklinin meydana gelmesi gibi, zihinde de malumun şekli meydana gelir" biçiminde söylenen söze gelince, bu zayıf bir fikirdir. Çünkü biz dağı ve denizi düşündüğümüzde zihinde bunlar meydana gelirlerse, zihinde dağ ve deniz var demektir ki bu da, imkânsızdır. Eğer, zihinde onlar meydana gelmez de, zihinde bulunan sadece onların şekilleri olursa, bu durumda malum olan o suret olur. Zihinde meydana gelen suret, o şeyin kendisi değil sureti olunca, onun bilinmemiş olması gerekir. Eğer suret meydana geldi ve onun yeri de zihindedir, denilirse bu durumda dağın ve denizin zihinde bulunduğu sözüne döneriz.

b) Felsefecilerin, "o, maluma mutabıktır" sözü ise, devri (devr-i fasid)'i gerektirir.

c) Onlarca, bilinen şeyler bazen hariçte var olur, bazen de hariçte bulunmaz; ki, onlar bu şeyleri itibari durumlar, zihni suretler ve ikinci dereceden akli şeyler diye isimlendirirler. Tarifte zikredilen mutabakat, bu kısım şeylerde makul değildir.

d) Biz bazen yok olanı düşünebiliyoruz. Ama, bu akli tasavvur, yok olan şeye mutabıktır, denilemez. Çünkü mutabakat uyuşan iki şeyin bulunmasını gerektirir. Ma'dum ise, sırf yokluktur. Bu nedenle burada bir uygunluğun meydana gelmesi imkânsız olur.

Keza Gazzali, felsefecilerin, ilmin tarifi hususundaki sözlerini izaha çalışarak şöyle demiştir: Kalp gözümüzle idrakimizi, zahiri gözümüzle mukayese etmek sûretiyle anlarız. Zahiri gözümüzün manası, görülen şeyin suretinin görme kuvvetinde şekil almasından ibarettir. Nitekim, aynada sûretin şekillendiğini de, bu şekilde anlamaktayız. Nitekim göz, görülen şeylerin şeklini alır, yani o gözde görülen şeylerin aynısı olmayan, ama onlara mutabık olan şekiller belirir. Çünkü, meselâ ateşin kendisi gözde beliremez; aksine, ateşin sûretine mutabık bir şekil belirir... Bunun gibi akıl da, üzerinde makûlatın şekillerinin belirdiği bir ayna gibidir. Makûlat ile, onların hakikat ve mahiyetlerini kastediyorum.

Aynanın yapısında üç unsur bulunmaktadır: Demir unsuru, parlaklık ve onda şekillerin belirmesi.. İnsanoğlunun cevheri demir, aklı parlaklık, malumatı da sûretler gibidir. Gazzali'nin bu sözü gerçekten sakıttır, çünkü onun: "Zahiri gözün manası, görülen şekillerin görme kuvvetinde belirmesidir" görüşü, bir kaç bakımdan batıldır.

a) Çünkü o, görmenin tarifinde görenle görüleni zikretmiştir ki, bu bir devirdir (devr-i fasittir).

b) Şayet görme, bu şekil almanın bizzat kendisi olsaydı, o zaman biz ancak gözün alabileceği kadar görürdük. Çünkü büyük bir şeyin küçük birşey içinde şekil alması mümkün değildir. Şayet "şekillenen küçük suretler, hariçteki büyük şeylerin görülebilmesi için şarttır" denilirse biz deriz ki, şart meşruttan başkadır. O halde görmek, şekil alan bu suretlerden başkadır.

c) Biz görülen şeyi, olduğu yerde görüyoruz; şayet görülen şey beliren şekil olsaydı, biz onu bulunduğu yerde ve mekanda göremezdik.

Gazzali'nin, "akıl da böyledir; çünkü onda da, makûlatın suretleri belirir" sözüne gelince, bu da zayıftır. Çünkü, akılda hararetten ötürü

şekillenen suret, mahiyet itibariyle ya müsavidir veya değildir... Eğer birincisi olursa, o zaman aklın, harareti düşündüğü zaman hararetli olması lazım. Çünkü hararetli olmak, ancak hararetle vasıflandığında anlamlı olur. İkincisi olursa, o zaman mahiyet, mahiyeti bakımından hararete ters olan bir şeyin zihinde meydana gelmesinden ibarettir. Bu ise, Gazzali'nin görüşünü geçersiz kılar.

Sûretlerin aynada şekil alması hususuna gelince, muhakkik felsefeciler, görülen şeyin suretinin aynada şekillenmediğinde ittifak etmişlerdir. Böylece onların görüşleri hususunda Gazzali'nin zikretmiş olduğu şeyin onların görüşüne uymadığı ve asıllarıyla bağdaşmadığı ortaya çıkmış olur.

Âlimlerin ilim hususunda yaptıkları tariflerin batıl olduğu ortaya çıkınca, bil ki tarif edememek, bazen elde edilmek istenen şeyin çok gizli ve kapalı olmasından, bazen de o şeyin çok açık olup, kendisini tarif için daha iyi belirgin ve açık bir şey bulunamamasından ileri gelir. İlmi tarif etmekten aciz kalmak, bu ikinci hususdan ileri gelmiştir. Gerçekten ilmin mahiyeti çok açık ve çok net bir şekilde tasavvur edilmiştir. Bu sebeple onu tarif etmek için, bir tanımlayıcıya ihtiyaç yoktur. Bunun delili ise şudur: Herkes zaruri olarak, kendisinin varlığını, göklerde olmadığını, denizlerin karanlıklarında da bulunmadığını bilir. Onun bunları bilmesine dair hasıl olan zaruri ilmi, onun zatının bu ilimlerle muttasıf olduğuna dair bir ilimdir. Bir şeyin bir şeye nispet edildiğini bilen kimse, şüphesiz her iki tarafı da biliyor demektir. Bu mensubiyyetle ilgili zaruri ilim hasıl olunca, ilmin mahiyyetiyle ilgili zaruri ilim de meydana gelir. Bu böyle olunca, ilmi tarif etmek imkânsız olur. Burada şimdilik bu kadar yeter; diğer tetkikat ise akli meselelerle ilgili diğer kitaplarda zikredilmiştir. Allah en iyi bilendir.

***SEKİZİNCİ MESELE:* İlim Kelimesinin Müradifleri (Eş Anlamlıları)**

Bu mesele, ilmin muradifi olduğu sanılan lafızlardan bahsetme hakkındadır.

Bu lafızlar, otuz tanedir:

1) İdrâk: bu, karşılaşma ve ulaşma (vusûl) demektir. Meselâ, "أَدْرَكَ الْغُلَامُ" "وَأَدْرَكَتِ الثَّمَرَةُ" (çocuk kemale erdi, ulaştı; meyve olgunlaştı) denilir. Nitekim Cenab-ı Hak, قَالَ اَصْحَابُ مُوسٰى اِنَّا لَمُدْرَكُونَ *"Hz. Musâ'nın yanındakiler, 'muhakkak ki erişilip yakalandık!' dediler"* (Şuarâ, 61) buyurmuştur. Akleden

kuvvet akledilen şeyin mahiyetine ulaşıp, o şeyin mahiyetini elde ettiğinde, bu, bu cihetten bir idrak olmuş olur.

2) Şuur: İspata kalkışmaksızın, idraktir. Bu, malûmun, akleden kuvvete ulaşma mertebelerinin ilkidir. Bu, sallantıda olan bir idraktir. İşte bu sebeple Cenab-ı Allah hakkında, O şunu biliyor "يَعْلَمُ" denildiği gibi, o şunun şuurundadır, hissediyor "يشعر" denilemez.

3) Tasavvur: Akli kuvvet manaya vukûf hasıl edip onu tamamiyle idrak ettiğinde, işte bu tasavvur olur. Bil ki tasavvur, sûret lafzından alınma bir lafızdır. Sûret lafzı da her nerede kullanılmışsa, şekil alan cisimlerde meydana gelen cismani durumlar için vaz olunmuştur. Ancak insanlar, şekil ve durumların cismani şeylere hulul ettikleri gibi, malumatın hakikatlerinin de akli kuvvette bir hal olduğunu tahayyül ettiklerinde, bu manada olmak üzere tasavvuru da ilme itlak etmişlerdir.

4) Hıfz: Akılda şekil meydana gelip, bu sûret güç kuvvet bulup, hatta bu suret yok olmaya yüz tuttuğunda akli kuvvet onu geri döndürmeye ve geri getirmeye muktedir olacak bir duruma geçince; bu durum "hıfz" diye adlandırılır. Hıfz, zayıflıktan sonra kuvvetlenmeyi hissettirdiği için, şüphesiz Allah'ın ilmi "hıfz" olarak adlandırılamaz. Bir de, zevali caiz olan şeyler hıfza muhtaç olduğu için, yine Allah'ın ilmi "hıfz" olarak adlandırılamaz Allah'ın ilminde böyle bir şeyin olması mümkün olmayınca, O'nun ilmine "hıfz" denilemez.

5) Hatırlamak: Zabtolunan suretler akıl kuvvetinden kaybolup, aklî kuvvet de bunu geri getirmeye çalışınca, işte bu iş "hatırlama" olarak isimlendirilir. Bil ki hatırlamanın, Allah'tan başka kimsenin bilemiyeceği bir sırrı vardır. O da şudur: Hatırlama, bu silinip zail olan şekillerin geri döndürülmek istenmesinden ibarettir. Bu sûret, eğer hissediliyorsa o hazır ve var demektir. Hazır ve var olanın ise, yeniden elde edilmesi imkânsızdır. Bu sebeple onun geriye döndürülmesini istemek imkânsız olur. Eğer bu sûretler sezilemiyorsa, zihin ondan habersiz ve gafil demektir. Zihin ondan gafil olunca da, onun geriye dönmesini istemesi imkânsız olur. Çünkü tasavvur olunamayan şeyi isteme imkânsızdır. Bu her iki duruma göre de, "geri döndürme arzusu" diye açıklanan hatırlama işi imkânsız olur. Şu da var ki biz, kendimizin bazen onu talep ettiğini ve bazen onu geriye döndürmeye uğraştığını görüyoruz. Bu sırlara insan daldıkça ve onları düşündükçe, insanlar nazarında en açık seçik şeylerden olmasına rağmen, onların

o sırların künhünü bilemediğini anlar. Akıllara ve zihinlere en fazla kapalı ve çözülmesi en zor olan işleri sen bir düşün...

6) Zikr: İnsan, zail olan şekilleri geriye döndürmeye çalışır, onlar da geriye dönüp, bu çabadan sonra meydana gelirlerse, işte bu bulunmaya "zikr" denilir. Eğer idrakten önce, bir kaybolma (zeval) söz konusu değilse, bu idrak bir zikr olarak isimlendirilemez. Bu sebepten ötürü şair:

اَللّٰهُ يَعْلَمُ أَنِّى لَسْتُ أَذْكُرُهُ وَكَيْفَ أَذْكُرُهُ إِذْ لَسْتُ أَنْسَاهُ

"Allah biliyor ki, ben onu hatırlamadım (zikr); nasıl hatırlayayım ki; çünkü hiç unutmadım!" demiş, unutmanın meydana gelmesini, hatırlamanın şartı kılmıştır. Mananın nefiste meydana gelmesinin sebebi olduğu için, söz de "اَلْقَوْل" zikr diye isimlendirilir. Nitekim Cenab-ı Hak: إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ *"Muhakkak ki zikri biz indirdik, onun koruyucuları da ancak biziz"* (Hicr, 9) buyurmuştur.

Burada bir tefsir inceliği vardır ki, o da şudur: Cenab-ı Hak; فَاذْكُرُونِى أَذْكُرْكُمْ *"Beni hatırlayınız, ben de sizi hatırlayayım"* (Bakara, 152) buyurmuştur. Bu emir kula, unutma meydana geldiği zaman mı teveccüh eder, yoksa unutma olmadığı zaman mı? Eğer birincisi olursa, bu durumda kul unutma halinde, verilen emirden habersizdir; unutma halinde ona nasıl teklif teveccüh edebilir? Eğer ikincisi olursa, o kul Allah'ı zaten hatırlıyor demektir ve zikr bulunmaktadır. Var olanı yeniden meydana getirmekse, muhaldir. O halde Cenab-ı Hak, bunu ona nasıl teklif etmiştir? Aynı şeyleri فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ *"Bil ki, Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur"* (Muhammed, 19) âyeti için de söz konusudur. Ancak Allah'ın "فَاعْلَمْ" sözünün cevabı, bu âyette emredilenin tevhidi bilmek olduğudur. Bu ise, tasdikat nevindendir; dolayısıyla ondaki bu müşkillik fazla güçlü değildir.

Zikre gelince, bu tasavvurat nevindendir; buradaki müşkil çok güçlüdür. Buna mutlak olarak vereceğimiz cevap şudur:

Biz kendimizde hatırlamanın mümkün olduğunu görüyoruz. Bu mümkün olunca, senin söylediğin şey zarûriyyatta (yani kat'î hususlarda) şüphe uyandırmaktan ibarettir. Binaenaleyh cevap vermeye müstehak olamaz. O zaman da şöyle denilebilir: Nasıl hatırlanıyor? Biz deriz ki: Nasıl hatırlandığını bilemiyoruz. Fakat senin, bir nebze olsun ictihadla meşgul olmanın kâfi geleceğini, fakat bu keyfiyyeti idrâkten aciz kalacağını bilebileceğine dair ilmin, bu tefekkürün seninle ilgili olmadığı, fakat burada başka bir sırrın bulunduğunu anlaman hususunda, sana kâfi gelecektir.

Bu sır da şudur: Tezekkür ve anma, senin sıfatın olmakla beraber, sen onların mahiyyetini idrakten aciz kalınca, sana münasebeti bakımından en uzak şey olan mezkurun (Allah'ın) künhüne nasıl vakıf olabilirsin? Kul, kendisinin künhüne vasıl olmada aczini anlayıp, son derece noksan olduğunu anlasın diye eşyanın en açığını en kapalı kılan Zat-ı Barî'yi noksan sıfatlardan tenzîh ve takdis ederim. Bu durumda kul Allah'ın zahir ve batın olmasındaki sırların miktarının başlangıçlarına dair az bir şey mütalaa eder.

7) Marifet: Bu lafzın yorumuna dair, çok çeşitli söz vardır. Âlimlerden bir kısmı, "marifet, cüziyyatı; ilim ise, külliyatı idrak etmektir" demişlerdir. Diğerleri ise, "marifet, tasavvur; ilimse tasdiktir" demişlerdir. Bunlar irfanı, ilimden daha büyük bir derece kabul ederek şöyle demişlerdir: Hissedilen eşyanın (mahsusatın) vâcibu'l-vucud olan bir yaratıcıya istinad ettiğini tasdik etmemiz zaruri olarak bilinen bir durumdur. Ama o yaratıcının hakikatini tasavvur etmek, insan gücünün üstünde bir iştir.

Bir de, bir şeyin varlığı bilinmediği sürece onun mahiyeti araştırılamaz. Buna göre her arif âlimdir, ama her âlim arif değildir. Bu sebepten ötürü de insan "arif" diye isimlendirilemez. Ancak ilme dalar ve başlangıcından zirvesine, gayesine beşer nispetinde ulaşırsa, bu müstesna. Gerçekte de beşerden hiç kimse Allah'ı hakkıyla tanıyamaz. Çünkü O'nun kim olduğunun künhüne, uluhiyetinin sırrına muttali olmak imkânsızdır. Diğer bazıları da şöyle demişlerdir: Bir kimse birşeyi idrak eder ve onun izini zihninde muhafaza eder, sonra o şeyi ikinci kez idrak eder ve bunun daha önce idrak ettiği şey olduğunu anlarsa işte buna marifet denir. Buna göre عَرَفْتُ هٰذَا الرَّجُلَ وَهُوَ فُلَانٌ الَّذِى كُنْتُ رَأَيْتُهُ وَقْتَ كَذَا "Ben şu adamı tanıdım. O, falan vakitte kendisini gördüğüm falancadır" denir. Sonra insanlar arasında ruhların kadim olduğunu söyleyenler vardır. Yine kimileri, ruhların bedenlerden önce olduğunu, Âdem (a.s.) sulbünden çıkarılmış zerreler olduğunu, Cenab-ı Allah'ın uluhiyyet ve Rububiyyetini ikrâr ettiklerini, ne varki bedenî karanlık alakadan ötürü Mevlasını unuttuklarını, bedenin zulmetinden ve cismin uçurumundan kurtulup da kendilerine döndüklerinde Rablerini yeniden tanıyıp O'nu daha önce de tanımış olduklarının farkına vardıklarını ve bu idrakin "irfan" olduğunu söylemişlerdir.

8) Fehm (anlamak): Bu, muhatabın sözünden bir şeyi tasavvur etmektir. "İfhâm" ise, lafızda bulunan mananın dinleyenin anlayışına ulaşmasıdır.

9) Fıkh: Muhatabın maksadını hitabından anlamaktır. Mesela فَقِهْتُ كَلَامَكَ "sözünü anladım" yani "şu hitabından ne kastettiğine vakıf oldum" denilir. Sonra Kureyş kâfirleri şüphe ve şehvet erbabı oldukları için, Hak Teâlâ'nın verdiği mükellefiyetlerdeki yüce menfaatlere vakıf olamayınca, Cenab-ı Hak;

"Onlar neredeyse sözü anlamazlar" (Nisa, 78). "Yani onlar asıl maksada ve gayeye vakıf olamıyorlar" buyurmuştur.

10) Akletmek: Bu, eşyanın güzel, çirkin, tam ve noksan olması hususlarındaki sıfatlarını bilmektir. Çünkü sen her şeyin fayda ve zararını, her ne zaman bilirsen; bir şeyin faydalı oluşunu bilmen seni onu yapmaya, zararlı oluşunu bilmen ise seni onu yapmamaya sevkeder. Böylece bu ilim bazen yapmaya, bazen yapmamaya mania teşkil eder. Bu sebeple bu ilim adeta devenin yuları gibi olur. İşte bundan dolayı bir salih kimseye "akıl" sorulduğunda "O iki hayırlı şeyden daha hayırlı olanını ve iki şerli şeyden daha şerli olanını bilmektir." dedi. Ona "Akıllı kimdir?" denildiğinde de, "O, Allah'ın emrini ve nehyini tutan kimsedir " dedi. Bu kadar malumat burada kifayet eder. Bu hususta daha geniş izah inşaallah başka bir yerde gelecektir.

11) Dirayet: Bu, bir çeşit çareden meydana gelen bir bilgidir. Bu çare de, bazı mukaddimeler ortaya atmak ve tefekkür etmektir. Dirayet lafzının aslı "دَرَيْتُ الصَّيْدَ" (Avı hile ile yakaladım) ifadesindendir. Kendisine atış yapılan hedef tahtası için "deriyye" ismi verilmesi, saç taramak için kullanılan âlete "midrâ" ismi verilmesi, bu köktendir. Cenab-ı Allah hakkında, tefekkür edip çare arama manası düşünülemeyeceği için, bu kelimeyi O'nun hakkında kullanmak doğru olmaz.

12) Hikmet: Bu, bütün güzel ilimlere ve salih amellere verilen isimdir. Nazari bir bilgi ile elde edilen hikmetten, ameli (pratik) bir bilgi ile elde edilen hikmet daha hususidir. "Hikmet" kelimesinin amel hakkında kullanılışı, ilim hakkında kullanılışından daha fazladır. Bir işi birisi güzel yaptığında ve onun güzel olduğuna hükmettiğinde اَحْكَمَ الْعَمَلَ اِحْكَامًا "işi iyice muhkem yaptı" denilir. Allah'ın hikmeti, O'nun, o anda veya gelecekte kullarının faydasına olacak şeyi yaratması manasınadır. Kulun hikmeti de bu manadadır. Hikmet çok değişik ifadelerle tarif edilerek şunlar denilmiştir: "Eşyanın (her şeyin) hakikatini bilmektir." Bu ifade, cüz'iyyatı idrak etmenin mükemmellik olmadığına işarettir. Çünkü cüz'iyyatı idrak,

değişebilen bir idraktir. Bir şeyin mahiyetini, hakikatini idrak etmek ise değişmeden ve değişikliğe uğramaktan uzaktır ve devamlıdır. Hikmet, neticesi iyi olan bir işi yapmaktır. Yine hikmet, idare etmede insanın beşeri gücü nispetinde yaratıcıya uymasıdır. Bu, onun ilmini cehaletten, işini zulümden, cömertliğini cimrilikten, aklını da akılsızlıktan temizlemeye çalışması ile olur.

13) İlme'l-Yakin, Ayne'l-Yakin ve Hakka'l-Yakin: Âlimler, "Yakin, bir şeyin öyle olduğuna ve onun inandığının aksine olmasının imkânsızlığına inanmasıyla meydana gelir. Ancak bu itikadının, ya fıtrî bedahet veya aklî muhâkeme gibi bir mucip bulunmalıdır."

14) Zihin: Bu, meydanda olmayan ilimleri kesbetme hususunda, nefsin sahip olduğu güçtür. Bu hususta söylenebilecek hakikat şudur: Allah'ın:*"Allah, sizler hiçbir şey bilmiyorken, sizi analarınızın karnından çıkardı"* (Nahl, 78) buyurduğu gibi, ruhları, eşyayı incelemek ve onu bilmekten uzak olarak yaratmıştır. Ancak Cenab-ı Hak, ruhları وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ *"Ben cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım"* (Zariyat, 56) buyurduğu gibi, kendisine itaat etmeleri için yaratmıştır.

Taat, ilimle kayıtlanmıştır. Bir başka yerde de Cenab-ı Hak, وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ لِذِكْرِى *"Beni anmak için namaz kıl"* (Taha, 14) buyurmuş ve ilimden ötürü kendisine taatı emrettiğini açıklamıştır. İlim, her halükârda bulunması gereken bir şeydir. Bu sebeple nefsin bu bilgileri ve ilimleri elde etmesinin mümkün olması lazımdır. İşte bundan ötürü, Cenab-ı Hak insana, bu maksadını gerçekleştirmesine yardımcı olacak duyu organlarını vererek duyma hususunda وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ *"Biz ona iki yolu da gösterdik"* (Beled, 10); görme hususunda:

سَنُرِيهِمْ اٰيَاتِنَا فِى الْاٰفَاقِ وَفِى اَنْفُسِهِمْ *"Biz onlara afakta ve nefislerinde, onlara delillerimizi göstereceğiz"* (Fussilet, 53); tefekkür hakkında: وَفِى اَنْفُسِكُمْ اَفَلَا تُبْصِرُونَ *"Kendi nefisleriniz hakkında iyiden iyiye düşünmez misiniz?"* (Zariyat, 21) buyurmuştur. Bu kuvvetler birbirleriyle uyumlu bir şekilde kulda bulunduklarında, cahil olan ruh âlim haline gelir ki, bu da Cenab-ı Hakkın: الرَّحْمٰنُ * عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ *"Rahman, öğretti Kur'an'ı"* (Rahman, 1-2) âyetinin ifade ettiğidir. Netice olarak diyebiliriz ki, bu bilgileri elde etmek için nefsin yararlandığı yetenek, işte zihindir.

15) Fikir: Fikir, ruhun hazır olan tasdikattan, hazır hale getirilmeye çalışılan tasdikata geçişidir. Bazı muhakkikler ise, fikir, Allah'ın katından

ilimlerin inmesini bekleme konusunda Allah'a yakarış yerine geçer, demişlerdir.

16) Hads (Sezgi): Şüphesiz fikrin ameli, ancak, meçhul olan şeyin malum hale gelmesi için, meçhulün iki tarafın arasına giren bir şeyin bulunmasıyla tamamlanır. Çünkü nefis cahil olması durumunda, sanki bir zulmet içerisindedir. Onu yönetecek bir yöneticinin ve yönlendirecek bir yönlendiricinin bulunması gerekir. Bu ise, meçhulün iki tarafı arasına giren vasıtadır. Meçhülün, bu her iki tarafa da hususi bir nisbeti bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ikisine nisbetinden iki mukaddime meydana gelir. Bu sebeple her meçhulü bilmek, ancak bilinen iki mukaddime vasıtasıyla olur. Bu iki mukaddimenin ikisi de adeta iki şahit gibidir. Nasıl ki, şeriatta iki şahidin bulunması gereklidir, akılda da iki şahidin bulunması zarureti böyledir. Bu iki mukaddime, neticeyi verirler. İşte, bu "mutavassıt" elde edebilmesi için nefsin faydalandığı yetenek, "hads"tir.

17) Zeka: Hadsin (sezgi) çok güçlü olması ve en mükemmele varmış halidir. Bu böyledir, çünkü zeka bir iş ve onun hakkında doğruyu çok çabuk ve kesin olarak belirleme konusunda aydınlatıcı bir yoldur. Kelimenin aslı, "ذَكَتِ النَّارُ" (ateş alevlendi) "ذَكَتِ الرِّيحُ" (Rüzgâr şiddetlendi ve yayıldı) ve keskin bir bıçakla boğazlanmış koyun için söylenilen "شاة مذكاة" kullanışlarından gelmektedir.

18) Fıtnat: Tariz kastıyla kapalı bırakılan ifadelerdeki mananın yakalanmasıdır. Bu sebeple daha ziyade semboller ve bilmeceleri çözümleme hususunda kullanılır.

19) Hâtır: Nefsin bir şeyin delilini ortaya çıkarmak için harekete geçmesidir. Gerçekteyse, bu hareket, bilinen bir şeyin kalpte meydana gelip ruhta bulunmasıdır. Bu sebeple, "هذا خطر ببالي" (Bu hatırıma geldi) denilir.

Ancak nefis, bu hatıra gelen mananın mahallini teşkil ettiği için, hatır kelimesi "hâil" (bir yerde bulunan, oraya hulul eden) olanın "mahalle" isim verilmesi kabilinden kabul edilmiştir.

20) Vehm: Bu, başkası kendisine tercih edilmiş, yani mercûh itikattır. Bazen şöyle de denilir: Vehm, hissi olmayan cüzi işleri, cismani ve cüzi olan şahıslara vermekten, hükmetmekten ibarettir. Kuzunun, annesinin dostluğuna, kendisine eziyet edenin de düşmanlığına hükmetmesi gibi.

21) Zann: Racih olan (ağır basan) itikattır. İtikadın kuvvet ve zayıflığı kabul etmesi bir düzen içinde olmayınca, zannın dereceleri de mazbut

değildir. İşte bu sebepten dolayı zann kalben itikad edilen şeyin taraflarından birini, diğerinin de caiz görülmesiyle birlikte, diğerine tercih etmekten ibarettir. Sonra, zann kuvvet itibariyle sınırlı olunca, bazen ona ilim adı da verilebilir. Yine hiç şüphesiz ilme de zann ismi verilebilir. Nitekim bazı müfessirler Cenab-ı Hakk'ın اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ *"Rablerine kavuşacaklarını bilenler"* (Bakara, 46) âyetini tefsir ederken, şöyle demişlerdir. Burada "zann" lafzı, iki sebepten dolayı ilme itlak edilmiştir.

a) İnsanların, çoğunun, ahiretteki bilmelerine nispetle, dünyadaki bilmelerinin, ilmin yanında zann durumunda olduğuna dikkat çekme.

b) Dünyada gerçek ilim, nerdeyse ancak, اَلَّذِينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا *"Allah'a ve Resûlü'ne iman edip, sonra da şüphe etmeyenler yok mu.."* (Hucurât, 15) âyetinde bahsi geçen nebiler ve sıddîk kullara münhasırdır.

Bil ki zan, eğer güçlü bir emareden ileri gelmişse, bu kabul edilir ve övülür. Bu ilmin çoğu hallerinin dayanağı da, zann-ı galiptir. Eğer zayıf bir emareden meydana gelmişse, bu, Cenab-ı Hakk'ın;

اِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِى مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا *"Muhakkak ki zan, gerçek karşısında bir şey ifade etmez"* (Necm, 28) ve اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ *"Muhakkak ki zannın bir kısmı, günahtır"* (Hucurât, 12) buyurduğu gibi kınanır.

22) Hayâl: Hissolunan şeyin kaybolup gitmesinden sonra, ondan geriye kalan şekilden ibarettir. Sevgilinin cemalinden, hayal olarak, uykumuzda görünen görüntü... de bu manayla alakalıdır. Hayal, bazen uykuda, bazen de uyanıkken meydana gelen şekillere denir. "Tayf" (hayal) ise, ancak uyku halinde görülen hayeller için kullanılır.

23) Bedahet: Nefiste, düşünme vasıtasıyla değil de, doğrudan meydana gelen bilgidir. Mesela; birin, ikinin yarısı olduğunu bilmen gibi..

24) Evveliyyât: Bu, bedihi olanların bizzat aynısıdır. Bu şekilde isimlendirilmelerinin sebebi şudur: Zihnin kaziyyenin mahmulünü mevduuna, başka bir şeyin aracılığı olmadan, doğrudan katmasıdır. Başka bir şeyin tavassutuyla olan şeye gelince, bu mutavassıt önce mahmuldür.

25) Reviyye: Uzunca bir tefekkürden sonra meydana gelen bilgidir. Bu "رَوَّى" (düşündü ve tefekkür etti) den alınmadır.

26) Kiyâset: Nefsin, daha faydalı olanı bulup çıkarabilmesidir. İşte bu sebepten dolayı Hz. Peygamber, اَلْكَيِّسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ *"Zeki kimse, nefsini zelil edip, ölümden sonraki hayat için çalışan kimsedir"*

buyurmuş. Çünkü, insan için, ölümden sonra ulaşacağı hayırdan daha üstün bir hayır yoktur.

27) Tecrübe (hıbre): Bu da, kendisine tecrübe yoluyla ulaşılan bilgidir. Nitekim şöyle dinilir: "خَبَرْتُهُ" (Onu sınadım, denedim, tecrübe ettim). Ebu'd-Derdâ (r.a.) da şöyle demiştir: İnsanların, tecrübelerine dayanarak (iyi kimselerin) az olduğunu haber verdiklerini gördüm... Yine bunun, Arapların "نَاقَةٌ خِبْرَةٌ" sözünden, yani "sütü bol deve" deyişinden iştikak ettiği de söylenmiştir. Buna göre haber, bilgisi bol olan şey demektir. Yine bunun Arapların "نَاقَةٌ خِبْرَةٌ" demelerinden alınmış olması da mümkündür. Yani, sütünün bol olduğu söylenmiş olan deve...

28) Re'y: Kendisinden matlubun meydana gelmesi umulan mukaddimelerin "hâtır"[32] tarafından ihata etmesidir: Bazen re'yden elde edilen hükümlere de re'y denilir. Fikre nispetle re'y, ustaya nispetle aletin durumu gibidir. Bu sebepten ötürü اياك والرأى الفطير "Ham ve çiğ görüşten sakın!" denilmiştir. Yine, "Fikri bırak, isabet edersin" denilmiştir.

29) Feraset: Bu, görünen hak ile görülmeyen ahlaka istidlal etmek (yani dıştaki şekilden içteki durumu çıkarmaktır). Cenab-ı Hak, bu yolun doğruluğuna şu âyetlerle dikkat çekmiştir:

إِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِلْمُتَوَسِّمِينَ *"Bunda, feraseti olanlar için birçok âyet* vardır" (Hicr, 75),

تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰهُمْ *"Onları yüzlerinden tanırsın"* (Bakara, 273) ve:

وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِى لَحْنِ الْقَوْلِ *"Onları sen, sözlerinin üslûbundan tanırsın"* (Muhammed, 30). Bu kelimenin iştikâkı, Arapların فَرَسَ السَّبُعُ الشَّاةَ "Vahşi hayvan, koyunu parçaladı" sözlerinden alınmıştır. Buna göre feraset, sanki bilgilerin söküp alınmasıdır. Bu da iki kısımdır.

a) Sebebi bilinmeksizin, insanın hatırında meydana gelen nev', ki bu ilhamdan ya da vahiyden bir çeşittir. Nitekim Hz. Peygamber şu sözüyle bunu kastetmiştir. إِنَّ فِي أُمَّتِي لَمُحَدَّثِينَ وَإِنَّ عُمَرَ لَمِنْهُمْ *"Muhakkak ki, ümmetim içinde ilham ile konuşanlar vardır ki, Ömer de bunlardandır."* Feraset, keza, kalbe üfleme diye de isimlendirilir.

b) Ferasetin ikinci kısmı ise, öğrenme yoluyla elde edilendir ki, bu apaçık şekillerden batini olan huylara istidlalde bulunmaktır. Ma'rifet ehli, Cenab-ı Hakk'ın: أَفَمَنْ كَانَ عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ *"Rabbinden açık bir*

32 Bkz. 19 nolu açıklama .

delil üzerinde olan ve ardınca O'ndan bir şahit gelen..." (Hûd, 17) âyetindeki beyyinenin ferasetin birinci kısmına dahil olduğunu; bununsa rûh cevherinin seçkinliğine işaret olduğunu; şahidin ise, ikinci kısım feraset olduğunu, ki bunun da şekillerle iç durumlara istidlalde bulunmak olduğunu söylemişlerdir.

DOKUZUNCU MESELE: **Allah'ın "Muallim" Olduğu Söylenebilir mi?**

Cenab-ı Hakk'ın وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا *"Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti"* (Bakara, 31); لَا عِلْمَ لَنَا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا *"Bizim, senin bize öğrettiğinden başka hiçbir ilmimiz yoktur"* (Bakara, 32) Ve: اَلرَّحْمٰنُ * عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ *"Rahman, öğretti Kur'an'ı* (Rahman, 1-2) âyetleri, Cenab-ı Hakk'ın muallim olarak isimlendirilmesini gerektirmez. Çünkü bu lafızda, Allah'a ıtlak edilmesi caiz olmayacak tarzda, karşılıklı öğrenme ve öğretme manası vardır. Bu da, ta'limi ve telkini sanat haline getiren kimse, yani öğretmendir. Ders veren kimseye de mutlak olarak muallim denilmez, hatta muallimlere bir vasiyet edilse, bu vasiyete müderris dahil olmaz. İşte bunun gibi Alllah'a, ancak kayıtlanarak "muallim" denilebilir. Bu karşılıklı öğrenme ve öğretme olmasaydı, bu kelimenin Cenab-ı Hakk'a ıtlakı güzel olurdu. Bundan da öte, ancak O'nun için kullanılması vâcip olurdu. Çünkü muallim, başkasında ilmi meydana getiren demektir ki, buna da Allah'tan başka kimsenin gücü yetmez.

قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَآ اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَآ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ ﴿٣٢﴾ قَالَ يَآ اٰدَمُ اَنْبِئْهُمْ بِاَسْمَآئِهِمْ فَلَمَّآ اَنْبَاَهُمْ بِاَسْمَآئِهِمْ قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ اِنِّيٓ اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿٣٣﴾

"(Melekler) de: 'Seni tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka bizim hiçbir bilgimiz yok. Çünkü (her şeyi) hakkıyla bilen hüküm ve hikmet sahibi şüphesiz ki sensin sen' demişlerdi. Allah Teâlâ: 'Ey Âdem, onları adları ile kendilerine haber ver' deyip de o da onları isimleriyle söyleyiverince (şöyle) dedi: Size demedim mi ki göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ben bilirim. Neyi açıklarsanız, neyi gizlemişseniz ben onların hepsini bilirim" (Bakara, 32-33).

Meleklerin, *"Orada fesat çıkaracak kimseler mi yaratacaksın"* (Bakara, 31) diyerek, isyan ettiklerini ileri sürenler, meleklerin bunu sormakta hata ettiklerini anlayınca, *"Seni tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka bizim hiçbir bilgimiz yok"* diyerek, hatalarından dönüp tevbekâr olduklarını ve özür dilediklerini söylemişlerdir.

Meleklerin günah işleyebileceklerini kabul etmeyenler ise bu hususta iki görüş belirtmişlerdir:

a) Onlar bu sözü, acizliklerini itiraf etmek ve sordukları şeyi bilmediklerini kabul etme tarzında söylemişlerdir. Bu böyledir, çünkü melekler, "Biz ancak senin bize öğrettiklerini biliriz. Bize öğretmediğin zaman biz nasıl bilebiliriz?" demek istemişlerdir.

b) Melekler: أَتَجْعَلُ فِيهَا *"Orada yaratacak mısın?"* demişlerdir. Çünkü Cenab-ı Hak, onlara, bu durumu bildirince, sanki onlar bununla şöyle demek istemişlerdir: Ey Rabbimiz sen bize o insanların yeryüzünde, fesat çıkaracaklarını ve kan dökeceklerini bildirmiştin. İşte bundan dolayı sana "O yeryüzünde orayı ifsat edecek kimseleri mi yaratacaksın?" diyoruz. Bu isimlere gelince, sen bunların keyfiyetini bize bildirmedin. Biz nasıl bilebiliriz?

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İlimler Allah Teâlâ'nın Mahlûkudur**

Âlimlerimiz Hak Teâlâ'nın; "لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا" buyruğunu bilgilerin Allah'ın mahluku olduğuna delil getirmişlerdir. Mu'tezile ise: "Bu âyetten maksat, 'Cenab-ı Allah'ın öğretmesi ve deliller ikame etmesi dışında bizim için bir bilgi yoktur' manasınadır" demişlerdir. Buna şöyle cevap veririz: "Tesvidin başkasında siyahlığı meydana getirmeden ibaret olması gibi, ta'lim de başkasında ilmi meydana getirmeden ibarettir. Ta'lim, eğer şartlar müsait olur, engeller ortadan kalkarsa, kendisine ilmin terettüb ettiği şeyi ifade etmekten ibarettir. Bu sebepten ötürü de "عَلَّمْتُهُ فَمَا تَعَلَّمَ" (Ben ona öğrettim fakat o öğrenmedi) denilir. İlmin dayandığı şey ise delili ortaya koymaktır. Allah Teâlâ da işte bunu yapmıştır" denilemez. Çünkü biz diyoruz ki ilmin meydana gelmesinde müessir olan, bizzat delilin kendisi değil, aksine delili değerlendirmektir. Onu değerlendirmek ise kulun fiilidir. Bu nedenle ilmin meydana gelmesi Allah'ın öğretmesi ile olmaz. Bir de bu Cenâb-ı Hakk'ın لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا *"Bizim, senin bize öğrettiğinden başka hiçbir ilmimiz yoktur"* âyeti ile tezat teşkil eder.

İKİNCİ MESELE: **Falcılıkla Gayb Bilinemez**

Müslümanlar, bu âyeti, Allah'ın öğretmesi dışında, gaybı bilmeye imkân olmadığına ve gayba yıldızlar ilmi (astroloji), kehanet ve müneccimlik ile ulaşmanın mümkün olamayacağına delil getirmişlerdir. Bunun bir benzeri de Cenab-ı Allah'ın, وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ *"Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır. Onları ancak Allah bilir"* (En'am, 59) âyeti ile, عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا * إِلَّا مَنِ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ *"O (Allah) bütün gaybı bilendir. Gaybına kimseyi muttali kılmaz. Ancak beğenip seçtiği bir peygamber müstesna.."* (Cin, 26-27) âyetidir.

Bir müneccim, Mu'tezile'ye şöyle diyebilir: "Ta'limi, delil ikame etmek diye açıkladığına göre, bence, yıldızların hareketleri bu âlemdeki çeşitli durumları göstermek üzere Allah'ın yarattığı birer delildirler. Ben bu hareketlerle, bu durumlara istidlal ettiğimde, bu da Allah'ın ta'limi ile olmuş olur." Yine şöyle de denebilir: Melekler gaybı bilmekten aciz olunca, bizler haydi haydi bilemeyiz.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Alîm Vasfının Mânâsı**

"Alîm", ilim hususunda tam bir mübalağa ifade eden sıfatlardandır. Tam bir mübalağa ise, ancak bütün bilinecek şeyleri çepeçevre kuşatma esnasında mümkün olur. Böyle olan ise sadece Cenab-ı Allah'tır. Bu sebeple mutlak alîm şüphesiz sadece O'dur. Binaenaleyh Cenab-ı Allah, hasr ifade ederek *"Alîm ve hakîm olan şüphesiz ki sensin sen"* (Bakara, 32) buyurmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Hakîm Vasfının Manası**

"Hakîm" iki türlü kullanılır:

1) Âlim manasına gelir, buna göre de Allah'ın zâtî sıfatlarından olur. Bu manada, "Allah Teâlâ ezelde hakîm idi" deriz.

2) Bu, "Hiçkimsenin itiraz edemeyeceği bir şeyi yapmış olan" manasınadır. Buna göre, hakîm, Cenab-ı Allah'ın fiili sıfatlarından olur. Dolayısı ile, bu manada biz, "o ezelde hakîm idi" diyemeyiz. âyetteki Hakîm'den bu ikinci mananın murat edilmiş olması doğruya en yakın olandır. Aksi halde tekrar yapılmış olur. Bu izaha göre melekler sanki şöyle demişlerdir: "Sen her malumatı bilensin. Hz. Âdem'e öğretmen de mümkündür ve sen bu işinde hakîmsin, isabetlisin." İbn Abbas'tan, meleklerin Allah'ı "Hakîm" diye tavsif etmekten, Allah'ın Hz. Âdem (a.s.)'i yerde halife kılması ile ilgili hükmü kastettikleri rivayet edilmiştir.

BEŞİNCİ MESELE: **Hak Teâlâ Eşyayı Yoklukları Sırasında da Bilir**

Cenab-ı hak, Hz. Âdem (a.s.)'e her şeyin ismini meleklere haber vermesini emredince, o da onlara bunu haber verdi. Hz. Âdem onlara eşyanın ismini haber verince, Allah Teâlâ bu esnada meleklere: "Ben size dememiş miydim ki, göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ben bilirim" buyurdu. Bu gaybdan maksad, Allah'ın Hz. Âdem'in yaratılışından önce de onun çeşitli hallerini bilmesidir. Bu da Hak Teâlâ'nın, eşya meydana gelmeden önce eşyayı bildiğine delalet eder. Yine bu, "Allah eşyayı ancak meydana gelirken bilir" şeklindeki Hişam b. Hakem'in görüşünün batıl olduğunu gösterir. Şayet "İman ilimdir" denirse, buna göre Cenab-ı Hakk'ın: يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ *"Onlar gayba iman ederler"* âyeti kulun da gaybı bildiğini gösterir. Öyleyse Cenab-ı Hak, burada nasıl اِنِّي اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ben bilirim"* demiştir. Allah Teâlâ, bu âyette gaybı bilmenin ancak kendisine has olup başkasının bundan uzak olduğunu bildirmiştir. Bunun cevabı "اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ" âyetinin tefsirinde geçmişti.

Meleklerin Gizlediği Husus

Allah Teâlâ'nın وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ *"Neyi açıklar ve neyi gizlerseniz ben onların hepsini bilirim"* âyetine gelince, bununla ilgili birkaç husus vardır:

a) Şa'bi'nin İbn Abbas ve İbn Mes'ud (r.a.)'dan rivayet ettiğine göre Cenâb-ı Hak "اَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ" ile meleklerin اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا *"Orada fesat çıkaracak, kimseler mi yaratacaksın"* şeklindeki sözlerini, وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ "neyi gizlerseniz" ifadesi ile de İblis'in kendi kendine kibri ve Hz. Âdem'e secde etmemeyi telkin edişini kastetmiştir.

b) Allah "اِنِّي اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ" buyruğu ile "gayb olan şeyleri, zahiren faydasız gibi görünen gizli esrarı bilirim. Ancak gizli sırları bildiğim için onların yaratılmasında fayda olduğunu da bilirim" demiştir.

c) Hak Teâlâ, Hz. Âdem (a.s.)'i yaratınca melekler onu acaib bir yaratık olarak görüp, "Allah ne dilerse dilesin; Rabbimiz kendi katında bizden daha kıymetli mahluk yaratmayacaktır" demişlerdir. İşte meleklerin içlerinden geçirdikleri (gizledikleri) şey budur. Bu sözü kendi aralarında birbirlerine gizlice söyleyip, birbirlerine açtıkları halde, başkalarından saklamış olmaları mümkündür. Böylece tek bir fiil ile hem açıklama hem gizleme işi yapılmış olur.

d) Bu feylesofların görüşüdür. Onlara göre beş durum vardır. Çünkü bir şey ya sırf hayır, ya sırf şer veya karışık olur. Karışık olunca da ya iki taraf denk olur, ya hayır galip olur, yahut da şer tarafı galip olur. Hikmet, sırf hayrın yaratılmasını gerektirir. Hayır tarafı galip gelen şeyin yaratılması da hikmet gereğidir. Çünkü az bir şerden ötürü çok hayrı bırakmak çok şer olur. Buna göre melekler "fesat çıkarma ve kan dökme"den bahsetmişlerdir ki, bu insanoğlundan sadır olacak bütün hayırlara nispetle az bir şer olarak kalır.

Buna göre Cenab-ı Allah'ın "إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ" âyetinin manası "Ben, onların (insanların) hayırlarının şerlerinden çok olacağını bilirim" demektir. Bu sebeple Allah Teâlâ'nın hikmeti insanın yaratılmasını gerektirmiştir.

ALTINCI MESELE: Kulun İlâhî Huzurda Olduğunu Bilip Günahı Bırakması

Bu âyette çok büyük bir korku ve çok büyük bir sevinç vesilesi vardır. Korku şudur: Cenab-ı Hakk'a kalplerin hiçbir hali gizli değildir. Bu sebeple insanın, içini temiz tutup yalnız Hâlik muttali olurken günahını bırakmaz iken, insanlar muttali olur diye günahı terketme huyunda olmaması gerekir.

1) Adiyy b. Hatim, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir:

يُؤْتَى بِنَاسٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُؤْمَرُ بِهِمْ إِلَى الْجَنَّةِ حَتَّى إِذَا دَنَوْا مِنْهَا وَوَجَدُوا رَائِحَتَهَا وَنَظَرُوا إِلَى قُصُورِهَا وَإِلَى مَا أَعَدَّ اللهُ لِأَهْلِهَا نُودُوا أَنْ اِصْرِفُوهُمْ عَنْهَا لَا نَصِيبَ لَهُمْ فِيهَا فَيَرْجِعُونَ عَنْهَا بِحَسْرَةٍ مَا رَجَعَ أَحَدٌ بِمِثْلِهَا وَيَقُولُونَ يَا رَبَّنَا لَوْ أَدْخَلْتَنَا النَّارَ قَبْلَ أَنْ تُرِيَنَا مَا رَأَيْتَنَا مِنْ ثَوَابِكَ وَمَا أَعْدَدْتَ فِيهَا لِأَوْلِيَائِكَ كَانَ أَهْوَنَ عَلَيْنَا. فَنُودُوا ذَاكَ أَرَدْتُ لَكُمْ كُنْتُمْ إِذَا خَلَوْتُمْ بَارَزْتُمُونِي بِالْعَظَائِمِ وَإِذَا لَقِيتُمُ النَّاسَ لَقِيتُمُوهُمْ بِالْمَحَبَّةِ مُخْبِتِينَ تُرَاؤُنَ النَّاسَ بِخِلَافِ مَا تُضْمِرُونَ عَلَيْهِ فِي قُلُوبِكُمْ هَبْتُمُ النَّاسَ وَلَمْ تَهَابُونِي أَجْلَلْتُمُ النَّاسَ وَلَمْ تُجِلُّونِي تَرَكْتُمُ الْمَعَاصِيَ لِلنَّاسِ وَلَمْ تَتْرُكُوهَا لِأَجْلِي كُنْتُ أَهْوَنَ النَّاظِرِينَ عَلَيْكُمْ فَالْيَوْمَ أُذِيقُكُمْ أَلِيمَ عَذَابِي مَعَ مَا حَرَمْتُكُمْ مِنَ النَّعِيمِ

"Kıyamet günü bazı insanlar getirilir ve cennete götürülmeleri emrolunur. Onlar cennete yaklaşırlar, cennetin kokularını almaya, köşkleri ve Allah'ın cennetlikler için hazırladığı nimetleri, görmeye başladıklarında, onlar için şöyle nida edilir: "Onları oradan geri çevirin. Onların cennetten nasipleri yoktur." Bunun üzerine onlar cennetten, hiç kimsenin benzeri bir şekilde dönmediği bir pişmanlıkla oradan dönerler ve şöyle derler: "Ya Rabbi!

Dostların için cennette hazırladığın şeyleri ve mükafaatları bize göstermeden bizi cehenneme soksaydın, bu bize daha kolay olurdu." Bunun üzerine onlara: "Siz bana, yalnız kaldığınızda büyük cürümlerle mukabele ediyordunuz; insanlarla karşılaştığınızda, onları sevgiyle karşılıyor ve kalplerinizde gizlediğinizin aksine, insanlara gösteriş olsun diye tevazu göstererek, insanlardan korkuyor, ama benden korkmuyordunuz; onları tebcil ediyor, ama beni tebcil etmiyordunuz; onlar için günahları bırakıyor, benden ötürü bırakmıyordunuz; halbuki nazarınızda sizi gözetleyenlerin en ehemmiyetsizi ben idim. Bugün, ben size haram kıldığım nimetlerin çetin azabını böylece tattırmayı istedim."

2) Süleyman b. Ali, Humeyd et-Tavil'e "Bana nasihat et" demişti. O da "Eğer sen, O'nun seni gördüğünü bile bile, tek başına olduğun zaman Allah'a isyan edersen, büyük bir işe cüret etmiş olursun. Eğer O'nun seni görmediğini sanarak tek başına kaldığında isyan eder, (günah işlersen) Allah'ı inkar etmiş olursun" dedi.

3) Hâtem el-Esam şöyle demiştir: "Kendini üç şeyden temiz tut. Bir şeyi azalarınla yaptığında Allah'ın sana baktığını hatırla, bir şey söylediğinde Allah'ın seni dinlediğini hatırla ve zahiren bir şey yapmadığın halde kalbinden bir şeyler geçirdiğinde Allah'ın onları bildiğini hatırla. Çünkü O; اِنَّنِى مَعَكُمَا اَسْمَعُ وَاَرٰى *"Şüphesiz ben sizlerle beraberim, işitir ve görürüm* (Taha, 46) buyurmuştur.

4) Hiç kimse Allah'ın hikmetinin sırlarına muttali olamaz. Meleklerin aklı insanın fesât çıkarıp kan dökeceğine takıldı da, insanı hakir görmeye başladılar. Yine onların aklı, İblis'in taatine takıldı da onu gözlerinde büyüttüler. Ama gaybları bilen Cenab-ı Hak, insanların, fesat çıkarsalar ve kan dökseler de, bunun peşisıra رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا *"Ey Rabbimiz biz kendimize zulmettik"* (A'raf, 23) diyeceklerini; İblis'in ise, her ne kadar o anda itaatte bulunuyor ise de, daha sonra; اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ *"Ben, o Âdem'den daha hayırlıyım"* (A'raf, 12) diyeceğini biliyordu. Akla ve akıllıya yakışan, sadece gördüklerine güvenmemesi ve devamlı bir korku, bir endişe içerisinde olmasıdır. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın: "اِنِّى اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" ifadesinin manası şudur:

"Ben zahiri ve batını, olanı ve olacağı bilirim. Sizin şimdi itaatkâr olarak gördüğünüz varlığın, ileride kâfir olacağını ve benim huzurumdan uzak kalacağını; şimdi fasık ve benden uzak olarak gördüğünüz insanın gelecekte hizmetime yakın olanlardan olacağını ben bilirim." Buna göre

mahlukatın cehalet perdelerinden tamamen sıyrılması, acziyet örtülerini yırtması kolay değildir. Çünkü onlar, Cenab-ı Hakk'ın ilminden hiçbir şeyi ihata edemezler. Sonra Hak Teâlâ insanın kulluğunun tamlığını, gökte oturanları içinde ibadetçe en ileri olan İblis'in küfrünün tamlığını ortaya koymak, böylece de hiç kimsenin ibadetine mağrur olmamasını ve eşyayı bilmeyi Yaratıcı'nın hikmetine bırakmalarını, ne kalb ile ne dil ile O'nun yaptıkları ve yarattıklarına itirazda bulunmamaları için, gaybı ancak kendisinin bildiğini, meleklerin bunu bilmekten aciz olduklarını kesin bir ifade ile beyan etmiştir.

Meleklerin Hz. Âdem'e Secde Etmeleri

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوٓا إِلَّآ إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴿٣٤﴾

"Hani meleklere 'Âdem'e (yani onun şahsında Allah'a) secde edin' buyurduk da İblis'ten başka bütün melekler secde ettiler. O ise dayatıp kibirlendi. (Zaten) o kâfirlerden idi" (Bakara, 34).

Bu, bütün Hz. Âdem'e şamil olan nimetlerin dördüncüsüdür. Bu da şudur: Cenab-ı Hak, babamız Âdem'i meleklerin secdegâhı kılmıştır. Bu böyledir. Çünkü Cenab-ı Hak, ilk önce Hz. Âdem'in hilafete tahsis edildiğini, peşinden ona çok ilim verildiğini, daha sonra da derecesine meleklerin yetişemediği bir ilim mertebesine ulaşmış olduğundan bahsetmiştir. Şu anda ise, Âdem'in meleklerin secdegâhı olduğundan söz etmiştir. Burada birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE: **Secde Emri Hz. Âdem'in Nihaî Yaratılışından Öncedir**

Cenâb-ı Hakk'ın secdeyi emretmesi, *"Ben topraktan bir beşer yaratacağım; onu tamamlayıp, içine ruhumdan üfürdüğüm zaman, onun için derhal secdeye kapanacaksınız"* (Sad, 70-71) âyetinin deliliyle, Hz. Âdem'in yaratılışının tesviyesinden önce meydana gelmişti.

Bu âyetin zâhiri, Hz. Âdem diri iken meleklerin secdegâhı olduğunu gösterir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın "فَقَعُوا" sözündeki "fâ" harfi, takibiyyet ifade eder. Bu takdire göre, isimleri öğretme ve bu hususta meleklerle

yapılan münazara, Hz. Âdem'in meleklerin secdegâhı olmasından sonra meydana gelmiştir.

İKİNCİ MESELE: **Secdeden Murat İbadet Değil Teşriftir**

Bütün Müslümanlar, bu secdenin ibadet olmadığında ittifak etmişlerdir. Çünkü başkasına ibadet secdesi küfürdür. Küfür de emredilmez.

Sonra Müslümanlar, üç görüş üzere, ihtilafa düştüler.

Âdem, Bir Nev'i Kıble Olabilir

1) Bu secde Allah için olmuştur. Hz. Âdem ise, sanki bir kıble olmuştur. Âlimlerden bazıları, bu görüşü iki yönden tenkit ederler:

a) "صَلَّيْتُ لِلْقِبْلَةِ" (Kıble için namaz kıldım) denilmez, tam aksine "صَلَّيْتُ اِلَى الْقِبْلَةِ" (Kıbleye (müteveccihen) namaz kıldım) denilir. Şayet Hz. Âdem, bu secdenin kıblesi olmuş olsaydı, o zaman "اسْجُدُوا اِلٰى اٰدَمَ" denilmesi gerekirdi. Emir böyle değil de "اسْجُدُوا لِاٰدَمَ" şeklinde olunca, Hz. Âdem'in kıble olmadığını anlamış oluruz.

b) İblis, اَرَاَيْتَكَ هٰذَا الَّذِى كَرَّمْتَ عَلَىَّ *"Benden şerefli kıldığın bu mahlûk kim oluyormuş bana söyle"* (İsra, 62) demiştir.

Yani, Hz. Âdem'in kendisine secde edilmesi, onun secde edenden daha yüksek mertebede olduğunu gösterir. Eğer Hz. Âdem kıble olsaydı, Hz. Muhammed'in Kâbe'ye karşı namaz kılmış olması ve Kâbe'ye karşı namaz kılmış olmasının da Kâbe'nin Hz. Muhammed'den üstün olmasını gerektirmediği deliliyle, bu yüksek mertebe meydana gelmezdi. Birinciye şu şekilde cevap veririz. "صَلَّيْتُ اِلَى الْقِبْلَةِ" denilmesi caiz olduğu gibi, "صَلَّيْتُ لِلْقِبْلَةِ" denilmesi de caizdir. Bunun delili Kur'an ve şiirdir. Kur'an'dan olan delili, Cenab-ı Hakk'ın اَقِمِ الصَّلٰوةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ *"Güneşin kaymasından... namaz kıl"* (İsra, 78) ifadesidir. Namaz, güneşin kayması için değil de, Allah içindir. Bu caiz olunca, namaz kıble için değil de Allah için olduğu halde, "صَلَّيْتُ لِلْقِبْلَةِ" denilmesi niçin caiz olmasın? Şiirden delile gelince, bu Hassan'ın şu beytidir:

مَا كُنْتُ أَعْرِفُ أَنَّ الْأَمْرَ مُنْصَرِفٌ عَنْ هَاشِمٍ ثُمَّ مِنْهَا عَنْ أَبِي حَسَنٍ
أَلَيْسَ أَوَّلَ مَنْ صَلَّى لِقِبْلَتِكُمْ وَأَعْرَفَ النَّاسِ بِالْقُرْآنِ وَالسُّنَنِ

"Ben, işin (hilafet)in Beni Haşim'den, onlardan da Hasan'ın babası (Hz. Ali)'nin elinden gideceğini hiç düşünmemiş, aklıma getirmemiştim. O, (Hz. Ali) sizin kıblenize yönelerek namaz kılanların ilki ve insanların, Kur'an ve sünneti en iyi bileni değil mi, (miydi)?"

Şairin "صَلَّى لِقِبْلَتِكُمْ" sözü, bizim maksadımıza bir delildir.

İkinciye ise şu şekilde cevap veririz: İblis, Cenab-ı Hakk'ın Hz. Âdem'i kendisinden üstün tutmasından şikayet etmiştir. Biz bu üstün tutmanın, sırf kendisine secde edilmiş olması sebebiyle olduğunu kabul etmiyoruz. Belki de, bu üstünlük başka sebeplerden dolayı olmuştur. Birinci görüş hakkında söylenenler bundan ibarettir.

Bu Secde Selam Mahiyetinde Olabilir

2) Bu secde, meleklerden ona bir selam gibi Hz. Âdem'i ta'zim ve tahiyye için olmak üzere, Hz. Âdem'e yapılmıştır. Müslümanların birbirlerine selam vermesi gibi, geçmiş ümmetler de bunu yapıyorlardı. Katade, Cenab-ı Hakk'ın وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا *"Ve onun için secdelere kapandılar"* (Yusuf, 100) âyeti hakkında, o zaman insanların birbirlerine selamı, secde etmek şeklindeydi" der.

Yine Suheyb'den rivayet edildiğine göre, Muaz Yemen'den geldiği zaman, Hz. Peygamber'e secdeye kapanmış, bunun üzerine Hz. Peygamber ona, bunun ne olduğunu sorunca, o şöyle cevap vermiştir. "Yahudiler büyüklerine ve âlimlerine secde ediyorlar. Hristiyanların da papaz ye patriklerine secde ettiklerini gördüm. Onlara, 'bu nedir' dediğimde bana, 'bu peygamberlerin selamıdır,' diye cevap verdiler." Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.): "Onlar peygamberlerine iftira etmişler" buyurmuştur.

Süfyan es-Sevri, Semmak b. Hani'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: Caselik, Hz. Ali'nin huzuruna girdi ve ona secde etmek istedi. Bunun üzerine Hz. Ali, "Bana secde etme, Allah'a secde et" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de:

لَوْ أَمَرْتُ اَحَدًا اَنْ يَسْجُدَ لِغَيْرِ اللهِ لَأَمَرْتُ الْمَرْأَةَ اَنْ تَسْجُدَ لِزَوْجِهَا لِعِظَمِ حَقِّهِ عَلَيْهَا

"Eğer bir kimseye Allah'tan başkasına secde etmesini emretseydim, üzerinde hakkı çok olduğu için kadına, kocasına secde etmesini emrederdim." buyurmuştur.

Secdeden Maksat İnkiyad Olabilir

3) Secde, Arapça'da inkiyad ve boyun eğmek manasına gelir. Nitekim şair تَرَى الْأَكَمَ فِيهَا سُجَّدًا لِلْحَوَافِرِ "Orada tepelerin, atların ayaklarına secde ettiğini görürsün," yani bu küçük dağların atın ayaklarına boyun eğdiğini görürsün demiştir. Cenab-ı Hakk'ın: وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ *"Ot ve ağaç Allah'a secde ederler"* (Rahman, 6) âyeti de bu manayadır.

Bil ki birinci görüş zayıftır. Çünkü bu kıssadan maksat, Hz. Âdem (a.s.)'in büyüklüğünün izahıdır. Onu sırf kıble kılmak, onun şanının büyüklüğünü ifade etmez. Üçüncü görüş de zayıftır.

Şüphesiz şeriat örfünde secde, alnı yere koymadan ibarettir. Bu sebeple dilin özünde de böyle olması gerekir. Çünkü aslolan, değişiklik olmamasıdır. Şayet "Secde ibadettir, Allah'tan başkasına ibadet de caiz değildir" denilirse, deriz ki: Biz secdenin ibadet olduğunu kabul etmiyoruz. Bunun izahı şudur: Bazen bir hareket, -ıstılah olan bir söz gibi- ona verilen mana itibarı ile anlam kazanır. Bunu şu durum açıklar: Birimizin başkasına ayağa kalkması, sözle ifade edilen saygıyı ifade eder. Bu ancak örf ile olur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, bazı zamanlar insanın kapanıp alnını yere koyması, ibadet olmasa da, bir çeşit saygıyı ifade eder. Bu böyle olunca, meleklerin, Hz. Âdem'in üstünlüğünü ve değerini ortaya koymak için Allah'a ubûdiyette bulunmaları imkânsız değildir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İblis'in Melek Olup Olmadığı**

Âlimler İblis'in meleklerden olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bir kısım kelamcılar ve bilhassa Mu'tezile, onun meleklerden olmadığını, çoğu fakihler ise İblis'in onlardan olduğunu söylemişlerdir. Birinciler birçok bakımdan görüşlerine delil getirmişlerdir.

1) O, cinlerdendir. Bu sebeple meleklerden olamaz. Biz onun cinlerden olduğunu söylüyoruz, çünkü Cenab-ı Hak Kehf Sûresi'nde: إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ *"İblis müstesna (o secde etmedi). O zaten cinlerden idi"* (Kehf, 50) buyurmuştur.

"İblis'in cinlerden olduğu sabit olunca meleklerden olmaması gerekir. Çünkü cin, meleklerden farklı bir cinstir" diyenler vardır. Bu görüş zayıftır. Zira "cin" lafzı örtünme, gizlenme manasına gelen "ictinan" lafzından alınmıştır. Bu sebepten ötürü, ana rahmindeki yavru da gizli olduğu için "cenin" diye adlandırılmıştır. Kalkana, koruyup gizleyici olduğu için "cünne, bahçeye ağaçlarla kaplı olduğu için "cenne"; deliliğe, aklı örttüğü için "cünûn" denilmiştir. Bu sabit olduğuna göre, melekler de gözlerden gizli olduğu için, dilin gereği olarak onlara "cin" denilmiş olması gerekir.

Bu kadar izahın, maksadı ortaya koyamayacağı sabit olduğu için biz deriz ki Allah Teâlâ'nın: *"Hatırla o günü ki (Allah) onların hepsini mahşerde toplayacak, sonra meleklere: 'Bunlar size mi tapıyorlardı?' diyecek. (Melekler de): 'Seni (ortakdan) tenzih ederiz. Bizim yârimiz onlar değil, sensin.*

Doğrusu, onlar cinlere tapıyorlardı' diyecekler" (Sebe, 40-41) *âyetinden* dolayı İblis'in cinlerden olduğu belli olunca meleklerden olmaması gerekir.

Bu âyet cin ile melek arasındaki farkı açıkça göstermektedir.

Eğer "Biz, İblis'in cinlerden olduğunu kabul etmiyoruz, Cenab-ı Hakk'ın كَانَ مِنَ الْجِنِّ *"O cinlerden idi"* âyetinden maksadın "O cennet ehlinden idi" şeklinde olması niçin caiz olmasın? Nitekim İbn Mes'ud (r.a.)'dan "كَانَ مِنَ الْجِنِّ" âyetini كَانَ خَازِنَ الْجَنَّةِ "O cennetin bekçisi idi" şeklinde tefsir ettiği rivayet edilmiştir" denilirse, deriz ki: "Biz bunu kabul ederiz. Ancak Allah'ın "كَانَ مِنَ الْجِنِّ" âyetinden maksadın, "cinlerden oldu" şeklinde olması niçin caiz olmasın. Nitekim "وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ" âyeti de "o kâfirlerden oldu" şeklinde tefsir edilmiştir. Yine senin söylediğin şeylerin, İblis'in cinlerden olduğuna delalet ettiğini kabul edelim. Ama, "İblis'in cinlerden oluşunun, meleklerden biri olmasına aykırı olduğunu" niçin söylüyorsun?

Yine sizin âyetten getirdiğiniz deliliniz, bir diğer âyetle çatışmaktadır.

O da: وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا *"Onlar O'nunla (Allah ile) cinler arasında bir neseb (soy) uydurdular"* (Sâffât, 158) âyetidir. Bu, böyledir. Çünkü Kureyşliler: "Melekler Allah'ın kızlarıdır" dediler. Bu âyet, meleğin cin diye isimlendirileceğine delalet etmektedir.

Buna cevâbımız şudur: "كَانَ مِنَ الْجِنِّ" ifâdesinden maksadın, "كَانَ خَازِنَ الْجَنَّةِ" şeklinde olması mümkün değildir. Çünkü Cenab-ı Hakk'ın "إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ" âyeti, İblis'in cinni olduğu için Âdem'e secde etmediğini ihsas eder. Cennetin bekçisi olmasının, onun secdeyi terk etmiş olmasının sebebi olması mümkün değildir. Bunu, Cenâb-ı Hakk'ın "كَانَ مِنَ الْجِنِّ" sözü de geçersiz kılar. Ayrıca deriz ki, "كَانَ مِنَ الْجِنِّ" ifâdesini "كَانَ خَازِنَ الْجَنَّةِ" mânasında anlamak, âyetin zahirinin hilafınadır. Buna, ancak zaruret halinde başvurulur. "وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا" âyetine gelince, biz deriz ki, kâfirlerden bir kısmı, meleklerle Allah arasında bir neseb kurdukları gibi, cinler için de böyle bir yakınlık tesis etmişlerdir. Yine biz, meleğin, dilin gereği olarak, cin diye adlandırılacağını açıklamıştık. Ne var ki, cin lafzı, örfte melekten başka olan bir varlık için kullanılmıştır. Nitekim "الدَّابَّة" lafzı, kelimenin aslı itibariyle her hareket eden, kımıldayan canlıyı içine alır. Ne var ki bu kelime örfte ancak, hareket eden canlılardan bir kısmına tahsis edilmiştir. Bu âyet, kelimenin aslına zikrettiğimiz âyet ise, hadis olan örfe hamledilir.

2) İblis'in zürriyeti vardır, meleklerinse zürriyeti yoktur. Biz İblis'in zürriyeti olduğunu söyledik; çünkü Cenab-ı Hak onun niteliği hakkında:

أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي *"Onu ve onun zürriyetini benden başka dostlar mı ediniyorsunuz?"* (Kehf, 50) buyurmuştur. Bu âyet İblis'in bir zürriyeti olduğu hususunda sarih bir hüküm ifade eder.

Biz meleklerin zürriyeti olmadığını söyledik, çünkü zürriyet, ancak erkek ve dişiden meydana gelir. Melekler arasında ise, dişi yoktur. Çünkü Cenab-ı Hak: *"O müşrikler, Rahman'ın kulları olan melekleri kız addettiler. Onlar, meleklerin yaratılışına şahit mi oldular? Onların şehadetleri yazılacaktır"* (Zuhruf, 19) buyurmuş, melekler hakkında dişilikle hükmedenleri yadırgamıştır. Dişilik ortadan kalkınca, şüphesiz üreyip çoğalma ortadan kalkar; bu ortadan kalkınca da, zürriyet olmamış olur.

3) Yukarıda izahı geçtiği üzere, melekler masumdurlar, İblis ise böyle değildir. Bu sebeple meleklerden olmaması gerekir.

4) İblis, ateşten yaratılmıştır. Meleklerse böyle değildir. Biz İblis'in ateşten yaratıldığını söyledik, zira Cenab-ı Hak İblis'ten onun; خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ *"Beni ateşten yarattın"* (A'raf, 12) dediğini nakletmiştir.

Yine, o cinlerden idi, çünkü Cenab-ı Hak, "كَانَ مِنَ الْجِنِّ" buyurmuştur. Cinler de ateşten yaratılmıştır, çünkü Cenab-ı Hak:

وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ *"Cânnı da, daha önce çok zehirleyici bir ateşten yarattık"* (Hicr, 27).

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ * وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ *"O, insanı çömlek gibi kupkuru bir balçıktan yarattı. Cânnı da yalın bir ateşten yarattı"* (Rahman, 14-15) buyurmuştur. Melekler ise, ateşten değil, nurdan yaratılmışlardır.

Bir de Zühri'nin Urve'den, Urve'nin Hz. Aişe'den, O'nun da Hz. Peygamber'den rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

خُلِقَتِ الْمَلَائِكَةُ مِنْ نُورٍ وَخُلِقَ الْجَانُّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ *"Melekler nurdan yaratıldı; 'cânn' ise dumansız bir yalımdan yaratılmıştır."*

Bir diğer husus da, meleklerin rûhâni varlıklar olduğu reddolunmayacak kadar meşhur bir hakikattir.

"Meleklerin rûhânî varlıklar olarak adlandırılması, onlar rüzgardan veya ruhtan yaratıldığı içindir" denilmiştir.

5) Melekler elçilerdir. Çünkü Cenâb-ı Hak, جَاعِلِ الْمَلٰئِكَةِ رُسُلًا *"Melekleri elçiler kılan..."* (Fatır, 1) buyurmuştur. Allah'ın elçileri ise ma'sumdurlar. Çünkü Cenab-ı Hak, اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ *"Allah, risaletini koyduğu yeri*

en iyi bilendir" (En'am, 124) buyurmuştur. İblis böyle olmadığı için, onun meleklerden olmaması gerekir.

İblis'in Meleklerden Olduğunu Söyleyenler

İblis'in meleklerden olduğunu söyleyenler iki şeyle ihticacda bulunmuşlardır:

1) Cenab-ı Hak İblis'i meleklerden istisna etmiştir. İstisna ise, istisna olmasaydı hükme dahil olacak olan ya da olması doğru olan şeyin dışarda bırakılmasını ifade eder. Bu da, İblis'in meleklerden olmasını gerektirir." İsitsnâ-i munkatı', Arapça'da meşhurdur denilmez. Nitekim Cenab-ı Hak;

"Hani İbrahim babasına ve kavmine şöyle demişti: Ben sizin taptıklarınızdan uzağım; beni yaratan Allah müstesna..." (Zuhruf, 26-27);

"Onlar orada ne bir boş söz, ne de günaha sokucu bir şey işitmez. Yalnız, 'selam, selam' diye bir söz duyarlar" (Vakıa, 25-26).

"Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyiniz.. Karşılıklı rızaya dayanan bir ticaret olması müstesna" (Nisa, 29) ve:

"Bir mü'min diğer bir mü'mini, hataen olmadıkça, öldürmez" (Nisa, 92) buyurmuştur.

Yine, İblis, binlerce melek arasında tek bir cinnî idi. Böylece Cenab-ı Hakk'ın "فَسَجَدُوا" ifadesinde, melekler İblis'e tağlib edilerek zikredilmiştir. Sonra o, onlardan, bir kimsenin istisna edilmesi gibi istisna edilmiştir.

Çünkü biz diyoruz ki, bu iki vecihten her biri aslın hilafınadır; buna ancak zaruret esnasında başvurulur.

İblis'in meleklerden olmadığı hususunda zikrettiğiniz deliller, ancak umumi şeylere dayanır. Eğer biz onu meleklerden sayarsak, sizin umumi delillerinizin tahsis edilmesi gerekir. Eğer onun meleklerden olmadığını söylersek, o zaman istisnayı istisnay-ı munkatı'a hamletmemiz gerekir. Allah'ın kitabında umumi şeylerin tahsis edilmesinin, istisnayı istisnay-ı munkatı'a hamletmekten daha fazla olduğu bilinen bir gerçektir. Buna göre, bizim görüşümüz daha evlâdır. İstisna: "الثُّنَى" - "es-sünâ" ve "الصَّرْفُ" - "es-sarfu" lâfızlarından iştikak etmiştir. Sarfın manası ise, ancak şu şekilde gerçekleşir: Şayet sarf (çevirme, men etme) olmasaydı, o şey hükme dahil olurdu. Bir şey başkasının cinsine dahil olamaz. Bu sebeple burada istisnanın manasının gerçekleşmesi imkânsız olur.

"İblis, melekler içinde tek bir cinnî varlık idi" sözüne gelince, biz deriz ki: "Çoğun hükmünü aza vermek, ancak o az olan şey nazar-ı dikkate alınmayıp kendisine iltifat edilmediği zaman olur. Ama o az şey, olayın en büyük kısmını oluşturur da, olay da ancak o tek şey ile meydana gelirse, başkasının hükmünü ona vermek caiz olmaz.

2) Onlar şöyle demişlerdir: Şayet İblis meleklerden olmasaydı, Cenab-ı Hakk'ın "وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا" buyruğu o İblis'i içine almamış olurdu. Eğer onu içine almamış olsaydı, onun secde etmemesinin bir diretme, büyüklenme ve günah olması imkânsız olur, zemme ve ikaba müstehak olmazdı. Bu durumlar mevcut olduğuna göre, hitabın onu da içine aldığını anlamış oluruz. Bu hitap onu, o ancak meleklerden olduğu zaman içine alır.

Yine şöyle de denilemez: "O, her ne kadar meleklerden değil idiyse de, ancak o meleklerle beraber yaratılmış, onlarla çok uzun süre bulunmuş olduğu için, bu hitab onu da kapsamıştır? Yine, şöyle denilmesi niçin caiz olmasın? "Her ne kadar İblis, bu emre dahil olmasa dahi, Allah ona başka bir lafızla secde etmesini emretmiştir. Bu da, Cenab-ı Hakk'ın:

"Sana emrettiğimde, secde etmekten seni alıkoyan neydi?" (A'raf, 12) âyetinin deliliyle, Kur'an'da hikaye naklettiği şeydir.

Çünkü biz şöyle diyoruz: Birincinin cevabı: Uzun süre bir arada bulunmak, sizin zikrettiğiniz şeyi gerektirmez. Bu sebepten ötürü, biz usul-i fıkıhta, "İki sınıf arasında şiddetli bir birlikte bulunma olmakla beraber, o erkeklere hitab dişileri içine almaz; bunun aksi de böyledir" dedik. Yine, meleklerle İblis'in bir arada bulunmalarının şiddetli oluşu da böyledir. Bu lanetin sadece İblis'e hasredilmiş olması imkânsız olmayınca, bunun meleklere hasredilmesi nasıl imkânsız olur?

İkincinin cevabı şudur: Hükmün bir vasfa dayanması, o vasfın o hükmün illeti olduğunu gösterir. Cenab-ı Hak, "اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ" (Diretti ve büyüklendi) ifadesini; "وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ" ifadesinin peşinden getirince (Bakara, 34) bu takib işi bu diretmenin ancak emre muhalefet sebebiyle olduğunu, başka bir emre muhalefet sebebiyle olmadığını hissettirir. Her iki taraf hakkında söyleyeceklerim bundan ibarettir. Allah, işlerin hakikatlerini en iyi bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Meleklerle İnsanlardan Hangisi Efdaldir?**

Bizim Ehl-i Sünnet âlimlerimizden bir cemaat, Allah'ın meleklere, Hz. Âdem'e secde etmelerini emretmiş olmasını, Hz. Âdem'in meleklerden

daha üstün olduğuna delil getirmişlerdir. Biz, bu meseleyi burada zikretmeyi uygun görerek, şöyle diyoruz:

Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğu "Peygamberler meleklerden üstündür" demişlerdir. Mu'tezile de, tam aksine meleklerin peygamberlerden üstün olduğunu söylemiştir ki, Şîa'nın çoğunluğunun görüşü de budur. Bu görüş sünnî kelamcılardan Kadî Ebu Bekr el-Bakıllânî ile, bizim fakihlerimizden olan Ebu Abdillah el Halimî'nin de tercihidir. Biz her iki tarafın sözlerinin özetini zikredeceğiz.

Meleklerin insanlardan üstün olduğunu söyleyenlere gelince, onlar birçok şeyi delil getirmişlerdir:

1) Cenab-ı Hakk'ın: وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ * يُسَبِّحُونَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ *"Onun huzurundaki varlıklar, (melekler) O'na ibadet etmekten kaçınmazlar, yorulmazlar da. Onlar, usanmaksızın gece gündüz Allah'ı tesbih ederler"* (Enbiya, 19-20) âyetidir. Bu âyetle iki yönden istidlal edilir:

a) Buradaki "indiyyet" (katında, huzurunda bulunma)'den maksat, yer ve cihet bakımından bir indiyyet değildir; çünkü bu, Allah için imkânsızdır. Bu indiyyet, yakınlık ve şeref indiyyetidir. Bu âyet, meleklerin sıfatı hakkında varid olunca, biz bu tür yakınlaşma ve şerefin, başkaları için değil, melekler için olduğunu anlamış olduk.

Birisi şöyle diyebilir: "Cenab-ı Hak, bu indiyyeti, ahirette mü'minlerin her bir ferdi için de bildirmiştir. O da, فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ *"Hak meclisinde, muktedir* ve *kudreti yüce olanın katındadırlar"* (Kâmer, 55) âyetidir. Dünya hususunda ise, Hz. Peygamber, Cenab-ı Hak'tan şunu nakletmiştir. اَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ لِأَجْلِي *"Ben, benim için kalpleri mahzun ve mükedder olan kullarımın yanındayım."* Bu, daha fazla ta'zimi gerektirir. Çünkü bu hadis, Cenab-ı Hakk'ın, kalpleri mahzun ve mükedder olanların yanında olduğunu gösteriyor. Halbuki, onların âyetten getirdikleri delil ise, meleklerin Allah yanında olduğunu gösterir. Şüphesiz, Allah'ın kulun yanında olması, kulun Allah yanında olmasından daha fazla ta'zimi ifade eder.

b) âyette, Cenab-ı Hak, meleklerin kibirlenmemesi ile meleklerden başkalarının da kibirlenmemesi gerektiğine hüccet zikretmiştir. Şayet beşer meleklerden daha üstün olsaydı, bu delil getirme işi tam olmazdı. Çünkü padişah, etbaının kendisine itaatlerinin vâcip olduğunu ikrar etmelerini istediğinde, "Melikler bile bana itaat etmekten kibirlenmezler. Bu miskinler de kim oluyor ki bana itaat etmiyorlar" der.

Özet olarak diyebiliriz ki bu istidlâlin, ancak en güçlünün en zayıfa delil getirilmesi ile tamamlandığı malumdur.

Birisi şöyle diyebilir: Meleklerin, insandan daha güçlü kuvvetli olduğunda münakaşa edilemez. Bu istidlalin tamamlanması için bu kadar farklılık yeter. Çünkü Cenab-ı Hak sanki "Melekler çok güçlü, gök ve yer cisimlerine hakim ihtiyarlık ile hastalıktan emin ve çok uzun ömürlü olmalarına rağmen, bir an olsun Allah'a kulluğu bırakmıyorlar. Halbuki insanoğlu son derece güçsüz olmasına, hastalık, ihtiyarlık ve çeşitli afetlere hemen düşmesine karşılık Allah'a baş kaldırmaması daha uygundur. İşte bu kadar farklılık istidlalin doğru olmasında yeterlidir. Böyle bir farklılığın varlığında da şüphe yoktur. Ancak münakaşa, sevabın çokluğu manasına olan üstünlük meselesindedir. O halde daha niçin "Bu istidlal, ancak meleklerin sevabı insanınkinden daha fazla olursa doğru olur. Akla ilk gelen bizim söylediğimiz olduğu için sizin söylediğinize bir delil gerekir" dediniz?

2) Meleklerin insandan üstün olduğunu söyleyen bu kimseler şöyle demişlerdir: Meleklerin ibadetleri insanlarınkinden daha zordur. Bu sebeple onların ibadetleri, insanın ibadetinden daha sevablı olur. Biz meleklerin ibadetlerinin daha zor olduğunu birkaç hususa binaen söyledik.

a) Meleklerin isyana temayülleri daha güçlüdür. Bundan dolayı onların itaatleri daha zordur. Biz, meleklerin isyana temayüllerinin daha güçlü olduğunu söyledik. Çünkü afetlerden selim ve her türlü ihtiyaçtan müstağni olan bir kul, nimetlere ve onların lezzetine, ihtiyaçlar içinde kıvranandan daha meyyal olur. Çünkü o Mevlasına ibadete yönelmeye ve O'na sığınma hususunda daha kararsız gibidir. İşte bu sebepten ötürü Cenab-ı Hak:

"Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız Allah'a has kılarak ve muhlisler olarak Allah'a dua ederler. Fakat biz onları selametle karaya çıkarınca hemen Allah'a şirk koşanlardan olurlar" (Ankebut, 65) buyurmuştur.

Herkesin malumudur ki melekler göklerde otururlar. Gökler ise, bahçeler, bostanlar, gezinti ve istirahat yerleridir. Onlar hastalıktan ve fakirlikten emindirler. Sonra, yaratıldıklarından beri onlar için her türlü nimet sebepleri tastamam bulunmasına rağmen ibadetle meşguldürler, huşu içindedirler. Allah'tan korkarlar, onlar bir nevi mahpus durumunda, cennetlerin nimet ve lezzetlerine iltifat etmeyen, aksine Allah için çok meşakkatli taatlere yönelmiş, çok şiddetli korku ve dehşet içinde olmakla

nitelenmiştirler. Sanki insanoğlundan hiç kimse, uzun asırlar şöyle dursun, bir gün dahi bu şekilde durmaya güç yetiremez. Bunu Hz. Âdem (a.s.)'in kıssası teyid eder. Çünkü Cenab-ı Hak, Hz. Âdem'i: وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا *"Siz O (cennetten) dilediğiniz gibi bol bol yiyiniz"* (Bakara, 35) buyurarak onu, cennetin her tarafında serbest bırakmış, sonra bir tek ağacı ona yasak etmiştir. Fakat o nefsine hakim olamamış, şerre düşüvermiştir. İşte bu, meleklerin itaatinin insanınkinden daha güç olduğuna delalet eder.

b) Mükellefin bir ibadet çeşidinden, başka bir çeşide geçmesi adeta bir bahçeden diğer bir bahçeye geçmek gibidir. Aynı ibadet çeşidine devam etmek ise meşakkati ve bıkkınlığı doğurur. İşte bu sebepten dolayı, yazılan kitablar bölümlere ve kısımlara ayrılmıştır. Yine aynı sebepten Allah'ın kitabı da sûrelere, hiziblere, aşırlara ve ahmaslara (beş cüzlük kısımlara) ayrılmıştır. Sonra meleklerin her biri de: *"Usanmaksızın gece gündüz Allah'ı tesbih ederler"* (Enbiya, 20) ve: *"Biziz o saf saf dizilenler mutlaka biz. Biziz o tesbih edenler de mutlak biz"* (Saffat, 165-166) âyetlerinde olduğu gibi tek bir ibadete devam ediyor, başka çeşide geçmiyorlar. Bu böyle olunca onların ibadetleri de son derece güç olur. İbadetlerinin güçlüğü ortaya çıkınca, o ibadetlerin de en üstün sayılması gerekir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.) اَفْضَلُ الْأَعْمَالِ اَحْمَزُهَا *"Amellerin en faziletlisi en zor (yani en meşakkatli) olanıdır"* buyurmuştur. Hz. Aişe (r.a.) de: "Senin sevabın, yorgunluğuna göredir" demiştir. Kıyas da bu neticeyi verir. Çünkü kul, Mevlasının rızasını daha çok elde etmek için ne zaman güç şeyleri yüklenirse, bu ta'zime ve takdime daha layık olur.

Bu iki izaha göre birisi şöyle diyebilir: Farzet ki meleklerin meşakkatleri daha çok. Buna dayanarak, onların sevablarının daha çok olmasının gerektiğini niçin söylüyorsunuz? Çünkü biz, bu zamanda bazı sufiler görüyoruz ki, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in bile yüklenmediği güçlük ve zorlukları mücahede (nefsi ıslah) yolunda yükleniyorlar. Yine biliyoruz ki Hz. Peygamber (s.a.s.), bunları yapanlardan ve benzerlerinden daha üstündür. Hatta Hint abid, zahit ve ruhbanlarından, Allah için tevazu etme hususunda, benzeri hiçbir peygamber veya veliden nakledilmeyen meşakkatli ve yorucu şeyleri yüklenenlerin olduğu anlatılmıştır. Anlatılmıştır ama, biz yine de onların kâfir olduklarına hükmediyoruz. Böylece biz ibadette meşakkatin çokluğunun sevabın çok olmasını gerektirmediğini anlamış olduk.

Bunun hakikati şudur: Mükafaatın çok olması ancak sebeplere ve niyetlere dayanır. Belki de zahiren görülen fiillerden iki mükellefin eşit olarak

yaptıkları bir fiilden ötürü biri daha çok sevab alırken diğeri ona göre daha az sevab alıyor. Çünkü onlardan birinin ihlası diğerininkinden daha güçlü ve daha fazladır. Bu durumda ibadetin çok ve güç olması, sevab bakımından bir farklılığı gerektirmez.

Ayrıca biz meleklerin ibadetlerinin daha meşakkatli olduğunu kabul etmiyoruz. Sonra, onun birinci maddede iddia ettiği, göklerin temiz bahçeler olmasına gelince, biz deriz ki: Bunu kabul ediyoruz, ancak temiz yerlerde ibadet etmenin, aynı ibadeti daha düşük yerlerde yapmaktan daha zor olduğunu niçin söylüyorsunuz? Bu hususta en çok söylenebilecek şey şudur: İnsan için bazen nimet sebepleri âmâde olur ve buna rağmen onun bu nimetlerden geri durması çok güçtür. Ancak bu husus, insanoğlunun başında belâ (imtihan) sebeplerinin toplanmış olması durumu ile tezat teşkil eder. Sonra o insanlar, bu belâ sebepleri başlarında olmasına rağmen, Allah'ın hükmüne razı olurlar ve bu belâ ve âfetler onları Allah'a boyun eğmekten ve O'na kulluğa devamdan alıkoymaz. Bu ise kullukta daha ileri bir derecedir. Bu böyledir, çünkü hizmetçi ve kölelerin kalpleri, hizmetlerine karşılık elde ettikleri nimet ve refaha göre hoşnut olur. Onlardan ihlasın zirvesinde olanlar hariç hiçbiri, bu güçlükler karşısında hizmette sabırlı olamaz. Bu görüşte olanların söylediklerinin aksi, daha evlâdır. Onun, "bir çeşit ibâdete devam etmek zordur" sözüne gelince, biz deriz ki, bu başka bir vecihle çatışır ki, o da şudur: Onlar bir çeşit ibâdeti alışkanlık haline getirdiklerinde, âdet beşinci bir huydur, denildiği üzere, aksini yapmaya muktedir olamayacakları şeye mecbur edilmiş gibi olurlar. Böylece ibadetin bu nevi, onlara son derece kolay olur. İşte bundan ötürü Hz. Peygamber (s.a.s), oruçta visâlden (iftar etmeden birbiri ardınca oruç tutmaktan nehyederek, أَفْضَلُ الصَّوْمِ صَوْمُ دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ *"Orucun en faziletlisi, Dâvud (a.s.)'un orucudur"*[33] ki, bu bir gün oruç tutup bir gün yemektir.

3) Onlar şöyle demişlerdir: Meleklerin ibadetleri daha devamlıdır, bu sebeple onların daha üstün olmaları gerekir. Meleklerin ibadetlerinin daha devamlı olduğunu ise, Cenab-ı Hakk'ın: يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ *"Usanmaksızın, gece ve gündüz Allah'ı tesbih ederler"* (Enbiya, 20) âyetidir. Buna göre, şayet onların ömürleri insanların ömürlerine eşit olsaydı, onların taatları daha devamlı ve daha fazla olurdu. Nasıl böyle olmasın ki, meleklerin

33 **Tirmizi,** Savm, 57 (3/141),

sıfatları konusunda açıklandığı gibi, her beşerin ömrü meleklerin ömrüne nispetle bir hiç mesabesindedir.

Melekler Gece Gündüz Tesbih Ederken Elçilik Görevini Nasıl Yaparlar?

Bu âyet hakkında birkaç sual bulunmaktadır:

Şuabu'l-İman'da Abdullah İbn el-Haris İbn Nevfel'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ka'b'a, "Cenab-ı Hakk'ın:

"Usanmaksızın, gece ve gündüz Allah'ı tesbih ederler" (Enbiya, 20) ve: *"Melekleri elçileri kılan..."* (Fatır, 1) âyetleri hakkında ne dersin? Bu risalet, onların tesbihatta bulunmalarına mani olmaz mı? Yine:

أُولٰئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللهِ وَالْمَلٰئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ *"İşte, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti ancak bunlar üzerinedir"* (Bakara, 161) âyeti hakkında ne dersin? Onlar, tesbihatla meşgul olurlarken, lanetle nasıl meşgul olacaklar?" dedim de, Ka'bu'l-Ahbar cevap vererek şöyle dedi:

"Onların tesbihat yapmaları bizim için nefes almak gibidir. Nasıl ki bizim nefes almamız konuşmamızı engellemiyorsa, onların tesbihatla meşgul olmaları da diğer amellerine mani olmaz." Ben de derim ki, birisi şöyle diyebilir: Nefes alıp vermek, konuşmaya mani olmaz. Çünkü nefes alıp verme aletiyle konuşma aleti aynı değildir. Ama, lanetle, tesbih konuşma nevindendirler. Bu sebeple aynı alette birleşmeleri imkânsızdır.

Birinci Cevap: Allah'ın melekler için, bir kısmıyla tesbihatta bulunacakları, diğer bir kısmıyla da Allah'ın düşmanlarına lanette bulunacakları birçok dil yaratmasında uzak görülecek ne var ki?

İkinci Cevap: Lanet etmek, kovmak ve uzaklaştırmaktır. Tesbihat ise, Allah'ı övgüye dalmaktır. Şüphesiz, Allah'ı övmek, Allah hakkında Allah'a yakışmayacak şeylere inanan kimseleri uzaklaştırmayı gerektirir. Bu sebeple de lanet, tesbihatın levazımından olmuş olur.

Üçüncü Cevap: Cenab-ı Hakk'ın "لَا يَفْتُرُونَ" (Usanmazlar) sözüdür. Bunun manası, "onlar tesbihatta bulunmayı, Allah'a yakışan vakitlerde eda etmeye azmetmekten usanmazlar" demektir. Nitekim, "falanca cemaate çok müdavimdir, ondan ayrılmaz" denilir. Bununla, onun devamlı cemaate devam etmesi kastedilmez. Bununla ancak, onun devamlı olarak, namazını, vaktinde cemaatle eda etmeye sürekli bir azim içinde olduğu murat edilmiştir. Onların ibadetlerinin daha devamlı olduğu sabit olunca, onların

daha üstün olmaları gerekir. Birinci gerekçeye gelince, bu da, daha devamlı olan, meşakkatli olur; meşakkatli olan da, ikinci hüccette izah edildiği gibi, daha üstün olur.

İkinci Gerekçe: Hz. Peygamber (s.a.s): أَفْضَلُ الْعِبَادِ مَنْ طَالَ عُمْرُهُ وَحَسُنَ عَمَلُهُ *"Kullarımın en üstünü, ömrü uzun, ameli güzel olanıdır"*[34] buyurmuştur. Melekler (a.s.) kulların en uzun ömürlüsü ve en güzel amel işleyenleridir; bu sebeple onların, kulların en üstünü olmaları gerekir. Bir de Hz. Peygamber (s.a.s.), الشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِي فِي أُمَّتِهِ *"Kavminin içinde bulunan şeyh (pir-i fani), ümmetinin arasındaki peygamber gibidir"* buyurmuştur. Bu ifade, meleklerin beşer arasındaki durumlarının, ümmetleri içindeki peygamberlerin durumuna benzediğini gösterir. Bu da meleklerin insanlardan üstün olmasını gerektirir. Birisi, şöyle diyebilir: Hz. Nuh (a.s.), Lokman (a.s.), Hızır (a.s.), Hz. Muhammed (s.a.s.)'den daha uzun ömürlü idiler. Bu sebeple onların, Hz. Muhammed (s.a.s.)'den daha üstün olmaları gerekir ki, bu ise ittifakla yanlıştır. Bu sebeple, bu iddiada bulunanların iddiaları da batıl olur. Yine ümmet içerisinde, peygamberden daha uzun ömürlü ve ondan daha gayretli kimseler olduğunu görüyoruz. Halbuki o, derece bakımından peygamberden, Arş ile yer arasındaki uzaklık kadar aşağı mertebededir.

Bu hususta sözün özü, açıkladığımız şu hususdur: Sevabın çokluğu ancak sebeplere ve niyetlere raci olan işlerden ileri gelir. Bu sebeple, az bir taatın çok sevab kazandıracak bir tarzda insandan vuku bulması; çok taatın da, az sevaba müstehak olacak bir biçimde meydana gelmesi mümkündür.

Meleklerin İbadette İleri Derecede Olmaları

4) Melekler, ibadetin her çeşidinde yarışanların en önde gelenleridir. Dini hasletlerden hiçbir haslet bulunmaz ki, onda imam ve onun öncüsü olmasınlar. Bundan da öte onlar, dini yolları inşa eden ve onaranlardır. İbadette öncelik bir nevi üstünlük ve bir nevi ta'zimdir. Birisi, icma sebebiyledir. İkincisi, Cenab-ı Hakk'ın: وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولٰئِكَ الْمُقَرَّبُونَ *"Hayır yarışında en önde olanlar, (orada da) en öndedirler. İşte onlar, Allah'a ençok yaklaştırılmış olanlardır"* (Vakıa 10-11) âyetleridir. Üçüncüsü ise, Hz. Peygamber'in "مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ اَجْرُهَا وَاَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kim güzel bir adet ihdas ederse, o şahıs kendine ait sevabı aldığı gibi kıyamet gününe kadar onunla amel edecek olanların ecirlerinden bir mislini de alır"*[35] ha-

34 **Tirmizi,** Zühd 21, 22 (4/565-566); **Dârimî,** Rikâk, 30 (2/308).

35 **İbn Mace,** Mukaddime, 14, (1/74).

disidir. İşte bunlar, beşer yaratılmadan önce işlemiş oldukları fiiller sebebiyle hak kazandıkları sevapla birlikte, peygamberler için hasıl olan her türlü sevabın melekler için hasıl olmasını gerektirir.

Birisi şöyle diyebilir: Bu, Hz. Âdem (a.s.)'in Hz. Muhammed (s.a.s)'den daha üstün olmasını gerektirir. Çünkü Hz. Âdem (a.s) beşer içinde, Allah'a ibadet etmeyi ve kâfirleri Allah'ın yoluna davet etmeyi ilk defa koyandır. Bu, husus icma ile batıl olunca onların meleklerin üstünlüğüne dair sözleri de batıl olur. Yine, bu hususta sözün özü, yukarıda açıkladığımızdır. O da şudur: Sevabın çokluğu niyete raci olan bir işe göredir. Bu sebeple, sonra olanın niyetinin daha temiz olması, böylece de öncekinin hak kazandığından daha fazla sevaba hak kazanmış olması mümkündür.

Meleklerin Elçiliği

5) Resûl ümmetten daha üstündür. O halde melekler, peygamberlerden de üstündür. Meleklerin, peygamberlerin elçisi olmasına gelince bu, Cenab-ı Hakk'ın: عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوٰى *"Onu, kuvveti pek çetin olan öğretmiştir"* (Necm, 5) ve: نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمِينُ * عَلٰى قَلْبِكَ *"Onu senin kalbine ruhu'l-emin indirmiştir"* (Şuara, 193-194) âyetlerinde bahsettiği hususdur. Resûllerin ümmetlerinden daha üstün olmasına gelince, bu, beşerden olan nebilerin ümmetlerinden daha üstün olmalarına kıyas iledir. Burada da böyledir. Gerçi örfte, hükümdar, halkın işleri hakkında hükmetsin ve işlerini yürütsün diye büyük bir topluluğa birisini gönderdiğinde, bu elçi o topluluktan daha kıymetli olabilir. Ama, birisini birisine gönderdiğinde bu elçi, bazen kendisine gönderildiği kimseden daha kıymetli olmayabilir. "Nitekim hükümdar tebasından birini mühim bir iş için vezirine gönderdiğinde, bu tebanın vezirden daha şerefli olması gerekmez." denilirse biz deriz ki:

Cibril (a.s) bütün peygamberler ve beşerden elçilerin hepsine elçi olarak gönderilmiştir. Soru soranın zikrettiği bu kanuna göre, Cibril'in onlardan daha üstün olması gerekir. Bil ki, bu delilin başka bir biçimde de ifâde edilmesi mümkündür ki, o da şudur: Melekler, Allah'ın *"Melekleri elçileri kılan..."*(Fatır, 1) âyetinin gösterdiği gibi, elçidirler. Sonra durum, şu iki şeyden birisi olur: Melek, ya başka bir meleğe elçi olarak gönderilmiştir veya beşerden olan bir nebiye gönderilmiştir. Bu iki duruma göre de melek resûl, onun ümmeti ise beşer resûllerdir. Beşerden olan resûllere gelince, bunlar resûldür, ancak onun ümmeti olan insanlar ise, elçi, resûl değildirler. Ümmeti resûl olan resûl, ümmeti böyle olmayan resûlden daha

efdaldir. Bu nedenle, meleğin, bu cihetten beşere üstünlüğü ortaya çıkmış olur. Bir de, İbrahim (a.s), Lût (a.s)'a gönderilmiş bir peygamberdir. Bu sebeple İbrahim (a.s) Lût (a.s)'tan daha şerefli olmuş olur. Mûsâ (a.s) kavmi içerisinde bulunan peygamberlerin resûlü idi. Dolayısıyla o da onlardan üstün oldu. Burada da böyledir. Birisi şöyle diyebilir. Kral elçisini bazı mıntıkalara yolladığında, bu gönderme işi bazen, o elçinin onlara hâkim olması, onların işlerini deruhte etmesi ve onlar hakkında tasarrufta bulunması için olmuş olur. Bazen de böyle olmaz. Çünkü hükümdar elçiyi onlara bu işleri yapması için değil de, bazı şeyleri onlara haber vermesi için yollamış olur. Birinci kısımdaki elçinin, kendisine gönderildiği kimselerden daha üstün olması gerekir. İkinci kısma gelince, meselenin dış görünüşüne göre, elçinin kendisine gönderildiği kimselerden daha üstün olmaması gerekir. Buna göre, birinci kısımdan hareketle, ümmetlerine gönderilen peygamberler şüphesiz ümmetlerinden daha üstündürler. Böylece peygamberlere elçi olarak gönderilen meleklerin peygamberlerden daha üstün olması meselesi ortaya çıkmış oldu?...

6) Melekler, beşerden daha muttakidirler. Bu sebeple onların beşerden daha üstün olmaları gerekir. Meleklerin daha muttaki olmalarına gelince, bu onların hatalardan olduğu gibi, hatalara meyletmekten de uzak olmaları sebebiyledir. Çünkü onların korkuları ve hatadan çekinmeleri daimidir. Zira Cenab-ı Hak; يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ *"Üstlerinde olan Rablerinden korkarlar"* (Nahl, 50) ve: وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ *"Onlar, Allah'ın haşyetinden titrerler"* (Enbiya, 28) buyurmuştur.

Korku ve tir tir titreme, günaha azmetmeye mâni olur. Peygamberlere gelince, onlar beşerin en üstünü olmalarına rağmen, onların her biri bir tür zelleden kurtulamamıştır, ve Hz. Peygamber (s.a.s) مَا مِنَّا مِنْ اَحَدٍ اِلَّا عَصَى اَوْ هُمْ بِمَعْصِيَةٍ غَيْرَ يَحْيَى ابْنِ زَكَرِيَّا عَلَيْهِمَا السَّلَامُ *"Biz peygamberlerden hiç kimse yoktur ki, Yahya İbn Zekeriyya hariç, bir zelle işlemiş veya bir hataya yeltenmiş olmasın"* buyurmuştur. Böylece meleklerin takvasının daha kuvvetli olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple de, onların beşerden daha üstün olmaları gerekir.

Zira Cenâb-ı Hak, اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ اَتْقٰيكُمْ *"Allah katında en şerefliniz, en çok muttaki olanınızdır"* (Hucurat, 13) buyurmuştur.

Şayet: Bu " اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ اَتْقٰيكُمْ " âyeti, insan oğullarına hitaptır; dolayısıyla melekleri içine almaz ve yine takva, "vikaye" kelimesinden

türemiştir. "Melekler hakkında şehvet düşünülemez, o halde takvanın melekler hakkında tahakkuk etmesi imkânsızdır" denilirse, birinciye cevabımız şu olur: Üstünlüğün takvaya dayanması, takvanın, üstünlüğün illeti olduğunu gösterir. Her ne zaman takva çok olursa, üstünlük de o nispette çok olur. İkincisine cevabımız ise şudur: Melekler hakkında şehvetin olmadığını kabul edemeyiz. Ancak, onların yemeğe ve cinsi münâsebete dair şehvetleri yoktur. Ama muayyen bir şehvetin yokluğundan, mutlak şehvetin yokluğu gerekmez. Onların, tam aksine yükselmek ve derece almak arzuları vardır. İşte bu sebepten ötürü de onlar:

"Orada, bozgunculuk edip kan dökecek kimseler mi yaratacaksın? Oysa ki, biz seni hamdinle tesbih ve takdis ediyoruz" (Bakara, 30). Cenâb-ı Allah da: *"Onlardan her kim, "Ben de Allah'tan başka tanrıyım" derse, işte onu cehennemle cezalandırırız"* (Enbiya, 29) buyurmuştur.

Birisi şöyle diyebilir: Sizin zikretmiş olduğunuz hadis, Yahya (a.s.)'nın diğer peygamberlerden daha müttaki olduğunu gösterir. Bu sebeple de onun Hz. Muhammed (s.a.s)'den daha üstün olması gerekir ki, bu ise icmâ ile batıldır. Bu sebeple de biz, takvânın fazla olmasından üstünlüğün de fazla olmasının gerekmediğini anlamış olduk. Bunun hakikati de, bizim yukarıda açıkladığımız husustur ki, o da şudur: İki insan düşünelim. Birisi, hiç günah işlemediği gibi yüz sevap kazanacağı taatte bulunmuş olsun. Diğeri ise, bir tek günah işledikten sonra bin sevap kazandıracak taat yapsın. İkinci adam yüz sevabıyla yüz ikâbı karşılar, geriye de dokuz yüz sevabı kalır. Böylece, günah işlediği halde bu ikinci adam, hiç günaha girmeyen birinci adamdan daha efdal olur.

Keza meleklerin takvâsının daha çok olduğunu da kabul etmiyoruz. Çünkü takvâ, "vikâye" kelimesinden müştaktır. İnsanoğlu hakkında isyan etmesini gerektiren sebepler daha çoktur. Bu nedenle, insanoğullarından müttakî olanların takvası, meleklerinkinden daha çok olur.

Onun, "meleklerin reis olma arzusu vardır" sözüne gelince, biz deriz ki, bu bize zarar vermez. Çünkü bu tür şehvet beşer için de söz konusudur. Ayrıca insanların, bu şehvetten başka, diğer şehvetleri de vardır; bunlar da, mideye olan düşkünlük ile cinsî münasebete olan düşkünlüktür. Bu böyle olunca, Allah'a itaat etmeye mâni olan şehvetler, insanoğlu için daha fazla olmuş olur. Bu sebeple de, insanlardan müttakî olanların takvasının daha güçlü olması gerekir.

Meleklerin Hz. İsa (a.s)'dan Efdal Olup Olmadığı

7) Cenâb-ı Hakk'ın: لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ اَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلّٰهِ وَلَا الْمَلٰئِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ *"Ne Mesih, ne de Allah'a en yakın melekler, Allah'a kul olmaktan asla kaçınamazlar"* (Nisa, 172) âyetidir. Bu âyetle şu şekilde istidlâl edilmiştir. Onun, "وَلَا الْمَلٰئِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ" ifadesi, birinciyi tekit etmek için getirilmiştir. Bu tür tekitler de, ancak, en üstün olanı zikrederek olur. Nitekim, "şu odunu taşımaya, on kişinin gücü yetmez; yüz kişinin de..." şeklinde söylenir, ama, "şu odunu on kişi taşıyamaz; bir kişi de!.." denilmez. Yine, bu âlime hizmet etmekten vezir kaçınmaz, hükümdar bile!.." denilir, ama, "bu âlime hizmet etmekten vezir kaçınmaz; kapıcılar bile!" denilmez. Birisi şöyle diyebilir: "Bu âyet, eğer bir şeye delalet ettiyse, bu da mukarreb meleklerin Mesih'e üstün olduğudur." Ancak bundan, mukarreb meleklerin, -Hz. Muhammed, Hz. Musâ, Hz. İbrahim gibi- Mesih'ten daha efdal olan zatlardan üstün olması gerekmez. Özet olarak: Eğer iddiacılar için Hz. Mesih'in bütün peygamberlerden daha üstün olduğu sabit olsaydı, onların maksatları hasıl olurdu. Ama onlar bu hususa delil getiremeyince, onların maksatları gerçekleşmez, hele hele bütün Müslümanlar, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in, Hz. İsa'dan daha üstün olduğunda ittifak etmişlerdir. Müslümanlardan hiç kimsenin de, Hz. İsa'nın, Hz. Musa ve Hz. İbrahim (a.s.)'den üstün olduklarına dair hüküm verdiğini görmedik.

Sonra, biz deriz ki, Cenab-ı Hakk'ın "وَلَا الْمَلٰئِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ" ifâdesindeki vav harfi ancak atıf vav'ıdır. Atıf vav'ı ise, mutlak cem'i ifade eder. Bu sebeple âyet ne Mesih'in ne de meleklerin kul olmaktan istinkaf etmediklerine delalet eder.

Ama, meleklerin Mesih'ten daha üstün olmasına gelince, âyet buna da delalet etmez. Onların zikrettikleri misallere gelince, biz deriz ki misal getirmek, külli ve umumi iddiaları isbat etmede yeterli değildir. Sonra bu misal, başka bir misalle çatışır. O da, birisinin şöyle demesidir: "Bu işte bana, ne Zeyd ne de Amr yardımcı olmadı." Bu ifade, Amr'ın Zeyd'den daha üstün olduğuna delalet etmez. Yine Cenab-ı Hakk'ın:

"Kurbanlıklara gerdanlık takılmış hayvanlara ve Beyt-i Haram'a doğru gelenlere..." (Maide, 2) âyeti de böyledir. Misaller değişik olunca, bu misallere istinad etmek imkânsızlaşır. Sonra işin hakikati şudur: O adam, "o odunu taşımaya, ne bir kişi ne de on kişi muktedir olamaz!" dediği zaman, biz aklen on kişinin bir kişiden daha güçlü olduğunu biliriz.

Ve şüphesiz olarak biliriz ki, ikinci ifadeden (yani "ne de on kişi" ifadesinden) maksad mübalağadır. İşte böyle bir mübalağa bulunduğunu, ancak bu yolla anlarız, yoksa mücerred lafızdan değil.

İşte burada, âyette "وَلَا الْمَلٰٓئِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ" ifâdesinden mübalağa bildirildiğini anlamamız, daha önce, meleklerin Mesih'ten efdal olduğunu bilmemiz şartına bağlıdır. Bu durumda, bu âyetle geçerli istidlal, bu delilden önce, matlubun sübutuna bağlı olur. Matlubun sübutu ise, bu âyetin ona delaletine bağlı olur. Böylece devr gerekir. Devr ise batıldır.

Biz, ifadenin bir farklılık ifade ettiğini kabul etsek bile, onun bütün derecelerde farklılık ifade ettiğini kabul edemeyiz. Tam aksine, bu ifade bazı derecelerde bir farklılık ifade eder. Bunun izahı şudur: "Şu âlime hizmet etmekten, ne kadı ne de hükümdar istinkâf eder!..." denildiğinde, bu, hükümdarın bazı hususlarda kadıdan daha mükemmel olduğunu ifade eder ki, bu da kudret, kuvvet, isti'la ve saltanat gibi sıfatlardır. Bu onun, kadıdan ilim, zühd ve Allah'a itaat bakımından üstün olduğuna delalet etmez. Bunun böyle olduğu sabit olunca, bunun gereği ile hükmederiz. Çünkü melek kudret ve güç bakımından, insandan daha üstündür. Çünkü Cibril (a.s.) Lût kavminin şehirlerini yerlerinden söküp atmıştı. İnsan ise, buna güç yetiremez. O halde, daha ne diye meleğin, Allah'a kulluğu, itaatinin fazlalığı sebebiyle, sevab bakımından beşerden daha üstün olduğunu söylediniz?

Bu hakikatin tamamı şudur: Bu meselede hakkında ihtilaf edilen üstünlük, sevabın çokluğudur. Sevabın çokluğu ise, ancak kulluk ile meydana gelir. Kulluk da son derece tevazu ve boyun eğmeden ibarettir. Kulun, Allah'a son derece muti olmakla nitelendirilmiş olması, onun Allah'a kul olmaktan istinkâf etmesine kesinlikle uygun ve de münasib olmaz; aksine ona zıt ve münafi olur. Bu söz açık seçik olunca, Allah'ın sözünü yukardaki manaya, yani her yönden üstün olduğu anlamına hamletmek, o âyeti gayesinin dışına çıkarmak olur. Kişinin üstün bir güçle büyük bir hükümranlıkla vasıflandırılması, onun isyanına ve kulluğu terketmesine uygun bir haldir. Mesela Hristiyanlar, Hz. İsa'nın ölüleri dirilttiğini, anadan doğma körleri ve alaca hastalığını iyileştirdiğini görünce, onu, bu denli kudretinden dolayı kulluk vasfından tecrid ettiler. İşte bundan dolayı da Cenab-ı Hak: "Şüphesiz İsa, bu kudretinden dolayı bana kulluktan kaçınmaz; bundan da öte kuvvet, kudret, güç ve göklerle yerler âlemine hükümran olma bakımından ondan daha üstün olan mukarreb melekler de bana ibadetten, istinkâf etmezler." buyurmuştur.

İşte bu izaha göre, âyetin delalet vechi şu şekilde sıralanır. Melek, kuvvet ve güç bakımından beşerden üstündür, fakat bu meleğin sevabın çokluğu bakımından da beşerden daha üstün olduğuna kesinlikle delalet etmez.

Veya şöyle denilebilir: Hristiyanlar, Hz. İsa'nın ilah olduğunu iddia ettiler, çünkü o, babasız meydana gelmişti. Bunun üzerine Hristiyanlara,

"Melek ne baba ne de anneden meydana gelmiştir. Bu sebeple onlar, Hz. İsa'dan daha enteresandırlar. Ne var ki onlar bile, Allah'a kulluk etmekten istinkâf etmezler" denilmiştir.

Eğer, "ayette kastedilenin, İsa (a.s.) ile melekler arasında, güç ve kuvvet bakımından değil, kulluk bakımından bir farklılığın bulunduğuna delalet eden bir husus bulunmaktadır. Bu böyledir, çünkü Cenab-ı Allah onları 'mukarreb' diye nitelemiştir. Allah'a yakınlık ise, ne mekan ne de cihet itibariyledir, aksine derece ve mertebe bakımındandır. Cenab-ı Hak, onları burada 'mukarreb' olarak vasfettiğinde, burada kastedilenin güç ve kudret bakımından değil de, üstünlük dereceleri bakımından Mesih ile melekler arasında bir üstünlüğün bulunduğunu anlamış oluyoruz" denilirse, cevaben deriz ki: Senin bu sualden maksadın, "Allah-u Teâla'nın melekleri mukarreb olarak vasfetmesi, Mesih'in böyle olmamasını gerektirir" demek ise, bu batıldır. Çünkü bir şeyi, hususen zikretmek, başkası dışında sadece ona delalet etmez. (Hükmün, başkasına da şamil olmasına mani değildir).

Eğer senin maksadın, "Allah-u Teâlâ onları mukarreb olarak vasıflandırdığında, burada bir farklılığın bulunması gerekir" demek ise, bu da batıldır; çünkü, başka hususlardan birbirlerinden farklı olmakla beraber, taat hususunda Allah'a yakın olma vasfında her ikisinin de müşterek olması ihtimal dahilindedir. Ki bu durumda maksat, bu başka hususlardaki farklılığı açıklamak olmuş olur. Bir başka sual: Diyoruz ki, biz, âyetin gerektirdiğine göre, Hz. İsa'nın, üstünlük bakımından melekler cemaatinden aşağı mertebede olduğunu kabul ediyoruz; siz, üstünlük bakımından onun her bir melekten aşağı mertebede olduğunu niye söylediniz?

Bir başka soru daha: Belki de Cenab-ı Hak bu hitabı, meleklerin beşerden daha üstün olduğuna inanan bir kavme yöneltip de, sözü onların inançlarına göre getirmiş olabilir. Nitekim: وَهُوَ اَهْوَنُ عَلَيْهِ *"Sonradan tekrar yaratmak O'na daha kolaydır"* (Rûm, 27) âyetinde olduğu gibi..

Hz. Âdem ve Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Meleklerden Efdal Olup Olmadığı

8) Cenab-ı Hakk'ın, İblis'ten naklederek söylediği şu âyet:

"Rabbiniz sizi bu ağaçtan, ancak iki melek veya ebedi yaşayanlardan olacağınız için, men etti" (A'raf, 20). Şayet Hz. Âdem ve Havva, meleklerin insandan daha üstün olduğunu bilmemiş olsaydı, ne İblis'in onları bu sözle, kandırması mümkün olurdu, ne de onların buna aldanmaları..

Bir kimse, çıkıp da: "İblis'in bu sözü hüccet olmaz ve şu da denilemez. Hz. Âdem bu sözün doğruluğuna inanmıştı; aksi halde aldanmazdı. O halde Hz. Âdem'in inanması bir hüccettir..." diyebilir. Buna karşı biz deriz ki; belki Hz. Âdem, ya peygamberler hakkında caiz olan bir zelleden dolayı veya o zaman henüz peygamber olmadığından, bu hususta hata etmiştir. Ve yine farzet ki, İblis'in sözü hüccet olsun!.. Fakat Hz. Âdem, bu zellesinden önce peygamber değildi. Bu durum, o zamanda meleklerin ondan üstün olmuş olmasından, peygamber olmuş olduğu zamanda da üstün olmasını gerektirmez.

Yine farzet ki âyet, bazı arzu edilen hususlarda meleklerin insanlardan üstün olduğuna delalet ediyor. Öyleyse sen niçin, "Bu âyet meleklerin sevab bakımından insanlardan üstün olduğuna delalet eder" dedin? Çünkü, meleklerin kudret ve güç, güzellik ve cemal, yaratılış bakımından mevcut olan bulanıklıklardan ari, saf ve temiz olma bakımından insanlardan üstün olduğunda bir anlaşmazlık söz konusu değildir. Zira melekler nurlardan, Hz. Âdem de topraktan yaratılmıştı. Belki Âdem (a.s.) o meleklerden sevabının çokluğu bakımından üstün ise de, o bu saydığımız hususlarda meleklere denk olmayı arzuladı. İşte İblis'in aldatması da bu yönden oldu. Aynı şekilde, اِلَّا اَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ *"Ancak, iki melek olacağınız için"* âyetinden maksadın, "ancak iki melek şekline dönüşeceğiniz için" demek olması da muhtemeldir. O zaman sizin istidlaliniz doğru olur.

Yine âyetten maksadın, buradaki nehyin meleklerle Hz. Âdem ile Havva'nın dışında ebedi yaşayacak kimselere has olmasını ifade etmek olması muhtemeldir. Bu, içimizden birisinin bir başkasına "Seni şu işten ancak falanca olman durumunda nehyediyorum" demesi gibidir. Bu ifadeden anlaşılan mana şudur: "Burada nehyedilen kimse sen değil de başkasıdır." Dolayısıyla bunu söyleyen kimse o şahsın, değişerek falanca şahıs haline gelmesini kastetmemiştir. İblis'in maksadı, Hz. Âdem ile Havva'ya şüphe vermek olduğu için, en kuvvetli şüphe verme şekli de onlara o ağaçtan nehyolunmadıkları, nehyolunanların onlardan başkaları olduğu vehmini vermek olmuştur.

Yine farzet ki âyet meleğin Hz. Âdem'den daha üstün olduğuna delalet ediyor. O halde sen niçin bu âyetin, meleğin Hz. Muhammed (s.a.s.)'den de daha üstün olduğuna delalet ettiğini söyledin? Onlar Hz. Muhammed'den üstün olamaz, çünkü Müslümanlar Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Hz. Âdem (a.s.)'den daha üstün olduğu hususunda icmâ' etmişlerdir. Meleğin

kendisinden üstün oldukları Hz. Âdem (a.s.)'den üstünlükleri, Hz. Âdem (a.s.)'den üstün (efdal) olan Hz. Muhammed (s.a.s.)'den efdal olmalarını gerektirmez.

Meleklerin Üstünlüğü Mutlak Olmayıp Kayıtlıdır

9) Cenab-ı Hakk'ın: *"De ki: 'Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımda' demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size melek olduğumu da söylemiyorum"* (En'am, 50) buyurmuştur. Biri çıkıp şöyle diyebilir: Bu âyetten muradın, "Ben size, ilmin çokluğu ve kudretin fazlalığı hususunda bir melek olduğumu söylemiyorum" şeklinde olması muhtemeldir. Bu ihtimalin doğruluğuna birçok şey delalet eder:

a) Kâfirler, Hz. Peygamber (s.a.s.)'den göğe yükselme, dağları yerinden oynatma ve büyük servetler yığma gibi ağır işler istemişlerdi. Bunları yapmak ise ancak çok ilim ve fazla güçle mümkün olur.

b) Allah'ın قُلْ لَا اَقُولُ لَكُمْ عِنْدِى خَزَائِنُ اللهِ *"De ki: Ben size Allah'ın hazineleri benim yanımdadır"* (En'am, 50) demiyorum âyeti. Bu âyet, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, kendisinin her şeye kadir olmadığını itiraf etmesini gösterir. *"Ben gaybı da bilmiyorum"* sözü, onun her şeyi bilmediğini itiraf ettiğine de delalet eder.

"Size, melek olduğumu da söylemiyorum" âyetinin manası ise, Allah daha iyi bilir; "Ben her şeye gücümün yettiğini ve her şeyi bildiğimi iddia etmediğim gibi, meleklerin kudreti gibi bir kudrete ve onların ilmi gibi bir ilme sahip olduğumu da iddia etmiyorum."

c) Allah Teâla وَلَا اَقُولُ لَكُمْ اِنِّى مَلَكٌ *"size, melek olduğumu da söylemiyorum"* âyeti ile Cenab-ı Hak, şeklî bir benzerliği nefyetmeyi murat etmemiştir. Zira maksat bu değildir. Burada Cenab-ı Allah sadece, Hz. Peygamber'in, meleklerin sahip olduğu sıfatlara malik olmasını nefyetmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in onların sahip olduğu vasıflara sahip olmaması ve kendi sıfatlarının hiçbir bakımdan meleklerin sıfatlarına denk olmaması onun doğruluğuna kâfi bir delildir. Bu âyette bütün sıfatlar bakımından bir farklılığın bulunduğuna bir delil de yoktur. Çünkü bütün sıfatlarda denkliğin olmaması başka, farklılığın bulunması başka birşeydir.

Hz. Yusuf (a.s)'un Meleğe Benzetilmesinin İzahı

10) Cenab-ı Allah'ın, مَا هٰذَا بَشَرًا اِنْ هٰذَا اِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ *"Bu bir insan değil, bu ancak şerefli bir melektir"* (Yusuf, 31) âyeti. Eğer "âyetten murat, 'şekil ve

güzellikte teşbihin bulunmasıdır' demek neden mümkün olmasın?" denilirse, deriz ki: Evlâ olan, benzerliğin şekilde değil de huy bakımından olmasıdır. Çünkü Hak Teâlâ :

إِنْ هٰذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ *"Bu ancak şerefli bir melektir"* buyurmuş, Yusuf (a.s.) şerefli bir meleğe benzetilmiştir. Melekse, sırf şekli itibariyle değil de, asıl hoşa gidecek huyu sebebiyle şerefli olur. Böylece âyetten kastedilenin, şehvet ve arzu olunan şeye karşı hırs gibi beşeri hallerin bulunmaması ve meleklik halini gösteren gözü sakındırma ve nefsi haramlara karşı gemleme gibi şeylerin varlığını gösterme hususunde Hz. Yusuf (a.s.)'u meleklere benzetme olduğu ortaya çıkmış olur. Buna göre bu âyet, kadın-erkek, mü'min-kâfir akıllı olan herkesin, meleklerin insanlardan daha üstün bir mertebede bulunduklarında ittifak ettiklerine delalet etmektedir. Bir kimse diyebilir ki: "Aziz'in hanımının فَذٰلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ *"İşte beni, kendisi sebebi ile kınadığınız (delikanlı)"* (Yusuf, 32) sözü, kadınların 'Bu ancak şerefli bir melektir' sözlerinden maksatlarının, ahlak itibarı ile değil de güzellik ve cemal bakımından Hz. Yusuf (a.s.)'un durumunun yüceliğini ifade olduğu hususunda, sarihe yakın bir hüküm ifade eder. Çünkü o kadının aşkının çok şiddetli olmasında mazur görülmesi, Yusuf (a.s.)'un zühd ve takvasının çokluğu ile değil de, sadece son derece güzel olması ile mümkündür. Çünkü zühd ve takvası, o kadının onu aşırı sevmesine uygun değildir."

Biz, âyetten muradın, Yusuf (a.s.)'u şehevi arzulardan yüz çevirme bakımından meleklere benzetme olduğunu kabul ediyoruz. Fakat sen niçin, "Yusuf (a.s.)'un sevap bakımından meleklerden daha geride olması gerekir" diyorsun? Çünkü insanın yemeye ve içmeye iltifat etmesinin meleklerin bu şeylere iltifat etmesinden daha çok olduğunda ihtilaf yoktur. Fakat niçin: "Bu, sevabın çokluğu manasında fazilette üstünlüğü ifade eder." diyorsunuz? Eğer onlar, "günahı az olanın daha üstün olması gerekir" diye delil getirirlerse bu hususdaki sözümüz daha önce geçmişti.

İsra 70 âyetine Göre İnsanların Üstünlüğünün Sınırlı Olması

11) Cenab-ı Hakk'ın:

وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلٰى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا *"Biz onları yarattıklarımızdan çoğuna cidden üstün kıldık."* (İsra, 70) âyeti. Allah'ın mahlukatı ya mükellef olan varlıklardır veya onların dışındaki varlıklardır. Şüphesiz ki mükellef olanlar, mükellef tutulmayan varlıklardan daha faziletlidirler. Mükellefler dört çeşiddir: Melekler, insanlar, cinler ve şeytanlar...Şüphesiz, insanlar hem

cinlerden hem de şeytanlardan daha üstündür. Eğer insanlar meleklerden de üstün olsalardı, bu durumda her türlü mahulakattan üstün olmaları gerekirdi. Böylece de Cenab-ı Hakk'ın "وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا" âyetinin bir manası kalmazdı. Tam aksine bunun şöyle söylenilmesi gerekirdi: "Biz onları yarattıklarımızın hepsine üstün kıldık". Cenab-ı Allah böyle buyurmadığına göre, meleklerin insanlardan daha üstün olduğunu anlamış olduk."

Birisi buna karşı şöyle diyebilir: "Bu sözün neticesi, hitabın delalet ettiği şeye tutunmaktır. Çünkü insanların, mahlukatın çoğundan üstün olduğunu açıkça ifade etmek, onların geri kalan mahlûkattan daha üstün olmadığına delalet etmez. Bu ancak hitabın delaleti vasıtasıyla olur. Yine farzet ki melek cinsi, insan cinsinden daha üstündür. Ancak bu iki topluluktan birisinin, diğerinden daha üstün olması, birinci toplumun fertlerinin her birinin fert olarak, diğer toplumun fertlerinin her birinden üstün olmasını gerektirmez. Farzedelim ki iki topluluk bulunsun: Birincide her biri yüz dinar değerinde on köle olan, ikincide ise on köleden biri ikiyüz dinar, diğer dokuzu ise her biri bir dinar değerinde olsun. Bu durumda grup itibariyle birinci cemaat, ikinciden efdaldir. Fakat, ikinci cemaatte öyle bir fert vardır ki o, fert itibariyle birinci grup mensuplarının her birinden efdaldir. İşte burada da aynı durum sözkonusudur.

Yine Cenâb-ı Allah'ın, وَفَضَّلْنَاهُمْ *"Onları üstün kıldık"* ifadesinden maksadı, âyetin evvelinde zikrettiğimiz, "şeref hususunda biz onları üstün kıldık" manası olması caizdir. âyetin evvelinde bahsedilen husus da Cenab-ı Hakk'ın, وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِى اٰدَمَ *"Biz âdemoğlunu şerefli kıldık"* (İsra, 70) âyetidir.

Ayetteki "şereften" murat, şekil güzelliği, zeka fazlalığı, harikulâde işleri yapabilme gücü, son derece temiz ve nezih olmadır. Bu böyle olunca, bu işlerde meleğin insandan daha üstün olduğunu kabul ederiz. Ama, "meleklerin insanlardan daha fazla sevabı vardır" hükmünü nereden çıkarıyorsun? Yine Cenab-ı Allah'ın, خَلَقَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا *"(Allah) gökleri gördüğünüz direkler olmaksızın yarattı"* (Lokman, 10) âyeti, görülmeyen direklerin bulunmasını gerektirmez ve:

"Allah'ın yanısıra diğer bir tanrıya, kim buna bir delili olmamasına rağmen taparsa..." (Mü'minûn, 117) âyeti, kendisi için deliller bulunan bir başka ilahın olmasını gerektirmez. Burada da böyledir.

Peygamberler Kendileri İçin İstiğfar Ettikleri Halde Melekler Etmezler

12) Hiçbir peygamber, önce kendileri için istiğfar etmeden, başkası için istiğfar etmemiştir. Kendileri için istiğfar ettikten sonradır ki öteki mü'minler için istiğfar etmişlerdir.

Mesela, Hz. Âdem (a.s.): *"Rabbimiz, biz kendimize zulmettik"* (A'raf, 23);

Hz. Nuh (a.s): *"Ya Rabbi, beni, ana-babamı ve evime mü'min, olarak giren herkesi bağışla"* (Nuh, 28);

Hz. İbrahim (a.s.): *"Ya Rabbi, beni ve ana-babamı bağışla"* (İbrahim, 41) ve: *"Rabbim, bana hüküm (hikmet) ihsan et, beni salihlere kat"* (Şuara, 83);

Hz. Musa (a.s): *"Rabbim! Beni ve kardeşimi bağışla"* (A'raf, 151) demişlerdir.

Allah Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e:*"Günahına, mü'min ve mü'minlere istiğfar et"* (Muhammed, 19) ve:*"Bu, geçmiş ve gelecek günahını Allah'ın bağışlaması içindir"* (Feth, 2) buyurmuştur. Meleklere gelince, onlar kendileri için istiğfarda bulunmazlar. Onlar, ancak müm'min kimseler için mağfiret dilerler. Buna, Cenab-ı Hakk'ın onlardan naklederek, buyurmuş olduğu şu âyetler delalet eder:

"Tevbe eden ve senin yoluna tabi olanları bağışla ve onları cehennemin azabından koru" (Gafir, 7) ve: *"Ve iman edenler için mağfiret talebinde bulunurlar"* (Gafir, 7). Eğer melekler istiğfar etmeye muhtaç olsalardı, bu hususta ilk defa kendilerinden başlarlardı. Çünkü nefsin kendisinden zararı savuşturması, başkasından savuşturmasından önce gelir. Yine Hz. Peygamber:

"Önce kendinden başla, sonra da bakımını üstlendiklerine yönel"[36] buyurmuştur. Bu, meleğin beşerden daha üstün olduğunu gösterir.

Birisi buna karşı şöyle diyebilir: Bu izah tarzı, meleklerde asla zellenin sudûr etmediğine, beşerden ise zellelerin sudûr ettiğine delalet etmez. Ancak biz, daha önce beş hususdaki farklılığın faziletteki farklılığı gerektirmediğini izah etmiştik. Âlimlerden, "meleklerin insan için mağfiret talebinde bulunmasını, onların أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا *"Orada, bozgunculuk edecek kimseleri mi yaratacaksın?"* sözünü söylemiş olmaları sebebiyle, insanlar için yaptıkları tenkitten bir özür dileme gibi olduğunu söyleyenler vardır.

36 Benzeri hadis için bkz. **Müslim,** Zekat, 41 (2/693); **Nesai,** Zekat, 60 (5/70)

Melekler, İnsanlar Üzerinde Murakıptırlar

13) Cenab-ı Hakk'ın: وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ * كِرَامًا كَاتِبِينَ *"Muhakkak ki üzerinizde bekçiler bulunmaktadır. Şerefli kâtibler"* (İnfitâr, 10-11) âyetidir. Bu âyet, insanlardan olan bütün mükellefler hakkında umumidir. Bu âyetin hükmüne hem peygamberler, hem de başkaları girer. Bu da meleklerin iki bakımdan insanlardan daha üstün olmasını gösterir.

a) Cenab-ı Hak, melekleri insanoğlunun bekçileri kılmıştır. Mükellef olanları günahtan koruyanın, mutlaka, hata ve zelleden korunandan daha uzak olması gerekir. Bu ise meleklerin beşere nispetle günahlardan daha uzak olup, taatlara da daha yakın olmasını gerektirir ki, bu da fazla bir faziletin varlığını gerektirir.

b) Cenab-ı Hak, meleklerin yazmalarını taatlar hususunda beşerin lehine, günahlar hususunda da aleyhine bir hüccet kabul etmiştir. Bu ise, meleklerin sözünün, beşerin sözünden kâbule daha yakın ve daha evla olduğunu gösterir. Eğer insanoğlu, hal bakımından meleklerden daha üstün ve daha yüce olsaydı durumun aksine olması gerekirdi.

Birisi buna karşı şöyle diyebilir: Onun, "Koruyanın korunandan daha iyi ve faziletli olması gerekir" şeklindeki sözüne gelince, bu cidden uzak bir görüştür. Çünkü hükümdar, tebaasından bazılarını kendi çocukları üzerine görevlendirir. Burada koruyanın yani vekilin korunandan daha şerefli olması gerekmez. Yine onun, "Cenab-ı Hak, meleklerin şehadetini insanlar için geçerli kılmıştır" şeklindeki sözü de zayıftır. Çünkü şahit olan kimse, durum bakımından, kendisine şehadette bulunulandan daha aşağıda olabilir.

İlahi Saltanatın Azameti Meleklerle Tecelli Eder

14) Cenab-ı Hakk'ın:

يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰئِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَابًا *"Ogün ruh ve melekler saf halinde ayakta duracaklar. Rahman olan Allah'ın kendisine izin verdiği kimse hariç, hiç kimse konuşamayacaktır. O da, doğruyu söylemiştir"* (Nebe, 38) âyetidir. Burada, meleklerin durumunun zikredilmesinden maksat, Allah'ın celalini ve azametini beyan etme hususunda mübalağa etmektir. Eğer, Allah'ın yaratıkları içinde, kıyam ve tazarruları, Allah'ın azametini ve kibriyasını haber verme hususunda meleklerinkinden daha kuvvetli ve fazla olan bir grup olmuş olsaydı, elbette bu makamda

onların zikredilmeleri daha evla olurdu. Sonra Cenab-ı Hak, melekleri zikretmekle ahirette zatının azametini beyan etmiş olduğu gibi, yine onları zikretmek suretiyle dünyadaki azametini de beyan etmiştir ki, bu da Cenab-i Hakk'ın; *"Melekleri, Rablerini hamd ile tesbih ederek, Arş'ın etrafını kuşatmış görürsün"* (Zümer, 75) âyetidir.

Bir kimse buna karşı şöyle diyebilir: Bütün bunlar meleklerin bazı bakımlardan, durumca, beşerden daha üstün bir durumda olduğunu gösterir. Bu "durum"un onların kuvveti, gücü ve kudretleriyle ilgili olması niçin caiz olmasın? Bu tıpkı, şöyle demek gibidir. Hükümdar tahtının etrafında, âlemin dört bir tarafından gelmiş olan melikler huşu ve itaat içinde boyun eğerek dururlar. Çünkü sultanın büyüklüğü, böylece ifade olunur. Sonra bu, o meliklerin hükümdar nezdinde onun çocuğundan daha kerim ve şerefli olduğuna delalet etmez. Burada da böyledir.

Bir Çok âyette Melekler Resullerden Önce Zikredilir

15) Cenâb-ı Hakk'ın: *"Mü'minlerin hepsi de Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman etmiştir"* (Bakara, 285) âyetidir. Böylece Cenab-ı Hak, imanın sahih olabilmesi için bu şeylere mutlaka iman etmenin gerekli olduğunu açıklamış, önce kendisinden başlayarak, ikinci olarak melekleri, üçüncü olarak kitabları ve dördüncü olarak da peygamberleri zikretmiştir. Yine:

شَهِدَ اللهُ اَنَّهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ وَالْمَلٰئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ *"Allah, kendisinden başka bir ilah olmadığına şehadet etti; melekler ve ilim sahipleri de."* (Âl-i İmran, 15) ve: اِنَّ اللهَ وَمَلٰئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ *"Muhakkak ki Allah ve melekleri, peygamber'e selam ederler"* (Ahzab, 56) âyetlerinde de böyledir.

İfadede önce zikredilmek, derece bakımından da önceliğe delalet eder. Keza daha aşağı olanın, daha şerefli olandan önce zikredilmesinin örf bakımından çirkin oluşu da buna delalet eder. Böylece bunun, şer'an da çirkin olması gerekir. Onun örf bakımından çirkin olmasına gelince, bu hususta şair şöyle demiştir:

عَمَيْرَةُ وَدَعْ إِنْ تَجَهَّزْتَ غَادِيًا كَفَى الشَّيْبُ وَالْإِسْلَامُ لِلْمَرْءِ نَاهِيًا

"Sabahleyin yola çıkmak üzere hazırlanmış bile olsa, Umeyre'yi terket! Çünkü kişiyi men edici olarak yaşlılık ve İslâm kâfidir." Çünkü şaire Hz. Ömer, "Şayet İslâm'ı önce zikretseydin, seni mükâfatlandırırdım" demiştir. Bir de sahabe-i kiram, Hz. Peygamber'le müşrikler arasındaki musalaha

metnini yazarlarken ismi başa yazma hususunda ihtilaf çıkmıştı. Keza Hz. Ali'yle Hz. Muaviye arasında sulh akdi yazılırken de böyle olmuştu. Bunlar, önce zikredilenin daha şerefli ve kıymetli olduğuna delalet eder. Örfte bu şekilde sabit olunca, şeriatta da böyle olması gerekir. Çünkü Hz. Peygamber مَا رَآهُ الْمُسْلِمُونَ حَسَنًا فَهُوَ عِنْدَ اللهِ حَسَنٌ "Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir"[37] buyurmuştur. Böylece ifadede meleklerin peygamberlerden önce zikredilmiş olması onların fazilet bakımından da önde olduklarına delalet eder.

Birisi buna karşı şöyle diyebilir: Bu delil zayıftır. Çünkü eğer "vav" harfine dayanılıyorsa, "vav" harfi tertib (sıralama) ifade etmez. Eğer ifadedeki önce zikredilmeye dayanılıyor ise, bu da, Tebbet sûresinin, İhlas Sûresi'nden önce zikredilmiş olması ile çürütülebilir.

Salat Etmekle Melekler Peygamberlerden Üstün Olmazlar

16) Cenab-ı Allah'ın: إِنَّ اللهَ وَمَلٰئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ *"Hiç şüphesiz Allah ve Allah'ın melekleri Peygamber'e selam ederler"* (Ahzab, 56) âyeti. Allah Teâlâ, bu âyetle meleklerin selamını, Peygamberi için bir şeref vesilesi saymıştır. Bu da meleklerin, Hz. Peygamber (s.a.s.)'den daha şerefli olduklarına delalet eder.

Ama buna karşı şöyle denilebilir: "Bu görüş aynı âyetle: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ *"Ey iman edenler o Peygamber'e salat-ü selam ediniz"* (Ahzab, 56) çürütülür. Çünkü bu âyette Cenab-ı Hak, mü'minlere Hz. Peygamber (s.a.s.)'e salavat getirmelerini emretmiştir. Bu mü'minlerin Hz. Peygamber (s.a.v.)'den daha üstün olmalarını gerektirmez. Melekler için de durum aynıdır.

Cebrail (a.s.)'in Tekvîr Sûresi'ndeki Vasıfları

17) Cebrail (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.s.) hakkında söylediğimiz şu şeyler: Cebrail (a.s.), Hz. Muhammed (s.a.s.)'den daha üstündür. Bunun delili Cenab-ı Hakk'ın şu âyetidir:

إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ * ذِى قُوَّةٍ عِنْدَ ذِى الْعَرْشِ مَكِينٍ * مُطَاعٍ ثَمَّ اَمِينٍ * وَمَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍ *"Şüphesiz, muhakkak o (Kur'an), çok şerefli bir elçinin (getirdiği) kelamdır. O çetin bir kudrete maliktir. Arşın sahibi (olan Allah) katında çok itibarlıdır. Orada kendisine itaat olunur, o bir emindir. Sizin arkadaşınız (Muhammed) bir deli değildir"* (Tekvir, 19-22).

37 Müsned, 1/379.

Allah Teâlâ, burada Cebrail (a.s.)'i altı kemâl sıfatı ile zikretmiştir:

a) Allah'ın elçisi olması,

b) Allah nezdinde şerefli olması,

c) Allah katında kuvvetli olması. Onun Allah katındaki kuvveti, başkalarının güç yetiremeyeeeği bir şekilde taatlara kâdir olmasıdır.

d) Allah yanında itibarlı olması,

e) Gökler âleminde itaat olunması ve

f) Bütün taatlarda güvenilir, her türlü hainliklerden de uzak olmasıdır. Cenab-ı Hak, onu bu yüce sıfatlarla vasfettikten sonra da *"Sizin arkadaşınız (Muhammed) bir deli değildir"* buyurarak Hz. Muhammed (s.a.s.)'i vasfetmiştir. Şayet Hz. Muhammed (s.a.s.) üstünlük sıfatlarında Cebrail (a.s.)'e denk veya yakın olsaydı, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in, Cebrail (a.s.)'in bu sıfatlarla vasfedilişinden sonra, bu tek sıfatla vasfedilmesi, Hz. Peygamber (a.s.)'in mertebesi için bir eksiklik, şanı için bir küçültme ve hakkını yeme olurdu ki, bu Allah'a yakışmaz. Bu âyet, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Allah nezdindeki derecesinin, sadece "O bir mecnun, deli değildir" sözü kadar olduğuna delalet eder. Bu da, Cebrail ile Hz. Muhammed (s.a.s.) arasında, fazilet ve mertebe bakımından bir nispet olmadığını gösterir. Eğer, "Cenab-ı Allah'ın إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ *"Şüphesiz muhakkak o (Kur'an) çok şerefli bir elçinin (getirdiği) kelamdır"* âyetinin Cebrail (a.s.)'in değil de, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in sıfatı olması niçin caiz olmasın?" denirse, Deriz ki: Çünkü: وَلَقَدْ رَآهُ بِالْأُفُقِ الْمُبِينِ *"Andolsun ki o (Muhammed) onu (Cebrail'i) apaçık ufukta görmüştür"* (Tekvir, 23) âyeti bu görüşü iptal eder.

Ama pekala şöyle de denilebilir: Biz hepimiz, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in mecnun olmayışının dışında başka faziletleri olduğunda hem fikiriz. Cenab-ı Allah, bu âyette o faziletlerden herhangi birini zikretmemiştir. O faziletlerin zikredilmemesi onların olmadığına delalet etmediğine ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in burada zikredilen hususların dışında da faziletler bulunduğu sabit olduğuna göre, öyle ise, "Muhammed (s.a.s.)'in burada bahsedilmeyen o faziletleri sebebi ile Cebrail (a.s.)'den daha faziletli olduğu niçin söylenilemesin? Çünkü Cenab-ı Hak, Cebrail (a.s.)'i bu âyette bu altı sıfat ile tavsif ettiği gibi, Hz. Peygamber (s.a.s.)'i de şu âyette sekiz sıfat ile nitelemiştir:

"Ey Peygamber, biz seni hakikaten bir şahit, bir müjdeleyici, bir korkutucu, Allah'a, O'nun izni ile bir davetci ve nur saçan bir kandil olarak

gönderdik" (Ahzab, 45-46). Bu vasıfların birincisi onun nebi, ikincisi resûl, üçüncüsü şahit, dördüncüsü mübeşşir (müjdeleyici), beşincisi nezir (korkutucu), altıncısı Allah'ın izni ile Allah'a davet edici, yedincisi sirac (kandil), sekizincisi de münir (nur saçan, aydınlatan) olmasıdır. Hulasa, iki şahıstan birisinin vasıflar ile zikredilmesi, o vasıfların ikinci şahısta olmadığına kesinlikle delalet etmez.

Meleklerin İlmi İnsanlarınkinden Daha Fazla Değildir

18) Melek, insandan daha bilgilidir. Bilgili olan ise daha üstündür. O halde melek, insandan efdaldir. Biz meleğin daha bilgili olduğunu söylüyoruz.

Çünkü Cebrail (a.s.), Allah Teâlâ'nın: عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوٰى *"O (Kur'an'ı) O'na (Hz. Peygamber'e) kuvvetleri şiddetli olan öğretti"* (Necm, 5) âyetinin delalet ettiği gibi, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in öğreticisi idi. Öğretenin mutlaka öğrenenden daha bilgili olması gerekir.

İlimler iki kısımdır.

a) Akıl ile ulaşılan ilimler. Mesela, Allah'ın zatını ve sıfatlarını bilmek gibi. Bu ilimlerde Cebrail (a.s.)'in ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in bilgilerinin eksik olması caiz değildir. Çünkü bunda eksiklik cehalettir. Cehalet ise marifetullaha zarar verir. Ama Allah'ın mahlukatının keyfiyetini, bunlardaki harikuladelikleri, Arş'ın, Kürsî'nin, Levh'in, Kalem'in, cennetin ve cehennemin çeşitli durumlarını, gök tabakalarını, meleklerin sınıflarını, mağaralarda, dağlarda ve denizlerdeki çeşit çeşit hayvanları bilmeye gelince şüphesiz ki Cebrail (a.s.) bunları daha iyi bilir. Çünkü Cebrail (a.s.)'in ömrü daha uzundur ve bu varlıkları daha çok görmüştür. Bu sebeple de onun bunları bilmesi daha ileri ve daha mükemmeldir.

b) Ancak vahiy ile ulaşılan ilimler. Bunları elde etmek ne Hz. Muhammed (s.a.s.) ne de diğer peygamberler için söz konusu olmaz. Bu ancak Cebrail (a.s.) vasıtası ile olmuştur. Dolayısı ile, bu ilimlerde Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Hz. Cebrail'den üstün olması imkânsızdır. Ama Cebrail (a.s), Allah ile bütün peygamberler arasında bir vasıtadır. Dolayısıyla o, eski ve yeni, bütün şeriatları bilir. Yine o, meleklerin şeriatini ve mükellefiyetlerini de bilir. Halbuki Hz. Muhammed (s.a.s.) bunu bilemez. Bu sebeple de Hz. Cebrail'in, Hz. Peygamber (s.a.s.)'den daha bilgili olduğu ortaya çıkmış olur. Bu husus böylece sabit olunca, Hz. Cebrail'in Hz. Muhammed (s.a.s.)'den daha üstün sayılması gerekir. Çünkü Cenab-ı Hak: "قُلْ هَلْ يَسْتَوِى

الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ *"De ki hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* (Zümer, 9) buyurmuştur.

Fakat buna karşı şöyle denilebilir: Biz meleklerin, insanoğlundan daha bilgili olduğunu kabul etmiyoruz. Bunun delili ise, Allah'ın: يَا اٰدَمُ اَنْبِئْهُمْ بِاَسْمَائِهِمْ *"Ey Âdem, o meleklere (o eşyayı) isimleri ile bildir"* (Bakara, 33) âyetinin de gösterdiği gibi, onların Hz. Âdem'in kendilerinden daha bilgili olduğunu itiraf etmeleridir. Sonra biz, meleklerin ilminin fazlalığını kabul etsek bile, bu onların sevablarının daha çok olmasını gerektirmez. Çünkü biz, bid'atci bir insanın, ilmin birçok inceliklerini kuşatmış olsa bile, daha çok sevap almak şöyle dursun, hiç sevap alamadığını görüyoruz. Bunun sebebi ise, dikkat çektiğimiz şu hususdur: Sevabın çokluğu ancak fiillerdeki ihlasa göre meydana gelir. Halbuki biz, meleklerin ihlasının daha çok olduğunu bilmiyoruz.

Varlık Âleminde Ulûhiyyete En Yakın Olanlar Meleklerdir

19) Allah Teâlâ: وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ اِنِّى اِلٰهٌ مِنْ دُونِهِ فَذٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ *"O (meleklerden) kim: "Ben de O'ndan başka bir tanrıyım" derse onu cehennemle cezalandırırım"* (Enbiya, 29) buyurmuştur. Bu âyet, onların yükseklik ve mertebe itibarı ile şöyle bir dereceye ulaştıklarına delalet eder. Eğer onlar Allah'ın emrine muhalefet edecek olsalardı, ancak ilahlıklarını iddia ederek, Cenab-ı Allah'a karşı çıkarlardı, yoksa şehvetle ilgili herhangi bir hususta değil. Bu da onların son derece yüce olduklarını gösterir. Ama buna karşı şöyle denilebilir: Onların çok yüce olduklarında bir anlaşmazlık söz konusu değildir. Ama onun "Onlar yükseklik ve mertebe itibarı ile öyle bir dereceye ulaşmışlardır ki, eğer Allah'ın emrine muhalefet edecek olsalardı, ancak ilahlıklarını iddia ederek Cenab-ı Allah'a karşı çıkarlardı" sözü de kabule şayandır. Çünkü meleklerin bilgisi çok, kuvveti fazla, yeme içme ve cinsi münasebet ihtiyacından uzaktırlar. Böyle olan kimse, Allah'ın emrine muhalefet edecek olsa, ancak bahsedilen manada muhalefet eder. Fakat siz niçin "Bu onların, insandan daha fazla sevab aldıklarını gösterir" diyorsunuz? Çünkü münakaşa noktası sadede budur.

Melâike Cemaatinin Beşer Cemaatinden Daha Hayırlı Olduğuna Dair Hadis

20) Hz. Peygamber (s.a.s.), Cenab-ı Hak'tan naklederek şöyle buyurmuştur. وَاِذَا ذَكَرَنِى عَبْدِى فِي مَلَإٍ ذَكَرْتُهُ فِي مَلَإٍ خَيْرٍ مِنْ مَلَائِهِ *"Kulum beni bir toplulukta anarsa,*

ben de onu, onun topluluğundan daha hayırlı bir topluluk içinde anarım."[38] Bu, daha yüce topluluğun daha faziletli olduğunu gösterir.

Birisi buna karşı şöyle diyebilir: Bu, haberi vahiddir. Yine bu, meleklerin topluluğunun, insanların topluluğundan daha üstün olduğunu gösterir. İnsanların topluluğu ise avamdan ibarettir. Peygamberlerden değil. Bu sebeple meleklerin insanların topundan üstün olmaları, peygamberlerden de üstün olmalarını gerektirmez. Nakli delillerle ilgili sözün sonu budur.

Felsefecilerin Melâike Anlayışları

Bil ki felsefeciler de melek diye adlandırılan bu semavi ruhların, beşeri nüfûs-i natıkadan (konuşan ruhlardan) daha üstün olduklarında ittifak etmişlerdir. Onlar bu konuda, inşaallah az sonra zikredeceğimiz birtakım akli izahlara dayanmışlardır.

Birinci Delilleri ve Cevabı: Sırf Nizamilik Kemal Değildir

Onlar şöyle demişlerdir: Meleklerin yapıları basit (birleşik olmayan)tir, kesretten (çokluktan) uzaktır. İnsan ise nefis (ruh) ve bedenden mürekkebdir. Nefis birçok kuvvetten meydana gelmiştir. Beden de birçok parçadan meydana gelmiştir. Basit olan mürekkeb olandan daha hayırlıdır. Çünkü mürekkeb varlık için, yokluk sebepleri, basit varlığın yokluk sebeplerinden daha çoktur. İşte bu sebepten ötürü, Cenab-ı Hakk'ın tek oluşu, O'nun celal ve kibriya sıfatlarındandır.

Buna itiraz: Biz basit varlığın mürekkeb varlıktan daha kıymetli olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü ruhani taraf için tek bir şey vardır. Cismani taraf için ise hem ruh hem cisim olmak üzere iki şey vardır. Buna göre, cismani olan (yani insan), ruhu bakımından ruhani ve nurani âlemden; bedeni bakımından ise maddî âlemdendir. Bu sebeple o, hem ruhani hem cismani olmayı bir arada bulundurduğu için, sırf ruhani veya sırf cismani olan varlıklardan daha üstün olması gerekir. İşte Hz. Âdem (a.s.)'in meleklerin secdegâhı olmasındaki sır da budur.

Bir başka yönden de şöyle diyebiliriz: Melekî ruhlar, cismini kayıtlardan uzak, mücerred varlıklardır. Bu sebeple bunların, nuranî makamlara dalmış olmaları, sanki onların bu cisimler âlemini idare etmelerine mani olmuştur. Ama peygamberlere ait beşeri ruhlara gelince, bunların her iki âlemi bir arada bulundurmaya güçleri yeter. Çünkü onların marifetullah

38 **Müslim,** Zikir, 2 (4/2061).

merdiveninde ve kudsiyyet âlemlerinde devamlı yükselmeleri, süfli âlemi (dünyayı) idare etmelerine; cisimler âleminin intizamına iltifat etmeleri de ruhlar âleminde olgunlaşmalarına mani olmaz. Bundan dolayı onların güçleri her iki âlemi idare etmeye ve her iki cinsi de zapt-u rapt altına almaya yeterli olmuştur. Bu sebeple onların daha şerefli ve daha büyük olmaları gerekir.

İkinci Delilleri ve Cevabı: Melâikenin Şehvetten Uzak Olmaları

Ruhani cevherler, (melekler) kan akıtmanın kaynağı olan şehvetten uzaktırlar. Beşeri ruhlar ise bu vasfı taşırlar. Şer kaynağından uzak olan, onunla imtihan edilenden daha şereflidir.

Buna itiraz: Şüphesiz engel ve manialarının çok olmasına rağmen hizmete devam etmek, ihlası, herhangi bir engel olmadan hizmete devam etmekten daha çok gösterir. Bu da muhabbet hususunda, insanın mertebesinin daha yüce ve daha mükemmel olduğuna delalet eder. Yine ruhani varlıklar (melekler) Yaratıcılarına itaat ettiklerinde, onların bu itaatleri, Allah'ın düşmanları olan şeytanların kahrolmalarını gerektirmez. Ama beşeri ruhlar (insanlar) Yaratıcılarına itaat ettiklerinde, onların bu itaati şehvet ve gazap güçlerini kahreder. Bu güçler de insan şeytanlarıdır. Bu sebeple, insanların itaatleri daha mükemmel olmuş olur.

Yine şurası da açıktır ki, meleklerin لَا عِلْمَ لَنَا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا *"Bizim, senin bize öğrettiğinden başka hiçbir bilgimiz yok"* dedikleri zamanki dereceleri, اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا *"Orada fesat çıkaracak kimseler mi yaratacaksın?"* (Bakara, 30) dedikleri zamanki derecelerinden daha üstündür. Bu ancak, hata yapmadan meydana gelen bir üzüntü sebebiyle olmuştur. Bu hal, insanda daha ileridir. Çünkü Hz. Peygamber(s.a.s) Allah Teâlâ'dan naklederek لَأَنِينُ الْمُذْنِبِينَ اَحَبُّ اِلَيَّ مِنْ زَجَلِ الْمُسَبِّحِينَ *"Günahkârların iniltileri bana, tesbih edenler grubunun nağmelerinden daha sevimlidir"* buyurmuştur.

Üçüncü Delilleri ve Cevabı: Meleklerde Kuvve Yok, Herşey Fiil Halindedir İddiası

Melekler, kuvve mahiyyetinden uzaktırlar. Çünkü o meleklerin karakterlerindeki çeşitlere göre, onlar için mümkün olan her kuvvet, fiil haline gelmiştir. Halbuki peygamberler ise böyle değildirler. İşte bundan ötürü Hz. Peygamber (s.a.s.): اِنِّى لَأَسْتَغْفِرُ اللهَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ مِائَةَ مَرَّةٍ وَمَا اَدْرِى مَا يُفْعَلُ بِى وَلَا بِكُمْ *"Ben, her gece ve gündüz, Allah'a yüz kere istiğfar ederim. Bana ve*

size ne yapılacağını bilemem" buyurmuştur. Nitekim Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e hitaben:

مَا كُنْتَ تَدْرِى مَا الْكِتَابُ وَلَا الْاِيمَانُ *"Sen daha önce kitab nedir, iman nedir" bilmezdin"* (Şûra, 52) buyurmuştur. Şüphesiz tam bir fiil ile olan, kuvvetle olandan daha şereflidir.

Buna itiraz: Onun tam fiil ile olduğunu kabul etmiyoruz. Belki de o, bazı işlerde kuvve iledir. İşte bundan ötürü şöyle denmiştir: Meleklerin, felekleri hareket ettirmesi düşünceleri, kuvveden fiile çıkarmasından dolayı olmuştur. Bu hareket ettirme, meleklere nispetle; tefekkür ve muhayyile kuvvetine sahip olan ruhların, bilkuvve olan düşünceleri bilfiil yapmaya gayret etmeleri esnasında meydana gelen hareket ettirme gibidir.

Dördüncü Delilleri ve Cevabı: Ruhların Muhdes Olup Olmadığı

Melekler, varlığın eli kolu durumundadırlar. Onlar değişme ve kuvve tabiatından uzaktırlar. İnsanlar ise böyle değildir.

Buna itiraz: Her iki tez de imkânsızdır. Melekler, zatları gereği varlıkları mümkin, maddeleri gereği ise varlıkları vâcip olan varlıklar değil midir? O halde melekler sonradan yaratılmışlardır. Tamam, bunu kabul ediyoruz. Lâkin beşeri ruhların hâdis (sonradan) olduklarını kabul etmiyoruz. Aksine bazılarınca, bu ruhlar ezelidirler. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: Bu ruhlar, Rablerini hamd ile tesbih eden Arş'ın altındaki gölgeler gibi, ebediyyen mevcut olan ruhlardır. Ancak bunların ilk durumları, cesetler âlemine ve maddi mekanlarına ininceye kadarki durumlarıdır. Onlar bu cisimlerle alaka kurduklarında, bunlara aşık olurlar ve bunlarla olan ünsiyetleri kuvvet kazanır. Böylece, 'Arştaki gölgelerden en mükemmelleri ve en şereflileri, bu ruhları o maddi yerlerinden kurtarmak için çare arasınlar' diye bu aleme gönderilir. İşte Kelile ve Dimne kitabında anlatılan, "gerdanlık" güvercinden maksat da budur.

Beşinci Delil ve Cevabı: Önemli Olan Mahiyet Değil, Allah'a Taattir

Melekler, nurani, ulvi ve latif varlıklardır. İnsanlar ise zulmani, süfli ve kesif (yoğun) varlıklardır. Akıllar, nurun zulmetten daha üstün; ulvi varlıkların süfli varlıklardan daha hayırlı ve latif olanların kesif varlıkladan daha mükemmel olduğuna şehadet eder.

Buna itiraz: Bütün bunlar madde ile alakalıdır. Halbuki bize göre kıymetli olmanın sebebi, Cenab-ı Hakk'ın da: قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّى *"De ki: Ruh*

Rabbimin emri (cümlesinden)'dir" (İsra, 85) buyurduğu gibi, Âlemlerin Rabbinin emrine boyun eğmektir. Halbuki maddesi kıymetli diye bir varlığın şerefli olduğunu iddia etmek, İblis aleyhülla'ne'nin ilk delil getiriş şeklidir. Ama onun layık olduğu cevap Cenab-ı Allah tarafından verilmiştir.

Altıncı Delil ve Cevabı: Melekler İlim, Kuvvet ve Amelde Daha İleridirler

Semavi, ruhani varlıklar (melekler), ilim ve amelleri kuvvetli olduğu için, cismani varlıklara (insanlara) üstün kılınmışlardır. İlim bakımından üstünlükleri şundan dolayıdır: Feylesoflar, meleklerin gaybı bildiklerinde, istikbale ait işlere muttali olduklarında ittifak etmişlerdir. Yine meleklerin ilimleri, fiili, fıtri, külli ve daimidir. Halbuki insanların ilimleri, bütün bu hususlarda bunun aksinedir. Meleklerin amel bakımından üstün oluşları, onların devamlı hizmet etmeleri, gece-gündüz tesbihatta bulunmaları, gözlerini uyku tutmaması, akıllarının hata etmemesi, bedenlerinin gafil olmaması, yiyeceklerinin tesbih, içeceklerinin takdis, tahmid ve tehlil olması, nefeslerinin zikrullah ile, sevinçlerinin Allah'a hizmetle olması, bedeni alakalardan tecrid edilmiş olmaları, şehevi ve gazabi kuvvelerden herhangi biri ile perdelenmemiş olmaları sebebiyledir. Bu iki taraftan biri nerede, diğeri nerede?

Buna itiraz: Bütün bu anlattığınız hususlarda, herhangi bir ihtilaf yoktur. Ancak burada bir incelik vardır. O da şudur: Devamlı hoş gıdalar yiyen kimse günlerce aç kalmış kimsenin bunlardan duyâcağı tad gibi, lezzet alamaz. Bu sebeple melekler, devamlı bu yüksek derecelerde bulundukları için çoğu zaman cismani engeller ve zulmani perdelerle, mani olunmuş olan insanların duyduğu tadı duyamazlar. Lezzet hususundaki bu üstünlük sadece insanlara hastır. Belki de Allah Teâlâ'nın:

"Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, bundan endişeye düştüler. İnsan bunu yüklendi" (Ahzab, 72) âyetinden murat budur. Muhakkak ki, mahrumiyetlerle sınandıktan sonra, arzu olunan şeylere ulaşmak, bu arzu edilen şeyleri devamlı elde etmekten daha lezzetlidir. Bundan dolayıdır ki, doktorlar demişlerdir ki: "Kısa süreli bir sıtma nöbetinin ateşi, devamlı olan sıtma hastalığının ateşinden daha fazladır. Fakat, kısa süreli bir sıtmanın ateşi devam eder ve iyice yerleşirse, bu ateş artık hissolunmaz. Bu durum, meleklerde bulunmaz. Çünkü meleklerin olgunlukları devamlıdır. Bu hal diğer cisimler için de söz konusu değildir. Çünkü, onlar mücerret şeyleri idrak etmeye

kaabiliyetli olan kuvveye sahip değildirler. Bundan dolayı, bu emaneti insanlardan başka yüklenmeye gücü yeten hiçbir varlık yoktur.

Yedinci Delilleri ve Cevabı

Meleklerin cisimleri idare edebilecek ve kütleleri evirip çevirebilecek kuvvetleri bulunmaktadır. Onların bu kuvveti, mizaca bağlı olmadığı için, onlara bir yorgunluk ve bir bıkkınlık arız olmaz. Sonra sen, daha henüz yeni büyümekte olan yeşil taze ekinin taşları yardığını, kayaları ayırdığını görürsün. Bu, ancak, semavi kuvvetler cevherinden ona bol bol verilmiş olan nebatî kuvvet ile olmaktadır. Süfli cisimleri evirip çeviren ve idare eden, ağır yükleri yüklenebilen, dağları yerinden oynatabilen, kendilerinin hareketiyle rüzgârların esip, kendilerine yöneltilmesiyle bulutların ortaya çıkıp kaybolduğu ve aynı şekilde, onlardan sadır olan bir sebeple, dağlarda zelzelelerin meydana geldiği bu semavi ve ruhani güçleri ne zannediyorsun sen! Cenab-ı Hakk'ın: فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْرًا *"Ve işleri taksim eden (melek)lere kasem olsun"* (Zariyat, 4) buyurduğu gibi, şeriatlar bu hususu anlatır, akıllar da bunu gösterir. Halbuki süfli ruhlar böyle değildir. Bu iki taraftan birisi nerede, diğeri nerede?

Kötü ruhlar olan şeytanların buna muktedir olduklarına dair söylenen söze gelince, bu mümkün değildir. Şayet bunu kabul etsek dahi meleklerin buna güçlerinin yetmesinin daha yerinde ve daha mükemmel olduğu hususunda anlaşmazlık yoktur. Ve bir de, meleki latif ruhlar kuvvelerini bu süfli âlemin düzeni ve faydası için; kötü ruhlar ise güçlerini şer fiiller için kullanırlar; birisi nerede, diğeri nerede?

Buna itiraz: Nüfus-i natıka-i beşeriyede, yani düşünen beşeri varlıklar arasında kamil kuvvet sahibi, taklib (mahiyyet değiştirme) ve tasarruf suretiyle cisimlere hakim bir nefsin bulunması uzak bir ihtimal değildir. Böylesi bir nefsin bulunmasının imkânsızlığına nereden delil bulunabilir ki?

Sekizinci Delil ve Cevabı: İnsanları İyiye İletenler Meleklerdir

Meleklerin, Cenab-ı Allah'ın hayırlı varlıklara yönelik celal nurlarından feyezan eden, irade ve ihtiyarları vardır. Onların iradeleri, âlemin nizamını tesise hasredilmiş olup, insanların iradelerinin aksine, kesinlikle o şer ve fesad şaibesinden beridirler. Çünkü insanların iradeleri, yücelik ve alçaklık cihetleri ve hayrın iki ucu arasında müteredditirler. Onların hayırlara meyilleri ancak, haberde varid olduğu gibi, meleklerin yardımıyla

hasıl olur. Bu habere göre, her insanın, onu doğrultan ve hidayete ileten bir meleği vardır.

Buna itiraz: Bu, meleklerin taatlerinde mecbur olan varlıklar, peygamberlerin ise hayır ve şer arasında müteredditolan varlıklar olduğuna delalet eder. İrade sahibi olan ise, bir işi mecburen yapandan daha üstündür. Bu görüş zayıftır, çünkü tereddüt devam ettiği müddetçe, bir fiilin yapılmasının imkânsızlığı da devam eder. Tercih tahakkuk edince, iş bir mucibe (gerektirene) iltihak eder. Buna göre de peygamberlerin bilkuvve ihtiyarları olup, melekler vasıtasıyla bu hayırlar kuvveden fiile geçer. Meleklere gelince onlar, bilfiil hayırdan ibarettirler; binaenaleyh o nerde, bu nerde!

Dokuzuncu Delil ve Cevabı: Ruhani Varlıklar Cismani Olanlara Kıyas Edilemez

Ruhanilerin kendilerine ait birer cisimleri vardır. Bunlar da beden durumunda olan yedi gezegen, diğer sabit yıldızlar ve felekler; kalpler gibi olan yıldızlardır. Melekler de onların ruhları mesabesindedir. Ruhların, ruhlara nispeti, bedenlerin bedenlere nispeti gibidir. Sonra biz biliyoruz ki, feleklerin durumlarındaki değişiklikler bu alemdeki değişikliklerin meydana gelmesinin sebepleridir. Çünkü, yıldızların hareketlerinden tesdis (altılı), teslis (üçlü), terbi' (dörtlü), mukabele (karşılıklı olma) ve mukarebe (birbirine yakın olma) gibi çeşitli alakalar ortaya çıkar. Aynı şekilde feleklerin yerleri, bazen birbirine mutabık olur. İşte bu, birleşme halidir. O zaman da, âlemin düzeni ortadan kalkar; bazen da onlar birbirinden ayrılır, böylece âlemin mamurluğu, süfli âlemin cisimlerine başka gelecek biçimde bu ulvi âlem cihetinden, tekrar geri gelir. Aynı şekilde süfli âlemin ruhları da böyledir; bilhassa hikmetle ilgili konular ve felsefi ilimlere, bu âlemin ruhlarının ulvi âlemin ruhlarına bağlı ve yine bu âlemin ruhlarının mükemmellikleri o ruhların mükemmelliklerine dayalı, bu ruhların o ruhlara nispetinin, büyük bir deryaya, bir katrenin nispetiyle güneşin yuvarlağına küçük bir parıltının nispeti gibi olduğuna delalet etmişken!... İşte eserler bunlardır, burada bir başlangıç ve netice söz konusudur. Öyleyse, üstünlük bir tarafa, eşitliği iddia etmek bile nasıl uygun olabilir?

Buna itiraz: Sizin bütün söylediklerinizi tartışmalıdır. Fakat, onları kabul etmemiz durumunda bile, konu yine ortada kalır. Çünkü biz, mahrumiyetten sonra leziz bir şeye ulaşmanın, devamlı olarak onu elde etmekten

daha çok lezzetli olduğunu beyan etmiştik. Bu durum da sadece insanlar için mevzu bahistir.

Onuncu Delil ve Cevabı: Ruhaniler, Beşeri Varlıkların Menşeidirler

Onlar şöyle dediler: Felekî, ruhanî varlıklar, bu âlemin ruhani varlıklarının menşe'leri ve eşleridir. Menşe', kendisinden neşet edenden daha şereflidir. Çünkü o neşet edende hasıl olan bütün üstünlükler, menşe'den istifade ile olmuştur. İstifade eden, kendisinden istifade edilenden daha düşük bir haldedir. Aynı şekilde neticenin de daha şerefli olması gerekir. Buna göre ruhani varlıklar âlemi kemalât âlemidir. Öyleyse başlangıç ondandır, dönüş onadır, sudûr ondandır ve nihayet varış ona olacaktır.

Aynı şekilde ruhlar da kendi âlemlerinden inerek bedenlerle birleşirler, neticede cisimlerin kirleriyle kirlenirler. Sonra o kirlerden güzel ahlak ve hoş amellerle temizlenirler. Öyle ki, o cisimlerden ayrılır, kendi ilk âlemlerine çıkarlar. Ruhların inmesi birinci neş'et, yükselmesi ise diğer bir neş'ettir. Bununla anlaşılıyor ki, ruhani varlıklar beşeri varlıklardan daha şereflidir.

Buna itiraz: Bu sözleri siz, ahiretin ve bedenlerin haşrinin inkârı üzerine kurdunuz; oysa ki bunları inkâr etmek çok zordur.

On Birinci Delil: Peygamberlerin Meleklere Muhtaç Olmaları

Peygamberler (s.a.s.)'in hepsi, bilgi ve marifet hususunda bildirdiklerini ancak vahiy yolu ile öğrendiklerini söylemişlerdir. Bu, onların bilgilerini ruhani varlıklardan aldıklarının bir itirafıdır. Onlar, Lût kavminin şehirlerini yerinden sökmede ve Bedir gününde olduğu gibi, düşmanlarına karşı kendilerine yardım eden ve Nûh (a.s.)'un gemi yapma kıssasında olduğu gibi, faydalarına olacak şeyleri onlara öğretenlerin ancak melekler olduğunda ittifak etmemişler midir? Bunda ittifak ettiklerine göre, peygamberlerin bütün işlerde meleklere muhtaç olduklarını açıkça beyan etmelerine rağmen, daha neye dayanarak siz onları meleklerden üstün tutuyorsunuz?

On İkinci Delil ve Cevabı

Akli taksimat, canlıların ya tamamen hayırlı veya tamamen şerli, veyahut da bir cihetten hayırlı bir diğer cihetten şerli olduklarını göstermiştir. Sırf hayırlı olanlar melek nevinden olan varlıklardır. Sırf şerli olanlar, şeytan nevinden olan varlıklardır. Bu iki hal arasıdan olanlar da insanlardır.

Ve yine insan, ölümlü bir varlık olup, onun iki yanında da iki kısım bulunmaktadır.

a) Ölümlü olmayan nâtık varlık ki, bu meleklerdir.

b) Bu ise, ölümlü olan ve nâtık olmayan varlıklardır ki, bunlar da hayvanlardır. Aklın yaptığı bu taksim, insanın kemalin orta derecesinde; meleğinse kemalin en üst noktasında olduğuna delalet eder. İnsanın daha üstün olduğunu söylemek, aklın yapmış olduğu taksimi ters çevirmek ve mevcudatın sıralamasını bozmaktır.

Buna itiraz: İnsanın üstünlüğünden muradımız, sevabının çokluğudur. Öyleyse, siz meleklerin sevabının daha çok olduğunu neye dayanarak söyleyebiliyorsunuz? Bu konuda söylenen akli görüşlerin özeti işte budur. Muvaffakiyyet Allah'tandır.

Resullerin Meleklerden Efdal Oluşunun Delilleri

Peygamberlerin meleklerden üstün olduğunu söyleyenler, buna birçok şeyi delil getirmişlerdir.

Birinci Delil: Meleklerin Hz. Âdem'e Secde Etmeleri

Cenab-ı Allah meleklere, Hz. Âdem'e secde etmelerini emretti. Ve Âdem (a.s.)'in kıble olmadığı, aksine secdenin gerçekte ona yapıldığı sabit olmuştur. Bu husus sabit olunca, Hz. Âdem'in meleklerden üstün olması gerekir. Çünkü secde boyun eğmenin en ileri derecesidir. Daha şerefli olanın, kendisinden daha aşağıda olana, en ileri derecede boyun eğmekle mükellef tutulması aklen hoş görülmez. Çünkü mesela Ebu Hanife'nin, fıkıhtaki bilgisi kendisininkinden daha az olan birine hizmet etmesinin emredilmesi, hoş görülmez! Bu durum, Âdem (a.s.)'in, meleklerden daha üstün olduğuna delalet eder.

İkinci Delil: Hz. Âdem'in Halife Olarak Yaratılması

Cenab-ı Hak, Hz. Âdem'i kendisinin halifesi yapmıştı. Bundan murat, velayet (hükmetmeyi üstlenme) hilafetidir. Çünkü Cenab-ı Hak;

يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ *"Ey Dâvud, seni biz yeryüzünde halife yaptık. Öyleyse, insanlar arasında hak ile hükmet!"* (Sad, 26) buyurmuştur. İnsanların, makamca padişah yanında en üstün olanları, velayet ve tasarruf bakımından onun yerini tutan kimse olduğu malum bir şeydir. Bu da onun halifesidir. Bu durum, Âdem (a.s)'in mahlukatın en şereflisi olduğuna delalet eder. Bunu Cenâb-ı Allah'ın: *"Yerde olan*

her şeyi sizlerin emrinize vermiştir" (Hac, 65) âyeti tekit etmektedir. Sonra bu umumi ifade, şu âyetle de te'kit edilmiştir:

خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْأَرْضِ جَمِيعًا *"O, yerde olan her şeyi sizin için yarattı"* (Bakara, 29).

Buna göre Hz. Âdem hilafet makamında en yüksek dereceye ulaşmıştır. Dünya, onun hayatta kalabilmesi bir metâ; âhiret de, onun mükâfaatı için bir ülke olarak yaratılmıştır. Ve şeytanlar, ona karşı büyüklenmeleri sebebiyle, Rahmet-i İlahî'den kovulmuşlardır. Cinler onun emrindedir; melekler ona itaat ederek, secde eder, ona boyun eğerler; sonraysa bazı melekler, onun ve onun zürriyetinin bekçisi; bazıları rızkının indiricisi, bazıları onun hataları için istiğfar edeni olmuşlardır. Hem sonra Cenâb-ı Allah, bu yüce makamlara rağmen, وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ *"Ve yanımızda fazlası da var"* (Kaf, 35). Öyleyse bu kemâl ve celâlin bir sınırı yoktur.

Üçüncü Delil: Hz. Âdem ilimde daha ileri idi

Hz. Âdem daha bilgiliydi. Daha bilgili ise, daha üstündür. O daha bilgiliydi, çünkü Cenâb-ı Allah meleklerden isimlerin bilgisini sorduğu zaman:

"Dediler ki, seni tenzih ederiz. Bizim, senin bize öğrettiklerinden başka hiçbir bilgimiz yoktur. Muhakkak ki sen, alîmsin, hakîmsin" (Bakara, 32) dediler. O zaman da Cenab-ı Allah:

"Ey Âdem, onlara eşyanın isimlerini bildir. Âdem meleklere eşyanın isimlerini bildirince, Allah (meleklere), "Ben size demedim mi ki..." (Bakara, 33) buyurmuştur. Bu, Âdem (a.s.)'ın meleklerin bilmediği şeyleri bildiğini gösterir. Daha bilgili olanın üstünlüğüne gelince, bu Cenab-ı Allah'ın: قُلْ هَلْ يَسْتَوِى الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ *"De ki, bilenlerle bilmeyenler bir olurlar mı?"* (Zümer, 9) âyetinden dolayıdır.

Dördüncü Delil: Allah Teâlâ Peygamberleri Bütün Âlem İçinden Seçmiştir

Cenab-ı Hak:

إِنَّ اللهَ اصْطَفَى اٰدَمَ وَنُوحًا وَاٰلَ إِبْرٰهِيمَ وَاٰلَ عِمْرٰنَ عَلَى الْعَالَمِينَ *"Muhakkak ki Allah Âdem'i, Nûh'u, İbrahim ailesini ve İmran'ın ailesini bütün âlemlere üstün kıldı"* (Âl-i İmran, 33) buyurmuştur. Âlem, Allah'ın dışındaki bütün şeylerden ibarettir. Bu böyledir, çünkü âlem kelimesi, daha önce geçtiği gibi, âlem kelimesinden türemiştir. Cenab-ı Hakk'a işaret ve O'na delalet eden her şey bir âlemdir. Şüphe yok ki sonradan meydana gelen her varlık Cenab-ı Allah'ın varlığına delalet eder. Öyleyse, sonradan olan her şey, âlem

lafzına dahildir. Cenab-ı Allah'ın: "إِنَّ اللهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرٰهِيمَ وَآلَ عِمْرٰنَ عَلَى الْعَالَمِينَ" (Âl-i İmran, 33) âyetinin anlamı buna göre şöyledir: Allahu Teâlâ onları bütün mahlukata üstün kılmıştır. Meleklerin de mahlukat zümresinden olduğunda şüphe yoktur. Bu sebeple âyet, Allahu Teâlâ'nın peygamberleri meleklere de üstün kılmış olmasını gerektirir. Eğer, denilirse ki: "Bu, Cenab-ı Hakk'ın: *"Ey İsrailoğulları, size in'âm ettiğim nimeti ve sizi bütün âlemlere üstün tutuşumuzu hatırlayınız"* (Bakara, 47) âyetiyle bir müşkillik arzeder. Çünkü onların, meleklerden ve Hz. Muhammed'den daha üstün olmaları gerekmez. Burada da böyledir. Cenab-ı Hak Hz. Meryem hakkında: *"Allah seni seçti ve temizledi; seni âlemlerin kadınlarına üstün kıldı"* (Âl-i İmran, 42) buyurmuştur. Hz. Meryem'in Hz. Fatıma'dan daha üstün olması gerekmez. Burada da böyledir." Buna cevabımız şudur:

Müşkillik bertaraf edilmiştir. Çünkü Cenab-ı Hakk'ın "وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ" (Bakara, 47) sözü, yahudilerin selefleri olan peygamberlere hitaptır. Onlar o zaman mevcutken Hz. Muhammed o zaman mevcut değildi. Hz. Muhammed mevcut olmayınca da, "âlemler" lafzının şumülüne girmez. Çünkü yok olan şey, âlemlerden olmaz. Durum böyle olunca, Allah'u Teâlâ'nın onları, o zamandaki âlemlere üstün kılmasından ibaret olup onların Hz. Muhammed'den daha üstün olmaları gerekmez. Cebrail (a.s.)'e gelince o, Cenab-ı Hak: *"Muhakkak ki Allah, Âdem'i, Nûh'u, İbrahim ailesini ve İmran ailesini âlemlere seçtik"* (Âl-i İmran, 33) buyurduğunda mevcut idi. Bu sebeple Allah'ın onları Cibril'e üstün kılmış olması gerekir. Yine farzet ki delilin mevcut olmamasından dolayı âyet tahsis edilmiştir. Burada ise, âyetin zahirini terk ettirecek bir delil yoktur. Bu sebeple âyeti umumi yönden zahirine hamletmek gerekir.

Beşinci Delil: Resulullah'ın "Âlemlere Rahmet" Olması

Cenab-ı Hakk'ın

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ *"Seni, ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik"* (Enbiya, 107) âyetidir. Melekler de âlemin cümlesindendir. Bu sebeple Hz. Muhammed, melekler için de rahmet olmuştur. Bu nedenle Hz. Muhammed'in onlardan daha üstün olması gerekir.

Altıncı Delil: Beşerin Kulluğunun Zorluğu

Beşerin ibadeti daha zordur. Bu sebeple, onların daha üstün olmaları gerekir. Biz birkaç sebepten ötürü beşerin ibadetinin daha zor olduğunu söyledik. Şöyle ki:

a) İnsanoğlunu, günah işlemeye davet eden şehveti vardır. Meleklerinse, bu şehveti yoktur. Karşı koyan bir gücün bulunmasıyla beraber bir şeyi yapmak, o şeyi, karşı koyucu bir güç olmadan yapmaktan daha zordur. Şayet: "Meleklerin de, kendilerini isyana sevkedecek şehveti vardır ki bu da, önderlik arzularıdır" denilirse deriz ki; "Farzedelim ki durum böyledir, ancak beşerin çok çeşitli şehvetleri bulunmaktadır. Mesela, yeme içme şehveti, cinsi münasebette bulunma şehveti ve reislik şehveti gibi... Melekler ise, bu şehvetlerden ancak birisine sahiptir ki, o da lider olma şehvet ve arzusudur. Şehvetin birçok nev'i ile imtihan olunan kimsenin itaat etmesi, şehvetin bir çeşidine mübtela olanın itaat etmesinden daha zordur.

b) Melekler, ancak "nas" ile amel ederler. Çünkü Cenab-ı Hak:

"Bizim, senin bize öğrettiğinden başka ilmimiz yoktur" (Bakara, 32) ve:

"Bunlar, sözle O'nun önüne geçmezler! Onlar Allah'ın emriyle amel ederler" (Enbiya, 27) buyurmuştur. Beşerin ise, istinbatta bulunma ve kıyas yapma gücü vardır. Nitekim Cenab-ı Hak: فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِى الْأَبْصَارِ *"Öyleyse ibret alınız, ey akıl sahipleri"* (Haşr, 2) buyurmuştur. Keza Muaz (r.a.) "Re'yimle içtihad ettim" buyurmuş, Hz. Peygamber (s.a.s.) de onu, bu hususta tasvip etmiştir. İstinbatla amel etmenin, nas ile amel etmekten daha güç olduğu bilinen bir gerçektir.

c) Beşerin şüpheleri meleklerin şüphelerinden daha çoktur. Feleklerin ve gezegenlerin bu âlemin hadiselerinin sebepleri olması, çok müessir şüpheler cümlesindendir. Bu sebeple insanlar, bu şüpheleri def etmeye muhtaçtırlar. Meleklerse, muhtaç değildirler; çünkü onlar gökler âleminin sakinleridirler. Bu sebeple melekler, bu âlemin Yaratıcı bir Müdebbir'e nasıl muhtaç olduğunu bizzat müşahede ederler.

d) Şeytanlar meleklere vesvese veremezler. Halbuki, şeytanlar, vesvese vermek için insanoğluna musallat olmuşlardır. Bu ise, büyük bir farktır. İnsanların itaat etmelerinin daha zor olduğu kesinlik kazanınca, onların "nass"a göre daha çok sevap almaları gerekir. Çünkü Hz. Peygamber اَفْضَلُ الْعِبَادَاتِ اَحْمَزُهَا *"İbadetlerin en üstün olanı, en meşakkatli olanıdır "* buyurmuştur. Kıyasen de bu böyledir; çünkü biz, kadınlara hiçbir meyli bulunmayan bir pir-i faninin zinadan kaçındığı zaman onun faziletinin, zinaya çok meyyal olan, buna aşırı arzu duyan, ama ondan kaçınan kimsenin fazileti gibi olmadığını biliyoruz.

Yedinci Delil: İnsanların Şehvetin Cazibesinde Bulunmaları

Cenab-ı Hak, melekleri şehvetsiz fakat akıllı olarak; hayvanları ise, akılsız; fakat şehvetli olarak; âdemoğlunu ise, bu iki hususu kendisinde cemetmiş olarak yaratmıştır. Bu nedenle insanoğlu, aklı sebebiyle sınırsız denecek derecede hayvanların üzerinde bulunmaktadır. Şehveti sebebiyleyse, meleklerin aşağı mertebesinde bulunmaktadır. Sonra biz insanoğlunu, arzusu aklına üstün gelip, aklı ile değil de hevesleri ile amel edince, Cenab-ı Hakk'ın da: أُولٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ *"Onlar dört ayaklı hayvanlar gibidirler; hatta onlardan da şaşkın!"* (A'raf, 179) buyurduğu gibi, hayvanların aşağısında olur. Bu sebeple hayvanların değil de onların var olacağı yer, ateş olur. Böylece onların aklı hevalarına baskın çıkar, hatta nefsinin arzusuyla hiçbir şey yapmayıp aklına göre hareket ederse, iki taraftan birisini diğerine mukayese ederek, onların meleklerin üstünde bulunduklarını söylemek gerekir.

Sekizinci Delil

Melekler, muhafızdırlar; Âdem evladı ise himaye edilenler. Korunmuş olan ise, koruyandan daha kıymetlidir. Bu sebeple, insanoğlunun Allah katında meleklerden daha kıymetli olmaları gerekir.

Dokuzuncu Deli: Mirac'da Cebrail (a.s.)'in Geri Kalması

Rivayet edildiğine göre Cebrail (a.s.), Mirac gecesi Hz. Muhammed'in bineğinin üzengisinden tutup, O'nu Burak'a bindirdi. Bu, Hz. Muhammed'in Cebrail (a.s.)'den daha üstün olduğunu gösterir. Hz. Muhammed bazı makamlara varınca, Hz. Cebrail O'ndan ayrılarak şöyle dedi: "Ben, artık bir parmak ucu kadar daha yaklaşsam, yanıp kül olurum!"

Onuncu Delil: En Büyük Melekler Peygamberimizin Vezirleridir

Hz. Peygamberin şu sözüdür:

إِنَّ لِي وَزِيرَيْنِ فِي السَّمَاءِ وَوَزِيرَيْنِ فِي الْأَرْضِ أَمَّا الذَّانِ فِي السَّمَاءِ فَجِبْرِيلُ وَمِيكَائِيلُ وَأَمَّا الذَّانِ فِي الْأَرْضِ فَأَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ

"Muhakkak ki benim, gökte iki vezirim; yerde de iki vezirim vardır. Gökteki vezirlerime gelince, bunlar Cebrail ile Mikail'dir. Yerdekilere gelince, Ebu Bekr ile Ömer'dir." Bu haber, Hz. Muhammed'in bir melik gibi, Hz. Cebrail ve Mikail'in ise, O'nun vezirleri gibi olduğuna delalet eder. Melik, vezirden daha üstündür. Bu sebeple Hz. Muhammed'in melekten daha üstün

olması gerekir. Beşerin meleklerden daha üstün olduğuna dair söylenebilecek sözün tamamı budur.

Melâikenin Efdaliyetini Söyleyenlerin Cevapları

Meleğin daha üstün olduğunu söyleyenler, insanın melekten üstün olduğunu söyleyenlerin birinci deliline cevap vererek şöyle demişlerdir:

Birinci Delile Cevap

Daha önce âlimlerden bir kısmının, "secdeden maksat, alnı yere koymak değil, tevazu göstermektir" dediği açıklanmıştı. Yine onlardan "secdenin, alnı yere koymaktan ibaret olduğunu kabul ederek, secdenin Allah için yapıldığını, Hz. Âdem'in ise secdenin kıblesi olduğunu" söyleyenler vardı. Bu iki görüşe göre de, bir müşkil durum söz konusu değildir. Ama secdenin Hz. Âdem için yapıldığını kabul ettiğimizde, "Niçin daha şerefli olanın şerefli olana secde etmesi caiz değildir" dediniz ?

Çok şerefli olan da şerefli olana secde edebilir; çünkü hikmet-i ilahi çoğu kez daha şerefli olanın sevgi göstermesini, son derece itaat ile inkiyad içinde olmasını gerektirir. Çünkü hükümdar, yaşça küçük olan kölelerini yanı başına oturtarak, büyüklere de onların hizmette bulunmalarını emreder. Hükümdarın bundan maksadı, o hizmet edenlerin her işte kendisine itaat ettiklerini ve her durumda kendisine inkiyat ettiklerini ortaya koymaktır. Durumun, aynen burada da böyle olması niçin caiz olmasın? Ve yine Cenab-ı Hakk'ın, dilediğini yapması ve dilediğine hükmetmesi, yine O'nun fiillerinde bir illet aranamıyacağı hususu bizim mezhebimiz değil midir? İşte bu sebepten dolayı biz, Allah insanda küfrü yaratıp, sonra onu nihayetsiz olarak azaplandırdığında, O'na itiraz edilemez dedik. Durum böyle olunca, O'na, en üstün olanın en düşük olana secde etmesini emretmesi hususunda nasıl itiraz edilebilir?

İkinci Delile Cevap

İkinci delillerinin cevabı ise şudur:

Hz. Âdem yeryüzünün halifesi kılınmıştır. Bu ise, Hz. Âdem'in yeryüzündekilerden daha şerefli olmasını gerektirir. Bu, onun semadaki meleklerden daha şerefli olduğunu göstermez. Şayet Cenab-ı Hak gökteki meleklerden birisini, niçin yeryüzünde, kendine halife yapmadı?" denilirse, deriz ki, bunun birkaç sebebi vardır:

a) İnsanlar melekleri göremezler.

b) Cins, kendi cinsine daha çok meyleder.

c) Melekler, son derece temiz ve ismet sahibidirler. İşte, Cenab-ı Hakk'ın: وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا *"Eğer biz o peygamberi bir melek yapmış olsaydık, onu da bir insan kılığına sokardık"* (En'am, 9) âyetinden murat edilen de budur.

Üçüncü Delile Cevap

Üçüncü delillerine gelince, biz ona şöyle cevap veririz: Biz Hz. Âdem'in meleklerden daha bilgili olduğunu kabul etmiyoruz. Bu konuda en fazla şöyle denilebilir: Hz. Âdem, isimleri biliyordu; melekler ise onları bilmiyorlardı. Ne var ki melekler, Hz. Âdem'in bilemediği başka şeyleri biliyorlardı. Bu meseleyi iyice ortaya koyacak olan husus şudur: Biz Hz. Muhammed (s.a.s.)'in bu dillerin hepsini bilmemesine rağmen, Hz. Âdem'den daha üstün olduğunda anlaşmıştık. Yine İblis Hz. Âdem'in cennetten çıkarılmasına sebep olan ağaca yaklaşma hususunu biliyordu. Halbuki Hz. Âdem bunu bilmiyordu. Bundan, İblis'in Hz. Âdem'den daha üstün olması gerekmez. Hüdhüd, Hz. Süleyman'a "Senin ihata edemediğin şeyi ben ihata ederim" demişti. Bundan, Hüdhüd'ün Hz. Süleyman'dan daha üstün olması gerekmez. Biz Hz. Âdem'in meleklerden daha bilgili olduğunu kabul etsek bile, ancak niçin meleklerin taatleri, ihlas bakımından Hz. Âdem'in taatinden daha çok; böylece de onların sevapları da daha fazladır" dememiz niye caiz olmasın?

Dördüncü Delile Cevap

Dördüncü delillerine cevaba gelince, bu zikredilen hususların en güçlüsüdür.

Beşinci Delile Cevap

Beşinci delillerine gelince ki, bu Cenab-ı Hakk'ın:

"وَمَا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ" (Enbiya, 107) âyetidir, buna şöyle cevap veririz. Hz. Muhammed'in âlemlere rahmet olmasından, O'nun meleklerden daha üstün olması gerekmez.

Nitekim Cenab-ı Hakk'ın:

فَانْظُرْ اِلٰى اٰثَارِ رَحْمَتِ اللّٰهِ كَيْفَ يُحْيِى الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا *"Allah'ın rahmetinin eserlerine bak! Allah ölmüş arzı nasıl diriltiyor!"*(Rum, 50) âyetinde de böyledir.

Hz. Muhammed'in âlemler için bir yönden rahmet, onların da bir başka yönden âlemler için rahmet olmaları imkânsız değildir.

Altıncı Delile Cevap

Altıncı delillerine cevaba gelince ki, bu delil 'beşerin ibadeti daha zordur' şeklinde idi. Bu şu durumla çelişir. Biz, mücahede yolunda bir sufinin, Hz. Peygamber'in herkesten daha üstün olduğunu bilmemize rağmen, O'nun bile kesinlikle tahammül edemeyeceği zor ve çileli şeylere tahammül ettiğini görüyoruz. Bu ancak, niyette ihlasa bina edilmiş olan bir sevab çokluğudur. İşin daha kolay olması da caizdir; ancak onu yapanın ihlası daha fazla olabilir. Bu sebeple onun mükafaatı daha fazla olur.

Yedinci Delile Cevap

Yedinci delillerine cevaba gelince, bu birleştirici bir nokta olmadan, iki tarafı cem' etmektir.

Sekizinci Delile Cevap

Sekizinci delillerine gelince ki, bu "korunan koruyandan daha şereflidir" şeklinde idi, bu mutlak manada kabul edilemez; tam aksine bazen, koruyan korunandan daha şerefli olur. Mesela, ordudaki suçlu askerler için tayin edilen üst rütbeli subay gibi. Son iki açıklamalarına gelince, bunlar ahad hadislerdir. Bunlar, Hz. Peygamber'in çok mütevazi olduğuna dair rivayet ettiğimiz hadislerle çatışırlar. İşte meselenin sonu budur. Muvaffak kılmak, ancak Allah'ın elindedir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Secde Etmemekte İblis Mâzur Olabilir mi?**

Bil ki, Cenab-ı Hak, İblis'i secde edenlerden istisna edince, onun secdeyi terk etme hususunda mazur olduğunun zannedilmesi caiz oldu. Bu sebeple Cenab-ı Hak "diretti" diyerek, İblis'in gücü yettiği ve mazur olmadığı halde secde etmediğini beyan buyurmuştur. Çünkü diretmek iradi olarak kaçınmaktır. Ama, iş yapmaya kâdir olamayan kimseye gelince, onun için, "diretti" denmez.

Sonra bunun bu şekilde olması caiz olsa bile, ona bir büyüklenme eklenmez. Böylece Cenab-ı Hak, "büyüklendi" diyerek, bu diretmenin büyüklenme biçiminde olduğunu beyan etmiştir. Sonra bu söz konusu diretme ve büyüklenmenin, küfür olmaksızın da bulunması caizdir. İşte

bunun için Cenab-ı Hak, "Ve, kâfirlerden oldu" ifadesiyle, onun kâfir olduğunu beyan etti.

Kadî "Bu âyet birkaç bakımdan Cebriyye'nin görüşünün batıl olduğuna delalet eder", demiştir:

a) Cebriyye, İblis secde etmediğinde, secdeye kâdir olamadığını iddia etmişlerdir. Çünkü onlara göre bir şeyi yapabilmek mümkün değildir. Bir şeye güç yetiremeyene de, "O, o şeyden imtina etti" denilmez.

b) Bir şeye güç yetiremeyene o şeyi yapmamak suretiyle büyüklendi, denilmez. Çünkü o, bir fiile güç yetiremediği zaman, o fiilden kaçındı, büyüklendi denmez. O kimse ancak, isteseydi yapabileceği şeyi yapmadığında, büyüklenmiş olmakla vasıflanır.

c) Cenâb-ı Hak "وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ" buyurmuştur. Gücü yetmeyeceği bir şeyi yapmadığı için kişinin kâfir olması caiz değildir.

d) Onun büyüklenmesi ve o işi yapmaması, Allah'ın onda bu işi yaratmasından dolayıdır. Bu ise, onun kınanmaktan ziyade, mazur addedilmesinin daha uygun olduğunu gösterir. Kadî sözüne devamla, "İblisin mazur olduğunu söyleyen bir mezhebe inanan bir kimse, peşinen ziyana uğramıştır" der.

Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Kadî bu vecihleri çoğaltarak, sözü uzatmıştır. Bu vecihlerin neticesi emre, nehye, sevab ve ikaba dayanır. Biz, ona yine şu şekilde cevap veririz: İblisten bu işlerin çıkması ya bir maksat ve sebebe dayanır veya herhangi bir maksat ve sebepten dolayı değildir. Eğer onlar bir maksat ve sebepten dolayı meydana gelmiş ise, bu maksa neredendir? Bu, bir fail olmadan mı meydana gelmiştir veya bir kul olan failden mi meydana gelmiştir veyahut da Allah'ın fail olduğu bir fiil midir? Eğer, bunlar bir fail olmaksızın meydana gelmiş ise, Yaratıcı nasıl ispat olunur? Eğer kuldan meydana gelmiş ise, ve bunun kuldan meydana gelmesi eğer bir başka maksattan doğmuş ise bu takdirde teselsül gerekir. Eğer o fiiller herhangi maksattan dolayı meydana gelmemişse, bu, onun maksatsız meydana geldiğini ifade eder ki, biz o zaman onu "geçersiz" kılarız. Eğer onun faili Allah ise, bu durumda, bize karşı ileri sürdüğün bütün deliller, aleyhine döner.

Eğer "Bu fiil, İblis'ten, herhangi bir maksat ve sebep olmadan meydana geldi" dersen, bu durumda bir müreccih bulunmaksızın, mümkün olan bir işin tereccühü (kendiliğinden meydana gelmesi) gerekir ki, bu da Yaratıcıyı

ispat etme kapısını kapatır. Yine de eğer, "Bu, bu şekilde olmuştur" dersen, bu fiillerin meydana gelişi tesadüfi sayılmış olur. Tesadüfi olan fiiller ise, kulun güç ve iradesi dahilinde değildirler. Buna göre bu gibi fiiller kula nasıl emr veya nehyedilebilir? Ey Kâdî, emir ve nehiy işini delil getirmenin faydası nedir? Böyle aklî bir delilin yanında, neticesi tek bir noktaya dayanan bu izah tarzlarını çoğaltman dayanağını söker atar, sözünün yollarını keser, şayet evvelkiler ve sonrakiler bu delil üzerinde ittifak etmiş olsalardı bile bundan ancak "mümkün" varlığın bir müreccihe dayanmadan meydana geldiğini kabul ederek kurtulabilirlerdi. Bu durumda da Yaratıcıyı ispat etme kapısı kapanmış olurdu. Veya bundan, Cenab-ı Hakk'ın istediğini yapacağını ve istediğine hükmedeceğini söyleyerek kurtulabilirlerdi ki, bu da zaten bizim cevabımızdır.

ALTINCI MESELE

İnsanların وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ *"O (İblis) kafirlerden idi"* âyeti hakkında iki görüşleri vardır:

İblis Esasen Kâfir İdi

a) İblis, Allah'a ibadetle meşgul olduğu esnada da münafık ve kâfir idi. Bu görüşün izahında iki şekil vardır:

1) Muhammed b. Abdulkerim eş-Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal kitabının evvelinde, dört İncilin şerh edicisi olan Mârî'den bu meselenin Tevrat'ta da, İblis'in, secde ile emredildikten sonra meleklerle arasında geçen bir münazara biçiminde, dağınık bir şekilde zikredildiğini rivayet etmiştir. Buna göre İblis meleklere, "Ben, benim yaratanım, mûcidim ve mahlukatın yaratıcısı olan bir ilahım olduğunu kabul ediyorum. Ancak size Allah'ın hikmeti ile ilgili yedi sorum var:

Birincisi: Allah'ın yaratmadaki hikmeti nedir? Hele hele, kâfiri yaratırken, onun ancak sonunda elemlere düçâr olacağını bildiği halde onu yaratmasındaki hikmet nedir?

İkincisi: Mükellefiyetin kendisine herhangi bir fayda ve zararı olmadığı, mükelleflerin lehine olan her şeyi, mükellefiyeti vasıta kılmadan da yaratmaya kâdir olduğu halde, insanları mükellef kılmada ne mana vardır?

Üçüncüsü: Farzedin ki Allah, beni kendisini tanıyıp O'na itaat etmekle mükellef tutmuştur. Öyleyse daha niçin bana, Âdem'e secde etmemi emretmiştir?

Dördüncüsü: Âdem'e secde etmemden dolayı kendisine isyan ettiğimde beni niçin lanetlemiştir? Ne kendisi için, ne de başkası için bir fayda olmadığı ve fakat benim için zararların en büyüğü olduğu halde niçin beni cezalandırmayı gerekli görmüştür?

Beşincisi: Sonra Allah bunu yaparken, niçin cennete girmeme ve Âdem'e vesvese vermeme imkân tanıdı?

Altıncısı: Ayrıca, ben bunu yaparken, niçin beni Âdem'in çocuklarına musallat kılıp, benim onları azdırmama ve yoldan çıkarmama müsaade etti?

Yedincisi: Sonra ben, bu hususta O'ndan uzun bir mühlet istediğimde, bana bu mühleti niçin verdi? Malumdur ki eğer dünya şerlerden uzak olsaydı, bu daha hayırlı olurdu.

İncillerin şerh edicisi şöyle dedi: Cenab-ı Allah, celal ve kibriya perdelerinin gerisinden ona vahyederek: "Ey İblis, sen beni tanıdın şayet sen beni hakkıyla tanısaydın, işlerimde bana itiraz etmemen gerektiğini bilirdin. Çünkü, ben, kendisinden başka ilah olmayan Allah'ım. Yaptığım şeylerden sorulmam".

Bil ki mahlukatın evvelkileri de sonrakileri de bir araya gelseler, güzel görme ve çirkin görme işinin akla ait olduğuna hükmetseler, onlar bu şüphelerden bir kurtuluş yeri bulamazlar ve bütün bu şüphelerden sıyrılamazlar. Ama Cenab-ı Hakk'ın söylediği cevap ile cevap verdiğimizde bütün bu şüpheler bertaraf olur ve itirazlar sona erer. Nasıl böyle olmasın ki, Cenab-ı Hak zatında vacib'l-vücud ve sıfatlarında vacibu'l-vücud olduğu gibi, fail oluşunda her türlü müessir ve müreccihlerden (tercih ettirici etkilerden) müstağnidir. Eğer Allah Teâlâ bunlardan müstağni olmasa idi, onlara muhtaç olmuş olurdu. Halbuki Cenab-ı Hak, bütün ihtiyaçların istendiği, bütün arzuların talep edildiği ve bütün arzulara katında ulaşılan bir varlıktır. Cenab-ı Allah böyle olunca, O'nun fiilleri için "niçinlik" söz konusu olamaz; O'nun yaratmasına itiraz edilemez. Birisi şöyle diyerek ne güzel söylemiş: "Allah'ın celâli Mu'tezile terazisi ile tartılmaktan çok yücedir." Bunları söyleyen kimse, Allah'ın وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ *"O (İblis) kâfirlerden idi"* âyetini zâhiri manası ile anlayarak, İblis'in yaratılışından beri kâfir ve münafık olduğunu söylemiştir.

2) İblis ebedî olarak kâfirdir. Bu, muvâfât ashabının görüşüdür. Çünkü iman devamlı bir mükâfaata hak kazanmayı, inkâr ise devamlı bir cezayı hak etmeyi gerektirir. Devamlı mükâfaat ile devamlı cezanın aynı anda

bulunması imkânsızdır. Mükellef bir zaman iman eder, sonra da -Allah muhafaza- küfre düşerse, o kul için, ya ebedi sevabı hak etme ile ebedi cezayı hak etme beraber bulunur ki, yukarıda açıkladığımız gibi bunun olması imkânsızdır, veyahut daha sonra olan öncekini yok eder ki, bu da imkânsızdır. Çünkü, iyi amellerin boşa gitmesi görüşü (ihbât) batıldır. O zaman geriye sadece, bunun bir muhali farzetmek olduğunu ve imanın bulunmasının şartının, kuldan hiçbir vakit küfrün meydana gelmemesi olduğunu söylemek kalır. Kimin son nefesi küfür üzerine olursa, daha önce onda imanın meydana gelmediğini anlamış oluruz. Bu sabit olunca deriz ki, İblis'in son hali küfür üzerine olduğu için, onun hiçbir zaman mü'min olmadığını anlamış oluruz.

İblis Önce Mü'min İken Sonradan Kâfir Oldu

b) "İblis daha önce mü'min idi, sonradan kâfir oldu." Bu görüşü savunanlar, Allah'ın وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ *"O (İblis,) kâfirlerden idi"* âyetinin tefsiri hususunda ihtilafa düşmüşlerdir.

1) Onların bir kısmı âyetin manasının şöyle olduğunu söylemişlerdir: "İblis, Allah'ın ilminde kâfirlerden idi. Yani Allah ezelde, onun sonradan kâfir olacağını biliyordu." Bu tefsire göre "كَانَ" fiili maluma (bilinene) değil de ilme taalluk etmiş olur.

2) İblis daha önce mü'minken, belli bir zamanda inkâra girip küfrü devam edince, onun o vakitte kâfirlerden olduğunu söylemek doğru oldu. Bu durum onun hakkında doğru olunca, onun kâfirlerden olmasının doğru olması gerekti. Çünkü bizim "كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ" sözümüz, وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ فِي ذٰلِكَ الْوَقْتِ *"O (İblis) bu belli zamanda kâfirlerden oldu"* sözümüzün ifade ettiği mananın parçasıdır. Bütün, mevcud olunca, onun parçaları da mutlaka mevcuttur.

"كَانَ" Burada Sayruret Manası Taşır

3) âyetteki "كَانَ" fiilinden kastedilen "صَارَ" "oldu" manasıdır. Yani "O (İblis) kâfirlerden oldu." Bu hususta bazı konular vardır.

a) Âlimler "وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ" âyetinin, İblis'ten önce bir kâfirler topluluğunun bulunduğuna böylece de onun kâfirlerden olduğunu söylemenin doğru olduğuna delalet etti" görüşünde ihtilaf etmişlerdir. Bir kısım âlimler, âyetin buna delalet ettiğini, çünkü "مِنْ" buna delalet teb'iz (kısmilik) ifade ettiğini, binaenaleyh İblis'in kâfirlerden birisi olduğuna hükmetmenin

de, İblis'in onlardan olabilmesi için, daha önceden kâfir bir topluluğun bulunması gerektiğini söylemişlerdir.

Bu görüşü; Ebu Hureyre (r.a.)'den rivayet edilen şu söz de te'kit eder: "Şüphesiz Cenab-ı Hak, meleklerden bir topluluk yarattı ve sonra onlara, "Ben, çamurdan bir insan yaratacağım. Onu düzeltip, ruhumdan üflediğimde, ona secde ediniz" dedi. Melekler, "Biz bunu yapmayız" diye cevap verdi. O zaman Cenab-ı Hak onların üzerine bir ateş gönderdi de bu ateş onları yaktı. İblis de işte bu diretenlerden idi."

Diğer bazı âlimler ise, âyetin buna delalet etmediğini söylemişler ve âyeti iki türlü tefsir etmişlerdir.

Birincisi: âyetin manası şudur: "O (İblis), bu inkârından sonra kendisine uyanlardan (kâfirlerden) oldu." Bu görüş Esam'a ait olup O, bunun bir misali olarak Allah'ın şu âyetini zikretmiştir:

"Münafık erkekler ile münafık kadınlar birbirlerindendirler" (Tevbe, 67). Bu âyette Cenab-ı Hak, inançlarında birbirlerine benzemeleri sebebiyle hepsini bir saymıştır. Burada da böyledir. Bu âyet inince, İblis'in durumu herkes tarafından bilindiği için, Allah'ın وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ *"O kâfirlerden oldu"* ifadesi yerindedir.

İkincisi: Bu, mahiyetin fertlerinden bir ferdin, o mahiyete nispet edilmesidir. Bu nispet edilişin yerinde olabilmesi için o mahiyetin mevcudiyeti gerekmez. Nitekim Allah Teâlâ'nın, ilk önce yarattığı hayvan hakkında "Bu hayvan fertlerinden biridir" denilmesi doğru olur. Yoksa "zihnin dışında mevcut olan hayvanlardan biridir" manasına değil. Tam aksine "O, bu mahiyetin fertlerinden bir fert ve bu hakikatin bireylerinden bir birey" manasında söylenmiştir. Bil ki bu konuya, İblis'in Allah'ı inkâr edenlerin ilki olup olmadığı meselesi de dayanır. Ekseri âlimler onun Allah'ı ilk inkâr eden olduğu görüşündedirler.

Mürtekib-i Kebîre (Büyük Günah İşleyen)nin Durumu

b) Büyük günah Ehl-i Sünnete göre de Mu'tezile'ye göre de küfrü gerektirmez. Ama bize göre, büyük günah sahibi, mü'min; Mu'tezile'ye göre ise, büyük günah sahibi, iman dairesinden çıkmış sayılmakla beraber küfür dairesine de girmemiş bir kimse sayılır. Haricilere göre ise her türlü günah küfürdür. Hariciler bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Allah Teâla İblis'i günahından dolayı kâfir saymıştır. O halde bu, her türlü

günahın küfür olduğunu gösterir." Haricilerin bu görüşüne şu şekilde cevap veririz: Eğer biz, İblis'in ta başından beri kâfir olduğunu kabul ediyorsak, böyle bir mesele yoktur. Eğer İblis'in tâ başında mü'min olduğunu kabul ediyorsak, o zaman deriz ki: İblis kibirlendiği, isyanında haklı olduğuna inandığı, buna da *"Ben o (Âdem'den) daha hayırlıyım"* (A'raf,12) diye delil getirdiği için kâfir olmuştur. Allah Teâla en iyi bilendir.

YEDİNCİ MESELE

Ekseri âlimler, bütün meleklerin, Hz. Âdem (a.s.)'e secde etmekle emrolunduklarını söylemişler ve buna iki bakımdan delil getirmişlerdir:

a) "Melâike" lafzı çoğul bir isimdir. Çoğul sigası umumi mana ifade eder. Hele hele bu lafız, Cenab-ı Hakk'ın: فَسَجَدَ الْمَلٰٓئِكَةُ كُلُّهُمْ اَجْمَعُونَ *"Meleklerin hepsi, tamamı secde ettiler"* (Hicr, 30) âyetinde, en mükemmel te'kit ile getirilmiş ise...

b) Cenab-ı Hak İblis'i meleklerden istisna etmiştir. Bir şahsın onlardan istisna edilmesi, onun dışındakilerin o hükme dahil olduğuna delalet eder. Âlimlerden, bunu kabul etmeyerek bu secde ile emredilenlerin yeryüzü melekleri olduğunu söyleyerek, meleklerin büyüklerinin böyle bir secde ile emredilmesini uzak ihtimal görenler vardır. Feylesoflara gelince, onlar melekler lafzını ruhani cevherlere hamlederek şöyle demişlerdir: Semavi ruhların, düşünen beşeri nefislere (nüfus-ı natıkaya) boyun eğmeleri imkânsızdır. Secde etmeleri emredilen meleklerden maksat, sadece bu beşeri nefislere itaat eden, beşeri cismani kuvvetlerdir. Bu meseleye dair söz akliyyata dair kitaplarda yer almıştır.

Hz. Âdem'in Cennete Yerleştirilmesi

وَقُلْنَا يَآ اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا ۪ وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظّٰلِمِينَ ﴿٣٥﴾

"Ve demiştik ki: 'Ey Âdem, sen eşinle birlikte cennette yerleş. Ondan, neresinden isterseniz, bol bol yiyin, fakat şu ağaca yaklaşmayın, yoksa (kendine) zulmedenlerden olursunuz" (Bakara, 35).

***BİRİNCİ MESELE:* "اُسْكُنْ" Emri Teklif mi, İbahe mi Bildirir?**

Müfessirler, "اُسْكُنْ" (Yerleş) sözündeki emrin, mükellefiyet (farziyet) ifade eden bir emir mi, mubahlık ifade eden bir emir mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Katade'den, şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Cenâb-ı Allah, melekleri Hz. Âdem'e secde ile imtihan ettiği gibi, Hz. Âdem (a.s)'i de cennette yerleşmekle imtihan etmiştir. Bu böyledir, çünkü, Hak Teâlâ, onu cennette oturmak, ondan dilediği gibi yemekle mükellef kılmış ve bir ağaçtan yemesini yasaklamıştır. Hz. Âdem (a.s.)'in o ağaçtan yemekten men edilmesi en zor mükellefiyetlerden biri olmakla beraber, o, nehyedildiği şeyi yapıp bu sebeple avret mahalli açılıncaya ve cennetten indirilip, arzu ettiği şeylerin bulunduğu bir yerde iskan edilinceye kadar bu imtihan devam etti."

Diğer müfessirler de şöyle demişlerdir: "Bu mubahlığı ifade eden bir emirdir. Çünkü kendisinden istifade edilen hoş, güzel ve temiz yerlerde yerleşmek kulluk kapsamına girmez. Nitekim hoş, temiz şeylerden yemek kulluk şümûlüne girmemekte ve:

كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ *"Size azık olarak verdiğimiz şeylerin en temizlerinden yiyiniz"* (Tâhâ, 81) âyetindeki emir, farziyeti ve mükellefiyeti ifade eden bir emir olmamakta, aksine mubahlığı ifade eden bir emir olmaktadır."

Doğrusu bu "اُسْكُنْ" (yerleş) emri hem mubahlığı hem de mükellefiyeti ifade eden bir emirdir. Buradaki mubahlık, Hz. Âdem (a.s.)'in cennetteki bütün nimetlerden istifade etmeye izinli olmasıdır. Mükellefiyete gelince, o da şudur: Yasaklanan şey orada idi ve Hz. Âdem (a.s.)'in ondan yemesi yasaklanmış idi. Bazıları şöyle demişlerdir: Eğer bir adam diğer birine "اَسْكَنْتُكَ دَارِى" (seni evimde iskan ettim, yerleştirdim) derse, ev diğer adamın mülkü olmaz. Burada da Cenab-ı Allah, Hz. Âdem (a.s.)'e, "Cenneti sana bağışladım" demiyor, aksine "seni cennete yerleştirdim" diyor. Cenab-ı Allah, onu yeryüzünde halife olması için yarattığından dolayı öyle söylemedi. Cennette yerleştirilmesi, yeryüzü halifeliği için bir mukaddime kabilinden idi.

***İKİNCİ MESELE:* Hz. Havva Ne Zaman Yaratıldı?**

Hak Teâlâ herkesin Hz. Âdem (a.s.)'e secde etmesini emrettiğinde, İblis secde etmemekte dayatınca, onu mel'un (lanetli) yaptı ve sonra Hz. Âdem (a.s.)'e eşi ile beraber cennette yerleşmesini emretti. Müfessirler, Hz. Âdem (a.s.)'in eşi (Hz. Havva)'nın ne zaman yaratıldığı hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Süddi, İbn Abbas, İbn Mes'ud ve bazı sahabeden şunu rivayet etmiştir: Cenab-ı Allah, İblis'i cennetten çıkarıp, Hz. Âdem (a.s.)'i cennete yerleştirince, Hz. Âdem (a.s.) orada tek başına kaldı. Onunla beraber yalnızlığını giderecek kimse yoktu. Bu sebeple Cenab-ı Allah, ona bir uyku verdi, sonra sol tarafının kaburga kemiklerinden birini alıp yerine et koydu ve o kaburgadan Havva validemizi yarattı. Hz. Âdem (a.s.) uykudan uyanınca başucunda oturan bir kadın buldu ve ona "Sen kimsin?" diye sordu. O, "Bir kadın" cevabını verdi. Hz. Âdem, "Niçin yaratıldın?" dedi. O, "Sen bana ısınasın diye yaratıldım" dedi. Melekler: "Onun ismi ne?" diye sordular. "İsmi Havva" dediler. "Niçin Havva diye isimlendirildi" dediler. (Birisi) "Çünkü o canlı bir şeyden yaratıldı" dedi.

Hz. Ömer ve İbn Abbas (r.ah)'tan şöyle dedikleri rivayet edilmiştir: "Cenab-ı Allah meleklerden bir ordu gönderdi. Onlar Hz. Âdem ile Havva'yı padişahların taşındığı gibi, altından bir taht üzerinde taşıdılar. Onların elbiseleri nurdan idi. Her birinin başında yakut ve incilerle bezenmiş altın birer taç vardı. Hz. Âdem (a.s.)'in belinde inci ve yakutlarla süslenmiş bir kemer vardı. Böylece o ikisi cennete girdiler."

Bu haber, Hz. Havva'nın, Âdem (a.s.)'in cennete girmesinden önce yaratıldığına delalet eder. İlk haber de onun cennette yaratıldığını gösterir. Gerçeği Cenab-ı Allah bilir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Zevce "Eş"ten Maksat Havva'dır**

Müfessirler, âyetteki "zevce (eş)"ten kastedilenin, her ne kadar bu sûrede ve Kur'an'ın başka yerlerinde bahsedilmese de, Hz. Havva olduğunda ittifak etmişlerdir. Buna ve Hz. Havva'nın, Hz. Âdem (a.s.)'den yaratıldığına Cenab-ı Allah'ın Nisa Sûresi'ndeki: الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا *"O (Allah) sizi bir tek candan yarattı ve ondan yine onun zevcesini vücuda getirdi"* (Nisa, 1) âyeti ile, A'raf Sûresi'ndeki: وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ اِلَيْهَا *"Ve bundan da, (gönlü) kendisine (meyledip) ısınsın diye, eşini yapan O (Allah)'dur"* (A'raf, 189) âyeti delalet eder. Hasan (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir:

إِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضَلْعِ الرَّجُلِ فَإِنْ اَرَدْتَ اَنْ تُقِيمَهَا كَسَرتَهَا وَإِنْ تَرَكْتَهَا اِنْتَفَعْتَ بِهَا وَاسْتَقَامَتْ

"Hiç şüphesiz kadın, erkeğin kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Eğer onu doğrultmak istersen kırarsın. Eğer onu kendi haline bırakırsan, ondan istifade edersin, o da düzelir."[39]

39 Benzer bir hadîs, **Müslim,** Ridâ; 59 (2/1091). Bu şekli ile bulamadık.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Cennetin Yerde Veya Gökte Olması**

Müfessirler bu âyette geçen cennet hususunda "O yeryüzünde midir, yoksa gökyüzünde midir?" diye ihtilaf etmişlerdir. Cennetin gökyüzünde olduğunun kabul edilmesi halinde, "O cennet, sevab yurdu olan cennet midir, ebedilik cenneti midir, yoksa başka bir cennet midir?" diye ihtilaf etmişlerdir.

Cennet Arz'da İdi

Ebu'l-Kasım el-Belhi ve Ebu Müslim el-İsfahani: "Bu cennet yeryüzünde idi" demişler ve Hz. Âdem'in cennetten indirilmesini bir bölgeden diğer bir bölgeye geçmek manasına hamletmişlerdir. Cenab-ı Allah اِهْبِطُوا مِصْرًا *"Öyleyse bir şehre inin"* (Bakara, 61) âyetinde olduğu gibi... Bu iki zat görüşlerine çeşitli yönlerden deliller getirmişlerdir:

Birincisi: Bu cennet, eğer sevab yurdu olan cennet olsa idi, ebedilik (huld) cenneti olurdu. Eğer Hz. Âdem (a.s.), ebedilik cennetinde bulunuyor olsa idi, İblis'in: هَلْ اَدُلُّكَ عَلٰى شَجَرَتِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَا يَبْلٰى *"(Ey Âdem) sana ebedilik ağacına ve zeval bulmayacak bir devlete (ulaşmanın yolunu) göstereyim mi?"* (Tâhâ, 120) sözüne aldanmazdı. Cenab-ı Allah'ın, مَا نَهٰيكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هٰذِهِ الشَّجَرَةِ اِلَّا اَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ اَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ *"Rabbiniz size şu ağacı, iki melek olursunuz veya (cennette) devamlı kalıcılardan olursunuz diye yasak etti"* (A'raf, 20) âyeti doğru olmazdı.

İkincisi: Kim bu cennete girerse, Allah Teâlâ'nın: وَمَاهُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ *"Onlar oradan (cennetten) çıkarılacak değiller"* (Hicr, 48) âyetinden dolayı, oradan bir daha çıkarılmaz.

Üçüncüsü: İblis, Hz. Âdem'e secde etmekten imtina edince lanetlendi ve Allah'ın gazabından dolayı ebedilik cennetine ulaşamadı.

Dördüncüsü: Mükafaat dünyası olan cennetin nimetleri tükenmez. Çünkü Cenab-ı Hak: *"Onun yemişleri ve gölgesi devamlıdır"* (Ra'd, 35) ve : *"Ama bahtiyar olanlar, gökler ve yer durdukça cennette ebedi olarak kalıcıdırlar. Ancak Rabbinin dilediği müddet müstesna. Bu bitmez tükenmez bir lütuftur"* (Hud, 108) buyurmuştur. Eğer bu, Hz. Âdem (a.s.)'in girdiği cennet olsaydı sona ermezdi. Fakat Hz. Âdem (a.s.)'in girdiği cennet, Cenab-ı Allah'ın: كُلُّ شَىْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ *"Allah'ın zatından başka herşey yok olacaktır"* (Kasas, 88) âyetinden dolayı yok olacaktır. Eğer bu, Hz. Âdem'in girdiği

cennet olsaydı, oradan tekrar çıkmazdı, fakat o oradan çıktı ve bu rahatlıklar kesildi, sona erdi.

Beşincisi: Allah Teâlâ'nın hikmetine, insanoğlunu ilk başta, ebedi kalacakları ve mükellef olmayacakları cennette yaratması uygun düşmez. Çünkü O, amel işleyenlere ait olan mükafaatı, amel işlememiş olan kimseye vermez ve kullarını başıboş bırakmaz. Aksine o kulları teşvik etmek ve sakındırmak, onlara va'd ve va'idde bulunmak gerekir.

Altıncısı: Cenab-ı Hakk'ın, Hz. Âdem (a.s.)'i yeryüzünde yarattığı hususunda ve bu kıssada onu gökyüzüne naklettiğine dair bir bahis bulunmadığı hususunda bir ihtilaf yoktur. Eğer Allah Teâlâ, onu gökyüzüne nakletmiş olsaydı bunun öncelikle zikredilmesi gerekirdi. Çünkü onun yerden göğe nakledilmesi en büyük nimetlerdendir. Bunun zikredilmemesi, böyle bir naklin olmadığını gösterir. Bu da, Allah Teâlâ'nın:

اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ *"Sen eşinle birlikte cennette yerleş"* (Bakara, 35) âyetinde bahsettiği cennetten muradın, ebedilik cennetinden başka bir cennet olmasını gerektirir.

Cennet Yedinci Semada İdi

İkinci görüş Cübbai'nin görüşüdür ve şöyledir: Bu cennet yedinci semada idi. Bunun delili, Allah Teâlâ'nın, اهْبِطُوا مِنْهَا *"Oradan ininiz"* (Bakara, 38) âyetidir. Sonra ilk iniş yedinci semadan birinci semaya olmuştu. İkinci iniş de gökten yeryüzüne olmuştu.

O Cennet, Sevap Yurdu Olan Cennettir

Üçüncü görüş, âlimlerimizin çoğuna ait olan şu görüştür: Bu cennet, sevap yurdu olan cennettir. Bunun delili, "cennet" lafzındaki umum ifade etmeyen elif ve lam (lam-ı tarif)dır. Çünkü bütün cennetlerde birden yerleşmek imkânsızdır. Bundan dolayı bu cennetin, daha önce zikredilmiş olan belli bir cennet olarak anlaşılması gerekir. Müslümanlarca bilinen, belli olan cennet ise sevab yurdu olan cennettir. Binaenaleyh âyetteki "cennet"i bu manada anlamak gerekir.

Tevakkuf Eden (Karar Vermeyen) Görüş

Dördüncü görüş de şudur: Bütün bu görüşler mümkündür. Bu hususlardaki nakli deliller de zayıf ve birbirine terstir. Bundan dolayı bu hususta bir şey söylememek ve kesin konuşmayı bırakmak gerekir. En iyi Allah bilir.

BEŞİNCİ MESELE: **Bazı Lisanı Meseleler ve Cennetteki Geniş Nimet**

Keşşaf sahibi şöyle demiştir: "Sükna" (yerleşmek) mastarı sukün mastarındandır. Çünkü o bir yerde kalma ve ikrar bulmanın bir çeşididir. Âyette geçen "اَنْتَ" (sen) lafzı, "اسْكُنْ" yerleş lafzı ile yerleşmesi istenen fâil üzerine atıf yapılabilsin diye, o fâili te'kit için getirilmiştir "رَغَدًا" (bol bol) kelimesi, mahzuf bir mastarın sıfatıdır. Yani اَكْلًا رَغْدًا وَاسِعًا رَافِهًا "Bol bol, geniş geniş, rahat rahat yemek" lafzı, belirsiz mekan ifade etmek için kullanılmıştır. "حَيْثُ" yani "cennetin neresini dilersiniz" manasınadır. Âyetten murat, Hz. Âdem ile Havva'ya cennetin bazı yiyecekleri ve bazı yerleri mahzurlu olmayacak şekilde son derece geniş, mutlak manada bir yeme müsaadesidir. Böylece, onların, cennetin çok olan ağaçlarından bir tanesinden yemeleri, onlar için bir özür olmamaktadır.

ALTINCI MESELE: **Cennet Nimetlerinden İstifade Emrinin, Kıssanın Tekerrüründe Gösterdiği Farklılık**

Bir kimse şöyle diyebilir: Hak Teâla وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا *"Ondan bolca yiyiniz"*; A'raf Sûresi'nde ise: فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا *"Dilediğiniz yerden yiyiniz"* (A'raf, 19) buyurarak, Bakara Sûresi'nde "كُلَا" lafzını "اُسْكُنْ" lafzına vav harf ile; A'raf Sûresi'nde ise "fâ" harfiyle atfetmiştir. Bunun hikmeti nedir? Kendisine bir şey atfedilen fiil şart durumunda olur. Atfedilen şey de ceza menzilesinde bulunursa bu durumda ceza, birincisine (şarta) vav ile değil de fa ile atfedilir.

Nitekim Cenâb-ı Hakk:

وَاِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا *"Hani (onlara): 'Şu beldeye giriniz ve onun dilediğiniz yerinde, bolca yiyiniz,' demiştik"* (Bakara, 58) âyetinde, beldeden yemek oraya girmeye bağlı olduğu için, "كُلُوا" lafzını "ادْخُلُوا" lafzına fâ harfiyle atfederek, sanki O şöyle buyurmuştur: Eğer oraya girerseniz, oradan yiyiniz... Buna göre, girmek işi yemeye götürür. Yemenin varlığı da, girmenin bulunmasına bağlıdır. Bu husus, A'raf Sûresi'ndeki şu âyetde de aynı şekilde izah olunur:

وَاِذْ قِيلَ لَهُمُ اسْكُنُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ *"Hani onlara şu beldede oturunuz ve onun dilediğiniz yerinden yiyiniz denilmişti."* (A'raf, 161). Cenab-ı Hak, burada "كُلُوا" lafzını "اسْكُنُوا" lafzı üzerine fâ ile değil de vâv ile atfetmiştir. Çünkü "اسْكُنُوا" oturunuz, lafzı, "süknâ" (oturmak, meskun olmak) lafzından alınmıştır ki, sükna uzun süre ikamet etmek demektir. Yemenin varlığı süknanın varlığına bağlı değildir. Çünkü bir bahçeye giren kimse,

oradan geçiyorken bile, o bahçeden meyve yiyebilir. İkincisi birincisine, cezanın şarta taalluk etmesi gibi taalluk etmediğinden fa ile değil de vav ile atfetmek vâcip olmuştur.

Bu sabit olunca biz deriz ki, şüphesiz "اُسْكُنْ" (otur) lafzı, bir yere giren kimseye söylenerek, bundan, "Girdiğin bu yerde kal ve buradan bir yere ayrılma!" manası kastedilir. Yine bu lafız, bir yere girmeyen kimseye de, "Buraya gir ve orada kal!" anlamında da söylenilir. Bakara Sûresi'ndeki bu emir, Hz. Âdem cennete girdikten sonra verilmiştir. Buna göre bu emirden maksat orada kalıp, iyice yerleşmektir. Biz, yeme işinin girmek işine taalluk etmediğini açıklamıştık. Dolayısıyla, vav harfiyle atfedilmiştir. A'raf Sûresi'nde ise bu emir, Hz. Âdem cennete girmeden önce varid olmuştur. Dolayısıyla bundan maksat, Hz. Âdem'in cennete girmesidir. Yemenin girmeye bağlı olduğunu izah etmiştik. Bu sebeple, şüphesiz fa lafzıyla gelmiştir. Allah en iyi bilendir.

YEDİNCİ MESELE: **"وَلَا تَقْرَبَا" (Yaklaşmayın) Nehyinin Hükmü**

Cenab-ı Hakk'ın وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ *"Ve bu ağaca yaklaşmayın"* âyetidir. Bunun, bir nehiy olduğunda herhangi bir şüphe yoktur. Ancak bunda iki bahis vardır.

a) Bu, tahrim ifade eden bir nehiy mi, yoksa tenzih ifade eden bir nehiy midir? Bu hususta ihtilaf vardır. Âlimlerden bir kısmı, bu sîganın tenzihi bir nehiy ifade ettiğini söylemişlerdir.

Bu böyledir, çünkü bu sîga bazen tenzih, bazen de tahrim için varid olur. Aslolan, müşterekliğin olmamasıdır. Bu sebeple lafzı bu iki kısım arasında müşterek bir miktarda, hakiki manaya almak gerekir. Bu da ancak, fiilden men etmeye veya fiilde mutlaklığa herhangi bir delalet olmaksızın, yapılmama tarafını yapma tarafına tercih hususunda nehyi hakiki manada almakla olur. Fakat bu fiildeki mutlak oluş, aslın hükmüyle sabit olmuştur. Çünkü kendisinden faydalanılacak şeylerde aslolan, mubah olmadır. Biz, lafzın manasını bu asla eklediğimizde, ikisinin toplamı nehyin tenzih ifade ettiğinin delili olur. Bu görüşte olan âlimler, bu görüşün buraya daha uygun olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu takdire göre, Hz. Âdem'in günahı, evla olanı terk etme hususuna dayanır. Peygamberlerin ismetine götüren her yolun, kabul edilmeye daha evla olduğu herkesin malumudur.

Nehy Tahrim İçindir Görüşü ve Tenkidi

Diğer bazı âlimler de bu nehyin tahrim ifade eden nehiy olduğunu söyleyerek buna çeşitli deliller getirmişlerdir:

1) Cenab-ı Hakk'ın "وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ" âyeti yine Allah'ın: وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ *"Temizlenmedikleri müddetçe, onlara yaklaşmayın"* (Bakara, 222) ve: وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ *"Yetimlerin malına, ancak en güzel bir biçimde yaklaşın"* (İsra, 34) âyetleri gibidir. Bu ikisi nasıl haramlık ifade ediyorlarsa, önceki de böyledir.

2) Cenâb-ı Hak, فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ *"Sonra, zâlimlerden olursunuz"* buyurmuştur ki, bunun manası "Eğer siz o ağaçtan yerseniz, siz muhakkak ki nefsinize zulmetmiş olursunuz" demektir. Onlar o ağaçtan yediklerinde قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا *"Dediler ki, Rabbimiz, biz nefislerimize zulmettik"* (A'raf, 23) dediklerini görmez misin?

3) Bu nehiy şayet tenzih ifade eden nehiy olsaydı, yaptığından dolayı Hz. Âdem cennetten çıkarılmaya müstehak olmaz ve kendisine de, tevbe etmesi vâcip olmazdı.

Biz şöyle diyerek, bu ikinci görüştekilerin birinci deliline cevap veririz: Nehy, aslında her ne kadar tenzih ifade etse de ayrı bir delilden ötürü bazen tahrime hamledilebilir. İkinci görüşlerine de şöyle cevap veririz: Cenab-ı Hakk'ın فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ *"Sonra zâlimlerden olursunuz."* âyetinin manası, "Terk etmek evla olan bir şeyi yapmanızdan ötürü, nefsinize zulmedenlerden olursunuz" demektir. Çünkü siz, bunu yaptığınızda, susamayacağınız, acıkmayacağınız, güneşin ısısıyla yanıp kavrulmayacağınız ve üryan olmayacağınız cennetten, sizin için bunların hiçbirisi bulunmayan bir yere çıkarılırsınız.

Üçüncü delillerine de şöyle diyerek cevap veririz: Cennetten çıkmanın bu sebeple olduğunu kabul etmiyoruz. Bunun açıklaması inşaallah gelecektir.

b) Bunlar şöyle demiştir: Cenab-ı Hakk'ın "وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ" âyeti zimnî manasıyla yememeyi ifade eder. Bu görüş zayıftır. Çünkü yaklaşmadan nehyetmek, yemeden nehyi ifade etmez. Çünkü çoğu kez, nehyedilen şeye yaklaşmamada kurtuluş vardır. Şu kadar var ki, şayet bu nehiy yaklaşmaya hamledilirse, onu yemesi ona caiz olur. Tam aksine bunun zahiri, yaklaşmaktan nehyi içine alır. Yemeden nehyetmeye gelince, bu diğer delillerle bilinir ki, o da Cenab-ı Hakk'ın bu yerin dışındaki bir başka yerde:

فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا *"Ağaçtan tattıklarında, onların avret mahalleri göründü"* (A'raf, 22) buyruğudur. Bir de sözün baş tarafı, yemenin mubah olduğu hususundadır. Çünkü Cenab-ı Hak: *"Ve, onun dilediğiniz yerinde, bolca yiyiniz"* (Bakara, 35) buyurmuştur. Böylece Cenab-ı Hakk'ın bu ifadesi, onları o ağacın meyvesinden yemeden nehy hususunda bir delalet gibi olmuştur. Ancak bu sözle yemekten nehyetmek, hem yemeği hem de diğer faydaları içine alır. Eğer Cenab-ı Hak, açıkça yemeden nehyetseydi, bu diğer faydalara şamil olamazdı, "وَلَا تَقْرَبَا" ifadesindeki fayda daha çoktur

***SEKİZİNCİ MESELE:* Ağacın Hangi Ağaç Olduğu**

Âlimler buradaki mezkûr "ağaç"ın ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Buna göre Mücahid ve Said İbn Cübeyr, İbn Abbas (r.a)'tan, o ağacın buğday ve başak olduğunu nakletmişlerdir. Yine Hz. Ebu Bekir'in, Hz. Peygamber (s.a.s)'e ağaç hakkında sorduğu, bunun üzerine O'nun da, bunun mübarek başak ağacı olduğunu söylediği rivayet edilmiştir. Yine Süddi, İbn Abbas ve İbn Mes'ûd'dan bu ihtiyaç yoktur. Çünkü bu sözden maksat, o ağacın bizzat kendisini bize tanıtmak değildir. Sözün maksadı ve gayesi olmayan şeyi beyan etmek, Hâkîm olan Allah'a vâcip olmaz. Çoğu kez, onu beyan etmekse abes olur. Çünkü bizden birisi, başkasına, geciktiği için özür beyan etmek istediğinde, "edepte kusur ettikleri için kölelerimi dövmekle meşgul idim" dediğinde, bu kadarcık ifadesi onun kölelerin bizzat kendisini, isimlerini ve sıfatlarını zikretmesinin yerini tutar. Hiç kimse, burada beyan hususunda kusur edildiğini zannedemez.

Şecere Kelimesinin Manası

Sonra bazı âlimler "الشَّجَرَة" lafzındaki en yakın mana "gövdesi ve dalları olan bir bitki"ye şamil olmasıdır, demişlerdir. Buna gerek olmadığı da söylenmiştir. Çünkü Cenab-ı Hak: وَاَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ *"Onun üzerine gövdesi olmayan bir bitki bitirdik"* (Sâffât, 146) buyurmuştur; oysaki bu bitki, tıpkı bir ekin ve karpuz gibi olmasına rağmen, onun yeryüzüne sarılıp yayılması, onu ağaçlıktan çıkarmamıştır. Müberred ise, "Arapların her dalı ve gövdesi olan şeyi, meyveleriyle kendilerini doyurduğu zaman, ağaç olarak isimlendirdiklerini sanıyorum" demiştir.

"الشَّجَرَة" ağaç lafzının aslı, sağa sola yayılan, dal budak salan her şeydir. Meselâ رَأَيْتُ فُلَانًا قَدْ شَجَرَتْهُ الرِّمَاحُ "Falancayı, mızraklar onu delik deşik olmuş olarak gördüm" denilir.

Yine Cenab-ı Hak: حَتّٰى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ *"Aralarında dallanıp budaklanan hususlarda seni hakem tutmadıkları sürece..."* (Nisa, 65) buyurmuştur. Yine şöyle denilir: وَتَشَاجَرَ الرَّجُلَانِ فِي اَمْرٍ كَذَا "İki adam falanca meselede tartıştılar, meseleyi dallandırıp budaklandırdılar."

***DOKUZUNCU MESELE:* Zulümden Buradaki Maksat**

Âlimler, Cenab-ı Hak "فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ" beyanından muradın, "Sizler eğer yerseniz, nefislerinize zulmetmiş olursunuz" olduğunu söylemişlerdir. Çünkü ağaçtan yemek, başkasına zulmetmeyi gerektirmez. İnsan bazen kendi nefsine, bazen de başkasına zulmetmekle zalim olur. Ama nefsine zulmü, daha şumüllü ve daha büyüktür. Sonra insanlar burada, üç görüş belirterek ihtilaf etmişlerdir.

a) Hz. Âdem'in büyük günah işlemiş olduğunu söyleyen Haşeviyye'nin görüşüdür. Buna göre, Hz. Âdem'in bu fiili zulüm olmuş olur.

b) "Hz. Âdem, küçük günah işlemiştir" diyen Mu'tezile'nin görüşüdür. Mu'tezile'nin de iki görüşü vardır:

1) Ebu Ali el-Cübbaî'nin görüşüdür ki, buna göre Hz. Âdem, kendisine, çok zor olan tevbe ve telafiyi gerektirdiği için nefsine zulmetmiştir.

2) Ebu Haşim'in görüşüdür ki, buna göre Hz. Âdem, sevaplarının bir kısmını boşa çıkarmış, yakmış olması sebebiyle kendisine zulmetmiştir. Bu sebeple, Hz. Âdem'in hak etmiş olduğu sevapta bir eksilme olur ki, bu da zulüm olur.

c) Mutlak anlamda Hz. Âdem ile Havva'dan günahın sadır olmasını kabul etmeyenler ve bu zulmü yapılmaması gereken şeyi yapmış olmaya (terk-i evla) hamledenlerin görüşüdür. Bunun misali şudur: Vezirlik isteyen bir kimse, onu bırakıp da dokumacılıkla meşgul olursa, o kimseye, "Ey kendisine zulmeden kimse, niçin böyle yaptın?" denilir. Şayet "Peygamberlerin zalim olmakla veya nefislerine zulmedici olmakla nitelendirilmeleri caiz midir?" denilirse cevaben deriz ki, böyle denilmesi bir nevi zemmi vehmettirdiği için, onlara bu ismin verilmemesi daha uygundur.

Şeytanın, Onların Ayaklarını Kaydırması

فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ ۖ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ ۖ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ ﴿٣٦﴾

"Bunun üzerine şeytan onları oradan kaydırıp, onları bulundukları yerden çıkardı. Biz de: 'Birbirinize düşman olarak ininiz! Yeryüzünde sizin için, belli bir vakte kadar durak ve faydalanma vardır' dedik."
(Bakara, 36)

Keşşaf sahibi "فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا" ifadesinin hakikatinin, şeytan, onları orada hataya düşürdü" mânâsı olduğunu ve buradaki "عَنْ" lafzının aynen, وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ اَمْرِى *"Ben bunu kendiliğimden yapmadım"* (Kehf, 82) âyetindeki "عَنْ" lafzı gibi olduğunu söylemiştir. Kaffâl (r.h) ise buradaki "اَزَلَّ" fiilinin "زَلَلْ" kökünden olduğunu, buna göre bunun insanın ayağının bir yerde olup da oradan kayması ve başka yere geçmesi manasından alınmış olduğunu söylemiştir. Kim bu âyeti "فَأَزَالَهُمَا" şeklinde okursa, o zaman bunun manası bir yerden ayrılmak şeklinde olur. Ebu Mu'az'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "أَزَلْتُكَ عَنْ كَذَا حَتَّى زُلْتَ عَنْهُ وَأَزْلَلْتُكَ حَتَّى زَلَلْتَ" denilir, ki bu iki ifâdenin de manası bir olup, "Seni ondan çevirdim" demektir. Bazı âlimler de şöyle dediler: "اَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ" ifadesinin manası "اِسْتَزَلَّهُمَا" yani "Onların hata yapmasını istedi" demek olup hata eden bir kimse hakkında senin "زَلَّ فِى دِينِهِ" demenden alınmıştır. Nitekim bu şahsın din veya dünyası hususunda ayağının kaymasına sebebiyet veren kimsenin bu fiili de "أَزَلَّهُ غَيْرُهُ" diye ifade edilir.

Bil ki bu âyette bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Nebilerin İsmeti, Yani Günahsızlığı**

Âlimler, peygamberlerin ismeti (günah işlemekten masum olmaları) hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu meselede söylenecek sözün özü şudur: Âlimlerin bu konudaki ihtilafları dört kısma ayrılır:

a) İtikadi olanlar,

b) Tebliğ ile ilgili olanlar,

c) Ahkâm ve fetva ile ilgili olanlar,

d) Peygamberlerin fiil ve hareketleri ile ilgili hususlar.

a) Peygamberlerin, küfrü ve dalaleti gerektirecek şeylere inanmaları, ümmet-i Muhammed'in çoğuna göre caiz değildir. Haricilerden Fudayliyye grubu "Peygamberlerden de günahlar sadır olmuştur" demiştir. Bu fırkaya göre günah işlemek küfür ve şirktir. Buna göre onlar, kesinlikle peygamberlerin küfre düştüğünü söylemişlerdir. İmamiyye fırkası da peygamberlerin takiyye yaparak küfür izhar etmelerinin (yani inkâr ediyormuş gibi görünmelerinin) caiz olacağını söylemişlerdir.

b) Tebliğ ile ilgili olan hususlara gelince, bütün Müslümanlar peygamberlerin tebliğ ile ilgili hususlarda yalan söylemekten ve tahrifat yapmaktan masum olduklarında ittifak etmişlerdir. Aksi halde onların, Allah'ın tebliğini yerine getirmiş olduklarına dair güven ortadan kalkmış olur. Yine âlimler, peygamberlerden, yanılarak yalan söylemenin caiz olmadığı gibi kasten yalanın caiz olmadığında ittifak etmişlerdir. Bazı âlimler, "sakınılması mümkün değil" gerekçesi ile, onların sehven yalan söyleyebileceklerini söylemişlerdir.

c) Fetvalar ile ilgili olanlara gelince, âlimler, peygamberlerin bilerek hata yapmalarının caiz olmadığında ittifak etmişlerdir. Bu hususlarda sehven hata etmelerini ise bir kısım âlimler caiz görmüş, diğerleri mümkün görmemişlerdir.

d) Peygamberlerin fiil ve hareketleri ile ilgili ismetleri hususunda ümmet-i Muhammed beş görüş belirtmişlerdir:

1) Peygamberlere günahı kebâiri kasten işlemelerini uygun görenler. Bunlar Haşeviyye'dir.

2) Onların büyük günahı işlemelerini caiz görmeyen, fakat yalan söylemek ve tartıda hile yapmak gibi herkesin nefret ettiği şeyler dışında kasıtlı olarak küçük günah işleyebileceklerini söyleyenler. Bu Mu'tezile'nin çoğunun görüşüdür.

3) Peygamberlerin kesinlikle kasten ne büyük, ne küçük günah işlemelerinin caiz olmadığını, ancak içtihatları sebebiyle hataya düşebileceklerini söyleyenler. Bu, Cübbai'nin görüşüdür.

4) Peygamberlerden, ancak sehven ve hataen günah sadır olacağını, ne var ki bundan ümmetlerinin değil de kendilerinin sorumlu olacağını söyleyenler. Bu böyledir, çünkü peygamberlerin bilgileri daha kuvvetli, delilleri

de daha çoktur. Bir de peygamberler, başkalarının korunamayacağı günahlardan kendilerini koruyabilirler.

5) Peygamberlerden, ne kasden, ne sehven ve ne de ictihat ve yanılma yolu ile, ne büyük ne de küçük günahın sadır olmayacağını söyleyenler. Bu Rafizîlerin görüşüdür.

İsmetin Vakti

"İsmet"in vakti konusunda da âlimler üç görüşe ayrılmışlardır:

1) Peygamberlerin doğumlarından itibaren masum olduklarını söyleyenler. Bu, Rafizîlerin görüşüdür.

2) Peygamberlerin büluğa girmelerinden itibaren masum olduklarını söyleyip, onların peygamber olmadan önce ne küfrü ne de büyük günahı işlemelerini caiz görmeyenler. Bu, Mu'tezile'den pek çok kimsenin görüşüdür.

3) Bu vaktin sadece peygamberlik geldikten sonraki vaki olduğunu, peygamberlikten önce onlardan günahın çıkmasının caiz olduğunu söyleyenlerdir ki, bu ehl-i sünnet âlimlerinin ekserisi ile Mu'tezile'den Ebu Huzeyl ve Ebu Ali'nin görüşüdür.

Nübüvvetten Sonra Günah İşlemediklerinin Delilleri

Bize göre tercih edilen görüş, peygamberlerden, peygamber olduktan sonra ne büyük, ne de küçük günahın kesinlikle sadır olmamasıdır. Bunun doğruluğuna birçok husus delalet eder:

1) Eğer onlardan günah sadır olsaydı, o zaman onlar ümmetlerin asilerinin en aşağı derecelileri olmuş olurlardı. Bu ise caiz değildir. Onların günah işlemelerinin, en aşağı asiler olmalarını gerektirmesinin izahı şudur: Peygamberler son derece yüce ve şerefli bir mertebededirler. Bu durumda olan kimseden günahın sadır olması daha çirkin bir iştir. Cenab-ı Allah'ın: *"Ey Peygamber'in hanımları, sizden kim apaçık bir terbiyesizlik ederse, onun cezası (azabı) iki kat artırılacaktır"* (Ahzab, 30) âyetine, evli kadının zina edince recmedilmesine karşılık böyle olmayana had vurulması gerektiğine ve kölelerin cezasının hür insanların cezasının yarısı kadar oluşuna baksana. Peygamber'in, ümmetinin en aşağı derecesinde olması ise icma ile caiz değildir.

2) Onların fasık olabileceklerinin kabul edilmesi durumunda şahitliklerinin kabul edilmemesi gerekir. Çünkü Hak Teâlâ: *"Bir fasık size bir haber*

getirir ise onun (aslının olup olmadığını) araştırınız" (Hucurât, 6) buyurmuştur. Ne var ki peygamberlerin şahadetleri kabul edilmiştir. Böyle olmasa idi, onların ümmetin adillerinden daha aşağı mertebede olmaları gerekirdi. Halbuki biz böyle bir şey diyemeyiz. Yine, peygamberliğin ve nübüvvetin manası, peygamberin, "şu hükmü meşru kıldı" diye Allah'a şahid olmasıdır. Yine onlar, Allah'ın: *"Siz insanlara, Peygamber de size şahit olsun* diye..." (Bakara, 143) âyetinden ötürü, kıyamet günü bütün ümmet için şahitlik edeceklerdir.

3) Onların büyük günah işleyebilecekleri kabul edilirse; onları o günahı işlemekten men etmek ve bunun için onlara eziyet etmek haram olmaz. Ne var ki onlara eza cefa vermek, Allah'ın: إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ *"Allah'a ve Resulü'ne eza edenleri Allah, dünyada da ahirette de lanetlemiş (rahmetinden kovmuştur)"* (Ahzab, 57) âyetinden dolayı haram kılınmıştır.

4) Hz. Muhammed (s.a.s) eğer bir günah işleseydi, onda ona uymak bize vâcip olurdu. Çünkü Allah Teâlâ, onun hakkında فَاتَّبِعُونِي *"(De ki) bana uyun"* (Âl-i İmran, 31) buyurmuştur. Bu ise haram ile vacibi birleştirmeye götürür ki, bu imkânsızdır. Hz. Muhammed (s.a.s.) hakkında bu durum böyle sabit olunca, diğer peygamberler hakkında da mecburen sabit olur. Çünkü hiç kimse, peygamberler arasında fark olduğunu söylememiştir.

5) Biz aklın açıkça göstermesi ile, Allah'ın mertebece yükselttiği, vahyini güvendiği, kullarına ve beldelerine halife kıldığı ve Rabbisinin kendisine "Şöyle yapma." nidasını duyurduğu, buna rağmen kendi keyfini tercih ederek Rabbisinin nehyine ve va'idinin men ediciliğine aldırmaksızın onu yapan peygamberin fiilinden daha çirkin hiçbir şey bilmiyoruz. Bu, çirkinliği apaçık bilinen bir husustur.

6) Şayet peygamberler günah işlemiş olsalardı, Allah'ın azabına müstehak olurlardı. Çünkü Allah Teâlâ: *"Kim Allah'a ve O'nun peygamberine asi olursa, onun için ebedi kalıcı olacağı cehennem ateşi vardır."* (Cin, 23) buyurmuştur. Ve onlar o zaman Allah'ın lanetine de müstehak olurlardı. Çünkü Allah Teâlâ: *"Dikkat edin, Allah'ın laneti zâlimler üzerinedir"* (Hud, 18) buyurmuştur. Ümmet, hiçbir peygamberin ne lanete ne de azaba müstehak olmadıklarında ittifak etmişlerdir. Böylece, peygamberlerden günahın sadır olmadığı ortaya çıkmış olur.

7) Onlar, insanlara, Allah'a itaati emrediyorlar. Eğer kendileri Allah'a itaat etmemiş olsalardı, Allah Teâlâ'nın: *"Siz, kitabı okuduğunuz halde, kendinizi unutup başkalarına mı iyiliği emrediyorsunuz. Siz akletmiyor musunuz?"* (Bakara, 44) ve: *"Ben, sizi nehyettiğim şeyde size muhalif hareket etmek istemem"* (Hud, 88) âyetlerinin şümulüne girmiş olurlardı. Ümmetin herhangi bir vaizine bile uygun olmayan şeyin, peygamberlere nispet edilmesi nasıl caiz olur?

8) Allah Teâlâ: *"Onlar, hayırlarda yarışırlardı"* (Enbiya, 90) buyurmuştur. "Hayırlar" umumi bir ifadedir, her türlü hayrı içine alır. Buna yapılması gerekenler ve yapılmaması gerekenler dahildir. Bu sebeple peygamberlerin yapılması uygun olan her şeyi yaptıkları, yapılmaması gereken her şeyi de terk ettikleri ortaya çıkmış olur ki, bu durum onların günah işlemiş olmalarına münafidir.

9) Allah Teâlâ: *"Onlar bizim indimizde cidden seçkin ve hayırlı kimselerdendir"* (Sâd, 47) buyurmuştur: Bu, kendisinden istisna yapılabilecek bir ifade olmasının delaletiyle, bütün yapılan ve terk edilen fiilleri içine alır. Buna göre "Falanca, falan işi dışında, seçkin ve hayırlı kimselerdendir" denilir. İstisna, istisna yapılmaması durumunda sözün hükmüne dahil olacak şeyleri sözün hükmünün dışında bırakır. Böylece, peygamberlerin her işte hayırlılar oldukları ortaya çıkmış olur. Bu da, onların günah işlemiş olmasına terstir.

10) Yine Cenab-ı Hak: *"Allah meleklerden ve insanlardan elçiler (Peygamberler) seçer"* (Hacc, 75); *"Hiç şüphesiz Allah, Âdem'i, Nuh'u, İbrahim'in soyunu ve İmran ailesini bütün âlemlere üstün kılmış (seçmiş)tır."* (Âl-i İmran, 33); Hz. İbrahim (a.s.) hakkında: وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَا *"Yemin olsun ki biz onu dünyada seçtik"* (Bakara, 130); Hz. Musâ (a.s.) hakkında: *"Ben, seni peygamberliğin ve kelamım için bütün insanlara üstün kıldım"* buyurmuştur.

11) Cenab-ı Hakk'ın: *"Andolsun ki İblis onlar hakkındaki zannını gerçekleştirdi de, mü'minlerden bir grup hariç, tamamı ona uydu"* (Sebe', 20) âyetidir. Bu peygamber, İblis'e uymayanlar olunca, onlardan bir günah sadır olmamıştır denilmesi vacip olur; aksi halde, peygamberler (a.s.) de o İblis'e uyanlardan olurlar. İblise uymayan bu fırka içinde peygamberlerin günah işlemedikleri ortaya çıkınca, o zaman denilir ki, bu fırka ya peygamberlerdir veya peygamber olmayanlardır. Eğer bu fırka peygamberler fırkası ise, bu durumda Hz. Peygamber'in de günahsız olduğu ortaya çıkar. Eğer

onlar peygamberlerin dışındaki kimseler iseler ve eğer peygamberlerin günah işlediği ortaya çıkarsa, o zaman peygamberler bu gruptan daha aşağı derecede olmuş olurlar. O zaman da, peygamber olmayan, peygamberden daha üstün olmuş olur ki, bu da ittifakla batıldır. Böylece, peygamberlerden günah sadır olmadığı sabit olmuştur.

12) Cenab-ı Allah mahlukatı iki kısma ayırmış ve: *"İşte bunlar şeytanın hizbidir, iyi biliniz ki, şeytanın hizbi (taraftarları) hüsrana uğramışların ta kendileridir"* (Mücadele, 19); diğer kısım hakkında da:

"İşte bunlar, Allah'ın cemaatıdır; iyi biliniz ki Allah'ın cemaat grubu, kurtulmuşların ta kendileridir." (Mücadele, 22) buyurmuştur. Muhakkak ki, şeytanın yandaşları, şeytanın razı olacağı şeyleri yapanlardır. Şeytanın razı olacağı şey ise günahtır. Buna göre Allah'a karşı günah işleyip isyan eden herkes şeytanın grubundan olmuş olur. Eğer peygamberden günah sadır olmuş olsa, o zaman peygamberin şeytanın yandaşlarından ve hüsrana uğrayanlardan; ümmetinin muttakilerinin ise Allah'ın cemaatinden ve kurtuluşa erenlerden olduklarını söylemek doğru olurdu. Bu durumda da ümmetinden herhangi biri Allah indinde, o peygamberden daha faziletli olurdu. Bunu da hiçbir Müslüman söylemez.

13) Peygamber meleklerden daha üstündür. Bu sebeple onun günah işlememiş olması gerekir. Çünkü Hak Teâlâ: *"Hiç şüphesiz Allah, Âdem'i, Nuh'u, İbrahim'in soyunu ve İmran'ın ailesini bütün âlemlere üstün kılmıştır"* (Âl-i İmran, 33) buyurmuştur. Bu âyetle istidlal şekli, meleklerin insanlardan üstün olması meselesinde geçmişti. Biz, "Hal böyle olunca, peygamberden günahın sadır olmaması gerekir" demiştik. Çünkü Allah, melekleri "günahı terk edenler" diye nitelemiş ve: لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ *"Söz ile O'nun (Allah'ın) önüne geçmezler"* (Enbiya, 27); لَا يَعْصُونَ اللهَ مَا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ *"Onlar Allah'a kendilerine emrettiği şeylerde asi olmazlar ve emrolundukları her şeyi yaparlar"* (Tahrim, 6) buyurmuştur. Şayet peygamberlerden günah sadır olsaydı, onların meleklerden üstün olmaları imkânsız olurdu. Çünkü Cenab-ı Hak: *"Yahut biz iman edip güzel ameller işleyen kimseleri, yeryüzünde fesât çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yahud muttakileri doğru yoldan sapanlar gibi mi sayacağız"* (Sâd, 28) buyurmuştur.

14) Rivayet edildiğine göre Huzeyme b. Sabit (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.s.)'in davetine uyarak, onun lehinde şahitlik etti. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.): "Bana niçin şehadet ettin?" deyince de, O: "Ey Allah'ın

Resûlü, ben sana, yedi kat gökten inen vahiy hususunda şehadet edip tasdik ettim. Bu hususta seni tasdik etmeyeyim mi?" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s.) onun bu sözünü doğru bulup, onu "iki şahitlik sahibi" diye isimlendirdi. Eğer peygamberler için günah caiz olsaydı, Huzeyme'nin şehadeti caiz olmazdı.

15) Cenab-ı Hak, Hz. İbrahim (a.s.) hakkında: *"Ben, seni insanlara imam yaptım"* (Bakara, 124) buyurmuştur. İmam, kendisine uyulan kimsedir. Bu âyetle Cenab-ı Hak, bütün insanlara Hz. İbrahim'e uymalarını vâcip kılmıştır. Eğer, Hz. İbrahim (a.s.)'den günah sadır olmuş olsaydı, bu günahta da insanların ona uyması gerekirdi ki, bu tenakuza götürür.

16) Allah Teâlâ: *"Zâlimler ahdime eremez"* (Bakara, 124) buyurmuştur. Buradaki "ahit"den murat, ya peygamberlik, ya imamet ahdidir. Eğer bu, peygamberlik ahdi ise o zaman peygamberliğin zâlimler için söz konusu olmaması gerekir. Eğer bu ahitten murat, imamet (önder olma) ahdi ise, imametin de zâlimler için söz konusu olmaması gerekir. İmamet zâlimler için olmayınca, zâlimler için nübüvvetin de sabit olmaması gerekir. Çünkü her peygamber, mutlaka kendisine uyulan ve ihtida edilen bir imam (önder) dir. Âyet her halükârda peygamberlerin günahkâr olamayacağını gösterir.

Peygamberlerin Günah İşlediğini İddia Edenler ve Onlara Karşı Tenkitler

Bunun aksini savunanlara gelince, onlar zikrettiğimiz şu dört hususun her biri hakkında âyetleri delil getirmişlerdir. Biz, onların getirdiği âyetlerin, delaleti en kuvvetli olan noktalarına işaret edip, onların geniş izahını inşallah bu tefsirde gelecek yerlere havale edeceğiz. İtikad hususunda delil getirdikleri âyetler üçtür:

1) *Onlar Hz. Âdem (a.s.)'in itikadını tenkit etmek için, Allah'ın: "O (Allah), sizi bir candan yaratan, bunun da (gönlü) kendine (yatıp) ısınsın diye, eşini yapandır. Ne zaman ki o, eşini örtüp bürüdü, o da hafif bir yük yüklendi (hamile oldu) de (bir müddet) bununla gidip geldi. Nihayet (gebeliği) ağırlaşınca ikisi de Rablerine şöyle dua ettiler: "Eğer bize (hilkati) tam bir çocuk verirsen, yemin olsun ki şükredenlerden olacağız"* (A'raf, 189) âyetine tutunmuşlar ve şöyle demişlerdir: "Buradaki tek bir candan murat, Hz. Âdem; ondan yaratılmış olan ise eşi Hz. Havva'dır. Bu kinayeler tamamiyle ikisine aittir. Buna göre Cenab-ı Hakk'ın: جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا اٰتٰيهُمَا فَتَعَالَى اللّٰهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ *"O ikisi, Allah'ın kendilerine verdiği bu (çocuk) hakkında O'na*

eşler tutmaya başladılar. Allah onların eş tuttukları şeylerden münezzehtir" (A'raf, 190) âyeti, onların şirke düşmüş olduklarını gösterir."

Buna cevabımız şudur: Âyetteki "tek bir can"ın Hz. Âdem olduğunu kabul etmiyoruz. âyette bunu gösteren herhangi birşey yoktur. Biz deriz ki: Burada hitab Kureyş müşriklerinedir. Kureyş kabilesi ise Kusayy'ın soyudur. Buna göre âyet, "Allah sizi Kusayy'ın kendisinden yaratıp, onun cinsinden, kendisine ısınsın diye, Arap olan bir eş yapmıştır. Cenab-ı Hak, o ikisine arzuladıkları tam hilkatli bir çocuk verince onlar, bu dört çocuğu Abd-u Menaf, Abdu'l-uzza, Abdu'd-dar ve Abd-u Kusayy diye isimlendirmişlerdi. "يُشْرِكُونَ"deki cemi zamiri bu ikisine ve onlardan sonra gelenlere aittir. İşte bu sağlam bir cevaptır.

2) "Hz. İbrahim (a.s.) başlangıçta ne Allah'ı, ne de ahiret gününü tanımıyordu" dediler. Birincisine gelince, o, yıldızlar hakkında هٰذَا رَبِّي *"Bu benim Rabbimdir"* (En'am, 76) dedi. İkincisi hususunda da o, *"Ya Rabbim ölüleri nasıl dirilteceksin, bana gösterir misin?" dedi. (Allah: 'Buna) inanmadın mı yoksa?' dedi. O da, 'inandım, fakat kalbimin iyice mutmain olması için (istiyorum)' dedi"* (Bakara, 260).

Bunun cevabı şöyledir "هٰذَا رَبِّي" ifadesi "Rabbim bu (olacakmış ha!)" manasına, inkâr sadedinde söylenmiş bir sorudur. "وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي" ifadesinden murat ise "haber, gözle görme gibi değildir" manasıdır.

3) Bunlar Allah'ın: *"Eğer sen, sana indirdiğimizden şüphe içindeysen, senden önce kitabı okuyanlara sor! Andolsun ki sana, Rabbinden hak gelmiştir; binaenaleyh, şüpheye düşenlerden olma!"* (Yûnus, 94) âyetini delil getirmişlerdir. Buna göre âyet, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in, kendisine vahyedilenler hakkında bir şüphe içinde bulunduğuna delalet etmektedir.

Buna cevabımız şudur: Dünyada kalp, şüphe peşinde olan birtakım düşüncelerden halî olmaz. Ne var ki Hz. Peygamber (s.a.s), bu şüpheleri delillerle izale ediyordu.

Rasûllerin Tebliğlerinde Şüphe Edenler ve İddialarının Tenkidi

Peygamberleri tebliğ konusundaki ismetleri hakkında tutundukları âyetlere gelince, bunlar da üç tanedir:

a) Hak Teâlâ'nın: سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسٰى * إِلَّا مَا شَاءَ اللّٰهُ *"Biz sana okuyacağız, sen de unutmayacaksın. Allah'ın dilediği müstesna"* (A'lâ, 6-7) âyeti. Buna göre bu istisna, vahiyde unutmanın bulunduğuna delalet eder. Buna cevabımız

şudur: Nehy, hatırlamanın zıddı olan unutmaya dair değildir. Çünkü bu, kişinin kudretine dahil değildir. Tam aksine nehy, terk etme manasına gelen unutma hakkındadır. Bu sebeple biz buradaki nisyanı, evla olanı terke hamlediyoruz.

b) Cenab-ı Hakk'ın: وَمَا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ اِلَّا اِذَا تَمَنّٰى اَلْقَى الشَّيْطَانُ فِى اُمْنِيَّتِهِ *"Senden önce hiçbir resul ve nebi göndermemiş olalım ki, o bir şey temenni ettiğinde, şeytan onun dileği hakkında bir fitne atmamış olsun!"* (Hac, 52) âyetidir. Buna dair, Hac Sûresi'nin tefsirinde, derinlemesine izah gelecektir.

c) Cenab-ı Hakk'ın: *"Gaybi bilen O'dur. O, gaybına kimseyi muttali kılmaz. Seçip aldığı bir peygamber müstesna... Çünkü Allah, onun önünden ve ardından gözetleyiciler dizer. Ta ki, o peygamberlerin Rablerinin risaletlerini hakkıyla tebliğ ettiklerini bilsin diye.."* (Cin, 26-28) âyetidir.

Muhalifler sözlerine şöyle devam ettiler. Vahyin tebliğinde, peygamberler tarafından bir karıştırmanın olabileceğine dair korkuları olmasaydı, kendileriyle beraber gönderilen bir gözcüden yardım taleb etmelerinin bir manası olmazdı. Buna cevabımız şudur: Faydanın, bu gözcünün şeytanları vesvese vermekten men etmesi şeklinde olması niçin caiz olmasın?

Resûllerin Fetva ve Fiillerinde İsmeti Kabul Etmeyenler

Peygamberlerin fetvalarındaki ismetleri hususunda, muhaliflerin tutundukları âyetlere gelince, bunlar da üç tanedir:

a) *"Davud'u ve Süleyman'ı da hatırla...Hani onlar ekin hakkında hüküm veriyorlardı"* (Enbiya, 78) âyetidir. Biz bu hususu Enbiya Sûresi'nde etraflıca anlattık.

b) Cenab-ı Hakk'ın, Hz. Peygamber fidye karşılığı onları bıraktığı zaman, Bedir esirleri hakkındaki âyetidir: *"Hiçbir peygamber, yeryüzünde ağır basıp zaferler kazanmadıkça, esir alması vaki olmamıştır"* (Enfal, 67). Hz. Peygamber, hükmünde hata etmemiş olsaydı kesinlikle azarlanmazdı.

c) Cenab-ı Hakk'ın: *"Allah iyiliğini versin, niçin onlara izin verdin?"* (Tevbe, 43) âyetidir. Bütün bu hususlara cevabımız şudur:

Biz bunu, terk-i evla (evlayı terk etme) anlamına hamlediyoruz.

Peygamberlerin fiillerindeki ismetleri hususunda, muhaliflerin tutundukları delillere gelince, bunlar pek çoktur:

Hz. Âdem'in Kıssası ile İstidlâlleri

Hz. Âdem'in kıssası ilgili olarak onlar yedi delil getirdiler.

1) Hz. Âdem asi oldu. Asi olanın da mutlaka büyük günah işlemiş olması gerekir. Biz onun asi olduğunu söyledik, çünkü Cenab-ı Hak: *"Âdem Rabbine asi oldu ve azdı"* (Tâhâ, 121) buyurmuştur. Biz asinin, iki sebepten dolayı büyük günah sahibi olduğunu söyledik.

Birincisi: Nas, asi olanın cezalandırılmasını gerektirir. Çünkü Cenab-ı Hak: *"Kim Allah'a ve Resulü'ne isyan ederse, muhakkak ki onun için cehennem ateşi vardır"* (Cin, 23) buyurmuştur. Büyük günah sahibinin anlamı ancak budur.

İkincisi: Asi lafzı, bir kınama ismidir. Bu sebeple ancak büyük günah sahiplerini içine alması gerekir.

2) Hz. Âdem kıssasına sarılarak, onun azmış olduğunu söylemeleridir. Çünkü Cenâb-ı Hak: "فَغَوٰى" - *"... azdı"* (Taha, 121) buyurmuştur. Azmak (gayy) ise, doğruyu bulmanın (rüşd) zıddıdır. Çünkü Cenab-ı Hak: قَد تَّبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ *"Doğruluk azgınlıktan ayrılıp seçilmiştir"* (Bakara, 256) buyurmuş, böylece "gayy" lafzını "rüşd"ün zıddı yapmıştır.

3) Hz. Âdem tevbe etmiştir. Tevbe edense, günahkâr olduğu için tevbe etmiştir. Biz Hz. Âdem'in tevbe ettiğini söyledik, çünkü Cenab-ı Hak: فَتَلَقّٰى اٰدَمُ مِن رَّبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ *"Derken Âdem, Rabbinden bazı kelimeler öğrendi de bunlarla Allah'a tevbe etti"* (Bakara, 37) ve: ثُمَّ اجْتَبٰيهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ *"Sonra Rabbi onu seçti de tevbesini kabul etti"* (Taha, 122) buyurmuştur. Tevbe eden günahkârdır dedik. Çünkü, tevbe eden, "işlediği günaha pişman olan" demektir. İşlediği günaha pişman olan, kendisinin o günahı işlemiş olduğunu haber veriyor demektir. Eğer o, bu haber vermesinde yalancı ise, o bu esnada yalan söylediği için günah işlemiştir. Eğer doğru söylüyor ise, zaten matlub da (istenen de) budur.

4) Hz. Âdem, Cenab-ı Hakk'ın: *"Ben sizleri, şu ağaçtan men etmedim mı?"* (A'raf, 22) ve: *"Ve, bu ağaca yaklaşmayın"* (Bakara, 35) âyetlerinde belirttiği gibi, kendisine yasaklanılmış olan şeyi işlemiştir. Yasak olan şeyi irtikap etmekse, günahın bizzat kendisidir.

5) Cenab-ı Hak, Hz. Âdem'i: *"Sonra zâlimlerden olursunuz"* (Bakara, 35) ifadesinde; Hz. Âdem de kendi kendini رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا *"Ey Rabbimiz, biz nefislerimize zulmettik"* (A'raf, 23) âyetinde zalim olarak adlandırmıştır. Zalime ise lanet edilmiştir; çünkü Cenab-ı Hak: اَلَا لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الظّٰلِمِينَ *"İyi bilin ki,*

Allah'ın laneti zâlimlerin üzerinedir" (Hud, 18) buyurmuştur. Lanete müstehak olan ise büyük günah sahibi olandır.

6) Hz. Âdem (a.s.), Allah'ın kendisini bağışlaması olmasaydı hüsrana uğrayanlardan olacağını şu âyette itiraf etmiştir: *"Eğer bizi bağışlamaz ve merhamet etmezsen her halde hüsrana uğrayanlardan oluruz"* (A'raf, 23). Bu ise onun büyük günah işlemiş, olduğunu gösterir.

7) Şeytana uymasına karşılık bir ceza olarak şeytanın vesvesesi ve ayağını kaydırması sebebi ile Âdem'in cennetten çıkarılmasıdır. Bu ise, Hz. Âdem'in büyük günah sahibi olduğunu gösterir.

Sonra onlar sözlerine devam ederek şöyle demişlerdir: Bu sayılan vecih ve izahlardan her birinin ayrı ayrı onun büyük günah işlediğine delalet etmediğini farzet. Ancak bunların hepsinin birden onun büyük günah işlediğine, kati bir şekilde delalet ettiğinde şüphe yoktur. Yine bu izahlardan her birinin herhangi bir şeye delalet etmese bile, toplamlarının bir şeye delalet etmesi mümkündür.

Hz. Âdem Kıssası ile İstidlâllerine Razi'nin Cevabı

Bize göre bu yedi hususa verilecek en güçlü cevabımız şöyle dememizdir: Sizin sözleriniz ancak, büyük günah işleme halinin peygamberlik zamanında olduğunu gösteren deliller getirmenizle tamam olur. Bu ise imkânsızdır. O halde, "Hz. Âdem (a.s.)'den zelle (küçük günah) sadır olduğunda, o peygamber değildi, daha sonra peygamber olmuştur" denilmesi niçin mümkün olmasın? Biz bu hususta herhangi bir delilin bulunmadığını açıklamıştık. Bunların her birine, açık bir şekilde cevap verme inşallah bu âyetlerin tefsirinde gelecektir.

Biz burada, Allah Teâlâ'nın فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ *"Şeytan onların ayağını kaydırdı"* âyetinden, muradının ne olduğunu ortaya koymak için bu zellenin (günahın) keyfiyetinden bahsederek şöyle diyoruz:

Farzedelim ki bu fiil, Hz. Âdem (a.s.)'den, o peygamber olduktan sonra sadır olmuştur. Buna göre, Hz. Âdem'in o fiili yapması ya unuttuğu bir sırada veya farkında olduğu bir sırada olmuştur. İlki yani o günahı, unutarak işlemesi görüşü kelamcıların bir kısmının görüşüdür. Onlar bu hususa, Hak Teâlâ'nın:

وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا *"Biz onda bir azim bulamadık"* (Taha, 115) âyetini delil olarak getirmişler ve Hz. Âdem'in durumunu, bir işe iyice dalıp da o iş

kendisini iyice sardığı için orucunu unutan ve bilerek değil de unutarak bir şeyler yiyen bir oruçlu insanın haline benzetmişlerdir. Bu görüşün şu iki bakımdan batıl olduğu söylenmesin.

a) Cenab-ı Hakk'ın: مَا نَهٰيكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هٰذِهِ الشَّجَرَةِ اِلَّا اَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ *"Rabbiniz sizi bu ağaçtan, ancak iki melek olursunuz diye nehyetmiştir"* (A'raf, 20) ve: *"(Şeytan) onlara, 'Muhakkak ki ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim' diye yemin etti"* (A'raf, 21) âyetleri, Hz. Âdem (a.s.)'in bu fiili işlerken, yasağı unutmuş olmadığını gösterir.

İbn Abbas (r.a.)'tan, Hz. Âdem (a.s.)'in bu fiili kasten yaptığını gösteren rivayet gelmiştir. Çünkü İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: Onlar o ağaçtan yiyip, edep yerleri açılınca, Hz. Âdem cennetten çıkmak istedi de onu cennet ağaçlarından bir ağaç tuttu ve bırakmadı. Cenab-ı Allah ona, "Benden mi kaçıyorsun?" diye nida etti. Bunun üzerine Hz. Âdem (a.s.): "Hayır ya Rabbi, senden utanıyorum" dedi. Cenab-ı Hak da: "Cennetten sana verdiklerim arasında, haram kıldıklarımdan daha fazlası yok muydu?" buyurunca, O: "Evet ya Rabbi! Fakat, ben senin izzetine yemin ederim ki sana yalan yere yemin eden hiç kimse görmemiştim. (Onun için şeytanın yeminine kandım)" dedi. Cenab-ı Allah da: "İzzetime yemin ederim ki seni o cennetten indireceğim, sonra sen ancak sıkıntı ile yaşayacaksın" dedi.

b) Hz. Âdem (a.s.) bunu unutarak yapmış olsaydı, bundan dolayı o azarlanmazdı. Aklî bakımdan da, unutan kimse, bir fiili işlemeye mukdetir sayılmaz. Dolayısıyla da onunla mükellef tutulamaz. Çünkü Cenab-ı Hak: لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا *"Allah hiç kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez"* (Bakara, 286) buyurmuştur. Bu naklî bakımdan da böyledir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Üç kişiden kalem kaldırılmıştır (yani onların amelleri yazılmaz)." Hz. Âdem (a.s.) bu fiilinden dolayı kınandığına göre, onun bunu unutarak yapmadığı anlaşılır.

Çünkü biz diyoruz ki: Bizim birinci şıkka cevabımız şudur: Biz, Hz. Âdem ile Havva'nın İblis'in bu sözüne inanıp onu tasdik etmiş olduklarını kabul etmiyoruz. Çünkü onlar, İblis'i tasdik etmiş olsalardı, onların bu hususdaki günahları, o ağaçtan yemeleri günahından daha büyük olurdu. Zira şeytan, onlara *"Rabbiniz sizi ağaçtan ancak iki melek olursunuz veya ebedi kimselerden olursunuz diye nehyetmiştir"* (A'raf, 20) diyerek, onlara Allah hakkında sû-i zannı telkin etti ve onları emr-i ilahiye uymamaya, hükmüne razı olmamaya, kendisinin o hususta onların iyiliğini istediğine

inanmalarına ve Allah Teâlâ'nın ise onları -haşa- aldattığına inanmaya teşvik etti. Şüphe yok ki bütün bunlar, ağaçtan yemeden daha büyük günahlardır. Bu sebeple, bu hususdaki kınamanın daha şiddetli olması gerekir.

Keza Hz. Âdem (a.s.), İblis'in secde etme hususunda isyanını, kendisine buğzunu, Allah'ın verdiği nimetlerden dolayı kendisine haset ettiğini biliyordu. Akıllı olan kimse için, bütün bu karinelere rağmen, düşmanının sözünü kabul etmesi nasıl düşünülebilir? Âyette, Hz. Âdem ile Havva'nın, şeytanın sözü esnasında veya daha sonra o fiili yaptıklarına dair bir şey yer almamıştır. Yine Hz. Âdem'in, İblis'in kendisine düşman olduğunu bildiğini şu âyet de gösterir: *"Hiç şüphesiz ki bu (İblis) senin de, eşinin de düşmanıdır. Binaenaleyh sakın sizi cennetten çıkarmasın, sonra zahmete düşersiniz"* (Tâhâ, 117).

İbn Abbas'tan rivayet edilen habere gelince bu, ahad olarak rivayet edilmiş bir haberdir. O halde o, Kur'an'a nasıl muaraza edebilir?

İkinci şıkka cevabımız ise şöyledir: Hz. Âdem (a.s.)'in azarlanması ancak, unutma sebeplerinden korunmadığından dolayı olmuştur. Unutmanın bu çeşidinin mesuliyeti, bütün Müslümanlardan kaldırılmıştır. Ancak bununla onların mesul tutulmaları da mümkündü. Fakat şereflerinin yüceliğinden dolayı bu mesuliyet peygamberlerden kaldırılmamıştır. Âlimler, buna misal olarak şu âyetleri zikretmişlerdir:

"Ey Peygamberin hanımları, siz diğer kadınlardan herhangi birisi gibi değilsiniz" (Ahzab, 32):

"Sizden kim apaçık bir terbiyesizlik yaparsa, ona iki kat azap verilir" (Ahzab, 30)

Hz. Peygamber (s.a.s.) de: اَشَدُّ النَّاسِ بَلَاءً اَلْاَنْبِيَاءُ ثُمَّ الْاَوْلِيَاءُ ثُمَّ الْاَمْثَلُ فَالْاَمْثَلُ *"İnsanların en şiddetli imtihan edilenleri eygamberlerdir. Daha sonra veliler, sonra da sırasıyla onlara daha yakın olanların imtihanları gelir."*[40] إِنِّى أُوعَكُ كَمَا يُوعَكُ الرَّجُلَانِ مِنْكُمْ *"Ben, sizden iki kişinin çektiği ızdırabın toplamı kadar ızdırap (elem) çekiyorum."*[41] buyurmuştur. Eğer, "Peygamberlerin hallerinin yüceliği ve mertebelerinin yüksekliğinin başkalarının mükellef tutulmadıkları şeylerle mükellef tutulmaları için yeterli sebep sayılabilir mi?" denilirse, deriz ki: Sen iyilerin hasenatının mukarreb (Allah'a çok yakın) kullarının seyyiatı sayıldığını duymadın mı? Yemin olsun ki Hz. Peygamber

40 **İbn Mace,** Fiten, 23 (2/1334).

41 **Müslim,** Birr, 4,5 (4/1991).

(s.a.s.)'in sırtında, başkalarında bulunmayan çok zor mükellefiyetler vardı. Hz. Âdem (a.s.)'den günahın sehven sadır olmuş olduğunun izahı hakkında söylenecek şeyler bundan ibarettir.

Bazı tefsir kitablarında şunu gördüm: Hz. Havva, Hz. Âdem'e içki sundu. Hz. Âdem (a.s.) bunu içip sarhoş olunca, bu işi yaptı. Âlimler bunun uzak bir ihtimal olmadığını, çünkü Hz. Âdem'in, o ağaç dışında her şeyden yemeye izinli olduğunu; biz ağacı "buğday" manasına hamlettiğimiz takdirde, içki içmeye de izinli olduğunu söylemişlerdir. Bir kimse, Cenab-ı Hakk'ın, cennet içkilerinin niteliği hakkında söylediği: لَا فِيهَا غَوْلٌ *"Onlarda sarhoşluk (verme özelliği) yoktur"* (Sâffât, 47) âyetinden dolayı, cennet içkilerinin sarhoş etmediğini söyleyebilir.

Hz. Âdem'in Yasak Ağaca Bilerek Yaklaştığı Görüşü ve Tenkidi

Hz. Âdem (a.s)'in yasak ağaçtan yeme günahını bilerek işlediğini söyleyen görüşe gelince, burada dört çeşit görüş vardır:

1) Bu nehy, haramlık ifade eden değil, tenzihi (tenzihen mekruhluk) ifade eden bir nehiydir. Bu görüşle ilgili açıklamalar daha önce geçmişti.

2) Bu fiil, Hz. Âdem (a.s.)'den kasıtlı olarak sadır olmuştur. Hz. Âdem, o esnada peygamber olduğu için, bunu yapması büyük günah olmuştur. Sen bu görüşün yanlış olduğunu daha önce kavramıştın.

3) Hz. Âdem (a.s.), bunu kasıtlı olarak, bilerek yaptı ama, o esnada o fiili küçük günah mertebesine indirecek bir korku ve ürperti içinde idi. Bı görüş de daha önce zikrettiğimiz deliller sebebiyle batıldır. Çünkü vacibi terke yönelen, veyahut da, nehyedilmiş bir fiili kasıtlı olarak yapan kimse, onu korkarak işlemiş bile olsa, bu fiili ile o, laneti, kınanmayı ve ateşte ebedi kalışı hak etmiş olan bir asi olur. Peygamberleri ise, bununla nitelemek doğru olmaz. Bir de Cenab-ı Hak, onu فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا *"Unuttu da, biz onda bir azim bulamadık"* (Taha, 115) âyetinde unutmakla nitelemiştir. Bu da kastiliğe ters düşer.

4) Bu Mu'tezile'nin ekserisinin görüşüdür. Bu görüşe göre Hz. Âdem (a.s.) yanlış bir ictihad sebebiyle yemeye yönelmiştir. Bu ise, günahın büyük günah olmasını gerektirmez. Yanlış ictihadın izahı şudur: Hz. Âdem'e وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ *"Fakat, bu ağaca yaklaşmayınız"* denilince, âyette geçen "هٰذِهِ" "bu" lafzıyla bazen şahsa, bazen de nev'e işaret edilir.

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, eline bir ipek ve bir altın alarak,

هٰذَانِ حِلٌّ لِإِنَاثِ أُمَّتِي حَرَامٌ عَلَى ذُكُورِهِمْ *"Bunlar, ümmetimin kadınlarına helal, erkeklerine ise haramdır."*[42] buyurur, bununla da iki şeyin nev'ini murat eder. Yine rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) birçok kere abdest alarak هٰذَا وُضُوءٌ لَا يَقْبَلُ اللهُ الصَّلَاةَ إِلَّا بِهِ *"İşte Allah'ın namazı kabul için şart koştuğu abdest budur"* buyurur; Hz. Peygamber burada abdestin nev'ini murat etmiştir.

Âdem (a.s) Cenâb-ı Hakk'ın وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ *"Bu ağaca yaklaşmayınız"* sözünü işitince, bu nehyin muayyen bir ağacı içine aldığını zannederek, o ağaçtan yemedi, ama aynı türden bir başka ağaçtan yedi; ancak ne var ki o, bu ictihadında hata etti. Çünkü Allah-u Teâlâ'nın "هٰذِهِ" lafzıyla kastettiği, belli bir ağaç olmayıp, nev'i idi. Fürûdaki ictihad hatalı olursa, şeriatımıza göre bağışlanmış küçük günah olması ihtimalinden dolayı, ceza ve lanete müstehak olmayı gerektirmez.

Eğer, denilirse ki: "Bu görüşe dair söz bir kaç vecih itibariyledir:

a) "هٰذَا" kelimesi, dilin aslında, hazır olan şeye işaret içindir. Hazır olan şeyse, ancak muayyen bir şey olabilir. Öyleyse, "هٰذَا" kelimesi aslında muayyen bir şeye işaret içindir. Buna göre, "هٰذَا" ile nev'e işaretin kastedilmesine gelince, bu aslolanın hilafınadır. Yine, Cenab-ı Hakk'a, işarette bulunmak caiz olmaz. Bundan ötürü Cenab-ı Hakk'ın bazı meleklerine, bu muayyen ağaca işarette bulunmalarını emretmiş olması gerekir. Bu takdirde onun dışındakiler muhakkak olarak, nehiy dışı kalmış olurlar. İşte bu sabit olunca, deriz ki; "müctehid, lafzı hakikatine hamletmekle mükelleftir; Hz. Âdem "هٰذَا" lafzını muayyen bir şeye hamledince, yapılması gerekeni yapmış oldu. Binaenaleyh lafzı nev'e hamletmesi caiz olmazdı. Bil ki bu söz, şu iki durumla da kuvvetlenmektedir:

Birincisi: Cenab-ı Hakk'ın: وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا *"O cennetin dilediğiniz yerinden bolca yiyiniz"* (Bakara, 35) âyeti, delilin tahsis ettiği hariç, cennette bulunan şeylerden istifadeye mezun olduğuna delalet eder.

İkincisi: Akıl, delilin tahsis ettiği şey hariç, bütün faydalı şeylerden istifade etmenin helal olmasını gerektirir. Tahsis edici delil, ancak bu muayyen kısma delalet eder. Böylece Âdem (a.s.)'in cennetin diğer ağaçlarından faydalanmaya mezun olduğu sabit olur. Bu sabit olunca, bu sebepten dolayı Âdem (a.s.)'in kınanmayı hak etmesi ve hatalı olduğuna hükmedilmesi imkânsız olur. Böylece, kıssayı bu manaya hamletmenin, Hz. Âdem'in

42 **İbn Mace,** Libas 19 (2/1109).

hatalı değil de isabet etmiş olmasına hükmetmeyi gerektirmiş olduğu sabit olur. Bu böyle olunca da öteki tarz tevilin yanlışlığı ortaya çıkmış olur."

b) Bu tevile itiraz hususundadır. Farzet ki "هٰذَا" lafzı, hem şahsa hem de nev'e işaret içindir. Fakat, Cenab-ı Allah bu lafza, bundan muradının şahıs değil de tür olduğuna delalet edecek veya bunun yerini tutacak herhangi bir şey birleştirmiş midir? Eğer birinci ihtimal söz konusu ise, ya Âdem (a.s.)'ın bu açıklamayı anlamadan kusurlu olduğunu söylemek gerekir (ki bu takdirde de günah işlemiş sayılır) veya onu anlamada kusurlu olmayıp onu iyice anladıysa o zaman da bundan maksadın "nev'i" olduğunu anlamıştır. O zaman da, onun bu türden olan herhangi bir ağaçtan yemeye yönelmesi, bilerek günaha yönelmek olur.

c) Peygamberlerin ictihad yapmaları caiz değildir; çünkü ictihad zan üzere bir işe yönelmektir. Bu ise, ancak ilim elde etme imkânına sahip olmayan kimse için caizdir. Halbuki peygamberler, yakînî ilim elde etmeye kâdirdirler. Binaenaleyh, onların ictihatta bulunmaları caiz değildir, çünkü yakînî ilim elde etme gücü olduğu halde zan ile yetinmek, aklen de dinen de caiz değildir. Bu sabit olunca ictihada yeltenmenin günah olduğu da sabit olmuş olur.

d) Bu mesele ya katî, ya da zanni meselelerdendir. Eğer kati meselelerden ise, bunda hata etmek büyük bir hata sayılır, o zaman da problem geri döner. Eğer bu zanni meselelerden ise, ve biz de: "Her müctehid isabet eder" dersek, o zaman ictihadî meselelerden hiçbir zaman yanılma bulunmaz. Yok eğer, "Bu meselede bir kişi isabet eder, yanılansa ittifakla mazurdur" dersek, o zaman bu kadarcık hata Âdem (a.s.)'in elbisesinin soyulmasına, cennetten çıkarılmasına ve yeryüzüne indirilmesine nasıl sebep olur?

Birincinin cevabı şöyledir: "هٰذَا" lafzı, aslında her ne kadar muayyen bir şahsa işaret etmek için ise de, bazen izahı yukarıda geçtiği gibi, nev'e işaret etmek için de kullanılır. Cenab-ı Allah, ondan muradın tür olduğuna delalet edecek şeyi ona bitiştirmiştir.

İkinciye şöyle cevap verilir: Âdem (a.s), belki bu delili anlamada hata etmiştir. Çünkü o, bunun ona, o anda gerekmediğini zannetti. Veya şöyle denilir: O, Cenab-ı Allah'ın kendisini, bizzat o ağaçtan nehyettiği zaman, bu delili anlamıştı. Aradan uzun müddet geçince, bunu unuttu. Zira haberde, Âdem (a.s.)'in cennette uzun bir müddet kaldığı ve sonra cennetten çıkarıldığı zikretilmiştir.

Üçüncüye şöyle cevap verilir: Burada, peygamberlerin ictihada tutunmuş olduklarını ispata gerek yoktur. Çünkü biz, Hz. Âdem'in bu delili anlamak konusunda hata ettiğini veya bu delili anladığını, fakat sonradan unuttuğunu açıklamıştık. Allah'u Teâlâ'nın; فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا *"Derken unuttu da, biz onda bir azim bulamadık"* (Taha, 115) âyetinden muradı da budur.

Dördüncünün Cevabı Şöyledir: "Bu nehyin delaleti kati idi, fakat Âdem (a.s.) onu unutunca, bu unutma, günahın büyük sayılmaması hususunda bir özür oldu" demek veya "Bu delalet zanni idi; fakat ne var ki buna, diğer müctehitlerin hatalarına terettüp etmeyen şiddetli cezalar terettüp ediyordu. Çünkü o müctehitlerin ictihatlarının, şahısların değişmesine göre değişmesi caizdir. Nitekim şiddetli cezalar ve cezaların hafifletilmesi hususlarında, ümmeti hakkında mevzubahis olmayan birçok şey Hz. Peygamber'e has olmuştur. Burada da böyledir" denilebilir. Bil ki mesele hakkında başka bir izah tarzının olduğunu söylemek de mümkündür. O da şudur: Cenab-ı Hak: وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ *"Siz ikiniz şu ağaca yaklaşmayın"* buyurup, ikisine birden yasak koyunca, Hz. Âdem (a.s.), her birinin tek tek ağaca yaklaşıp ondan yemesinin caiz olduğunu sanmıştır. Çünkü Allah'ın وَلَا تَقْرَبَا *"Siz ikiniz şu ağaca yaklaşmayın"* ifadesi, ikisine birden nehiydir. Bundan, tek başlarına oldukları zaman da nehyedilmiş oldukları anlaşılmaz. Belki de bu ictihadî hata ancak bu yönden meydana gelmiştir. Bu konuda söyleneceklerin tamamı işte budur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE: İblis, Cennetin Dışından Nasıl Hz. Âdem (a.s.)'i Kandırabildi?

Âlimler, Hz. Âdem cennette, İblis ise Cennetin dışında olduğu için İblis'in Hz. Âdem'e nasıl vesvese verdiği hususunda ihtilaf ederek, bu hususa dair birçok izahlar yapmışlardır:

1) Bu, kıssacıların görüşüdür. Bu da Vehb b. Münebbih el-Yemani ve Süddi'den, onların da İbn Abbas (r.a.) ve onun dışında başkalarından kıssacıların rivayet ettiği şu haberdir. İblis cennete girmek istediği zaman cennetin bekçileri ona mani oldular. Derken yılana geldi. O, dört ayağı olan bir hayvan idi, bir Horasan devesine benzerdi. O adeta hayvanların en güzeli idi. Şeytan bütün diğer hayvanlara başvurdu, fakat kimse onu kabul etmedi, ama yılan onu kabul etti ve yuttu. Cennet bekçilerine göstermeden onu cennete soktu. Yılan cennete girince, İblis onun ağzından çıkıp vesveseye başladı. İşte böylece yılan lanetlendi, ayakları yok oldu ve karnının

üstünde sürünmeye başladı. Onun rızkı toprakta kılındı ve bundan dolayı da insanoğluna düşman oldu.

Bil ki bu ve benzeri hikayeler, değer verilmemesi gereken şeylerdendir. Çünkü İblis, eğer yılanın ağzına girmeye kâdir olduysa, niçin kendisini yılan şekline koyup da cennete giremedi. Bir de, yılana bu oyunu oynayan İblis olduğu ve yılan akıllı ve mükellef olmadığı halde, yılan cezalandırılmıştır.

2) İblis, hayvan şekline girerek cennete girmiştir. Bu söz birincisinden daha az bozuktur.

3) Usulcü âlimlerin bazısı şöyle demişlerdir: Hz. Âdem ve Havva belki de cennetin kapısına kadar gelmişler, İblis de kapıya dıştan yaklaşmış ve onlara vesvesesini vermiştir.

4) Bu görüş Hasan Basri'nin görüşüdür. Buna göre, İblis yeryüzünde olduğu halde, vesvesesini cennetteki Hz. Âdem ile Havva'ya ulaştırmıştır. Bazı âlimler ise bunun uzak bir ihtimal olduğunu, çünkü vesvese gizli söylenen bir söz olduğu için bunun yerden semaya ulaştırılmasının mümkün olmadığını söylemişlerdir.

Âlimler bir başka bakımdan da ihtilaf etmişlerdir ki o da şudur: "İblis ya bizzat Hz. Âdem ile Havva'ya hitap edebilmiştir; veya "O vesvesesini, kendisine uyan bazılarının ağzı ile onlara ulaştırmıştır. Birinci görüşün delili Cenab-ı Hakk'ın : وَقَاسَمَهُمَا اِنِّى لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ *"İblis onlara, 'ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim' diye yemin etmişti"* (A'raf, 21) âyetidir. Bu âyet, karşılıklı konuşmuş olmayı ifade eder. Şu âyet de böyledir: *"Şeytan onların ikisini de aldatarak derecelerini düşürdü"* (A'raf, 22).

İkinci görüşün delili şudur: Hz. Âdem ile Havva annemiz İblis'i, İblis'in haset ve düşmanlığını biliyorlardı. Bundan dolayı örfen onun sözünü kabul etmeleri ve ona iltifat etmeleri imkânsızdır. Bu sebeple, İblis'in bu vesvesesini onlara ulaştıracak, İblis'e tâbi birisinin bulunması gerekir. Burada geriye iki soru kalır.

Birincisi: Cenab-ı Hak, bu ayak kaydırmayı İblis'e nisbet etmiştir. O halde, niçin bu fiilden ötürü Hz. Âdem ile Havva'yı kınamıştır.?

Biz deriz ki, Cenab-ı Hakk'ın فَاَزَلَّهُمَا *"Derken onların ayağını kaydırdı"* (Bakara, 36) âyetinin manası, şeytan onlara vesvese verirken bu fiili işlediler de, böylece bu fiil İblis'e nisbet edilmiş oldu, şeklindedir. Nitekim bu, Cenab-ı Hakk'ın فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِى اِلَّا فِرَارًا *"Benim onları hakka çağırmam onların ancak nefretini arttırdı"* (Nuh, 6) âyetinde de böyledir. Buna göre

Cenab-ı Hak İblis'ten naklederek: *"Benim sizler üzerinde hiçbir gücüm yoktu; ancak ben sizleri çağırdım, sizler de bana uydunuz"* (İbrahim, 22) buyurmuştur. Mü'tezile'nin söylediği bundan ibarettir. Bu nisbet hususundaki sözün gerçeği, bizim defaatle açıkladığımız şeydir. Bu da şudur: İnsan, hem yapmaya hem de yapmamaya muktedir bir varlıktır. Yapmanın ve yapmamanın eşit olması durumunda, insanın bu iki şeyden birinin kaynağı olması, ona götüren bir sebep olmaksızın, imkânsız olur. Ona götüren sebep ise, kulun hakkında, onun fiilinin bir maslahatı kapsamasını bilmesi veya sanması yahut da öyle inanmasından ibarettir. Bu ilim veya zan, uyarıcı bir sebeple meydana geldiğinde, bu fiil ona izafe ve nisbet edilmiş olur. Çünkü ondan ötürü, bilkuvve fail olan bilfiil fail olma durumuna geçmiş olur. İşte bu manadan ötürü, bu fiil burada vesveseye nisbet edilmiştir. Bazı arifler ne güzel söylemiştir. "Farzet ki Âdem (a.s)'in zellesi, İblis'in vesvesesi sebebiyle meydana gelmiştir. Peki, İblis'in isyanı, kimin vesvesesi ile meydana gelmiştir?" Bu, sana sebep olmadığı müddetçe fiilin meydana gelmeyeceği sebepler zinciri birbirine dayansa bile, onların, başlangıçta onları, yaratana mutlaka varıp dayanacağı hususunda tenbihatta bulunur. İşte bu husus, Hz. Musa'nın: *"Bu ancak senin imtihanındır; onunla dilediğini saptırır, dilediğini de hidayete erdirirsin"* (A'raf, 155) âyetinde açıklamış olduğu hususdur.

İkincisi: Bu vesvese nasıl olmuştur? Buna cevabımız şudur; Bu Cenab-ı Hakk'ın, şu âyette bahsettiği durumdur: *"Rabbiniz bu ağaçtan sizi ancak iki melek olacağınız için veya iki ebedi kimse olacağınız için nehyetmiştir"* (A'raf, 20), Onlarsa bunu kabul etmemişlerdir. Şeytan bundan ümidini kesince, Hak Teâlâ'nın: *"Onlara yeminle, 'Muhakkak ki ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim' dedi"* (A'raf, 21) buyurduğuna göre, yemin etmeye yöneldi. Ama onlar İblis'i yine tasdik etmediler. Ortaya çıkan durum şudur: İblis bundan sonra diğer bir şeye başvurmuştur, ki bu da onun onları, mubah olan leziz şeylerden istifade etmekle oyalamasıdır. Öyleki onlar bu şeylere iyice dalmışlar ve bu dalışları sebebiyle nehyi unutmuşlar, o zaman da olan olmuş... İşlerin gerçekte nasıl olduğunu en iyi Allah bilir.

Hz. Âdem ile Havva'nın Cennetten Çıkarılmaları

Cenâb-ı Allah'ın وَقُلْنَا اهْبِطُوا *"Biz de onlara 'ininiz' dedik."* âyetiyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetteki "اِهْبِطُوا" (ininiz) Ne Demektir?**

Hz. Âdem (a.s.)'in bulunduğu cennetin gökte olduğunu söyleyen kimse, "hubutu (inişi)", yüksek bir yerden aşağı bir yere inmek olarak; bu cennetin yeryüzünde olduğunu söyleyen kimse, bunu, bir yerden bir başka yere gidiş olarak tefsir etmiştir. Nitekim Allah bu ikinci manada "اهْبِطُوا مِصْرًا" *"Mısra ininiz (gidiniz)"* (Bakara, 61) demiştir.

***İKİNCİ MESELE:* "اهْبِطُوا" Hitabına Dahil Olanlar Kimlerdir?**

Âlimler, Hz. Âdem ve Havva'nın bununla hitap olunduklarına ittifak ettikten sonra, (âyet cemi olduğu için) bu hitapla daha başka kimlerin kastedildiği hususunda ihtilaf ederek, bu hususta görüş beyan etmişlerdir.

1) Bu ekseriyetin görüşüdür. Buna göre, İblis de bu hitaba dahildir; çünkü İblis'in bahsi de, Cenab-ı Hakk'ın: "فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا" (Bakara, 36) âyetinde geçmiştir. Yani, bunun üzerine şeytan onların ayağını kaydırdı da, biz de onlara "ininiz" dedik!

"Birbirinize Düşman Olarak"tan Murat

بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ *"Birbirinize düşman olarak"* âyetine gelince bu, Hz. âdem ile Havva'ya, İblis'in kendilerine ve soylarına düşman olduğunu, o ağaçtan yemelerinden önce de: *"Biz de dedik ki, ey Âdem, muhakkak ki bu İblis senin ve senin zevcen için bir düşmandır; sakın sizleri cennetten çıkarmasın, yoksa bedbaht olursun"* (Tâhâ, 117) anlattığı gibi bir tarif ve anlatmadır. Şayet denilse ki: "İblis secde etmekten kaçındığı zaman kâfir oldu, cennetten çıkarıldı, ve kendisine: فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ اَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا *"Artık cennetten in; senin orada büyüklenip kafa tutman yakışık almaz, gerekmez"* (A'raf, 13) ve yine فَاخْرُجْ مِنْهَا فَاِنَّكَ رَجِيمٌ *"Oradan in, muhakkak ki sen kovulmuşsun"* (Sâd, 77) denildi; ancak tekebbüründen dolayı cennetten indirildi. Buna göre Hz. Âdem'in zellesi bundan uzun bir müddet sonra meydana gelmiş ve bu zelleden dolayı cennetten inmesi emredilmişti. İblisin cennetten inmesi bundan önce olduğuna göre, Allah'ın "اهْبِطُوا" emri nasıl ona da şamil olur?" denilirse deriz ki:

Cenab-ı Allah İblis'i yeryüzüne indirdikten sonra belki, Âdem ve Havva'ya vesvese vermek için tekrar göğe döndü, Hz. Âdem ile Havva cennette iken Allah onlara "siz ikiniz ininiz" dedi, onlar cennetten çıkıp İblis cennetin dışında onlarla bir araya geldiği zaman da üçüne birden "اهْبِطُوا" - *"Yeryüzüne ininiz"* diye emretti. Bazı insanlar, Allah'ın "اهْبِطُوا" - *"ininiz."*

sözünün Allah'ın bunu onlara bir defada söylediğini göstermediğini, bilakis bunu onlardan her birine ayrı vakitlerde söylediğini gösterdiğini iddia etmişlerdir.

2) Hitaptan murat Hz. Âdem, Hz. Havva ve yılandır. Bu görüş zayıftır. Çünkü icma ile sabit olmuştur ki mükellef olan varlıklar: Melek, cin ve insandır. Birisi bu icmayı kabul etmeyebilir. Çünkü bazı insanlar şöyle demişlerdir: Bu varlıkların dışında olanlar için de mükelleflerden bir topluluk vardır. Nitekim Cenab-ı Allah: كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ *"Her biri namazını ve tesbihi bilir"* (Nur, 41) buyurmuş, Hz. Süleyman (a.s.) Hüdhüd kuşu hakkında: لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا *"Yemin olsun ki ben onu şiddetli bir şekilde cezalandıracağım"* (Neml, 21) demiştir.

3) Bu hitaptan maksat, Hz. Âdem, Havva ve zürriyetleridir. Çünkü Hz. Âdem ve Havva insanlığın aslı olunca, bu ikisi sanki insanlığın tamamı gibi sayılmıştır. Bunun delili ise, Cenab-ı Hakk'ın: اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ *"Oradan hepiniz, birbirlerinize düşman olarak ininiz"* (Bakara, 36) âyetidir. Yine buna:

"Artık kim hidayetime tâbi olursa, onlara ne bir korku vardır, ne de onlar hüzünleneceklerdir. İnkâr eden ve âyetlerimizi yalanlayanlar ise, işte onlar ateş yârânıdırlar; orada da ebedi kalacaklardır." (Bakara, 38-39) âyetleri delalet eder. Bu, bütün insanları içine alan bir hükümdür. Hak Teâlâ'nın بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ ifadesinin manası, insanların içine düştüğü, birbirlerine karşı düşmanlıkları, buğzları ve birbirlerini saptırmalarıdır. Bil ki bu görüş, zayıftır; çünkü Hz. Âdem'in zürriyeti o vakit mevcut değildi; dolayısıyla hitap nasıl onlara şamil olabilir? Ama, cem'in (çoğulun) en az iki kişiyi içine aldığını iddia edenlere göreyse, böyle bir sual kendiliğinden kalkar.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* "اهْبِطُوا" Emri, Emir midir, İbahe midir?**

Âlimler Allah'ın "اهْبِطُوا" lafzının ifade ettiğinin vücub mu veya ibahe mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Gerçeğe en yakın görünen, bu emrin vücub ifade etmesidir. Çünkü, bu emirde çok çetin meşakkatler vardır. Zira, Hz. Âdem ile Havva'nın cennetteki durumlarından ayrılarak, ancak zorluk ve sıkıntılarla geçim vasıtalarının elde edildiği bir yere, dünyaya geçmeleri tekliflerin en meşakkatlilerindendir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, onların cennetten çıkarılmalarının bir ceza olduğu zannı, batıl olmuş olur. Çünkü teklifi zorlaştırmak, o nispette sevabın artmasına şebeptir. Kendisinde böylesine büyük bir fayda

olduğu halde, bu nasıl bir azap olabilir? Şayet: "Hadlerin ve keffaretlerin birçoğunda, teklif babından bile olsalar, cezanın bulunduğunu söyleyen siz değil misiniz?" denilirse deriz ki: "Hadler (cezalar) ceza görene (mahdud) a başkasının fiilinden dolayı tatbik edilir. Buna göre, eğer adam o suçta ısrarlı biri ise, bunun bir ikab olması caizdir. Keffaretlere gelince, bunların bir kısmında hadlerin ukubatlar yerine geçeceği, çünkü ukubatların ancak günah ile sabit olacağı söylenebilir. Büyük bir sevaba nail etmeleriyle beraber, keffaretlerin ukubat olmalarına gelince, hayır... Bu olmaz.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Bu âyet İnmelerini Emretmektedir, Düşmanlık Etmelerini Değil**

Cenab-ı Hakk'ın "اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ" (Bakara, 36) âyeti, inmeyi emretmektedir. Düşmanlıkla ilgili bir emir değildir, çünkü İblis'in Hz. Âdem ve Havva'ya düşmanlığı, onlara haset edip, Hz. Âdem'e secde etmemesi, Hz. Âdem ile Havva'yı cennetten çıkarmak için hile yapması; zürriyetlerine düşmanlığı ise, onlara vesvese vererek, onları küfre ve günaha davet etmesi sebebiyledir. Bunlardan herhangi birinin emredilmiş olması caiz değildir.

Hz. Âdem'in İblis'e düşmanlığı ise, emredilmiş bir hususdur. Çünkü Cenab-ı Hak, إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا *"Muhakkak ki şeytan sizin için bir düşmandır; binaenaleyh siz de onu düşman edininiz"* (Fatır, 6) ve: *"Ey Âdem oğulları, ebeveyninizi cennetten çıkarmış olduğu gibi, şeytan sizi de fitneye düşürmesin"* (A raf, 27) buyurmuştur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, âyetten kastedilen mana, "bazınız bazınıza düşman olarak gökten ininiz.!" olur.

BEŞİNCİ MESELE

Ayette geçen "مُسْتَقَرٌّ" lafzı bazen istikrar manasına gelir. Nitekim Cenab-ı Hak: إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ بِالْمُسْتَقَرُّ *"O zaman, Rabbinedir varış ve istikrar"* (Kıyame, 12) buyurmuştur. Bazen de, "içinde karar kılınan mekan" manasını ifade eder. Nitekim Allahu Teâlâ: أَصْحَابُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا *"Cennet ehli o zaman, en hayırlı bir yerdedirler"* (Furkan, 24) ve: فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ *"Sonra da bir karar kılma ve emanet yeri.."* (En'am, 98) buyurmaktadır.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki, ekseri âlimler: وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ *"Sizin için yeryüzünde karar kılınacak bir yer vardır"* (Bakara, 36) âyetindeki "مُسْتَقَرٌّ" lafzını yer ve mekân anlamına hamletmişlerdir. Buna göre âyetin manası, "O yer, hem hayatınızda hem de öldüğünüzde içinde kalacağınız, karar kılacağınız yerdir" olur.

Sûddi'nin Abdullah İbn Abbas (r.a)'tan rivayet ettiğine göre İbn Abbas, "Müstakarr kabirdir" demiştir; yani, içinde bulunacağınız kabirleriniz... Birincisi daha evladır, çünkü Cenâb-ı Hak, âyette metaı takdir ve zamanla takyit etmiştir; bu ise ancak, kişinin yaşamasıyla uygunluk arzeder. Diğer bir hususta Cenâb-ı Hak onlara, onlar cennetten inerken bu şekilde hitap etmiştir ki, bu da yaşama halini gerektirir (ölümden sonrayı değil).

Bil ki Cenab-ı Hak bu kıssa hakkında A'raf Sûresi'nde:

اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ * قَالَ فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ *"Dedi ki: "Birbirinize düşman olarak ininiz! Sizin için orada karar kılınacak bir yer ve belli bir zamana kadar bir geçimlik vardır. Sizler orada yaşar, orada ölür ve oradan çıkarılırsınız"* (A'raf, 24-25) buyurmuştur. Buna göre: Cenâb-ı Hakk'ın "فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ" sözünün, yine onun "وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ" sözü için bir beyan olması caizdir. Yine "فِيهَا تَحْيَوْنَ" kısmının birinci kısma bir ilave olması da caizdir.

***ALTINCI MESELE:* "حِينَ" Zarfı Hakkındadır**

Âlimler, bir zaman ismi olduğunda ittifak ettikleri halde "حِينَ" kelimesinin buradaki anlamı üzerinde ihtilaf etmişlerdir. Evla olanın, bununla: "Devam edip, giden" bir zamanın kastedilmiş olmasıdır. Çünkü birisi arkadaşına, onu uzun zaman görmeyince, مَا رَأَيْتُكَ مُنْذُ حِينٍ "Seni çoktandır görmedim" der. Ama bu söz pek yakında görülmüş olan bir kimseye söylenmez. Buna göre insanların ömürleri uzun, ecelleri de meydana gelişlerinden çok sonra ve uzak olunca, Cenab-ı Hakk'ın "وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ" buyurmuş olması caiz olmuştur.

***YEDİNCİ MESELE:* Âyetten Dersler: Günahlardan Sakındırma**

Bil ki bu âyette, birçok bakımdan, her türlü günahtan büyük bir sakındırma vardır.

a) Hz. Âdem'in bu küçük zelleyi işlemesinden ötürü başına gelenleri düşünen kimse, günah işlemekten son derece korkar. Şair de şöyle demiştir:

يَا نَاظِرًا يَرْنُو بِعَيْنَيْ رَاقِدٍ وَمُشَاهِدًا لِلْأَمْرِ غَيْرَ مُشَاهِدِ
تَصِلُ الذُّنُوبَ إِلَى الذُّنُوبِ وَتَرْتَجِي دَرْكَ الْجِنَانِ وَنَيْلَ فَوْزِ الْعَابِدِ
أَنَسِيتَ أَنَّ اللهَ اخْرَجَ آدَمًا مِنْهَا إِلَى الدُّنْيَا بِذَنْبٍ وَاحِدِ

"Ey uyuyan kimsenin gözüyle bakan; hakkıyla müşahede etmeksizin işi müşahede eden kimse! Günahlara günahlar katıyorsun; buna rağmen

cennete ulaşmayı ve ibadet edenin mükafaatına nail olmayı umuyorsun! Allah'ın bir tek günah sebebiyle Âdem'i cennetten çıkardığını unuttun mu?"

Feth El-Mevsilî'den şöyle dediği rivayet edilmiştir: Biz insanlar cennet ahalisi idik. Ama İblis bizi dünyaya sürükledi. Çıkarıldığımız o yurda dönmedikçe bizim için gam, keder ve sıkıntıdan başka birşey yoktur.

b) Bu, büyüklenmek, haset etmek ve hırstan sakındırmaktır. Cenab-ı Allah'ın "اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ" (İblis diretti ve kibirlendi) âyeti hakkında Katade'den şu izah nakledilmiştir: "Allah'ın düşmanı İblis, O'nun Hz. Âdem'e, O'nun verdiği lutuflara haset edip, "Ben ateştenim, o ise çamurdandır!" dedi. "Sonra âdemoğlunun kalbine, yasaklanan şeyi yaptırıncaya kadar hırs verdi. Sonra da Kâbil'in kalbine haset verdi de Kabil Habil'i öldürdü."

c) Cenab-ı Hak, Hz. Âdem ile İblis arasında çok güçlü bir düşmanlık olduğunu bildirdi. Bu da, şeytandan kaçınmanın şart olduğuna büyük bir tembihdir.

Âdem'in Tevbeyi Öğrenmesi

فَتَلَقّٰٓى اٰدَمُ مِنْ رَّبِّهٖ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ ۭ اِنَّهٗ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيْمُ ﴿٣٧﴾

"Derken Âdem Rabbinden (birtakım) kelimeler öğrenip aldı ve (O'na yalvardı), O da tevbesini kabul etti. Çünkü tevbeyi çok kabul eden ve keremi bol olan O'dur" (Bakara, 37).

Bu âyette birçok mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Telâkki Tabirinin Manası**

Kaffal şöyle demiştir. "تَلَقَّى" kelimesinin aslı, "birisi ile karşılaşmaya yönelmek" demektir. Sonra bu kelime, "gelecek olan şeyi karşılama" manasında kullanılmıştır. Sonra da "kabul etme, alma" manasında kullanılmıştır. Nitekim Cenab-ı Hak: وَاِنَّكَ لَتُلَقَّى الْقُرْاٰنَ مِنْ لَّدُنْ حَكِيْمٍ عَلِيْمٍ *"Sana, Hakîm ve Alîm olan (Allah) nezdinden Kur'an veriliyor"* (Neml, 6) yani "o sana telkin ediliyor" buyurmuştur. Yine تَلَقَّيْنَا الْحُجَّاجَ "Biz hacıları karşıladık" ve تَلَقَّيْتُ هٰذِهِ الْكَلِمَةَ مِنْ فُلَانٍ "Bu sözü falancadan aldım, öğrendim." denilir. Kelimenin aslı bu olunca ve "مَنْ تَلْقَى رَجُلًا فَتَلَاقَيَا" dediğimizden her iki adamın diğeri ile karşılaştığı anlaşılıp, karşılaşma da her ikisine birden nisbet edilince,

onların "karşılaşma" mastarı ile vasfedilmeleri yerinde olmuştur. Bundan ötürü "Karşılaştığın herkes de seninle karşılaşmış olur" denilebilir. Bu sebeple de "فَتَلَقّٰى اٰدَمُ كَلِمَاتٍ" ibaresinin, "Âdem o kelimeleri aldı, belledi ve onları kabul etti" manasına alınması caiz olduğu gibi, "Allah'tan bazı kelimeler geldi " manasında olmak üzere, "كَلِمَاتٌ" merfu olarak okumak da caizdir.

Bunun bir benzeri de Allah'ın: لَا يَنَالُ عَهْدِى الظّٰلِمِينَ *"Ahdim zâlimlere ulaşmaz"* (Bakara, 124) âyetidir. İbn Mes'ud (r.a.)'un kıraatinde "الظّٰلِمِينَ" kelimesi "الظّٰلِمُونَ" şeklinde okunmuştur. (Yani "zâlimler ahdime ulaşamaz" manasında.)

***İKİNCİ MESELE:* Ayetteki "كَلِمَاتٌ" Ne Demektir?**

Bilki âyette geçen "كَلِمَات"tan muradın, "Allah'ın Âdem (a.s.)'e tevbenin hakikatini öğretmesi" olması caiz değildir. Çünkü mükellefin, tevbenin mahiyetini bilmesi, tevbe ederek günahlarından kurtulabilmesi ve tevbeyi başka şeylerden ayırt edebilmesi gerekir. Peygamberler ise bunu haydi haydi bilir. Daha doğrusu âyetten muradı, şu şeylerden birisine hamletmek gerekir;

1) Bu, günah işlediği esnada tevbe edenlerden ve Allah'a dönenlerden olacak bir biçimde Hz. Âdem'den sadır olan günaha dikkat çekmedir.

2) Allah Teâlâ tevbenin gerektiğine ve mutlaka kabul edileceğine dikkat çekmektedir. Şu manada ki, "Bir kimse küçük veya büyük günah işler, sonra da yaptığına pişman olarak bir daha günah işlememeye azmederse, muhakkak ki ben onun tevbesini kabul ederim." Allah Teâlâ, "فَتَلَقّٰى اٰدَمُ مِنْ رَبِّهٖ كَلِمَاتٍ" demiş, yani "O kelimeleri aldı, kabul etti ve onları kullandı."

3) Hak Teâlâ, Hz. Âdem'e verdiği büyük nimetlerini hatırlatmıştır. Bu da tevbeye götüren etkili sebeplerden olmuştur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hz. Âdem'in Öğrendiği Sözler**

Âlimler "kelimelerin" ne olduğu hususunda ihtilaf ettiler.

1) Sa'id b.Cübeyr'in İbn Abbas (r.a.)'tan rivayet ettiğine göre, Hz. Âdem (a.s.) şöyle demiştir: "Ya Rabbi, bir vasıta olmadan beni kendi ellerinle yaratmadın mı?" Cenab-ı Allah "Evet" diye cevap vermiş. Hz. Âdem, "Ya Rabbi bana ruhundan üflemedin mi?" dedi. Allah Teâlâ, "Evet" diye cevap verdi. Hz. Âdem, "Beni cennetinde yerleştirmedin mi?" dedi. Hak Teâlâ "Evet, iskan ettim " dedi. Hz. Âdem, "Ya Rabbi, rahmetin gazabını geçmiş değil mi idi?" dedi. Allah Teâlâ, "Evet, geçti" dedi. Hz. Âdem "Ya Rabbi, eğer ben tevbe eder ve halimi düzeltirsem beni cennete geri döndürür müsün?" dedi.

Cenab-ı Allah da "Evet döndürürüm" cevabını verdi. İşte Cenab-ı Hakk'ın "فَتَلَقّٰى اٰدَمُ مِنْ رَبِّهٖ كَلِمَاتٍ" âyetinin manası budur. Süddi bu rivayette şunu ilâve etmiştir: O, "Ya Rabbi, bana bir günah takdir etmiş mi idin?" dedi, Allah Teâlâ, "Evet " buyurdu.

2) Nehai şöyle demiştir: İbn Abbas'a geldim ve ona "Âdem'in Rabbinden aldığı kelimeler ne idi?" diye sordum. O da bana şu cevabı verdi. Allah Teâlâ, Hz. Âdem ve Havva'ya hacc ibadetini öğretti, onlar da haccettiler. İşte bu kelimeler, hac esnasında söylenen dua ve zikirlerdir. Onlar Haccı tamamlayınca, Allah onlara "Ben sizin tevbenizi kabul ettim" diye vahyetti.

3) Mücahid ve Katade, iki rivayetlerinden birine göre şöyle demişlerdir: Bu "kelimeler", Cenab-ı Hakk'ın: *"Ey Rabbimiz,biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen, muhakkak ki hüsrana uğramış kimselerden oluruz"* (A'raf, 23) âyetidir.

4) Sa'id b. Cübeyr'in İbn Abbas (r.a.)'tan rivayetine göre bu kelimeler, Hz. Âdem (a.s.)'in şu sözleridir:

لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ عَمِلْتُ سُوءً وَظَلَمْتُ نَفْسِى فَاغْفِرْ لِى اِنَّكَ اَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ عَمِلْتُ سُوءً وَظَلَمْتُ نَفْسِى فَارْحَمْنِى اِنَّكَ اَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ عَمِلْتُ سُوءً وَظَلَمْتُ نَفْسِى فَتُبْ عَلَىَّ اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمِ

"(Ey Allah'ım!) Senden başka ilâh yoktur, seni tesbih ederim ve sana hamdederim. Ben kötülük işledim ve kendime zulmettim. Beni bağışla. Çünkü sen, bağışlayanların en hayırlısısın. Senden başka ilah yoktur, seni tesbih ederim ve sana hamdederim. Ben bir kötülük işledim ve kendime zulmettim, bana rahmet et. Çünkü sen, rahmet edenlerin en hayırlısısın. Senden başka ilah yoktur. Seni tesbih ederim ve sana hamdederim. Ben kötülük (günah) işledim ve kendime zulmettim. Tevbemi kabul et. Çünkü sen tevbeleri çok kabul eden ve rahmeti çok olansın."

5) Hz. Aişe şöyle demiştir: Cenab-ı Hak, Âdem'in tevbesini kabul etmeyi dilediği zaman, Hz. Âdem, yedi defa Kâbe'yi tavaf etti. Kâbe o zaman kırmızı bir tepecik idi. İki rekat namaz kıldığında Kâbe'ye yöneldi ve şöyle dedi: "Allah'ım! Sen benim sırrımı da biliyorsun, gizli olan şeylerimi de... Benim özrümü kabul eyle! Sen benim ihtiyacımı da biliyorsun, bana istediğimi ver! Sen benim içimde olanı biliyorsun, onun için günahlarımı bağışla! Allah'ım, senden kalbimi dolduran bir iman ve doğru bir

yakîn istiyorum. Ki böylece bana, ancak senin yazdıklarının isabet edeceğini bileyim ve bana ayırdığın nasibe razı olayım."

Cenab-ı Allah da, Âdem (a.s.)'e bunun üzerine şöyle vahyetti: Ey Âdem, günahını bağışladım, senin soyundan kim senin bana yaptığın bu duayı yaparsa, onun günahını da mutlaka bağışlarım; gam ve kederini gideririm, fakirliği gözünün önünden söker alırım ve o istemese bile, dünya ona akıp gelir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Tevbenin Hakikati Hakkında Gazzâli'nin Sözleri**

Gazzali (r.h.) şöyle demiştir. Tevbe, şu üç şeyin sırayla meydana gelmesiyle tahakkuk eder: İlim, hal ve amel.. İlim, ilk sıradadır, hal ikinci, amelse üçüncü sıradadır. Birincisi ikincisini, İkincisi de üçüncüsünü gerektirir. Allah'ın adeti mülk ve melekût âleminde bunu icab ettirir.

İlme gelince, ilim günahta bulunan zararı ve günahın kul ile Allah'ın rahmeti arasında perde olduğunu bilmektir. Bu husus gerçek anlamda bilinince, bu bilgiden, arzu edilen şeyin elden kaçması sebebiyle, kalpte bir üzüntü meydana gelir. Çünkü kalp, ne zaman sevdiği bir şeyi elden kaçırdığını hissederse, elem duyar. Eğer o şeyin elden kaçması, kendisi tarafından yapılan bir fiil sebebiyle olursa, bu arzu ettiği şeyin elden kaçması sebebiyle, o şeyin elden kaçmasına sebep olan şeye üzülür; işte bu tür üzüntüye pişmanlık denilir. Sonra bu üzüntü kuvvetlenince, bundan kararlı bir irade meydana gelir. Bu irade hem geçmişe, hem hale, hem geleceğe taalluk eder. Onun şimdiki zamana taalluku, içine girdiği günahı terk etmek ile olur. Gelecekle olan alakası arzu ettiği şeyi elden kaçırmasına sebep olan bu fiili, ömrünün sonuna kadar yapmamaya azmetmesidir. İradenin mazi ile olan alakası ise, elden kaçırdığı şeyleri, şayet tamiri mümkün ise, bu yolla ve onararak onları telafi etmesiyledir. Bundan dolayı ilim ilk önce gelir ve o bu hayırların kaynağıdır. Ben ilim ile, yakînî olan eksiksiz ilmi kastediyorum. Çünkü günahlar, zehirli ve helak edicidirler. Bu yakînî ilim ise, bir nurdur. Bu nûr, pişmanlık ateşini doğurur. Bununla kalp, tıpkı üzerine, daha önce karanlık içinde iken üzerine güneş doğan, bulutların çekilip gitmesiyle üzerine ışıklar doğarak sevdiği şeyin neredeyse helak olmak üzere olduğunu görüp de, kalbinde aşk ateşi tutuşarak bu ataşlerden onu kurtarmak için ileri atılma iradesi doğan kimse gibi, iman nûrunun onu aydınlatmasıyla sevdiği şeyle kendisi arasında bir perdenin bulunduğunu görerek üzülür. İlim, pişmanlık ve halde olsun

istikbalde olsun günah fiilini terk etmekle alakalı azim; mazide elden kaçanları telafi, tevbenin meydana gelmesinde birbirini izleyen üç safhadır. Tevbe ismi, bunların hepsine birden ıtlak edilirse de, daha çok, tek başına pişmanlık anlamında kullanılır ve o zaman, ondan önceki ilim bir mukaddime; o fiili terk tevbenin bir meyvesi ve onun peşi sıra gelen bir netice olarak kabul edilir. Bundan dolayı Hz. Peygamber: اَلنَّدَمُ تَوْبَةٌ *"Pişmanlık tevbedir"*[43] buyurmuştur. Çünkü pişmanlık, bu pişmanlığı gerektiren ilimden ve onun peşi sıra gelen azimden ayrı düşünülemez. Bundan dolayı da pişmanlık, iki ucundan, yani onu meydana getirenle (müsmir), ondan meydana gelen (semere) ile korunmuştur. İşte, tevbenin hakikati konusunda, Şeyh Gazzali'nin özetleyerek söyledikleri bunlardır. Bu güzel bir sözdür.

Kaffal şöyle demiştir: Tevbede, günahı terk etmek, daha önce yapılanlara pişman olmak, onun bir benzerini bir daha yapmamaya azmetmek ve bütün bunlar hususunda korkmak gerekir. Günahı terk etmenin gerekliliğine gelince, bu şundan dolayıdır; Eğer insan günahı terk etmezse, onu yapmaya devam eder, böylece de tevbe etmiş olmaz. Pişmanlığın gerekliliğine gelince, bu şundan dolayıdır: Eğer insan pişman olmazsa, o günahın faili olmaya razı olur. Bir şeyden razı olan da, onu yapmaya devam eder. Bir şeyi yapan da, ondan tevbe etmiş olmaz. O günâhı tekrar işlememeye azmetmeye gelince, bu şundandır: Çünkü onun fiili günahtır; günaha azmetmek de günahtır. Korkuya gelince, bu şundan dolayıdır. İnsan, tevbe ile emredilmiştir; gerektiği gibi tevbe etmiş olduğunu da kesin olarak söyleyemez, böylece de korkuya düşer. Bu sebepten Cenab-ı Allah: يَحْذَرُ الْاٰخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهٖ *"Ahireti hesaba katıyor ve Rabbinin rahmetini umuyor"* (Zümer, 9) Peygamberimiz de لَوْ وُزِنَ خَوْفُ الْمُؤْمِنِ وَرَجَاؤُهُ لَاعْتَدَلَا *"Eğer mü'minin korkusuyla ümidi tartılsaydı, ikisi de denk gelirdi"*[44] buyurmuşlardır.

Bil ki Gazzali (r.a.)'nin sözü daha açık ve daha derinlemesinedir. Ancak, şu kadar var ki, onda bir müşkil sözkonusu olabilir. O da şudur: Falanca fiilin kendisinden sudûr ettiğini bilerek onun zararlı olduğunun farkında olmak, kalbe bir üzüntü verir. Bu üzüntü, o fiili şimdi ve daha sonra terk etme iradesi ve mazideki şeyleri de telafi etme iradesi kazandırır. Bütün bu şeyler zaruri olarak, sırayla birbirine bağlı olursa, bununla emrolunmak imkânsız olacağı için, bu kulun kudreti dahilinde olmamış olur.

43 **İbn Mâce,** Zühd, (3012/1470)

44 Keşfû'l-Hâfâ, Beyhaki'den, 2/166

Netice olarak, kulun gücü dahilinde olan şey, ancak ilmi elde etmektir; onun dışındakileri ise, seçmeye bir imkân yoktur. Fakat birisi şöyle diyebilir: İlmi elde etmek de kulun gücü dahilinde değildir. Çünkü bazı meçhullerin bilgisine ulaşmak, ancak bu meçhullerden önce bilinen şeyler vasıtasıyla mümkündür. Bu meçhulü öğrenmeye vesile olan mevcut ilimler, ya bu meçhulü bilmeyi gerektirir veya gerektirmez. Eğer birinci ihtimali göz önüne alırsak, kendisine ulaşılanın (gayenin) kendisiyle ulaşılana (vasıtaya) terettüp etmesi zaruri olur, o zaman da bu ilim, kulun kudret ve ihtiyarı dahilinde olmaz.

Eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, bilmeyi arzuladığımız bu meçhulü bu mevcut bilgiler vasıtasiyla elde etmemiz mümkün olmaz. Çünkü yakın mukaddimelerin, zihinde kabul edilmesi halinde, istenilen neticenin de kabulü gerekecek olan bir halde bulunmaları gerekir. Böyle olmadıkları için, bu mukaddimeler istenilen neticeyi vermez. Eğer, "Bu mukaddimeler, her ne kadar zihinde mevcut iseler de, bunlar ile o neticeye ulaşmanın keyfiyyeti, henüz zihinde mevcut değildir. Bundan dolayı bu mukaddimeleri bilmek, kesinlikle o neticeyi bilmeyi gerektirmez" denilmesi niçin caiz olmasın? denilirse, biz de deriz ki:

Bu mukaddimelerle o neticeye nasıl ulaşılacağını bilmek, ya bedihi, apaçık hususlardan veyahut da kesbi, kazanılan bilgilerdendir. Eğer bedihi şeylerden ise, o zaman kulun gücü dahilinde değildir. Eğer sonradan elde edilen şeylerden ise, bunun elde edilmesinin keyfiyyeti hakkından söylenecek söz, önceki hakkında söylenen söz gibidir. Yahut da, bu bizi teselsüle götürür, teselsül ise imkânsızdır; ya da onun ayrılmaz niteliklerinden olmaya götürür ki, o zaman yukarıda zikredilen mahzur tekrar ortaya çıkmış olur. Allah en iyi bilendir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Küçük Günah İçin Tevbe Hakkında**

Kadı Abdulcebbar kendi kendisine şunu sordu: Bu günah, küçük günah ise, ona nasıl tevbe gerekir?

Buna da, Ebu Ali'nin şöyle dediğini söyleyerek cevap verdi: Ona tevbe gerekir, çünkü mükellef, ne zaman, günah işlediğini, daha sonra günahtan dönmediğini, irade ve ihtiyar sahibi olduğunu, pişman olması ya da ısrar etmesi için bir manianın bulunmadığını, ama ısrar etmenin çirkin olduğunu bilirse, onun bu çirkin fiili terk etmesi ancak tevbe ile tamamlanır. İşte o zaman günah ister büyük ister küçük, isterse kendisinden

tevbe ettiğini ya da etmediğini hatırladığı bir günah olsun, kula tevbe etmesi şarttır.

Ebu Haşim ise, asi olanın ısrar etmemekle beraber tevbe etmemesinin caiz olacağını ileri sürerek şöyle der: Bu bakımdan peygamberlere tevbe etmenin vâcip olduğunu söylemek doğru değildir. Bilakis, iki sebepten dolayı tevbe vâcip olur. Ya, küçük günah ile, peygamberlerin sevabları azaldığı, bu eksiklik de tevbe ile tamamlandığı için, tevbe etmeleri gerekir veyahut da tevbe, o işi hiç yapmamak (terk) manasına olduğu için vâcip olur. Bir işi yapmanın mümkün olduğu sırada, onu terk etmek vâcip olunca, imkân olmadığı zaman da tevbenin vâcip olması gerekir. O bazen, "onlara sem'i olarak (yani aklen değil de naklen) tevbe etmek vaciptir" demiştir. Bu, onun görüşüne göre daha doğrudur; çünkü ona göre tevbenin, sırf menfaatlerden ibaret olan sevabın yeniden elde edilmesi için vâcip olması caiz değildir; zira fiilin, bir fayda temini için vâcip sayılması caiz değildir; aynı şekilde nafileler de vâcip değildir. Daha doğrusu, peygamberleri Cenab-ı Hak muhafaza ettiği için, her ne kadar kusurları küçük olsa da, peşpeşe ve çok tevbe etmelerinin istenmesi, onların ismet özelliklerinin gereği olmuştur.

ALTINCI MESELE: **Tevbenin Lisandaki Manası**

Kaffal şöyle demiştir: Tevbenin asıl manası "اَلْأَوْبَةُ" kelimesinde olduğu gibi, "dönmek"tir. "اَوْبٌ" diye kullanıldığı gibi "تَوْبٌ" diye de kullanılır.

Cenab-ı Hak şöyle buyurmuştur: وَقَابِلِ التَّوْبِ *"O, tevbeyi kabul edendir."* (Gafir, 3) Arapların: "تَائِبٌ، مَتَابًا، تَوْبَةً، تَوْبًا، يَتُوبُ، تَابَ" ve "تَوَّابٌ" demeleri, "آيِبٌ، اَوْبَةً، اَوْبًا، يَؤُبُ، اَبَ" ve "اَوَّابٌ" demeleri gibidir. Buna göre "tevbe" lafzı, hem Rab hem kul için kullanılan bir lafızdır. Kul, tevbe ile vasfedildiğinde bunun manası: "Rabbine döndü." şeklinde anlaşılır. Çünkü günah işleyen her fert, Rabbinden kaçan kimse durumundadır. Tevbe ettiğinde ise, bu kaçışından Rabbisine dönmüş olur da onun için تَابَ اِلَى رَبِّهِ "Rabbisine tevbe etti, döndü" denilir.

Bu durumda Allah ise, kulundan yüz çevirmiş gibidir. Allah "tevbe" ile vasfedildiğinde ise, bunun manası, "onun, kuluna rahmeti ve lütfu ile dönmesi" olur. Bu sebeple, "tevbe" fiili ile kullanılan harf-i cerde bir farklılık olmuş, kul için kullanıldığında تَابَ اِلَى رَبِّهِ "Rabbine tevbe etti, döndü"; Allah için kullanıldığında da تَابَ عَلَى عَبْدِهِ "Allah kulunun tevbesini kabul etti." denilir. Bu şuna benzer: Bir adam, başkanının hizmetinden ayrılır,

başkanı da ona yaptığı ihsanlara son verir. Sonra o adam, başkanının hizmetine tekrar döndüğü zaman "Falanca reisinin hizmetine tekrar döndü, reisi de ona tekrar ihsan ve lütufta bulundu" denilir.

Bunu iyice anladığın zaman deriz ki: Tevbenin kabul edilmesi iki şekilde olur:

Birincisi: Taatın kabulünden anlaşıldığı manada, tevbeleri kabul eden Yüce Allah'ın tevbelere karşılık sevab vermesi.

İkincisi: Cenab-ı Hakk'ın tevbe sebebiyle kulun günahlarını bağışlamasıdır.

***YEDİNCİ MESELE:* Allah Teâlâ'nın Tevvab Vasfı**

Hak Teâlâ'nın "Tevvab" ismi ile vasıflanmasından murat, O'nun tevbeleri çokça kabul edici olmasıdır Bu, iki bakımdan böyledir:

1) Bir hükümdara karşı bir insan suç işlese, sonra da ondan özür dilese, hükümdar onun özür dilemesini kabul edebilir. Daha sonra o adam tekrar suç işleyip yeniden özür dilese, hükümdar onun özrünü kabul etmez. Çünkü hükümdarın tabiatı, onu bu özrü kabul etmekten alıkor. Cenab-ı Hakk'a gelince, O böyle değildir. Çünkü Allah tevbeyi ne rikkatten (yufka yüreklilikten), ne fayda te'mini veya zarar savma gibi bir saikten dolayı kabul etmez. Bilakis O, sırf ihsan ve lütfundan dolayı tevbeleri kabul eder. Eğer mükellef olan kul, her an günah işlese, sonra da tevbe edip ömrü boyunca bu hali üzere kalsa, Cenab-ı Allah onun önceki günahlarını bağışlayıp, tevbesini kabul edebilir. Böylece Cenab-ı Hak, tevbeleri çok kabul etme vasfına müstehak olarak "Tevvab" diye isimlendirilmiştir.

2) Allah'a tevbe edenlerin sayısı çoktur. Allah Teâlâ, bunların hepsinin tevbesini kabul ettiği için, tevbeleri kabülde mübalağa ile nitelenmeye müstehak olmuştur. İşte ikabı kaldırarak, tevbeyi kabul etmesi sevab gerektirdiği için ve sevab da Allah'ın bir nimeti ve rahmeti olduğu için, Hak Teâlâ kendisini, "Tevvab" vasfının yanında "Rahim" olarak vasfetmiştir.

***SEKİZİNCİ MESELE:* Âyetin İhtiva Ettiği önemli Hususlar**

Bu âyette birçok faydalar vardır:

1) Kulun, her an ve her dakika tevbe ile meşgul olması gerekir. Çünkü bu hususta birçok hadis ve haber varid olmuştur.

Tevbenin Sık Yapılması Hakkında Hadisler

Hadislere gelince:

a) Rivayet edildiğine göre bir adam, mü'minlerin başkanı Hz. Ali'ye, günah işleyip sonra istiğfar eden, daha sonra yine günah işleyip peşinden

istiğfar eden, sonra tekrar günah işleyip istiğfar eden bir adamın durumunu sorunca, Hz. Ali (r.a.) şöyle demiştir: "Şeytan kaybedinceye ve 'artık ona gücüm yetmiyor' deyinceye kadar o kişi istiğfara devam etsin." Hz. Ali bir de şöyle demiştir: "Bir tehlike anında o şeytanı kovmaya ve tehlikeden kurtulmaya ne zaman gücün yeterse bunu yap (onu defet)"

b) Hz. Ebu Bekir (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir:

لَمْ يُصِرَّ مَنِ اسْتَغْفَرَ وَإِنْ عَادَ فِي الْيَوْمِ سَبْعِينَ مَرَّةً *"Her gün yetmiş kere istiğfarından dönmüş olsa bile, istiğfar eden, günahında ısrar etmiş sayılmaz."*

c) İbn Ömer, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir:

تُوبُوا إِلَى رَبِّكُمْ فَإِنِّي أَتُوبُ إِلَيْهِ فِي كُلِّ يَوْمٍ مِائَةَ مَرَّةٍ *"Rabbinize tevbe ediniz. Çünkü ben (bile) hergün yüz defa Allah'a tevbe ediyorum."*[45]

d) Ebu Hureyre (r.a.) Hz. Peygamber (s.a.s.)'in: وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ *"Yakın akrabalarını inzar et"* (Şuarâ, 214) âyeti nazil olduğu zaman, şöyle dediğini söyledi:

يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ اِشْتَرُوا أَنْفُسَكُمْ مِنَ اللهِ لَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللهِ شَيْئًا يَا عَبَّاسُ ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ لَا أُغْنِي عَنْكَ مِنَ اللهِ شَيْئًا يَا صَفِيَّةُ عَمَّةُ رَسُولِ اللهِ لَا أُغْنِي عَنْكِ مِنَ اللهِ شَيْئًا يَا فَاطِمَةُ بِنْتُ مُحَمَّدٍ سَلِينِي مَا شِئْتُ لَا أُغْنِي عَنْكِ مِنَ اللهِ شَيْئًا

"Ey Kureyş topluluğu, Allah'tan nefislerinizi satın alınız. Allah'tan gelecek cezaya karşılık size hiçbir faydam olmaz. Ey Abbas İbn Abdulmuttalib, Allah'tan gelecek cezaya karşılık sana hiçbir faydam dokunmaz. Ey Allah Resulü'nün halası Safiyye, Allah'tan gelecek cezaya karşılık sana hiçbir faydam dokunmaz. Ey Muhammed'in kızı Fatıma, benden ne istersen iste, ama sana Allah'tan gelecek cezaya karşılık hiçbir faydam olmaz." Bu hadisi Müslim ile Buhari, Sahihlerinde tahriç etmişlerdir.

Hz. Peygamber'in: "Kalbim Bulutlanır, Günde Yüz Defa İstiğfar Dilerim" Hadisinin İzahı

e) Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: إِنَّهُ لَيُغَانُ عَلَى قَلْبِي فَأَسْتَغْفِرُ اللهَ فِي الْيَوْمِ مِائَةَ مَرَّةٍ *"Muhakkak ki benim kalbim de dumanlanır. Bundan dolayı günde yüz defa Allah'a istiğfar ederim."*[46] Bil ki "Gayn" kalbi bürüyerek, onu kısmen örten bir şeydir. O tıpkı, havada belirip de güneşi tamamen örtmeyen fakat, ışığının tam olarak gelmesine mani olan ince bir bulut gibidir.

45 **Müslim,** Zikir, 42 (4/2076).

46 **Müslim,** Zikir, 41 (4/2075).

İmdi âlimler bu hadisi çeşitli şekillerde tevil ettiler:

1) Allahu Teâlâ Peygamberi'ni kendisinden sonra ümmeti içinde ortaya çıkacak ihtilaf ve belalara muttali kılmış, o da bunu hatırladığı zaman kalbinde ince bir hüzün tabakası bularak ümmeti için istiğfar etmiştir.

2) Hz. Peygamber (s.a.s.) daima bir halden, daha üstün olan başka bir hale geçiyordu. İstiğfar edişi de bundan ötürü idi.

3) Gayn: Muhabbet merhalelerinde ilerlerken Hz. Resûlullah'ın kendinden geçecek derecede muhabbet şarabından mest olması halidir. Efendimiz yakaza (uyanıklık, sahv) âlemine geldiğinde, bu sahvdan ötürü istiğfar ederdi. Bu, hakikat erbabının (tasavvuf ehlinin) izahıdır.

4) Bu, zahir âlimlerinin te'vilidir ki buna göre kalp, düşünceye ve akla gelen vesveselerden, şehevi arzulardan, çeşitli temayüllerden ve isteklerden hali olamaz. Bundan dolayı, bu şeyleri savuşturmak için Rabbinden yardım ister.

f) Ebu Hureyre (r.a.), Hz. Ömer (r.a.)'ın: تُوبُوا اِلَى اللهِ تَوْبَةً نَصُوحًا *"Allah'a nasuh bir tevbe ile tevbe ediniz"* (Tahrim, 8) âyeti hakkında şöyle dediğini söylemiştir: Böyle tevbe yapan kimse, günah işleyip tevbe eden ve ne o günahı işlemeyi, ne de ona geri dönmeyi istemeyen kimsedir. İbn Mes'ud (r.a.) ise bu kimsenin, günahı terk edip de asla ona dönmemeye azmeden kimse olduğunu söylemiştir.

g) Hz. Peygamber (s.a.s.), Allah Teâlâ'nın meleklerine şöyle dediğini nakletmiştir:

اِذَا هَمَّ عَبْدِى بِالْحَسَنَةِ فَاكْتُبُوهَا لَهُ حَسَنَةً فَإِنْ عَمِلَهَا فَاكْتُبُوهَا بِعَشْرِ اَمْثَالِهَا وَاِذَا هَمَّ بِالسَّيِّئَةِ فَعَمِلَهَا فَاكْتُبُوهَا سَيِّئَةً وَاحِدَةً فَإِنْ تَرَكَهَا فَاكْتُبُوهَا لَهُ حَسَنَةً

"Kulum bir iyilik yapmaya niyet ederse, ona bir iyilik yazın. Eğer niyet ettiği o işi yapar ise ona on misli sevab yazın. Eğer bir kötülüğe niyet eder ve o kötülüğü yaparsa onu bir kötülük olarak yazın. Eğer onu yapmaz ise, o kuluma bu terkine karşılık bir iyilik yazın" Bu hadisi Müslim Sahih'inde rivayet etmiştir.

h) Rivayet edildiğine göre, Cebrail (a.s.), Hz. İbrahim (a.s.)'ın "Ey affı kerîm ve çok olan" diye dua ettiğini duyar ve ona "Affın kerîm ve çok olması ne demektir, biliyor musun?" diye sorar. Bunun üzerine, İbrahim (a.s.): "Hayır Ey Cibril" deyince, Cebrail, "Bu, kötülüğü affedip, onun yerine bir hasene (iyiliği) yazmaktır" der.

ı) Ebu Hureyre (r.a.) Hz. Peygamber (s.a.s.)'den şu hadisi nakletmiştir: مَنِ اسْتَفْتَحَ اَوَّلَ نَهَارِهِ بِالْخَيْرِ وَخَتَمَهُ بِالْخَيْرِ قَالَ اللهُ تَعَالَى لِلْمَلَائِكَةِ لَا تَكْتُبُوا عَلَى عَبْدِى مَا بَيْنَ ذٰلِكَ مِنَ الذُّنُوبِ *"Her kim gününü hayır ile açar ve hayır ile tamamlarsa, Allah Teâlâ meleklerine şöyle der: Şu hayırlarının arasında işlediği günahları kuluma yazmayınız."*

k) Ebu Said el-Hudri, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle buyurduğunu söylemiştir:

"Sizden öncekiler içinde doksan dokuz kişiyi öldüren bir adam vardı. Bu adam yeryüzündeki en akıllı insanın kim olduğunu sorunca, onu bir rahibe yolladılar. Hemen rahibin yanına giden bu adam ona, doksan dokuz kişi öldürdüğünü, katil bir kimsenin tevbesinin olup olmadığını sordu. Rahib "Hayır" deyince onu da öldürüp sayıyı yüze tamamladı.

Sonra yine yeryüzünün en bilgilisinin kim olduğunu sorunca, onu âlim bir zata yolladılar. Âlim zata gelince, yüz kişi öldürdüğünü, bu durumda tevbe edip edemeyeceğini sordu. O da "Evet, senin ile tevben arasına kim girebilir? Falanca yere git, orada Allah'a ibadet eden insanlar var. Sen de onlarla beraber Allah'a ibadet et ve sakın kendi yurduna dönme, çünkü senin memleketin kötülükler yurdudur" dedi.

Adam bu söz üzerine oraya doğru yola çıktı. Yolu yarıladığında kendisine ölüm erişti.

Rahmet melekleri ile azap melekleri onun hakkında çekişerek, rahmet melekleri "O tevbe etmiş ve kalbiyle Allah'a yönelmiş olarak geldi; azap melekleri de "o, henüz hiçbir hayır işlemedi" dediler.

Derken onların yanına, insan şekline girmiş bir melek gelerek, aralarına katıldı ve onlara, "(Geldiği ve gittiği) iki yer arasındaki uzaklığı ölçün. Adam hangi yere daha yakın ise oraya aittir" dedi. Bunun üzerine melekler mesafeleri ölçtüklerinde, adamı arzu ettiği beldeye bir karış daha yakın buldular ve onun ruhunu Rahmet melekleri aldı." Bu hadisi Müslim rivayet etmiştir.

l) Sabit el-Benani şöyle demiştir: Bize ulaştığına göre İblis, Ya Rabbi, sen Âdem'i yarattın, benimle onun arasına bir düşmanlık koydun. Öyleyse beni ona ve soyuna musallat et (onlara karşı bana imkân ver). Bunun üzerine Cenab-ı Hak: "Onların sinelerini senin meskenin yaptım" deyince, İblis: "Rabbim bunu arttır" demiştir. Cenab-ı Hak da: "Doğan her insana karşılık senin on çocuğun doğacak" buyurur, İblis: "Daha da artır ey Rabbim" deyince, Cenab-ı Hak, "Sen, onun (insanoğlunun) damarlarında, kanının

dolaştığı gibi dolaşabileceksin" der. Bunun üzerine İblis: "Rabbim daha da artır" deyince, Cenab-ı Hak: *"Onlara karşı süvarilerinle, piyadelerinle yaygara çıkar, mallarına ve evlatlarına ortak ol"* (İsra, 64) buyurur.

Sabit el-Benani sözüne devamla şöyle der: "O zaman Âdem (a.s.) İblis'i Rabbine şikayet ederek, "Ey Rabbim, İblis'i yaratıp benimle onun arasına bir düşmanlık ve kin soktun, onu bana ve soyuma musallat ettin; senin yardımın olmadan ben onunla baş edemem" dedi. Cenab-ı Hak da şöyle buyurdu: "Senin, doğan her çocuğuna, onu kötü arkadaşlarından (şeytanlardan) koruyacak iki melek görevlendirdim" dedi. Âdem (a.s.), "Rabbim bunu arttır" deyince, Cenab-ı Hak, "Bir iyiliğe on iyilik (sevap) ile karşılık verilecek," buyurdu. Hz. Âdem (a.s.) "Daha da artır Ya Rabbi:" deyince Cenab-ı Hak şöyle buyurdu: "Canları çıkmadıkça, senin soyunun tevbesini kabul edeceğim."

m) Ebu Musa el-Eş'ari (r.a.) Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle buyurduğunu söylemiştir: اِنَّ اللهَ تَعَالَى يَبْسُطُ يَدَهُ بِاللَّيْلِ لِيَتُوبَ مُسِيءُ النَّهَارِ وَبِالنَّهَارِ لِيَتُوبَ مُسِيءُ اللَّيْلِ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسِ *"Allahu Teâlâ, gündüz günah işleyen tevbe etsin diye geceleyin, gece günah işleyen tevbe etsin diye gündüzün (rahmet) elini uzatır. Bu, güneş batıdan doğana (kıyamete) kadar böyle sürecektir."* Bu hadisi Müslim rivayet etmiştir.

n) Ali b. Ebi Talib (r.a.)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ben, Resûlullah (s.a.s.)'tan bir söz duyduğum zaman, Allah beni ondan dilediği kadar faydalandırdı. Ashabdan birisi bana bir hadis rivayet ettiğinde, ondan yemin etmesini ister, yemin edince söylediği hadisi doğru kabul ederim. Hz. Ebu Bekir bana bir hadis rivayet etti, doğru da söyledi. Buna göre o, "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle dediğini duydum demiştir: مَا مِنْ عَبْدٍ يُذْنِبُ ذَنْبًا وَيُحْسِنُ الطُّهُورَ ثُمَّ يَقُومُ فَيُصَلِّي رَكْعَتَيْنِ فَيَسْتَغْفِرُ اللهَ تَعَالَى اِلَّا غُفِرَ لَهُ *"Herhangi günah işleyen bir kul, güzelce abdest alıp sonra kalkarak iki rekat namaz kılsa ve Allahu Teâlâ'ya istiğfar etse, mutlaka günahı bağışlanır."* Bundan sonra Peygamberimiz (s.a.s.): وَالَّذِينَ اِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً اَوْ ظَلَمُوا اَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ *"Bir çirkin günah işledikleri veya kendilerine zulmettikleri zaman onlar, Allah'ı hatırlayarak hemen günahlarının bağışlanmasını isterler (istiğfar ederler)"* (Âl-i İmran, 135) âyetini okudu.

o) Ebu Umame şöyle dedi: Bir gün Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yanında oturuyordum. Bir adam çıkageldi ve "Ey Allah'ın Resûlü ben, cezayı gerektiren bir suç işledim, o cezayı (haddi) bana uygula" dedi. Ebu Umame (r.a.)

sözüne şöyle devam etti: Hz. Peygamber (s.a.s.) buna aldırmadı. Adam sonra döndü yine aynı şeyi söyledi. Namaz kılındı, Hz. Peygamber (s.a.s.) içeri gitti, namaz kıldı ve sonra tekrar cemaatin yanına çıktı. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yanında yürüyordum, adam da peşinden geliyordu ve "Ya Resûlallah, ben haddi (cezayı) gerektiren bir suç işledim, o haddi bana uygula" diyordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *"Sen evinden çıkarken abdest alıp, onu güzelce almadın mı?"* deyince, adam: "Evet, Ya Resûlallah" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s): *"Sen bizim ile birlikte şu namazda bulunmadın mı?"* diye sordu. O, "Evet, Ya Resûlallah" dedi. Hz. Peygamber bunun üzerine: *"Şüphesiz Allah senin cezanı (günahını) affetmiştir"* buyurdu. Bu hadisi Müslim rivayet etmiştir.

ö) Abdullah İbn Mes'ûd şöyle dedi: Bir adam, Hz. Peygamber'e gelerek şöyle dedi: Ya Resûlallah, ben şehrin çok uzak yerinden olan bir kadınla birlikte oldum, ona dokunmaksızın benden bir su geldi. İşte ben geldim, hakkımda dilediğini yap! Bunun üzerine Hz. Ömer ona şayet sen bunu açığa vurmasaydın, andolsun ki, Allah da senin bu kusurunu saklardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, herhangi bir şey söylemedi. Böylece adam, kalkıp gitti. Bunu müteakiben Hz. peygamber adamı çağırarak ona:

"Gündüzün iki ucunda ve geceye yakın bir vakitte namaz kıl! Muhakkak ki iyilikler, kötülükleri götürür" (Hud, 114) âyetini okudu. Bunun üzerine, orada bulunanlardan birisi kalkarak: Ya Resûlallah, bu âyet sadece ona mı mahsus? deyince, Hz. Peygamber; *"Hayır, bilakis herkes içindir"* buyurdular. Bu hadisi Müslim rivayet etmiştir.

p) Ebu Hureyre'nin bildirdiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ عَبْدًا أَصَابَ ذَنْبًا فَقَالَ يَا رَبِّ إِنِّي أَذْنَبْتُ ذَنْبًا فَاغْفِرْ لِي فَقَالَ رَبُّهُ عَلِمَ عَبْدِي أَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ وَيَأْخُذُ بِهِ فَغَفَرَ لَهُ ثُمَّ مَكَثَ مَا شَاءَ اللهُ ثُمَّ اَصَابَ ذَنْبًا آخَرَ فَقَالَ يَا رَبِّ اِنِّي اَذْنَبْتُ ذَنْبًا آخَرَ فَاغْفِرْهُ لِي فَقَالَ رَبُّهُ اِنَّ عَبْدِي عَلِمَ اَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ وَيَأْخُذُ بِهِ فَغَفَرَ لَهُ ثُمَّ مَكَثَ مَا شَاءَ اللهُ ثُمَّ اَصَابَ ذَنْبًا آخَرَ فَقَالَ يَا رَبِّ اَذْنَبْتُ ذَنْبًا آخَرَ فَاغْفِرْهُ لِي فَقَالَ رَبُّهُ عَلِمَ عَبْدِي اَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ وَيَأْخُذُ بِهِ فَقَالَ لَهُ رَبُّهُ غَفَرْتُ لِعَبْدِي فَلْيَعْمَلْ مَا شَاءَ

"Bir kul günah işledi de, bunun üzerine 'Ya Rabbi! Ben bir günah işledim, beni bağışla' dedi. Bunun üzerine Cenab-ı Allah: 'Kulum, kendisini bağışlayan ve onu sorumlu tutan bir Rabbinin olduğunu ikrar etti' dedi ve onu bağışladı. Sonra, Allah'ın dilediği bir süre geçtikten sonra, tekrar bir günah işledi. Bunun üzerine, 'Ey Rabbim, ben başka bir günah işledim, beni bağışla!'

dedi. Allah da, 'Kulum, kendisini bağışlayan ve onu sorumlu tutan bir Rabbinin olduğunu ikrar etti' dedi ve onu bağışladı. Yine, Allah'ın dilediği kadar bir zaman geçtikten sonra, tekrar bir günah işledi. Bunun üzerine, 'Ya Rabbi, ben yine başka bir günah işledim' deyince Rabbi: 'Kulum, günahlarını bağışlayan ve onu sorumlu tutan bir Rabbinin bulunduğunu ikrar etti' dedi. Sonra da Rabbi ona, 'Kulumu bağışladım, dilediğini yapsın!' dedi." Bu hadisi Buhari ve Müslim, Sahihlerinde rivayet etmişlerdir.

r) Hz. Ebu Bekir, Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: لَمْ يُصِرَّ مَنِ اسْتَغْفَرَ اللهَ وَلَوْ عَادَ فِي الْيَوْمِ سَبْعِينَ مَرَّةً *"Günde yetmiş defa bile tekrar günah işlese, istiğfar eden kimse, günahta ısrar etmiş olmaz"*

s) Ebu Eyyüb, "Allah'ın Resûlü'nden duyduğum bir şeyi sizden saklamıştım. O, şöyle buyurmuştu: لَوْ لَا اَنَّكُمْ تُذْنِبُونَ فَتَسْتَغْفِرُونَ لَخَلَقَ اللهُ تَعَالَى خَلْقًا يُذْنِبُونَ فَتَسْتَغْفِرُونَ فَيَغْفِرُ لَهُمْ *"Eğer siz günah işleyip de Allah'tan mağfiret talep etmemiş olsaydınız, Allahu Teâlâ, günah işleyip de kendisinden mağfiret isteyen, Allah'ın da hemen kendilerini bağışlayacağı varlıklar yaratırdı"*[47]

ş) Abdullah b. Mes'ud (r.a.) şöyle dedi: "Biz bir ara Resûlullah'ın yanında idik. Tam o sırada, üzerinde bir elbise ve elinde üzerine yumulduğu bir şey bulunan bir adam geldi ve: "Ya Resûlallah, ben bir koruluğa uğradım. Orada kuş yavrusu sesleri duydum ve onları yakalayıp elbisemin içine koydum. Tam bu sırada onların anneleri gelip, başımın üstünde dönmeye başladı. Bu sırada ben onları annelerine gösterdim. Derken anneleri gelip onların üstüne kondu. Ben de onu da yakalayıp hepsini elbisemin içine koydum. İşte onlar" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s.) de: *"Bırak onları"* dedi. Adam da bıraktı ama anneleri onlardan ayrılmadı. Hz. Peygamber (s.a.s.) bunun üzerine اَتَعْجَبُونَ لِرَحْمَةِ اُمِّ الْاَفْرَاخِ بِفِرَاخِهَا *"Kuş yavrularının annelerinin, yavrularına olan şefkatine şaşıyor musunuz.?"* dedi. Sahabe de "Evet" diye cevap verdiler. Hz. Peygamber (s.a.s.) de:

وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ اَوْ قَالَ فَوَالَّذِي بَعَثَنِي نَبِيًّا اَللهُ عَزَّ وَجَلَّ اَرْحَمُ بِعِبَادِهِ مِنْ اُمِّ الْاَفْرَاخِ بِفِرَاخِهَا اِرْجِعْ بِهِنَّ حَتَّى تَضَعَهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَخَذْتَهُنَّ وَاُمُّهُنَّ مَعَهُنَّ فَرَجَعَ بِهِنَّ

"Muhammed'in canı kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki (veya şöyle dedi: Beni hak peygamber olarak gönderen Allah'a yemin ederim ki) Cenab-ı Hak kesinlikle, bu yavruların anasının yavrularına şefkatinden, kullarına daha merhametlidir. Onları, anneleri ile birlikte aldığın yere götür" dedi. Böylece adam da onları götürdü."

47 El-Câmiu's-Sağır, 2/132 (Benzeri bir hadis)

t) Ebu Müslim el-Havlani, Ebu Zer (r.a.)'in Hz. Peygamber (s.a.s.)'den, onun da Cebrail (a.s.) vasıtası ile Cenab-ı Allah'tan şu hadis-i kutsiyi naklettiğini söylemiştir:

يَا عِبَادِى اِنِّى حَرَّمْتُ الظُّلْمَ عَلَى نَفْسِى وَجَعَلْتُهُ مُحَرَّمًا بَيْنَكُمْ فَلَا تُظَالِمُوا يَا عِبَادِى إِنَّكُمْ تُخْطِؤُونَ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَاَنَا الَّذِى اَغْفِرُ الذُّنُوبَ فَلَا اُبَالِى فَاسْتَغْفِرُونِى اَغْفِرْ لَكُمْ يَا عِبَادِى كُلُّكُمْ جَائِعٌ إِلَّا مَنْ اَطْعَمْتُهُ فَاسْتَطْعِمُونِى اُطْعِمْكُمْ يَا عِبَادِى كُلُّكُمْ عَارٍ إِلَّا مَنْ كَسَوْتُهُ فَاسْتَكْسُونِى اَكْسُكُمْ يَا عِبَادِى لَوْ اَنَّ اَوَّلَكُمْ وَآخِرَكُمْ وَإِنْسَكُمْ وَجِنَّكُمْ كَانُوا عَلَى قَلْبِ اَتْقَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لَمْ يَزِدْ ذٰلِكَ فِي مُلْكِي شَيْئًا يَا عِبَادِى لَوْ اَنَّ اَوَّلَكُمْ وَآخِرَكُمْ وَإِنْسَكُمْ وَجِنَّكُمْ كَانُوا عَلَى قَلْبِ اَفْجَرِ رَجُلٍ مِنْكُمْ لَمْ يَنْقُصْ ذٰلِكَ مِنْ مُلْكِي شَيْئًا يَا عِبَادِى لَوْ اَنَّ اَوَّلَكُمْ وَآخِرَكُمْ وَإِنْسَكُمْ وَجِنَّكُمْ اِجْتَمَعُوا فِي سَعِيدٍ وَاحِدٍ فَسَأَلُونِي فَأَعْطَيْتُ كُلَّ اِنْسَانٍ مِنْكُمْ مَا سَأَلَ لِمَ يَنْقُصْ ذٰلِكَ مِنْ مُلْكِي شَيْئًا اِلَّا كَمَا يُنْقَصُ الْبَحْرُ اَنْ يُغْمَسَ فِيهِ الْمِخْيَطُ غَمْسَةً وَاحِدَةً يَا عِبَادِى اِنَّمَا هِىَ اَعْمَالُكُمْ اَحْفَظُهَا عَلَيْكُمْ فَمَنْ وَجَدَ خَيْرًا فَلْيَحْمَدِ اللّٰهَ وَمَنْ وَجَدَ غَيْرَ ذٰلِكَ فَلَا يَلُومَنَّ اِلَّا نَفْسَهُ *

"Ey kullarım, ben zulmü kendime haram kıldım, onu aranızda da haram kıldım. Binaenaleyh birbirinize zulmetmeyiniz.

Ey kullarım, siz gece gündüz hata işliyorsunuz. Ben ise sizi bağışlıyorum. Buna aldırmıyorum, önemi yok.

Ey kullarım, benim doyurduklarımı dışında hepiniz açsınız. Binaenaleyh benden sizi doyurmamı isteyin ki sizi doyurayım.

Ey kullarım, benim giydirdiklerim hariç hepiniz çıplaksınız. Binaenaleyh benden sizi giydirmemi isteyin ki sizi giydireyim.

Ey kullarım, öncekileriniz, sonrakileriniz, insanlarınız ve cinleriniz hepiniz, en müttakinizin kalbi üzere bulunsanız, bu hâl benim mülküme hiçbir şey katmaz.

Ey kullarım, öncekileriniz, sonrakileriniz, insanlarınız ve cinleriniz hepiniz, en günahkârınızın kalbi üzere bulunsanız, bu hâl benim mülkümden herhangi bir şey eksiltmez.

Ey kullarım öncekileriniz, sonrakileriniz, insanlarınız ve cinleriniz hepiniz yüksek bir yerde toplansa ve benden dilekte bulunsalar, ben de her birinize istediğini versem, bu benim mülkümden ancak, bir denize, bir defa daldırılan iğnenin denizden eksilteceği su kadar bir şey eksiltir.

Ey kullarım, bunlar ancak sizin amellerinizdir. Onları sizin için muhafaza ediyorum. Kime bir hayır ulaşırsa Allah'a hamdetsin. Kim de bir şerre

uğrarsa, o kendinden başka kimseyi kınamasın."[48] Ebu İdris bu hadisi rivayet ettiği zaman buna saygısından dolayı diz çöktü.

Tevbenin Sık Yapılması Hakkında Büyük Zatların Sözleri

Bu hususta ki, büyüklerin sözlerine gelince;

Zü'n-Nûn'a tevbenin manası sorulunca şöyle dedi: Tevbe altı şeyi ihtiva eder.

a) Geçmişte yaptığına pişmanlık duymak.

b) Gelecekte günah işlememeye kesinkes azmetmek.

c) Allah ile kendi arasında olan yapmadığı farzları eda etmek.

d) İnsanların malları ve ırzları ile ilgili olarak yaptığı haksızlıkları sahiplerine telafi etmek.

e) Haram yiyerek elde ettiği her damla kanı ve eti eritmek.

f) Bedene, günahların tatlılığını tattığı gibi, itaatlerin acısını da tattırmak.

Ahmed b. Haris şöyle demiştir:

"Ey günahkâr! Tevbe etme zamanın gelmedi mi? Ey günahkâr, şüphesiz ki günahlar amel defterlerine yazılmıştır. Ey günahkâr, sen günahların yüzünden kabirde sıkıntı çekeceksin ve yarın günahlarından dolayı hesaba çekileceksin."

Âyetin İhtiva Ettiği Diğer Önemli Hususlar

2) âyetin faydalarından birisi de şudur: Âdem (a.s.), şanı yüce olduğu halde tevbe etmekten kendisini müstağni saymayınca, içimizden birinin bunu yapması haydi haydi gereklidir.

3) Zellesinden dolayı Hz. Âdem'den zuhur eden göz yaşları, bizim için de bir uyarıdır. Çünkü biz, ağlamaya Hz. Âdem'den daha çok muhtacız. Hz. Peygamber'den rivayet olunduğuna göre o, şöyle buyurmuştur:

لَوْ جُمِعَ بُكَاءُ اَهْلِ الدُّنْيَا اِلَى بُكَاءِ دَاوُدَ لَكَانَ بُكَاءُ دَاوُدَ اَكْثَرَ وَلَوْ جُمِعَ بُكَاءُ اَهْلِ الدُّنْيَا وَبُكَاءُ دَاوُدَ اِلَى بُكَاءِ نُوحٍ لَكَانَ بُكَاءُ نُوحٍ اَكْثَرَ وَلَوْ جُمِعَ بُكَاءُ اَهْلِ الدُّنْيَا وَبُكَاءُ دَاوُدَ وَبُكَاءُ نُوحٍ عَلَيْهِمَا اِلَى بُكَاءِ آدَمَ مِنْ خَطِيئَتِهِ لَكَانَ بُكَاءُ آدَمَ اَكْثَرَ

"Eğer, bütün dünya insanlarının ağlamasıyla Davud (a.s.)'un ağlaması yanyana getirilseydi, Davud (a.s.)'un ağlaması daha çok olurdu. Eğer, bütün

48 **Müslim,** Birr, 55 (4/1944-1945)

dünya insanlarının ağlaması ve Davud (a.s.)'un ağlaması, Nûh (a.s.)'un ağlamasıyla yanyana getirilseydi, Nûh (a.s.)'un ağlaması daha çok olurdu. Şayet bütün dünya insanlarının, Davud (a.s.)'un ve Nûh (a.s.)'un ağlamaları, günahından dolayı Hz. Âdem'in ağlamasıyla yan yana getirilseydi, Hz. Âdem'in ağlaması daha fazla olurdu."

***DOKUZUNCU MESELE:* Kadınlar, Erkeklere Ait Hitaplara Dahildirler**

Cenab-ı Hak, sadece, Havva'nın tevbesiyle değil de, Âdem (a.s.)'in tevbesini zikretmekle yetindi.

Çünkü Havva, Hz. Âdem'e tabi idi. Bu sebeple, Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette, kadınlar zikredilmeksizin, erkeklerin zikriyle yetinilmiştir. Cenab-ı Hak, bu meyanda olmak üzere:

قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا *"Rabbimiz, biz nefislerimize zulmettik"* (A'raf, 23) âyetinde zikretmiştir.

Yeryüzü Serencamı

قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا ۚ فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٣٨﴾

"Cennetten hepiniz inin, dedik. Eğer size benden bir hidayet geldiği zaman, işte benim hidayetime kim tabi olursa, onlara hiçbir korku yoktur; onlar hüzünlenmeyecekler de" (Bakara, 38)

Bu âyette birçok mesele bulunmaktadır:

***BİRİNCİ MESELE:* "İniniz" Emri Neden Tekrarlandı?**

Âlimler, inmeyle ilgili emrin tekrar edilmesinin faydası hususunda iki şey zikretmişlerdir.

a) Cübbaî, birinci inişin, ikinci inişin aynısı olmadığını söylemiştir. Buna göre ilk iniş, cennetten dünya semasına; ikinci iniş de dünya semasından yeryüzüne iniştir. Bu görüş iki bakımdan zayıftır.

1) Cenab-ı Hak birinci iniş hakkında:

"Sizin için yeryüzünde belli bir vakte kadar karar kılacak bir yer ve faydalanma vardır." (Bakara, 36) buyurmuştur. Eğer, yeryüzündeki istikrar

ikinci iniş ile meydana gelmiş olsaydı, Cenab-ı Hakk'ın: وَلَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ *"Sizin için yeryüzünde karar kılacak bir yer vardır."* (Bakara, 36) âyetinin ikinci inişin peşinden zikredilmesi daha evla olurdu.

2) Cenâb-ı Hak, ikinci iniş hakkında "اهْبِطُوا مِنْهَا" (oradan inin) buyurmuştur. "مِنْهَا"daki zamir, cennete aittir. Bu da, ikinci inişin cennetten olduğunu gösterir.

b) Bu tekrar, tekit için yapılmıştır.

Bana göre bu hususta, bu iki izahtan daha kuvvetli olan bir üçüncü izah tarzı vardır ki, o da şudur: Hz. Âdem ve Havva, zelleyi işleyince inme emri verildi. Onlar da inme emrinden sonra tevbe ettiler ve kalplerine, inişlerinin sebebinin zelle olduğu; tevbe ettikten sonra bu emrin hükmünün kalkacağı gibi düşünceler geldi. Böylece Cenab-ı Hak, onların cennetten inmeleriyle alakalı emrin yaptıkları zelleye mukabil bir ceza olmadığı için zellenin yok olmasıyla emrin de yok olmayacağını, daha doğrusu inmeyle ilgili emrin tevbeden sonra da devam edeceğini bilsinler diye, bu inmeyle ilgili emri tekrar etmiştir. Çünkü inmeyi emir, Cenab-ı Hakk'ın, اِنِّى جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلِيفَةً *"Muhakkak ki ben, yeryüzünde bir halife yaratacağım"* (Bakara, 30) âyetinde geçen va'di gerçekleştirmek için vuku bulmuştur. Buna göre şayet, "Birinci şartın cevabı nedir?" denilirse deriz ki, ikinci şart cümlesi cevabıyla birlikte birinci şartın cevabıdır. Tıpkı senin اِنْ جِئْتَنِى فَاِنْ قَدَرْتُ اَحْسَنْتُ اِلَيْكَ "Eğer bana gelirsen ve gücüm de yeterse, sana ihsanda bulunurum" demen gibi.

***İKİNCİ MESEELE:* İnilen Yerlerin Adları**

Haberlerde rivayet olunduğuna göre Hz. Âdem Hindistan'a, Havva Cide'ye, İblis Basra'ya birkaç mil uzak olan bir yere ve yılan da İsfehan'a indirilmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"الْهُدٰى" kelimesi hakkında birkaç vecih bulunmaktadır.

1) Bundan maksat, her türlü delalet ve beyandır. Buna göre "الْهُدٰى" lafzının şümulüne hem aklî deliller, hem de Hz. Peygamber'e indirilen her türlü söz dahildir. Hidayet lafzının zikredilmiş olmasında, Allah'ın Hz. Âdem'le Havva'ya çok büyük nimetler vermiş olduğuna bir tembih bulunmaktadır. Sanki Cenab-ı Hak şöyle buyurmuştur. "Şayet sizi cennetten yeryüzüne indirdiysem, devamlı olacak bir şekilde sizi tekrar cennete ileteceğimden ötürü, size in'amda bulundum."

Hasan el-Basri şöyle demiştir. Hz. Âdem (a.s.) yeryüzüne indirilince, Cenab-ı Hak kendisine vahyederek, "Ey Âdem, dört haslet vardır ki, senin ve zürriyetinle ilgili bütün hususlar bunlarda mevcuttur:

a) Benimle ilgili olan,

b) Seninle ilgili olan,

c) Benimle senin aramızda olan ve,

d) Seninle insanlar arasında olan hususlar.

Benim için olana gelince, bu senin bana ibadet edip, hiçbir şeyi bana ortak koşmamandır. Senin için olana gelince, bu, çalıştığında ücretine nail olmandır. Benimle senin aramızda olana gelince, bu, senin dua, benim de duayı kabul etmemdir. Seninle insanlar arasında olana gelince, onların sana nasıl dost olmalarını istiyorsan, senin de onlara o şekilde dost olmandır.

2) Ebu Aliye'den rivayet olunduğuna göre, âyette geçen "الْهُدٰى" lafzından maksat, Peygamberlerdir. Bu mana ancak, Cenâb-ı Hakk'ın "فَاِمَّا يَاْتِيَنَّكُمْ مِنِّى هُدًى" âyetiyle hitab edilenler, Hz. Âdem'den başkaları olursa, tamam olur. Hz. Âdem'den başkası ise, onun zürriyetidir. Netice olarak diyebiliriz ki, böyle bir açıklama, delil olmaksızın âyete muhatab olanların, Âdem'in zürriyeti, "Huda" kelimesinin de muayyen bir nevi yani peygamberler olarak tahsis edilmesini gerektirir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenab-ı Hak, emredilene yönelmek, haram kılınandan da kaçınmakla amel edip, bilerek ve tam hakkını vererek hidayetine tabi olan herkesin, herhangi bir korku ve keder bulunmayan bir hale intikal edeceğini beyan buyurmuştur. Bu cümle kısa olmasına rağmen, birçok manayı içine almaktadır. Bütün akli ve şer'i deliller, keza ilave açıklamalarla olan nimetler ve keza bu nimetleri nimet yapan akıl ve nimetlerden istifade imkânları (temekkün) gibi bütün hususlar "فَاِمَّا يَاْتِيَنَّكُمْ مِنِّى هُدًى" buyruğundaki "hidayet" mefhumuna dahildir. Cenab-ı Hakk'ın فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ *"Her kim hidâyetime tâbi olursa"* âyeti, delilleri bî hakkın düşünmeye, onları tefekkür etmeye, onlardan bilgiler istihraç etmeye ve onlarla amel etmeye şamildir. Yine bu, bütün teklifleri ihtiva eder. Keza Cenab-ı Hakk'ın فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"Onlara ne bir korku vardır, ne de onlar mahzun olacaklardır"* buyruğu, Allah'ın has kullarına hazırlamış olduğu şeylerin tamamını içine alır. Çünkü korkunun kalkması afetlerin tamamından emin olmayı içerir. Hüznün kalkması ise, bütün lezzetlere ve maksatlara ulaşmayı gerektirir.

Allah, korkunun bulunmamasını, hüznün bulunmamasından önce söyledi. Çünkü olmaması gereken şeyin bulunmaması ve gitmesi, olması gereken şeyi istemekden önce gelir. Bu da, Allah'a itaat eden mükellefe kabirde, yeniden diriliş anında, mahşer yerinde duruşta, sahifeler (amel defterleri) uçuştuğunda, teraziler konulduğunda, Sırat köprüsünde hiçbir korkunun olmayacağını gösterir. Çünkü Hak Teâlâ, لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَتَلَقّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ هٰذَا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ *"Onları en büyük korku hüzünlendirmez. Ve onları melekler karşılayarak, işte va'dolunduğunuz gün budur,(derler)"* (Enbiya, 103) buyurmuştur.

Kelamcılardan bir kısmı "kıyametin dehşetinin kâfir ve fasıklara yetiştiği gibi, mü'minlere de erişeceğini" söylemişlerdir? Çünkü Cenab-ı Hak: يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا اَرْضَعَتْ *"O günde, çocuğunu emziren her kadının, emzirdiği çocuğunu unuttuğunu görürsün" (Hacc, 2)* buyurmuştur. Yine bu haller ortadan kalkıp, mü'minler cennete ve Alah'ın rızasına nail olunca, daha önce geçmiş olanlar sanki olmamış gibi olur. Belki de çoğu kez, nimetlerden tattığı lezzete bir ilave olur. Bu görüş zayıftır. Çünkü Cenab-ı Allah'ın, "لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ" âyeti "يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا اَرْضَعَتْ" âyetinden daha hususidir. Hususi olan ise, umumi olandan önce gelir.

İbn Zeyd ise şöyle demiştir: "Onlar için, önlerinde herhangi bir korku yoktur. İnsana ölürken en büyük gelen korku ölümden sonrasıdır. Allah işte böylece onları bu korkudan emin kıldı ve sonra dünyadan dolayı onları teselli etti de, ölüp dünyadan ayrıldıktan sonra geride bıraktıkları hakkında وَلَاهُمْ يَحْزَنُونَ *"Onlar hüzünlenmeyeceklerdir de"* (Bakara, 38) buyurmuştur. Eğer, denilirse ki: "Allah Teâlâ'nın *"Kim benim hidayetime tabi olursa, işte onlara ne bir korku vardır, ne de hüzünleneceklerdir"* âyeti, hem dünyada hem de ahirette onlar için hiçbir korkunun olmamasını gerektirir. Oysaki durum böyle değildir. Çünkü hem korku, hem de hüzün dünyada mü'minler için, kâfirlere nazaran daha çok bulunmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: خُصَّ الْبَلَاءُ بِالْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ الْأَوْلِيَاءِ ثُمَّ الْأَمْثَلِ فَالْأَمْثَلِ *"Belalar peygamberlere, sonra velilere, sonra da derece itibarı ile onlara yakın olanlara has kılınmıştır."* Yine mü'min, ibadetlerini hakkıyla yaptığına dair kesin hükmedemez. Binaenaleyh her halükârda kusurlu olma korkusu vardır. Yine aynı şekilde kötü akıbet (imansız ölme) korkusu da söz konusudur." Cevaben deriz ki:

"Sözün karineleri, korku ve hüznün olmayışından maksadın, bunların dünyada değil ahirette olmayacağı manası olduğunu gösterir?" İşte bu

sebepten ötürü, cennetliklerin, cennete girerken şöyle diyeceklerini Cenab-ı Allah nakletmiştir:

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى اَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ اِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ *"Bizden hüznümüzü gideren Allah'a hamdolsun. Hiç şüphesiz Rabbimiz çok bağışlayıcı ve çok nimet vericidir"* (Fatır, 34). Yani, Allah, bizden, içine düştüğümüz korkuyu ve dünyada iken, şu anda elde ettiğimiz ikramını elde edemeyeceğimize dair korkumuzu bizden kaldırdı.

BEŞİNCİ MESELE: **"فَمَنْ تَبِعَ" Buyruğundan Çıkarılan Dört Kaide**

Kadı "فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ" âyetinin şu birçok şeye delil olduğunu söylemiştir:

a) Hidayete erme olmadığı halde hidayet mevcut olabilir. İşte bu sebeple Cenab-ı Hak

فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ *"Kim benim hidayetime uyarsa..."* buyurmuştur.

b) Bu âyet, bilgilerin zaruri olduğunu söyleyen görüşün yanlışlığına delildir.

c) Hidayete tabi olmak, cennete hak kazandırır.

d) Taklit, geçersizdir. Çünkü mukallit, hidayete tabi olmuş olmaz.

İNKARCILARA GELİNCE

وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَآ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٣٩﴾

"İnkâr edenler ve âyetlerimizi yalanlayanlar (yok mu,) işte onlar cehennemin yârânı (arkadaşları)dırlar. Onlar orada ebedî olarak kalacaklardır." (Bakara, 39).

Allahu Teâlâ, hidâyete uyanlara azaptan ve kederden "emin olma" va'dinde bulununca, peşi sıra ebedî azabı hazırladığı kimselerden bahsederek, *"İnkâr edenler ve âyetlerimizi yalanlayanlar, ister insanlardan ister cinlerden olsunlar, ebedî cehennem yârânı olacaklardır"* buyurmuştur.

Azap vermenin (aklen) uygun olup olmadığına, keza makul olması halinde devamlı olmasının münasip olup olmadığı konusu, وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ *"Onların gözünde bir perde bulunmaktadır; onlar için büyük*

bir azap vardır" (Bakara, 7) âyetinin tefsirinde geçmişti. İşte bu, Cenab-ı Hakk'ın insanoğullarının tamamına in'am ettiği nimetlerine delâlet eden âyetlerin sonuncusudur. Bunlar, bütün nimetlerin sonradan meydana gelmesi, dolayısıyla onları meydana getiren bir yaratıcının mutlaka bulunması bakımından tevhide; Hz. Muhammed (s.a.s.)'in, herhangi bir öğrenimde bulunmaksızın herhangi bir kimsenin de talebesi plmaksızın, Tevrât ve İncil'de bulunanlara uygun olarak nübüvvetten haber vermiş olması bakımından nübüvvete; ilk olarak bu varlıkları yaratmaya kâdir Allah'ın, onları yeniden yaratmaya muktedir olması bakımından da ahiret âlemine delâlet etmektedir. Muvaffakiyet Allah'tandır.

يَا بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ ٱذْكُرُوا۟ نِعْمَتِىَ ٱلَّتِىٓ أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا۟ بِعَهْدِىٓ أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّٰىَ فَٱرْهَبُونِ ﴿٤٠﴾

"Ey israîloğulları, sizlere in'âm etmiş olduğum nimetleri hatırlayınız. Benim ahdime vefâ gösterin, ki ben de sizin ahdinize vefâ göstereyim. **Ve *yalnız benden korkun"*** (Bakara, 40).

BENÎ İSRAÎLE VERİLMİŞ OLAN NİMETLER HAKKINDA SÖZ

Bu Bölümün Mukaddimesi

Bil ki, Hak Teâla önce tevhide, nübüvvete ve âhirete dair delilleri serdedip peşinden bütün insanlara şamil olan nimetleri zikredince, bunu müteakiben, önceki nimetleri hatırlatmak suretiyle inatlarını ve direnmelerini kırmak, bunlar vasıtasıyla onların kalbini Hakk'a meylettirmek ve gaybden haber vermiş olmaları cihetiyle, Hz. Muhammet (s.a.s.)'in nübüvvetine delalet eden hususlara tenbihatta bulunmak amacıyla Yahudilerin atalarına verilmiş olan nimetleri zikretmiştir.

Cenab-ı Hak bu nimetleri önce toplu olarak hatırlatmış ve şöyle buyurmuştur:

"Ey *İsrailoğulları, size in'am ettiğim nimetlerimi hatırlayın ve benim ahdime vefa gösterin ki, ben de sizin ahdinize vefa göstereyim"* (Bakara, 40).

Hz. Muhammed (s.a.s.)'e iman etmeye dair emri de, bu nimetleri hatırlatmaya dayandırarak şöyle buyurmuştur:

وَاٰمِنُوا بِمَا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ *"Ve, yanınızda olanı doğrulayıcı olmak üzere indirmiş olduğum Kur'an'a da iman edin"* (Bakara, 41). Sonraysa, onları Kur'an'a iman etmekten alıkoyan şeyleri zikretmiştir. Daha sonra bu nimetleri ikinci kez toplu olarak hatırlatmış ve şöyle demiştir:

يَا بَنِى اِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتِى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ *"Ey İsrailoğulları, size in'am ettiğim nimetleri hatırlayın"* (Bakara, 47). Ki bu, onların ne kadar fazla gafil olduklarına dikkat çekmek içindir.

Cenab-ı Hak bu hatırlatmanın peşinden:

"Öyle bir günden korkunuz ki, o günde hiç kimse başkası için bir şey ödeyemez. O nefisten, bir şefaat kabul edilmez. Onlardan bir fidye de alınmaz. Yardım edilmez onlara" (Bakara, 48) âyetindeki müessir korkutmaya bitişik olarak gelmiş olan, şu etkili teşviki ve tergîbi getirmiştir:

وَاَنِّى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ *"Ve benim sizi, bütün âlemlere üstün kıldığımı..."* (Bakara, 47).

Cenab-ı Hak, bundan sonra tafsilatlı olarak nimetleri saymaya başlar. Her kim teemmül eder ve insaflı olursa, davet etmek isteyen ve dinleyenin kalbinde bir inanç meydana getirmek isteyen kimse için, bu tertibin son derece güzel olduğunu anlar. Madem ki bu mukaddimeyi bitirdik, artık Allah'ın yardımıyla, âyetin tefsiri hakkında konuşabiliriz.

يَا بَنِى اِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتِى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَوْفُوا بِعَهْدِى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَاِيَّاىَ فَارْهَبُونِ *"Ey İsrailoğulları, size olan nimetlerimi hatırlayın. Benim ahdime vefa gösterin ki, ben de sizin ahdinize vefa göstereyim. Ve ancak benden korkun"* (Bakara, 40). Bil ki bu âyette birçok mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İsrail Kimdir?**

Müfessirler, "İsrail"in, Yakub b. İshak b. İbrahim olduğunda ittifak ettiler. Onlar şöyle derler: İsrail'in manası Abdullah (Allah'ın kulu)dır. Çünkü "İsra" İbranicede "Kul" manasında, "îl" de Allah manasındadır. "Cibril" ve "Mikail" de aynı şekilde Allah'ın kulu manasına gelmektedir. Kaffal da şöyle demiştir: "İsra" kelimesinin İbranice'de insan manasına geldiği söylenmiştir. Sanki buna göre, "İsrail" kelimesi ile "Allah'ın adamı" denilmektedir. Cenâb-ı Allah'ın "يَا بَنِى اِسْرَائِيلَ" (Ey İs'râiloğulları!) hitabı Hz. Muhammed (s.a.s.)'in günlerinde Medine'de bulunan Ya'kub (a.s.)'un soyundan gelmiş olan Yahudi topluluğunadır.

İKİNCİ MESELE: **Nimet Hakkında Açıklamalar: Nimetin Tarifi**

"Nimet" şöyle tarif edilir: "Başkasına ihsan etme yolu ile yapılan faydadır." Bazıları: "Başkasına ihsan etme yolu ile yapılan, verilen güzel menfaat ve faydadır" demişlerdir. Bu tarifi yapanlar şöyle demişlerdir? Biz bu tarifte "güzel" kelimesini ilave ettik. Çünkü nimet ile, nimeti veren şükre müstehak olur. Eğer o kötü bir şey olursa, o zaman şükre müstehak olunmaz." Doğrusu tarife böyle bir kayıd (ilave) gerekmez. Çünkü, yapılması mahzurlu bile olsa, ihsan yapma ile şükre müstehak olunması caizdir. Çünkü şükre müstehak olma yönü, kınamaya ve cezaya müstehak olma yönünden başkadır. Binaenaleyh bunların bir arada bulunmalarında ne imkânsızlık vardır? Baksana, fasık iyilik yapması ile şükre (teşekküre), günahı ile de zemme (kınamaya) müstehak olmaktadır. Öyle ise burada da durumun aynı olması niçin caiz olmasın?

Biz yine "nimet"in tarifini izaha dönelim. Biz diyoruz ki: Bizim "menfaat, fayda" sözümüze gelince, bu böyledir. Çünkü sırf zarar olan bir şeyin nimet olması caiz değildir. Yine bizim "İhsan etme yolu ile" sözümüze gelince, bu da böyledir. Çünkü şayet o bir menfaat olsa ve onu yapan da, mesela cariyesine kâr getirmesi için ihsanda bulunan kimse gibi, iyilik yaptığı kimsenin değil de kendisinin faydasını kasdetmiş olsa veya iyilik yaptığı kimseyi öldürmek için ona zehirli hurma tatlısı yediren kimse gibi, iyilik yaptığı kimsenin bir zarara girmesini ve bir tuzağa düşmesini kastetmiş olsa, bu yaptığı nimet olmaz. Ama menfaat başkasına iyilik yapma kastı ile yapılmış olursa, o zaman bu nimet olur. Nimetin tarifini iyi kavradığına göre, bununla ilgili ikinci derece meselelere geçebiliriz.

Nimetin Kısımları

1) Bil ki, gece gündüz, dünyada ahirette bize ulaşan her türlü menfaati verme ve zararı giderme, Cenab-ı Allah: *"Size olan her nimet Allah'tandır"* (Nahl, 53) buyurduğu gibi Hak Teâlâ'dandır. Sonra nimet üç kısımdır:

a) Sadece Allah'ın verdiği nimet; mesela yaratma ve rızık verme gibi.

b) Allah'ın o nimeti, nimet vereni yaratması, o nimeti verene nimet verme imkânı nasib etmesi, nimet verende nimet verme gücünü ve sebebini yaratması, onu buna muvaffak kılması ve iletmesi sebebi ile, Allah'tan başka biri vesilesi ile bize ulaşan nimet. Bu nimet de aslında Cenab-ı Allah'tandır. Ne var ki Allah Teâlâ, onu bir kulu vasıtası ile verdiği için, bu kula teşekkür edilir. Ancak hakikatte teşekkür edilen yine Hak Teâlâ'dır.

İşte bu sebeple Cenab-ı Allah: أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ *"Bana ve ana-babana şükret (dedik)"* (Lokman, 14) buyurmuş, önce kendisini zikretmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) de لَا يَشْكُرُ اللهَ مَنْ لَا يَشْكُرُ النَّاسَ *"İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a şükretmemiş olur"*[49] buyurmuştur.

c) İbadetlerimiz sebebi ile Allah'tan bize ulaşan nimetler. Bunlar da Allah Teâlâ'dandır. Çünkü Cenab-ı Hak, bizi ibadetlere muvaffak kılmasaydı, bize ibadetleri yapmada yardım etmeseydi, bizi onlara iletmeseydi ve engelleri kaldırmasaydı, biz bu nimetlerin hiçbirine ulaşamazdık. Buna göre, bütün nimetlerin, Allah'ın da "وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللهِ" (Nahl, 53) buyurduğu gibi, Allah'tan olduğu ortaya çıkmıştır.

Allah'ın Nimetlerini Saymak Mümkün Değildir

2) Allah'ın kullarına olan nimetlerini, yine O'nun da: *"Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalksanız, sayamazsınız"* (Nahl, 18) buyurduğu gibi, saymak ve sınırlamak mümkün değildir. Bu mümkün olmaz.

Çünkü, Hak Teâlâ'nın bize verdiği, istifade ettiğimiz nimet ve lezzetler, menfaatleri celbetme ve zararları savuşturmada kullandığımız aza ve organlarımız, Allah'ın bu âlemde yarattığı şeylerden lezzet aldığımız ve Allah'ın varlığına delil getirdiğimiz ve bu âlemde gördüğümüz için günahlardan kaçınmamıza sebeb olan bütün şeyler sayısızdır. Bütün bunlar birer menfaattir. Çünkü menfaat (fayda) ya lezzettir veya lezzete vesile olan şeydir. Allah'ın yarattığı her şey de böyledir. Zira kendisinden tat alınan her şey nimettir. Kendisinden lezzet (tat) duyulan ve zararı gidermeye vesile olan şeyler de böyledir. Mevcut bir faydayı celbetmeyen ve mevcut bir zararı gideremeyen şeyler ise hakim olan bir Yaratıcının varlığına delil getirilmeye elverişlidir. Bu gibi şeyler, Cenab-ı Hakk'ı tanımaya ve O'na itaat etmeye vesile olarak bulunmuş olur. Bunlar ise ebedi lezzetlerin vesilesidirler. Böylece Allah'ın bütün mahlukatının kullarına birer nimet olduğu ortaya çıkmış olur. Akıllar, eşyanın en küçüğündeki fayda ve hikmetleri saymaktan aciz olunca, bütün âlemdeki fayda ve hikmetleri sayıp (ihata etmesi) nasıl mümkün olur? Bu izah ile, Allah'ın "وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللهِ لَا تُحْصُوهَا" âyetinin manası dosdoğru anlaşılmış olur. Eğer, "Nimetler sonsuzdur, sınırsızdır. Sınırsız olan şeyi ise kulun bilmesi imkânsızdır. Daha nasıl Cenab-ı Allah:

49 **Ebu Davud**, Edeb, 11(4/255).

"Size in'am ettiğim nimetimi hatırlayınız" (Bakara, 40) âyetinde, nimetlerini hatırlamayı emretmiştir" denilirse, buna şöyle cevap veririz: Nimetler çeşit ve sayısı itibarı ile sınırsızdır. Ancak cinsleri itibarı ile sınırlıdırlar. İşte onların cinsleri itibarı ile sınırlı oluşları, hakîm bir Yaratıcının varlığını bulma manasındaki hatırlama (tefekkür) için yeterlidir.

Bil ki hamde, övgüye ve itaate müstehak olmak ancak nimetin verilmesi ile olduğu için, Cenab-ı Hakk'ın bütün hamdedenlerin hamdine müstehak olduğu ortaya çıkmıştır. İşte bu sebeple, Hak Teâlâ, putları yerme hususunda:

"O putlar sizi, çağırdığınız (dua ettiğiniz) vakit duyuyorlar mı? Yahut size bir fayda ve zarar veriyorlar mı?" (Şuâra, 72-73);

"O (müşrikler), Allah'ı bırakıp, kendilerine ne fayda ne de zarar veren (putlara) ibadet ediyorlar" (Furkan, 55) ve:

"O halde hakka hidayet edecek (Allah) mı kendisine uyulmaya daha layıktır, yoksa yol gösterilmedikçe kendi kendine doğru yolu bulamayan (o sahte tanrılar) mı?" (Yunus, 35) buyurmuştur.

Hayat Nimeti Başta Gelir

3) Allahu Teâlâ'nın kullarına ilk nimeti, onlara can vermesidir. Bunun delili:

"Allah'ı nasıl olup da inkâr ediyorsunuz. Halbuki siz ölüler iken, O sizi diriltti. Sonra sizi yine O öldürecek, tekrar sizi O diriltecek ve nihayet yine O'na döndürüleceksiniz. Yerde ne varsa hepsini sizin yararınıza yaratan, sonra göğe yönelip de onları yedi gök halinde düzenleyen O'dur ve O her şeyi hakkıyla bilendir" (Bakara, 28-29) âyetidir. Bu âyet, nimetlerin asıl olanının hayat nimeti olduğunu açıkça göstermektedir. Çünkü Cenab-ı Hak, nimetlerin ilki olarak ancak hayat nimetini zikretmiş, peşinden de diğer nimetlerden bahsetmiştir. Hak Teâlâ mü'minlere dünya hayatının gayesinin, ahiret hayatı ve uhrevi mükafaatlar olduğunu beyan etmek için hatırlatmada bulunmuştur. Yine O (c.c.), yarattığı şeylerin faydalanan ve faydalanılan diye iki kısma ayrıldığını beyan buyurmuştur. Bu Mu'tezile'nin görüşüdür.

Ehl-i Sünnet ise şöyle demiştir: "Hak Teâlâ faydalı şeyleri yarattığı gibi, zararlı şeyleri de yaratmıştır. Allah'a itiraz etme hakkı yoktur. İşte bundan dolayı Cenab-ı Hak kendisini hem Nafi' (fayda veren) hem de 'Dârr'

(zarar veren) diye isimlendirmiştir. Sonra Cenab-ı Hakk'a yaptıklarından sorulmaz."

Nimet Hakkında Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin Görüşü

4) Mu'tezile şöyle demiştir: Muhakkak ki Cenab-ı Hak, bütün mükelleflere hem dünyevi hem dini nimetler vermiş ve hepsini dini ve dünyevi nimetleri hususunda eşit kılmıştır. Dini nimetlerde bunun oluşu şundan dolayıdır. Kulun gücü yeten her lütfu, muhakkak ki Allah onlara vermiş demektir. Cenab-ı Hakk'ın vermediği lütuflar ise kulun kudreti dahilinde değildir. Çünkü Allah'ın kula vermediği bir şeye, kul kâdir olsaydı, o zaman mükellef (kul) bundan mes'ul olurdu. Dünyevi nimetlere gelince bu, özellikle Bağdatlı kelamcıların görüşüne göre böyledir. Çünkü onlara göre dünyevi hususta "Aslaha riayet etmek" (kulun menfaatine olan şeyi yaratması) Allah'a vâciptir. Basralı kelamcılara göre ise bu, Allah'a vâcip değildir.

Ehl-i Sünnet ise, "Cenab-ı Allah kâfirleri cehennem ve âhirette azap etmek için yaratmıştır" demişler ve "Allah'ın dünyada kâfire nimeti var mıdır?" meselesinde ihtilaf etmişlerdir. Bazıları: "Dünyadaki bu azıcık nimetler ahirette devamlı zarara sebep olduğu için, dünyada kâfire bir nimet olmuş olmaz. Çünkü helvaya zehir katan kimsenin, bu işi büyük bir zarara yol açacağı için, helvayı yemeden meydana gelecek fayda nimet sayılmaz. İşte bu sebepten ötürü Allahu Teâlâ:*"O kâfirler kendilerine mühlet verişimizi kendileri için sakın hayırlı sanmasınlar. Biz onlara ancak günahlarını artırmaları için mühlet vermişizdir"* (Âl-i İmran, 178) buyurmuştur" demişlerdir.

Bazı âlimler de: "Hak Teâlâ, her ne kadar kâfire din nimeti vermemiş ise de, dünyevi nimetler vermiştir." Bu Kadı Ebu Bekir el-Bakıllânî'nin görüşüdür. Bu, en doğru görüştür. Bunun en doğru oluşuna birçok şey delalet eder.

Kâfire, Din Nimeti Verilmeyip Dünya Nimeti Verildiğinin Delilleri

a) Cenab-ı Allah: *"Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, takva sahibi olasınız. O (Rab) ki, yeryüzünü sizin için bir döşek, göğü de bir bina yaptı"* (Bakara, 21-22) buyurmuş ve bu nimetlerden, yani yaratma ve rızık verme nimetlerinden dolayı herkese Allah'a itaat etmesinin vâcip olduğuna dair tembihte bulunmuştur.

b) Cenab-ı Hak: *"Allah'ı nasıl olup da inkâr ediyorsunuz. Halbuki siz ölüler iken, O sizi diriltti. Sonra sizi yine O öldürecek, tekrar sizi O diriltecek ve nihayet yine O'na döndürüleceksiniz"* (Bakara, 28) buyurmuştur. Cenab-ı Hak bu sözü, nimetlerini sayma ve ihsanını hatırlatma sadedinde söylemiştir. Eğer Allah'ın nimetlerinden herhangi birşey kâfirlere ulaşmamış olsaydı, bu söz doğru olmazdı.

c) O: *"Ey İsrailoğulları size in'am ettiğim nimetimi ve sizi bütün insanlara üstün kılışımı hatırlayın"* (Bakara, 47) buyurmuştur. Bu âyet, Allah'ın kâfirlere nimet verdiğini açıkça göstermektedir. Çünkü bu âyetle hitab edilenler ehl-i kitabtır ve bunlar kâfirlerdendir. Yine Allah'ın:

"Yine hatırlayın o zamanı ki (yeni doğan) oğullarınızı boğazlayıp kızlarınızı sağ bırakmak suretiyle size işkencenin en kötüsünü yüklemekte devam eden Firavun hanedanından sizi kurtarmıştık. Bunda sizin için Rabbinden büyük bir imtihan vardı" (Bakara, 49) âyeti ve: وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ *"Hani Musa'ya, hidayete eresiniz diye kitabı ve furkanı vermiştik"* (Bakara, 53) âyeti de böyledir. Bütün bunlar Allah'ın kullarına olan nimetlerini saymaktadır.

d) Cenab-ı Allah: *"Onlar görmediler mi ki biz, onlardan önce nice nesilleri helak ettik. Onlara, kendilerine vermediğimiz imkânları yeryüzünde vermiş ve gökten üstlerine bol bol (yağmur) göndermiştik"* (En'am, 6) buyurmuştur.

e) Allah Teâlâ: *"De ki: Karanın ve denizin karanlıkları içinden sizi kim kurtarıyor? O'na gizli olarak tazarru edip dua edersiniz: 'Eğer bizi bundan selamete erdirirsen yemin olsun ki şükredenlerden olacağız' (dersiniz). De ki: Sizi ondan ve her sıkıntıdan Allah kurtarır da sonra siz yine şirk koşarsınız"* (En'am, 63-64) buyurmuştur.

f) Cenab-ı Allah: *"Andolsun sizi yeryüzünde yerleştirmiş, sizin için orada bir çok geçim vasıtaları yaratmışızdır. Ne az şükredersiniz!"* (A'râf, 10) ve İblis'in kıssasını anlatırken: وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ *"(Ey Allah'ım) sen onların çoğunu şükredici bulamayacaksın"* (A'râf, 17) buyurmuştur. Eğer Allah'ın kâfirlere bir nimeti olmasa idi, bu sözün bir manası olmazdı.

g) Allah Teâlâ: *"Düşünün ki Allah sizi Ad kavminden sonra hükümdarlar yaptı, yeryüzünde sizi yerleştirdi. O yerin ovalarında köşkler yapıyor, dağlarından evler yontuyorsunuz. Artık (hepiniz) Allah'ın lütuflarını anın, yeryüzünde fesatçılar olup taşkınlık yapmayın."* (A'râf, 74) buyurmuş ve Şu'ayb

(a.s.)'den naklederek, *"Hani hatırlayın, siz az idiniz de Allah sizi çoğaltmıştı"* (A'raf, 86); Musa (a.s.)'dan naklederek de: *"O (Musa,) şöyle dedi: "Sizi âlemlere üstün kılan O (Allah) olduğu halde, ben kalkıp size başka bir ilah mı arayacağım!"* (A'raf, 140) buyurmuştur.

h) Allah Teâlâ:*"Bunun sebebi şudur: Bir kavim kendilerindeki (iyi hali) değiştirmedikçe, Cenab-ı Allah onlara verdiği nimeti değiştirici değildir"* (Enfal, 53) buyurmuştur. Âyetin manası âşikârdır.

i) Allah Teâlâ: *"O (Allah), güneşi ziyalı, ayı nurlu yapan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için (aya) menziller tayin edendir. Allah bunları ancak hak ile yaratmıştır"* (Yunus, 5) buyurmuştur.

j) Allah Teâlâ: وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُمْ *"İnsanlara, kendilerine dokunan sıkıntılardan sonra bir rahmet tattırdığımız zaman.."* (Yunus, 21) buyurmuştur.

k) O şöyle buyurmuştur: *"O, sizi karada ve denizde gezdirendir. Hatta sizi, gemilerde bulunduğunuz, onlar, bunları güzel bir hava ile akar gibi götürdükleri, (yolcular da) bununla sevindikleri zaman ona şiddetli bir fırtına gelip çatar. (Denizin) her yanından kendilerine dalgalar hücum eder. Sanırlar ki onlar çepeçevre kuşatılmışlardır. (İşte o zaman) onlar Allah'ın dininde halis ve samimi kimseler olarak Allah'a dua ederler. 'Andolsun, eğer bizi bundan kurtarırsan şeksiz, şüphesiz şükredenlerden olacağız' (derler.) Fakat (Allah) onları selamete erdirince bakarsın ki yeryüzünde yine haksız yere taşkınlıkta bulunuyorlar"* (Yunus, 22-23)

l) Yine O, وَهُوَ الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِبَاسًا *"O (Allah), geceyi sizin için bir örtü kılandır"* (Furkan, 47) ve: *"O geceyi, içinde sükûn ve istirahat etmeniz için, gündüzü de apaydınlık yaratandır"* (Yunus, 67) buyurmuştur.

m) Allahu Teâlâ:

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللهِ كُفْرًا وَاَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ * جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا *"Allah'ın nimetini küfür (inkar) ile değiştiren ve kavimlerini helak yurda (cehenneme) götürüp konduranlara baksana! Onlar cehenneme yaslanacaklardır. O ne kötü bir karar yeridir"* (İbrahim, 28-29) buyurmuştur.

n) Hak Teâlâ: *"Allah, gökleri ve yeri yaratan, gökten yağmur indirip, onunla sizin için rızık olarak meyveler çıkaran, size, Allah'ın izni ile denizde akıp gitsin diye gemileri musahhar kılandır"* (İbrahim, 32) buyurmuştur.

o) Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalksanız, onları sayamazsınız. Hakikaten insan çok zulümkâr ve çok*

nankördür" (İbrahim, 34). Bu âyet, kâfirlere de Allah'ın nimetinin olduğunu açıkça göstermektedir.

Bil ki bu meseledeki ihtilaf, lafza dairdir. Bu böyledir. Çünkü, bu tür şeylerde, yani hayat, akıl, işitmek, görmek, çeşitli rızıkların Allah'tan olduğunda herhangi bir ihtilaf yoktur. İhtilaf ancak, bu tür faydaların peşinden ebedi zararlar geldiği zaman, örfe göre, bu zararlara nimet isminin verilip verilemiyeceği hususundadır. Bunun sırf lafza dair bir münakaşa olduğu bilinen bir husustur.

Mükellefin (yani kulun) lezzet almadığı şeylerin, Yaratıcının varlığı, lütfu ve ihsanı hakkında istidlalde bulunmak için yaratıldığına dair çeşitli deliller olup, şunlardır:

1) *"Allah kendi emrinden olmak üzere, kullarından dilediğine ruhu indirir"* (Nahl, 2) âyetidir. Böylece Cenab-ı Hak, peygamberleri ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak, bir de kendisinin birliğine çağırmak ve O'nun tevhidini ve adlini tasdik için yollamıştır. Sonra Cenab-ı Allah:

"Allah gökleri ve yeri hak ile yarattı; O, şirk koştukları şeyden yüce ve münezzehtir, insanı bir nutfeden yarattı. Bir de bakarsın ki o, apaçık bir hasım oluvermiş" (Nahl, 3-4) buyurmuş, böylece, kulun içine düştüğü küfrüne rağmen onun sonradan yaratılmış olmasının Yaratıcının varlığına delalet eden en büyük delillerden olduğunu açıklamıştır. Bu delil ise, kulun bir halden başka bir hale geçişidir. Mesela onun nutfe olması, sonra tutunmuş damarlı bir parça (alaka) olması, sonra da et parçası olması, yani onun nutfe hali olan en değersiz durumundan apaçık bir hasım olma durumu olan en şerefli hale ulaşması...

Sonra Cenab-ı Hak, ona olan muhtelif nimetlerini zikrederek şöyle buyurur:

"Davarları da sizin için yaratmıştır; onlarda ısıtan şeylerle, birçok faydalar bulunur. Onlardan yersiniz de... Akşamleyin getirirken, sabahleyin de salıverirken, sizin için onlarda bir güzellik bulunur. Yüklerinizi yüklenir, yarı canınız tükenmeden varamayacağınız bir memlekete götürürler. Muhakkak ki Rabbiniz, çok şefkatli, çok merhametlidir. Hem onlara binmeniz için, hem de zinet için atları, katırları, merkepleri yarattı... Bilmediğiniz daha neler yaratıyor! Doğru yolu bildirmek Allah'a aittir. Kimi yol ise eğridir. Allah dileseydi, hepinizi birden hidayete erdirirdi. O, sizin için gökten su indirendir. İçecekler bundan, yaymakta olduğunuz ot da bundandır" (Nahl, 5-10)

Bununla Allah Teâlâ Dehriyye'ye ve tabiatçılara reddiyede bulunduğunu açıklamıştır. Çünkü Hak Teâlâ, suyun ve toprağın tek olduğunu beyan etmiş, buna rağmen renkler, tatlar ve kokular farklı olmuştur. Sonra Allah: وَسَخَّرَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ *"Geceyi ve gündüzü emrinize verdi"* (Nahl, 12) buyurmuş, bununla da müneccimlere (astrologlara) reddiyede bulunduğunu beyan etmiştir. Çünkü Cenab-ı Hak, gece ve gündüzün hareketini ve aynı düzen üzerinde olmasını bunların sonradan olduklarına delil olarak zikretmiş, böylece de O, bu âyetlerle âlemde var olan her şeyin mükellef (yani başta insan olarak kullukla yükümlü) varlıklar için olduğunu bildirmiştir. Çünkü âlemde bulunan ve mükellefin zatından başka olan her şeyden mükellef bir lezzet alıp, onunla rahatlayıp huzur bulur. Böylece de, mükellef için bundan sevinçler meydana gelmiş olur. Veya mükellef, ondan dolayı bir külfeti yüklenmiş olur, veyahut da mükellef ondan ibret alır. Mesela eziyet veren yılan ve akrep cinsinden mahlukat gibi. Buna göre mükellef onlara bakarak, ahiretteki çeşitli azapları hatırlar ve böylece o azaba düşmekten sakınır ve yine bunun vasıtası ile nimet veren yüce Allah'ın varlığına istidlâl etmiş olur. Bu sebeple Cenâb-ı Hakk'ın mahlûkatından hiçbiri bu faydaların dışında kalmaz. Sonra Hak Teâlâ, nimet verişinin büyüklüğüne âyetlerin sonunda, şöyle buyurarak dikkat çeker:

"Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalksanız, sayamazsınız" (Nahl, 18).

2) Cenab-ı Allah: *"Allah o memleketi (size) bir ibret örneği olarak irad etti ki: O belde (daha önce) korkudan emin ve sakin idi. Rızkı da kendisine her bir yandan bol bol geliyordu. Fakat o, Allah'ın nimetlerine nankörlük etti de..."* (Nahl, 112) buyurmuş ve bununla onlara ulaşan nimeti inkâr etmenin, nimetin geri alınmasına sebep olduğuna dikkat çekmiştir.

3) Cenab-ı Allah "Karûn Kıssası"nda: *"Allah'ın sana ihsan ettiği gibi sen de ihsanda bulun"* (Kasas, 77);

"Göklerde ne var, yerde ne varsa hepsini Allah'ın size müsahhar kıldığını, açık ve gizli birçok nimetlerini size bol bol verdiğini görmediniz mi?" (Lokman, 20);

"O attığınız meniye baksanıza! Onu siz mi yaratıyorsunuz, yoksa yaratan biz miyiz?" (Vakıa, 58-59) ve tekrar tekrar geçen:

"Öyle ise Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsiniz!" (Rahman Sûresi'ndeki âyetlerde geçen) bütün şeyler Allah'ın birer nimetidir. Bazısı dini, bazısı dünyevi nimetlerdir. İşte bu âyetler, bu konu ile ilgili olanlardır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İsrailoğullarına Verilen Nimetler**

İsrail oğullarına has kılınmış olan nimetler hakkındadır. Ariflerden biri şöyle demiştir: "Nimetlerin kulu çoktur ama, nimet verenin kulu azdır."

İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ İsrailoğullarına verdiği nimetleri hatırlatmıştır. İşte Hz. Muhammed (s.a.s.)'in ümmeti ile ilgili olunca, ümmet-i Muhammed'e in'am edeni (yani yüce zatını) hatırlatarak:

"Beni anın ki, ben de sizi anayım" (Bakara, 152) buyurmuştur. Bu da, ümmet-i Muhammed'in diğer ümmetlerden üstün olduğunu gösterir.

Bil ki Allah'ın İsrailoğullarına olan nimetleri pek çoktur:

1) Onları, içine düştükleri belalardan, Fir'avun ve kavminden kurtarmış, buna karşılık bir de onları yeryüzüne yerleştirmiş ve onları kölelikten kurtarmıştır. Nitekim şöyle buyurmuştur:

"Biz ise diliyorduk ki o yerde za'fa uğratılanlara lütfedelim, onları (hayırda) uyulan kimseler yapalım, onları (mülkün) varisleri kılalım. Onlara orada kudret verelim, Firavun'a, Hamân'a ve bunların ordularına da sakınmakta oldukları şeyi onlara gösterelim" (Kasas, 5-6).

2) Cenab-ı Hak, onları, Kıptilerin köleleri iken, peygamberler ve hükümdarlar haline getirmiş ve böylece onların düşmanlarını helak etmiş, İsrailoğullarını onların yerlerine, yurtlarına ve mallarına varis kılmıştır. Nitekim şöyle buyurmuştur: *"İşte bu şekilde, biz, İsrailoğullarını onlara varis kıldık"* (Şuara, 59).

3) Cenab-ı Hak, onlara, onların dışında hiçbir ümmete indirmediği büyük kitaplar indirmiştir. Nitekim O, *"Hani Musa, kavmine şöyle demişti: Allah'ın size olan nimetlerini hatırlayın! Hani sizin aranızdan peygamberler yollamış, sizi hükümdarlar yaparak, başka hiçbir kimseye vermediği şeyi sizlere vermişti"* (Maide, 20) buyurmuştur.

4) Hişam, İbn Abbas'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir. Allah'ın, İsrailoğullarını Firavun'un soyundan kurtarması, onlara çölde bulutu gölge yapması, yine çölde onlara kudret helvası ve bıldırcın indirmesi, onlara insan başı gibi olan, su istedikleri zaman onlara su veren, suya ihtiyaçları olmadığı zaman, yukarı kaldırıldığında suyun kesilmesiyle, geceleyin aydınlatmak için, onlara demet halinde bir ışık saçan taşı vermesi ve onların saçlarının dağılmaması ve elbiselerinin eskimemesi gibi hususlar Allah'ın İsrailoğullarına vermiş olduğu nimetlerdendir.

Beni İsrail'e Nimetlerin Hatırlatılma Sebebi

Bil ki Cenab-ı Hak Sübhanehû, onlara bu nimetleri şu sebeplerden ötürü hatırlatmıştır:

a) Bu nimetler içinde, Hz. Muhammed'in sıdkına şehadet eden şeylerin bulunması; bunlar Tevrat, İncil ve Zebur'dur.

b) Nimetin çokluğu, ma'siyet halinde sorumluluğun da büyük olmasını iktiza eder. Böylece Cenab-ı Hak, Hz. Muhammed'e ve Kur'an'a iman etmeye dair davet olundukları şeye muhalefet etmekten sakınmaları için onlara bu nimetleri hatırlatmıştır.

c) Nimetlerin çokluğunu hatırlatmak, ona muhalefet izhar etmekten haya duymayı gerektirir.

d) Nimetlerin çokluğunu hatırlatmak, nimet verenin insanlar arasından onları o nimete tahsis ettiğini gösterir. Bir kimseye çok nimet tahsis edilmişse, bunun zahiri o nimeti onlardan gidermeyeceğini gösterir. Çünkü şöyle denmiştir: İyiliği tamamlamak, onu başlatmaktan daha hayırlıdır. Buna göre geçmiş nimetleri hatırlatmak, sanki gelecek nimetler konusunda arzu uyandırmak gibidir. Bu heveslendirme, nimet verene karşı muhalefet göstermek ve düşmanlık yapmaya manidir.

Atalarına Verilen Nimetler ile Asr-ı Saadetteki Yahudilerin İlgisi

Şayet, "bu nimetler, muhatap olanlara değil, tam aksine onların babalarınadır; buna göre bu nimetler nasıl onlara nimet olmuş olur ve onların günahlarının büyüklüğüne yol açmış olur?" denilirse, buna birkaç bakımdan cevap veririz:

1) Şayet babalarına verilen bu nimetler olmasaydı, onlar mevcut olmazlardı. Bu nesil mevcut olduğuna göre, babalarına olan nimetler, sanki oğullarına verilmiş gibi olur.

2) Allah'ın kendilerine dini ve dünyevi nimetleri tahsis etmiş olduğu babalara mensubiyyet, oğullar hakkında da büyük bir nimettir.

3) Çocuklar, itaat ettikleri, küfürden ve inattan yüz çevirdikleri için, Allahu Teâlâ'nın babalarına olan bu nimetleri vermiş olduğunu duyunca, onlar da bu yola rağbet ederler; çünkü çocuk hayır işleri işleme hususunda babasını taklit etme duygusu üzerine yaratılmıştır. Bu sebeple de nimetleri hatırlatma, hayırlarla meşgul olup, kötülüklerden yüz çevirmeye bir sebep ve davetci gibi olmuştur.

Allah ile Benî İsrail Arasındaki Ahit

Cenab-ı Hakk'ın *"Ve, siz benim ahdime vefa gösterin ki, ben de sizin ahdinize vefa göstereyim"* (Bakara, 40) buyruğuna gelince, bilki "ahd" kelimesi hem ahdi yapana, hem de kendisiyle ahit yapılana nisbet edilir. Buradaki "ahd" hakkında âlimler iki görüş zikretmişlerdir:

Onların Allah'a Karşı Ahitleri

1) Buradaki "ahit"den murat, mükellefiyetlerde bir tahsis cihetine gidilmeksizin, Allah'ın emrettiği bütün şeylerdir. Bu görüşe dair birçok rivayet vardır.

a) Cenab-ı Hak, verilen ahde ve onda vefakâr olmaları gerektiği gibi, şükrünü ifa etmeleri de gerekeceğinden; nimetlerini onlara bildirmiş olmayı, kendisinin onlara olan bir ahdi ve misakı yapmıştır. Cenaba Hak, *"Ben de ahdinize vefa göstereyim"* buyruğu ile sevabı ve bağışlamayı murat etmiştir. Böylece, ikisinin de ihlali caiz olmadığı cihetle, sevap va'dini ahde benzetmiştir.

b) Hasan el-Basrî'nin söylediğine göre, buradaki "ahd"den murat, Allah'u Teâlâ'nın *"Ve onlardan, on iki nakib yolladık. Allah şöyle dedi: Ben, sizinleyim: Eğer namazı kılar, zekâtı verir, resûllerime iman eder, onlara yardımcı olur ve Allah'a güzel bir borç verirseniz muhakkak ki ben, sizin günahlarınızı örter, sizi altından ırmaklar akan cennetlere sokarım"* (Maide, 12) âyetinde Beni İsrail'den almış olduğu ahittir. Buna göre, her kim Allah'ın ahdine vefa gösterirse, Allah da onun ahdine vefakâr olur.

c) Müfessirlerden cumhurun görüşüdür ki buna göre, buradaki murat şudur: Benim size emretmiş olduğum taatlarla, sizi nehyettiğim masiyetlere riayet ediniz ki, ben de sizin ahdinize riayet edeyim, yani sizden razı olayım, sizi cennete girdireyim... Bu, Dahhâk'ın İbn Abbas'tan naklettiği görüş olup, tamamının tahkiki Cenab-ı Hakk'ın *"Muhakkak ki Cenab-ı Hak, Allah yolunda öldüren ve öldürülen kullarının canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet mukabilinde satın almıştır. Bu, Tevrat'da, İncil'de ve Kur an'da kendi üzerine hak bir vaaddir. Allah'tan daha fazla ahdine vefalı olan bulunabilir mi? O halde, yapmış, olduğunuz bu alış-verişten dolayı sevinin"* (Tevbe, 111).

2) âyette geçen "ahit"ten murat, daha önceki kitaplarda Hz. Muhammed'in vasfına ve: *"Allah, andolsun ki, İsrailoğullarından misak almıştı. Ve*

biz onlardan, on iki nakib yolladık. Allah onlara dedi ki, muhakkak ki ben sizinleyim. Eğer namazı kılar, zekâtı verir, peygamberlerime iman eder, onları destekler ve Allah'a güzel bir borç verirseniz, muhakkak ki günahlarınızı örter ve sizi, altlarından ırmaklar akan cennetlere sokarım" (Maide, 12); ve A'raf Sûresi'ndeki *"Benim rahmetim ise, her şeyi kuşatmıştır. O rahmetimi, ittika edenlere, zekâtı verenlere ve âyetlerime iman edenlere yazacağım. Onlar, yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı bulacakları ümmî nebi olan bir peygambere tabi olurlar"* (A'raf, 156-157) âyetlerinde beyan edildiği gibi, onu peygamber olarak yollayacağına dair bildirdiği hususlardır.

Allah'ın Onlara Ahdi

Allah'ın İsrailoğullarına olan ahdine gelince bu, Allah'ın onlara ağır yüklerini bağışlama ve boyunlarındaki zincirleri kaldırmaya dair olan va'dini yerine getirmesidir. Allah Teâlâ:

"Allah, önceki peygamberlerden, 'andolsun ki size kitab ve hikmet verdim. Sonra size, doğruyu söyleyen bir peygamber gelmiştir. O'na muhakkak ki iman edecek ve onu destekleyeceksiniz,' diye bir misak aldığı zaman dedi ki: 'İkrar ettiniz ve bu ağır yükümü uhdenize alıp kabul ettiniz mi?' Onlar da: 'ikrar ettik!' dediler. Bunun üzerine Allah, şahit olun, ben de sizinle beraber şahidim dedi" (Âl-i İmran, 81). Keza:

"Hani Meryem oğlu İsâ şöyle demişti: Ey İsrailoğulları, ben Allah'ın size gönderilmiş bir peygamberiyim. Benden önceki Tevrat'ta olanı tasdik edici ve adı Ahmed olan, benden sonra gelecek bir peygamberi de müjdeleyiciyim" (Saf, 6) buyurmuştur.

İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: "Allah, Tevrat'ta İsrailoğullarına, İsmailoğullarından ümmi bir peygamber göndereceğim; kim ona tabi olur ve onun getirdiği nuru, yani Kur'an'ı tasdik ederse, onun günahlarını bağışlar, cennete koyar ve onun için, biri Hz. Musâ ve diğer peygamberlerin getirdiğine tabi olmak; diğeri ise İsmailoğullarından ümmi bir peygamber olan Hz. Muhammed'in getirdiğine tabi olmak ücreti olmak üzere iki ücret veririm" diye söz vermiştir.

Bunun delili ise, Cenab-ı Hakk'ın: *"Daha önce kendilerine kitap vermiş olduklarımız, buna iman ediyorlar. Onlara (Kur'an) okunduğu zaman: 'Ona inandık. Muhakkak ki o, Rabbimiz katından gelen bir haktır. Biz bundan önce de Müslüman idik' dediler. İşte bunlara sabretmelerine mukabil, iki defa mükafaat verilecektir"* (Kasas, 52-54) âyetlerindedir.

Ali İbn İsa ise bunun delilinin, Allahu Teâlâ'nın:

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَاٰمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ *"Ey iman edenler, Allah'tan ittika edin ve O'nun Peygamberi'ne de inanın ki, Allah size rahmetinden iki kat nasib versin"* (Hadid, 28) âyetinde olduğunu söylemiştir.

Yine bunun delili, Ebû Musa el-Eş'ârî'nin Hz. Peygamber'den rivayet ettiği şu hadistir:

ثَلَاثَةٌ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ رَجُلٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ آمَنَ بِعِيسَى ثُمَّ آمَنَ بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَهُ أَجْرَانِ؛ وَرَجُلٌ أَدَّبَ أَمَتَهُ فَأَحْسَنَ تَادِيبَهَا وَعَلَّمَهَا فَأَحْسَنَ تَعْلِيمَهَا ثُمَّ أَعْتَقَهَا وَتَزَوَّجَهَا فَلَهُ أَجْرَانِ وَرَجُلٌ أَطَاعَ اللّٰهَ وَأَطَاعَ سَيِّدَهُ فَلَهُ اَجْرَانِ

"Üç kişi vardır ki, onlara iki kat sevab verilir: Ehl-i kitaptan olup da Hz. İsa'yı tasdik eden, sonra da Hz. Muhammed'e inanan kişiye iki ecir vardır; yine cariyesini terbiye edip, terbiyesini de güzel yapan ve onu öğretip, tâlimini de güzel yapan, sonra onu azad edip onunla evlenen kimseye de iki ecir[50] *vardır; yine Allah'a ve efendisine itaat eden kişiye de iki ecir verilir"* Burada geriye iki soru kaldı.

Bazı Sorular

Birinci Soru: Şayet durum sizin dediğiniz gibi olsaydı, buna göre nasıl Yahudi cemaatinin onu inkar etmesi caiz olurdu? Buna iki şekilde cevap veririz:

a) Bu ilim, Yahudilerin kitaplarını bilen ulema tarafından biliniyordu. Ancak ulemanın sayısı fazla değildi. Dolayısıyla onların, bu ilmi saklaması caiz olabilmiştir.

b) Bu nas, açık değil kapalıydı. Dolayısıyla o nassa, şek ve şüphenin arız olması mümkün olmuştu.

İkinci Soru: Bu kitaplarda müjdelenen şahsın ya, o kitaplarda, geleceği zaman, ineceği mekan ve bununla ilgili diğer tafsilatlar anlatılmış yahut da bunlardan hiçbir şey zikredilmemiştir. Bu durumda eğer nas, açık bir nas olur, kitablarda gelmiş olur ve tevatür yoluyla da ilim ehline intikal etmiş olursa, bu durumda Yahudilerin bunu gizlemeleri imkânsız olur ve bunun geçmiş peygamberlerin dininden olmak üzere zaruri olarak bilinmiş olması gerekir.

---

50 **Buhârî,** İlim, 31 (Benzer hadis): **Müslim,** İman, 241 (1/135)

Eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, bu nas Hz. Muhammed'in peygamberliğine delalet etmez. Çünkü onların Yahudi çoğunluğunun görüşü olmak üzere, "Bu müjdelenen şahıs, bundan sonra gelecektir" demeleri muhtemeldir. Buna cevabımız şudur: Hak Teâlâ'nın: *"Ve benim ahdime vefa gösterin ki, ben de sizin ahdinize vefa göstereyim"* (Bakara, 40) âyetini, birinci görüşte de izah ettiğimiz şekilde tevhide ve nübüvvete delalet eden deliller hususunda tefekkürle ilgili emre hamledenler, bu hamletmeyi bu sualin güçlülüğünden ötürü tercih etmişlerdir. Ama ikinci görüşe destek sağlamayı isteyenlere gelince, buna şu şekilde cevap verilir: Zaman ve mekanı tayin etmek, herkesin bilebileceği bir şekilde, açık bir nas olarak bildirilmemiştir. Tam aksine bu, gizli bir nas olarak bildirilmiştir. Bu sebeple şüphesiz bunun geçmiş peygamberlerin dininden, zaruri olarak bilinmiş olması gerekmez.

Mevcut Tevrat ve İncil'den Peygamberimiz'in Geleceğine Deliller

Biz şu anda geçmiş peygamberlerin kitaplarında, Hz. Muhammed'in geleceğine dair müjdelerden bir kısmını zikredelim.

1) Tevrat'ın ilk bölümünün 9. faslında şu hususlar yer almaktadır: Hacer'e Sare kızınca, Hacer'e Allah tarafından bir melek göründü ve ona şöyle dedi: "Ey Hacer, nereye gidiyorsun ve nereden geldin?" Hacer, "hanımefendim Sâre'den kaçıyorum" deyince, melek ona, "hanımefendine dön ve ona itaat et; onunla iyi geçin, çünkü Allah senin ziraatini ve zürriyetini çoğaltacak ve sen hamile kalacak, bir oğlan çocuğu doğuracaksın. Allah senin kendisine yönelmeni ve huşû etmeni duyduğu için, ona İsmail adını vereceksin. O, insanların göz bebeği olacak ve onun eli herkesin üzerinde, herkesin eli ise, itaat ederek ona doğru açık olacaktır. O ise, bütün kardeşlerinin boyun eğmeşine mukabil, teşekkür edecektir." dedi.

Bil ki bu sözle istidlalde bulunmak, bu sözün müjde yerinde varid olmasından ötürüdür. Çünkü Allah tarafından yollanan meleğin zulmü, haksızlığı ve ancak Allah'a iftira ile tamamlanacak bir şeyi müjdelemesi caiz değildir. Yine İsmail ve onun şu çocuklarının, dünyanın ve ümmetlerin büyük bir kısmında, ancak İslâm ile tasarruf sahibi olacakları ve yine ancak İslam ile onlara hükümran olabilecekleri malumdur. Çünkü onlar İslam'dan önce çöllerde mahsur idiler. Irak ve Şam topraklarının sınırlarına ancak korkuyla yöneliyor ve korkuyla oralara girebiliyorlardı. İslâm gelince, onlar Doğuya ve Batıya İslâm ile hükümran oldular; ümmetlere

karıştılar, toplumların yurtlarına girdiler ve ümmetler onlarla karışarak, onların evlerini ziyaret ettiler ve Kâbe'ye komşu olmak için onların çöllerine girdiler. Şayet Hz. Peygamber (s.a.s.) sadık olmasaydı, onların ümmetlere, ümmetlerin de onlara karışması, Allah'a isyan olup, O'na itaattan çıkarak şeytanın itaatine girmek olurdu. Halbuki Allah, böyle bir şeyi müjdelemekten çok yücedir.

2) Tevrat'ın beşinci bölümünün 11. faslında şu husus yer almıştır: "Şüphesiz ilahınız Rabb, sizin ve kardeşlerinizin arasından olmak üzere, benim gibi bir nebiyi size getirecek.." Bu fasılda Rabb Teâlâ, Hz. Musa'ya şöyle demiştir: "Ben, onlara kardeşleri arasından, senin gibi bir nebi getireceğim; benim adıma tebliğ edeceği sözlerimi kim dinlemezse, ben ondan intikam alırım." Bu söz, Allahu Teâlâ'nın getireceği peygamberin, İsrailoğullarından olmayacağına delalet eder. Nitekim birisi Haşimoğullarına, "Kardeşlerinizden bir önder olacak derse, o, bu önderin Haşimoğullarından olmayacağını kastetmiş olur. Sonra Yakub (a.s.), İsrail'dir; onun 'Îys ten başka kardeşi yoktur. Îys'in, Eyyüb (a.s.)'den başka peygamber olan çocuğu yoktur. Ve o, Hz. Musa'dan öncedir. Dolayısıyla Hz. Musa'nın onu müjdelemesi caiz değildir. Ama İsmail (a.s.)'e gelince, bu Yakûb (a.s.)'un babası olan İshak'ın kardeşi idi. Sonra Hz. Musa'dan sonra gönderilen her peygamber İsrailoğullarındandır. Bu sebepledir ki Hz. Peygamber (s.a.s.), İsrailoğullarından değildir. Ancak onların kardeşlerindendir. Çünkü Hz. Peygamber İshak (a.s.)'in kardeşi olan İsmail (a.s.)'ın zürriyetindendir.

Şayet, "sizin aranızdan" sözü, "burada kastedilenin Hz. Muhammed olmasına manidir; çünkü Hz. Muhammed onların arasından gelmemiştir" denilirse, biz deriz ki, Hz. Muhammed onların arasından çıkıp gelmiştir. Çünkü Hz. Peygamber Hicaz bölgesinde ortaya çıkmış, Mekke'de peygamber olmuş ve Medine'ye hicret etmiştir. Ve burada, peygamberliği tamamlanmış, kemale ermiştir. Halbuki, Medine'nin etrafında Hayber, Benu Kaynuka, Nadir ve emsali Yahudi şehirleri bulunmaktaydı. Yine Hicaz, Şam'a yakındır; Yahudilerin çoğu Şam'da idiler. Hz. Muhammed Hicaz'da zuhur edince, bu demektir ki o, onların arasından çıkıp gelmiştir. Yine o, onların kardeşlerindendir. Bu demektir ki, o, onların arasından çıkıp gelmiştir. Bu sebeple peygamber, onlardan pek uzak sayılmaz.

3) Tevrat'ın bölümlerinden 20. fasılda şu bulunmaktadır: Rabb Teâlâ, Tûru Sînâ'ya geldi, Sâîr'den bize göründü, Fârân dağlarında zuhur etti. Sağından temiz olan mü'minlerin niteliklerini bildirdi; onlara şeref ve izzet

bağışladı; onları halklara sevdirdi ve hepsini bereketle mü'min halis kullarına davet etti. Bununla şu şekilde istidlal edilir: Fârân dağları, Hicaz'dadır. Çünkü Tevrat'ta İsmail (a.s.)'in, Faran topraklarında atıcılığı öğrendiği yer almıştır. İsmail (a.s.)'in Mekke'de ikamet ettiği de malumdur. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki, O'nun "onlara izzet verdi." sözünden maksat, İsmail (a.s.)'in olması caiz değildir. Çünkü İsmail (a.s.)'in Mekke'de ikametini müteakib izzet meydana gelmemiş ve orada da mü'minler henüz teşekkül etmemişti. Bu sebeple onu Hz. Muhammed'e hamletmek vâcip olmuştur.

Yahudi şöyle der: Maksat şudur: Tûru Sinâ'dan bir ateş zuhûr edince, Sâîr'den ve Fârân dağlarından da ateşler zuhûr ederek, o bölgelere yayıldı... Biz deriz ki bu doğru değildir. Çünkü "Allah bir yerde, şayet ateşi yaratmış olsaydı, bu olaya tabi olan bir vahiy veya bir ceza vb. şeyler bulunmuş olsaydı, o zaman Allah oradan geldi denilmezdi. Halbuki size göre, ateşin peşinden ancak Tûru Sina'da bir vahiy ve söz meydana gelmiştir. O halde "Rabb ancak Sâîr'den ve Fârân dağlarından zuhur etti," denilmesi caiz olur. Halbuki, ilkbahar günlerinde meydana geldiği gibi bulutta bir ışık ve ateş meydana geldiğinde, "Allah buluttan geldi" denilemiyeceği gibi, Rabbin vürudu da caiz değildir.

Keza, Habakkûk kitabında bu anlattığımız şeyler izah edilmektedir: "Allah Tûru Sîna'dan, Kuddûs de Fârân'dan geldi. Hz. Muhammed'in güzelliğiyle gökler açıldı, yer onun hamdiyle doldu. Onun görünüşünün ışıkları, nur gibiydi; beldesini izzetiyle koruyor, felaketler onun önünde yürüyor, yırtıcı kuşlar onun ordularına arkadaşlık ediyordu. Kalktı ve yeryüzünü dolaştı; ümmetleri düşündü, onlardan bahsetti, eski dağlar parçalandılar, ebedi tepeler baş eğdiler... Midyan beldesinin halkının etekleri titredi, atlara bindin, yardım ve inkiyâd bineklerine yükseldin, yapını büsbütün sıyırdın, ey Muhammed, senin emrinle sadaklar iyice doldu, yeryüzünü ırmaklarla yardın, dağlar seni görüp sancıyla kıvrandılar, senin sebebinle seller uğultuyla akıp geçti, develer korku ve dehşetle kaçıştılar; korku ve ürperişle ellerini kaldırdılar. Güneş ve ay yörüngelerinde durdu; askerler, senin oklarının parıltısında ve beyanının ışığında hareket ettiler, yeryüzünü gazapla dolaştın, milletleri öfkeyle kırıp geçirdin, kendi ümmetini kurtarmak ve ecdadının topraklarını geri almak için ortaya çıktın." İbn Rezin et-Taberi'den bu şekilde rivayet edilmiştir.

Hristiyanlara gelince, Ebu'l-Huseyn (r.a.) "Gurer" adlı kitabında şöyle demiştir: Ben onların anlattıklarında şunu gördüm: "Rabb Fârân'dan zuhur etti, sema Mahmûd olan Muhammed'in güzelliğinden paramparça oldu. Mahmud olan ey Muhammed, oklar sadaklarına doldu; çünkü sen ümmetini ve Mesihini kurtarmak için ortaya çıktın." Bizim anlattıklarımızla, Hak Teâlâ'nın Tevrat'ta "Rabb, Fârân dağlarından zuhur etti" sözünün manasının "Oradan ateş zuhur etti" olmayıp tam aksine bu sıfatlarla nitelenmiş bir şahıs zuhur etti" demek olduğu meydana çıkmıştır. Bu da ancak bizim Resulümüz Muhammed (s.a.s.)'dir. Eğer onlar: "Bundan maksat Allah'ın gelmesidir, işte bundan ötürü de, sözün sonunda "Mesihini kurtamak için demiştir" derlerse, biz deriz ki: Allah'ı atlara binmeyle, görünüşünün güzelliğinin nur gibi olmasıyla ve eski kurallarla kaideleri çiğnemiş olmakla nitelenmesi caiz olmaz. Ama onun, "Mesihini kurtarmak için" sözüne gelince, bu böyledir; çünkü Hz. Muhammed, Mesihi Yahudi ve Hristiyanların yalanından kurtarmıştır.

4) Tevrat'ın İsa'ya kitabının 22. faslında şu bulunmaktadır: Mekke'yi murat ederek, "Kalk, lamban ışıklarla dolsun! Senin zamanın yaklaştı, Allah'ın ikramı ve izzeti sana doğmaktadır. Yeryüzünü karanlıklar bürüdü, o ümmetleri keler istila etti; bir nur gibi Rabb sana doğuyor ve sana keramet ve şerefini izhar ediyor. Ümmetler senin nuruna yürüyor, krallar senin doğuşunun ışığına yöneliyor, gözünü döndürerek etrafındakilere uzat ve düşün: Onlar senin yanında bir araya geliyor. Onlar seni ziyaret ediyor ve uzak beldelerden çocukların sana geliyor. Çünkü sen, Ümmü'l-Kura (Başşehir)sın; diğer beldelerin çocukları, sanki Mekke'nin çocuklarıdır. Senin örtülerin, koltukların ve divanların üzerinde süsleniyor, sen bunu gördüğün zaman mesrûr oluyor, denizlerin harp malzemeleri sana yöneldiği, ümmetlerin askerleri sana haccettiği, Medyen koçları sana gönderildiği, Sebe halkı sana geldiği ve Allah'ın nimetlerinden bahsedip, Allah'ı yücelttikleri ve Fârân koyunları sana sürüldüğü, beni hoşnut edecek kurbanlar sana sunulduğu ve evime de övgüler söylendiği için, sen sevin!..." Bundan şu şekilde istidlal edilir: Bütün bu sıfatlar Mekke için mevcuttur. Çünkü bütün milletlerin orduları ve denizdeki gemiler oraya yönelmiştir. Onun "Evime de övgüler söylendiği için" sözünün manası; Araplar İslam'dan önce telbiye ederek: "Emrine amadeyiz. Senin şerikin yoktur. Ancak şerik koşulan, hiçbir şeye sahib olmayan ve senin mülkün olan bu şerikin vardır" derlerdi. Sonra bu telbiye İslamiyet'te şu şekli almıştır: "لَبَّيْكَ اللّٰهُمَّ لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ

لَبَّيْكَ *"Allahım, emrine âmâdeyim, senin bir ortağın yoktur, emrine âmâdeyim."* İşte bu, Allah'ın övülmüş evi Kâbe için, yenilediği hamd şeklidir. Şayet "Bu evden maksat, Beytu'l-Makdis'tir ve daha sonra o, böyle olacaktır" denilirse, biz deriz ki: Hakîm olan Allah'ın yaklaşmadığı halde, "Senin vaktin yaklaştı" demesi caiz olmaz. Aksine yaklaşan şey Allah'ın rızasına uygun olmayan fakat kendisinden de sakınılmayan bir iştir. Yine "İsa"ya kitabı çöl tasviri ve sıfatları ile doludur. Bu da onların görüşlerini iptal eder.

5) Semman, Tevrat'ın birinci bölümünün tefsirinde şunu rivayet etmiştir: Cenab-ı Allah, İbrahim (a.s.)'e vahyederek şöyle buyurdu: "İsmail (a.s.) ile ilgili duanı kabul ettim ve onu mübarek kıldım, onu nesil be nesil ululadım ve yücelttim. Ondan on iki büyük soy çıkacaktır ve onu büyük bir ümmet için yarattım." Bununla şöyle istidlal edilir: İsmail (a.s.)'in çocukları (torunları) arasında, büyük bir ümmete gönderilen bir peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.)'dir. İbrahim (a.s.) ve İsmail (a.s.)'in dualarına gelince bu, onların Kâbe'nin inşasını bitirince, Hz. Muhammed (s.a.s.) için yaptıkları şu duadır:

رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *"Ey Rabbimiz, onların içinden onlara senin âyetlerini okuyacak, Kur'an'ı ve hikmeti öğretecek ve onları (şirkten) temizleyecek bir peygamber gönder. Şüphesiz yegâne galip ve hikmet sahibi sensin"* (Bakara, 129). İşte bundan ötürü Hz. Peygamber (s.a.s):اَنَا دَعْوَةُ اَبِى اِبْرَاهِيمَ وَبَشَارَةُ عِيسَى *"Ben babam İbrahim'in duası, İsâ'nın müjdesiyim"*[51] buyurmuştur. Bu müjde de Allah'ın:

وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَاْتِى مِنْ بَعْدِى اسْمُهُ اَحْمَدُ *"Benden sonra gelecek bir peygamberi (ki, adı Ahmed'dir) müjdeleyici olarak (geldim)"* (Saf, 6) ayeti ile beyan ettiği hususdur. Çünkü "Ahmed", 'hamd' mastarından türemiştir. "Hamd" lafzından türemiş bir isim ancak bizim peygamberimiz olabilir. Çünkü Muhammed, Ahmed ve Mahmud onun isimlerindendir.

Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Tevrat'ta yer alan sıfatının şu şekilde geldiği de zikredilmiştir: Onun doğum yeri Mekke, kalacağı yer Taybe (Medine), mülkü Şam, ümmeti ise hammâdûn (çok hamdedenler)'dür.

6) Hz. İsa (a.s.), havarilerine şöyle demiştir: "Ben gidiyorum. Size kendi kafasından konuşmayan, Hakk'ın ruhu olan Faraklit gelecektir. O, ancak kendisine söylenildiği (vahyedildiği) şekilde konuşur. Bunun delili ise,

51 El Camiû's-Sağîr, 1/108.

Cenab-ı Hakk'ın: "اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحَى اِلَيَّ" *"Ben, ancak bana vahyolunana uyarım"* (Ahkâf, 9) ve: قُلْ مَا يَكُونُ لِي اَنْ اُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَاىِٔ نَفْسِي اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحَى اِلَيَّ *"De ki: Onu (Kur'an'ı) kendiliğimden değiştirmem benim için olmayacak şeydir. Ben, ancak bana vahyolunana uyarım"* (Yunus, 15) âyetleridir.

Faraklit'e gelince bunun izahı hususunda iki görüş vardır:

a) "O, şefaat eden ve şefaati makbul olan" demektir. Bu, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in sıfatıdır.

b) Hristiyanlardan bazıları Faraklit'in, hak ile batıl arasını ayıran demek olduğunu, bu kelimenin aslının süzgece denilen "râvük" kelimesi gibi, "Faruk" olduğunu söylemişlerdir. "Faraklit"teki "leyt" lafzına gelince bu, işin aslını araştırıp ortaya koyma manasındadır. Nitekim "اَشْيَبُ، شَيْبٌ" ve "ذُو شَيْبٍ" kelimeleri de aynı vezindedir. Bu da bizim dinimizin niteliğidir. Çünkü bizim dinimiz hak ile batılın arasını ayırır.

7) Buhtunnasır, Danyal (a.s.)'a, gördüğü rüyayı anlatmadan, ne gördüğünü sorunca o şöyle dedi: "Ey hükümdar, sen rüyanda korkunç bir put gördün. Onun başı halis altından, kolları gümüşten, karnı ve uylukları bakırdan, bacakları demirden, ayağının biri demirden, biri de tuğladan idi. Bir de bir keseni olmadan kendisi kesilen bir taş gördün. Bir adam o taşı puta vurdu ve putu iyice parçaladı. Put darmadağınık oldu; demiri, bakırı, gümüşü ve altını iyice dağıldı ve çerçöp oldu. Rüzgârlar onun parçalarını göğe savurdu. Ortada hiçbir izi kalmadı. Adamın yere çaldığı putun taşları adeta bir dağ gibi yığıldı ve yeryüzü onunla doldu. Hükümdar! Senin rüyan işte budur. Bunun tabirine gelince bu, şöyledir: Altın olarak gördüğün baş sensin. Senin devrinden sonra, senin olmadığın bir krallık meydana gelecek. Bakıra benzeyen üçüncü memleket ise yeryüzünün tamamına yayılacak. Dördüncü memleketin kuvveti demir gibi olur. Putun tuğladan olan ayağına gelince bu, bazı memleketlerin üstün, bazı memleketlerin de zelil, padişahın sözünün darmadağınık olması ve o günlerde göklerin ilahının yok olmayan ve değişmeyen, aksine bütün memleketleri yok eden, gücü bütün saltanatları yıkan ebedi olarak kalacak olan bir ülke kurmasıdır. İşte bu, keseni olmadan, dağdan kesilen ve demiri bakırı ve tuğlaları un ufak eden taşın izahı budur." Allah ahir zamanda olacak şeyleri en iyi bilendir. İşte Peygamberimiz (s.a.s.)'in, peygamber olarak gönderileceğine dair önceki kitaplarda yer alan müjdeler bunlardır.

Allah Teâlâ'nın Ahdini Yerine Getirmesi Vâcip Değildir

Cenâb-ı Hakk'ın, أُوفِ بِعَهْدِكُمْ *"Ben de size olan ahdimi yerine getireyim"* âyetine gelince, Mu'tezile bununla ilgili olarak şöyle demiştir: Bu ahd, aklın, Allah'a, kendisine itaat edenlere sevab vermesinin vâcip olduğuna delalet etmesidir. Bu vâcip oluşu "ahd" diye nitelemek yerinde olur. Çünkü, "ahde vefa" vâcip olduğu için bu, yemin ve nezir ile ifası zaruri hale getirilen ahitten daha kuvvetlidir. Bizim âlimlerimiz, kula karşı Allah'a hiçbir şeyin vâcip olmadığını söylemişlerdir. Bu âyette de buna delalet eden hususlar vardır. Çünkü Allahu Teâlâ, önce nimetlerini zikredip sonra da ahde vefayı buna bağlayınca bu, geçmiş nimetlerin kulluk ahdine vefayı gerektirdiğine delalet eder. Hal böyle olunca, ibadetleri ifa etmek, geçmiş nimetler sebebi ile vâcip olan şeyi yerine getirmek olmuştur. Vacibi yerine getirmek ise, bir başka vücuba sebep olamaz. Böylece mükellefiyetleri yerine getirmenin, Allah'ın mükafaat (sevab) vermesini icap ettirmediği ortaya çıkar ve Mu'tezile'nin görüşü de batıl olur. Doğrusu âyetin gerçek tefsiri iki yönden yapılabilir:

1) Hak Teâlâ sevabı ve va'dettiği şeyleri va'dedince, onları meydana getirmemesi imkânsız hale gelmiştir. Şayet Allah onları vermeyecek olsaydı, doğru haberi yalana dönüşmüş olurdu. Allah hakkında yalan ise muhaldir. Muhal olan şeye götüren şeyler de muhaldir. Böylece bunun mutlaka meydana gelmesi gerekir. Bu ise, yemin ve adak ile pekiştirilenden daha kuvvetli bir ahittir.

2) Ahdin, emir; kulun da onunla me'mur (emredilmiş) olduğunu söylemek caizdir. Ancak Allah'ın me'mur olması caiz değildir. Fakat Hak Teâlâ, bu âyette, lafza uygun gelsin diye (muvafaka) böyle buyurmuştur. Tıpkı: *"Onlar Allah'a hile yaparlar, Allah da onlara hile* yapar" (Nisa, 142) ve: *"Onlar Allah'a hile ederler, Allah da onlara hile eder."* (Yani hilelerinin cezasını verir) (Âl-i İmran, 54) âyetlerinde olduğu gibi.

Allah'tan Korkma Ne Demektir?

Allah Teâlâ'nın *"Ancak benden korkunuz"* (Bakara, 40) sözüne gelince, bil ki "Rehbet", korkmaktır. Kelamcılar, Allah Teâlâ'dan korkmanın, O'nun cezasından korkma manasına olduğunu söylemişlerdir. Bazen mükellef hakkında, iki manada korktuğu söylenir:

Birincisi, ilim ile (bilerek) korkmak, diğeri ise zann ile korkmak. İlim ile olan korkmaya gelince bu, insanın kendisine emredilen her şeyi yaptığına, yasaklanan bütün şeylerden de kaçındığına kesin inanırsa, onun korkusu ancak gelecekle ilgilidir. İşte melekleri ve peygamberleri bu korku çeşidi ile niteliyoruz. Cenab-ı Allah, melekler hakkında: *"Kendilerine hükümran olan Rablerinden korkarlar"* (Nahl, 50) buyurmuştur.

Zann ile olan korkuya gelince bu, kul emredilen şeyleri yapmış olduğunu, nehyedilenlerden de sakınmış olduğunu kesin olarak söyleyemediği zaman, onun sevab ehlinden olamamaktan korkmasıdır. Bil ki dünyada korkusu çok olan kimse kıyamet gününde emin olur ve dünyada emin olan, kıyamet günü korkar. Rivayet edildiğine göre bir münadi, kıyamet günü şöyle seslenir: "İzzetime ve celalime yemin ederim ki kulumda iki korkuyu (dünya ve ahiret) ve iki emniyet halini bir arada bulundurmam. Dünyada kim benden emin olursa, kıyamet günü onu korkuturum. Kim de dünyada iken benden korkmuş ise, kıyamet günü onu emin kılarım."

Arifler şöyle demişlerdir: "Korku iki çeşittir, cezadan korkmak, celal-i ilahiden korkmak. Birincisi zahir ehlinin nasibidir; ikincisi ise gönül ehlinin nasibidir. Birincisi yok olabilir ama ikincisi yok olmaz. İyi bil ki, âyet-i kerimede şu hususlara delalet vardır: Nimetlerin çok olması, yapılan günahın büyüklüğünü de o nispette artırır; ahdin önceden bildirilmesi, ona muhalefetin günahını büyütür; Hz. Peygamber (s.a.s) Araplara gönderildiği gibi, İsrailoğullarının da peygamberidir."

وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ *"Ancak benden korkunuz"* (Bakara, 40) âyeti insana, Allah'tan başka hiçbir şeyden korkmaması gerektiğini gösterir. Bu, korku hususunda sözkonusu olduğu gibi, ümit ve arzu hususunda da aynıdır. Bu âyet ayrıca, her şeyin Allah Teâlâ'nın kaza ve kaderi ile olduğuna delalet eder. Çünkü kul, eğer kendi fiili hususunda tamamen hür olsaydı, Allah'tan korktuğu gibi kendisinden de korkması gerekirdi. Çünkü o zaman وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ *"Ancak benden korkunuz"* âyetinin ifade ettiği hasr manası (ancak benden manası) batıl olurdu. Hatta o zaman sadece kendisinden korkması gerekirdi. Çünkü bu durumda sevap ve ikabının anahtarları Allah'ın elinde değil, kendi elinde olmuş olurdu ve böylece de Allah'tan hiç korkmaması gerekirdi. Bu âyette mükellefe, ibadetlerini korku ve ümit sebebi ile yapması gerektiğine ve ibadetlerin sıhhati için bunun lüzumlu olduğuna delalet vardır. Allah en iyi bilendir.

YAHUDİLERİ KUR'AN'A İNANMAYA DAVET

وَاٰمِنُوا بِمَآ اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوٓا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهٖ ۪
وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتِى ثَمَنًا قَلِيلًا ۠ وَاِيَّاىَ فَاتَّقُونِ ﴿٤١﴾

"Yanınızdaki (Tevrat'ı) tasdik edici olarak indirdiğimiz (Kur'an)'a iman edin, Onu ilk inkâr edenler sizler olmayın. Âyetlerimi az bir fiyata satmayın. Ancak benden ittika edin (sakının)" (Bakara, 41).

Bil ki Hak Teâlâ'nın وَاٰمِنُوا *"imân ediniz"* lafzı ile kendilerine hitap edilenler İsrailoğullarıdır. Bunu iki şey gösterir:

a) Bu âyet, Allah Teâlâ'nın "اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتِى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ" âyetine atfedilmiştir. Sanki bununla şöyle denilmektedir: "Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın, bana verdiğiniz ahdi (sözü) yerine getirin de indirdiğim (Kur'an'ı) tasdik edin."

b) Allah'ın مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ *"Yanınızdaki (Tevrat'ı) tasdik edici olarak"* ifadesi de bunu gösterir.

"بِمَا اَنْزَلْتُ" âyetine gelince bununla ilgili olarak iki görüş vardır. En kuvvetli olan görüş, bununla kastedilenin Kur'an-ı Kerim olduğudur. Bununla, Kur'an'ın kastedildiğine iki delil vardır.

a) Cenab-ı Hak onu "indirilmiş" olarak nitelemiştir ki, bu Kur'an'ın vasfıdır. Çünkü Hak Teâlâ: نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَاَنْزَلَ التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ *"(Allah) sana kitabı hak ile ve kendisinden evvelkileri tasdik edici olarak indirdi. Tevrat'ı ve İncil'i de indirmişti"* (Âl-i İmran, 3) buyurmuştur.

b) Allahu Teâlâ, onu, o insanların yanında olan kitabı tasdik edici olarak nitelemiştir ki, bu Kur'an'dır. Katade de, "اٰمِنُوا بِمَا اَنْزَلْتُ" ifadesinden maksadın, "Sizlerin Tevrat ve İncil'de haber verilen kitab ve Resül," manasına olduğunu söylemiştir.

Kur'an'ın Tevrat ve İncil'i Tasdik Etmesi Nasıl Olur?

"مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ" âyetine gelince, bunun iki tefsiri vardır:

1) Kur'an'da Hz. Musa (a.s.) ve Hz. İsa (a.s.)'nın hak peygamber oldukları; Tevrat ve İncil'in hak semavi kitap oldukları; Tevrat'ın Hz. Musa (a.s)'ya

İncil'in ise Hz. İsa (a.s.)'ya indirilmiş olduğu bildirilmiştir. Buna göre Kur'an'a iman, Tevrat ve İncil'e imanı kuvvetlendirmiş oldu. Bu sebeple İsrailoğullarına, eğer siz Tevrat ve İncil'e iman etme hususunda en ileri dereceye varmak istiyorsanız, bu durumda Kur'an'a iman ediniz. Çünkü Kur'an'a iman etmek, Tevrat ve İncil'e imanı kuvvetlendirir.

2) Tevrat ve İncil'de, Hz. Muhammed (s.a.s) ve Kur'ân müjdelendiği için, sanki Hz. Muhammed (s.a.s.) ve Kur'an'a iman etmek, Tevrat ve İncil'i bir tasdik; Hz. Muhammed (s.a.s.) ve Kur'an'ı tekzip etmek, Tevrat ve İncil'i tekzip etmek gibi olmuştur. Bu tefsir daha evladır, çünkü birinci tefsire göre, Hz. Muhammed (s.a.s)'e iman etmek gerekmez; çünkü Hz. Muhammed (s.a.s) sırf Tevrat'ın ve İncil'in hak olduğunu haber vermiş olması sebebiyle, onun nübüvvetine iman etmek gerekmez. İkinci tefsire göre, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e iman etmek gerekir. Çünkü Tevrat ve İncil Hz. Muhammed (s.a.s.)'in sıdkını ihtiva edince, Tevrat ve İncil'e iman etmek şüphesiz Hz. Muhammed (s.a.s.)'in sadık olmasını gerektirir. Allahu Teâlâ bu kelamı, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e iman etmenin vâcip olduğu hususunda onların aleyhine bir delil olsun diye zikretmiştir. Bu sebeple, bu tefsirin daha evla olduğu ortaya çıkmıştır.

Bil ki, bu ikinci tefsir iki bakımdan Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine delalet eder.

a) Peygamberlerin kitablarının şehadeti, Hz. Peygamber (s.a.s)'in ancak hak olduğunu gösterir.

b) Hz. Peygamber (s.a.s) onların kitablarından bahsetmiştir. Onun bunu bilmesi ancak vahiy yoluyla olmuştur.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا تَكُونُوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ *"Onu ilk inkâr edenler olmayın"* âyetine gelince, bunun anlamı, "onu inkâr edenlerin ilki, veya onu inkâr eden ilk topluluk, ilk grup olmayınız"dır. Veyahut da, "Sizlerden hiçbir kimse, onu ilk inkâr eden olmasın!..."

"İlk İnkâr Edenler" Ne Demektir?

Burada iki sual bulunmaktadır:

A) Onlardan önce müşrik Araplar inkâr etmiş olduğu halde, onlar nasıl onu ilk inkâr edenler olarak gösterildiler? Buna birçok yönden cevap verilebilir:

1) Bu, o Hz. Muhammed (s.a.s)'i ve onun sıfatlarını bildikleri için, onların Hz. Muhammed (s.a.s)'e ilk inanan kimseler olması gerektiği şeklinde bir ta'rizdir. Bir de onlar Hz. Muhammed (s.a.s)'in geliş zamanını müjdeliyorlar ve onun sayesinde kâfirlere üstün geleceklerini söylüyorlardı. Hz. Muhammed (s.a.s) peygamber olarak gönderilince, onlar bunun aksini yaptılar. Nitekim Cenab-ı Hak da: فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ *"Onlara, tanıdıkları şey gelince, onu inkâr ettiler"* (Bakara, 89) buyurmuştur.

2) Bu âyetten murat "Onu ilk inkâr eden kimse gibi Mekkelilerden şirke düşenler gibi olmayın!" demek olmasıdır. Yani bu şu demektir: Siz onun Tevrat'ta ve İncil'de zikredilmiş olduğunu bildiğiniz halde, onu tanımayan ve kendilerinin bir kitabı da bulunmayan müşrikler gibi olmayın.

3) Ehl-i kitaptan onu ilk inkar edenler olmayın! Çünkü bunlar, Beni İsrail'in Kur'an'ı ilk inkâr edenleri idi. Her ne kadar, bunlardan önce Kureyşliler inkar etmişlerse de...

4) Onu ilk inkâr eden olmayın, yani kitabınızı ilk inkâr edenler olmayın. Bunu Cenab-ı Hak, onların âlimlerine söylüyor. Bu şu demektir: "Siz, sizin ümmetiniz içinde kitabınızı ilk inkâr edenler olmayın!... Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s)'i yalanlamanız, kendi kitabınızı da yalanlamış olmayı icap ettirir."

5) Âyetten murat, onların küfürlerindeki sertliklerini ifade etmektir. Bu böyledir, çünkü onlar Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğruluğuna delalet eden mu'cizeleri müşahade edince onun geleceğine dair Tevrat ve İncil'de mevcut bilgileri hatırladılar. Bundan dolayı, onların inkârları sadece bir tek delil bilen kimsenin küfründen daha şiddetlidir. Çünkü, önce küfre girenin günahı, sonra girenden daha büyük olur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرَ مَنْ عَمِلَ بِهَا *"Kim kötü bir adet (çığır) ihdas ederse, kendi günahıyla beraber daha sonra onunla amel edeceklerin günahı(nın bir misli de) o kimsenin üzerinedir"*[52] Onların küfrü büyük ve küfürde önce olanın küfrü de büyük olunca, bu bakımdan ikisi de müşterek olmuş olurlar. Bundan dolayı, istiare yoluyla birisinin ismini diğerine vermek doğru olmuştur.

6) Âyetin manası şöyledir: Bile bile inkâr eden ilk kimseler olmayın!. Çünkü Kureyş'in inkârı bilgi ile değil, cehalet sebebiyledir.

52 **Tirmizi,** İlim 15 (5/43); **İbn Mace,** Mukaddime 14 (74-75); **Dârimî,** Mukaddime, 44 (1/130).

7) Onu ilk inkâr edenler, Yahudilerdir; çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) Medine'ye geldiğinde, orada Yahudi olan Kurayza ve Nadir kabileleri bulunmaktaydı. Onlar Hz. Peygamber'i inkâr edince, diğer Yahudiler de onlara tabi oldular. Buna göre âyette sanki, "Ehl-i kitabtan onu ilk inkâr edenler olmayın!" denilmiştir. Bu şu âyette buyurulduğu gibidir:

وَاَنِّی فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ *"Ve benim sizi, âlemlere üstün kıldığımı.."* (Bakara, 47) yani kendi çağlarındaki âlemlere...

8) Onun zikrini duyduğunuzda, onu ilk inkâr edenler olmayın; aksine o hususta araştırın ve akıllarınıza danışın.

9) Âyette geçen "اَوَّلَ" lafzı, zaid (sıla)dır. Yani, onu inkâr edenler olmayın, demektir. Bu görüş, zayıftır.

İlk Kâfir Olmamaları Halinde İnkârları Caiz midir?

B) ikinci Sual: "İlk kâfir olanlar olmadıkları takdirde buna göre onların küfre girmeleri caiz olur mu?" Buna birçok yönden cevap verilir:

1) Bir şeyin zikredilmesinde, bunun dışındakilerin onun hilafına olduğuna bir delalette bulunmaz.

2) وَاٰمِنُوا بِمَا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ *"Ve yanınızda olanı doğrulamak üzere indirdiğime iman edin"* âyeti, onların inkârlarının önce de, sonra da yasaklanmış olduğunu göstermektedir.

3) Cenab-ı Hakk'ın رَفَعَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا *"Gördüğünüz direkler olmaksızın gökleri yükseltti."* (Ra'd, 2) âyeti, onların görmediği direklerin varlığına, وَقَتْلِهِمُ الْاَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ *"Ve haksız olarak peygamberleri öldürmelerini..."* (Nisa, 155) âyeti, peygamberlerin haklı yere öldürülebileceklerine delalet etmez. Daha sonra gelen: وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتِی ثَمَنًا قَلِيلًا *"Ve benim âyetlerimi az bir değer karşılığında satmayınız"* (Maide, 44) âyeti de, onu çok bir değer karşılığında satmanın mubah olduğuna delalet etmez. Burda da böyledir. Daha doğrusu bu siyaktaki maksat, önceki kitaplarda Hz. Peygamber (s.a.s)'in vasıf ve niteliklerini okuyan kimsenin küfre ve inkâra sapmasının ne kadar büyük bir cürüm olduğunu göstermektir.

4) Müberred şöyle demiştir: Bu söz, o Yahudilerden daha önce kendilerine hitap edilmiş olan bir kavme yönelik sözdür. Bununla onlara şöyle denilmiştir: "Siz Hz. Muhammed (s.a.s)'i inkâr etmeyin. Çünkü sizden sonra onu inkâr edenler olacak. Bu sebeple siz, onu ilk inkâr edenler olmayın, çünkü inkârdaki bu öncelik, daha fazla günahkâr olmayı gerektirir." Bu

böyledir, zira küfre önce girenler, ya başkaları da tabi olur veya tabi olmaz; eğer başkaları da bu küfürde onlara tabi olursa, kendi küfürlerinin günahıyla beraber, kıyamet gününe kadar inkâr eden herkesin inkârının günahı da onlara olur. Eğer başkaları onlara bu küfürde uymazlarsa, onlarda iki durum birlik bulunur: Küfüre en önce girmek ve küfürde yalnız başına olmak. Bunun büyük bir kusur olduğunda şüphe yoktur. Cenak-ı Hakk'ın وَلَا تَكُونُوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ âyeti, işte buna işaret etmektedir.

Allah'ın Âyetlerini Az Fiyatla Satmayın

Cenab-ı Hakk'ın, وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتِى ثَمَنًا قَلِيلًا *"Ve benim âyetlerimi az bir değer karşılığında satmayın"* âyetine gelince, "اُولٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى" (Bakara, 16) âyetinin tefsirinde, "iştirâ" (satın almak, satmak) kelimesinin bir şeyi değişme anlamında kullanıldığını açıklamıştık. "الثَّمَن" kelimesi de aynı şekilde, bir şeyin bedeli ve karşılığı anlamında kullanılır. Eğer, Cenab-ı Hakk'ın sevabına karşılık dünyadan bir şey tercih edilirse, bunu yapan nazarında bu şey adeta bir bedel, karşılık (semen) kılınmış olur.

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: "Yahudilerin Ka'b İbn Eşref ve Huyey İbn Ahtab ve benzeri liderleri fakir Yahudilerden hediyeler alıyorlardı. Onlar, eğer Yahudiler Hz. Muhammed (s.a.s)'e tabi olurlarsa, bu o hediyelerin arkasının kesileceğini biliyorlardı. Bundan dolayı, bu değersiz hediyelerin kesilmemesi için, küfürde ısrar ettiler." Bu böyledir, çünkü, dünyanın tamamı ahirete nispetle gerçekten pek azdır. Zira, ahiretin dünyaya olan nispeti, sonsuzun sonluya olan nispeti gibidir. Sonra bu hediyeler, dünyanın tamamına nispeten de çok azdır. Gerçekten az olan (dünyanın) az kısmının (hediyenin) sonsuz derecede çok olana nispeti ne ifade eder ki? Bil ki bu nehiy, bu fiil onlarda bulunsun bulunmasın, geçerlidir. Hatta. onların âlimlerinin, Hz. Peygamberimiz'in durumunu gizlemek ve Tevrat'ta buna delalet eden şeyleri tahrif etmek için rüşvet aldıkları sabit olsaydı, ifadenin delaleti daha kat'î olurdu.

Rehbet ile İttika Arasındaki Fark

Cenâb-ı Hakk'ın وَاِيَّاىَ فَاتَّقُونِ *"Ve ancak benden korkunuz."* âyetine gelince, bunun manası, yukarıda geçen "وَاِيَّاىَ فَارْهَبُونِ" âyetinin manasına yakındır.

Yalnız aralarında şu fark vardır; "Rehbet" korkudan ibarettir; ama "ittika"ya gelince, ona, kendisinden sakınılacak şeyin meydana gelmesi kati olduğunda ihtiyaç duyulur. Sanki Cenab-ı Allah onlara, cezanın muhtemelen

meydana gelebileceğinden dolayı "rehbet"i emretmiş, sonra da takvayı emretmiştir, çünkü cezanın belirlenmiş olması meydana gelmiştir.

HAKKI GİZLEMEYİN

وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٤٢﴾

"Bile bile, hakkı batıla karıştırıp, hakkı gizlemeyiniz." (Bakara, 42)

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın "وَاٰمِنُوا بِمَا اَنْزَلْتُ" âyeti, küfrü ve dalaleti, "وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ" âyeti de iğva etmeyi ve saptırmayı terk hususunda bir emirdir.

Bil ki, başkasını saptırmak ancak iki şekilde olur. Bu böyledir. Çünkü söz konusu olan başkası eğer hakkın delillerini işitmişse, onu saptırmak ancak ondaki bu delilleri karıştırıp bulandırmak ile mümkündür. Eğer o delilleri işitmemiş ise, o kişiyi saptırmak ancak, bu delilleri ondan gizlemek ve onlara ulaşmasına mani olmakla mümkün olur.

Allahu Teâlâ'nın "وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ" âyeti, birinci kısma yani delilleri o kimsenin zihninde bulandırmaya "وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ" buyruğu da ikinci kısma, yani o adamın delillere ulaşmasına engel olmaya işaret etmektedir.

Bil ki, "بِالْبَاطِلِ" (batıl ile, batıla) ifadesindeki bâ harfi hakkındaki en açık görüş, onun, "كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ" (Kalem ile yazdım) sözünde olduğu gibi, "istiane" (yardım istemek, yardımı ve vasıtasıyla yapmak) ifade eden ba harfi olduğudur. Buna göre âyetin manası şöyledir: "Dinleyicilere yönelttiğiniz şüpheler ile, onlar vasıtasıyla hakkı bürümeyin, gizlemeyin." Bu böyledir, çünkü Tevrat ve İncil'de geçen Hz. Muhammed (s.a.s) ile ilgili âyetler, anlaşılması için istidlale ihtiyaç duyan kapalı metinler idi. Sonra ehl-i kitabın bu âlimleri, şüpheler atmak suretiyle, bu nasların delalet yönlerini bulandırıyorlar ve onlar hususunda mücadeleye girişiyorlardı. İşte "وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ" âyetinden maksat budur. Bu, Cenab-ı Hakk'ın;

وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ *"Hakkı yenebilmeleri için, batıla tutunarak mücadele edip durdular"* (Mü'min, 5) âyetinde zikredilen hususdur.

Bile Bile İnkâr

Cenâb-ı Hakk'ın وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ *"Bile bile, bildiğiniz halde.!."* sözüne gelince, bunun manası şudur: "Yani siz, insanları saptırmanızdan dolayı, kıyamet

günü size dönecek olan büyük zararı biliyorsunuz; bunu bile bile yapmaya..." Bu böyledir, çünkü hakkı batıl ile karıştırmak kıyamet gününe kadar onları haktan men etmeye ve kıyamete kadar batıl üzerinde bulunmaya sebep olmaktadır. Onun yerinin büyük olduğunda hiçbir şüphe yoktur. Bu hitap, her ne kadar Yahudiler hakkında varit olmuşsa da, diğer bütün insanlar için de bir uyarı ve onları böyle bir şeyden sakındırmadır. Bu sebeple, hitap her ne kadar şeklen hususi ise de, mana cihetinden umumidir. Sonra burada iki konu bahis mevzuudur.

Birinci bahis: Cenâb-ı Hakk'ın وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ *"Ve hakkı gizlemeyin"* âyetindeki "تَكْتُمُوا" fiili, "وَلَا تَكْتُمُوا" (gizlemeyin) manasında, nehyin hükmüne dahildir ve meczûmdur. Veya gizli bir "اَنْ" harfi ile mansubdur.

İkinci bahis: Hakk'ı (gerçeği) örtme ve gizlemeden nehyedilişin "bile bile" ile kayıtlı olması, bunları bilmeden yapmanın caiz olduğuna delalet etmez. Bu böyledir, çünkü insan bir şeyin halini bilmez ise, bu örtme ve gizlemenin hak mı batıl mı olduğunu da bilmez. Hak mı batıl mı olduğu bilinmeyen şeyin ise ne nefyedilmesi ne de ispat edilmesi (var sayılması) caiz olmayıp, doğrusu o hususta tevakkuf etmek gerekir. Böyle bir kayıtlamada bulunmanın sebebi ise şudur: Zararlı olduğunu bile bile zararlı bir şeyi yapmak, zararlı olduğunu bilmeden yapmaktan daha kötüdür. O Yahudi âlimler, bu hakkı batıl ile karıştırmadaki zararları bildikleri için, bunu yapmaları daha çirkin olmuştur. Buna göre âyet, hakkı bilen kimsenin onu ortaya koymasının vâcip, gizlemesinin ise haram olduğunu gösterir. Allah en iyi bilendir.

NAMAZ VE ZEKÂT

وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرّٰكِعِينَ ﴿٤٣﴾

"Namazı dosdoğru kılınız, zekâtı veriniz ve rükû edenlerle beraber rükû ediniz" (Bakara, 43).

Bil ki Cenab-ı Hak onlara, önce imanı emredip, sonra da hakkı batıl ile örtüp, nübüvvetin delillerini saklamaktan nehyedince, onlara gereken dini emirleri beyan etmiş ve bu meyande en başta gelen ve asıl olan ibadetleri

yani bedenî ibadetlerin en büyüğü olan namaz ile mali ibadetlerin en büyüğü olan zekâtı zikretmiştir.

Bu âyette birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Mücmelin Beyanı Hitap Vaktinden Geri Kalır mı?**

Mücmel bir âyetin, açıklanmasının hitap vaktinden sonra gelmesini caiz görmeyenler, وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ *"Namazı kılınız"* âyetindeki hitabın, ancak Hz. Peygamber (s.a.s) namazın rükün ve şartlarını beyan ettikten sonra geldiğini söylemişlerdir. Sanki Cenab-ı Allah "Şu iyice bildiğiniz namazı dosdoğru kılınız" buyurmuştur. Mücmel âyetin izahının daha sonra gelebileceğini söyleyenler ise şöyle demişlerdir: Onlar, namazın ne olduğunu o anda bilmiyor iseler de namaz ile emredilmiş olmalarının kastedilmesi caizdir. Böyle bir emirden maksat ise, dinleyen kimsenin, her ne kadar kendisine emredilen şeyin ne olduğunu bilmese de, kendisini o emre uymaya hazırlamasıdır. Nitekim efendinin kölesine, "Yarın sana bir şey emredeceğim. Onu mutlaka yapmalısın" diyerek, bundan maksadının, kölenin o anda, ertesi gün yapacağı şeye azmetmesini sağlamak olmasının yerinde bir şey olduğunda ihtilaf yoktur.

***İKİNCİ MESELE:* Salat (Namaz) Ne Demektir?**

Mu'tezile, "salat (namaz) şer'î isimlerdendir. Çünkü o, dinde sonradan meydana gelmiş bir iştir. Bundan dolayı, sonradan verilmiş bir ismin dinden önce bulunması imkânsızdır" demiştir Sonra onlar vech-i şebeh (benzetme yönü) hususunda ihtilaf ederek bir kısmı, bu kelimenin aslının Arapça'da dua manasına geldiğini söylemiştir. Bu manada olmak üzere A'şâ şöyle demiştir.

عَلَيْكِ مِثْلَ الَّذِى صَلَّيْتِ فَاعْتَصِمِى عَيْنًا فَإِنَّ لِجَنْبِ الْمَرْءِ مُضْطَجَعًا

"Daha önce yaptığın duayı tekrar yap ve bir şahsa sığın. Çünkü kişinin yanında yatılıp (saklanılacak) bir yer vardır." Bir başka şair de şöyle demiştir:

وَقَابَلَهَا الرِّيحُ فِى دَنِّهَا وَصَلَّى عَلَى دَنِّهَا وَارْتَسَمَ

"Rüzgâr sevgilinin küpünü devirmek istedi de, adam da onun küpü için dua etti ve tekbir getirdi."

Mu'tezile'den bazıları "Salat kelimesinin asıl manası lüzum (gerekli olmak, ayrılmamak, sımsıkı tutmak)dır" demişlerdir. Şair de bu manada şöyle demiştir:

لَمْ اَكُنْ مِنْ جُنَاتِهَا عَلِمَ اللهُ وَإِنِّي بِحَرِّهَا الْيَوْمَ صَالِي "Allah bilir ki, ben ona kötülük edenlerden değilim. Muhakkak ki ben bu gün, onun ateşiyle yanıyorum", yani devamlı olarak onunlayım.

Diğerleri ise, bu "salat" kelimesinin, birinci koşan atın hemen peşinden gelen at manasındaki "musalli" kelimesinden alınmış olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşlerden en doğru görülen, bu lafzın dua manasına olduğudur. Çünkü bütün namazlarda dua veya duanın yerini tutan bir şey vardır. Ayrıca kılınırken başkasına tabi olunmadan kılınan namazlar vardır. "Veche-i şebehte bütün ihtimalleri içine alacak bir durumun olması, vech-i şebehin bazı ihtimalleri içine alacak bir şekilde olmasından daha evla olur. Âlimlerimiz, Arapça'da, parçanın (cüz'ün) isminin bütüne (külle) verilmesinin meşhur bir mecaz şekli olduğunu söylemişlerdir. Namazlar dua ihtiva ettiği için, şüphesiz ki "dua", mecazi olarak namaza isim olmuştur. Eğer Mu'tezile'nin "Salat" (namaz) kelimesinin şer'î bir isim olmasından maksadı bu ise, bu söz doğrudur. Yok eğer onların bundan kastı, "şeri'at bu lafzı ilk olarak bu müsemmaya (namaza) isim olarak vermiş" şeklinde ise bu batıldır. Aksi halde, bu lafız Arapça olmazdı. Bu ise Cenab-ı Hakk'ın: إِنَّا اَنْزَلْنَاهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا *"Biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik"* (Yusuf, 2) âyetine ters düşer.

Zekâtın Manası

"Zekât"a gelince, bu Arapça'da, "büyümek" manasından ibarettir. Mesela, ekin büyüdüğü zaman "زَكَا الزَّرْعُ" denir. Yine bu kelime Arapça'da "temizlemek" ve "temizlenmek" manasına gelir. Nitekim Cenab-ı Hak: اَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً *"Sen temiz (suçsuz) bir şahsı mı öldürdün?"* (Kehf, 74); قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى *"Temizlenen kurtulaşa erdi."* (A'la, 14); yani "kendini temizleyen"; وَلَوْ لَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكٰى مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ اَبَدًا *"Eğer Allah'ın size fazlı ve rahmeti olmasaydı, sizden hiçbiriniz ebediyyen temizlenemezdi"* (Nur, 21) ve: وَمَنْ تَزَكّٰى فَاِنَّمَا يَتَزَكّٰى لِنَفْسِهِ *"Temizlenen, kendi menfaatine temizlenmiş olur."* (Fatır, 18) yani "Allah'a itaat etmek suretiyle temizlenir" buyurmuştur. Belki de yirmi dinardan birinin yarısını (yani kırkta birini) çıkarıp vermek, bu iki manaya benzediği için "zekât" olarak adlandırılmıştır. Çünkü bu kadarını vermede, geride kalan dinarları bereket bakımından artırma vardır. Zira Hak Teâlâ o mal ve paradan, bu verişin o malı temizlemesi sebebi ile belaları kaldırır. Böylece o veriş zahiren bir eksiliş olsa bile, manen bir artıştır. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s):

عَلَيْكُمْ بِالصَّدَقَةِ فَإِنَّ فِيهَا سِتَّ خِصَالٍ ثَلَاثَةٌ فِي الدُّنْيَا وَثَلَاثَةٌ فِي الْآخِرَةِ فَأَمَّا الَّتِي فِي الدُّنْيَا فَتَزِيدُ فِي الرِّزْقِ وَتُكْثِرُ الْمَالَ وَتُعَمِّرُ الدِّيَارَ وَأَمَّا الَّتِي فِي الْآخِرَةِ فَتَسْتُرُ الْعَوْرَةَ وَتَصِيرُ ظِلًّا فَوْقَ الرَّأْسِ وَتَكُونُ سِتْرًا مِنَ النَّارِ

"Zekâtınızı veriniz. Çünkü onun, üçü dünyada üçü de ahirette olmak üzere altı meziyyeti vardır. Dünyadaki özelliklerine gelince bu, zekâtın rızkı artırması, malı çoğaltması ve memleketleri mamur etmesidir. Ahiretteki meziyyetleri ise, zekâtın ayıpları örtmesi, insanın başının üstünde bir gölge olması ve cehennem ateşine karşı bir engel olmasıdır."

Zekâtın, ikinci manada, yani onun, zekât vereni bütün günahlardan temizleyici olması, manasına anlaşılması caizdir. İşte bundan dolayı Cenab-ı Hak, Peygamberi'ne:

خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا *"Onların mallarından, onları (günahlardan) temizleyeceğin ve mallarını bereketlendireceğin bir sadaka (zekât) al"* (Tevbe, 103) diye emretmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kâfirler Dinin Fürûu ile Mükellef Tutulabilir mi?**

Cenâb-ı Hakk'ın وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ *"Namazı dosdoğru kılın ve zekâtı verin"* sözü, Yahudilere hitaptır. Bu da, kâfirlerin dinin fürûu ile muhatap olduklarına delalet eder.

Allah'ın وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ *"Rükû edenlerle beraber rükû edin"* sözüne gelince, bunda birçok husus vardır:

a) Yahudiler namazlarında rükûya varmıyorlardı, bu nedenle Cenab-ı Hak, onları Müslümanların namazını kılmaya teşvik için, özellikle rükû kelimesini zikretti.

b) Bundan murat, "namaz kılanlarla namaz kılın!"dır; buna, tekrar olma ihtimali de ortadan kalkmaktadır. Çünkü, birincide Cenab-ı Hak namazın dosdoğru kılınmasını emretmekte, ikincide ise, namazın cemaatle kılınması duyurulmaktadır.

c) Rükû ile emredilmekten muradın, "huzû ve itaat ile emredilmek olmasıdır.." Çünkü dilde rükû ve huzû aynı manadadır. Dolayısıyla âyetteki emir kınanmış olan büyüklenme ve kibirden kişiyi yasaklamak ve ona mütevazı olmayı emretmek olur.

Nitekim Cenâb-ı Hak, mü'minlere:

فَسَوْفَ يَأْتِي اللّٰهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ اَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ *"Allah, kendilerini sevdiği, onların da O'nu sevdiği; mü'minlere mütevazi, kâfirlere karşı*

ise onurlu ve aziz olan bir kavim getirecektir" (Maide, 54) buyurmuştur. Ve yine O'nun, Resûlü Hz. Muhammed (s.a.s)'i terbiye için:

وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ *"Sana uyan mü'minlere kol kanat ger"* (Şuara, 213) buyurması ve yine Hz. Peygamber'i:

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ *"Allah'tan olan bir rahmet sayesinde sen onlara yumuşak davrandın. Şayet sen sert ve katı kalpli olsaydın, şüphesiz onlar senin etrafından dağılırlardı"* (Âl-i İmran, 159) sözüyle methetmesi gibi... Durum Allah'ın:

إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ *"Sizin dostunuz ancak Allah, O'nun Resulü ve iman edip namazı kılan, zekâtı veren ve rükûya varan mü'min kullardır"* (Maide, 55) âyetinde de aynıdır. Buna göre sanki Cenâb-ı Hak onlara namaz kılıp zekât vermelerini emredince, bundan sonra onlara Allah'ın emrine uymayı huzû ve huşu içinde olmayı, günahı terk etmeyi emretmiştir. el-Asamm, ulemanın bazısından, Allah'ın İsrailoğullarına da zekâtı emrettiğini nakletmiştir; çünkü İsrailoğulları zekât vermiyorlardı.. Allah'ın وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ *"Ve rüşvet yemeleri.."* (Maide, 62) ve: وَأَخْذِهِمُ الرِّبٰوا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ *"Faiz almaktan yasaklanmış oldukları halde faiz almaları ve insanların mallarını batıl (haksız yollar) ile yemeleri gibi.."* (Nisa, 161) âyetlerinden kastedilen de budur. Böylece Cenab-ı Hak, diğer sırları ve günahları hususunda onları rezil etmesinden sakınsınlar diye, bu âyette onların sırlarından birini ortaya çıkarmıştır. Böylece bu, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin delillerinden biri olan, gaibden haber verme kabilinden olmuştur.

أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٤٤﴾

"Siz, insanlara iyiliği emredersiniz de kendinizi unutur musunuz? Halbuki siz kitabı (Tevrat'ı) okuyorsunuz. Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?" (Bakara, 44).

Birr Kelimesinin İzahı

Bil ki, "أَتَأْمُرُونَ"nin başındaki hemze, takrir, takrî ve taaccüb için olup Yahudi âlimlerinin durumlarını başlarına kakmayı ve buna hayreti ifade

etmekle beraber, anlatmak gayesine matufdur. "Birr", bütün hayırlı, iyi işlere şamil olan bir isimdir. Ana-babaya itaat manasına olan "birr'ul-valideyn" tabiri ile, Allah'ın razı olduğu amel manasına olan "amel-i mebrur" tabiri bu köktendir. Bu kelime bazen "sıdk" (doğruluk) manasına gelir. Nitekim "بَرَّ فِى يَمِينِهِ" yani "yemini bozmadı, yemininde doğru oldu" denilir. Yine "Doğru söyledin" manasına "صَدَقْتَ وَبَرَرْتَ" denilir. Cenâb-ı Allah da: وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى *"Fakat birr, ittika edenin (birridir.)* (Bakara, 189) buyurmuş, birrin takvaya ulaştırdığını haber vermiştir. Bil ki Cenab-ı Hak, onlara has olarak verdiği nimetlerden dolayı onlara iman ve şeriate uymayı emredip bir başka yerde hesaba çekileceğine binaen onları bunlara teşvik etmiştir. O husus da şudur: Halkı iyi işlere teşvik ettiği halde, insanın o iyi işlerden gafil olması, bu güzel şeyleri ihmal etmesi aklen çirkin görülmüştür. Çünkü insanlara iyi işleri emretmek, ya nasihat (hayırhahlık) veya onlara şefkatten dolayıdır. Halbuki, insanın başkasına acıması, kendisini ihmal edip başkasına nasihat etmesi akla yakışan bir iş değildir. Durum böyle olunca Cenâb-ı Allah, başlarına kakarak onları bundan sakındırmak istemiştir.

Birr (İyilik) Hakkında Yapılan Tefsirler

Âlimler âyetteki "birr" (iyilik) lafzı ile ne murat edildiği hususunda bazı değişik görüşler belirterek ihtilaf etmişlerdir:

a) Süddi'ye göre onlar, insanlara Allah'a itaati emrediyor, Allah'a isyan etmemelerini söylüyorlardı. Kendileri ise Allah'a itaati bırakıyor günahlar işliyorlardı.

b) İbn Cüreyc'e göre, o Yahudi âlimler kendileri namaz kılmadıkları ve zekât vermedikleri halde kavimlerine namazı ve zekâtı emrediyorlardı.

c) Onlara, Hz. Muhammed (s.a.s)'in durumunu öğrenmek için birisi gizlice gelse, ona, "O söylediklerinde sadık, peygamberliği haktır. Binaenaleyh O'na (s.a.s) uyunuz" derlerdi. Halbuki kendileri, Yahudi kavimlerinden kendilerine gelen hediye ve atiyyelere olan arzularından dolayı, Hz. Peygamber (s.a.s)'e tabi olmuyorlardı.

d) Hz. Peygamber (s.a.s) henüz peygamber olmadan önce, bir Yahudi grubu, müşrik Araplara "Sizden bir peygamber çıkacak ve Hakk'a davet edecek" diye haber verip o müşrikleri ona uymaya teşvik ediyorlardı. Cenâb-ı Allah Hz. Peygamber (s.a.s)'i peygamber olarak gönderince, onlar haset edip onun peygamberliğini inkâr ettiler. İşte bunun üzerine, onların Hz.

Peygamber (s.a.s)'in zuhurundan önce ona uymayı emretmeleri; o peygamber olunca onu bırakıp onun dininden yüz çevirmeleri sebebi ile Cenab-ı Allah bu âyetle onları susturdu. Bu, Ebu Müslim'in de tercih ettiği görüştür.

e) Zeccac'a göre, onlar, herkese çokça sadaka vermelerini emrediyor, kendileri ise bu hususta son derece cimri davranıyorlardı. Çünkü Cenâb-ı Allah, onları katı kalplilik, faiz ve rüşvet yeme ile tavsif etmiştir.

f) Belki de Yahudilerden münafık olanlar zahiren Hz. Muhammed (s.a.s)'e uymayı emrediyor, sonra da kendileri kalben onu inkâr ediyorlardı. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak onları kınamış ve azarlamıştır.

g) Yahudiler, başkalarına Tevrat'a uymayı emrediyor, sonra kendileri Tevrat'ta Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğruluğuna delalet eden şeyleri görünce; bu emre muhalefet ediyor ve onun peygamberliğine iman etmiyorlardı.

Cenâb-ı Hakk'ın: وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ *"Kendinizi unutuyor (musunuz?)"* ifadesine gelince buradaki "nisyan" (unutma), ilim meydana geldikten sonra peydah olan yanılmadan ibarettir. Unutan, mükellef olmaz. Mükellef olmayan kimseyi, yaptığı fiillerden dolayı Cenâb-ı Allah'ın kınaması caiz olmaz. Buna göre "وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ" âyetinden maksat, "Siz bir hak karşısında kendinizi unutuyor ve onda sizin için olan faydalardan vazgeçiyorsunuz" demektir. Cenâb-ı Hakk'ın, وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ *"Kitabı (Tevrat'ı) okuduğunuz halde"* ifadesine gelince bunun manası "Siz Tevrat'ı okuyor, onu öğreniyor ve onda iyi fiile teşvik ve günahlardan yüz çevirmeyi ifade eden hükümleri biliyorsunuz."

Akıllı Davranmak Ne Demektir?

Allahu Teâlâ'nın اَفَلَا تَعْقِلُونَ *"Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?"* ifadesi ise, o Yahudi âlimlerinin yaptıklarına insanları hayret etmeye bir davettir. Bunun bir benzeri de: اُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَفَلَا تَعْقِلُونَ *"Yuh size ve Allah'ı bırakıp taptıklarınıza! Akıllanmayacak mısınız siz?"* (Enbiya, 67) âyetidir. Âyetteki taaccübün sebebi çok yönlüdür:

1) İyiliği emredip kötülükten sakındırmaktan maksat, başkasını, menfaatine olan şeyi elde etmeye ve zararına olan şeye düşmekten sakındırmaya bir irşaddır. İnsanın kendisine iyiliği, başkasına iyilik yapmasından daha evlâdır. Bunun böyle olduğu aklî ve naklî deliller ile malumdur. Başkasına va'zedip, kendisi nasihat almayan kimse, sanki aklın kabul edemeyeceği

aykırı bir işte bulunmuş olur. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak, "اَفَلَا تَعْقِلُونَ" buyurmuştur.

2) İnsanlara va'z u nasihat edip, ilmini gösteren sonra da kendisi nasihat almayan kimsenin nasihati, insanların günaha rağbet etmelerine bir sebeb olur. Çünkü insanlar o zaman şöyle derler: "O, bu ilmi ile eğer bu korkutmaların bir aslı esası olmadığını anlamış olmasaydı, bu günahı işlemezdi." Onun bu günahı işlemesi böylece insanları dini konularda aldırmazlığa götürür ve günah işleme hususunda onlara cesâret verir. Va'zın maksadı, günahtan men etmek olup, kendisi günah işlemeye cesaret verecek bir fiili işlediği zaman, sanki o iki zıt şeyi birleştirmiş olur. Ki bu da akıl sahibi olanlara yakışan bir fiil değildir. İşte bu sebepten ötürü Hak Teâlâ, اَفَلَا تَعْقِلُونَ *"Hala aklınızı başınıza almayacak mısınız?"* buyurmuştur.

3) Va'z eden kimsenin, va'zının kalplere tesirli olmasına gayret etmesi gerekir. Günah işlemek ise, kalpleri, günah işleyenin sözünü kabulden uzaklaştırır. Buna göre kim va'z ederse, onun maksadı va'zının kalplere tesir etmesidir. Kim de günah işlerse, sanki onun da maksadı va'zının kalplere tesir etmemesidir. İşte bu sebeple her ikisini beraber yapmak, akıllılara yakışmayan bir çelişkidir. Bundan dolayı Hz. Ali (k.v): "Belimi iki kişi kırar: Şerefinin zedelenmesine aldırmayan âlim ve zâhid olan câhil.." Bu âyet hakkında birkaç mesele daha vardır:

BİRİNCİ MESELE: Bir Günahı İşleyen Kimse Emr-i Bi'l Maruf Yapabilir mi?

Bazı âlimler, "günahkâr emr-i bil marüf, nehy-i ani'l-münker (iyi şeyleri emredip, kötü şeyleri yasaklama) yapamaz" demişler ve bu görüşlerine aklî, naklî deliller getirmişlerdir: Onların delilleri, Cenâb-ı Hakk'ın: اَتَاْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ *"İnsanlara iyiliği emredip, kendinizi unutuyor musunuz"* (Bakara, 44) âyetidir. Şüphesiz Allah Teâla bu âyeti onları zemmetme makamında zikretmiştir. Yine O: لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ * كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ *"Niçin kendiniz yapmadığınız şeyleri (başkalarına) söylüyor (tavsiye ediyor)sunuz? Yapmadığınız şeyleri söylemeniz Allah nezdinde çok büyük bir gazab (vezilesi) oldu"* (Saff, 2-3) buyurmuştur.

Aklî bakımdan delilleri ise şöyledir: "Şayet günahkârın iyiliği emredip kötülükten nehyetmesi doğru olsaydı, zinâ eden bir erkeğin, zinâ esnasında kadının yüzünü açmasını günah görüp 'bu yasaktır' demesi câiz olurdu. Halbuki böyle bir şeyin kabul edilemeyeceği açıktır." Buna cevabımız şudur:

Mükellef olan, iki şey ile emredilmiştir: Günahı terk ve başkasını günah işlemekten alıkoymak. Bu iki mükellefiyetten birini yapmamak, diğerini de yapmamayı icâp ettirmez.

Allah Tealâ'nın: أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ *"İnsanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz?"* ifadesine gelince bu, her ikisini aynı anda yapmayı yasaklamaktadır. İki şeyi beraber olarak yapmaktan nehyin, iki şekilde anlaşılması doğru olur:

1) Bundan maksat, insanın nefsini (kendisini) unutup ihmal etmesinin mutlak olarak yasaklanmasıdır.

2) Bundan maksat, insanın kendisini unuttuğu halde diğer insanları iyiliğe teşvik etmekten nehiydir. Bize göre âyetten murat, ikinci değil birinci şekildir. Bu açıklamaya göre hasmın görüşü düşer. Onların ileri sürdükleri aklî delil ise, kendilerinin aleyhine dönen bir delildir.

İKİNCİ MESELE: Kulun Fiili Hakkında Mu'tezile'nin Yanlış bir İstidlâli

Mu'tezile bu âyeti, kulun fiillerinin Allah'ın mahluku olmadığına delil getirerek, şöyle demişlerdir: "Allah Teâla'nın "أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ" âyeti, bu fiilin ancak insan tarafından yaratılmış olması halinde doğru ve yerinde olur. Ama insanlar için bu fiil mecburi olarak (cebren) yaratılmış olursa bu söz yerinde olmaz. Çünkü siyah olana, siyah olarak yaratıldığı için, 'Niçin beyaz değilsin?' demek caiz değildir."

Buna cevabımız şudur: Kulun kudreti iki zıt şeyi yapmaya elverişli olduğu zaman, şayet bu iki zıttan diğeri değil de beriki bir müreccih olmadan meydana gelirse, bu, sırf tesadüf olur. Tesadüfi olan işleri kınamak ise mümkün değildir. Eğer bu, bir müreccih sebebiyle olur ve bu da kul olur ise, aynı mesele geri gelir. Eğer bu müreccih Allah ise, bu fiilin meydana gelmesi hususunda bu taraf racih (üstün gelen taraf), diğer taraf ise mercuh (üstün gelinen taraf) olmuş olur. Mercûh tarafın meydana gelmesi zaten imkânsızdır. Çünkü, iki tarafın eşit olma durumunda bir tarafın meydana gelmesi imkânsız olacağı için, mercûh tarafın meydana gelmemesi daha evlâdır. İki zıddan biri imkânsız olunca, diğerinin meydana gelmesi vâcip olur. İşte bu durumda sizin bize karşı delil getirdiğiniz her şey aleyhinize döner. Bütün bunlara gerçek manada verilecek cevap şudur: Hak Teâlâ, yaptığı işlerden sorulamaz.

ÜÇÜNCÜ MESELE: İlminden Faydalanmayan Âlim Hakkında Hadis-i Şerifler

a) Enes (r.a)'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

مَرَرْتُ لَيْلَةَ أُسْرِىَ بِى عَلَى قَوْمٍ تُقْرَضُ شَفَاهُهُمْ بِمَقَارِيضَ مِنَ النَّارِ فَقُلْتُ يَا أَخِى يَا جِبْرِيلُ مَنْ هٰؤُلَاءِ؟ فَقَالَ: هٰؤُلَاءِ خُطَبَاءُ مِنْ اَهْلِ الدُّنْيَا كَانُوا يَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَيُنْسَوْنَ اَنْفُسَهُمْ *

"Mirac gecesi, dudakları ateşten makaslarla kesilen bir grup insana rastladım. Bunun üzerine "Ey kardeşim, ey Cibril bunlar kimler?" dedim. O da: "Bunlar, dünya ahâlisinden hatib olan kimselerdir. Onlar insanlara iyiliği emrediyorlardı, fakat kendilerini unutuyorlardı."[53]

b) Hz. Muhammet (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

اِنَّ فِى النَّارِ رَجُلًا يَتَأَذَّى اَهْلُ النَّارِ بِرِيحِهِ فَقِيلَ مَنْ هُوَ يَا رَسُولَ اللهِ، قَالَ: عَالِمٌ لَا يَنْتَفِعُ بِعِلْمِهِ

"Cehennemde, cehennem ehlinin, kokusundan bîzar oldukları bir adam vardır." Denildi ki "O kimdir ey Allah'ın Resulü?" Hz. Peygamber (s.a.s) da: "İlminden kendisi istifade etmeyen âlimdir" buyurdu,

c) Yine O (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

مَثَلُ الَّذِى يُعَلِّمُ النَّاسَ اَلْخَيْرَ وَلَا يَعْمَلُ بِهِ كَالسِّرَاجِ يُضِىءُ لِلنَّاسِ وَيُحْرِقُ نَفْسَهُ

"Kendisi yapmadığı halde insanlara hayrı (iyiliği) öğreten kimse tıpkı insanları aydınlatırken kendisini yakıp tüketen bir kandil gibidir."

d) Şa'bi'den rivayet edildiğine göre, cennetliklerden bir grup, cehennemliklerden bir grubun haline muttali olur ve onlara: "Niçin cehenneme girdiniz? Halbuki biz sizin öğretmeniz sayesinde cennete girdik" derler. Onlar da: "Biz, iyiliği emrediyorduk ama onu kendimiz yapmıyorduk" dediler. Nitekim "Kim sadece dili ile va'z u nasihat ederse, sözü boşa gitmiştir. Kim de hal ve hareketi ile va'z u nasihat ederse onun (söz) okları hedefini bulmuş olur" denilmiştir. Şair de şöyle demiştir:

يَا اَيُّهَا الرَّجُلُ الْمُعَلِّمُ غَيْرَهُ هَلَّا لِنَفْسِكَ كَانَ ذَا التَّعْلِيمِ
تَصِفُ الدَّوَاءَ لِذِى السَّقَامِ وَذِى الضَّنَا كَيْمَا يَصِحُّ بِهِ وَاَنْتَ سَقِيمٌ
اِبْدَأْ بِنَفْسِكَ فَانْهَهَا عَنْ غَيِّهَا فَاِذَا انْتَهَتْ عَنْهُ فَاَنْتَ حَكِيمُ
فَهُنَاكَ يُقْبَلُ إِنْ وَعَظْتَ وَيُقْتَدَى بِالرَّأْىِ مِنْكَ وَيَنْفَعُ التَّعْلِيمُ

"Ey başkasına öğreten adam. Keşke bu ta'lim kendine olsa, kendin hasta olduğun halde, iyileşmeleri için, hasta ve yatalaklara ilaçlar tavsiye

53 Müsned 3/120, 231, 239.

ediyorsun. İlkönce kendinden başla ve nefsini zulmetmekten yasakla. Nefsin ondan vazgeçerse, sen hakîmsin.. Bu durumda va'z edersen, va'zın makbul olur, senin görüşüne uyulur ve bu öğretme işi fayda sağlar."

"Bin adam içindeki bir adamın işi, bin adamın bininin de sözünden daha tesirlidir" denilmiştir. Ama va'z edip, kendisi de nasihatına uyan kimsenin değeri Allah katında büyüktür.

Rivayet edildiğine göre Yezid İbn Harun ölür. Kendisi vâiz ve zahîd bir kimse idi. Rüyada görüldü de, kendisine, "Allah sana nasıl muamele etti?" diye sorulduğunda, o "Allah beni affetti; Münker ve Nekir'in bana ilk sualleri, Rabbin kimdir? oldu da, ben de bunun üzerine, şu kadar yıldır insanları Allah'a davet eden şeyhten utanmaz ve ona Rabbin kimdir mi, dersiniz? dedim" Can çekişirken Şiblî'ye, "لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ" de! denildiğinde, o bunun üzerine şu beyti söyledi:

إِنَّ بَيْتًا أَنْتَ سَاكِنُهُ غَيْرُ مُحْتَاجٍ إِلَى السُّرُجِ

"Senin oturmuş olduğun ev kandillere muhtaç değildir."

وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ وَاِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ ﴿٤٥﴾
اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿٤٦﴾

"Sabır ve namaz ile yardım isteyin. Bu, muhakkak ki, huşu içinde olanlar hariç, çetin bir şeydir. Bunlarsa, Rablerine kavuşacaklarını ve gerçekten O'na döneceklerini bilirler" (Bakara, 45-46).

Bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Bu Emrin Muhatabı Kimlerdir?**

Âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın "وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ" ifadesiyle kimlere hitap edildiği hüsusunda ihtilâf etmişlerdir. Âlimlerden bir grup, bunların Hz. Muhammed (s.a.s)'e iman etmiş olanlar olduğunu söylemiştir. Çünkü namazı asla kabul etmeyip, Hz. Muhammed (s.a.s)'in dininde sabrı inkâr eden kimselere hemen hemen namazla ve sabırla yardım isteyiniz!" denilmiş. Bu sebeple bu hitabı, Hz. Muhammed (s.a.s)'i kesinlikle tasdik eden kimselere yöneltmek gerekir. Hitabın önce İsrailoğulları hakkında olması, bundan sonra Hz. Muhammed (s.a.s)'i tasdik eden kimselere yönelmiş olması

da imkânsız değildir. Doğruya en yakın olan görüş, bu âyetle kendilerine hitap edilenlerin, Benî İsrail olmasıdır. Çünkü hitabı onlardan başkasına tevcih etmek, ilahi nazmın ifade düzenini bozar. Şayet, "Onlar namazı ve sabrı tasdik etmedikleri halde, onlara namaz ve sabır nasıl emredilir?" denilirse, deriz ki, biz onların namazı ve sabrı inkâr ettiklerini kabul etmiyoruz. Çünkü, herkes, sabredilmesi gereken şeylere karşı sabretmenin güzel olduğunu; yaratanına karşı bir tevazu ve Allah'ın zikriyle meşguliyyet olan namazın da, dünya çile ve afetlerine karşı kendisine teselli verdiğini bilir. İhtilaf ancak keyfiyettedir. Çünkü Yahudilerin namazı, bir şekilde; Müslümanların namazı ise, başka bir şekildedir. Emrin taalluk ettiği husus müşterek nokta olan mahiyet olunca, zikredilen müşkil kendiliğinden kalkmış olur. İşte bundan dolayı biz diyoruz ki, Cenab-ı Hak onların iman etmelerini, idlali terk etmelerini ve namaz ile zekât gibi dini uygulamalara sarılmalarını emredip; bu da, riyaseti terk etmek ve mal ile makamdan yüz çevirmek gibi şeyleri ihtiva etmesi sebebiyle onlara güç gelince, şüphesiz Allah bu hastalığa müdahale ederek وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ *"Sabır ve namazla yardım isteyiniz"* buyurmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Sabır ve Salatın Hakikatine Dair**

Âlimler, sabır ve namaz hakkında birtakım görüşler belirtmişlerdir.

a) Âyette sanki şöyle denilmiştir: "Dünyaya dair sevdiklerinizi bırakmaya ve Hz. Muhammed (s.a.s.)'in dinini kabul etmeden dolayı kendisine dahil olmayı tabiatınızın zor ve güç göreceği şeylere mukabil sabır ile, yani nefsi lezzetlerden alıkoyma ile yardım isteyiniz. Çünkü nefislerinize bunu yüklediğinizde, nefisleriniz buna alışır ve bu onlara hafif gelir. Sonra siz buna namazı da ilave ettiğinizde, iş tamam olur. Çünkü namazla meşgul olanın Allah'ın celal ve kahrı, rahmet ve fadlı ile meşgul olması gerekir. Buna göre kişi Allah'ın rahmetini hatırladığı zaman O'na itaate yönelir; O'nun ikabını hatırladığı zaman da, O'na isyanı terk eder.

b) Burada sabırdan murat, oruçtur. Çünkü oruçlu olan kimse, yemeye ve içmeye karşı sabırlıdır. Nefsini, midesinin ve avret mahallerinin şehvetinden koruyan kimseden, dünya sevgisinin bulanıklıkları gider. Buna bir de namaz eklenince, kalp Allah'ı bilme nurlarıyla aydınlanır. Allah orucu namazdan önce zikretmiştir. Çünkü orucun tesiri, uygun olmayan şeyleri giderme; namazın tesiri ise, uygun olan şeylerin meydana gelmesi hususundadır. Çünkü kaide olarak: nefy ispattan önce gelir. Yani menfi ve

olumsuz olanların meydana gelmemesini sağlamak, olumlu olanların meydana gelmesinden öncedir.

Bir de Hz. Peygamber (s.a.s) اَلصَّوْمُ جُنَّةٌ مِنَ النَّارِ *"Oruç ateşten koruyan bir kalkandır"*[54] buyurmuştur. Yine Allah'u Teâlâ: اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ *"Muhakkak ki namaz, hayasızlıklardan ve çirkin şeylerden insanı nehyeder"* (Ankebût, 45) buyurmuştur. Çünkü namaz, dünya ile iştigale mani olur, kalbe huşû verir ve namaz sebebiyle Kur'an'ı okumak, ondaki va'd ve vaîde, va'z u nasihatlere, güzel terbiyelere; âhirete isteklendirme ve dünyadan rağbeti kesmek için, mahlukatın kimilerinin cennete, kimilerinin de cehenneme gittiklerine dair, vukuf hasıl olur. Böylece insana, bu durumda riyaset işini bırakması ve yaratıklardan ilgisini keserek, Yaratanın hizmetinin kıblesine dönmesi kolay olur. Bu âyetin bir benzeri de, Cenab-ı Hakk'ın: يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ *"Ey iman edenler, sabır ve namaz ile yardım isteyiniz; muhakkak ki Allah sabredenlerle beraberdir"* (Bakara, 153) âyetidir.

"وَاِنَّهَا" daki Zamirin Mercii Hakkında İhtimaller

Hak Teâlâ'nın âyetteki, "وَاِنَّهَا" ifâdesine gelince, bu zamirin mercii hususunda bazı görüşler ileri sürülmüştür:

1) Zamir, namaz (salât) lafzına râcidir. Buna göre mana, "namaz, huşu edenlerin dışındakilere ağırdır," olur.

2) Zamir, Hak Teâlâ'nın "وَاسْتَعِينُوا" emrinin delâlet ettiği "istiane" (yardım talep etme) lafzına râcidir.

3) Bu, İsrailoğullarının, اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ *"Size vermiş olduğum nimetlerimi hatırlayın"* (Bakara, 40) âyetinden başlayıp, yine Cenâb-ı Hakk'ın وَاسْتَعِينُوا *"yardım talep ediniz"* âyetine kadarki kısımda emredilen ve yasaklanan şeylerin tamamına râcidir. Araplar, kısaltmak için bazı şeyleri gizlerler veya muhatabın ilmine güvenildiği için, o sözde sadece ima ile yetinir. Buna göre mesela birisi, "مَا عَلَيْهَا اَفْضَلُ مِنْ فُلَانٍ" (Onun üzerinde, falancadan daha faziletli birisi yoktur) der, bununla da 'yeryüzünü' kasteder. Yine Araplar, Medine'yi kastederek, "مَا بَيْنَ لَا بَتَيْهَا اَكْرَمَ مِنْ فُلَانٍ" "Medine'nin iki tepesi arasında falancadan daha şerefli bir kimse yoktur" derler. Yine Cenâb-ı Hak: وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ *"Eğer Allah,*

54 **Buhari,** Savm, 2; **Müslim,** Savm, 162-163 (2/006-807).

zulümleri yüzünden insanları cezalandırsaydı, onun üzerinde hiçbir canlı bırakmazdı" (Nahl, 61) buyurmuş, fakat yeryüzünü zikretmemiştir.

Hak Teâlâ'nın "لَكَبِيرَةٌ" âyetine gelince, yani, bunlara bu çok ağır ve güç gelir. Bu senin, كَبُرَ هٰذَا عَلَيَّ "Bu iş bana zor geldi" sözünden iştikak etmiştir.

Yine Allah'u Teâlâ: كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ *"Senin onları davet ettiğin şey, müşriklere zor ve ağır geldi"* (Şurâ, 13) buyurmuştur. Şayet: "Namaz bunlara ağır, huşu duyanlara ise kolay olunca, bu durumda onların sevaplarının daha çok, huşû duyanların sevablarının ise daha az olması gerekir; bu ise kabul edilemeyecek bir hükümdür" denilirse, deriz ki: Burada "Onlara gelen yorgunluk, huşu içindeki kimseye gelen yorgunluktan daha fazladır" denilmek istenmemiştir. Bu nasıl olabilir ki huşû eden kimse, namaz kılarken uzuvlarını, kalbini, kulağını, gözünü kullanır; kendisine ulaşan zikri, lezzeti ve huşuya tefekkürden gafil olmaz. Vaîdi hatırladığında, herhangi bir hasret ve kederden hali olamaz; va'di hatırladığında da aynısı olur. Huşû duyan kimsenin fiili böyle olunca, namaz dolayısıyla ona gelen ağırlık daha fazla olur.

Namazda Huşû Duyma

Cenâb-ı Hakk'ın "وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ" âyetinden murad-ı ilahi şudur: O namaz huşû etmeyen kimselere çok ağır gelir; çünkü bu kimse namazı kıldığında herhangi bir sevaba; onu terk ettiğinde de herhangi bir cezaya inanmadığı için, bu durumda namaz kılmak ona çok güç gelir. Netice olarak diyebiliriz ki, mülhid namaz kılmada herhangi bir faydanın bulunduğuna inanmadığından namaz kılmak ona ağır gelir. Çünkü fayda bulunmayan herhgangi bir şeyle iştigal etmek, kişinin tabiatına zor gelir. Ama muvahhid'e gelince, namaz kılmada çok büyük faydaların bulunduğuna; onu kılmamada en büyük zararların bulunduğuna inandığı için namaz ona güç gelmez. Zira namaz kılmada sevabın, ebedi, kalıcı nimetleri elde etmenin ve elim azaptan kurtulmanın bulunduğuna inanır. Allah'ın: اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ *"Ki onlar, Rablerine kavuşacaklarını bilirler"* âyetine bakmaz mısın? Yani onlar, Allah'ın sevabını elde eder ve cezasından halas olurlar. Bunun misali, hasta olan kimseye, şu acı şeyi ye! denildiğinde, o, onda kendisi için şifa bulunduğuna inanırsa, bu ona çok kolay olur. Eğer buna inanmazsa, bu ilacı almak ona çok zor gelir.

Hz. Peygamberin sözü de işte buna hamledilir. جُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاتِي *"Gözümün aydınlığı ve sürürü da namazda bulunmaktadır."*[55] Namazı bu şekilde nitelendirmesi, zikretmiş olduğumuz görüşler sebebiyledir, yoksa o namazın ona ağır gelmemesi sebebiyle değil. Namaz, ona nasıl ağır gelmez ki! Hz. Peygamber (s.a.s), ayakları şişinceye kadar namaz kılardı. Huşu demek tezellül ve çok mütevazi olma (huzû') demektir.

Âyette Geçen "Zan"dan Maksat

Allah'ın اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ *"Ki onlar, Rablerine kavuşacaklarını bilirler"* âyetine gelince, müfessirlerin bu âyet hakkında iki görüşleri bulunmaktadır.

a) "Zan" ilim manasınadır. Onlar sözlerine devamla şöyle dediler: Zan, bu şeyin zıddını da mümkün gören düşüncedir. Bu ise, sahibinin, kıyamet hakkında kesin inancının bulunmamasını gerektirir. Bu da küfürdür. Halbuki Allahu Teâlâ bu zannı methetmiştir. Küfrü methetmekse caiz değildir. Bu sebeple, âyetteki zandan muradın ilim olması gerekir. Bu mecazın sebebi, ilimle zannın her birinin racih (üstün gelen, ağır basan) bir itikatta müşterek olmalarıdır. Ne var ki, ilim, zıddına mani olan bir racihtir. Zan ise, zıddına mani olmayan bir racihtir. Zan ile ilim bu bakımdan birbirlerine benzeyince, bunlardan birinin ismini diğerine vermek uygun olmuştur. Evs İbn Hacer şöyle demiştir:

فَأَرْسَلْتُهُ مُسْتَيْقِفُ الظَّنِّ اَنَّهُ مُخَالِطُ مَا بَيْنَ الشَّرَاسِيفِ خَائِفُ

"Onu, kaburga kemikleri arasında bulunan (kalbi) karmakarışık ve korku dolu olduğunu zann-ı galible bildiğim halde salıverdim."

Yine Cenâb-ı Hak: اِنِّي ظَنَنْتُ اَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِيَهْ *"Ben, hesabımla karşılaşacağımı biliyordum"* (Hakka, 20) ve:

اَلَا يَظُنُّ اُولٰئِكَ اَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ *"Sahiden onlar diriltileceklerini bilmiyorlar mı?"* (Tatfif, 4) buyurmuş; Allah, bunu onlara yadırgayarak, "zanna sevk ve teşvik etmek için zikretmiştir. Allah'ın onları, zıddını mümkün gören bir inanca sevketmesi caiz değildir, bu sebeple burada zan'dan maksadın ilim olduğu ortaya çıkmıştır.

"Rab ile Karşılaşma"nın Manası

b) Lâfzı zahirine hamletmektir ki, bu hakiki anlamda zandır.

Sonra burada birkaç vecih bulunmaktadır:

55 **Nesai,** Nisa, 1 (7/81).

1) Rab ile karşılaşmanın ölümden mecaz kılınması.. Bu böyledir, çünkü Rabb ile karşılaşmak, ölümün neticesidir. Böylece müsebbeb (netice) zikredilmiş, ama sebep murat edilmiştir. Bu meşhur olan bir mecaz şeklidir; çünkü ölen kimseye, "o Rabbine kavuştu" denilir. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki, o namaz her an ölümü göz önünde bulunduran huşu sahiplerine zor ve ağır gelmez. Bu böyledir; çünkü her an ölümü gözleyen herkesin kalbi daima huşu içindedir, onlar her halükârda tevbeye koşarlar. Çünkü ölüm korkusu, tevbe etme sebeplerini güçlendiren hususlardandır. Bir de kişi huşuyla, birlikte kendisinden çıkabilecek bir kusurdan her durumda emin olamaz... Dolayısıyla, onun bunu telafi etmesi gerekir. Kişinin durumu zikrettiğimiz şeyler olunca, bu onu hemen tevbe etmeye yöneltir...

2) Rab ile karşılaşmanın, Rabbin sevabı ile karşılaşma şeklinde tefsir olunmasıdır. Bu ise, kesin olarak bilinmeyip, zannî bir husustur, çünkü âbid olan bir zahit, kendisinin Allah'ın sevabıyla karşılaşacağına kesinkes hükmedemez, tam aksine o, zanneder... Ancak bu zan onu, daha mükemmel bir huşuya sevkeder.

3) Mana şudur: Onlar, günahlarıyla beraber Rablerine kavuşacaklarını sanırlar... Çünkü huşû eden insan, kendisi ve amelleri hakkında sû-i zanda bulunur, böylece onun zannına, Allah'a günahlarıyla birlikte kavuşacağı düşüncesi galib gelir ve bunda da hemen tevbeye yönelir. Ki bu, övgüye şayan bir husustur.

Burada geriye iki mesele kalmıştır:

***BİRİNCİ MESELE:* Lika Tabirinin Allah'ı Görmeye Delil Olup Olmadığı Konusunda Mu'tezile ile Münakaşa**

(Bizim Ehl-i Sünnet) mezhebinde olanlardan bazıları Allahu Teâlâ'nın "مُلَاقُوا رَبِّهِمْ" buyruğunun Allah'ın görülebileceğine delil olduğunu söylemişlerdir.

Mu'tezile ise "lika" lafzı rü'yeti ifade etmez demiştir. Bunun delili ise, âyet, haber ve örftür. Âyetten delile gelince, bu Allahu Teâla'nın:

فَاَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِى قُلُوبِهِمْ اِلٰى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ *"Allah da, bunu kıyamet gününe kadar kalplerinde bir nifak yaptı"* (Tevbe, 77) kavlidir. Halbuki, münâfık Rabbini göremez. Yine Cenâb-ı Hak:

وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ يَلْقَ اَثَامًا *"Bunu her kim yaparsa, bir ceza ile karşılaşır"* (Furkan, 68) buyurmuştur. Yine tehdit makamında olmak üzere:

وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوا اَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ *"Allah'tan korkunuz ve biliniz ki siz O'na mülaki olacaksınız"* (Bakara, 223) buyurmuştur. İşte bu, hem kâfire hem de mü'mine

şâmildir. Ru'yet kâfir için söz konusu olmaz. Böylece biz "lika"nın ru'yetten ibaret olmadığını anlamış olduk.

Haberden delile gelince, bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in:

مَنْ خَلَفَ عَلَى يَمِينٍ لِيَقْتَطِعَ بِهَا مَالَ اَمْرِئٍ مُسْلِمٍ لَقِىَ اللهَ وَهُوَ عَلَيْهِ غَضْبَانُ

"Her kim, Müslüman bir kimsenin malını alarak kendisine mal etmek için yemin ederse, O, Allah'la, Allah ona kızgın olduğu halde karşılaşır" şeklindeki hadisidir. Hadiste geçen "lika"dan maksat Allah'ı görmek değildir. Çünkü bu hal cehennemliklerin niteliğidir.

Örften delillere gelince bu, Müslümanların ölen kimse hakkında, "O Rabbine kavuştu" deyip, bununla onun, Allah'ı görmüş olduğunu kastetmemeleridir. Yine "lika" ile kastedilen, aradaki engeli kaldıracak bir biçimde, kendisiyle karşılaşmış olduğu kimseye yaklaşmaktır. İşte bundan dolayı, hükümdarın huzuruna çıkarılmayan adam, onu görse bile, "مَالَقِيتُهُ بَعْدُ" "Onunla henüz karşılaşmadım" der. Ama ona, emirin huzuruna girmeye izin verildiğinde, o kimse kör bile olsa, onunla karşılaştım der. Yine, "falanca çok çetin güçlüklerle karşılaştı"; "falancadan büyük hile ile yüzyüze geldim"; "falanca ölümüyle karşılaştı" denilir. Bütün bunlar "lika"nın görmekten ibaret olmadığına delalet eder. Yine buna Allahu Teâla'nın: فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى اَمْرٍ قَدْ قُدِرَ *"Allah'ın takdir ettiği bir vakte kadar sular birleşti"* (Kamer, 12) âyeti delalet eder. Bu ancak cisimler hakkında doğru olur da, Allah hakkında doğru olmaz.

(Sünni) âlimlerimiz ise, "lika" Arapça'da iki cisimden birinin, diğerinin yüzeyine temas edecek biçimde ona ulaşmasından ibarettir, demişlerdir. Birisi, bir başkasına dokunup ona bitiştiğinde لَقِىَ هٰذَا ذَاكَ *"Bu ona mülâki oldu"* denilir. Mülâkat, idrak edilen iki cinsin arasında idrakin meydana gelmesine sebep olunca, bu durumda lafzı da dokunmaya hamletmek imkânsız olursa, o lafzı idrake hamletmek gerekir. Çünkü sebebin lafzını, müsebbebe vermek mecaz şekillerinin en kuvvetlilerindendir. Bu sebeple kişinin "lika" lafzını idrake hamletmesinin vâcip olduğu ortaya çıkar.

Bu konuda söylenenlerin ekserisi şudur: Bu mana, bazı durumlarda kendisini tahsis eden bir delilden dolayı bırakılır. Bu sebeple diğerlerinde "lika" kelimesinin idrak manasına verilmesi vâcip olur. İşte bu izaha göre, bütün sualler kendiliğinden ortadan kalkar. Allahu Tealâ'nın: فَاَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِى قُلُوبِهِمْ اِلٰى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ *"Allah da, bunu, kıyamet gününe kadar kalplerinde bir nifak yaptı"* (Tevbe, 77) âyetine ve münafığın Rabbini göremeyeceği hususuna gelince, biz deriz ki: İşte bu zaruretten ötürü, buradaki maksat, "Onlar Allah'ın hesabı ve hükmüyle karşılaşacakları güne kadar.." şeklindedir.

Ancak böyle bir takdir, delilin hilafına, aksine olan bir görüştür. Buna ancak, zaruret esnasında başvurulur. İşte burada, kendisine müracaata muhtaç olduğumuz için, ona başvurduk. Halbuki, Allahu Teâlâ'nın "أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ" ifadesinde lafzı zahirinden çevirip, böyle bir ziyade takdir etmede bir zaruret yoktur. İşte böylece, "lika"nın Allah'ın hükmüne değil de, O'nun kendisine talik edilmesi, şüphesiz gerekmiştir. Onlar, Allah'ın görülmesine mani olacak akli delilleri zikretmekle meşgul oldularsa da, biz o delillerin zayıf olduğunu açıkladık. İşte bu durumda, bu yönden zahire sımsıkı tutunmak doğru ve isabetli olmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Allah'a Rücû Etmenin Mânası**

Allah'a rücû etmekten maksat, insanların Allah'tan başka bir sahibi olmadığı, O'ndan başka hiç kimsenin onlara herhangi bir fayda ve zarar veremediği bir yere rücû etmektir. Nitekim onlar, ilk yaratılışlarında da böyleydiler. Böylece onların ilk önce oldukları hale döndürülüşleri, Allah'a rücû kabul edilmiştir. Çünkü onlar, hayattayken, her ne kadar Allah bütün hallerde onların sahipleri idiyse de, O'ndan başka varlıklar hükmediyor ve onlara (zahiren) zarar ve fayda verebiliyordu.

Bu âyetle, batıl fırkalardan olan iki grup ihticâc etmiştir.

1) Mücessime şöyle demiştir: Cisim olmayana rücû etmek muhaldir. Allah'a rücû edileceği sabit olunca, Allah'ın cisim olması gerekir.

2) "Tenasüh"e inananlar da şöyle demişlerdir: Bir şeye rücû, daha önce o şeyin yanında bulunmuş olmayı gerektirir. Bu sebeple bu âyet, ruhların kâdîm olmasına ve onların ruhlar âleminde bulunduğuna delalet eder. Buna cevabımız, daha önce anlatılmış olan şeylere göre verilmiş demektir.

يَا بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ ٱذْكُرُوا۟ نِعْمَتِىَ ٱلَّتِىٓ أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى ٱلْعَٰلَمِينَ ﴿٤٧﴾

"Ey İsrailoğulları, size in'am ettiğim nimetlerimi ve sizi bütün âlemlere üstün tuttuğumu hatırlayınız" (Bakara, 47).

Bil ki Cenâb-ı Hak, onların aleyhindeki delili pekiştirmek ve Hz. Muhammed (s.a.s)'e tabi olmamadan sakındırmak için, burada bu sözü ikinci defa tekrar etmiş, sonra: وَاتَّقُوا يَوْمًا *"Bir günden sakının ki..."* (Bakara, 48) sözüyle de tehdidini o söze bitiştirmiştir. Sanki Cenab-ı Hak şöyle demiştir:

Size olan geçmiş nimetlerimden ötürü bana itaat etmediyseniz, bari gelecekteki azabımın korkusundan ötürü bana itaat edin!

Âlemlere Üstün Kılmanın Manası

Hak Teâlâ'nın: "وَاَنِّی فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ" âyetine gelince, bunda bir sual vardır. Bu soru şudur: Bu âyet, onların Hz. Muhammed'den üstün olmalarını gerektirir. Bu ise, ittifakla yanlıştır. Buna birkaç bakımdan cevap veririz:

a) Bazı âlimler, âlem çok kalabalık insan topluluğundan ibarettir. Mesela, رَاَيْتُ عَالَمًا مِنَ النَّاسِ "Bir yığın insan gördüm" demen gibi... Bundan maksat, insanların tamamı değil, çoğudur, demişlerdir. Bu görüş zayıftır; çünkü âlem lafzı delil anlamına gelen âlemden müştaktır. Buna göre, Allah'a delil olan her şey âlem olmuş olur ve böylece de âlemden olur. Kelamcıların görüşlerinin tahkiki ise şöyledir. Âlem, Allah'ın dışında var olan her şeydir. Buna göre âlem lafzını, sonradan olanların bir kısmına tahsis etmek caiz olmaz.

b) Bundan maksat, "Sizin zamanınızın âlemlerine üstün tuttum" demek olur. Bu böyledir, çünkü bundan sonra meydana gelecek olanlar şu anda mevcut değildir. O halde, o şahıs mevcut değilken, âlemler cümlesine dahil olmaz, çünkü âlemden olmanın şartı, mevcut olmaktır, yokken bir şey mevcut olamaz, o halde yok olan bir şey âlemden olmaz. Bir de Hz. Muhammed (s.a.s), o vakit mevcut değildi, o vakit âlemlerden de değildi. Binaenaleyh, o vakitte İsrailoğullarının âlemlerin en üstünü olmasından, onların o vakitte Hz. Muhammed (s.a.s)'den üstün olmaları gerekmez. Hak Teâlâ:

اِذْ جَعَلَ فِيكُمْ اَنْبِيَاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا وَاٰتٰيكُمْ مَا لَمْ يُؤْتِ اَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ *"Hani Allah sizin içinizden peygamberler gönderdi, sizleri hükümdarlar yaptı, size kainatta hiç kimseye vermediği şeyi verdi"* (Maide, 20) ve: وَلَقَدِ اخْتَرْنَاهُمْ عَلٰى عِلْمٍ عَلَى الْعَالَمِينَ *"Andolsun ki biz onları, bilerek, bütün âlemlere üstün tuttuk"* (Duhan, 32) buyurmuş, bununla o zamanın âlemlerini kastetmiştir. Onlar, kendilerine verilen hükümdarlık, peygamberlik ve ilâhi kitaplar gibi hususlarla başkalarından daha üstün olmuşlardır.

c) Allah'ın; "وَاَنِّی فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ" hitabı âlemler hakkında umumidir. Fakat, fazileti ifade etme bakımından mutlaktır. Mutlakın doğru olmasında tek bir suret kafidir. Buna göre âyet, İsrailoğullarının âlemlere herhangi bir hususta üstün kılınmış olduklarına delalet eder ki, bu onların her şeyde âlemlerin hepsinden üstün olmasını gerektirmez. Aksine onlar,

bir hususta başkalarından daha üstün oldularsa da, başkaları bu şeyin dışında onlarda daha üstün olmuş olurlar. Bu durumda Allah'ın:

إِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى اٰدَمَ وَنُوحًا وَاٰلَ اِبْرٰهِيمَ وَاٰلَ عِمْرٰنَ عَلَى الْعٰلَمِينَ *"Muhakkak ki Allah Âdem'i, Nuh'u, İbrahim'in ailesini, İmrân'ın ailesini bütün âlemlere seçmiş, üstün kılmıştır"* (Al-i İmran, 33) âyetiyle peygamberlerin meleklerden daha üstün olduğuna istidlal etmenin doğru olmadığı ortaya çıkmıştır. Burada, geriye birkaç bahis kaldı.

1) İbn Zeyd, Allah bununla, onlardan mü'min olanları kastetmiştir. Çünkü, onların asileri, Allahu Teâlâ'nın: وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ *"Ve onları maymunlar ve domuzlar haline getirdi"* (Maide, 60) âyeti ile; لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِى اِسْرَائِيلَ *"Benî İsrail'in kâfir olanları lanetlenmiştir"* (Maide, 78) âyetinde buyurduğu gibi, maymunlara ve domuzlara çevrilmiştir.

2) Cenâb-ı Hakk'ın İsrailoğullarına olan bütün hitapları, Arapların dikkatini çekmek içindir. Çünkü onlara üstünlükleri nebileri sayesinde olmuştur. Peygamberlerin kıssalarının tamamı da bir irşad ve uyarma gayesine yöneliktir. Nitekim Cenab-ı Hak: اَلَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ اَحْسَنَهُ *"Onlar, sözü dinlerler, ve hemen onun en güzeline tabi olurlar"* (Zümer, 18); وَاتَّبِعُوا اَحْسَنَ مَا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ *"Size Rabbinizden indirilenin en güzeline uyunuz"* (Zümer, 55) ve: لَقَدْ كَانَ فِى قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِاُولِى الْاَلْبَابِ *"Muhakkak ki onların kıssasında, akıl sahipleri için alınacak ibretler vardır"* (Yusuf, 111) buyurmuştur. İşte bundan ötürü Katâde rivayette bulunarak, şöyle demiştir: "Bize anlatıldığına göre Hz. Ömer şöyle demiştir: "Allah'a yemin olsun ki, İsrailoğulları çekip gitmiştir. Sizin başkalarından dinlediğiniz şey bir fayda vermez."

3) Kaffal, nûn harfinin kesresiyle olan " Nimet: Minnet ve adamın arkadaşına ikram ettiği şey" manasına gelir. Nitekim Hak Teâlâ: وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَىَّ *"Bu, bana lütfettiğin bir nimettir"* (Şuara, 22) buyurmuştur. Ama nûn harfinin fethasıyla olan "اَلنَّعْمَةَ" kelimesine gelince, bu hayatta kendisiyle nimetlenilen şeydir. Nitekim Cenâb-ı Hak:

وَنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ *"İçinde büyük bir zevkle yaşadıkları nimetler..."* (Duhan, 27) buyurmuştur.

Allah, Kulun Faydasına Olan Şeyi Yaratmaya Mecbur Değildir

4) Allah'ın "وَاَنِّى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ" hitabı kulların faydasına olan şeyi gözetmesinin

Allah'a ne dünyevi, ne de dini bakımdan vâcip olmadığına delalet eder. Çünkü O'nun "وَاَنِّى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ" buyruğu, dini ve dünyevi nimetlerin

tamamını içine alır. Buna göre bu üstünlük, ya vâcip olur veya olmaz; eğer vâcip olursa, bunu onlara bir lütuf addetmek caiz olmaz. Çünkü görevini ifa eden kimsenin, hiç kimseye bir lütfu söz konusu değildir. Eğer, "Cenâb-ı Hakk'ın, bunu ötekilere değil de berikilere tahsis etmiş olmasıyla birlikte vâcip olmazsa, bu kulların faydasına olanı gözetmenin ne dünyevi ne de dini bakımdan vâcip olmadığını gösterir. Buna göre, şayet Allah onlara bu dünyada büyük nimetler tahsis edince, onlara ahirette de büyük nimetler tahsis etmesi uygun olur. Nitekim, iyiliği tamamlamak, başlatmaktan daha hayırlıdır, denilmiştir. O halde daha niçin onun peşinden "وَاتَّقُوا يَوْمًا" âyetindeki şiddetli korkuyu getirmiştir?" denilirse, cevap olarak deriz ki: Nimetin büyüklüğüne rağmen isyan etmek, en çirkin ve en kötü bir kusur olur. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak onları günah işlemekten sakındırmıştır.

5) Bu bahis, âlemdeki grupların hangisinin daha efdal, yani hayır özelliklerini daha çok haiz olduğunu beyan hususundadır. Bil ki, her yerdeki sakinler arasında bu hususta çok çetin tartışmalar meydana gelmiştir. Buna göre her grup kendisinin daha üstün ve kemal sıfatlarına da daha çok sahip bulunduğunu iddia etmiştir. Biz Allah'ın tevfik ve yardımıyla, meselenin çözümü güç yönlerine işaret edeceğiz.[56]

MAL VE MÜLKÜN, ŞEFAATİN, YARDIMLAŞMANIN FAYDA VERMEYECEĞİ GÜN

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٤٨﴾

"Öyle bir günden korkunuz ki, o günde hiç kimse diğer kimseye hiçbir fayda sağlayamaz. Ondan ne bir şefaat kabul edilir, ne de bir fidye alınır. Onlara yardım da edilmez" (Bakara, 48).

Bil ki bu günde korkmak, o günde meydana gelecek olan Allah'ın azap ve şiddetli acılarından dolayıdır. Çünkü günün kendisinden korkulmaz. O gün cennetlik ve cehennemliklerin hepsi mutlaka Allah'ın huzuruna

56 Müfessir burada açıklama yapmadığına göre, ileride münasip yerde yapacağını vaadetmektedir. (ç.)

geleceklerdir. Buna göre âyetten maksat, bizim söylediğimiz şeydir. Sonra Cenâb-ı Hak ahiret gününü, insanları korkutmak için, en şiddetli ve azametli sıfatlarla nitelemiştir. Bu böyledir. Çünkü Araplar, kendilerinden birisi hoş olmayan bir duruma düştüğünde ve hısım akrabası onu bundan kurtarmaya çalıştıkları zaman içlerinde hamiyetperverlik namına ne varsa hepsini harcar ve tıpkı bir babanın çocuğunun başına gelen kötülüğü defetmeye çalışması gibi, bu kötülüğü ondan savmaya uğraşırlar. Eğer o, engelini aşamayacağı bir kimseyi görürse, çeşitli tevazu yollarını ve şefaat çeşitlerini devreye sokarak, sertlikle yapamadığı şeyi yumuşaklıkla yapmaya çalışır. Eğer hem sertlik hem de yumuşaklık fayda vermez ise, geriye o kimseye ya mal veya başka çeşit bir şeyden fidye vermek kalır. Eğer bu üçü de ona bir fayda temin etmez ise, dostları ve kardeşlerinden umduğu yardıma yönelir. İşte böylece Cenab-ı Hak, bu yollardan hiçbirinin ahirette günahkârlara fayda vermeyeceğini haber vermiştir. Bu tertibe göre geriye iki sual kalır:

İki Suale Cevap

1) Allah'ın "لَا تَجْزِى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا" âyetinin manası, "وَلَاهُمْ يُنْصَرُونَ" âyetinin manası gibidir. Buna göre bu tekrardan maksat nedir? Buna şu şekilde cevap veririz: Cenâb-ı Allah'ın "لَا تَجْزِى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا" âyetinden maksadı, onun hak ettiği cezayı bir başkasının çekmeyeceğini ifade etmektir. "وَلَاهُمْ يُنْصَرُونَ"a gelince, bundan maksat, o insanın bu şahsı cezalandıran (Allah'ın) hükmünden kurtarmaya çalışamayacağıdır.

2) Allahu Teâlâ, bu âyette "şefaatin kabulünü", "fidye alımı"ndan önce zikretmiş, bu âyeti bu suredeki 120. âyetten sonra tekrar getirerek orada da "fidye alma"yı, "şefaatin kabulü"nden önce zikretmiştir. Bunun hikmeti nedir? Buna şöyle cevap verilir: Mal sevgisine olan meyli, kendisini yüceltmeye olan meylinden daha şiddetli olan kimse, şefaat edecek olanlara yapışmayı, fidye vermeye tercih eder. Aksi temayülde olan kimse ise, fidyeyi şefaatçiye tercih eder. Bundan dolayı her iki âyetteki farklı tertib, bu iki sınıf insana işaret etmek içindir.

Şimdi de âyetteki lâfızların tefsirine geçiyoruz.

Âyet-i Kerimedeki Bazı Lafızların Tefsiri

Allahu Teâlâ'nın لَا تَجْزِى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا *"Hiç kimse diğer bir kimseye hiçbir fayda sağlayamaz"* âyetine gelince, Kaffâl bu hususta şunu söylemiştir: Lügatçilere göre "جَزَى" fiilinin asıl mânası "قَضَى" (hükmetti, emretti,

ifâ etti, ödedi) fiilinin manasıdır. Bu manada olmak üzere Hz. Peygamber (s.a.s), Ebû Bürde b. Yesâr (r.a.)'a şöyle demiştir: تَجْزِيكَ وَلَا تَجْزِى أَحَدًا بَعْدَكَ *"(Bu kurban) sana kifayet eder, fakat senden başka kimseye kifayet etmez."* Arapçacılar da bunu bu şekilde, hemzesiz olarak "tâ" harfinin fethası ile "تَجْزِيكَ" şeklinde rivayet etmişlerdir. Yani "Bu, senin kurban vecibene yeter, kurban yerini tutar" demektir. Buna göre, âyetin manası "Kıyamet günü hiçbir kimse, hiçbir kimsenin hiçbir bakımdan yerine geçemez ve ona isabet edecek hiçbir cezayı onun için yüklenemez. Aksine o günde kişi, kardeşinden, annesinden ve babasından bile kaçar." Yine buna göre, bu yerini tutmanın manası, "itaat edenin itaati, günahkâra vâcip olmuş olan (cezayı) karşılamaz, onun yerine geçmez." Bu yerini tutma ve yerine geçme dünyada bazen olabilir. Mesela bir şahıs yakınının ve dostunun borcunu öder ve böylece onun borcunu kendi yüklenir. Ahirette ise, hakların ifası ancak hasenat (sevabları) vermekle olur.

Ebu Hureyre (r.a), Hz. Muhammed (s.a.s)'den şu hadisi rivayet etmiştir:

رَحِمَ اللهُ عَبْدًا كَانَ عِنْدَهُ لِأَخِيهِ مَظْلِمَةٌ فِي عِرْضٍ اَوْ مَالٍ اَوْ جَاهٍ فَاسْتَحَلَّهُ قَبْلَ أَنْ يُؤْخَذَ مِنْهُ وَلَيْسَ ثَمَّ دِينَارٌ وَلَا دِرْهَمٌ فَإِنْ كَانَتْ لَهُ حَسَنَاتٌ أُخِذَ مِنْ حَسَنَاتِهِ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ حَسَنَاتٌ حُمِّلَ مِنْ سَيِّئَاتِهِ

"Yanında din kardeşinin ırzı, malı ve makamı bakımından bir hakkı bulunup da, bu hak kendisinden alınmadan ondan helallik isteyen kimseye Allah merhamet etsin. Çünkü ahirette ne bir dinar ne bir dirhem vardır. Eğer o kimsenin iyilikleri varsa, kardeşinin hakkı onun iyiliklerinden alınır. Eğer iyilikleri yok ise, o zaman da üzerinde hakkı olan kardeşinin günahlarının bir kısmı ona yüklenir."[57]

Keşşaf sahibi, âyette geçen "شَيْئًا" lâfzının mef'ûlü bih olduğunu ve mef'ûlu mutlak olmasının da caiz olabileceğini söylemiştir. Mef'ûlü mutlak olması halinde âyetin takdiri "قَلِيلًا مِنَ الْجَزَاءِ" (az bir cezayı) şeklinde olur. Nitekim Cenâb-ı Hakk, وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا *"Az bir zulüm bile görmezler"* (Meryem, 60) buyurmuştur. Âyeti "لَا يُجْزِى" şeklinde okuyan, bunu 'fayda verdi' manasına gelen "اَجْزَأَ عَنْهُ" fiilinden okumuştur. Buna göre lafzı, bu kıraatte ancak, "fayda vermek cinsinden herhangi bir şey" manasına gelir. Bu durumda bu cümle "يَوْمًا" kelimesinin sıfatı olarak mahallen mansubdur. Eğer, "Öyle ise mevsufa ait zamir nerededir?" denir ise, deriz ki: O mahzuftur ve takdiri şöyledir: "لَا تَجْزِى فِيهِ" şeklindedir.

57 **Tirmizi,** Kıyame 2, (4/613).

Buradaki "نَفْسٌ" kelimesinin nekre oluşunun hikmeti şudur: "Nefislerden hiçbir nefis, kendinden başka hiçbir nefse, hiçbir surette fayda veremez." Bu, her türlü isteği kesen, tam bir ümitsizliğe düşürmedir.

Allahu Teâlâ'nın "وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ" âyetine gelince deriz ki: "Şefaat" bir kimsenin, bir başkasından bir şey istemesi ve ondan ihtiyacını gidermesini istemesidir. Kelimenin aslı, "tek"in zıddı manasındaki "çift" demek olan "اَلشَّفْعُ" kelimesinden gelir. Buna göre sanki, ihtiyaç sahibi tek idi de, şefaatçi onun yanında ikinci (onun çifti) bir şahıs oldu demektir. Bil ki, Hak Teâlâ'nın "وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا" ifâdesindeki "هَا" zamîri günahkâr olan ikinci "nefs"e râcidir. Bu, kendisinden hiçbir fidyenin kabul edilmediği nefistir. O nefisten şefaatin kabul olunmamasının manası şudur: Eğer o, bir şefaatçinin şefaatini getirirse, bu ondan kabul edilmez. Zamirin, şu manada olmak üzere birinci nefse râci olması da caizdir: Eğer o birinci nefis ikinci nefse şefaat edecek olsa, birincinin, ikincinin yerine ceza görmeyeceği gibi, şefaati de kabul olunmaz.

Allah, Teâlâ "وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ" âyetinin manası *"Ondan fidye de kabul edilmez"* demektir. "عَدْلٌ" kelimesinin aslı bir şeyin denk olması manasına olan "مُعَادَلَةٌ"dendir. Sen, "Ben onun bir benzerini görmüyorum" manasında "مَا اَعْدِلُ بِفُلَانٍ اَحَدًا" dersin. Nitekim Cenâb-ı Hak: ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ *"Sonra inkâr edenler, (başka varlıkları) Rablerine denk tutuyorlar"* (En'am, 1) buyurmuştur. Bu âyetin bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın:

اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ اَنَّ لَهُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لِيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَا تُقُبِّلَ مِنْهُمْ *"O inkâr edip kâfir olanlar (yok mu?), eğer yeryüzünde bulunan her şey bir misli ile beraber o kâfirlerin olsa da, onlar kıyamet gününün azabından (kurtulmak için) ona fidye olarak verseler, bu fidye onlardan kabul olunmazdı"* (Maide, 36);

اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَا تُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ اَحَدِهِمْ مِلْءُ الْاَرْضِ ذَهَبًا وَلَوِ افْتَدٰى بِهِ *"İnkâr edenler ve kafirler olarak ölenler yeryüzü dolusu altını (azablarına karşılık) fidye olarak verseler bile, bu onların hiçbirinden kabul edilmez"* (Âl-i İmran, 91) ve:

وَاِنْ تَعْدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لَا يُؤْخَذْ مِنْهَا *"O (kâfir) fidye olarak ne verirse versin, bu ondan kabul edilmez"* (En'am, 70) âyetleridir.

Allah Teâla'nın وَلَاهُمْ يُنْصَرُونَ *"Onlara yardım da olunmaz"* âyetine gelince, bil ki yardımlaşma, ancak dünyada, beraber yaşama ve akraba olma vesilesi ile olur. Halbuki Hak Teâlâ, o günde ne bir dostluk, ne bir şefaat,

ne de aralarında bir akrabalık bağı kalmayacağını; insanın kardeşinden, anasından, babasından ve yakınlarından kaçacağını haber vermiştir. Kaffal, "Ayetteki "nasr"dan murat, me'ünet yani yardımdır" demiştir. Bu Peygamber (s.a.s)'in اُنْصُرْ اَخَاكَ ظَالِمًا اَوْ مَظْلُومًا *"Kardeşine zalim olduğu zaman da (zulmune engel olarak) mazlum olduğu zaman da (ona yapılan zulme engel olarak) yardım et"*[58] hadisi de böyledir. "إِغَاثَةٌ" kelimesi de aynı manadadır. Araplar yağmur almış manasına "اَرْضٌ مَنْصُورَةٌ" (yardım edilmiş toprak) derler.

Yağmur toprakta bitki çıkardığı zaman, "وَالْغَيْثُ يَنْصُرُ الْبِلَادَ" (Yağmur beldeye yardım ediyor) denir. Bu ifadeye göre, sanki yağmur, o belde halkına yardım etmiştir. Hak Teâlâ'nın:

مَنْ كَانَ يَظُنُّ اَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللهُ *"Kim, Allah'ın kendisine yardım etmeyeceğini sanıyorsa..."* (Hacc, 15) âyeti, "Yağmurun beldelere rızık verdiği gibi, Allah'ın kendisini rızıklandırmayacağını (sanıyorsa)..." şeklinde tefsir edilmiştir. İntikam alma da, bir yardım ve zalime bir karşı duruş manasında "nusre, nusret" ve "intisar" diye isimlendirilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak:

وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا *"Biz, âyetlerimizi yalanlayan kavmine karşı ona yardım ettik"* (Enbiya, 77) buyurmuştur. Müfessirler bu âyetteki, "نَصَرْنَا"nın manasının "Biz onun intikamını aldık" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın "وَلَاهُمْ يُنْصَرُونَ" ifâdesi, bütün bu manalara muhtemeldir. Bu âyet, onların, kıyamet gününde azap edildikleri zaman, Allah'tan onlar namına intikam alacak birisini bulamayacakları manasına da gelebilir. Hulasa olarak, sanki "yardım", "şiddet ve belaları savuşturma" demektir. İşte bu sebeple Hak Teâlâ, orada azabından o kâfirleri kurtaracak birisinin bulunmadığını haber vermiştir.

Âyette bunlardan sonra geriye iki mesele kalır:

***BİRİNCİ MESELE:* Günahı Bırakmaya Etkili Bir Teşvik**

Âyette, günahlardan en büyük bir sakındırma ve insandan sadır olan günahları tevbe ile telafi etmesine en kuvvetli bir teşvik vardır. Çünkü insan, ölümden sonra herhangi bir tedarik, şefaat, yardım ve fidyenin olmayacağını düşündüğünde, kurtuluşunun ancak Allah'a itaatle olacağını anlar. İbâdetlerinde her an kusur yapmadan ve ömrünün uzun olacağına yakînî bir bilgisi olmadığı için tevbeye fırsat bulamamaktan emin olamayan kişi, her hâlükârda bir korku ve endişe içinde olur. Bu âyet, her ne

58 **Buhari,** Mezalim, 4; Tirmizi, Fiten, 68 (4/523).

kadar İsrailoğulları hakkında nazil olmuş ise de, mana bakımından herkese hitaptır. Çünkü âyette bahsedilen vasıflar, kıyamet gününün vasıflarıdır. Bu da o günde bulunacak herkese şamil olur.

Ümmet-i Muhammed, âhirette Hz.

İKİNCİ MESELE: Hz. Peygamber'in Şefaatinin Mahfuziyeti, Bu Konuda Mu'tezile'nin Hatası

Ümmet-i Muhammed, âhirette Hz. Muhammed (s.a.s)'in şefaat etme hakkı olduğu hususunda ittifak etmiştir. Cenab-ı Allah'ın: عَسٰى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا *"Rabbinin seni, bir Makam-ı Mahmud'a göndereceğini ümit et"* (İsra, 79) ve: وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى *"Rabbin sana öyle verecek ki, sen de (O'nun verdiğine) razı (memnun) olacaksın"* (Duha, 5) âyetleri şefaate hamledilmiştir. Sonra âlimler, Hz. Muhammed (s.a.s)'in şefaatinin kimler için olduğu mevzusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu şefaat, sevabı elde etmiş mü'minler için mi, yoksa azabı hak etmiş büyük günah sahibi mü'minler için midir? Bu meselede Mu'tezile, şefaatin sevabı elde etmiş mü'minler için olduğunu, şefaatin tesirinin ise, mü'minlerin hak ettikleri sevaba fazlalık kazandırmak olduğunu söylemişlerdir. Bizim âlimlerimiz ise, şefaatin tesirinin, azabı hak etmiş kimselerden, azabı düşürme şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bu şefaat, ya mahşer meydanında onlara yapılır da cehenneme hiç girmezler, veya onlar cehenneme girdikleri zaman onlara şefaat olunur ve böylece cehennemden çıkarılır, cennete girdirilirler. Âlimler şefaatin kâfirler için söz konusu olmadığında ittifak etmişlerdir:

Büyük Günah İşleyene Şefaat Yok Diyen Mu'tezile'nin İddiası

Mu'tezile, büyük günah sahibi kimselere şefaatin olmayacağını birkaç bakımdan istidlâl etmişlerdir.

Birincisi: Delillerden biri, tefsirini yapmakta olduğumuz bu âyettir. Mu'tezile, bu âyetin üç bakımdan şefaatin olmadığına delil olduğunu söylemiştir:

a) Allah لَا تَجْزِى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا *"O günde hiç kimse, hiçbir kimseye hiçbir fayda sağlayamaz"* buyurmuştur. Eğer şefaat, azabı düşürme hususunda tesirli olsaydı, o zaman bir kimse, diğer birine bir fayda vermiş olurdu.

b) Allahu Teâlâ وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ *"Ondan hiçbir şefaat de kabul edilmez"* buyurmuştur. Bu âyette geçen "şefaat" lafzı nefyin (olumsuz ifadenin) peşinden gelmiş bir nekredir. Bu sebeple o, her türlü şefaat çeşidini içine alır.

c) Hak Teâlâ وَلَاهُمْ يُنْصَرُونَ *"Onlara yardım da edilmez"* buyurmuştur. Eğer, Hz. Muhammed (s.a.s), günahkârlardan birisine şefaat edecek olsa, ona, yardım edici olmuş olurdu. Bu ise âyetin aksine bir harekettir.

Âyetteki sözün şu iki yönden olduğu da söylenmesi:

1) Yahudiler, atalarının kendilerine şefaat edeceklerini iddia ediyorlardı. Bu âyet ile onlar, bu iddialarından ümitsizliğe düşürülmüşlerdir. Binaenaleyh âyet onlar hakkında nazil olmuştur.

2) Âyetin zahiri, mutlak manada şefaatin olmadığını ifade eder. Ancak biz, itaat ehli olanları sevaplarını artırma hususunda, âyetin tahsis edilmesine yol arama konusunda ittifak ettik, demişlerdir.

Ehl-i Sünnetin Cevabı

Biz (ehl-i sünnet) de bu tahsisi zikredeceğimiz delillerden dolayı, büyük günah sahibi Müslüman için yaparız. Çünkü biz Mu'tezile'nin birinci görüşüne şu şekilde cevap veririz: İtibar, sebebin hususi oluşuna değil, lafzın umumiliğinedir. İkinci görüşe de şöyle diyerek cevap veririz: Âyetten maksadın, sevapları artırma hususundaki şefaatin nefyi olması caiz değildir. Çünkü Hak Teâlâ, o günde hiçbir şefaatin fayda vermeyeceğini bildirerek, o günden insanları sakındırmıştır. Şefaatin olmaması, sevabın artırılması hususuna râci olduğu zaman, sakındırma tam manası ile olmaz. Çünkü artırılmamasında herhangi bir tehlike ve zarar yoktur. Bunu şu durum açıklar: Eğer Allahu Teâlâ: "Sevaba hak kazananların faydalarını hiçbir kimsenin şefaati ile artırmayacağı günden (kıyamet gününden) korkun" demiş olsaydı, bununla günahlardan herhangi bir zecr (sakındırma) meydana gelmezdi. Yok, eğer "İkabı hak etmiş kimselerin ikabını hiçbir şefaatçinin şefaati ile düşürmeyeceğim (kıyamet) gününden korkunuz" demiş olsa idi, bu söz günahlardan sakındırıcı olurdu. Böylece âyetten kastedilenin, şefaatin tesirinin sevabı artırma hususunda değil, ikabı düşürme hususunda nefyedilmesi olduğu sabit olur.

Mu'tezile'nin İleri Sürdüğü Öbür Deliller

İkincisi: Cenâb-ı Allah'ın: مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ *"Zâlimlerin ne candan bir dostu, ne de sözü dinlenecek bir şefaatçisi vardır."* (Mü'min, 18) âyetidir. Zâlim, zulmeden demektir. Bu kelime kâfir ve başkası hakkında kullanılır. "Bu âyette Cenab-ı Allah, zâlimlerin sözü dinlenen şefaatçisi olmadığını beyan etti, icabet edilen bir şefaatçisi olmadığını beyan etmedi"

denilemez. Biz, bu âyetin ifadesinin gereği olarak, Allah'ın, icabet edilen bir şefaatçinin varlığını da nehyetmiş olduğunu söylüyoruz. Çünkü âhirette sözü dinlenen hiçbir şefaatçi yoktur. Çünkü sözü dinlenen kimse, sözünü dinleyen (ona itaat edenden) üstündür. Allahu Teâlâ'nın üstünde ise, Allah'ın ona itaat edeceği hiçbir kimse yoktur. Çünkü biz diyoruz ki, âyeti sizin söylediğiniz manaya hamletmek iki sebepten dolayı mümkün değildir.

a) Allahu Teâlâ'nın üstünde, Allah'ın itaat edeceği hiçbir varlığın olmadığını bilmek, bütün akıllıların ittifak ettikleri bir husustur. Bunu Allah'a nisbet eden kimseye gelince o, bununla Allah'ın hiç kimseye itaat etmediğini itiraf etmiş olur. Ama bunu kabul etmeyene gelince, menfi görüşte olmasına rağmen, onun, Allah hakkında, başka bir varlığa itaat ettiğine inanması imkânsız olur. Bu sabit olunca, âyetin sizin dediğiniz manaya hamledilmesi, onu lafzın ifade etmediği bir manaya hamletmek olur.

b) Allahu Teâlâ, kendisine itaat olunan bir şefaatçinin olmayacağını bildirmiştir. Şefaatçi olan kimse, ancak, şefaat için kendisine başvurulandan aşağı mertebededir. Çünkü ondan üstün olan, ona emreder ve onun hakkında hükmeder. Böyle birisine ise şefaatçi denilemez. Bundan dolayı âyetteki "شَفِيع" sözü, şefaat edenin Allah'tan daha aşağı mertebede olduğunu ifade etmiş olur. Bu sebeple "يُطَاعٌ" (sözü dinlenen, itaat edilen) sözünü, Allah'tan üstte olan kimse manasına anlamak mümkün değildir. Bunun için de âyeti, "Onlar için, icabet olunacak bir şefaatçi yoktur" anlamına da hamletmek gerekir.

Üçüncüsü: Hak Teâlâ'nın: مِنْ قَبْلِ اَنْ يَاْتِىَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ *"Kendisinde alışveriş, dostluk ve şefaat olmayan gün gelmezden önce..."* (Bakara, 254) âyetidir. Bu âyetin zahiri, hiçbir şefaatin olmadığını gösterir.

Dördüncüsü: Allahu Teâlâ'nın: وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ اَنْصَارٍ *"Zâlimlerin hiçbir yardımcısı yoktur"* (Âl-i İmran, 192) âyetidir. Şayet, Hz. Peygamber (s.a.s), ümmetinin fasıklarına şefaat edecek olsaydı, onlar "yardım edilmiş kimseler" diye vasfedilirlerdi. Çünkü fasık, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şefaati sebebiyle azaptan kurtulursa, Hz. Peygamber (s.a.s) ona nihai derece yardım etmiş olur.

Beşincisi: Cenâb-ı Hakk'ın: وَلَا يَشْفَعُونَ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى *"Onlar, ancak Allah'ın rızasına ermiş olanlara şefaat ederler"* (Enbiya, 28) âyetidir. Cenab-ı Hak bu âyette meleklerinden haber vererek onların, ancak Allah'ın razı olduğu kimselere şefaat ettiklerini söylemiştir. Fasık ise, Allah'ın razı olduğu

kimselerden değildir. Melekler, fasığa şefaat etmedikleri zaman, peygamberler de etmez. Çünkü melekler ile peygamberlerin şefaatinin farklı olduğunu söyleyen yoktur.

Altıncısı: Cenâb-ı Allah'ın: فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ *"Onlara şefaatçilerin şefaati fayda vermez"* (Müddessir, 48) âyetidir. Şayet şefaat, azabın düşürülmesinde müessir olsaydı, bu şefaat onlara fayda verirdi. Oysaki âyet bunun zıddını ifade etmektedir.

Yedincisi: Ümmet-i İslâmiyye, bizim, bizi, Hz. Peygamber'in şefaatine nail olanlardan kılmasını Allah'tan istememiz gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir. Onlar, bütün dualarında şöyle derler: "Allah'ım bizi O'nun (s.a.s) şefaatine nail olanlardan eyle." Şayet şefaate müstehak olan kimse, büyük günahlarda ısrarlı olduğu halde bu dünyadan göçmüş olan birisi olursa, o takdirde onlar Allah'tan büyük günah üzerinde ısrar etmiş olarak canlarını almasını istemiş olurlar. "Onlar, büyük günah işlemede ısrarlı oldukları halde dünyadan göçtükleri zaman, Allah'tan kendilerini, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şefaatine nail olanlardan kılmasını isterler, yoksa büyük günah işlemede ısrarlı oldukları halde canlarını almasını değil.

Nitekim onlar, dualarında, 'Allahım bizi çok tevbe edenlerden kıl' diye de dua ederler. Oysaki onlar bu dua ile, günah işleyip sonra tevbe etmeyi kastetmiş değillerdir. Onların arzuladıkları, günah işledikleri zaman Allah'ın onları tevbeye muvaffak kılmasıdır. Bu iki arzu da bir şarta bağlıdır ki, o da, 'önceden günahta ısrar halinin ve günahın bulunması şartıdır' denilmesi niçin caiz değildir" denilemez. Çünkü biz diyoruz ki: Buna iki yönden cevap verilir:

a) Biz, "Allahım bizi çok tevbe edenlerden kıl" duamızı bir şarta bağladığımızda; "Allahım bizi şefaate nail olanlardan kıl" sözümüze de bir şart ilave etmemiz gerekmez.

b) Ümmet-i Muhammed, Allah'tan bekledikleri bu iki arzusunda da, O'ndan, kendilerine arzu ettikleri şeye ulaştıracak olanı yapmasını isterler. Bu sebeple onların, "Rabbimiz bizi çok tevbe edenlerden kıl" sözü ile, kendilerini günahlardan tevbe etmeye muvaffak kılmasını; "Bizi şefaate nail olanlardan kıl" sözü ile de, sayesinde Hz. Peygamber (s.a.s)'in şefaatine nail olabilecekleri şeyi kendilerine vermesini istemiş olurlar. Eğer, şefaate ehil olabilmek, ancak büyük günahlarda ısrarlı olunduğu halde dünyadan göçmek ile olsaydı, bu durumda şefaate nail olmayı istemek dünyadan

büyük günahları işlemede ısrarlı vaziyette göçmeyi istemek olurdu ki bu, icma ile caiz değildir Bizim, "şefaate nail olmak ancak, sevaba müstehak olunarak bu dünyadan göçmek ile olur" sözümüze gelince, şefaate nail olmayı bu manada istemek çok yerinde olur. Bu ikisinin farkı ortadadır.

Sekizincisi: Allahu Teâlâ'nın: وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ * يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ الدِّينِ * وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَائِبِينَ *"Facirler muhakkak ki cehennemdedirler. Kıyamet günü oraya girecekler. Oradan hiç ayrılamayacaklardır"* (İnfitar, 14-16) âyetidir. Bu âyet, bütün günahkârların, cehenneme gireceğini ve oradan hiç çıkamayacaklarını gösterir. Onların cehennemden ayrılamayacakları sabit olunca, oradan hiç çıkmayacakları da sabit olmuş olur. Durum bu olunca, şefaatin ne cezanın affedilmesinde, ne de cehenneme girdikten sonra oradan çıkma hususunda bir faydası olmaz.

Dokuzuncusu: Hak Teâlâ'nın: يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ *"O (Allah) işi yönetendir. Ancak O'nun izin vermesinden sonra bir şefaatçi bulunabilir"* (Yunus, 3) âyetidir. Bu âyette, Allahu Teâlâ, şefaat etmesine izin vermediği kimsenin şefaatçi olamayacağını beyan etmiştir. Allah'ın: مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ *"Allah'ın izni olmadan O'nun yanında şefaat edecek olan kimdir?"* (Bakara, 255) ve: لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَابًا *"Onlardan ancak Rahman (Allah)'ın izin verdiği kimse konuşabilir ve doğruyu söyler"* (Nebe, 38) âyetleri de aynı manadadır.

Cenâb-ı Hak, büyük günah işleyenler hakkında şefaate izin vermemiştir. Çünkü böyle bir iznin olduğu şayet bilinse idi, ya akıl yolu ile ya nakil yolu ile bilinirdi. Akıl yolu ile bilinmesi meselesine gelince, bu konu aklın sahasına girmez. Nakle gelince, bu ya mütevatir ya da haber-i vahid ile bilinirdi. Ahad haberlerin bu sahada yetkisi yoktur. Zira onlar zan ifade ederler. Söz konusu mesele ise "ilim" (kesin bilme) ile ilgili bir meseledir. İlmi konularda zan ifade eden delillere tutunmak caiz değildir. Bunun mütevatir haber ile bilinmesine gelince, bu da batıldır. Çünkü, eğer bu hususta mütevatir bir haber bulunsa idi, Müslümanların çoğu bunu bilirdi ve eğer Müslümanlar bunu bilselerdi, bu şefaati inkâr etmezlerdi. Binaenaleyh, çoğunluk onun yokluğu hususunda ittifak ettiğine göre, böyle bir iznin verilmeyeceğini anlıyoruz.

Onuncusu: Allahu Teâlâ'nın:

الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ *"Arşı yüklenen ve*

onun etrafında bulunan (melekler) Rablerini hamd ile tesbih ederler, O'na iman ederler ve mü'minlerin bağışlanmasını (şöylece) isterler: Ey Rabbimiz, senin rahmetin ve ilmin her şeye şamildir. O halde tevbe edenleri ve senin yoluna uyanları affet" (Mü'min, 7) âyetidir. Şayet fasıklar için şefaat söz konusu olsaydı, şefaati tevbe ve Allah yoluna tâbi olma şartlarına bağlamanın bir manası olmazdı.

Mu'tezile'nin Hadislerden Delilleri

On birincisi: Büyük günah işleyenler hakkında şefaatin bulunmadığına delalet eden haberler dört tanedir:

A) el-Alâ İbn Abdirrahman'ın babasından, onun da Ebu Hureyre'den rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s) bir mezarlığa girer ve şöyle der: اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ وَدِدْتُ أَنِّي رَأَيْتُ إِخْوَانَا *"Selam olsun size ey mü'minler topluluğunun yurdu! Muhakkak ki biz de, inşaallah sizin yanınıza geleceğiz! Kardeşlerimizi görmeyi ne kadar isterdim!"* Bunun üzerine orada bulunanlar, "Ya Resûlallah, biz senin kan kardeşlerin değil miyiz? deyince, Hz. Peygamber: بَلْ أَنْتُمْ أَصْحَابِي وَإِخْوَانُنَا الَّذِينَ لَمْ يَأْتُوا بَعْدُ *"Bilâkis sizler benim ashabımsınız; kardeşlerimizse henüz dünyaya gelmemiş olanlardır"* dedi. Bunun üzerine onlar, Ya Resulallah, senden sonra ümmetinden gelecek olanları nasıl tanırsın? deyince Hz. Resul, أَرَأَيْتَ لَوْ كَانَ لِرَجُلٍ خَيْلٌ غُرٌّ مُحَجَّلَةٌ فِي خَيْلٍ دُهْمٍ فَهَلْ لَا يَعْرِفُ خَيْلَهُ *"Söyleyin bakalım ne dersiniz, eğer bir adamın siyah at sürüsü içerisinde, alnı beyaz, ayakları sekili bir atı olsa, o adam atını tanımaz mı?"* dedi. Onlar, *"evet"* ey Allahı'ın Resûlü dediler. Hz. Peygamber de:

فَإِنَّهُمْ يَأْتُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ غُرًّا مُحَجَّلِينَ مِنَ الْوُضُوءِ وَأَنَا فَرَطُهُمْ عَلَى الْحَوْضِ أَلَا فَلَيُذَادَنَّ رِجَالٌ عَنْ حَوْضِي كَمَا يُذَادُ الْبَعِيرُ الضَّالُّ أُنَادِيهِمْ أَلَا هَلُمَّ أَلَا هَلُمَّ فَيُقَالُ إِنَّهُمْ قَدْ بَدَلُوا بَعْدَكَ فَأَقُولُ فَسُحْقًا فَسُحْقًا

"Muhakkak ki onlar kıyamet gününde abdestten dolayı yüzleri ak, elleri ve ayaklan bembeyaz olarak gelirler. Ben ise, havzın kenarında onların önünde olurum. İyi bilin ki, yolunu şaşırmış develerin kovulması gibi, bazı adamlar da benim havuzumdan mutlaka kovulurlarda, ben onlara: 'Hey! buraya gelin! buraya gelin!' diye seslenirim. Bunun üzerine, 'Onlar senden sonra muhakkak ki değiştiler' denilir. Ben de, bu sebeple, onlara yazıklar olsun, yazıklar olsun!' derim" buyurur.[59] Şefaatin olmadığına dair bu ha-

59 **Müslim,** Taharet, 39 (1/218).

berle şöyle istidlâl yapılmıştır: Şayet Hz. Peygamber (s.a.s) onlara şefaat edici olsaydı o, "yazıklar olsun, yazıklar olsun!" demezdi. Çünkü şefaat eden kimse, bunu söylemez. Hz. Peygamber (s.a.s), onları bir yudum su içmeden bile men ederken, daimi olan azaptan kurtulmaları hususunda, onlara nasıl şefaatçi olur?

B) Abdurrahman İbn Sâbât'ın, Cabir İbn Abdullah'tan rivayet ettiği hadise göre Hz. Peygamber (s.a.s) Ka'b İbn Ucre'ye:

يَا كَعْبَ بْنَ عُجْرَةَ أُعِيذُكَ بِاللهِ مِنْ إِمَارَةِ السُّفَهَاءِ سَيَكُونُ أُمَرَاءُ مَنْ دَخَلَ عَلَيْهِمْ فَأَعَانَهُمْ عَلَى ظُلْمِهِمْ وَصَدَّقَهُمْ بِكَذِبِهِمْ فَلَيْسَ مِنِّي وَلَسْتُ مِنْهُ وَلَنْ يَرِدَ عَلَى الْحَوْضِ وَمَنْ لَمْ يَدْخُلْ عَلَيْهِمْ وَلَمْ يُغْنِهِمْ عَلَى ظُلْمِهِمْ وَلَمْ يُصَدِّقْهُمْ بِكَذِبِهِمْ فَهُوَ مِنِّي وَأَنَا مِنْهُ وَسَيَرِدُ عَلَى الْحَوْضِ يَا كَعْبَ بْنَ عُجْرَةَ الصَّلَاةُ قُرْبَانٌ وَالصَّوْمُ جُنَّةٌ وَالصَّدَقَةُ تُطْفِئُ الْخَطِيئَةَ كَمَا يُطْفِئُ الْمَاءُ النَّارَ يَا كَعْبَ بْنَ عُجْرَةَ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ لَحْمٌ نَبَتَ مِنْ سُحْتٍ

"Ey Ka'b İbn Ucre, sefihlerin yönetime geçmesinden seni Allah'a sığındırırım. Şüphesiz, birçok idareciler gelecek... Kim onların yanına girer, zulümlerinde onlara yardımcı olur ve onların yalanlarını tasdik ederse, o benden, ben de ondan değilim; ve o, benim havzıma da kesinlikle gelemeyecektir. Kim onların yanına girmez, zulümlerinde onlara yardımcı olmaz ve onların yalanlarını doğrulamazsa, o benden, ben de ondan olurum ve o kimse, benim havzımın başına gelir. Ey Ka'b İbn Ucre, namaz Allah'a yaklaşma verileri, oruç insanı günahlardan koruyan kalkan, sadaka ise, suyun ateşi söndürmesi gibi, hataları söndürür. Ey Ka'b İbn Ucre, haramdan biten (beslenen) bir et, cennete giremez" buyurdu.[60]

Bu hadisle üç bakımdan istidlal edilir:

1) O kimse peygamberden, peygamber de ondan olmayınca, peygamber ona nasıl şefaat eder?

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'in لَنْ يَرِدَ عَلَى الْحَوْضِ *"O benim havzıma gelemeyecektir"* ifâdesi, şefaatin olmadığına delildir. Çünkü o kimse Hz. Peygamber (s.a.s)'e ulaşmaktan men olunup Havzına gelemeyince, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in onu göreceği azaptan kurtarmaktan kaçınması daha evladır.

3) Hz. Peygamber (s.a.s)'in لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ لَحْمٌ نَبَتَ مِنْ سُحْتٍ ifadesi büyük günah işleyenler için, şefaatin herhangi bir tesirinin bulunmadığını gösteren açık bir ifadedir.

60 **Tirmizi,** Cuma, 433, (2, 513).

C) Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

لَا أُلْفِيَنَّ اَحَدَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى رَقَبَتِهِ شَاةٌ لَهَا ثُغَاءٌ يَقُولُ يَا رَسُولَ اللهِ أَغِثْنِى فَأَقُولُ لَا اَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللهِ شَيْئًا قَدْ بَلَغْتُكَ

"Sizden hiçbirinizi, kıyamet gününde boynunda feryad eden bir koyunla bulmayayım. O: 'Ya Resulullah, imdad!' dedikçe; ben: 'Bugün Allah'ın hükmünden sana hiçbir fayda sağlayamam, nitekim durumu sana tebliğ etmiştim' diyeceğim."[61] Bunu elde etmek istediğimiz netice hakkında sarih bir ifadedir. Çünkü Hz. Peygamber onun için Allah nezdinde bir şey yapamayınca, onun şefaatte herhangi bir nasibi olamaz.

d) Yine Ebu Hureyre'den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

ثَلَاثَةٌ خَصِيمُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَنْ كُنْتُ خَصِيمَهُ خَصَمْتُهُ: رَجُلٌ أَعْطَى بِي ثُمَّ غَدَرَ وَرَجُلٌ بَاعَ حُرًّا فَأَكَلَ ثَمَنَهُ وَرَجُلٌ اِسْتَأْجَرَ أَجِيرًا فَاسْتَوْفَرَا مِنْهُ وَلَمْ يُوفِهِ أَجْرَتَهُ

"Üç kişi vardır ki, ben kıyamet gününde onların hasmıyım. Kimin de hasmı olduysam, onu yenmişimdir. Bana bir şey verip, sonra da haksızlık eden kimse; hür olan kimseyi satıp da parasını yiyen kimse ve bir ücretliyi çalıştırıp da, ondan işini tastamam yapmasını isteyen, ama ücretini tastamam ödemeyen kimse"[62] Bununla şu şekilde istidlal edilir. Hz. Peygamber (s.a.s.) onların hasmı olunca, onun onlara şefaatçi olması imkânsız olur. İşte bu babda, Mu'tezile'nin görüşlerinin tamamı budur.

Ehl-i Sünnetin Bu Hususstaki Delilleri

Bizim âlimlerimize gelince, onlar bu konuda birkaç hususa dayanmışlardır:

a) Allah'ın Hz. İsa (a.s)'dan naklederek, buyurduğu şu âyettir:

اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَاِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَاِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *"Eğer onlara azab edersen, muhakkak ki onlar senin kullarındır. Eğer onları bağışlarsan, muhakkak ki aziz ve hakîm olan sensin"* (Maide, 118). Bu âyetle istidlal tarzı şu şekildedir: Hz. İsa (a.s.) tarafından yapılan bu şefaatin ya kâfirler hakkında olduğu, yahut itaatkâr Müslüman hakkında, veya küçük günahları bulunan Müslüman hakkında, ya da tevbe ettikten sonra büyük günah sahibi olan Müslüman hakkında, yahut da tevbe etmeden önce ölen

61 **Buhari,** Zekat, 3.

62 **İbnu Mâce,** Rühûn, 4 (2/816).

büyük günah sahibi Müslüman hakkında olduğu söylenir. Birinci kısımdakiler hakkında olması batıldır; çünkü Cenab-ı Hakk'ın, "وَاِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَاِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" ifâdesi kâfirler hakkında uygun değildir. İkinci, üçüncü ve dördüncü kısımdakiler hakkında olması da yanlıştır; çünkü itaatkâr Müslümana küçük günah sahibi Müslümana ve büyük günah sahibi Müslümana, tevbe etmelerinden şonra, hasımlarımızca da, azap etmek aklen caiz değildir. Bu böyle olunca Hak Teâlâ'nın "اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَ" buyruğu, onlar hakkında uygun olmaz. Bu batıl olunca geriye, ancak, bu şefaatin tevbe etmeden önce ölen büyük günah sahibi Müslüman hakkında olduğunu söylemek kalır. Bu şefaatin Hz. İsa (a.s) hakkında olduğunu söylemek doğru olunca, onun, zaruri olarak, Hz. Muhammed (s.a.s) hakkında da olduğunu söylemek doğru olur. Çünkü arada bir fark olduğunu söyleyen hiçkimse bulunmamaktadır.

b) Allahu Teâlâ'nın Hz. İbrahim (a.s)'den naklederek buyurduğu şu âyettir: فَمَنْ تَبِعَنِى فَاِنَّهُ مِنِّى وَمَنْ عَصَانِى فَاِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Kim bana tabi olursa, o bendendir; her kim de bana asi olursa, muhakkak ki sen, çok bağışlayan ve çok merhamet edensin"* (İbrahim, 36). Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın "وَمَنْ عَصَانِى فَاِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" sözünün kâfir hakkında olduğunu söylemek caiz değildir. Çünkü kâfir, ittifakla, mağfirete ehil değildir. Bu ifadenin, küçük günah sahibi ve tevbe ettikten sonra büyük günah sahibi kimse hakkında olduğunu söylemek de caiz değildir, çünkü Allah'ın onları bağışlaması, hasmımızca, aklen vâciptir. Bu sebeple, Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlara şefaat etmesine hacet yoktur. Geriye âyetin, tevbe etmeden önce ölen büyük günah sahibi hakkında olduğunu söylemek kalır.

Beyhakî'nin "Şuâbu'l-Îman" adlı kitabında rivayet ettiği hadis, bu iki âyetin delaletinin bizim dediğimiz şekilde olduğunu güçlendiren bir hususdur. Bu hadise göre Hz. Peygamber (s.a.s), Hz. İbrahim (a.s.) hakkındaki Allah'ın "وَمَنْ عَصَانِى فَاِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" (İbrahim, 36) âyeti ile Hz. İsa (a.s)'nın sözü olarak hikâye edilen "اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَ" (Maide, 118) âyetini okudu; sonra ellerini kaldırarak, اَللّٰهُمَّ اُمَّتِى اُمَّتِى *"Allah'ım, benim ümmetim, benim ümmetim!"* dedi ve ağladı. Bunun üzerine, Allahu Teâlâ, يَا جِبْرِيلُ اِذْهَبْ اِلَى مُحَمَّدٍ وَرَبُّكَ أَعْلَمُ فَسَلْهُ مَا يُبْكِيكَ *"Ey Cebrail, Muhammed'e git. -Senin Rabbin en iyi bilendir-, ama sen O'na, kendisini neyin ağlattığını sor!"* Bunun üzerine Hz. Cebrail Hz. Muhammed (s.a.s)'e gelerek ona sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), söylediklerini Cebrail'e haber verdi. Bunun üzerine Hak Teâlâ, يَا جِبْرِيلُ اِذْهَبْ إِلَى مُحَمَّدٍ فَقُلْ لَهُ اِنَّا سَنُرْضِيكَ فِى اُمَّتِكَ وَلَا نَسُؤُكَ *"Ey*

Cebrail, Muhammed'e git ve ona: 'Biz ümmetin hususunda seni hoşnut edecek ve seni üzmeyeceğiz' de!" buyurdu. Bu haberi Müslim de Sahihinde rivayet etmiştir.

c) Hak Teâlâ'nın Meryem Sûresi'ndeki âyetleridir:

يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ اِلَى الرَّحْمٰنِ وَفْدًا * وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ اِلٰى جَهَنَّمَ وِرْدًا * لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ اِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمٰنِ عَهْدًا

"Müttakileri, o Rahman (çok merhametli) olan Allah'ın huzuruna, günahkârları ise susuz olarak cehenneme süreceğimiz gün, Rahman olan Allah katında bir ahdi olan hariç, onlar şefaat hakkına sahip olamayacaklardır" (Meryem, 85-87). Biz deriz ki âyetin zahirinde, âyetten maksadın mücrimlerin başkalarına şefaatçi olamayacakları veya başkalarının onlara şefaatçi olamayacakları hususu olduğunu gösteren herhangi bir delil yoktur. Çünkü mastarın fâiline muzaf olması caiz ve yerinde olduğu gibi, mef'ûlüne muzaf olması da caiz ve yerindedir. Ancak biz âyetin ikinci ihtimale hamledilmesinin daha evla olacağını söylüyoruz. Çünkü âyetin birinci ihtimale hamledilmesi, zaten açık olan şeyin açıklanması kabilinden olur. Çünkü herkes mücrimlerin cehenneme susuz olarak sevkedileceklerini ve başkalarına şefaat edemeyeceklerini bilir.

Buna göre âyeti ikinci ihtimale hamletmek gerekir. Bu sabit olunca biz deriz ki: Âyet büyük günah sahipleri için şefaatin söz konusu olduğuna delalet eder. Çünkü Hz. Allah bunun peşinden: اِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمٰنِ عَهْدًا *"Ancak Allah'tan bir ahd (söz) almış olan müstesna..."* (Meryem, 87) buyurmuştur. Buna göre âyetin takdiri şöyledir: "Günahkârlar, kendilerine başkalarının şefaat etmesine müstehak olamazlar. Ancak onlar Allah'tan bir ahd (söz) almış olurlar ise bu müstesna.." Buna göre de, Allah'tan bir söz almış olan herkesin bu müstesnaya dahil olması gerekir. Büyük günah sahibi de Allah'tan bir ahid almıştır ki, bu da tevhid ve İslâm'dır. Bu sebeple büyük günah sahibinin de buna dahil olması gerekir.

Bu konuda söylenecek en son söz, şöyle denilmesidir: "Yahudiler, Allah'tan bir söz (ahd) aldılar. Bu söz de, onların Allah'a iman etmiş olmalarıdır. Bu sebeple, Yahudilerin de bu ahdin şumûlüne girmesi gerekir." Ancak biz deriz ki, bu âyeti Yahudiler hakkında kullanmamak, icmanın zaruretinden dolayıdır. Binaenaleyh, âyetin Yahudiler dışında kullanılması gerekir.

d) Hak Teâlâ, meleklerin hususiyetleri hakkında: وَلَا يَشْفَعُونَ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى *"Onlar, ancak Allah'ın razı olduğu kimselere şefaat ederler"* (Enbiya, 28)

buyurur. Bu âyetle istidlal etme şekli şöyledir: Büyük günah sahibi de Allah'ın razı olduklarındandır ve Allah'ın razı olduğu herkesin, şefaat edilmeye ehil olması gerekir. Biz, büyük günah sahibinin de Allah katında razı olunanlardan olduğunu söyledik. Çünkü o, imanı ve tevhidi sebebi ile Allah katında razı olunanlardandır. Kendisine, "Bu vasıflar sebebi ile o Allah katında razı olunanlardandır" denilmesi yerinde olan herkese, "O, Allah'ın razı olduklarındandır" denilmesi de doğru olur. Çünkü, "Allah'ın razı olduğu (Allah katında razı olunmuş)" sözü, bizim "İmanı sebebiyle Allah katında razı olunmuş." sözümüzün bir parçasıdır. Mürekkeb (ifadenin bütünü) doğru olunca, müfred (ifadenin parçası) da doğru olur. Böylece sabit olur ki, büyük günah sahibi Allah'ın razı olduklarındandır. Bu sâbit olunca, onun da وَلَا يَشْفَعُونَ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى *"Onlar ancak Allah'ın razı olduğu kimselere şefaat ederler"* âyetinden dolayı, şefaat edilmeye ehil olması gerekir. Şefaat kendisinden razı olunan kimselerin haricindekiler için nefyolunmuştur. Menfi bir ifadeden yapılan istisna, müspeti ifade etmek olur. Bu sebeple, kendisinden razı olunan kimselerin meleklerin şefaatine müstehak olmaları gerekir. Büyük günah sahibinin, meleklerin şefaatine dahil olduğu sabit olunca, zaruri olarak peygamberlerin ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in şefaatine de dahil olmaları gerekir. Çünkü peygamberlerle meleklerin şefaati arasında herhangi bir farkın olduğunu söyleyen olmamıştır.

Mu'tezile'den Bir İtiraz

Buna göre, eğer: "Bu şekilde istidlâl etmenin aleyhine iki bakımdan söz söylenebilir:

1) Fasık, razı olunmuş bir kimse değildir. Bu sebeple onun meleklerin şefaatine ehil sayılmaması gerekir. O, meleklerin şefaatine müstehak olamayınca, Hz. Peygamberin şefaatine de müstehak olamaz. Biz, münafığın razı olunan bir şahıs olmadığını söyledik, çünkü o fıskı ve fücüru sebebiyle, razı olunan birisi değildir. Fıskı sebebiyle razı olunmadığı söylenen kimsenin, sizin zikretmiş olduğunuz delilin aynısıyla razı olunmuş olmadığını da söylemek doğru olur. Fasığın, razı olunan birisi olmadığı sabit olunca, onun meleklerin şefaatine müstehak olmaması gerekir. Çünkü Allah'ın:

وَلَا يَشْفَعُونَ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى *"Allah'ın kendisinden hoşnut olduğu kimse hariç, şefaat etmezler"* (Enbiya, 28) âyeti, kendisinden razı olunan müstesna, herkesten şefaatin nefyine delalet eder. Büyük günah sahibi kimse kendisinden

razı olunmuş birisi olmadığına göre, onun nefyin hükmüne dahil olması gerekir.

2) Âyetle istidlâl ancak, Hak Teâlâ'nın وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى *"(Allah'ın) hoşnut olduğu hariç, şefaat etmezler"* sözü; bundan muradın وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَاهُ اللهُ "Onlar, Allah'ın kendisinden hoşnut olduğu kimse hariç şefaat etmezler" şeklinde olduğuna hamledilirse, tamam olur. Ama, bu ifadeyi, bundan muradın, وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَاهُ اللهُ مِنْهُ شَفَاعَتُهُ "Onlar ancak, Allah'ın şefâatine razı olduğu kimseler şefaatte bulunurlar" şeklinde olmasına hamledersek, bu durumda âyet, ancak Allah'ın, büyük günah sahibinin şefaatine razı olduğu sabit olursa delalet eder ki, bu da meselenin başıdır" denilirse, birinciye cevabımız şudur:

Bu İtiraza Ehl-i Sünnetin Cevabı

Mantikî ilimlerde, "mühmel"ler birbirleriyle çelişmezler; buna göre زَيْدٌ عَالِمٌ "Zeyd âlimdir" sözümüzle زَيْدٌ لَيْسَ بِعَالِمٍ "Zeyd bir âlim değildir" sözümüz çelişmezler. Çünkü, bundan muradın, "Zeyd fıkıh âlimidir, fakat kelam âlimi değildir" olması muhtemeldir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, bizim büyük günah işleyen razı olunmuştur, sözümüzle, büyük günah işleyen razı olunmamıştır sözümüz de böylece çelişmezler; çünkü büyük günah sahibinin dini bakımından, razı olunmuş olduğunun, fıskı bakımından da razı olunmamış olduğunun söylenmesi muhtemeldir. Ve yine, onun Müslüman olması bakımından razı olunmuş olduğu her ne zaman sabit olursa, onun kendisinden razı olunmuş olarak isimlendirilmesi de sabit olmuş olur. İstisna edilen sırf onun razı olunmuş olması ve onun sırf razı olunmuş olması da, imanı bakımından kendisinden razı olunmuş olması da mevcut olunca, onun müstesnanın zımnına girmesi, "müstesna minha"dan çıkması vâcip olur. Her ne zaman bu böyle olursa, onun şefaate müstehak olduğu sabit olur.

İkinci suale gelince, bunun cevabı da şudur: Âyetin manasını, "Melekler ancak Allah'ın kendisinden hoşnut olduğu kimseye şefaat ederler" şeklinde hamletmek, "Melekler ancak, Allah'ın şefaatinden razı olduğu kimselere şefaat ederler" anlamına hamletmekten daha evladır. Çünkü birinci takdire göre âyet, Allahu Teâlâ'nın hoşnutluğunu elde edip, günahlarından da kaçınmaya bir teşvik ve tahrik ihtiva etmektedir. İkinci takdire göre âyet bunu ifâde etmemektedir. Şüphesiz Allah'ın kelamını, şümulünde daha çok fayda olan mana ile tefsir etmek evladır.

e) Cenâb-ı Hakk'ın: فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ *"Şefaatçilerin şefaati onlara fayda vermez"* (Müddessir, 48) âyetidir. Cenâb-ı Allah bunu sadece kafirler için söylemiştir. Dolayısıyla, hitabın delil olması meselesinden dolayı burada kâfirler sözkonusu olup, Müslümanın durumunun bunun aksine olması gerekir.

f) Cenâb-ı Allah'ın, Hz. Peygamber (s.a.s)'e söylediği:

وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ *"Kendi günahına ve mü'minlerle mü'minelerin günahına istiğfar et"* (Muhammed, 19) âyeti, Allah'ın, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bütün mü'min erkekler ve kadınlar için istiğfar etmesini emrettiğine delalet eder. Biz:

"اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ" (Bakara, 3) âyetinin tefsirinde, büyük günah işleyen kimsenin de mü'min kaldığını açıklamıştık. Durum böyle olunca, Hz. Muhammed (s.a.s)'in onlar için de istiğfar etmiş olduğu sabit olur. Bu sabit olunca da, Hak Teâlâ'nın onları bağışlayacağı sabit olur. Aksi halde Hak Teâlâ, duasını reddedeceği halde, ona dua etmesini emretmiş olurdu ki bu da sırf tahkir ve eziyet verme olurdu. Böyle bir şey ise ne Cenâb-ı Allah'a yakışır, ne de Peygamberimiz (s.a.s)'e lâyık olur. Bu da, Allahu Teâlâ Hz. Peygamber (s.a.s)'e bütün günahkârlar için istiğfarda bulunmasını emrettiğinde, O'nun duasına icabet ettiğine delalet eder. Bu ise ancak büyük günah sahiplerini bağışladığında tamam olur. Şefaatin de manası işte budur.

g) Hak Teâlâ'nın: وَإِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا *"Bir selamla selamlandığınız zaman, siz ondan daha güzel (bir selam) ile veya aynısı ile karşılık verin"* (Nisa, 86) âyeti. Bu âyette Cenab-ı Hak, herkese, kendilerine bir kimse bir selam verdiği zaman buna daha güzel bir selam ile karşılık vermelerini veya o selamı aynı ile mukabele etmelerini emretmiştir. Daha sonra biz Müslümanlara:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا *"Ey iman edenler, o (Nebiyyi Ekrem'e) siz de salat edin, tam bir teslimiyetle de selam verin"* (Ahzab, 56) âyeti ile, Hz. Muhammed (s.a.s)'e salat ü selâmda bulunmamızı emretmiştir. "Salat" Allah'tan olur ise rahmet manasınadır. Şüphe yok ki bu da bir tür selamdır. Biz Hak Teâlâ'dan, Hz. Peygamber (s.a.s) için rahmet talep ettiğimizde, "Siz o (selamdan) daha güzeli ile veya aynısı ile karşılık verin" âyetinin gereğince, Hz. Muhammed (s.a.s)'in de aynısı ile mukabele etmesi gerekir. Bu da, onun bütün Müslümanlar için Allah'tan rahmet talep etmesidir. Şefaatin manası da işte budur. Hem sonra biz, Hz. Muhammed (s.a.s)'in duasının

reddolunmadığında ittifak ettik. Bu sebeple, Hak Teâlâ'nın, onun herkes hakkındaki şefaatini kabul etmesi gerekir ki, zaten istenen de budur.

h) Allah Teâlâ'nın: وَلَوْ اَنَّهُمْ اِذْ ظَلَمُوا اَنْفُسَهُمْ جَاؤُكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللّٰهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللّٰهَ تَوَّابًا رَحِيمًا *"Onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelip de Allah'tan mağfiret dileselerdi, onlara (sen) Peygamber de mağfiret dilemiş olsaydı, elbette Allah'ı tevbeleri çok kabul eden ve çok merhametli bulacaklardı"* (Nisa, 64) âyetidir. Bu âyette, "tevbe" ismi geçmemektedir. Âyet-i kerime, Hz. Peygamber (s.a.s)'in ne zaman günahkâr ve kendi nefislerine zulmedenler için istiğfarda bulunsa, Allah'ın onları muhakkak bağışlayacağını göstermektedir. Bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in büyük günah işleyenler hakkındaki şefaatinin bu dünyada kabul edildiğine delalet eder. Binaenaleyh onlarla ilgili şefaatinin ahirette de kabul edilmesi gerekir. Çünkü bu iki şefaatin birbirinden farklı olduğunu söyleyen yoktur.

i) Biz, Hz. Muhammed (s.a.s)'in şefaatinin mutlaka kabul edileceği hususunda icma ettik. Öyle ise onun şefaatinin tesiri, ya sevabı artırmak şeklinde olur ya da günahı düşürmek şeklinde olur. Birincisi olamaz. Aksi halde biz, "اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ" diyerek, Allah'tan, Peygamber'in fazlını artırmasını taleb ettiğimizde, Hz. Muhammed (s.a.s)'e bir nevi şefaatçi olmuş olurduk. Birinci kısım batıl olunca, ikinci kısım ortaya çıkar ki, istenen de budur.

Mu'tezile'den Bir İtiraz

Eğer denilirse ki: "Bizim Hz. Muhammed (s.a.s.)'e şefaatçi olduğumuz şu iki sebepten dolayı söylenemez:

1) Şefaat edenin, kendisine şefaat edilenden daha yüksek mertebede olması gerekir. Biz ise, mertebe yönünden Hz. Peygamber (s.a.s)'den daha aşağıda olduğumuz için, ona hayır duada bulunduğumuzda, ona şefaat etmiş kimseler vasfını almayız.

2) Ebu'l-Huseyn şöyle demiştir: "Başkası için hayır istemek, ancak onun arzusundan ötürü olduğu zaman "şefaat" olur. Şayet onun bu arzusu olmasaydı, bu hayırla tahakkuk etmeyecekti. Yahut da onun bu arzu ve isteğinin, o hayırların yapılmasında bir tesiri olacaktır. Ama ister arzu etsin, ister arzu etmesin, bunlar tahakkuk ettiği, isteyenin maksadının istediğine ulaşmasında ve bu istek ile kendisinden istekte bulunan şahıs da fazladan bir fayda temin etmediği zaman bu o şahıs için bir şefaat olmaz. Görmez misin, bir hükümdar oğluna saltanatı vermek istediğinde, bir dostu onu

buna teşvik etse, o buna teşvik etse de etmese de, hükümdar istediği şeyi yapar. Bu dostun bu teşvikten maksadı ise, onun katında bir mertebe elde edip sultana yakınlık kazanmaktır. Bu sebeple, onun hükümdarın oğlu için şefaatte bulunduğu söylenemez. İşte kendisi için Allah'tan istediğimiz rahmet hususunda, Peygamber (s.a.s.)'e karşı durumumuz budur. Bu sebeple biz, bu salat ile Peygamber'e şefaatçi olmuş olmayız."

Ehl-i Sünnetin Cevabı

Birinci hususa şöyle cevap veririz: Biz, şefaatte rütbenin geçerli olduğunu kabul etmiyoruz. Buna delilimiz ise şudur; "شَفِيعَ" (şefaat eden) kelimesi "شَفْعَ" (çift) kelimesinden alınmış olarak böyle isim olmuştur. Bu manada ise rütbe geçerli değildir. Bu sebeple onların iddiaları düşer. Bu izah ile ikinci sual de düşer. Ama biz yine, ona da şöyle cevap veririz: Biz, her ne kadar Allah'u Teâlâ'nın, ümmet bunu istesin istemesin Resûlü'ne ikramda bulunduğunu söylüyorsak da, şayet ümmetinin istemesi olmasa idi bu fazilet meydana gelmeyecek, bir şekilde ümmetinin istemesinden ötürü Allah'ın Peygamber'e daha fazla ikramda bulunmuş olmasının caiz olamayacağını da kesin olarak söyleyemiyoruz. Bu ihtimal caiz olduğuna göre, bizim de Hz. Peygamber (s.a.s) için şefaatçiler olmamız ihtimali söz konusu olur. Bu ümmetin ittifakı ile batıl olunca, onların görüşleri de geçersiz olur.

j) Cenâb-ı Allah'ın meleklerin özelliğinden bahseden şu âyeti:

اَلَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا

"Arşı taşıyan ve onun etrafında bulunan (melekler) Rablerini hamd ile tesbih ederler, O'na iman ederler ve mü'minlerin affedilmesini isterler" (Mü'min, 7). Büyük günah işleyen kimse mü'minler cümlesindendir. Bu sebeple, meleklerin kendileri için istiğfarda bulunduğu kimseler zümresine onun da dahil olması gerekir. Bu hususta söylenecek en son söz ise, bu âyetin sonunda Hak Teâlâ'nın: فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ *"O halde tevbe edenleri ve senin yoluna uyanları bağışla"* (Mü min, 7) buyurmasıdır. Ancak ne var ki bu ikinci kısım, umumi olan birinci kısmın tahsisini gerektirmez. Çünkü Usul-ü Fıkıh'ta şöyle bir kaide vardır: "Umumi bir lafızdan sonra, o umumi lafzın cüzlerinden biri zikredilir ise, bu, o umumi lafzın bu hususi lafız ile tahsisini gerektirmez."

Büyük Günah İşleyenler İçin Şefaat Olacağına Dair Hadisler

k) Büyük günah işleyenler için şefaatin bulunduğunu gösteren haberlere gelince, biz bunlardan üçünü zikredeceğiz:

1) Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şu hadisi:

شَفَاعَتِى لِأَهْلِ الْكَبَائِرِ مِنْ أُمَّتِى *"Şefaatim, ümmetimden büyük günah işleyenler içindir."*[63] Mu'tezile şöyle demiştir: Bu hadise üç yönden itiraz edilir:

a) Bu, Kur'an'ın aksine gelen bir haber-i vahiddir. Çünkü biz, birçok âyetin bu şefaatin olmayacağını gösterdiğini açıklamıştık. Haber-i vahid Kur'an'ın hilafına olunca, onu kabul etmemek (sahih saymamak) gerekir.

b) Bu hadis, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şefaatinin ancak büyük günah işleyenler için olduğuna delalet eder. Bu ise caiz değildir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'in şefaatine nail olmak büyük bir makamdır. Binaenaleyh şefaati, sadece büyük günah işleyenlere tahsis etmek, sevab ehli olan diğer kimseleri bundan mahrum etmek olur. Bu ise caiz değildir. Çünkü en azından eşit olmaları gerekirdi.

c) Bu mesele, âmelî meselelerden değildir. Bu sebeple bu konuda zan ile yetinmek caiz değildir. Haber-i vâhid ise ancak zan ifade eder. Bundan dolayı, bu konuda bu hadîse yapışmak caiz değildir. Sonra biz, bu hadisin sahih olduğunu kabul etsek bile, onda üç ihtimal söz konusudur:

aa) Hadisten murat, inkâr etme manasında istifham (soru) dur. Yani اَشَفَاعَتِى لِأَهْلِ الْكَبَائِرِ مِنْ أُمَّتِى *"Şefaatim ümmetimin büyük günah işleyenleri için midir?"* demektir. Nitekim, Allahu Teâlâ'nın: هٰذَا رَبِّى *"Bu Rabbim"* (En'am, 77) âyeti de, اَهٰذَا رَبِّى *"Bu mu benim Rabbim?"* anlamındadır.

bb) "اَلْكَبِيرَةُ" lâfzı, ne dilin aslında, ne de örfte günah olarak tahsis edilmemiştir. Aksine, bu kelime günahı içine aldığı gibi, taati de içine almaktadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, namazı vasfederken: وَاِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ *"Huşu duyanlar hariç, o ağır ve meşakkatlidir"* (Bakara, 45) buyurmuştur. Durum böyle olunca, Hz. Peygamber (s.a.s)'in "لِأَهْلِ الْكَبَائِرِ" sözünden muradın, "büyük günah işleyenler" olması gerekmez; aksine belki de murat, "büyük taatler işleyenler içindir" şeklindedir. Eğer, "Farzedelim ki, "اَلْكَبِيرَةُ" lafzı hem günahları hem de taatleri içine alıyor. Fakat, "أَهْلِ الْكَبَائِرِ" sözü ise, elif lâm'a bitişik olarak gelmiştir ve umum ifade eder. Bu durumda da, haber ister büyük taatler işleyenler, isterse büyük günahlar işleyenler olsun,

63 **Ebu Davud,** Sünnet, 21 (2/236); **Tirmizi,** Kıyamet, 11 (4/625); **İbn Mace,** Zühd 37 (2/144).

kebair ehlinden olan herkes için şefaatin bulunduğuna delalet eder" denilirse, deriz ki: "اَلْكَبَائِرُ" lâfzı her ne kadar umum ifâde ediyorsa da, muzaf olan "أَهْلُ" kelimesi müfred (tekil)dir; bu sebeple de umum ifâde etmez. Bunun için, haberin doğruluğu hususunda, kebair ehlinden olan tek bir şahıs yeterlidir. Biz de bu tek şahsı, bütün taatleri işleyen kimseye hamlediyoruz. Çünkü, hadisin muktezasıyla amel etmek hususunda, onu buna hamletmek kâfidir.

cc) Farzedelim ki, "kebair ehli" ifâdesini büyük günah işleyenlere hamletmek vaciptir. Fakat "büyük günah işleyenler" ifadesi, "tevbeden sonra veya tevbeden önce büyük günah işleyenler" ifadesinden daha umumidir. Bu sebeple biz haberi, "tevbeden sonra büyük günah işleyenler" manasına hamlettik... Haberin sizin görüşünüze delâlet ettiğini kabul edelim, ama bu yine Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivayet olunan, "اَشَفَاعَتِى لِأَهْلِ الْكَبَائِرِ مِنْ أُمَّتِى" *"Şefaatim, ümmetimden büyük günah işleyenler için mi?"* haberiyle çelişmektedir. Hz. Peygamber (s.a.s) bunu, inkâr tarikiyle olmak üzere, istifham hemzesiyle beraber zikretmiştir.

Keza Hasan el-Basri Hz. Peygamber (s.a.s)'den,onun şöyle dediğini rivâyet etmiştir: مَا ادَّخَرْتُ شَفَاعَتِى اِلَّا لِأَهْلِ الْكَبَائِرِ مِنْ أُمَّتِى *"Ben şefaatimi ancak, ümmetimden büyük günah sahiplerine ayırdım, sakladım"* Bil ki, insaflı olmak, böyle bir meselede, sadece bu habere tutunmayı değil, ama şefaat konusunda varid olmuş olan haberlerin tamamına tutunmayı mümkün kılar. Bunun dışındaki diğer haberlerse, bu nevi tevillerin tamamını düşürür, geçersiz kılar.

d) Ebû Hureyre Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: لِكُلِّ نَبِيٍّ دَعْوَةٌ مُسْتَجَابَةٌ فَتَعَجَّلَ كُلُّ نَبِيٍّ دَعْوَتَهُ وَاِنِّى اخْتَبَأْتُ دَعْوَتِى شَفَاعَةً لِأُمَّتِى يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَهِىَ نَائِلَةٌ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ مَنْ مَاتَ مِنْ اُمَّتِى لَا يُشْرِكُ بِاللّٰهِ شَيْئًا

"Her peygamberin icabet olunan bir duası vardır. Bütün peygamberler, bu dünyada isteyeceklerini istediler. Ama ben, ümmetime şefaat olmak üzere, isteğimi kıyamet gününe sakladım. Allah'a hiçbir şeyi şirk koşmadan ümmetimden ölen herkes, inşaallah benim şefaatime nail olacaktır." Bu hadisi, Müslim Sahihinde rivâyet etmiştir. Bu hadisle şöyle istidlal edilir: Hadis, ümmetinden, Allah'a şirk koşmadan ölen herkesin Hz. Peygamber (s.a.s)'in şefaatine nail olacağı hususunda, gayet sarih ve nettir. Büyük günah işleyen kimse de böyle olduğu için, onun da bu şefaate nail olması gerekir.

e) Ebu Hureyre'den rivayet olunduğuna göre, o şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) bir gün elinde bir et parçası olduğu halde geldi; onu kendisine doğru bir dirsek boyu yükseltti. Et onun hayranlığını celbediyordu; derken ondan bir çiğnem ısırdı ve sonra şöyle dedi: اَنَا سَيِّدُ النَّاسِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ هَلْ تَدْرُونَ لِمَ ذٰلِكَ؟ *"Ben kıyamet gününde, insanların efendisiyim. Bunun niye böyle olduğunu biliyor musunuz?"* Orada bulunanlar, "Hayır ya Resulallah" deyince, O şöyle buyurdu:

يَجْمَعُ اللهُ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ فِي صَعِيدٍ وَاحِدٍ فَيُسْمِعُهُمُ الدَّاعِي وَيَنْفُذُهُمُ الْبَصَرُ وَتَدْنُوا الشَّمْسُ فَيَبْلُغُ النَّاسَ مِنَ الْغَمِّ وَالْكَرْبِ مَا لَا يُطِيقُونَ فَيَقُولُ بَعْضُ النَّاسِ لِبَعْضٍ: أَلَا تَرَوْنَ مَا أَنْتُمْ فِيهِ؟ أَلَا تَرَوْنَ مَا قَدْ بَلَغَكُمْ؟ أَلَا تَذْهَبُونَ إِلَى مَنْ يَشْفَعُ لَكُمْ إِلَى رَبِّكُمْ؟ فَيَقُولُ بَعْضُ النَّاسِ لِبَعْضٍ: أَبُوكُمْ آدَمُ فَيَأْتُونَ آدَمَ فَيَقُولُونَ يَا آدَمُ أَنْتَ أَبُو الْبَشَرِ خَلَقَكَ اللهُ بِيَدِهِ وَنَفَخَ فِيكَ مِنْ رُوحِهِ وَأَمَرَ الْمَلَائِكَةَ فَسَجَدُوا لَكَ اِشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ، أَلَا تَرَى مَا نَحْنُ فِيهِ أَلَا مَا قَدْ بَلَغَنَا فَيَقُولُ لَهُمْ: إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ قَبْلَهُ وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، وَإِنَّهُ نَهَانِي عَنِ الشَّجَرَةِ فَعَصَيْتُهُ: نَفْسِي نَفْسِي، اِذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي، اِذْهَبُوا إِلَى نُوحٍ.

فَيَأْتُونَ نُوحًا فَيَقُولُونَ يَا نُوحُ أَنْتَ أَوَّلُ الرُّسُلِ إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ وَسَمَّاكَ اللهُ عَبْدًا شَكُورًا اِشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ فَيَقُولُ لَهُمْ: إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ وَلَنْ يَغْضَبْ بَعْدَهُ مِثْلَهُ وَإِنَّهُ كَانَتْ لِي دَعْوَةٌ دَعَوْتُ بِهَا عَلَى قَوْمِي، اِذْهَبُوا اِلَى غَيْرِي، اِذْهَبُوا إِلَى اِبْرَاهِيمَ.

فَيَأْتُونَ اِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَقُولُونَ اَنْتَ اِبْرَاهِيمُ نَبِيُّ اللهِ وَخَلِيلُهُ مِنْ اَهْلِ الْاَرْضِ اِشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ فَيَقُولُ لَهُمْ اِبْرَاهِيمُ اِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، وَذَكَرَ كَذَبَاتِهِ، نَفْسِي نَفْسِي، اِذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي اِذْهَبُوا إِلَى مُوسَى.

فَيَأْتُونَ مُسَى وَيَقُولُونَ يَا مُوسَى أَنْتَ رَسُولُ اللهِ فَضَّلَكَ اللهُ بِرِسَالَاتِهِ وَبِكَلَامِهِ عَلَى النَّاسِ اِشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ فَيَقُولُ لَهُمْ مُوسَى إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ وَإِنِّي قَتَلْتُ نَفْسًا لَمْ أُومَرْ بِقَتْلِهَا نَفْسِي نَفْسِي اِذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي اِذْهَبُوا إِلَى عِيسَى بْنِ مَرْيَمَ.

فَيَأْتُونَ عِيسَى فَيَقُولُونَ اَنْتَ رَسُولُ اللهِ وَكَلِمَتُهُ اَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ، وَكَلَّمْتَ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ اِشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ، أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ؟ فَيَقُولُ لَهُمْ عِيسَى إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، لَمْ يَذْكُرْ لَهُ ذَنْبًا، نَفْسِي نَفْسِي اِذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي اِذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي اِذْهَبُوا إِلَى مُحَمَّدٍ.

فَيَأْتُونِي فَيَقُولُونَ يَا مُحَمَّدُ أَنْتَ رَسُولُ اللهِ وَخَاتَمُ النَّبِيِّينَ وَقَدْ غَفَرَ اللهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ، اِشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ، أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ؟ فَأَنْطَلِقُ وَأَسْتَأْذِنُ عَلَى رَبِّي فَيُؤْذَنُ لِي فَإِذَا

رَأَيْتُ رَبِّي وَقَعْتُ سَاجِدًا فَيَدَعُنِي مَا شَاءَ اللهُ أَنْ يَدَعَنِي ثُمَّ يَقُولُ لِي: يَا مُحَمَّدُ اِرْفَعْ رَأْسَكَ وَقُلْ تُسْمَعْ وَسَلْ تُعْطَهُ وَاشْفَعْ تُشْفَعْ، فَأَحْمَدُ رَبِّي بِمَحَامِدَ عَلَّمَنِيهَا ثُمَّ أَشْفَعُ فَيَحُدُّ لِي حَدًّا فَأُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ ثُمَّ اَرْجِعُ فَإِذَا رَاَيْتُ رَبِّي تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَقَعْتُ لَهُ سَاجِدًا فَيَدَعُنِي مَا شَاءَ اللهُ أَنْ يَدَعَنِي، ثُمَّ يَقُولُ اِرْفَعْ رَأْسَكَ وَقُلْ تُسْمَعْ وَسَلْ تُعْطَهُ وَاشْفَعْ تُشْفَعْ، فَأَحْمَدُ رَبِّي بِمَحَامِدَ عَلَّمَنِيهَا ثُمَّ اَشْفَعُ فَيَحُدُّ لِي حَدًّا فَأُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ، ثُمَّ اَرْجِعُ فَإِذَا رَأَيْتُ رَبِّي وَقَعْتُ لَهُ سَاجِدًا فَيَدَعُنِي مَا شَاءَ اللهُ أَنْ يَدَعَنِي، ثُمَّ يَقُولُ يَا مُحَمَّدُ، اِرْفَعْ رَأْسَكَ وَقُلْ تُسْمَعْ وَسَلْ تُعْطَهُ وَاشْفَعْ تُشْفَعْ، فَأَحْمَدُ رَبِّي بِمَحَامِدَ عَلَّمَنِيهَا ثُمَّ أَشْفَعُ فَيَحُدُّ لِي حَدًّا فَأُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ. ثُمَّ اَرْجِعُ فَاَقُولُ يَا رَبِّ مَا بَقِيَ فِي النَّارِ إِلَّا مَنْ حَبَسَهُ الْقُرْآنُ اِيْ وَجَدَ عَلَيْهِ الْجُلُودُ *

"Cenâb-ı Allah, önceki ve sonraki bütün insanları (ahiret günü) dümdüz bir yerde toplar. Bir münadi, sesini herkese duyurur ve bir göz onların hepsini bir bakışta görür. Bir de güneş yaklaşır, artık insanların gamı ve meşakkati, dayanamayacakları ve tahammül edemeyecekleri bir dereceye varır.

Bu sırada insanlar birbirlerine: "İçinde bulunduğumuz şu faciayı görmüyor musunuz? Size erişen bu faciayı görmüyor musunuz? Size Rabbiniz yanında şefaat edecek bir şefaatçiye niçin gitmiyorsunuz?" derler. Diğerleri, "Babanız Âdem (a.s) var" derler. Bunun üzerine Hz. Âdem'e gelirler ve ona "Ey Âdem (a.s), sen insanların babasısın. Cenâb-ı Hak seni eliyle yarattı ve sana ruhundan üfledi. Meleklere de emretti, onlar sana secde ettiler. Cenâb-ı Hak yanında bize şefaatçi ol. İçine düştüğümüz hali, başımıza geleni görmüyor musun?" dediler. Hz. Âdem (a.s) onlara: "Hiç şüphesiz Rabbim bugün, daha önce gazaplanmadığı, bundan sonra da hiç gazaplanmayacağı bir şekilde gazaplanmıştır. O, beni bir ağaçtan (yemekten) men etmişti, ama ben O'na asi olmuş (günah işlemiştim). Vay nefsim, vay nefsim! Siz, benden başkasına gidin. Nuh'a gidin" dedi.

Bunun üzerine insanlar Nuh (a.s)'a gelirler ve ona "Ey Nuh (a.s), sen yeryüzündekilere gönderilmiş peygamberlerin ilkisin. Allah seni şükreden bir kul olarak da isimlendirdi. Sen bize Allah katında şefaatçi ol; içinde bulunduğumuz durumu görmüyor musun?" derler. Bunun üzerine Nuh (a.s.) onlara: "Bugün Rabbim, daha önce hiç gazaplanmadığı ve bundan sonra da hiç böylesine gazaplanmayacağı bir şekilde gazablanmıştır. Benim, bir isteğim vardı; onu da kavmim için kullandım. Siz başkasına gidin, siz İbrahim (a.s)'in yanına gidin" der.

Onlar da Hz. İbrahim (a.s)'in yanına gelirler ve ona: "Sen İbrahim (a.s)'sin, Allah'ın nebisi ve yeryüzü halkından seçtiği dostu... Bize Rabbin yanında

şefaatçi ol, içinde bulunduğumuz durumu görmüyor musun?" derler. Bunun üzerine İbrahim (a.s) onlara: "Bugün Rabbim, daha önce hiç gazaplanmadığı ve bundan sonra da hiç böylesine gazaplanmayacağı bir şekilde gazablanmıştır ve yalanlarını zikrederek, "Vay nefsi, vay nefsi; siz benden başkasına gidin, siz Musa (a.s)'ya gidin" der.

Bunun üzerine onlar, Musa (a.s)'nın yanına gelirler ve ona şöyle derler: "Ey Musa (a.s) sen Allah'ın resulüsün, Allah seni, risaleti ve kelamıyla diğer insanlara üstün kıldı. Rabbin yanında bize şefaatçi ol! İçinde bulunduğumuz durumu görmüyor musun?" Musa (a.s) onlara şöyle cevap verir: "Bugün Rabbim, daha önce hiç gazaplanmadığı ve bundan sonra da hiç böylesine gazaplanmayacağı bir şekilde gazaplanmıştır. Ben öldürmekle emrolunmadığım bir kişiyi öldürdüm. Vay nefsi, vay nefsi!. Siz benden başkasına gidin, siz Meryem oğlu İsa (a.s)'ya gidiniz..."

Bunun üzerine onlar İsa (a.s)'nın yanma gelirler. Ve ona, "Sen Allah'ın Resulü, Meryem'e ilka ettiği kelimesi ve O'ndan bir ruhsun. Sen beşikte iken insanlarla konuşmuştun, Rabbin yanında bize şefaatçi ol, içinde bulunduğumuz bu durumu görmüyor musun?" derler. İsa (a.s) onlara şöyle cevap verir: "Bugün Rabbim, daha önce hiç gazaplanmadığı ve bundan sonra da hiç böylesine gazaplanmayacağı bir şekilde gazaplanmıştır." Kendisi için bir günah zikretmeksizin, "Vay nefsim, vay nefsim; siz benden başkasına gidin, siz Muhammed (s.a.s)'e gidin."

Bunun üzerine onlar da, bana gelir ve şöyle derler: "Ey Muhammed (s.a.s), Sen Allah'ın resûlü ve peygamberlerin sonuncususun. Cenâb-ı Allah senin geçmiş ve gelecek bütün günahlarını affetmiştir. Bize Rabbin yanında şefaatçi ol. İçinde bulunduğumuz durumu görmüyor musun?" Bunun üzerine ben de gider, Rabbimin huzuruna girmek için izin isterim. Bana izin verilir, varıp Rabbimi görünce secdeye kapanırım. Cenab-ı Allah, dilediği müddet beni o halde bırakır ve sonra şöyle der: "Ey Muhammed başını kaldır! Söyle, icabet olunasın, iste sana verilsin; şefaât eyle, şefaâtin kabul olunsun!" Ben de Rabbime, bana öğretmiş olduğu hamdlerle hamdederim. Sonra şefaât ederim. Derken, Cenâb-ı Hak bana bir sınır çizer. Ben de (o sınır içinde) bulunanları cennete sokarım.

Sonra tekrar döner, Rabb Teâlâ'yı görünce yine secdeye kapanırım. Rabbim beni, dilediği müddet o hâlimde bırakır. Sonra, "Başını kaldır, söyle, icabet olunsun, iste sana verilsin; şefaât eyle, şefaâtin kabul olunsun" der. Ben

de Rabbime, bana öğretmiş olduğu hamdlerle hamdederim. Sonra şefaât ederim. Derken, Cenâb-ı Hak bana bir sınır çizer. Ben de (o sınır içinde) bulunanları cennete sokarım. Sonra tekrar döner, Rabbimi görünce yine secdeye kapanırım. Rabbim beni, dilediği müddet o hâlimde bırakır. Sonra şöyle der: "Ey Muhammed, başını kaldır! Söyle, icabet olunsun; iste, verilsin; şefaât eyle, şefaâtin kabul olunsun." Ben de, Rabbime, bana öğretmiş olduğu hamdlerle hamdederim. Sonra şefaât ederim. Derken bana bir sınır çizilir, ben de (o sınır içinde) bulunanları cennete sokarım. Sonra da döner ve şöyle derim: Ya Rabbi, cehennemde sade Kur'ân'ın hapsettikleri, yani ebedî olarak cehennemde kalmaları gerekenler kaldı" derim". Bu hadisin çoğu bu lâfzıyla, Sahîhayn'da bulunmaktadır.

Mu'tezile'nin Bu Hadislere Cevabı

Mu'tezile şöyle demiştir: Bu ve benzeri hadisler hakkında söylenecek söz, birkaç yöndendir:

a) Bu haberler, uzun haberlerdir; bu bakımdan, Hz. Peygamber'in lâfzıyla, söylediği biçimde zaptedilmesi mümkün değildir. Binaenaleyh, hadisi rivâyet eden onu kendi sözleriyle rivâyet etmiştir. Bu takdire göre de, hadîsin hiçbir tarafı hüccet olmaz.

b) Bunlar bir tek vakayla ilgili haberlerdir, fakat eksiklikleri ve fazlalıklarıyla beraber, çeşitli şekillerde rivâyet edilmişlerdir. Bu da yine töhmete yol açar.

c) Hadîs, "tesbihler" ihtivâ etmektedir. Bu da batıldır, çünkü bu da töhmete yol açar.

d) Hadîs, Kur'ân'ın zâhirinin hilâfına olmak üzere varid olmuştur. Bu da töhmete yol açar.

e) Bu, rivâyet edilmesinde birçok sebepler bulunan, büyük bir olaydan haber vermektedir. Eğer bu haber sahih olsaydı, hadîsin tevâtür derecesine ulaşması gerekirdi. Böyle olmadığına göre, bu hadis töhmet altında kalmıştır.

f) Kati meselelerde, zandan başka birşey ifâde etmeyen haber-i vâhide itibâr etmek câiz değildir.

Ehl-i Sünnetin Buna Cevabı

Bizim âlimlerimiz bu ta'n noktalarına, şöyle cevap vermişlerdir: Bu haberlerden her biri, her ne kadar haber-i vahid olarak rivâyet edilmişlerse

de, pek çok sayıdadır ve aralarında hepsinde ortak olan bir nokta vardır ki, o da şefaât sebebiyle cehennemden, cezâyı hak etmiş olan insanların çıkacağıdır. Buna göre bu husus tevâtür yoluyla rivâyet edilmiş olur. Binâenaleyh, hüccet sayılır. Allah en iyi bilendir. Mu'tezile'nin bütün delillerine bir tek sözle cevap verilir. O da şudur: Onların şefaâtı reddetme hususundaki delilleri, bütün şefaât çeşitlerinin yokluğunu ifâde eder. Bizim şefaâtın varlığı hususundaki delillerimiz ise, hususî olarak şefaâtın varlığını ifâde eder. Umum ile husus ifâdeler birbirleriyle çeliştikleri zaman, hâs olan ifâde umumî olana takdim edilir. Buna göre, bizim delillerimiz onlarınkine göre öncelik kazanır. Sonra biz, onların zikrettikleri hususların her birine tek tek şöyle cevap vereceğiz:

Mufassal Cevabın Birinci Vechi

Bu, onların Cenâb-ı Hakk'ın: وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ *"Ondan bir şefaât de kabul edilmez"* (Bakara, 48) âyetine tutunmalarıdır. Farzedelim ki, itibâr, sebebin husûsî oluşuna değil, lâfzın umumiliğinedir... Ancak, şu kadar var ki, böyle umumî bir lâfzın, bu şekilde hususi bir sebeple tahsis edilmesi, bu hususta en küçük bir delil olarak yeter. Şefaâtın varlığına delâlet eden deliller mevcut olunca, bu âyeti tahsis etmek vâcip olur.

Cevabın İkinci Vechi

İkinci vecih ki o, Cenâb-ı Allah'ın: مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ *"Zâlimlerin ne bir dostu, ne de itaât edilecek bir şefaâtçisi yoktur"* (Mü'min, 18) âyetine tutunmalarıdır. Buna şöyle cevap verilir: مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ âyeti, bizim, "zâlimlerin bir dostu ve şefaatçisi vardır" sözümüzün zıddıdır. Fakat, zâlimlerin şefaâtçisi ve dostu vardır sözümüz, "mûcibe-i külliye"dir. Bunun zıddı ise, "sâlibe-i cüz'iyye"dir. "Sâlibe'nin doğruluğu hususunda, bu olumsuzluğun bir tek şekilde bile bulunması kâfidir. Onun doğruluğu hususunda, bunun bütün şekillerde bulunmasına ihtiyaç yoktur. Buna göre biz, bunun gereği olan şeyi söylüyoruz; çünkü bize göre, bazı zâlimlerin dostu ve kendisine icâbet edilen bir şefaâtçisi bulunmamaktadır, bu zâlimler de kâfirlerdir. Ama, zâlimlerden hiçbirinin dostu ve şefâatcisi olmadığına hükmetmeye gelince, bunu kabul etmiyoruz.

Cevabın Üçüncü Vechi

Üçüncü vecih'e gelince, bu Mu'tezile'nin, Allahu Teâlâ'nın: مِنْ قَبْلِ اَنْ يَاْتِىَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ *"Hiçbir alışverişin, dostluğun ve şefaâtin*

bulunmadığı bir gün gelmeden önce" (Bakara, 254) âyetine tutunmalarıdır ki, buna, birinci vecihte verilen cevâbın aynısıyla cevap verilir.

Cevabın Dördüncü Vechi

Dördüncü vecihe gelince, ki bu Cenâb-ı Hakk'ın: وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ *"Zâlimerin hiçbir yardımcısı yoktur"* (Al-i İmrân, 192) âyetine tutunmaktır. Buna şöyle cevap veririz: Bu söz, bizim لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ *"Zâlimlerin yardımcıları vardır"* sözümüzün zıddıdır. Bu, mûcibe-i külliyye"dir. Cenâb-ı Hakk'ın, مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ *"Zâlimlerin hiçbir yardımcısı yoktur"* âyeti ise, sâlibe-i cüz'iyye"dir. Bu sebeple onun delâleti, umûmun selbidir. Umûmun selbi ise, selbin umûmîliğini ifâde etmez.

Cevabın Beşinci Vechi

Beşinci vecihe gelince, ki bu: فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ *"Onlara, şefaatçilerin şefaati fayda vermez"* (Müddessir, 48) âyetine tutunmaktır. Bu âyet kâfirler hakkında varid olmuştur. Bu sebeple, tahsisten dolayı, mü'minler hakkında bu hükmün aksinin söz konusu olduğuna delalet eder.

Cevabın Altıncı Vechi

Altıncı vecihe gelince, ki bu Cenâb-ı Hakk'ın: وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى *"O melekler ancak, Allah'ın hoşnut olduğu kimselere şefaat ederler"* (Enbiya, 28) âyetidir. Bu hususta daha önce söz edilmişti.

Cevabın Yedinci Vechi

Yedinci vecihe gelince, ki bu Müslümanların, "Allah'ım, bizi Hz. Muhammed (s.a.s)'in şefaatine nail olanlardan eyle!" şeklindeki dualarıydı. Buna şöyle cevap veririz: Bize göre, şefaatin tesiri, arzu edilen bir şeyi celb etme hususundadır. Bununla, hak edilmiş miktara ziyade olan faydaların celp edilmesiyle, günahlardan dolayı müstehak olunan zararları savuşturma arasında müşterek olan miktarı kastediyorum. Bu ortak husus ise, kulun günahkâr olmasına bağlı değildir. Bu sebeple de, sual ortadan kalkar.

Cevabın Sekizinci Vechi

Sekizinci vecihe gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın:

وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ *"Muhakkak ki günahkârlar, alevli bir ateştedirler"* (İnfitar, 14) âyetine tutunmaktır, bununla ilgili söz inşaallah "vaid" meselesini anlatırken gelecektir.

Cevabın Dokuzuncu Vechi

Dokuzuncu vecihe gelince, ki bu Mu'tezile'nin, "Cenâb-ı Allah'ın büyük günah sahiplerine şefaat edilmesine izin verdiğine delalet eden bir şey yoktur" demesidir. Bunun cevabı şöyledir: Bu görüş kabul edilmez. Bunun delili, bu şefaatin bulunduğuna delalet eden, daha önce sunduğumuz delillerdir.

Cevabın Onuncu Vechi

Onuncu vecihe gelince, bu Cenâb-ı Allah'ın meleklerden naklederek, buyurmuş olduğu: فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا *"Tevbe edenleri bağışla"* (Mü'min, 7) âyetidir. Bunun cevabı şöyledir: Beyan etmiş olduğumuz gibi, bu âyetin son tarafının has olması, baş tarafının umumiliğine zarar vermez.

Hadîsler Hakkında İtirazlara Cevaplar

Hadislere gelince, onlar Hz. Peygamber (s.a.s)'in bazı insanlara ve kıyametin bazı konaklama yerlerinde şefaat etmediğine delalet eder. Fakat bu, onun büyük günah sahiplerinden hiç kimseye şefaat etmediğine ve kıyametin bütün konaklarında imkânsız olduğuna delalet etmez. Kesin olarak söylediğimiz şudur ki, Cenâb-ı Allah, şefaat edenlerden hiçbir kimsenin, kendi izni olmaksızın, şefaatte bulunamayacağını beyan etmiştir. Buna göre belki Hz. Peygamber (s.a.s) bazı yerlerde ve bazı zamanlarda şefaat etmeye mezun değildi; bundan dolayı da bu yer ve zamanlarda şefaat etmedi.. Daha sonra başka bir yerde ve başka bir zamanda, şefaatte bulunmaya mezun oldu ve burada da şefaat etti... Allah en iyi bilendir.

Şefaat Hakkında Feylesofların Görüşü

Şefaatin izahı konusunda feylesoflar şöyle demiştir: Vacibu'l-Vûcud olan Allah'ın feyzi, bereketi umumi ve cömertliği de tamdır. Bu cömertlik ve feyzin bulunmayışı, onu alacak ve kabullenecek olanın buna müsait ve hazır olmayışındandır. Yine bir şeyin Vacibu'l-Vücuddan olan feyzi, bereketi kabule müsait olması, ancak, o şeyin bu feyzi Vacibu'l-Vücuddan, kendisinden önce bulunan bir şey aracılığıyla almaya müsait olmasıyla da caiz olabilir. Bu durumda bu şey, Vacibu'l-Vücud ile o ilk şey (alıcı) arasında bir vasıta olur. Bunun duyular âlemindeki misali şudur: Güneş ancak, mukabil bir alıcıya ışık saçar. Evin tavanı, güneşin karşısında olmadığı için, güneşten ışık almaya müsait değildir. Ama, berrak bir suyla dolu bir leğen konulur, onun da üzerine güneşin ışığı düşerse, bu ışık, sudan tavana yansır.

Böylece de bu berrak su, ışığın güneş küresinden ışığı almaya müsait olmayan tavana geçmesi için bir vasıta olmuş olur.

Vacibu'l-Vücudun feyzinin umum insanların ruhlarına ulaşmasında, nebilerin ruhları, Vacibu'l-Vücud ile avam ruhları arasında vasıtalar durumundadır.

Kendi prensiplerine mebni olarak, şefaat konusunda feylesofların söyledikleri bundan ibarettir.

Benî İsrâîl'e Olan Nimetlerden: Firavun'dan Kurtulma...

وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوٓءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ اَبْنَٓاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَٓاءَكُمْ وَفِى ذٰلِكُمْ بَلَٓاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ ﴿٤٩﴾

"Hatırlayın o zamanı ki, oğullarınızı boğazlayıp kadınlarınızı sağ bırakmak suretiyle size işkencenin en kötüsünü yapmakta olan Firavun'dan sizi kurtarmıştık... Bunda sizin için, Rabbinizden gelen büyük bir imtihan vardı" (Bakara, 49)

Bil ki Cenâb-ı Hak, Beni İsrail'e olan nimetlerini icmalen zikrettikten sonra, öğüt vermede daha etkili ve hüccet olma konusunda da daha müessir olsun diye, bu nimetleri tafsilatlı olarak zikretmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak, sanki şöyle buyurmuştur: "Nimetlerimi hatırlayın; yine hatırlayın, hani sizi kurtarmıştık; size denizi yardığımız zamanı hatırlayın... İşte bunlar, Allah'ın onlara vermiş olduğu nimetlerdir..." Bu âyette zikredilense, ilk nimet vermedir. Cenâb-ı Hakk'ın: "وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ" âyetine gelince, bu âyet "اَنْجَيْنَاكُمْ" ve "نَجَّيْتُكُمْ" (Sizi kurtarmıştım) şeklinde de okunmuştur.

Kaffâl şunu söylemiştir: "İncâ" ve "tenciye"nin aslı, bir şeyi kurtarmak, halas etmek; birbirleriyle artık bitişmeyecek bir tarzda, bir şeyi diğer şeyden ayırmaktır. Gerek "نَجّى" ve gerekse "أَنْجى" fiilleri dilde, aynı mânaya gelen, iki kalıptırlar. Manası ise, kurtardı, kendi nefsini kurtardı, demektir. Araplar, yüksek yere "اَلنَّجْوَةُ" derler; çünkü ona iltica eden necat bulur, yani kurtulur. Bir de, yüksek yer, alçak olan yerlerden ayrılmıştır; adeta ondan kurtulmuş, halas bulmuştur.

Keşşaf sahibi ise şunu söylemektedir: "آل" kelimesinin aslı, "ehl" (aile, sülale, hanedan)dır. Bu sebepledir ki, "آلٌ" kelimesinin ism-i tasgîri "اُهَيلٌ" şeklinde gelir. Ancak "أهل" kelimesinin hâ harfi elife tebdil edilmiş, "آل" olmuştur, "آل" kelimesi daha ziyâde önem ve mertebe sahibi kimseler için kullanılmaktadır; hükümdar ve benzeri kimseler gibi. Bundan ötürü, meselâ "آل الحجام والاسكاف" (Hacamatçının ve ayakkabıcının âli) denilmez.

İsâ ise şöyle demiştir: "اَهْلٌ" kelimesi, "آل" kelimesinden daha umumidir. Meselâ, "اهل الكوفة" (Kûfe halkı, ehli) أهل البلد "Belde insanları" ve "أهل العلم" (İlim ehli, ilim erbâbı) denilir de, "آل البلد، آل الكوفة" ve "آل العلم" denilmez. Sanki İsâ şunu demiştir: Ehl insanlara gâlib gelmiş olması cihetinden, bir şeyin hususiyetidir; âl ise, yakınlık veya arkadaşlık cihetinden, insanın hususiyetidir.

Ebu Ubeyde'den hikâye edildiğine göreO, şöyle diyen fâsih bir kimse duymuştur: "اَهْلُ مَكَّةَ آلُ اللهِ" "Mekke halkı, Allah'ın ailesi ve âlidir."

Firavun Kelimesi Hakkında

Firavun kelimesine gelince, nasıl ki Kayser ve Heraklius Roma hükümdarı; Kisra, Fars hükümdarı; Tubba Yemen meliki ve Hakan da Türk hükümdarının adı ise, bu da Amalika'dan olan Mısır hükümdarına verilen özel bir isimdir. İki yönden Firavun isminde ihtilaf etmişlerdir.

a) Onun ismi hakkında ihtilaf etmişlerdir. İbn Cureyc'in bir topluluktan rivayet ettiğine göre onlar, "Mus'ab İbn Reyyân" demişlerdir. İbn İshak ise, "o Velid İbn Mus'ab'dır; çünkü ondan daha sert ve daha katı kalpli bir Firavun olmamıştır" demiştir. Vehb İbn Münebbih'in anlattığına göre ise, Tevrat ve İncil'e bağlı olanlar Firavun'un adının Kâbus olduğunu ve Kıbtî olduğunu söylemişlerdir.

b) İbn Vehb şunu söylemiştir: Yûsuf (a.s)'un Firavun'u, Musa (a.s)'nın Firavun'unın ta kendisidir. Bu doğru değildir, çünkü Yûsuf (a.s)'un Mısır'a girmesiyle Musa (a.s)'nın Mısır'a girmesi arasında dört yüz yıldan daha fazla bir zaman vardır. Muhammed İbn İshak ise şöyle demiştir: Musa (a.s) zamanının Firavun'u, Yûsuf (a.s)'un Firavun'u değildir. Yûsuf (a.s.)'un zamanındaki Firavun'un adı, Reyyan İbn el-Velîd idi. Firavun'un âline gelince, şüphe yok ki bundan murat, onun kavminden olan ve İsrailoğullarının bekasını, Firavun ve kavminin ise helakini doğuran muhtelif haller

lütfetmekle onları kendilerinden Allah'ın kurtarması için, Benî İsrail'i yok etmeye azmetmiş olan kimselerdir.

Su Kelimesi Hakkında

Cenâb-ı Hakk'ın: "يَسُومُونَكُمْ" hitabına gelince, bu, bir kimse birisine zulmü ve haksızlığı revâ gördüğünde söylenilen "سَامَهُ خَسْفًا" ifâdesinden gelmiştir, nitekim şair Amr İbn Kelsum şöyle demiştir:

إِذَا مَا الْمَلِكُ سَامَ النَّاسَ خَسْفًا أَبَيْنَا أَنْ نُقِرَّ الْخَسْفَ فِينَا

"Hükümdar insanlara zulmü reva görmediğinde, biz içimize zulmü yerleştirmekten kaçınır, imtina ederiz."

Bu kelimenin aslı, insan bir malı arzu ettiğinde söylemiş olduğu, "سَامَ السِّلْعَةَ" ifâdesindendir. Sanki bunun manası, "sizin için azabın en kötüsünü arzuluyor ve onun sizin başınıza gelmesini istiyor" şeklindedir. "السُّوءُ" kelimesi, "سَاءَ" fiilinden masdar olup, "سَيِّئٌ" (kötü olan) mânasınadır. "اَعُوذُ بِاللهِ مِنْ سُوءِ الْخُلُقِ وَسُوءِ الْفِعْلِ" denilir ve bununla fiilin ve ahlakın çirkin olanları kastedilir. Azabın her türlüsü kötü olduğu halde, buna "azabın en kötüsü" denilmesinin manası, "azabın en şiddetlisi ve en zoru" demektir. Sanki azabın çirkinliği, "سَاءَ" fiiline muzâf kılınmak suretiyle artmıştır. Müfessirler, "سُوءَ الْعَذَابِ" ifâdesinden neyin murat edildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Muhammedط İshak şöyle demiştir: Bu, Firavun'un Yahudileri köle ve hizmetçileri yaparak, onları kendi işinde grup grup çalıştırmasıdır. Buna göre, bir grup Yahudi inşaat yapıyor, bir grup Yahudi ekin ekiyor ve bir grup da biçiyordu... Yahudilerin hepsi Firavun'un işinde çalışıyorlardı; Firavun'un herhangi bir işinde çalışmayana bir cizye takdir edilip, onun onu ödemesi emrediliyordu.

Süddî ise şöyle demiştir: "Firavun onları, çöpçülük yapmak, çamur işlerinde çalışmak ve dağlardan kayalar kesmek gibi, pis ve zor işlerde çalıştırıyordu. Cenab-ı Allah da İsrailoğullarının Musa (a.s)'a:

أُوذِينَا مِنْ قَبْلِ اَنْ تَاْتِيَنَا وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا *"Sen bize gelmeden önce ve geldikten sonra, biz eziyet gördük"* (A'raf, 129); Musa (a.s)'nın da Firavun'a:

وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ اَنْ عَبَّدْتَ بَنِى اِسْرَائِيلَ *"Başıma kaktığın o nimet, İsrailoğullarını kul köle yaptığın içindi"*[64] (Şuârâ, 22) dediğini nakletmiştir."

64 Yani, beni besleyip büyütmen, Benî İsrail'i kökleştirip, doğacak erkek çocukları öldürmen sebebiyle hasıl olmuştu, (ç.).

Bil ki insanın, kendisini dilediği şekilde kullanacak bir biçimde başkasının hükmü altında olması, bilhassa o, kendisini pis ve meşakkatli işlerde çalıştırdığı zaman, bu o kimse için azapların en şiddetlisi olur. Hatta, bu durumdan dolayı o, bazen ölümü bile isteyebilir. İşte Cenab-ı Allah, Yahudilere, onları bundan kurtarmak süretiyle vermiş olduğu büyük nimetini beyan etmiş, sonra bunun peşine ondan daha büyük olan nimetini zikrederek يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَهُمْ "Oğullarını boğazlayarak..." buyurmuştur. Bunun manası, onlar kız çocuklarını hayatta bırakıp, erkek çocuklarını öldürüyorlardı, demektir. Burada bazı bahisler bulunmaktadır.

Erkek Çocukları Öldürmedeki Zararlar

Birinci Konu: Kız çocuklarının değil de, erkek çocuklarının boğazlanması, birçok yönden daha zararlıdır.

a) Erkek çocuklarının boğazlanması, erkeklerin sona ermesine sebep olur. Bu ise, neslin kesilmesini doğurur; çünkü kadınların, tek başlarına bu hususta bir tesirleri olmaz. Bu ise neticede hem kadınların hem de erkeklerin yok olmasına müncer olur.

b) Erkeklerin tükenmesi, geçim hususunda kadınların yararlarının fesada uğramasına yol açar. Çünkü kadın, erkeklerin güvencesi ve işlerini deruhte etmesi sona erince, ölümü temennî eder. Kadının başına, yalnız kalması sebebiyle geçim darlığı çullanırsa, bu büyük bir çileye sebep olur. Bundan kurtulmak da, o nispette güç olur.

c) Uzun bir hamilelikten ve doğacak çocuktan faydalanılacağı hususundaki beslenilen kuvvetli bir ümit ve katlanılan çilelerden sonra, doğan çocuğu öldürmek, azapların en büyüğüdür. Böyle bir durumda onu öldürmek, uzun bir müddet ondan istifade etmeyi düşünen, onun çeşitli halleriyle sürûr bulan kimseyi öldürmekten daha şiddetlidir. Cenâb-ı Allah'ın, İsrailoğullarını bundan kurtarma nimetinin büyüklüğü, bu imtihandaki meşakkatin şiddeti nispetindedir.

d) Oğullar ana-babaya, kızlardan daha sevgilidir. Bundan dolayı insanların çoğu, kız çocuklarını yüksünürler ve hatta oğulları çok bile olsa, onları istemezler... bundan dolayı Cenâb-ı Allah: وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ * يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ *"Onlardan birisine kızı(nın doğduğu) müjdesi verilince, pek öfkeli olarak yüzü simsiyah kesilir. Kendisine verilen müjdeden dolayı insanlardan gizlenir"* (Nahl, 58-59) buyurmuştur ve bundan dolayı, Arapları kız çocuklarını diri diri gömmekten; وَلَا تَقْتُلُوا

اَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ اِمْلَاقٍ *"Geçim korkusuyla, çocuklarınızı öldürmeyiniz"* (İsra, 31) buyurarak, nehyetmiştir. Çünkü Araplar, erkek çocuklarını değil, kız çocuklarını diri diri gömüyorlardı.

e) Erkeklerin değil de kadınların hayatta kalması, onların, düşmanlarının odalıkları olmasını gerektirir ki, bu ise zillet ve aşağılanmanın zirvesidir.

"وَيُذَبِّحُونَ" Buyruğundaki Atıfta Bulunan Nükte

İkinci Konu: Bu sûrede "يُذَبِّحُونَ" kelimesi atıf vâv'ı olmadan zikredilmişken, İbrahim Sûresi'nde ise, vâvlı "وَيُذَبِّحُونَ" (İbrahim, 6) zikredilmiştir. Bunun izahı şöyledir: Eğer "يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ" âyeti "يُذَبِّحُونَ اَبْنَاءَكُمْ" âyeti ile tefsir edilirse, bu takdirde atıf vâv'ına ihtiyaç kalmaz. Ama, "يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ" âyeti kerimesi, boğazlanmanın dışındaki, diğer meşakkatli ve zor işlerle tefsir edilir, boğazlanma da, bu kötü azabın dışında müstakil bir şey olarak alınırsa, bu takdirde vâv harfine ihtiyaç vardır. Her iki yerde de, lafız bu iki manaya da ihtimallidir; ancak, İbrahim Sûresi'nde atıf harfinin zikredilmesinden kastedilen mana ve faydanın şu olacağı söylenebilir: Cenâb-ı Hak bu âyetten önce:

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى بِاٰيَاتِنَا اَنْ اَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ بِاَيَّامِ اللّٰهِ *"Andolsun ki biz Musa'yı, 'kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar ve onlara, Allah'ın günlerini hatırlat' diye mu'cizelerimizle göndermiştik"* (İbrahim, 5) buyurmuştur. Allah'ın günlerini hatırlatmaksa, ancak Allah'ın nimetlerini saymakla olur. Bu sebeple "يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ" âyetinden murâdın, azâbın bir türü; "وَيُذَبِّحُونَ اَبْنَاءَكُمْ" (İbrahim, 6) âyetinden muradında azâbın bir başka türü olması gerekmiştir. Ki böylece, bunların her ikisinden kurtulmak, iki ayrı nimet olabilsin... Bu sebeple İbrahim Sûresi'nde (Ayet, 6) atıf harfinin gelmesi gerekmiştir. Buradaki âyete gelince, bu âyette ise, ancak nimet cinsinin hatırlatılmasına dair bir emir varid olmuştur: "Size olan nimetlerimi hatırlayın!.." Binaenaleyh, azabın en kötüsünden murat, ister boğazlanma olsun isterse başkası, her halükârda nimetlerin hatırlatılması meydana gelmektedir. Böylece de, iki ifade arasındaki fark anlaşılmış olur.

Firavun Yeni Doğanları mı, Delikanlıları mı Öldürtüyordu?

Üçüncü Konu: Bazı âlimler şöyle demiştir: Cenâb-ı Hak, "يُذَبِّحُونَ اَبْنَاءَكُمْ" sözüyle, "النِّسَاء" (kadınlar) lâfzına mutabık olsun için, çocukları değil de, reşîd erkekleri kastetmiştir; çünkü kadınlar büluğa ermişlerdir. Bu sebeple,

"الْأَبْنَاء" (oğullar)dan murat, erkeklerdir... Bu görüşün sahipleri devamla şunu demişlerdir: Çünkü Firavun, kendisine karşı isyan etmelerinden ve baş kaldırmalarından korkmuş olduğu adamların öldürülmesini emretmişti... Müfessirlerin çoğu ise, âyette kastedilenin, adamlar değil de bülûğa ermemiş oğlan çocukları olduğunu söylemişlerdir.

Bu görüş, birkaç bakımdan daha uygun olanıdır:

a) Lâfız zahirine hamledilir.

b) Bunca çokluklarına rağmen bütün adamların öldürülmesi imkânsızdır.

c) Firavun hanedanı, zor işlerinde kullanmak üzere, onlara muhtaç idiler.

d) Şayet durum böyle olsaydı, Hz. Musa (a.s)'nın çocuk iken bir sanduka içinde suya bırakılmasının bir anlamı kalmazdı...

Lâfzı, "النِّسَاء" (kadınlar) kelimesine mukabil olsun diye, erkek adamlar anlamına hamletmek gerekir diyen kimsenin bu görüşüne iki şekilde cevap veririz:

a) Oğlan çocukları, küçük iken öldürüldüklerinde, büyüyüp baliğ erkek olmak imkânı yok olur. Bu sebeple de "الرِّجَال" kelimesini onlara, oğullara itlak etmek caiz değildir. Kız çocuklarına gelince, onlar öldürülmeyip kadın olma çağına ulaştıklarında onlara "kadınlar" denilmesi caiz olur.

b) Bir kısım âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın "وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ" sözünden muradın "Kadınların avret mahallerini, ayıp yerlerini, hamile mi değil mi diye kontrol ediyorlardı" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşü, kadınların karnındaki ceninin göze görünmeyeceği için, kontrol ile bilinememesi ve ona el ile ulaşılmasının mümkün olmaması hususları geçersiz kılar.

Oğulların Öldürülmesinin Sebebi

Dördüncü Konu: Oğulların öldürülmesinin sebebi hakkında âlimler birkaç görüş zikretmişlerdir:

1) İbn Abbas (r.a)'ın görüşüdür: Buna göre, Firavun'a ve âvânesine, Allahu Teâlâ'nın İbrahim (a.s)'e zürriyetinden peygamberler ve hükümdarlar çıkaracağını vaadettiği hususu ulaşınca, onlar bundan korktular ve keskin bıçaklı adamlar hazırlamaya karar verdiler. Bu adamlar, Benî İsrâil'in içerisinde dolaşıyor, doğan erkek çocukları kesiyorlardı. Benî İsrail'in büyüklerinin öldüğünü, küçüklerinin de boğazlandığını görünce, onların

tükenip de zor işleri yaptıracakları kimseler bulamayacaklarından korktular ve bu sebeple doğan erkek çocukları bir yıl öldürüp, bir yıl öldürmemeye başladılar.

2) Süddi'nin görüşüdür. Buna göre, Firavun, rüyasında Beytü'l-Makdis'ten çıkan ve Mısır'ın bütün evlerini saran, kıptîleri yakan, İsrailoğullarını ise hayatta bırakan bir ateş görür. Bunun üzerine, kâhinlerini çağırır ve bunun ne manaya geldiğini sorar. Onlar da, Beytü'l-Makdis'ten, kıptîleri imha edecek bir kimse çıkacağını söylerler.

3) Müneccimler, bu durumu Firavun'a haber verirken bu doğumun olacağı seneyi de tayin ettiler. Bu sebeple, İsrailoğullarının, erkek evlatlarını bu belli senede öldürtüyordu. Doğruya en yakın olan görüş birincisidir. Çünkü, rüya tabir etme ve yıldızlara bakarak hüküm çıkarma yoluyla elde edilecek şey, tafsilatlı bir bilgi olamaz. Aksi halde bu, Kur'an'ın gaybdan haber verişinin bir mu'cize olması hakikatini zedeler. Daha doğrusu bu yollarla elde edilecek bilginin mücmel (kapalı) olması gerekir. Akıllı kimseye yakışan ise böyle bir bilgi sebebiyle, böylesi büyük bir işe girişmemesidir. Eğer, "Firavun, Allah'ı inkar ediyordu, binaenaleyh onun peygamberleri haydi haydi inkâr ediyordu. Durum böyle olunca, onun, Hz. İbrahim (a.s)'in haberi sebebi ile, (ona inanmadığı halde) böyle büyük bir işe girişmesi nasıl olur?" denilirse, deriz ki: "Belki de Firavun, Allah'ı ve peygamberlerin doğruluğunu biliyordu. Ancak küfrü inadî olmak üzere bir kâfir idi" veya şöyle denilebilir: Firavun, din hususunda şüphe ve şaşkınlık içinde idi. Hz. İbrahim (a.s)'i tasdik etmesi ve bir ihtiyat olmak üzere bu fiile teşebbüs etmesi caizdir.

Beşinci Konu: Bu nimetlerin zikredilmesinde çeşitli faydalar vardır:

a) Hükümdarlar ve zâlimlerle insanları imtihan etmesi musibetlerin en şiddetlilerinden olunca, onları bu çilelerden kurtarması da nimetlerin en büyüklerinden olmuştur. Bu böyledir, çünkü onlar kendilerini yok etmeye çalışanların yok olduklarını gözleriyle görmüşler ve kendilerini hor-zelîl kılmada elinden geleni yapanların nasıl zillete düçâr olduklarını müşahede etmişlerdir. Bunun ise, nimetlerin en büyüklerinden olduğu hususunda şüphe yoktur. Büyük nimetlerin verilmesi, bağlılığı ve taatı gerektirmekte, inatlaşma ve muhalefetin ise son derece çirkin olmasını icap ettirmektedir. İşte bu sebepten dolayıdır ki Cenâb-ı Allah, aleyhlerine olan delilleri

iyice yerleştirip sağlamlaştırmak ve mazeret yollarını tıkamak için bu büyük nimetlerini onlara hatırlatmıştır.

b) Onlar, kendilerinin son derece zelil; basımlarının ise son derece aziz, ancak kendilerinin haktan yana, hasımlarının ise batıldan yana olduklarını bilince, haktan yana olanların zilletlerinin; batıldan yana olanların da izzet ve şereflerinin yok olacağına inanmışlardır. Allahu Teâlâ sanki şöyle demiştir: Ey Kureyşliler, sizler Muhammed'in şu anda fakir oluşuna ve ona yardım edenlerin azlığına aldanmayın, çünkü o, haktan yanadır. Binaenaleyh izzet ve şerefin ona, zillet ve hakirliğin ise düşmanlarının başına gelmesi kaçınılmazdır.

c) Allah Teâlâ bununla, mülk ve saltanatın yed-i kudretinde olduğuna, onu dilediğine vereceğine; insanın dünyanın izzet ve şerefine aldanmayıp, ahiretin izzet ve şerefini elde etmeye çalışması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Belâ (musibet) Kelimesi Hakkında

Cenâb-ı Allah'ın, وَفِى ذٰلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ *"Bunda sizin için Rabbinizden büyük bir imtihan vardır"* âyetine gelince, Kaffâl bu hususta şunu söylemiştir: "بَلَاءٌ" kelimesinin aslı, denemek ve imtihan etmek anlamına gelen "اَلْاِبْتِلَاءُ" kelimesidir. Nitekim Hak Teâlâ: وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً *"Bir imtihan olmak üzere, biz sizi hayır ve şerlerle sınıyoruz"* (Enbiya, 35) ve:وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ *"Biz onları, iyilikler ve kötülüklerle imtihan ettik"* (A'raf, 168) buyurmuştur. İmtihan iki türlü olur. Nimetlere de, şiddetli meşakkate de bela denir. Ancak çoğunlukla, hayır (nimet) hakkında "اِبْلَاءٌ"; şerler hakkında da "بَلَاءٌ" denir. Bazen bu kelimeler birbirinin yerine kullanılabilir. Züheyr şöyle demiştir:

جَزَى اللهُ بِالْاِحْسَانِ مَا فَعَلَا بِكُمْ وَاَبْلَاهُمَا خَيْرَ الْبَلَاءِ الَّذِى يَبْلُو

"Allah, o ikisinin size yaptıklarına ihsan ile karşılık versin. Ve onları verdiği belaların en hayırlısı ile imtihan etsin" (yani değerlerini ortaya çıkarsın).

Bunu iyice anladığın zaman deriz ki, bu âyetteki "bela" kelimesi, -eğer "ذٰلِكُمْ" lafzı ile, Firavun'un yaptığına işaret ediliyor ise,- meşakkat; -yok eğer "ذٰلِكُمْ" lafzı ile Allah'ın onları kurtarışına işaret ediliyor ise- nimet manasına gelir. Nimet manasında anlaşılması daha uygundur. Çünkü bu nimet, Hak Teâlâ'dandır ve bunun Yahudiler aleyhine hüccet oluşu, Allah'ın onların atalarına in'amda bulunmuş olmasıdır.

BENÎ İSRAÎLİN DENİZDEN GEÇİRİLİP FİRAVUNUN BOĞULMASI

وَاِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَاَنْجَيْنَاكُمْ وَاَغْرَقْنَآ اٰلَ فِرْعَوْنَ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُوْنَ ﴿٥٠﴾

"Hem hatırlayın o zamanı ki, hani sizin (geçmeniz) için denizi yarmış, böylece sizi kurtarıp, Firavun'un hanedanını, sizin gözleriniz önünde (suda) boğmuştuk" (Bakara, 50).

Bu Cenab-ı Hakk'ın onlara ikinci nimetidir. Âyetteki فَرَقْنَا "yardık" kelimesi şu manaya gelir: Biz denizi birbirinden ayırdık da deniz içinde sizin için yollar meydana geldi. Bir kıraate göre ise, bu kelime, فَصَّلْنَا "ayırdık" manasında olmak üzere, "فَرَّقْنَا" şeklinde okunmuştur. Arapçada, iki şeyin arasını ayırdı manasında "فَرَقَ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ" ve birçok şeyin arasını ayırdı manasında olmak üzere de "فَرَّقَ بَيْنَ الْاَشْيَاءِ" denilir. Çünkü denizde açılan yolların sayısı, Benî İsrail içindeki boyların sayısınca olmak üzere, on iki tane idi. Eğer "بِكُمْ"ün manası nedir?" dersen, deriz ki: Bunun iki izahı vardır:

a) Benî İsrail, denize giriyor, o esnada su önlerinde yarılıyordu. Sanki Cenab-ı Hak, iki şeyin arasını aralarına soktuğu bir şey ile ayırdığı gibi, İsrailoğulları ile denizi yarıyordu.

b) Yani, "sizin için, sizi kurtarmak için denizi yardık " manasıdır.

Bu âyetle ilgili birkaç konu vardır:

Âyet-i Kerime İle İlgili Konulardan Birinci Konu: Denizden Geçiş

Rivayet olunduğuna göre, Cenâb-ı Allah, Firavun ve kiptîleri boğmak isteyip, onların durumu da, ilm-i ilahide hiçbirinin iman etmeyeceği şeklinde malum olunca, Musa (a.s), İsrailoğullarına, kıptîlerden, zinet eşyaları ödünç almalarını emretti. Bu, iki sebepten dolayı idi: **Birincisi,** bu malları için kiptîler peşlerine düşsünler diye. **İkincisi,** kıptîlerin zinet eşyaları İsrailoğullarının elinde kalsın diye.. Sonra Cebrail (a.s), akşam vakti gelerek, Hz. Musa'ya: "Milletini, geceleyin yola çıkar" der. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın: وَاَوْحَيْنَا اِلٰى مُوسٰى اَنْ اَسْرِ بِعِبَادِى *"Biz, Musa'ya, 'kullarımı gece yola çıkart' diye vahyettik"* (Şuara, 52) âyeti ile anlattığıdır. İsrailoğullarının sayısı altı yüz bin idi. Çünkü on iki boy idiler ve her boy ellibin kişiden meydana geliyordu. Musa (a.s), İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarınca, bu haber Firavun'a ulaştı.

O, bunun üzerine "Horozlar ötmedikçe onların peşine düşmeyiniz" dedi. Ravi şöyle devam etti. Allah'a yemin olsun ki, o gece hiçbir horoz ötmedi.

Sabah olduğunda, Firavun bir koyun getirmelerini istedi ve getirilip kesildi. Sonra Firavun: "Yanıma altı yüz bin kıptî toplanıncaya kadar, bu koyunun ciğerini yiyeceğim " dedi. Katade şöyle der: Firavun'un etrafında, her biri aygır atlara binmiş bir milyon iki yüz bin kişi toplanır ve gündüz İsrailoğullarının peşine düşerler. Cenâb-ı Hakk'ın: فَاَتْبَعُوهُمْ مُشْرِقِينَ *"Ve onlar, güneş doğduktan sonra, İsrailoğullarının arkalarına düştüler"* (Şuara, 60) ve: فَلَمَّا تَرَاءَ الْجَمْعَانِ قَالَ اَصْحَابُ مُوسٰى اِنَّا لَمُدْرَكُونَ *"İki topluluk birbirini gördükleri zaman, Musa'nın ashabı, 'Eyvah yakalandık' dediler"* (Şuara, 61) âyetlerinde anlattığı hadise budur. Bunun üzerine Hz. Musa (a.s) da: كَلَّا اِنَّ مَعِىَ رَبِّى سَيَهْدِينِ *"Hayır, Rabbim benimledir ve beni (kurtuluşa) iletecektir"* (Şuara, 62) dedi. Musa (a.s), onları yürütüp, onlar denize ulaştıklarında, Yûşâ' b. Nûn, Musâ (a.s)'ya şöyle dedi: "Rabbin, sana nereye gitmeyi emretti?" Musa (a.s) da ona, "ön tarafını emretti " diyerek, denizi gösterdi. Yûşâ' b. Nûn, bunun üzerine atını denize sürdü, denizde su boğazına çıkıncaya kadar ilerledi. Derken kendisi üzerinde olduğu halde atı yüzmeye başladı ve geri kıyıya döndü. Hz. Musa (a.s)'ya tekrar, "Ey Musa, sana Rabbin hangi tarafa gitmeyi emretti?" dedi. Musa (a.s) da: "Denizi emretti. Vallahi yalan söylemiyorum." dedi. O da bu işi üç kere yaptı, derken Cenâb-ı Hak, Musa (a.s)'ya şunu vahyetti:

اَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ *"Asanı denize vur" diye vahyettik. (Vurunca) derhal deniz yarıldı, her parçası kocaman bir dağ gibi idi"* (Şuara, 63) Bunun üzerine deniz, on iki dağ şekline girdi. Her birinde bir yol vardı. Musa (a.s.), Yûşâ'ya "Haydi gir" dedi. Fakat açılan yol çamur idi. Derken, saba rüzgarı esip denizdeki yolların çamuru kurudu. Öyleki kupkuru birer yol haline geldiler. Nitekim Cenâb-ı Hak, bu hususta şöyle buyurmuştur: فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِى الْبَحْرِ يَبَسًا *"Onlara denizde kuru bir yol aç"* (Taha, 77). Bunun üzerine her kabile bir yol seçip içine girdiler. Daha sonra Musa (a.s)'ya "Biz, birbirimizi göremiyoruz" dediler. Hz. Musa (a.s) da asasını yollar arasında kalan (duvar gibi olan) denize vurunca yollar arasında geçitler ve pencereler belirdi. Böylece her kabile, diğer kabileleri de gördüler.

Sonra ise peşlerine düşmüş olan Firavun deniz kıyısına varınca, İblis'i orada bekler buldu. İblis, onu denize girmekten alıkoymak isteyince, o da denize girmemeye niyetlendi. Derken Cebrail (a.s), bir kısrağa binmiş olarak geldi ve erkek bir ata binmiş olan Firavun'un önüne geçti. Firavun'un

atı da onun peşine takılıp denize girdi. Firavun denize girince Mikail (a.s) Firavun'un ordusundakilere "Arkadakiler, öndekilere yetişsin" diye seslendi. Hepsi denizdeki bu yollara girince, Cenâb-ı Hak, suya emretti ve su onların üstüne kapandı. İşte bu Allah Teâlâ'nın وَاَغْرَقْنَا اٰلَ فِرْعَوْنَ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ *"Ve Firavun hanedanını, siz bakıp dururken (gözünüzün) önünde boğduk"* âyetiyle anlattığı hadisedir. Rivayete göre o gün, aşure günü idi. Hz. Musa (a.s), Cenâb-ı Hakk'a şükretmek amacıyla, o günü oruçlu geçirmiştir.

İkinci Konu, Onları Denizden Geçirmenin İhtiva Ettiği Nimetler

Bil ki bu olay, dinî ve dünyevî birçok nimetleri ihtiva etmektedir. Musa (a.s) için olan dünyevi nimetlere gelince, bunlar birçok yöndendir:

Dünyevî Nimetler

a) İsrailoğulları, arkalarında Firavun ve ordusunun, önlerinde ise denizin bulunduğu; dursalar düşmanın kendilerine yetişip, en feci şekilde kendilerini yok edeceği, ileri gitseler boğulacakları, daha büyüğü olmayan böylesi korkulu bir duruma düştükleri bu zor zamanda, Allahu Teâlâ, denizi yararak onları kurtarmıştır. Bundan daha büyük sevinç olmaz.

b) Allahu Teâlâ, onlara hususi olarak böylesi büyük bir nimet, parlak bir mu'cize vermiştir. Bu, Allah katında onların kıymetlerinin bulunuşu sebebiyledir.

c) Onlar, Hak Teâlâ'nın, düşmanları helak ettiğini gözleriyle gördüler. Malumdur ki böyle bir beladan kurtulmak nimetlerin en büyüğüdür. Bu kurtuluşla beraber, büyük bir lütuf ve düşmanın imha edilmesi nimeti bulunursa artık sevinçlerini var sen düşün!

d) Allah, onları Firavun'un vatanına ve toprağına, onların içinde yüzdükleri nimet ve mallara varis kılmıştır.

e) Hak Teâlâ, Firavun'u ve avanesini boğmak suretiyle, İsrailoğullarını onlardan kurtarmış oldu. Bu büyük bir nimettir. Çünkü Musa (a.s), onlardan çekiniyordu. Eğer, Allahu Teâlâ, Musa (a.s)'yı ve kavmini bu tehlikeden kurtarsa ve fakat, Firavun ile kavmini helak etmeseydi, tekrar bir araya gelip, Hz. Musa (a.s)'ya tuzak kurarak, ona ve kavmine eziyet verme ihtimali her zaman söz konusu olacağından, korku devam edip giderdi. Fakat Cenâb-ı Allah onları boğunca, korkuyu kökünden kesmiştir.

f) Bu boğma işi, İsrailoğullarının gözleri önünde olmuştur. Allahu Teâlâ'nın وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ *"Gözleriniz önünde"* sözünden kastettiği de budur.

Dinî Nimetler

Hz. Musa (a.s) için olan dinî nimetler de birçok yöndendir:

a) Hz. Musa (a.s)'nın kavmi bu parlak mu'cizeyi gördüklerinde, kalplerindeki her türlü şek ve şüphe yok olmuştur. Çünkü böyle bir mu'cizenin, hakîm bir yaratıcının varlığına ve Hz. Musa (a.s)'nın peygamberliğinin doğruluğuna delalet etmesi zaruri ilme yakın bir mertebededir. Sanki Cenâb-ı Hak, onlardan ince düşünce ve zor istidlal meşakkatini kaldırmıştır.

b) Onlar, bu olayı gözleri ile gördüklerinde, bu onları Hz. Musa (a.s)'yı tasdik ve ona inkiyad hususunda sebatlı olmaya davet etmiştir. Diğer yandan ise bu, Firavun kavmini de, Hz. Musa (a.s)'yı yalanlamayı bırakıp, Firavun'u tekzibe yönelmeye teşvik etmiştir.

c) İsrailoğulları, bütün işlerin Cenâb-ı Allah'ın elinde olduğunu anladılar. Çünkü dünyada Firavun'un sahip olduğundan daha üstün bir izzet ve İsrailoğullarının düştükleri sıkıntıdan daha şiddetli bir sıkıntı yok idi. Sonra Allah Teâlâ, bir anda aziz görünenleri zelil, zelil olanları aziz yaptı. Bu durum, kalbi dünya meşgalelerinden çevirip, tamamen yaratıcının hizmetine yönelmeyi ve bütün işlerde O'na tevekkül etmeyi gerektirir.

Bu Kıssadan Ümmet-i Muhammed'in Çıkaracağı Dersler

Bu kıssanın anlatılışından Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmetini alakadar eden nimetler de çoktur:

1) Bu olay, Ehl-i kitaba karşı, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bir delili gibidir. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s)'in halinden, ümmi olduğu, okuyup yazması bulunmadığı ve Ehl-i kitapla beraber olmadığı biliniyordu. O, Ehl-i kitaba, ancak kitaplardan öğrenilecek olan, kendindeki mufassal (tafsilatlı, teferruatlı) haberleri anlatınca, onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'in vahiy yolu ile haber verdiğini ve doğru söylediğini anladılar. Bu durum ise, Hz. Peygamber (s.a.s) için Yahudilere karşı, onu doğrulama hususunda da bizim için bir hüccet olmuştur.

2) Biz onlar için cereyan eden ve başlarına gelen bu büyük olayları tasavvur ettiğimizde anlıyoruz ki Allah'a muhalefet eden hem dünyada hem de ahirette bedbaht olur. O'na itaat eden ise, dünyada da ahirette de mesud olur. Bu durum ise, bizi O'na itaate sevketmekte, günahtan sakındırmaktadır.

3) Hz. Musa (a.s)'nın ümmeti, kendilerine bu apaçık mu'cizeler ve göz alıcı deliller bilhassa verilmiş olduğu halde, yine de birçok hususta, Hz. Musa (a.s)'ya muhalefet etmişlerdir. Hatta, اجْعَلْ لَنَا اِلٰهًا كَمَا لَهُمْ اٰلِهَةٌ *"Onların tanrıları olduğu gibi, bize de bir tanrı yap"* (A'raf, 138) demişlerdir. Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmetine gelince, onlara verilen başlıca mu'cize, mu'cize oluşu ancak ince deliller ile bilinen Kur'an-ı Kerim olduğu halde, peygamberlerine boyun eğmişler ve ona hiç karşı çıkmamışlardır. Bu da gösterir ki, ümmet-i Muhammed, ümmet-i Musa'dan daha şereflidir. Geriye âyetle ilgili iki sual kalıyor.

Âyetle İlgili Birinci Sual

Denizin yarılması, Kâdir bir Yaratıcının varlığına ve Hz. Musa (a.s)'nın doğruluğuna delalet hususunda adeta zaruri bir ilimdir. O halde bunu, mükellefiyet verirken yapmak nasıl caiz olur? Buna şöyle cevap verilir: Bizim görüşümüze göre, meseleye bakarsak, bu iş açıktır. Mu'tezile'ye gelince, Ka'bî, mükellefler içerisinde anlayış ve akıldan uzak ahmak kimselerin bulunduğunu, İsrailoğullarının ekserisinin de böyle olup, denizin yarılması, Tur Dağı'nın başlarının üstüne yükseltilmesi ve ölülerin diriltilmesi gibi büyük mu'cizeleri gözleri ile görerek uyarılmaya muhtaç olduklarını söyleyerek, bu soruya toplu bir cevap vermiştir. Görmüyor musun, onlar, kendilerine gösterilen bu mu'cizelerden sonra bile, putlara tapan bir kavme rastladıklarında: "يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا اِلٰهًا كَمَا لَهُمْ اٰلِهَةٌ" (A'raf, 138) demişlerdir. Araplar ise böyle değildiler. Çünkü onlar, son derece akıllı idiler. Bu sebeple de, Hak Teâlâ, onlara ince deliller ve latif mu'cizeler göndermiştir.

İkinci Sual: Firavun denizin yarıldığını gördüğü zaman, akıllı bir kimse olduğu için, bunun Hz. Musa (a.s)'nın yapması ile değil de, kudret sahibi, varlıklardan başka olan bir Alîm, Kâdir varlık tarafından yapılmış olması gerektiğini anlamalıydı. Öyle ise o, buna rağmen nasıl küfrünü sürdürmüş olabilir? Eğer sen, "Onun, Rabbini bildiğini, inadından ve azgınlığından inkâr ettiğini" söylersen, ben de derim ki: "O, bunu kalbi ile bildiğinde, bu anda o, yaratıcının varlığını ve Musa (a.s)'nın sıdkını bilmeye mecbur kalan bir kimse durumunda olduğu halde, kendisini bu tehlikeye atmayı ve denize girmeyi tercih etmiştir?" Bu soruya şöyle cevap verilir: Birşeye duyulan sevgi (arzu), insanı (o hususta) kör ve sağır yapar. Binaenaleyh, Firavun'un makam sevgisi ve hakkı örtme arzusu, kendisini bu helak içine atmaya sevketmiştir.

Firavun Ordusunun, Onların "Gözleri Önünde" Boğulmasının Manası

Cenâb-ı Hakk'ın وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ *"Sizin gözleriniz önünde"* hitabı ile ilgili bir kaç vecih vardır:

1) "Siz, denizin dalgalarının, Firavun ile kavmini yuttuğunu görüyordunuz" demektir.

2) Musa (a.s)'nın kavmi, Musa (a.s)'dan, Cenâb-ı Allah'ın kendilerine Firavun hanedanının durumunu göstermesini istediler. Musa (a.s) da Rabbine, onların halini İsrailoğullarına göstermesi için dua etti. Bunun üzerine deniz Firavun hanedanını bir milyon iki yüz bin kişi olarak, Firavun ile beraber kıyıya attı. İsrailoğulları da kıyıya vurmuş olan askerlere bakıyorlardı. Deniz inkârlarının uğursuzluğundan dolayı onlardan hiçbirini kabul etmemişti. Bu Cenâb-ı Hakk'ın "فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلْفَكَ اٰيَةً" (Yûnus, 92) âyetinde ifâde ettiği hususdur. Yani "seni, insanlar görsün de onlara ibret olsun diye denizin darlıklarından, fezanın genişliğine çıkarıyoruz " demektir.

3) Bu âyetten murat, her ne kadar onları gözleri ile görmüyor iseler de, onlarla aynı hizada ve aynı yönde oldukları için, "sizler onlara yakın idiniz." denilmesidir. Ferra şöyle demiştir: "Bu ifade, senin 'Andolsun ki seni, dövdüm, ailen de sana bakıyor ve hiçbir yardımda bulunamıyorlardı' demen gibidir. Sen bunu, dövülen kişinin ailesi, her ne kadar dövüleni görmeseler de, ona yakın bulundukları zaman söylersin. Buradaki 'görme' fiili, 'bilme' manasında kullanılmıştır."

HZ. MUSA'YA TÛR DAĞINDA YAPILAN VAHY

وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوسٰٓى اَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهٖ وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٥١﴾
ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٢﴾

"Hani Musa ile kırk geceliğine vaadleşmiş idik. Yine siz (Yahudiler) onun arkasından, zâlimler olarak buzağıyı (ilah olarak) almıştınız. Daha sonra sizi, bu işinizin peşi sıra affetmiştik, ki belki şükredersiniz (diye)" (Bakara, 51-52).

Kıraat Farkının Manaya Tesiri

Bil ki, işte bu üçüncü nimettir. Cenâb-ı Allah'ın "وَإِذْ وٰعَدْنَا" kavlini Ebû Amr ve Ya'kûb burada, A'râf'ta ve Tâhâ'da, elifsiz olarak, "وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسٰى" şeklinde; diğerleri de, bu üç yerde, elifle "وَاعَدْنَا" şeklinde okumuşlardır. Bunun elifsiz okunuşunun sebebi açıktır. Çünkü vaad, Allah'tandır. "اَلْمُوَاعَدَةُ" (vaadleşmek) ise, mufâale vezninde olup, iki kişi arasında yapılmış olması gerekir.

Bu fiilin elifle okunmasına gelince, bunun izahı birkaç yöndendir:

a) Vaad, her ne kadar Cenâb-ı Hak tarafından yapılmış ise de, onun kabulü Hz. Musâ (a.s) tarafındandır. Vaadi kabul etmek de, yine vaade benzer. Çünkü vaadi kabul edenin, "bunu yapacağım!" demesi gerekir.

b) Kaffal şöyle demiştir: "Âdemoğlunun da Allah'a vaadde bulunması uzak bir görüş değildir. O zaman bunun anlamı, 'Allah'a ahitte bulunmak' olur."

c) Vaad, iki kişi arasında cereyan eden bir iştir. Bu bakımdan burada "وَاعَدْنَا" denilmesi caizdir.

d) Bu en kuvvetli görüştür. Buna göre Cenâb-ı Allah Musa (a.s)'ya vahyi vaad etti. Bu, Allah'ın belirlenmiş vakitte Tûr'a geleceğini vaad etmesidir.

Mûsa Kelimesinin Manası

Mûsa kelimesine gelince, bunun izahıyla ilgili çeşitli açıklamalar yapılmıştır.

a) Bu kelime "فُعْلَى" vezninde olup, kelimedeki mim harfi, aslî bir harftir. Kelimenin aslı, kişi böbürlenerek yürüdüğünde söylenen, "مَاسَ - يَمِيسُ" fiilinden alınmadır; nitekim Hz. Musa (a.s) böyle celalli yürüyordu.

b) Bu kelime "مُفْعَلٌ" veznindedir. Kelimedeki mim harfi ziyade olup, kelimenin aslı, üzerindeki yaprakları sıyrıldığında ağaç hakkında söylenilen "اُوسِيَتِ الشَّجَرَةُ" ifâdesinden alınmıştır. Mûsa (a.s) saçı dökülmüş olduğu için, bu isimle isimlendirilmiştir.

c) Bu kelime, İbranice olan iki kelimeden meydana gelmiş birleşik bir isimdir. Su mânasına gelen "مُو" ve ağaç anlamına gelen "سَى" kelimesidir. O, bu isimle isimlendirilmiştir. Çünkü annesi, onu Firavun'un öldürmesinden korktuğu zaman bir sandukaya koymuş ve denize atmıştı. Sonra denizin dalgaları onu Firavun'un sarayı yanındaki ağaçların arasına sokuncaya kadar sürüklemişti. Firavun'un hanımı olan Asiye'nin cariyeleri yıkanmak

için dışarı çıktıklarında, sandukayı bulup onu almışlar ve ona, onu buldukları yere göre bir ad vermişlerdi. Bulunduğu yer ise, ağaç ve su idi...

Bil ki ilk iki açıklama, gerçekten yanlıştır. Birincisi yanlıştır, çünkü ne İsrailoğulları, ne de kıbtîler Arapça konuşmuyorlardı; bundan dolayı Musa ismiyle bunu kastetmiş olmaları mümkün değildir. İkincisi de yanlıştır, çünkü bu bir özel isimdir. Özel isim haddizatında bir mana taşımaz. Doğruya en yakın olansa, üçüncü görüştür. Bu görüş, insanların alışmış olduğu görüştür. Hz. Musa (a.s)'nın nesebine gelince bu şöyledir: Mûsa İbn İmran ibn Yasher İbn Kahes İbn Lâvî İbn Ya'kûb İbn İshak İbn İbrahim (a.s).

Tûr'daki Kırk Gece

Cenâb-ı Hakk'ın: "اَرْبَعِينَ لَيْلَةً" âyetine gelince, bununla ilgili bazı konular vardır.

Birinci Konu: Musa (a.s), İsrailoğullarına, "Eğer denizden sağ salim çıkarsak, size Allah'tan, yapmanız ve yapmamanız gereken şeyleri açıklayan bir kitap getireceğim" demişti. Musa (a.s), İsrailoğullarıyla beraber denizi geçip, Cenâb-ı Allah da Firavun'u denizde boğunca, onlar "Ey Musa, bize vaadettiğin şu kitabı getir" dediler. Bunun üzerine Hz. Musa Rabbine gitti ve İsrailoğullarıyla da, kırk günlüğüne vaadde bulundu. İşte bu, Cenâb-ı Allah'ın:

وَوٰعَدْنَا مُوسٰى ثَلٰثِينَ لَيْلَةً وَاَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهِ اَرْبَعِينَ لَيْلَةً *"Biz Musa ile otuz gece sözleşmiş, sonra da ona on daha ilave etmiştik. Böylece Rabbinin tayin ettiği süre kırk gece olarak tamamlandı"* (A'raf, 142) âyetiyle anlattığı hadisedir. Musa (a.s.), kendi yerine Harun (a.s)'u onların başında bıraktı. Tûr dağında kırk gece kaldı ve Cenâb-ı Allah, levhalar üzerinde ona Tevrat'ı inzal etti. Bu levhalar yakuttan idi. Cenâb-ı Hak gizlice onu yanına yaklaştırdı ve arada bir vasıta olmaksızın, onunla konuştu. Ve Musa (a.s)'ya kader kaleminin cızırtılarını işittirdi. Ebu'l-Âliye şöyle demiştir: Öğrendiğimize göre, Musa (a.s) Tûr dağından ininceye kadar kırk gece hiçbir söz söylememiştir.

İkinci Konu: Kırk gece denildi, çünkü aylar geceden itibaren başlar.

Üçüncü Konu: Hak Teâlâ'nın "وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوسٰى اَرْبَعِينَ لَيْلَةً" âyetinin manası "Biz Musa'ya kırk gecenin tamamlanmasını va'dettik" demektir.

Bu, Arapların, اَلْيَوْمُ اَرْبَعُونَ يَوْمًا مُنْذُ خَرَجَ فُلَانٌ "Bugün, falancanın çıkışının kırkıncı günü oluyor" yani "tam kırkıncı günü demektir" demeleri gibidir.

Velhasıl, burada muzaf hazfedilerek, onun yerine muzafun ileyh konulmuştur. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın: وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ *"Beldeye sor"* (Yusuf, 82) yani, "o belde halkına sor..." Aynı şekilde, kırk geceden murat, herhangi bir kırk gecenin değil, muayyen ve belirlenmiş kırk gecenin sona ermesidir. O belli kırk gece de otuzu Zilkade ayından, onu da Zilhiccenin başından olan kırk gecedir. Çünkü Mûsa (a.s) bundan muradın, bu muayyen kırk gece olduğunu biliyordu. Aynı şekilde Cenab-ı Allah'ın "وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوسٰى اَرْبَعِينَ لَيْلَةً" âyetinden muradın da, bu kırk gün gelmezden önce kendisine verilmiş olan ve dağda, kendisine Tevrat'ın indirileceği kırk gece kalacağına dair bir vaad olması muhtemeldir. Ve yine bundan muradın, kırk geceliğine Tûr dağına gelmekle emredilmiş olması ve bundan sonra da ona Tevrat'ı indireceğini vaadetmiş manasında olması da caizdir. Bu ikinci ihtimal, haberlerle de takviye edilmiştir.

Dördüncü Konu: Âyetteki, "وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوسٰى اَرْبَعِينَ لَيْلَةً" ifâdesi, bu sözleşmenin başlangıçta bu şekilde olduğunu kırk gün gösteriyor. A'râf Sûresi'ndeki "وَوٰعَدْنَا مُوسٰى ثَلٰثِينَ لَيْلَةً وَاَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ" (A'raf, 142) âyeti de yine işin başında otuz gün olduğunu gösteriyor. Bunlar nasıl bağdaşır? Hasan el-Basri buna şöyle cevap vermiştir: "Ayetten murat, Allah'ın Musa (a.s)'ya önce otuz gece vaad edip bundan sonra ona bir on gece daha vaad ettiğini anlatmak değildir. Fakat bundan murat, Allah'ın ona toplam kırk gece vaad etmiş olduğudur. Bu,

ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فِى الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ اِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ *"Hac günlerinde üç, döndüğünüz vakit yedi gün (oruç tutarsınız). İşte bunlar tam on gün eder"* (Bakara, 196) âyeti gibidir.

İsrailoğullarının Buzağıyı Tanrılaştırmaları

Cenâb-ı Hakk'ın, ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ *"Bundan sonra, siz buzağıyı ilah edindiniz"* âyetine gelince, bunda da bazı konular vardır.

Birinci Bahis: Cenab-ı Allah bu âyette "ثُمَّ" lafzını zikretti. Çünkü O, Musa (a.s)'ya, ona Tevrat'ı indirmek için, belirlenen vakitte Tûr'a gelmesini, yetmiş kişinin yanında vaad etmişti. Böylece Cenâb-ı Allah bir yandan buna şahit olanların derecelerinin yüksekliğine dikkat çekmiş, hazır bulunmayanlara da bunu bildirme ve dini tamamlama için Hz. Musa (a.s)'nın derecesini ve İsrailoğullarının faziletini ortaya koymuştur. Bu ise, nimetlerin en büyüklerindendir. Onlar bundan sonra, cehalet ve küfrün en çirkinlerini yapınca, bu da taaccübe sebep olmuştur. Bu, şöyle söyleyen kimsenin

sözüne benzer. "Ben sana iyilik yaptım, şunu şunu yaptım.. Sonra sen ise, bana kötülük yapmak ve eziyyet etmek istiyorsun!.."

Samiri'nin Buzağı Heykeli Yapma Kıssası

İkinci Bahis: Siyerciler şöyle demişlerdir: "Cenab-ı Allah Firavun'u suda boğup, Musa (a.s)'ya Tevrat'ı indireceğini vaad edince, Musa (a.s) kardeşi Harun (a.s)'a:

اخْلُفْنِى فِى قَوْمِى وَاَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ *"Kavmimin içinde benim yerime geç, ıslah et, fesatcıların yoluna tabi olma"* (A'raf, 142) demiştir. Musa (a.s) Tûr dağına gittiğinde, İsrailoğullarının yanında, kıbtîlerden ödünç aldıkları elbiseler ve zinet eşyaları bulunuyordu. Harun (a.s) onlara, "bu elbise zinet eşyaları size helal değil; onun için bunları yakın!" dedi. Onlar da bir ateş yakıp, içinde bu şeyleri yaktılar. Samiri ise, Hz. Musa ile denizden geçişleri sırasında, Firavun'un önü sıra denize girmiş olan Cebrail (a.s)'in atının bastığı yere bakmış ve bu hayvanın ayağının bastığı yerden bir avuç toprak almıştı. Sonra Samirî, yanında bulunan altın ve gümüşleri alarak, bunlardan bir buzağı heykeli yaptı. Bu bir avuç toprağı da bunun içine attı. Böylece, o heykelde, böğürmeye benzer bir ses çıktı. Kavmine; هٰذَا اِلٰهُكُمْ وَاِلٰهُ مُوسٰى *"Bu, sizin ve Musa'nın ilahıdır"* (Taha, 88) dedi. Bunun üzerine kavmi de, bu buzağıyı kendilerine ilâh edindiler." Rivâyette gelen budur.

Bir kimse şöyle diyebilir: "Akıllı insanlardan müteşekkil büyük bir topluluğun, aklın bedâhetiyle batıl olduğu bilinen bir şey üzerinde ittifak etmeleri mümkün değildir. Bu anlatılan şey de, birçok yönden böyledir:

a) Her akıllı kimse, aklının bedahetiyle bilir ki, hareket etmeyen, hissetmeyen ve akletmeyen bu altından yapılmış putun göklerin ve yerin ilâhı olması imkânsızdır. Farzet ki, ondan bir böğürme sesi çıktı. Fakat bu kadarlık bir şey, akıllı insanların kalbinde, onun ilâh olabileceği şüphesi için kafi değildir.

b) "Bu kavim, bu hâdiseden önce yaratıcının varlığına ve Musa (a.s.)'nın nübüvvetinin doğruluğuna delâlet konusunda, zorlama derecesinde bulunan muazzam mu'cizeler müşahede etmişlerdi. Bu delillerin kuvvetine, onlar bakımından zaruret derecesine ulaşmasına rağmen, altından yapılmış bu buzağıdan bir böğürme çıkmasının, bu sesli nesnenin ilâh olabileceği şüphesini gerektirmesi imkânsızdır." Buna şöyle cevap verilebilir: Bu hâdisenin doğru kabul edilmesi, ancak bir yönden mümkündür. O da şöyle denilmesidir: Samirî, millete, Musa (a.s)'nın yaptığı şeyleri, ancak yıldızlar

üzerinde müessir olan tılsımlar sayesinde yapabildiğini ve bu tılsımlar vasıtasıyla da söz konusu olan mu'cizeleri meydana getirdiği düşüncesini yayıyordu. Bu sebepten Samirî kavmine şöyle dedi: "Ben de, onun tılsımı gibi bir tılsım yapıyorum..." Ve bunu, kendisinden hayret uyandıracak bir sesin çıkacağı şekilde buzağıyı yaparak, onlara süslü gösterdi. Böylece onlarda, harikulâde şeyleri yapma konusunda Hz. Musa (a.s) gibi olma arzusu uyandırdı. Veya belki bu topluluk "mücessime hulûliyye" inancına sahip idi. Bundan dolayı, Tanrının bir cisme hulûl edebileceğini kabul ediyorlardı. Bu sebeple de bu şüpheye düştüler.

Üçüncü Bahis: Bu Kıssadaki Bazı Faideler

Bu kıssada birçok faideler bulunmaktadır:

a) Bu kıssa, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmetinin en hayırlı ümmet olduğuna delâlet eder. Çünkü bu Yahudiler, bu kahir delilleri müşahede etmelerine rağmen, bu zayıf şüpheye aldandılar. Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmeti ise, Kur'an'ın mu'cize oluşunu bilmek ve anlamak için ince delillere muhtaç oldukları halde, kuvvetli ve büyük şüphelere bile aldanmadılar. Bu, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmetinin bunlardan daha hayırlı, akılca daha mükemmel ve gönülce daha temiz olduklarını gösterir.

b) Hz. Muhammed (s.a.s), hiçbir ilim tedris etmediği halde, bu kıssayı anlatmıştır. Bu durum, onun, bunu vahiy yoluyla aldığını gösterir.

c) Bu kıssada, taklitten ve delilleri bilmemekten büyük bir sakındırma bulunmaktadır. Çünkü bu kavimler, eğer Cenâb-ı Allah'ı delille tam bir şekilde bilselerdi, Samirî'nin şüphesine düşmezlerdi.

d) Bunda, müşrik Araplarda, Yahudilerden ve Hristiyanlardan görmüş olduğu muhalefet hususunda, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bir teselli bulunmaktadır. Sanki Cenâb-ı Allah, Musa (a.s)'nın bu kötü olaya sabredişi gibi, Hz. Muhammed (s.a.s)'in de sabretmesini emretmişdir. Çünkü İsrailoğulları, Allah onları Firavun'dan kurtardıktan ve Musa (a.s)'nın ilk çıkışından o vakte kadar harikulâde mu'cizeler gösterdikten sonra bu zayıf şüpheye kanmışlardır. Sonra Musa (a.s) buna sabretmişti. Bundan dolayı Hz. Muhammed (s.a.s)'in bu şiddetli eziyetlere sabretmesi, daha da evlâdır.

f) Hz. Muhammed (s.a.s)'le en fazla mücadele eden ve ona en çok düşmanlık besleyenler Yahudiler idi. Bundan dolayı, Cenâb-ı Allah sanki şöyle demektedir: Bunlar, selefleriyle iftihar ediyorlar. Oysaki onların selefleri,

ahmaklığın, cehâletin ve inâdın işte bu derecesinde idiler. Ya onların halefleri nasıl olur?

Böyle Yapan Yahudilerin Zulmü

Cenâb-ı Allah'ın, "وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ" âyetine gelince, bu hususta birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Zulüm ne demektir?

Zulmün tefsiri hususundadır. Bunda iki izah bulunmaktadır.

a) Ebû Müslim şöyle demiştir: "Zulüm kelimesinin dildeki asıl mânası "eksiltmek"tir. Cenâb-ı Allah bu konuda şöyle buyurur:

كِلْتَا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْ أُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا *"İşte bu iki bağ, ürününü vermiş, bundan hiçbir şeyi eksik bırakmamıştır"* (Kehf, 33). Buna göre, "وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ" âyetinin mânası şöyle olur: "Onlar yaratıcı, öldürücü ve diriltici olan Allah'a ibâdet etmeyi terk edip buzağıya ibâdete dalınca, din ve dünya hususunda sevâblarını eksilten kimseler oldular."

b) Zulüm, din örfünde, katkıda bulunacak bir faydası olmayan, kendisinden daha büyük bir zararı savuşturmayan ve keza kesin bilgi ile veya zan ile başkasından alacağı bir hak olmayan bir zarardan ibarettir. Buna göre, sıfatı bu olan bir fiili yapan kimse zalim olur. Sonra insan kendisini cezaya ve cehenneme götürecek bir fiili yaptığında, her ne kadar bu yaptığı şeyin o anda bir faydası ve lezzeti var ise de, "o kimse kendisine zulmetti" denilir.

Nitekim Cenâb-ı Allah: إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ *"Muhakkak ki şirk, büyük bir zulümdür"* (Lokman, 13) ve: فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ *"Onlardan kendisine zulmeden vardır"* (Fatır, 32) buyurmuştur. Onların Allah'tan başkasına ibadet etmeleri şirk olup, şirk de cehenneme götürücü olunca, şirke "büyük zulüm" denilmiştir.

Mu'tezile'nin Bir İddiası ve Reddi

İkinci Bahis: Cenab-ı Hakk'ın: "وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ" âyetiyle, günahların Allah'ın yaratmasıyla olmadığı hususuna, birkaç yönden istidlalde bulunmuşlardır.

a) Cenâb-ı Allah, bu günahlardan ötürü onları zemmetmiştir. Eğer bu günahlar Allah'ın yaratması olsaydı, müşrikler, şayet onu yapmamışlarsa, bundan ötürü kınanmaya müstehak olmazlardı.

b) Eğer günahlar Allah'ın iradesiyle olsaydı, bunları yapmakla o kullar, Allah'a itaat etmiş olurlardı. Çünkü taat, istenen işi yapmaktır.

c) Eğer isyan Allah'ın yaratması olsaydı, bu isyandan dolayı onları zemmetmek, bir şeyin siyah, beyaz, uzun veya kısa olmasından dolayı zemmedilmesi gibi olurdu. Mu'tezile'ye şöyle cevap veririz: Bu, övme ve zemmetme fiiline yapışmaktır. Bu ise, "sebep (dâî)" ve "ilim" meselelerine ters düşer. Bu husus birçok kereler geçmişti...

Âyet, Allah'ın Âlemden Müstağni Olduğunu Gösterir

Üçüncü Bahis: Âyette, küfrün zararının ancak kâfirlere döneceğine bir uyarma bulunmaktadır. Çünkü onların bundan istifadesi ancak, kendilerine zulmetmeleridir. Bu, Cenab-ı Allah'ın celalinin müttakilerin taatı ile kemal bulmaktan; günahkârların da günahıyla noksanlaşmayan münezzeh olduğuna delalet eder.

Cenab-ı Allah'ın Af Vasfı

Cenâb-ı Allah'ın: "ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ" âyetine gelince, Mu'tezile bu âyetle ilgili olarak, "Bundan murat, tevbe etmeniz sebebiyle, ki bu tevbe de birbirinizi öldürmenizdendir, bunu sizden bağışladık, demektir" demiştir. Bu görüş iki bakımdan zayıftır.

a) Tevbenin kabulü aklen vâciptir. Âyetten murat eğer bu olsaydı, bunun nimet verme sadedinde zikredilmesi caiz olmazdı. Çünkü vâcip olan bir şeyi yapmak, in'âm ve nimet verme sayılmaz. Halbuki bu âyetlerin esas maksadı, Yahudilere Cenâb-ı Allah'ın verdiği nimetleri tadâd etmektir.

b) "Afv" müstehak olunan cezayı düşürmenin adıdır. Düşürülmesi gereken şeyi düşürmek, afv diye isimlendirilemez. Görmez misin ki, zâlimin mazluma azap etmesi caiz olmadığı için, bu azap etmeyi terk ettiğinde, bu terk etme işine afv denilmez. Burada da böyledir. Bu sabit olunca, deriz ki, Cenâb-ı Hakk'ın: فَتُوبُوا اِلٰى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ *"Öyleyse Rabbinize tevbe ediniz ve tevbe etmeyenlerinizi öldürünüz"* (Bakara, 54) âyetinden dolayı, tevbenin bu şekilde meydana geleceğinde şüphe yoktur. Durum böyle olunca, âyet, tevbenin kabulünün aklen vâcip olmadığına delalet eder. Bu sabit olunca da, Cenâb-ı Allah'ın afv ile, aklen ve şer'an ikabı caiz olan kimsenin cezasını düşürmüş olduğu sabit olur. Bu da Mu'tezile'nin iddiasının aksidir. Cenâb-ı Allah'ın, Musa (a.s)'nın kavminin kâfirlerini affettiği sabit olunca,

insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet olan Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmetinin günahkârlarını affetmesi daha evla olur.

Cenâb-ı Allah'ın "لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ" âyetine gelince, bil ki, "لَعَلَّ" kelimesiyle ilgili izah "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" (Bakara, 21) âyetinin tefsirinde geçmişti. Şükrün hakikati ve mahiyetine dair söz ise çok uzundur. Ve inşaallah ileride gelecektir. Mu'tezile şöyle demiştir: Hak Teâlâ, onları affettiğini ve şükretsinler diye, onları muahaze etmediğini beyan etmiştir. Bu, Cenâb-ı Allah'ın onlardan şükürden başka bir şey istemediğini gösterir. Buna şöyle cevap verilir: Eğer Cenâb-ı Allah onların şükrünü murat etmiş olsaydı, bunu, ya şükredeni şükre götürecek olan sebebin bulunması şartıyla veya bu şart olmaksızın murat ederdi. Birinci ihtimal yanlıştır, çünkü eğer Cenab-ı Allah bunu bu şart ile murat etmiş obaydı ve bu şart da kulda bulunsaydı, o takdirde bu şükre götüren sebebin başka bir sebebe muhtaç olması gerekirdi; eğer bu şart, sebebi yaratması cihetiyle Allah'tan olsaydı, bu şükrün meydana gelmesi gerekirdi; Allah bu sebebi yaratmadığı zaman da, bu şükrün meydana gelmesi imkânsız olurdu. Bu Mu'tezile'nin görüşünün aksini ifade eder. Eğer Cenâb-ı Allah, şükre götüren bu sebepler olmaksızın, o kulunun şükretmesini murat ederse, ondan imkânsız olanı istemiş olur. Çünkü sebep olmaksızın bir fiilin meydana gelmesi imkânsızdır. Buna göre, yine Mu'tezile için, yine aynı güçlüğün söz konusu olduğu sabit olur. Allah en iyi bilendir.

BENÎ İSRAİLE TEVRAT VE FURKAN VERİLMESİ

وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿٥٣﴾

"Hani Mûsa'ya, hidayete eresiniz diye Kitab'ı ve Furkan'ı verdik" (Bakara, 53).

Bil ki, bu, Allah'ın onlara verdiği dördüncü nimettir. Buradaki "الْفُرْقَان"dan muradın, Tevrat, Tevrat'ın içindeki herhangi bir hüküm ve Tevrat'ın dışında herhangi bir şey olması muhtemeldir. Bu üç ihtimalin dışında, başka bir ihtimal bulunmamaktadır.

Birinci ihtimalin izahı şöyledir: Tevrat'ın "münzel" (bir defada indirilen bir kitab) ve hak ile batılı birbirinden ayıran "Furkan" diye iki sıfatı vardır. Bu, senin cömertlik ve cesareti kendisinde toplayan bir adamı kastederek, "رَأَيْتُ الْغَيْثَ وَاللَّيْثَ" Bereketli yağmuru ve arslanı gördüm) demen gibidir. Bunun bir benzeri de, Allahu Teâlâ'nın: وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا *"Andolsun ki biz Musa ile Harun'a bir ziya ve şeref olmak üzere Furkan'ı verdik"* (Enbiya, 48) âyetidir.

İkinci ihtimalin açıklanmasına gelince ki, buna göre Furkan'dan murat, Tevrat'ta bulunan dinî açıklamalardır. Çünkü Cenâb-ı Allah beyan edince, hak batıldan ayrılarak zuhur etmiştir. Buradaki Furkan'dan maksat Tevrat'taki bazı şeylerdir. Bu şeyler de dinin usul ve furûunun ortaya konulmasıdır.

Üçüncü ihtimalin ise, çeşitli yönleri vardır:

a) Furkan'dan maksat, Hz. Musa (a.s.)'ya verilen yed-i beyza, asâ ve diğer mu'cizelerdir. Bunlar Furkan diye adlandırılmıştır, çünkü bunlar hak ile batılın arasını ayırmışlardır.

b) Furkan'dan maksat, Allah'ın İsrailoğullarına Firavun'un kavmine karşı ettiği yardım ve verdiği ferahlıktır. Nitekim Cenâb-ı Hak: وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ *"İki ordunun birbiriyle karşılaştığı Furkan gününde kulumuz Muhammed'e indirdiğimiz şeye..."* (Enfal, 41) buyurmuştur. Bundan maksat, Allah'ın, Bedir günü Hz. Muhammed (s.a.s)'e yaptığı yardımdır. Bu böyledir, çünkü yardım ortaya çıkmadan önce taraflardan her biri kendisinin üstün geleceğini, karşı tarafın da ezileceğini bekliyordu. Yardım zuhûr edince, râcih mercuhtan ayrılmış, gerçek arzu yalan arzudan temeyyüz etmiştir.

c) Kutrub, "Furkan, denizin Hz. Musa (a.s) için yarılmasıdır" demiştir. Eğer, "Bu Hak Teâlâ'nın: وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ *"Hani, sizin için denizi yarmıştık"* (Bakara, 50) âyetinde zikredilmişti; ve yine bundan sonra Cenâb-ı Hakk'ın: لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ *"Umulur ki hidayete erersiniz"* sözü ancak Kitab hakkında uygundur. Çünkü, bu ancak hidayet kaynağının (hudâ) peşinden zikredilir" denilirse, ben derim ki birinciye şöyle cevap veririz: Allahu Teâlâ, "وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ" ifâdesinde, bunun Hz. Musa (a.s)'dan ötürü olduğunu açıklamadı. Bu âyette ise tahsisi, açık bir nas ile beyan etme (tahsis) şeklinde zikretti.

İkinciye ise şöyle cevap veririz: Denizi yarmak bir mu'cizedir. Belki de bundan maksat şudur: Biz Hz. Musa (a.s)'ya denizin yarılması mu'cizesini

verince, onlar bununla yaratıcının varlığına ve Hz. Musa (a.s)'nın sadakatine istidlal etmişlerdir ki, işte hidayetten maksat budur. Buna göre hidayet ile delalet anlamı murat edildiği gibi, bazen bununla kurtuluş ve necat da murat edilebilir. Sanki Cenâb-ı Hak, onlara Kitab'ı dinî hususta bir nimet; sayesinde düşmanlarından kurtuldukları Furkân'ı da dünyevi bir nimet olarak verdiğini açıklamıştır.

Bil ki yanlışa düşüp, Furkân'ın (bu âyette) Kur'ân olduğunu ve onun Hz. Musa (a.s)'ya indirildiğini sananlar olmuştur, ki bu düşünce yanlıştır. Çünkü Furkân, hak ile batılın arasını ayırandır. Böyle olan her delilin, "Kur'ân" olarak tahsis edilmesinin anlamı yoktur. Bazıları ise, "وَاِذْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ" âyetinin manası şu demektir: "Ey ehl-i kitab, sizler, sayesinde hidayete eresiniz diye, Hz. Musa'ya Tevrat'ı, Hz. Muhammed'e ise Furkân'ı verdik" demişlerdir. Bu görüşe, nahiv âlimlerinden Ferra, Sa'leb ve Kutrub meyletmişlerdir, ki bu kesinlikle ihtiyaç duyulmayan bir zorlamadır.

Hak Teâlâ'nın, "لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ" ifâdesine gelince, "لَعَلَّ" ile "ihtidâ"nın açıklaması daha önce geçmişti. Mu'tezile; Hak Teâlâ'nın "لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ" ifadesi ile, O'nun herkesin ihtidasını istediğine dair istidlalde bulunmuştur ki, bu, "Allah kâfirlerin küfrünü murat etmiştir" diyenlerin görüşünü iptal eder. Keza Mu'tezile der ki: Mademki size göre hidayete eren kimsede ihtidayı; sapan kimsede de sapıklığı yaratan Allah'tır. Öyleyse, Allah'ın Kitab'ı ve Furkân'ı indirerek "لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ" demesindeki fayda nedir? Malûmdur ki, Allah hidayete ermeyi yarattığı zaman, kitapların indirilmesinin bunda bir tesiri yoktur. Buna göre, eğer Allah kitap olmaksızın ihtidayı yaratmış olsaydı, hidayete ermek (ihtida) meydana gelirdi. Allah onlarda hidayete ermeyi yaratmadığı halde, bir kitabın yerine bin kitap dahi indirmiş olsa, yine de onlarda hidayete ermek gerçekleşmezdi. Buna göre, hidayete eresiniz diye kitabı indirdim demesi nasıl caiz olur? Bil ki bu söz cevabıyla beraber defalarca geçmiştir. Allah en iyi bilendir.

Benî İsrail'in Buzağıya Tapıp Sonra Tevbe Etmeleri

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖ يَا قَوْمِ اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ
فَتُوبُوٓا اِلٰى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ
فَتَابَ عَلَيْكُمْ اِنَّهٗ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿٥٤﴾

"Hani Mûsa kavmine, 'ey kavmim, buzağıyı (ilâh) edinmekle, kendinize zulmettiniz. Öyleyse yaratanınıza tevbe edin ve nefislerinizi öldürün; bilin ki bu, yaratanınız yanında sizin için daha hayırlıdır' demişti de, Allah da sizlerin tevbesini kabul etmişti... Çünkü O, tevbeleri çok kabul eden ve çok merhametli olandır" (Bakara, 54).

Bil ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın onlara verdiği beşinci nimettir. Müfessirlerden bazıları, "Bu ve bundan sonra gelen âyetler, nimetleri hatırlatmaya dair âyetlerden ayrılmıştır, çünkü bu âyet öldürmeyi emreder; öldürme ise nimet olmaz" demişlerdir. Ki bu görüş birkaç bakımdan zayıftır.

a) Şüphesiz Cenâb-ı Hak onların günahlarının büyük olduğuna dikkati çekmiş, sonra onlara bu büyük günahtan, sayesinde kurtulacakları şeye dikkati çekmiştir. Bu da dinî bakımdan, nimetlerin en büyüklerindendir. Allahu Teâlâ İsrailoğullarına olan dünyevî nimetleri tadâd edince, onlara dinî nimetleri sayıp dökmesi daha evla olur. Sonra tevbenin keyfiyyetini ortaya koyan bu nimeti vasfetmek ancak, ma'siyeti dile getiren bir mukaddime ile olunca, onun zikri de nimetin tamamlayıcısı mahiyetinde olur. İşte bu sebeple, bu âyetin ihtiva ettiği her şey Allah'ın onlara olan nimetleri olarak sayılmıştır. Bundan ötürü, bunları hatırlatmak caizdir.

b) Allahu Teâlâ onlara katli emredince, o emri onlardan, onların hepsi yok olmadan önce, kaldırmıştır. Bu sebeple bu, geriye kalanlar ve Hz. Muhammed (s.a.s) zamanında bulunanlar hakkında bir nimet olmuş olur. Çünkü Cenâb-ı Hak bu öldürmeyi onların ecdadından kaldırmamış olmasaydı, o oğullar mevcut olmazlardı. Bu sebeple, bunun, Hz. Muhammed (s.a.s) zamanında mevcut olanlara minnet etme sadedinde getirilmiş olması güzel olmuştur.

c) Hz. Muhammed (s.a.s) onlara, "şu anda tevbenizin kabul edilmesi için birbirinizi öldürmeye ihtiyaç yoktur; küfrünüzden döner, Allah'a iman ederseniz, Allah imanınızı kabul eder," dediği halde; Allahu Teâlâ onların tevbelerinin ancak katl ile tamamlanabileceğini açıklayınca, o tevbe konusundaki bu şiddetli açıklama, onların dikkatini böylesi bir kolay tevbenin kabulüyle hasıl olan o büyük nimete çekmek olmuştur.

d) Bunda, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmetini, tevbeye çok teşvik bulunmaktadır. Çünkü Hz. Mûsa (a.s)'nın ümmeti, kendilerine çok zor gelmesine rağmen tevbeye isteklendirilince, bizden birimizin, sırf pişmanlık

demek olan tevbe hususunda teşviki daha evla olur. İnsanın önemli bir faydası hususunda isteklendirilmiş olmasının, nimetlerin büyüklerinden olduğu malumdur.

Hak Teâlânın "وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖ" âyetine gelince, bu, "Hz. Mûsa onları, buzağıyı ilâh edinmiş olarak gördüğü zaman, sözleşme yerinden döndükten sonra, onlara Ey kavmim,اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ *"Siz gerçekten kendinize zulmettiniz"* (Bakara, 54) dediği vakti hatırlayınız" demektir.

"Zulüm" hakkında müfessirlerin iki görüşü vardır:

a) Hz. Mûsa (a.s)'ya verdiğiniz sözde durmak sureti ile mutlaka hak edeceğiniz sevabı, kendinizden noksanlaştırınız.

b) Zulüm, yerinde olmayan, kendisinde ne ilmen ne de tıbben herhangi bir fayda bulunmayan, hiçbir zararı defetmeye vesile olmayan ısrar demektir. Buna göre onlar buzağıya tapmak suretiyle kendi nefislerine zarar vermiş oldular. Çünkü ebedi zarara götüren şey, en büyük bir zulümdür. İşte bu sebepten ötürü Hak Teâlâ: اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ *"Hiç şüphesiz şirk, büyük bir zulümdür"* (Lokman, 13) buyurmuştur. Ancak bu zulmün, mutlak manada bir zulüm olduğu sanılmaması için, kayıtlanması gerekir. Zira zulümde asıl olan, başkasına yapılandır. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak, اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ *"Siz, kendinize zulmettiniz"* buyurmuştur.

Allahu Teâlâ'nın, بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ *"Buzağıyı ittihaz ettiğiniz için"* âyetinde bir hazif vardır. Çünkü onlar, bu kadarcık bir işle nefislerine zulmetmiş olmazlar. Zira onlar o buzağıyı edinip de onu ilâh saymasaydılar, bu işleri zulüm olmazdı. Buna göre âyetten maksat, "siz buzağıyı ilâh ittihaz ettiğiniz için..." demek olur. Ancak âyetin başı, bu hazfedilene delalet ettiği için, burada "ilâh" kelimesini hazfetmek yerinde olmuştur.

Hak Teâlâ'nın, فَتُوبُوا اِلٰى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ *"Öyle ise Yaratanınıza tevbe edin ve nefislerinizi (kendinizi) öldürün" âyetine gelince, bununla ilgili birkaç sual vardır:*

Tevbe ile Nefsi Öldürme Arasındaki Münasebet

Birinci Sual: Allahu Teâlâ'nın "فَتُوبُوا اِلٰى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ" âyeti, tevbenin "nefsi öldürmek" şeklinde tefsir edilmiş olmasını gerektirir. Nitekim, Hz. Peygamber (s.a.s)'in لَا يَقْبَلُ اللّٰهُ صَلَاةَ اَحَدِكُمْ حَتّٰى يَضَعَ الطَّهُورَ مَوَاضِعَهُ فَيَغْسِلُ وَجْهَهُ ثُمَّ يَدَيْهِ *"Allah, temiz suyu yerli yerine koyarak yüzünü ve ellerini yıkamadıkça hiçbirinizin namazını kabul etmez"* hadisinde, temiz suyu yerli

yerine koyma, ifadesi, "yüzü ve elleri yıkama"yı (yani "فَيَغْسِلُ" kısmının daha önceki kısmı tefsir etmesini) gerektirir. Ancak tevbenin böyle anlaşılması batıldır. Çünkü tevbe, geçen çirkin fiilden dolayı pişmanlık duyup, bundan sonra onu tekrar yapmamaya azmetmekten ibarettir. Bu ise, nefsi öldürmeden farklı ve nefsi öldürmeyi gerektirmeyen bir şeydir. O halde, tevbenin nefsi öldürmek şeklinde tefsir edilmesi nasıl caiz olur? Buna şöyle cevab verilir:

Maksat, tevbenin "nefsi öldürmek" şeklinde açıklanması olmayıp, aksine, "onların tevbelerinin ancak nefsi öldürmekle olacağını ve tamamlanacağını" izah etmektir. Bu tevbe ancak böyle olmuştur. Çünkü Hak Teâlâ, Hz. Mûsa (a.s)'ya, kasten adam öldüren kimsenin tevbesinin ancak, kendisini teslim etmesi ile tamamlandığı, böylece de öldürülenin yakın akrabaları ya onun kısasından vazgeçtikleri veya onu öldürdükleri gibi, Benî İsrail'in tevbesinin kabul edilmesinin şartının da kendilerini öldürmek olduğunu vahyetmiştir. Bu sebeple, mürtedin tevbesinin ancak öldürülmesi ile tamamlanmasının, Hz. Mûsa (a.s)'nın şeriatinden olması imkânsız değildir. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Bir şeyin şartına, mecazen, bazen o şeyin ismi verilebilir. Nitekim tevbeye niyetlenen gâsıp (bir mal gasbetmiş) kimseye "Senin tevben, gasbettiğin şeyi geri vermendir" denilir. Yani "senin tevben ancak bununla tamamlanır" demektir. Burada da böyledir.

İkinci Sual: Tevbe ancak Hak Teâlâ için yapıldığı halde "Yaratıcınıza tevbe edin" demenin ne anlamı vardır? Buna şu şekilde cevab verilir: Bundan maksat, tevbe ederken riyakârlık yapmaktan insanları nehyetmektir. Sanki Cenab-ı Allah onlara şöyle demektedir: "Kalbinizden değil de lisanen tevbe ediyor görünürseniz, bu durumda kalplerinize muttali olan Allah'a karşı değil, insanlara karşı tevbe etmiş olursunuz." Bu ise faydasız şeylerdendir. O halde siz günah işlediğinizde, Allah'a tevbe etmelisiniz.

Üçüncü Sual: Bu âyette niçin bilhassa "الْبَارِئ" (yaratıcı) ismi zikredilmiştir. Buna şöyle cevap veririz: "Barî", Allahu Teâlâ'nın da: مَا تَرٰى فِى خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍ *"Rahman'ın yarattıklarında bir kusur göremezsin"* (Mülk, 3) buyurduğu gibi, mahlukatı düzensizlikten uzak olarak yaratan ve onları birbirinden muhtelif şekiller, farklı suretlerle yaratarak ayıran zattır. Böylece bu ifade, böyle olan zatın, ahmaklıkta darb-ı mesel olan öküzden (buzağıdan) ibadete daha layık olduğuna bir dikkat çekmedir.

Dördüncü Sual: Allahu Teâlâ'nın, "فَتُوبُوا" (Öyle ise tevbe ediniz) ifâdesindeki "ف" ile, "فَاقْتُلُوا" (ve öldürünüz) ifâdesindeki "ف" arasındaki fark nedir? Buna cevabımız şudur: Birincisi fa-i sebebiyyedir. Çünkü bu âyette zulüm, tevbe etmenin sebebidir. İkincisi ise fa-i takibiyyedir. Çünkü öldürmek burada, tevbenin tamamlayıcısıdır. Buna göre "فَتُوبُوا" ifâdesinin manası "Tevbenizi tamamlamak için tevbeye öldürme işini ekleyiniz" şeklindedir.

"Kendinizi Öldürünüz" Emrinin Tefsiri

Beşinci Sual: فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ *"Kendinizi (nefislerinizi) öldürünüz"* âyeti ile kastedilen nedir? O, âyetin zahirinin gerektirdiği, "Her biriniz nefsini öldürsün" manası mıdır, yoksa başka birşey midir? Buna cevabımız şudur: Âlimler bu hususta ihtilaf etmişlerdir. Bazı müfessirler şöyle demişlerdir: Bundan muradın, "tevbe edenlerin her birinin kendisini öldürmesini emir" olması caiz değildir. Bu, Kadı Abdulcebbar'ın da tercih ettiği görüştür: Bu müfessirler, görüşlerine iki yönden delil getirmişlerdir:

a) Ehl-i tefsir şuna dayanmışlardır: Bütün müfessirler, Benî İsrail'in kendilerini elleri ile öldürmedikleri hususunda ittifak etmişlerdir. Eğer onlar, böyle yapmakla emrolunmuş olsalardı, bunu yapmadıkları için günahkâr olmuş olurlardı.

b) Ki bu Kâdı Abdulcebbar'ın dayandığı delildir: Öldürme, canlı olan bünyeyi canlı olmaktan çıkaran ve onu bozan şeydir. Bunun haricindeki şeyler ise, yakın veya uzak olarak onu ölüme götüren şeylerdir. Bu gibi şeylere mecazen öldürme denir. Öldürmenin hakikatini iyice kavradığın zaman biz deriz ki, Allah'ın bunu emretmiş olması caiz değildir. Çünkü şer'î ibadetler o mükellefe fayda verdiği için güzel (ve yerinde) olmuşlardır. İbadetler ancak, istikbaldeki işler hakkında birer maslahat (fayda) olurlar. Halbuki ölümden sonra mükellefiyet söz konusu değildir ki, insanın kendisini öldürmesinden bir maslahatı olsun. Bu ise Allah'ın öldürmesinin aksinedir. Çünkü Allah'ın öldürmesi, ilahî fiillerdendir. Böylece, başka bir mükellef için bir salah (maslahat, fayda) olduğu zaman Allah'ın öldürmesi güzel olur ve Allah öldürdüğü mükellefe de buna karşılık büyük bir sevab verir. Bu, Allah'ın, öldürmeyecek şekilde bir yaralamayı veya bir uzvun kesilmesini emretmesinden de farklıdır. Çünkü bunlar yapıldıktan sonra geride hayat kalır ise, bu fiillerin ilerideki fiiller için bir salah (kurtuluş) vesilesi olması imkânsız değildir.

Birisi şöyle diyebilir: Katlin, o anda ruhu bedenden ayıran bir fiilin ismi olduğunu kabul etmiyoruz. Aksine o, ya o andan veya daha sonra ruhun bedenden ayrılmasına sebeb olan bir fiilden ibarettir. Bunun delili ise şudur: Birisi, herhangi bir insanı öldürmemeye yemin etse de, sonra birisini ağır bir şekilde yaralasa, o da bu ağır yaralanmadan sonra çok kısa bir müddet yaşayıp ölse, bu yaralayan yeminini bozmuş olur ve onu Arapça'yı bilen herkes "katil" diye adlandırır. Halbuki kelimelerin kullanılışında esas olan, hakiki mana ile kullanmaktır. Bu sebeple bu "katl" isminin, ister o anda öldürsün, isterse ondan sonra ölümüne sebeb olsun, ruhun bedenden ayrılmasına yol açan fiilin ismi olduğunu gösterir. Halbuki sen, âyetteki "öldürünüz" emrinin, ruhun derhal bedenden çıkmasını gerektirmeyen bir yaralamakla ilgili olmasının caiz olacağını kabul ettin. Durum böyle olunca, emrin, insanın kendisini öldürme manasında olmasının da caiz olabileceği sabit olur. Katlin, o anda ruhu çıkaran fiilin ismi olduğunu kabul ettik. Buna göre, âyetteki emrin bu manada olması niçin caiz olmasın? Onun, "Emirlerin (ibadetlerin) farz olmasında, istikbale ait maslahatların bulunması gerekir" sözüne gelince, biz deriz ki:

Her şeyden önce ibadetlerde (emirlerde) mutlaka bir faydanın olması gerektiğini kabul etmiyoruz. Bunun delili şudur: Hak Teâlâ, inkâr edecek kimselere de iman etmelerini emretmiştir. Halbuki bu emirde herhangi bir fayda yoktur. Çünkü böyle bir teklifin faydası, sadece azabın meydana gelişidir. Biz, mutlaka bir faydanın olması gerektiğini kabul etsek bile, sen niçin "o faydanın bizzat o kimseye ait olması gerekir" diyorsun ve niçin "o adamın kendisini öldürmesinin başkasının faydasına olması caiz olmasın ve bundan dolayı, başkası istifade etsin diye Allah'ın ona kendisini öldürmesini emretmesi ve sonra da Allah'ın kendini öldürene buna karşı büyük bir sevab vermiş olması niçin caiz olmasın? Faydanın mutlaka o fiili yapana dönmesi gerektiğini kabul ettik. Fakat, o insanın bu fiil ile emredildiğini bilmesinin de onun için bir maslahat (fayda) olduğunu söylemek niçin caiz olmasın? Mesela, o, yarın kendisini öldürmekle emredilmiş olsa, onun bu emri bilmesi, şu andan itibaren, ertesi günün gelmesinden önce o adamın kötülükleri terk etmesine sebeb olur. Bütün bu ihtimaller söz konusu olunca Kadı Abdulcebbar'ın iddiaları da düşer.

Müfessirlerin dayanmış olduğu izah tarzı, daha güçlüdür. Buna göre âyeti, zahirî manasından çevirmek gerekir. Sonra bunda iki görüş vardır:

a) Tevbe edenlerden her birinin, birbirlerini öldürmeleri emrolunmuştur, denilebilir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın "اقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ" ifâdesinin mânası "bir kısmınız diğer kısmınızı öldürsün" demektir. Bu, Hak Teâlâ'nın bir başka yerdeki: وَلَا تَقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ *"Birbirinizi öldürmeyin"* (Nisa, 29) âyeti gibidir. Bunun manası da, "Bir kısmınız bir kısmını öldürmesin"dir. Bunun hakikati, mü'minlerin tek bir nefis gibi olmasıdır. Cenâb-ı Hakk'ın: وَلَا تَلْمِزُوا اَنْفُسَكُمْ *"Kendinizi ayıplamayın"* (Hucurât, 11) âyetlerinde, tefsirin yani mü'min kardeşlerinizi: لَوْ لَا اِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِاَنْفُسِهِمْ خَيْرًا *"Onu işittiğinizde, erkek mü'minlerle kadın mü'minler, kendi nefislerine dair iyi bir zanda bulunmaları gerekmez miydi?.."* (Nûr, 12). Yani "kendileri gibi Müslümanlar hakkında" şeklinde olduğu söylenmiştir. Ve yine bu, Hak Teâlâ'nın: فَسَلِّمُوا عَلٰى اَنْفُسِكُمْ *"Binaenaleyh, kendi nefislerinize selam veriniz"* (Nûr, 61) âyeti gibidir. Yani, birbirinize selam verin!... Sonra müfessirler bu tevbe edenlerin iki saf halinde ortaya çıktıklarını, bazısının bazısına, geceye kadar vurduğunu söylemişlerdir.

b) Allahu Teâlâ, tevbe etmeyenlere (suçsuzlara) tevbe edenleri öldürmelerini emretmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın "اقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ" ifâdesinden maksat, "ölümü ve öldürülmeyi kabul ediniz" demek olur. Bu ikinci izah tarzı, doğru olmaya daha yakındır. Çünkü birinci izahta meşakkatin artması söz konusudur; zira topluluk günahta müşterek oldukları zaman onların bir kısmı diğer bir kısmına, başkalarının onlara şefkatinden daha fazla bir şekilde şefkatli olurlar. Onlar, birbirlerini öldürmekle mükellef tutulduklarında, bu hususta meşakkat büyür. Sonra rivâyetler değişik olmuştur.

1) Allahu Teâlâ, buzağıya ibadet etmeyen mikatta bulunmak için seçilmiş yetmiş kişiye, onlardan buzağıya tapanları öldürmelerini emretmiştir. Öldürülenlerin sayısı, yetmiş bin kişidir. Öldürülünceye kadar üç gün hiç kımıldamamışlardır. Bu görüşü Muhammed İbn İshak zikretmiştir.

2) Hz. Mûsa (a.s) onlara birbirlerini öldürmelerini emredince, onlar buna icabet ettiler. Böylece Hz. Mûsa (a.s) katle sabretmeleri için onlardan bir söz aldı. Bunun üzerine her kabile, tek başına topluca sabahladı. Hz. Harun kesinlikle buzağıya tapmayan ve ellerinde kılıçlar olan on iki bin kişi getirdi. Bunun üzerine tevbe edenler, "Bunlar sizin kardeşlerinizdir. Kılıçlarını çekmiş olarak size gelmişlerdir; o halde Allah'tan korkun ve sabredin. Yerinden kalkana, onlara yan gözle bakana veya elleriyle ve ayaklarıya onlardan korunmaya çalışana Allah lanet etsin" dediler; onlar

da "amin!" dediler. Böylece akşama kadar onları öldürmeye koyuldular. Hz. Mûsa ve Harun (a.s) Allah'a dua etmeye başlayarak, "Ey Rabbimiz, geri kalanını, geriye kalanını koru!" dediler. Bunun üzerine Allah onlara, "Öldürülenleri bağışladım, kalanların da tevbesini kabul ettim" diye vahyetti. Ravi, öldürülenlerin yetmiş bin olduğunu söylemiştir. Bu Kelbî'nin rivâyetidir.

3) İsrailoğulları iki kısım idi. Onlardan bir kısmı buzağıya tapmış, bir kısmı ise tapmamıştı. Ne var ki bu tapmayanlar, tapanların bu işini reddetmemişlerdi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, buzağıya tapmamakla birlikte reddetmeyenlere buzağıya ibadetle meşgul olanları öldürmelerini emretti. Sonra müfessirler sözlerine şöyle devam ettiler: Adam babasını, çocuğunu, komşusunu görüyor ve Allah'ın emrinden cayması da mümkün olmuyordu. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ, simsiyah bir bulut gönderdi, sonra öldürülmelerini emretti; böylece, akşama kadar öldürüldüler... Hz. Mûsa ve Harun (a.s) dua ederek; "Ey Rabbim, İsrailoğulları yok oldu, geri kalanı, geri kalanı bari olsun koru!" dediler de, bunun üzerine bulut açıldı, Tevrat iniverdi ve mızrakları ellerinden düşüverdi.

İrtidâttan Tevbe Ettikleri Halde Niçin Öldürüldüler?

Altıncı Sual: "Onlar irtidâttan tevbe etmiş oldukları halde, nasıl öldürülmeye müstehak olmuşlardır? Halbuki irtidâttan tevbe eden kimse öldürülmez?" Cevap: Bu, dinin değişen hususlarındandır; belki de Hz. Mûsa (a.s)'nın şeriatı ya hepsi hakkında umumi veya bu kavme mahsus olarak irtidâttan tevbe eden kimsenin katlini gerektirmişti.

Yedinci Sual: Onlardan, Allah'ın tevbelerini kabul ettiği kimselerden bazılarının öldürülmediği rivâyeti doğru mudur? Cevap: Bu imkânsız değildir. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ" ifâdesi, ağızdan yöneltilmiş bir hitaptır.

Belki de bu hitap, onlardan bir kısmına olmuştur. Veya bu hitap umumîdir; buna göre umumi olana bazen tahsis edilebilir.

Cenâb-ı Hakk'ın "ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ" ifâdesine gelince, bunda bu güçlüğe katlanma sebebine işaret ve uyarma bulunmaktadır. Bu böyledir, çünkü onların durumları dünyevî zararla uhrevi zarar arasında, ikisinden birine razı olmayı gerektiriyordu. Böyle olunca dünya zararına katlanmak münasip olur, çünkü dünya fanidir, sonludur. Âhiretin zararları ise sonsuzdur. Bir de ölüm mutlaka olacaktır; bu nedenle öldürülmeye katlanmada, takdim ve tehirden başka bir şey yoktur. Cenâb-ı Hakk'ın cezasından kurtulup sevabını elde etmeye gelince, işte bu en büyük gayedir.

Cenâb-ı Hakk'ın: "فَتَابَ عَلَيْكُمْ" ifadesine gelince, bunda hazfedilmiş bir mahzuf bulunmaktadır. Sonra bu hazfedilen şey hakkında iki izah bulunmaktadır.

a) Takdîr edilen şeyin, Hz. Mûsa'nın sözünden olması. Buna göre sanki Hz. Mûsa, فَإِنْ فَعَلْتُمْ ذٰلِكَ فَقَدْ تَابَ عَلَيْكُمْ "Şâyet bunu yaparsanız, muhakkak ki Allah sizin tevbenizi kabul eder" demiştir.

b) Bu takdir edilen şeyin, iltifat yoluyla onlara Allah tarafından bir hitap olmuş olmasıdır. Buna göre takdir, فَفَعَلْتُمْ مَا اَمَرَكُمْ بِهِ مُوسٰى فَتَابَ عَلَيْكُمْ بَارِئِكُمْ "Siz de Hz. Mûsa'nın size emrettiği işi yapınca Rabbiniz de sizin tevbelerinizi kabul etti" şeklinde olur.

Cenâb-ı Hakk'ın: "فَتَابَ عَلَيْكُمْ اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ" âyetinin manası, yine O'nun "فَتَابَ عَلَيْهِ اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ" (Bakara, 37) âyetinin izahında geçmişti.

Allahu Teâlâ'yı Görmek İstemeleri

وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿٥٥﴾ ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٦﴾

"Hani siz, 'Ey Mûsa, Allah'ı açıkça görmedikçe sana iman etmeyeceğiz' demiştiniz. Bunun üzerine, bakıp dururken, sizi yıldırım çarpmıştı. Sonra sizi, şükredesiniz diye, ölümünüzden sonra diriltmiştik" (Bakara, 55-56).

Bil ki bu, Allah'ın onlara olan altıncı in'âmıdır. Bu birkaç bakımdan izah edilir:

a) Cenâb-ı Hak, sanki şöyle buyurmuştur: Mûsa'ya, "Allah'ı açıkça görmedikçe, sana iman etmeyeceğiz" dediniz de, böylece sizi yıldırım çarpmıştı... İşte o zamandaki nimetimi hatırlayınız. Sonra 'zulmünüzden tevbe edesiniz, azabımdan kurtulasınız, mükafaatımı elde edesiniz' diye sizi dirilttim."

b) Bunda, kendisi sebebiyle onlara yapılan şeyin yapılmasına müstehak olunan fiilden, Peygamberimiz zamanında bulunanları bir sakındırma vardır.

c) Onları, Hz. Peygamber'in mu'cizelerini inkâr etme hususunda, açık olan zâhir mu'cizelerin büyüklüğünü görmelerine rağmen Hz. Mûsa'nın nübüvvetini inkâr eden seleflerine benzetmek gayesi güdülmüştür.

Bir de, burada Cenâb-ı Allah, böyle bir mu'cizeyi Hz. Muhammed (s.a.s)'den izhar etmediğinin sebebine dikkat çekmektedir. O da şudur: Allah, mu'cizeye rağmen inkâra devam edeceklerini bilmektedir. Şâyet onlar bu mu'cizeleri inkâr etselerdi, seleflerinin müstehak olduğu cezanın aynısı olan bir cezayı hak etmiş olurlardı.

d) Bunda, Ulü'l-azm peygamberlerin sabrettiği gibi, Hz. Peygamber'i de müşriklerden gördüğü eziyetlere karşı bir teselli ve onun kalbini sabır hususunda pekiştirme ve sebat ettirme vardır.

e) Bunda, "Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvveti şâyet doğru olsaydı, onun nübüvvetini bildikleri için Ehl-i kitab'ın ona iman etmesi, diğer insanlardan daha evla olurdu" diyen kimselerin şüphesini izale vardır. Bu böyledir; çünkü Hak Teâlâ, onların seleflerinin Hz. Mûsa (a.s)'nın nübüvvetine dair apaçık ve göz alıcı mu'cizeleri görmelerine rağmen her vakit mürtet olduklarını; Hz. Mûsa (a.s)'ya da baskı yapıp ve ona muhalefette bulunduklarını açıklamıştır. Bu nedenle, her ne kadar onlar kendi kitaplarında Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine dair olan haberleri görseler de onların Hz. Muhammed (s.a.s)'e muhalefet etmelerine şaşılmamalıdır.

f) Hz. Muhammed (s.a.s) ümmî olmasına ve kesinlikle bir taallüm ile meşgul bulunmamış olmasına rağmen bu kıssalardan haber verince, bunun bir vahiy ile olmuş olması gerekir.

Görme Talebi Ne Zaman ve Nasıl Oldu?

Bu vakıa hakkında müfessirlerin iki görüşü vardır:

1) Bu vakıa, Allah'ın buzağıya ibadet edenleri kendilerini öldürmekle mükellef kılmasından önce olmuştur. Muhammed İbn İshak şöyle der: Hz. Mûsa (a.s) Tûr (dağın)dan kavminin yanına dönünce, onları buzağıya tapıyor vaziyette gördü, kardeşi Harun (a.s) ile Samiri'ye diyeceğini dedi ve buzağıyı yakarak, onu denize attı. Kavminin seçkinlerinden yetmiş kişi seçti; onlar Tûr'a çıkınca Hz. Mûsa (a.s)'ya, "Rabbinden, kelamını bize duyurmasını iste" dediler. Bunun üzerine Hz. Mûsa (a.s) bunu isteyince, Allah da ona icabet etti. Hz. Mûsa (a.s) Tûr dağına yaklaşınca, onun üzerine buluttan bir sütun düşerek bütün dağı kapladı... Bu bulut, Hz. Mûsa (a.s) onun içerisine girinceye kadar yaklaştı. Tam o sırada Hz. Mûsa (a.s) kavmine, "Girin ve söylenenleri belleyin!" dedi. Rabbi Hz. Mûsa (a.s) ile konuştuğu zaman, onun alnına, hiç kimsenin bakmaya güç yetiremeyeceği parlak bir ışık düştü. Kavmi Mûsa (a.s) ile beraberce, Allah'ın kelamını dinlediler.

Allah Hz. Mûsa (a.s)'ya, "yap, yapma" şeklinde konuşuyordu. Söz tamamlanınca, Hz. Mûsa'nın içinde bulunduğu bulut, ondan sıyrılıp gitti. Bunun üzerine kavmi, "Allah'ı açıkça görmedikçe, sana iman etmiyeceğiz" dediler de, böylece onları yıldırım çarptı, hepsi ölüverdi...

Hz. Mûsa (a.s) iki elini gökyüzüne kaldırıp dua ederek şöyle dedi: "Ya Rabbî, tevbelerinin kabul olunduğuna dair şahitlerim olsunlar diye, İsrailoğullarından yetmiş kişi seçtim. Şimdi ise kavmimin yanına dönüyorum, yanımda ise onlardan hiç kimse yok; hakkımda ne derler!" Hz. Mûsa (a.s), Allah ölenlere ruhlarını iade edinceye kadar, dua ile meşgul oldu; İsrailoğullarının buzağıya ibadetten ötürü yaptıkları tevbenin kabulünü istedi, ancak Cenâb-ı Allah, "Nefislerini öldürmedikçe hayır, kabul etmem" dedi...

2) Bu vakıa katl olayından sonradır. Süddî şöyle demiştir: Benî İsrail, kendilerini öldürmek suretiyle buzağıya tapmaktan tevbe edince, Allahu Teâlâ Mûsa (a.s)'nın İsrailoğullarından bir grup insan ile beraber, buzağıya tapmalarından ötürü Allah'tan af dilemek için gelmelerini emretti. Bunun üzerine Hz. Mûsa, kavminden yetmiş kişi seçti... Onlar Tûr'a geldikleri zaman, "Allah'ı açıkça görmedikçe, sana iman etmeyeceğiz" dediler; bunun üzerine onları bir "saika" yakalayıverdi de, öldüler. Hz. Mûsa ağlayarak ayağa kalktı ve şöyle dedi: "Ya Rabbî, İsrailoğullarına ne diyeyim? Çünkü ben onlara kendilerini öldürmelerini emrettim; sonra geriye kalanlardan bunları seçtim... şimdiyse, yanımda onlardan hiç kimse olmaksızın onların yanına döndüğümde, ben onlara ne diyeyim?" Bunun üzerine Allah, Hz. Mûsa'ya bu yetmiş kişinin buzağıyı ilâh edinenlerden olduğunu vahyetti de, Hz. Mûsa:

اِنْ هِيَ اِلَّا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَآءُ وَتَهْدِي مَنْ تَشَآءُ اَنْتَ وَلِيُّنَا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَاَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ * وَاكْتُبْ لَنَا فِي هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ اِنَّا هُدْنَآ اِلَيْكَ...

"Bu, ancak senin bir imtihanındır. Sen onunla dilediğini saptırır, dilediğini de hidâyete iletirsin. Sen bizim velimizsin. Onun için bizi bağışla ve bize merhamet et. Sen, bağışlayanların en hayırlısısın. Bu dünyada da, ahirette de bize iyilik yaz. Muhakkak ki biz, sana döndük" (A'raf, 155-156) dedi. Sonra Allahu Teâlâ onları diriltti, bunu müteakiben onlar da ayağa kalktılar ve her biri diğerine bakarak, Allah'ın onu nasıl dirilttiğini gördüler. Böylece onlar, "Ey Mûsa, sen Allah'tan ne istedinse onu sana verdi. Bu sebeple, bari O'na dua et de bizi peygamber yapsın" dediler. Bunun üzerine Hz. Mûsa, bu hususta Allah'a dua etti, Allah da onun duasını kabul buyurdu.

Bil ki âyette, bu iki görüşten birisini diğerine tercih etmeye delalet edecek herhangi bir husus yoktur. Yine âyette, Allah'ı görmeyi isteyenlerin buzağıya tapanlar veya başkaları olduğuna dair de bir delalet yoktur.

Cenâb-ı Hakk'ın: "لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ" ifâdesine gelince, bunun manası, "Allah'ı ayan beyan görmedikçe seni tasdik ve nübüvvetini itiraf etmeyiz" demektir. Keşşaf sahibi şöyle demiştir: Âyette geçen, "جَهْرَةً" sözü, senin جَهَرْتُ بِالْقِرَاءَةِ وَبِالدُّعَاءِ "Kıraati ve duayı aşikâr okudum" sözünden olmak üzere, bir mastardır. Sanki gözüyle gören kimse, görmesini açıklayan; kalbiyle gören kimse ise, ru'yeti gizleyen gibidir... "جَهْرَةً" kelimesinin mansub olması, mef'ûl-i mutlak olmasından dolayıdır. Çünkü o görmenin bir nevini bildirir. Bu sebeple, "اَلْقُرْفُصَاءَ" kelimesinin "جُلُوسٌ" (oturmak) fiili ile mansûb olması gibi, "جَهْرَةً" kelimesi de "رُؤْيَةً" fiiliyle mansub kılınmıştır. Veya, açıkça görenler manasına olmak üzere hal olarak mansub kılınmıştır. Hâ harfinin fethasıyla olmak üzere "جَهَرَةً" şeklinde de okunmuştur. Bu durumda bu kelime, ya "galebe" kalıbında bir mastardır veya "جَاهِرٌ" kelimesinin çoğuludur. Kaffâl, "cehreten" kelimesinin aslının zuhûr (görünmek, belirmek) dan olduğunu söylemiştir. Bir şeyi açtığın zaman "جَهَّرْتُ الشَّيْءَ" denilir. Suyu çamurla örtülmüş olan kuyuyu, suyu ortaya çıkıncaya kadar temizlediğinde, "جَهَرْتُ الْبِئْرَ" denilir. Yine, ses yüksek perdeden olduğu zaman "صَوْتٌ جَهِيرٌ رَجُلٌ جَهْوَرِيُّ الصَّوْتِ" denilir. Ve yine, yüzünün parlaklığı açık olduğu zaman "وَجْهٌ جَهِيرٌ" denilir. Onlar, vehmeden bir kimsenin ru'yetten maksatın, bilmek (ilm) veya uyuyan birisinin kastedilmesi durumunda, tahayyül olduğunu vehmetmemesini te'kid etmek için "جَهْرَةً" dediler.

Allah'ı Görmek İsteyenleri Yıldırımın Çarpması

Hak Teâlâ'nın: "فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ" sözüne gelince bunda birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci Bahis: Mu'tezile'nin Rüy'et Hakkında Yanlış Bir İstidlâli

Mu'tezile bu ifâde ile, Allah'ın görülmesinin imkânsızlığına istidlâlde bulunmuştur. Kâdi Abdulcebbâr şöyle demiştir: Şâyet Allah'ı görmek caiz olsaydı, yıldırımın çarptığı kimseler caiz görülen bir işi istemiş olurlardı. Bu sebeple de onlara, herhangi bir ceza inmemesi gerekirdi.. Nitekim onlar, Allahu Teâlâ'nın: لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ *"Biz bir çeşit yemeğe katlanamayız; bunun için sen Rabbine dua et de, bize yeryüzünün bitirmiş olduğu nimetler çıkarsın"* (Bakara, 61) âyetinde de

belirttiği gibi, bir yiyecekten başka bir yiyeceğe ve bir azıktan başka bir azığa geçmeyi istediklerinde, onlara herhangi bir ceza inmemiştir.

Ebu'l-Hüseyn, "Kitabu't-Tesaffuh"unda şöyle demiştir: Allahu Teâlâ, görme isteğini, sırf onu reddettiği için zikretmiştir. Bu birkaç âyette böyledir.

1) Mevzûbahis olan âyettir. Çünkü, şâyet görmek caiz olsaydı, onların "لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَ اللّٰهَ جَهْرَةً" ifâdeleri, yadırganmama ve onları bir sâikanın yakalamaması hususunda, diğer ümmetlerin peygamberlerine, "Biz, herhangi bir ölüyü diriltmedikçe, iman etmeyeceğiz" demeleri gibi olurdu.

2) Allahu Teâlâ'nın: يَسْئَلُكَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَاَلُوا مُوسٰى اَكْبَرَ مِنْ ذٰلِكَ فَقَالُوا اَرِنَا اللّٰهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ *"Ehl-i Kitap senden, kendilerine gökten bir kitap indirmeni ister. Gerçekten onlar, Mûsa'dan bundan daha büyüğünü istemişlerdi de, "Allah'ı bize apaçık göster" demişlerdi. Bu zulümleri yüzünden de onları bir saika yakalamıştı"* (Nisa, 153) âyetidir. Allah bu isteği zulüm diye adlandırmış ve onları anında cezalandırmıştır. Şâyet Allah'ı görmek caiz olsaydı, onların Allah'ı görme hususundaki istekleri fazladan bir mu'cize isteyen kimsenin bunu istemesi gibi olurdu. Buna göre eğer sen, "Allahu Teâlâ, bunların her birinin haddi aşma olması hususunda gökten kitap indirmeyi "görme" yerinde zikretmedi mi? Kitab indirme haddi zatında imkânsız olmadığı gibi, Allah'ı görmeyi isteme de aynıdır" dersen, ben de derim ki: Âyetin zâhiri bu iki şeyden her birinin imkânsızlığını gösterir. "Kitap indirme" konusunda, âyetin zahirine itibar edilmemiş, "Allah'ı görme" konusunda ise âyetin zahirine itibar edilmiştir.

3) Hak Teâlâ: وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْلَا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلٰئِكَةُ اَوْ نَرٰى رَبَّنَا لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فِى اَنْفُسِهِمْ وَعَتَوْ عُتُوًّا كَبِيرًا *"Bize kavuşmayı ümit etmeyenler dediler ki: 'Bizim üzerimize melekler indirilmeli değil miydi, yahut Rabbimizi görmeli değil miydik?' Andolsun ki onlar kendi kendilerine kibirlendiler ve büyük bir azgınlıkla haddi aştılar"* (Furkan, 21) buyurmuştur. Buna göre, eğer Allah'ı görmek caiz olsaydı -ki bunu mümkün görenlerce bu en büyük nimetlerdendir- onu istemek haddi aşmak olmazdı. Çünkü Allah'tan, dinî veya dünyevî bir nimet isteyen kimse haddi aşmış olmaz. Ve bu, "Senin duanla Allah şu ölüyü diriltmediği müddetçe sana iman etmeyiz" denilmesi gibi olurdu.

Razî'nin Mu'tezile İddiasına Cevabı

Bil ki bu vecihler bir konuda müşterekterler, o da şudur: Şâyet ru'yet (Allah'ı görme) caiz olsaydı, onu talep etmek haddi aşmak ve reddedilecek bir fiil sayılmazdı. Haddi aşmak ve yadırganacak bir fiili yapmak ise

yasaktır. Onun, "Bir yemekten diğer bir yemeğe (yiyeceğe) geçme gibi diğer menfaatleri istemek imkân dahilinde olunca, ru'yeti isteyen de asi olmaz. Diğer mu'cizeleri isteme hususunda da söz aynıdır" sözüne gelince buna karşılık biz deriz ki: Niçin "Mümkün olan şeyi o istediği zaman, haddi aşmış olmaz. Dolayısıyla her olabilecek şeyi isteyen kimsenin de haddi aşmış sayılmaması gerekir" dedin? Bu gibi yerlerde, çeşitli misallere dayanmak ehl-i ilme yakışmaz. Nasıl yakışsın ki. Halbuki Hak Teâlâ, ru'yet ile beraber, ancak mümkün olduğuna ittifakla hükmettiğimiz bir şey zikretmiştir. Bu şey ya gökten bir kitabın inmesi, veya meleklerin inmesi gibi bir şeydir. Böylece her iki işin toplamına haddi aşma sıfatını vermiştir. Bu ise, haddi aşma sıfatının, istenen şeyin mümkün olmamasından ötürü verilemeyeceği hususunda kat'ilik ifade eden bir delil gibidir.

Ebu'l-Huseyn'in, "Âyetin zâhiri her ikisinin de imkânsız olduğunu gerektirir. Ancak âyetin zâhirinin bir kısmı ile amel edilmiş, bir kısmı ile ise amel edilmemiştir" sözüne gelince, biz deriz ki: "Sen, yadırgamanın, ancak istenen şeyin imkânsız olması halinde olacağına dair herhangi bir delil getirmedin. Bu hususta sadece çeşitli misallere dayandın. Misal ise bu konuda bir mana ifade etmez? Bu sebeple senin, "Âyetin zahiri her ikisinin de imkânsız olduğunu gerektirir" sözün geçersiz olur. Böylece bizim dediğimiz şeyler sebebi ile, Mu'tezile'nin görüşünün değersizliği ortaya çıkmış olur.

Ru'yet İsteğinin Reddolunmasının Sebepleri

Şâyet birisi derse ki: "Allah'ı görme isteğinin reddolunmasının sebebi nedir?" Bu konudaki cevap bazı açıklamalar ihtiva eder:

a) Allah'ı görmek ancak âhirette olur. Binaenaleyh, burada reddolunan dünyada istenmiş olmasıdır.

b) Allah'ın hükmü, Allah görüldüğü zaman mükellefiyetin insandan kalkmasını gerektirir. Bu sebeple O'nu görmeyi talep, mükellefiyetin kalkmasını istemektir. Bu, Mu'tezile'nin görüşüne göre daha uygundur. Çünkü ru'yet zaruri ilmi ihtiva eder. Zaruri ilim ise, mükellefiyete terstir.

c) İddianın doğruluğuna dair deliller tamam olunca, ayrıca delil istemek, işi yokuşa sürmek olur. İşi yokuşa sürme (inat) ise, şiddetli celandırmayı gerektirir.

d) Allahu Teala'nın insanları dünyada iken, kendisini görmekten men etmesinde önemli bir maslahatın olduğunu bilmesi imkânsız değildir. İşte bu sebepten ötürü, gökten kitaplar ve melekler indirmesinde büyük bir

mefsedetin (zararın) olduğunu bildiği ve binaenaleyh böyle bir isteği reddetmiş olduğu gibi, dünyada iken kendisinin görülme isteğini de böylece yadırgamış oldu.

İkinci Bahis: Saika Ne Demektir?

"Saika" hususunda müfessirlerin iki görüşü vardır:

A) O, ölüm manasınadır. Bu, Hasan Basri ve Katâde'nin görüşüdür. Onlar bu görüşlerine Cenâb-ı Hakk'ın: فَصَعِقَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَاءَ اللّٰهُ *"Allah'ın diledikleri dışında, göklerde kim var, yerde kim varsa ölür"* (Zümer, 68) âyetini delil getirmişlerdir. Bu birkaç bakımdan zayıftır:

1) Allah'ın: فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ *"Gözünüz bakıp dururken o saika (yıldırım) sizi çarpmıştı"* (Bakara, 55) âyetidir. Şâyet "saika" ölüm olsaydı, onların ona bakmış (görmüş) olmaları imkânsız olurdu.

2) Allahu Teâlâ, Hz. Mûsa (a.s) hakkında: وَخَرَّ مُسٰى صَعِقًا *"Musa baygın yere düştü"* (A'raf, 143) buyurmuş, Hz. Mûsa (a.s) ölmediği halde, onun için "saika"yı kullanmıştır. Çünkü Allahu Teâlâ müteakiben فَلَمَّا اَفَاقَ *"Ayıldığı zaman"* (Aynı âyet) buyurmuştur. İfakat (ayılma), ölümden değil bayılmadan olur.

3) "Saika", çarpan (vuran) şeydir. Bu ise (ölüme değil) ölüme sebeb olan şeye işarettir.

4) Onlar müşahede ettikleri halde saika'nın meydana gelmesi, azap olarak, habersiz olarak ansızın onlara gelmesinden daha büyüktür. İşte bu sebepten ötürü, Cenâb-ı Hak, ilahî cezanın büyüklüğüne dikkat çekmek için, "Gözünüz bakıp dururken" buyurmuştur.

B) Bu muhakkik âlimlerin görüşüdür. Buna göre, "Saika" ölüme sebeb olan şeydir. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Allah, A'raf Sûresi'nde: فَلَمَّا اَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ *"Onları müthiş bir sarsıntı tuttuğu zaman.."* (A'raf, 155) buyurmuştur. Âlimler, bu ölüm sebebi olan saikanın ne olduğu hususunda ihtilâf etmiş, üç görüş belirtmişlerdir.

1) O, gökten düşüp onları yakan bir ateştir.

2) Gökten gelen bir sayhadır.

3) Allahu Teâlâ, onların üzerine sesini işittikleri bir ordu gönderdi de onlar bir gün ve gecede baygın ve ölü olarak yerlere serildiler

Öldükten Sonra Diriltilmeleri

Cenâb-ı Allah'ın ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ *"Ölümünüzden sonra sizi diriltmiştik"* âyetine gelince, Allah böyle buyurmuştur, çünkü ba's (diriltme), ancak

ölümden sonra olur. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın: فَضَرَبْنَا عَلٰى اٰذَانِهِمْ فِى الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا * ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ اَىُّ الْحِزْبَيْنِ اَحْصٰى لِمَا لَبِثُوا اَمَدًا *Bunun üzerine, mağarada onların kulaklarına perdeler vurduk. Sonra onları, onlardan hangisinin ne kadar kalmış olduklarını daha iyi hesap edici olduğunu bilmek için uyandırdık* (Kehf, 11-12) buyurduğu gibi...

Eğer, "Hz. Mûsa (a.s) bu sözün içerisine dahil midir?" denilirse, iki bakımdan, "hayır" derim.

a) Bu, hitab-ı müşafehe (ağızdan yapılan bir azarlama)dir. Dolayısıyla Hz. Mûsa (a.s)'yı içine alması gerekmez.

b) Şâyet bu hitap Hz. Mûsa (a.s)'ya da şâmil olsaydı, onun hakkındaki "فَلَمَّا اَفَاقَ"(ayılınca) sözü ile tahsis edilmesi gerekirdi. Kaldı ki "افاقة" tabiri ölümle ilgili olmak (yani dirilmek) manasına kullanılmaz. İbn Kuteybe, Hz. Mûsa (a.s)'nın öldüğünü söylemiştir ki, bu izahımızdan dolayı, yanlıştır.

Allahu Teâlâ'nın: "لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ" ifâdesine gelince, bundan maksat şudur:

Allahu Teâlâ, onları mükellef kılsın, imân etmelerine imkân bulsunlar, kendilerinden südûr eden günahları da telafi etsinler diye dünyada onları ölmelerinden sonra tekrar diriltmiştir. Hak Teâlâ'nın onları mükellef tutmasına gelince bu, O'nun, "لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ" buyurmuş olmasından ötürüdür. "الشُّكْر" lâfzı, taatlarin hepsini içine alır; zira Cenâb-ı Hak: اِعْمَلُوا اٰلَ دَاوُدَ شُكْرًا *"Ey Davud hanedanı, siz şükr için çalışın"* (Sebe, 13) buyurmuştur.

Şâyet: "Allah onları öldürmüşken, tekrar onları mükellef tutması nasıl caiz olur; eğer bu caiz olursa, öldükten sonra ahiret ehlini dirilttiği zaman onları da mükellef tutması niçin caiz olmasın?" denilirse deriz ki; "Ahirettekilerin ahirette mükellef tutulmalarına mani olan şey, onları önce öldürüp, sonra diriltmek değildir; aksine buna mani olan şey, kıyamet gününde Allah'ı, cennetteki lezzetleri ve cehennemdeki elemleri zaruri olarak tanımış ve görmüş olmalarıdır. Zaruri bir ilim meydana geldikten sonra, herhangi bir teklif söz konusu olamaz. Teklife mani olan şey bu olunca, Allah'ın kendilerini saika ile öldürdüğü kimselerde bu öldürmenin onlara zaruri bir bilgi kazandırmadığı söylenebilir, bu imkânsız değildir. Durum böyle olunca, onların bu hadiseden sonra mükellef tutulmaları ve onların öldürülüp tekrar diriltilmelerinin bir uyku veya baygınlık kabilinden olması doğru olur.

Hasan el-Basri'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Allahu Teâlâ'nın bu öldürmeyle onların ömürlerini sona erdirdi, sonra altı üstüne getirilmiş bir köye uğradığında öldürdüğü kimseyi (Üzeyr a.s.) ve binlerce kişi oldukları

halde ölüm korkusuyla memleketlerinden çıktıktan sonra kendilerini öldürmüş olduğu kimseleri dirilttiği gibi, onları da işte yeniden diriltti" Çünkü Allahu Teâlâ, onlar hakkında bu tarz ölümü takdir edip bunu bildirdikten sonradır ki onları yıldırımla öldürmüştür. Böylece bu vakit onların ilk ölümleri için bir ecel; diğer vakit de yaşamaları için belirlenmiş bir vakit olmuş oldu.

Mu'tezile'nin Allah'ın "لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ" âyetiyle, O'nun herkesten iman etmesini istediğine dair istidlallerine gelince, buna dair cevabımız defaatle geçmiştir. Binaenaleyh, tekrar etmeye gerek yoktur.

Onlara Gölgeleyen Bulut, Kudret Helvası, Bıldırcın Verilmesi

وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَمَا ظَلَمُونَا وَلٰكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٥٧﴾

"Ve (Tîh'te) üstünüze bulut ile gölge yapmış, size (orada) kudret helvasıyla, bıldırcın eti indirmiş ve 'Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin iyilerinden (temiz ve helâl olanlarından) yiyin' (demiştik). Onlar (o nankörlükleriyle) bize zulmetmemişler, fakat kendilerine zulmetmişlerdir" (Bakara, 57).

Bil ki bu, Allah'ın zikrettiği yedinci nimettir. Cenâb-ı Hak, bu âyeti aynı lafızlarla A'raf Sûresi'nde de zikretmiştir. Âyetin zâhirî, bu gölgelendirmenin, Allah'ın onları diriltmesinden sonra olduğunu gösterir. Çünkü Hak Teâlâ, aksi de imkânsız olmamakla beraber birbiri üzerine atfedilmiş olarak, ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ * وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ *"Şükredesiniz diye sizi ölümünüzden sonra dirilttik ve üstünüze bulut ile gölge yaptık"* (Bakara, 56-57) buyurmuştur. Zira maksat, Allah'ın onlara has olarak verdiği nimetlerini tanıtmaktır.

Müfessirler, "وَظَلَّلْنَا" lafzının manasının "bulutun size gölge yapmasını sağladık" demek olduğunu söylemişlerdir. Bu, çölde bulundukları esnada olmuştur. Allahu Teâlâ, onların yürümesi ile yürüyecek ve onları güneşten koruyacak bir şekilde bulutu onlara âmâde kılmış; onların üzerine, her bir insana bir ölçek olmak üzere, güneşin doğuşundan batışına kadar kudret helvası yağdırmış ve bıldırcın yollamıştır. Öyle ki, her insan, o bıldırcınlardan

istediği kadar kesip yemiştir. Âyetteki "كُلُوا" lafzına gelince, buna başında mahzuf (görülmeyen) bir "قُلْنَا" "Biz dedik ki" lafzı varmış gibi mana verilir.

"وَمَا ظَلَمُونَا" lafzının manası ise, "Bu nimetleri inkâr etmek suretiyle veya almaları gereken miktardan fazlasını alarak veyahut da bu çeşit yiyeceklerden başkasını isteyerek zulmettiler" demektir. "وَمَا ظَلَمُونَا" lafzı bu manaların hepsine delâlet ettiği için, bunlar hazfedilerek sadece "وَمَا ظَلَمُونَا" denmekle yetinilmiştir.

Onlara Şehre Girme Emrinin Verilmesi

وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٨﴾ فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٥٩﴾

"Hani, "şu kasabaya girip dilediğiniz yerde istediğinizi bol bol yiyin, kapısından secde ederek girin ve 'hıtta' deyin ki kusurlarınızı örtelim. İyilik edenleri(n ecrini) daha da artıracağız" demiştik. Zulmedenler ise sözü, kendilerine söylenen (şekilden başka bir) şekle çevirmişlerdi. Biz de o zâlimlerin üstüne, yaptıkları fasıklığın cezası olarak, gökten murdar bir azap indirmiştik" (Bakara, 58-59).

Bil ki bu Allah'ın onlara verdiği sekizinci nimetidir. Bu âyet daha önce geçen nimetlere atfedilmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, onlara bulutla gölgelendirme nimetini ve dünyevî nimetlerden olan bıldırcın ve kudret helvasını indirme nimetini verdiğini beyan ettiği gibi, buna, onlara verdiği dinî nimetleri ekledi. Zira Allah onlara günahlarını silecek şeyleri emretmiş ve onlara hak ettikleri cezadan kurtulmalarının yolunu beyan etmiştir. Bil ki bu âyet hakkında iki türlü izah yapılmıştır:

Âyetteki "Girin" Emrinin Çeşidi

Birinci izah; âyetin tefsiri hususunda söylenenlerdir. Biz deriz ki: Allah'ın "وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ" âyetine gelince, bil ki bu, teklifî bir emirdir. Bunun teklifî (mükellefiyet getiren) bir emir olduğuna iki husus delalet eder:

a) Allahu Teâlâ, "secde ederek kapıdan girme"yi emretmiştir. Bu ise güç bir iştir. Bu sebeple bunu emretmek, bir teklif olmuş oldu. Kapıdan secde ederek girmeleri ise kasabaya girmelerine bağlanmıştır. Vacip olan bir işin, ancak kendisi ile tamamlandığı şey de vaciptir. Bu nedenle, kasabaya girme emrinin de mübahlık ifade eden bir emir değil, teklifî (yapılması vacip) bir emir olduğu ortaya çıkmış oldu.

b) Allahu Teâlâ'nın: ادْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِى كَتَبَ اللهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلٰى اَدْبَارِكُمْ *"Allah'ın size takdir ettiği mukaddes beldeye girin, gerisin geriye dönmeyin"* (Maide, 21) âyeti, buna delildir.

Bu Kasabanın Adı Nedir?

Kur'ân'ın zâhirî bu kasabadan maksatın, hangi kasaba olduğunu göstermez. Bu hususta ancak haberlere müracaat edilebilir. Bu "kasaba"nın neresi olduğu hususunda birçok görüş vardır:

a) Katâde, er-Rebi ve Ebu Müslim el-İsfehanî'nin tercihidir ki, bu karyeden maksat Beyt-i Makdis'tir. Onlar, buna Allah'ın Maide Sûresi'ndeki "ادْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِى كَتَبَ اللهُ لَكُمْ" (Maide, 21) âyetini delil getirmişlerdir. Bu iki âyette geçen karyeden muradın aynı olduğunda şüphe yoktur,

b) Bunun Mısır'ın bizzat kendisi olduğudur.

c) Ki bu görüş İbn Abbas ve Ebu Zeyd'in görüşüdür, o Beyt-i Makdis'in bir köyü olan Eriha'dır. Bu görüşte olanlar, bu karyenin Beyt-i Makdis olmasının mümkün olmayacağına şöyle delil getirmişlerdir: Çünkü, "Cenâb-ı Hakk'ın: "فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا" ifâdesindeki fâ harfi, takibi iktiza eder. Bu sebeple bu değiştirmenin, Hz. Mûsa (a.s)'nın hayatında, bu emrin peşinden onlardan meydana gelmiş olması gerekir." demişlerdir. Ne var ki, Hz. Mûsa, Beyt-i Makdis'e girmemiş, Tih topraklarında ölmüştür. Bu sebeple bu karyeden maksadın, Beyt-i Makdis olmadığı sabit olmuş olur. Evvelkiler şöyle cevap vermişlerdir:

Âyette, bu emrin Hz. Mûsa vasıtasıyla mı, Hz. Yuşâ vasıtasıyla mı olduğu açıklanmamıştır. Hz. Yuşâ'nın lisanıyla bildirildiğini kabul edersek, problem zaten ortadan kalkar.

Allah'ın "فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا" ifadesine gelince, bunun açıklaması Hz. Âdem kıssasında geçti. Bu ibahe ifade eden bir emirdir.

"Kapıdan Secde Ederek Girin" Demenin Manası

Onun, "وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا" sözüne gelince, bunda iki bahis bulunmaktadır:

1) Âyetteki "kapı" konusunda, âlimler iki görüş belirtmek üzere ihtilaf etmişlerdir.

a) Bu, İbn Abbas, Dahhâk, Mücahid ve Katâde'nin görüşüdür. Bu görüşe göre bu kapı, Beyt-i Makdis'te "Hıtta kapısı" diye anılan bir kapıdır.

b) Asâmm, âlimlerden bazılarından, bu kapı ile şehrin cihetlerinden bir cihet ile oraya varan bir giriş yerinin kastedildiğini nakletmiştir.

2) Âlimler secde ile neyin murat edildiğinde ihtilaf etmişlerdir. Buna göre Hasan el-Basri, bununla bizzat yüzün yere konulduğu secdeyi kastetmiştir" demiştir. Bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü âyetin zâhiri, secde etmeleri durumunda karyeye girmelerinin vücubunu iktiza eder. Bu sebeple secdeyi biz zâhirine hamledersek, bu imkânsız olur.

Âlimlerden, bu lafzı secdeden başka bir şeye hamledenler de vardır. Bunlar da iki görüş zikretmişlerdir:

a) Said İbn Cübeyr'in İbn Abbas'tan yaptığı rivâyettir. Buna göre secdeden maksat rükûdur. Çünkü kapı dar ve küçük idi. Oraya giren kimsenin başını eğmesi gerekir. Bu da, uzak bir ihtimaldir; çünkü, şâyet kapı dar olsaydı, onlar oraya rükû ederek girme mecburiyetinde kalırlar ve oraya girmek için bu emre muhtaç olunmazdı.

b) Allah bununla hudû ve huşû etmelerini, göstermelerini kastetmiştir. Bu doğruya en yakın olan görüştür. Çünkü bu lafzı secdenin hakikatine hamletmek uygun olmayınca, onu tevazuya hamletmek gerekir. Çünkü onlar tevbe etmeye başladıklarında, günahlarından tevbe eden kimsenin mutlaka huşû ve hudû içinde olması gerekir.

"Hıtta"nın Manası

Allah'ın, "وَقُولُوا حِطَّةٌ" ifâdesine gelince, bunda birkaç görüş vardır:

a) Bu Kâdi'nin görüşüdür. Buna göre mana şudur: Allahu Teâlâ, onlara hudû ederek kapıdan girmelerini emrettikten sonra, onlara tevbeye delalet edecek olan şeyi söylemelerini de emretmiştir. Bu böyledir, çünkü tevbe kalbe ait işlerdendir. Bu sebeple başkası ona muttali olamaz. Buna göre, birisi günah işlemekle meşgul olup da, bundan sonra tevbe ettiğinde ona, günahını müşahede eden kimselere, tevbe ettiğini aktarması gerekir. Çünkü tevbe, ancak bununla tamamlanır. Zira dilsiz olan kimsenin tevbesi,

ondan her ne kadar konuşmak sâdır olamasa da, başkasına günahından tevbe yoluna döndüğünü bildirmesi ve nefsinden töhmeti gidermesi ile anlaşılıp tamamlanır. Yine, hata olan bir mezhebe tâbi olan, sonra da ona hak zuhur eden kimseye "bâtıl üzere devam ediyor" töhmetini silmek ve düşman oluştan sonra yeniden ona dost olmaları için, kendisinin hatasını bilen kardeşlerine, o hatadan döndüğünü bildirmesi gerekir.

İşte bu sebepten ötürü, Allahu Teâlâ kalbin sıfatı olan hudu' (huşu)ları ile birlikte tevbe ettiklerini gösteren lafzı söylemelerini İsrailoğullarına mecbur etti. Tevbelerini gösteren lafız da, Allah'ın "وَقُولُوا حِطَّةٌ" "Hıtta deyiniz" âyetindeki "hıtta" kelimesidir. Buna göre netice olarak diyebiliriz ki Hak Teâlâ, İsrailoğullarına hudû ve huşû içinde o kapıdan girmelerini, kalbin pişmanlığı ile azaların hudu ve huşuunu ve dilin istiğfarını bir araya getirmeleri için, lisanları ile günahlarının bağışlanmasını istemelerini emretmiştir. Bu, en güzel ve gerçeğe en yakın olan izahtır.

b) Bu el-Esâm'ın görüşüdür. Ona göre bu lafız Ehl-i kitab'ın lafızlarındandır, yani Arapça'da onun manası yoktur (bilinmez).

c) Keşşaf sahibi, "حِطَّةٌ" lafzının "الْحَطُّ" kökünden olmak üzere, "جِلْسَةٌ" ve "رُكْبَةٌ" kelimeleri gibi "فِعْلَةٌ" veya "فُعْلَةٌ" vezninde olduğunu söylemiştir. Bu kelime âyette, mahzuf bir mübtedânın haberidir, مَسْئَلَتُنَا حِطَّةٌ وَاَمْرُكَ حِطَّةٌ "Bizim isteğimiz bağışlamandır" veya "senin işin bizi bağışlamaktır" manasındadır. Buna göre kelimenin aslı, حُطَّ عَنَّا ذُنُوبَنَا حِطَّةٌ "Bizim günahlarımızı tamamen bağışla" manasında olmak üzere (mef'ûl-u mutlak olarak) mansubdur. Bu tıpkı şairin "صَبْرٌ جَمِيلٌ فَكِلَا نَا مُبْتَلَى" "Güzel bir şekilde sabret. Çünkü ikimiz de dertliyiz" beyti gibi, "devamlılık" manasının verilmesi için "حِطَّةٌ" kelimesi merfu olarak getirilmiştir. (Çünü mübteda haber cümlesi devamlılık ifade ettiği için bu kelime de mahzuf mübtedânın haberi kılınmıştır.) Şairin beytinde geçen "صَبْرٌ" kelimesinin aslı, "اِصْبِرْ صَبْرًا" takdirinde olduğu için, "صَبْرٌ"dür. İbn Ebî Able "حِطَّةٌ" kelimesini mansub okumuştur.

d) Bu, Ebu Müslim el-İsfahani'nin görüşüdür. Buna göre "hıtta"nın "اَمْرُنَا حِطَّةٌ" yani, "işimiz şu kasabaya inip, orada yerleşmemizdir" demektir. Kâdî şöyle diyerek bu görüşün zayıflığını ifade etmiştir: "Eğer ondan maksat bu olsaydı, onların hatalarının bağışlanması bununla ilgili olmazdı. Ancak Hak Teâlâ'nın وَقُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ *"Hıtta deyiniz ki günahlarınızı bağışlayalım"* âyeti, onların "hıtta" dedikleri için hatalarının bağışlandığını gösterir." Kâdî'nin bu görüşüne şöyle cevab verilebilir: Onlar o kasabaya

inip, tevazu içerisinde secde ederek girdikleri zaman, Allah'ın rahmeti bu durumdan dolayı tahakkuk etmiş olabilir.

e) Kaffâl'ın görüşüdür. Ona göre bu lafzın manası "Ey Rabbimiz, günahlarımızı bağışla. Çünkü biz senin rızanı sana karşı tezellülü murat ederek o kasabaya indik. O halde bizim günahlarımızı bağışla" demektir.

İstenen Hıtta Lafzı mı, Yoksa Manası mıdır?

Eğer birisi "Mükellefiyet bizzat bu lafzın zikredilmesi midir yoksa böyle değil midir?" derse, deriz ki: İbn Abbas (r.a.)'tan rivâyet edildiğine göre onlar bizzat bu lafzı söylemekle emrolunmuşlardır. Bu da ihtimal dahilindedir. Ancak doğruya daha yakın olan şu iki sebepten ötürü bunun aksinin olmasıdır:

1) Bu Arapça bir lafızdır. Halbuki Benî İsrail Arapça konuşmazlardı.

2) Doğruya daha yakın olan, onların tevbe ettiklerine, pişman olduklarına, hudû ve huşûlarına delâlet edecek bir sözü söylemelerinin emredilmesidir. Hatta onlar "hıtta" yerine "Ya Rab! Senden mağfiret istiyoruz ve sana yöneliyoruz" demiş olsalardı da yine maksat hâsıl olurdu. Çünkü tevbeden maksat, ya kalben yapılandır veya lisanen. Kalben yapılan tevbenin alâmeti pişmanlık duymaktır. Lisanen yapılan tevbenin alâmeti ise, kalpte pişmanlığın meydana geldiğini gösterecek bir lâfzı söylemektir. Bu ise, bizzat "hıtta" lâfzını söylemeyi gerektirmez.

Cenâb-ı Hakk'ın نَغْفِرْ لَكُمْ *"Sizi bağışlayalım"* sözüne gelince, burada geçen mağfiret (bağışlama) hususunda daha önce söz söyledik. Sonra burada iki bahis vardır:

Birincisi: Allahu Teâlâ "نَغْفِرْ لَكُمْ" sözünü, burada minnet etme sadedinde söylemiştir. Şâyet, Mu'tezile'nin dediği gibi, Allah'ın tevbeleri kabul etmesi aklen O'na vacip olsaydı, durum böyle olmazdı. O zaman o, aksine bir vacibi eda olmuş olurdu. Vacibi (yani yapılması gerekli olan şeyi) eda etmenin ise, imtinan sadedinde söylenmesi caiz olmaz.

İkincisi: Burada değişik birkaç okunuş (kıraat) vardır:

a) Ebu Amr ve İbnu'l-Münadi, "نُغْفِرْ" şeklinde okumuşlardır.

b) Nâfî bu kelimeyi "يَغْفِرْ" şeklinde okumuştur.

c) Medine kurralarından diğerleri ile Mufaddal'dan gelen bir kol "تُغْفَرْ" şeklinde okumuşlardır.

d) Hasan el-Basri, Katade, Ebu Hayve ve el-Cuhderi "يُغْفَرْ" diye okumuşlardır. Kaffal şöyle demiştir: Bu kıraatlerin hepsinde de mana aynıdır. Çünkü Allah hataları bağışladığı zaman, onlar da bağışlanmış olur. Hatalar bağışlandığı zaman, onları Allah bağışlar. Fiil müennes isimden önce gelir ve fiil ile faili arasına başka bir kelime girer ise, fiilin müzekker olması da, müennes olması da caiz olur. Mesela Allah'ın: "وَاَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ" *"Zâlimleri bir sayha yakalar"* (Hûd, 67) âyetinde olduğu gibi.

Âyette geçen "hatie"(hata, günah)den murat, onun bütün hataları ifade eden cins ismi olmasıdır, yoksa tek bir hata manasına değildir. Allah'ın "خَطَايَاكُمْ" (hatalarınızı) lafzına gelince, bu lafzın da birkaç türlü okunuşu vardır:

a) Cuhderî kelimeyi "خَطِيئَتُكُمْ" şeklinde okumuştur.

b) A'meş "خَطِيئَاتِكُمْ"

c) Hasan el-Basrî "خَطِيئَاتُكُمْ"

d) Kısâî, "خَطَايَاكُمْ"

e) İbn Kesir "خَطَايَأْكُمْ"

f) Yine Kisâî "خَطِيئَتِكُمْ"

g) Geri kalanlar ise, ye harfini imale ile okumuşlardır.

Muhsin Kelimesinin Manası ve Muhsinlerin Mükâfaatı

Hak Teâlâ'nın وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ *"Biz muhsinlere (iyi amel edenlere), mükâfaatı artıracağız"* âyetine gelince, bu âyetteki "muhsin"den murat, ya bu mükellefiyet hususunda Allah'a itaat ederek iyi davranmış olan kimse, yahut da diğer mükellefiyetlerde başka taatler yaparak iyi davranmış olan kimse kastedilmiştir. Birinci takdire göre vaadolunan bu mükâfaat fazlalığının dünyevi ve dinî menfaatlerden olması mümkündür. Dünyevi menfaatlerden olması ihtimaline gelince bu, şu demektir: Kim, bu taati yaparak ihsanda bulunursa, biz ona dünyevî genişliği ve zenginliği veririz ve ona bu kasabadan başka kasabaların kapısını da açarız.

İkinci ihtimale, yani bunun uhrevî menfaatlerden olması ihtimaline gelince, bunun manası da şudur: Kim Allah'a itaat ederek ve tevbede bulunarak ihsanda bulunur (iyi davranır) ise, biz onun hatalarını bağışlar ve bunun yanında ona çok sevab veririz." Nitekim Hak Teâlâ: لِلَّذِينَ اَحْسَنُ الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ *"İyi (güzel) amel yapanlara daha güzel iyilik ve bir de fazlası vardır"* (Yunus, 26) buyurmuştur. Yani, "Biz, onlara iyilik verdikçe verir, bir de

daha fazlasını vererek onları mükâfaatlandırırız". Nitekim tek bir iyiliğe on ve hatta daha fazla sevab verilir. Ama âyette geçen "muhsinler"den murat, "bu tevbeden sonra, başka taatler de yaparak kim iyi davranışta bulunursa..." şeklinde olursa, o zaman âyetin manası şöyle olur: "Biz, sizin o kasabanın kapısından secde ederek girmenizi ve "hıtta" demenizi, günahlarınızın bağışlanmasına sebep kılarız. Sonra siz diğer taatleri yaparsanız, biz de bu taatlerinize karşılık size sevab veririz."

Âyetin bir başka tefsiri daha vardır. O da şudur: Kim günah işlemiş ise, bu fiili sebebiyle o günahını bağışlarız. Kim de günah işlememiş ve ihsanda bulunmuş (itaat etmiş) olur ise, biz onun ihsanını artırırız, yani o taatini onun hasenatına yazdığımız gibi fazlasını da veririz. Buna göre bağışlama mü'min olanlar için, mükafaat fazlalığı da ehl-i itaat için olmuş olur.

Zâlimlerin Verilen Emri Değiştirmeleri

Allahu Teâlâ'nın "فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا" *"Zulmedenler ise (onu) değiştirdiler"* âyetine gelince, bununla ilgili olarak iki görüş vardır:

a) Ebu Müslim, "فَبَدَّلَ" ifadesi, onların, emrolundukları şeyi yapmadıklarına delâlet eder", yoksa emrolundukları şeyin yerine başka bir şey yaptıklarını göstermez. Bunun delili, tebdil (sözü değiştirmek) ifadesinin bazen muhalefet etmek anlamında kullanılmasıdır. Allahu Teâlâ da:

سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ اِذَا انْطَلَقْتُمْ اِلٰى مَغَانِمَ لِتَاْخُذُوهَا ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ يُرِيدُونَ اَنْ يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللّٰهِ...

"Siz ganimetleri almaya yöneldiğiniz zaman, savaştan geri kalanlar, Allah'ın kelamını değiştirmeyi murat ederek: 'Bırakın bizi, sizin peşinize gelelim' derler." (Fetih, 15) buyurmuştur. Bunların "değiştirmeleri" sözde değil ancak fiildeki muhalefetleridir. Burada da böyledir. Buna göre mana şöyledir: "Onlara mütevazi olmaları ve ilâhi mağfireti istemeleri emredildiği zaman, onlar bu emri tutmamış ve buna iltifat etmemişlerdir" demiştir.

b) Müfessirlerin çoğunluğunun görüşüdür. Bu görüşe göre "tebdil"den maksat, israiloğullarının yapmakla emrolundukları şeyin yerine bir başka şeyi yapmalarıdır. Çünkü tebdil, "bedel" kelimesinden müştaktır. Bu nedenle ortada mutlaka "bedel" olan bir şeyin bulunması gerekir. Bu tıpkı, "فُلَانٌ بَدَّلَ دِينَهُ" "Falan, dinini değiştirdi" demek gibidir. Bu, o kimsenin bir dinden başka bir dine geçtiğini gösterir. Bu manayı, Hak Teâlâ'nın, فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِى قِيلَ لَهُمْ *"Kendilerine söylenen sözden başka bir söze (değiştirdiler)"* âyeti de te'kid eder. Sonra müfessirler, bu değiştirilen söz ve fiilin ne olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbas (r.a.)'tan rivâyet

edildiğine göre, onlar, secde ederek girmeleri emredilen kapıdan oturmuş vaziyette geri geri sürünerek ve "حِطَّةٌ" yerine "حِنْطَةٌ مِنْ شَعِيرَةٍ" (Bir tane arpa) diyerek girdiler. Mücahid'den gelen rivâyete göre, onlar geri geri oraya girdiler ve istihza ile "حِنْطَةٌ" (buğday) dediler. İbn Zeyd de şöyle demiştir: "Onlar, Mûsa (a.s) ile alay ederek, "Musa bizimle hıtta hıtta diyerek sadece oynamak istiyor, yani değersiz bir şey ile oynamak istiyor."

Zâlimler ve Onlara Gönderilen Azap

Allahu Teâlâ'nın "الَّذِينَ ظَلَمُوا" (zulmedenler) ifadesine gelince, burada Allah onları "zâlim" diye nitelendirmiştir. Onlar ya dinî ve dünyevî hususlardaki hayırların eksilmesine gayret ettikleri için veyahut da kendilerine haksızlık ettikleri için zâlim olmuşlardır. Yukarıda geçtiği gibi, insanın kendisine haksızlık etmesi de zulümdür.

Cenâb-ı Allah'ın فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ *"Biz de zulmedenlere, gökten murdar bir azap indirdik"* âyetine gelince, bu âyetle ilgili iki konu vardır:

Birincisi: Bu âyette الَّذِينَ ظَلَمُوا *"zulmedenler"* (Bakara, 59) ifâdesinin iki kere geçmesi, İsrailoğullarının durumlarının son derece çirkin olduğunu göstermek ve onlara azap indirilmesinin zulümleri sebebi ile olduğunu anlatmak içindir.

İkincisi: Âyetteki "Ricz", azap demektir. Bunun delili, Allahu Teâlâ'nın: وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ *"Onların başına ricz, yani azap gelince...geldi"* (A'raf, 134) âyeti ile; لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ *"Eğer, bizden azabı giderirsen..."* (A'raf, 134) âyetidir. Zeccâc, "رِجْزٌ" ve "رِجْسٌ" kelimelerinin ikisinin manası da birdir ve "azap" demektir" demiştir.

Allahu Teâlâ'nın: وَيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ *"Allah sizden şeytanın riczini gidersin..."* (Enfal, 11) âyetine gelince, bunun manası, "Allah o şeytanın pisliğini ve sizi davet ettiği inkârı sizden gidersin" demektir. Sonra bu azabın ne olduğu konusunda da âyette bir işaret yoktur. İbn Abbas (r.a.) onlardan yirmi dört bin kişinin bir saat içinde ansızın öldüğünü söylemiştir. İbn Zeyd ise şöyle demiştir: Allah onlara veba hastalığı verdi de bir kuşluk vaktinden yatsıya kadar yirmi beş bin kişi öldü, geriye kimse kalmadı.

Fısk ve Zulüm Hakkında

Hak Teâlâ'nın بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ *"Yaptıkları fasıklığın cezası olarak..."* ifadesine gelince, "fısk", zararlı olan bir çıkıştır. Yaş hurma kabuğundan çıktığı zaman "فَسَقَتِ الرُّطْبَةُ" denilir. Şeriat dilinde "Fısk, Allah'a itaat etmekten

çıkıp, Allah'a karşı isyan etme haline girmekten ibarettir." Ebu Müslim âyetteki fıskın, Allah'ın "عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا" âyetindeki "zulüm" olduğunu, bu tekrar edilişin faydasının ise manayı te'kid olduğunu söylemiştir. Halbuki gerçekte burada şu iki sebepten ötürü tekrar yoktur:

a) Zulüm bazen küçük günahları, bazen büyük günahları işlemekten dolayı olur. İşte bu sebepten ötürü, Allahu Teâlâ, peygamberlerini: رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا *"Ey Rabbimiz, biz kendimize zulmettik"* (A'raf, 23) âyetinde, zulüm etme vasfı ile nitelemiştir. Bir de yine Allahu Teâlâ: إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ *"Hiç şüphesiz şirk büyük bir zulümdür"* (Lokman, 13) buyurmuştur. Şâyet zulüm sadece, büyük günah işlemek olsaydı, bu durumda âyette "عَظِيم" (büyük) lafzının geçmesi gereksiz bir tekrar olurdu. Halbuki "fısk"ın da büyük günahlardan olması gerekir. Buna göre Allahu Teâlâ, onları ilk önce "zulüm" ile tavsif edince, bu zulümlerinin küçük günahlardan dolayı değil de büyük günahlardan dolayı olduğu bilinsin diye ikinci olarak "fâsık" diye vasıflandırmıştır.

b) Onların bu tebdil (sözü değiştirme) sebebi ile "zâlim" ismine müstehak olmaları ihtimali de vardır. İşte bu tebdil sebebi ile, onlara gökten murdar bir azap inivermiştir. Dahası, bu tebdilden önce işlemiş oldukları fâsıklıktan dolayı da bu azap onlara inmiştir. Bu izah şekline göre, tekerrür durumu zail olur.

İkinci İzah: Bil ki Allahu Teâlâ bu âyeti A'raf Sûresi'nde de şu şekilde zikretmiştir:

وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ اسْكُنُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَقُولُوا حِطَّةٌ وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ * فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ

"O zaman onlara, 'Şu kasabada yerleşin. Onun istediğiniz yerinden yiyin. Kapısından hepiniz secde ederek girin ki, hatalarınızı bağışlayalım. Muhsin olanlara daha fazlasını da vereceğiz' denilmişti. Fakat içlerindeki o zulmedenler, kendilerine söylenen sözü değiştirdiler. Biz de üzerlerine, zulmettikleri için gökten murdar bir azap indirdik" (A'raf, 161-162).

Şeriatta Bildirilen Zikirler Tevkîfî midir?

Bil ki bazı âlimler, فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا *"zulmedenler.. değiştirdiler"* ifadesinin, zikir olarak rivâyet edilen şeylerin tevkîfî olduğuna, onları değiştirmenin caiz olmadığına, o zikirlerin yerine başka bir şey söylenemeyeceğine delil olduğunu söylemişlerdir. Şafiî âlimleri, iftitah tekbirinin yerine

ta'zim ve tesbih ifade eden lafızların kullanılmasının, keza Kur'an'ın Farsça okunmasının caiz olamayacağına delil getirmişlerdir.

Ebu Bekir er-Razî, bu görüşe şöyle cevab vermiştir: "İsrailoğulları, kendilerine söylenen sözü, zıddı olan başka bir söz ile değiştirdikleri için zemme müstehak olmuşlar ve bu yüzden zemmedilmeleri gerekmiştir. Ama aynı manada olmak üzere değişik lafız kullananlar zemme müstehak olmaz." Ebu Bekir er-Razi'nin bu sözüne şu şekilde cevab verebiliriz: Allah'ınفَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِى قِيلَ لَهُمْ *"Zulmedenler, kendilerine söylenen sözü değiştirdiler"* âyetinin zahiri, ister aynı manada olsun ister ayrı manada olsun, sözün yerine başka bir söz kullanan herkesi içine alır. Bu âyetle ilgili birçok soru vardır:

Âyetle İlgili Sualler

Birinci Soru: Allahu Teâlâ niçin, Bakara Sûresi'nde "وَاِذْ قُلْنَا" (Hani.. demiştik) ve A'raf Sûresi'nde de "وَاِذْ قِيلَ لَهُمْ" (Hani onlara denilmişti ki...) buyurmuştur? Cevab: Allahu Teâlâ manada kapalılığı gidermek için, Kur'an'ın evvelinde, bu sözü söyleyenin kendisi olduğunu açıkça ifade etmiştir. Bir de Allahu Teâlâ söze اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتِى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ *"Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın"* diyerek başlamış, sonra nimetlerini teker teker saymıştır. Binâenaleyh bu yere uygun olan, "وَاِذْ قُلْنَا" denilmesidir. A'raf Sûresi'ndeki âyette ise, Bakara Sûresi'ndeki bu açıkça ifadeden sonra, "وَاِذْ قِيلَ لَهُمْ" ifadesinde herhangi bir kapalılık kalmamıştır.

İkinci Soru: Allahu Teâlâ niçin, Bakara Sûresi'nde وَاِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا "Hani biz giriniz... demiştik"; A'raf Sûresi'nde ise "اسْكُنُوا" "yerleşiniz" demiştir?

Cevap: Girmek, yerleşmeden daha öncedir. Dolayısı ile her ikisinin de meydana gelmesi gerekir. Bu sebeple, önce geçen sûrede "girme", sonra gelen sûrede ise "yerleşme" zikredilmiştir.

Üçüncü Soru: Niçin Allahu Teâlâ, Bakara'da "ف" ile "فَكُلُوا" (öyle ise yiyiniz); A'raf'ta ise "و" ile "وَكُلُوا" (ve yiyiniz) buyurmuştur? Bunun cevabı, Bakara Sûresi'nde "وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا"; A'raf Sûresi'nde ise "فَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا" buyruklarının tefsirinde bildirilen hususlardır.

Dördüncü Soru: Allah, niçin Bakara Sûresi'nde نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ *"Sizin günahlarınızı (hatalarınızı) bağışlayalım"*; A'raf Sûresi'nde ise "نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ" buyurmuştur. Cevab: "خَطَايَا" cem-i kesret (çokluk ifade eden cemî), "خَطِيئَات" ise cem-i müennes salimdir. Bu, az sayı ihtiva eden cemiler için

kullanılır. Bakara Sûresi'nde, Cenab-ı Allah sözü kendisine nisbet ederek, "وَاِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ" buyurunca, bu sözüne, cömertliğine ve keremine yakışan bir hususu eklemiştir. Bu da O'nun, çok olan günahları bağışlamasıdır. Böylece çokluğu ifade eden bir cemi lafzı kullanmıştır. A'raf Sûresi'nde ise, sözü kendisine nisbet etmeyip وَاِذْ قِيلَ لَهُم *"Onlara... denildi"* buyurunca, bu lafzı azlık ifade eden bir cemi olarak getirmiştir. Netice olarak diyebiliriz ki Allah faili zikredince, o failin keremine yakışan "çok günahları affetme" vasfını da zikretmiştir. A'raf Sûresi'nde faili (yani kendisini) zikretmeyince çokluğu ifade eden lafzı da zikretmemiştir.

Beşinci Soru: Cenab-ı Hak, niçin Bakara Sûresi'nde "رَغَدًا" - "bol bol (yeyin)" buyurdu da, A'raf'ta bunu hazfetti. Bu sorunun cevabı, dördüncü sorunun cevabı gibidir. Çünkü Allah bir fiili kendisine nisbet ettiği zaman, onunla beraber şüphesiz en büyük nimetini, bol bol yemeleri nimetini zikretmiştir. A'raf Sûresi'nde fiili zatına nisbet etmediği için, burada en büyük nimeti zikretmemiştir.

Altıncı Soru: Allahu Teâlâ, niçin Bakara Sûresi'nde "وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ" buyurmuş; A'raf'ta sonra gelen "وَقُولُوا حِطَّةٌ" cümlesini öne almıştır. Cevab: "و" harfi, mutlak manada beraberliği (cem'i) ifade eder. Yine "ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ" âyetinin muhataplarının bazılarının günahkâr, diğer bazılarının ise günahsız olduklarını, günahkâr olanların günahlarının affolunması için uğraşmalarının ibadetle meşgul olmalarından önce geldiğini, şüphesiz onların mükellefiyetinin önce "حِطَّةٌ" demeleri, sonra da secde ederek kapıdan girmeleri olduğunu; günahsız olanlarının ise öncelikle ibadetle, ikinci derecede de nefsin kibrini kırmak ve ibadetten dolayı düşeceği ucbunu gidermek için tevbe ile meşgul olmaları gerektiğini söylemek mümkündür. Bundan dolayı günahsız olanların secde ederek kapıdan girmeleri, daha sonra da "bizi bağışla" demeleri gerekir. Âyetin muhatapları-pın böyle iki kısma ayrılmaları ihtimal dahilinde olunca, Cenab-ı Allah da bu iki kısımdan her birine ait hükmü ayrı sûrelerde zikretmiştir.

Yedinci Soru: Cenâb-ı Hak, niçin Bakara Sûresi'nde "و" harfi ile "وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ"; A'raf'da ise "و" harfi olmaksızın "سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ" buyurmuştur?

Cevab: Allahu Teâlâ, A'raf Sûresi'nde iki husus zikretmiştir: Tevbe etmeyi gösteren "hıtta" sözü ve ibadet etmenin bir tezahürü olan secde ederek kapıdan girme işi... Bunların peşi sıra da iki mükafaattan bahsetmiştir. "Hıtta" sözüne karşılık söylenen نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ *"Günahlarınızı bağışlayalım"* sözü ve secde ederek kapıdan girmenin karşılığı olan سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ

"Muhsinlere (sevabı) artıracağız" vaad-i ilâhisi... Bu nedenle iki şarttan her birine, bu iki cezadan birinin verildiğini göstersin diye, Allah "و" harfini getirmemiştir. Ama Bakara Sûresi'nde, mağfiret ve ziyadenin mecmuunun, girme ve hıtta deme fiillerinin mecmuunun karşılığı olduğunu ifade eder.

Sekizinci Soru: Cenâb-ı Hak, Bakara Sûresi'nde "فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا" A'raf Sûresi'nde ise "فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا" buyurmuştur. A'raf Sûresi'ndeki âyette fazladan bir "مِنْهُمْ" lafzının söylenmesindeki mana nedir?

Cevab: A'raf'ta bu lafzın ilave edilmesinin sebebi şudur: Burada kıssanın baş tarafı, "مِنْ" lafzı ile tahsis edilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak: وَمِنْ قَوْمِ مُوسٰى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ *"Musa'nın kavminden, hakka irşad eden ve onunla adalet yapan bir topluluk vardı"* (A'raf, 159) buyurmuş, onlardan böyle olanların varlığını bildirmiş, sonra da onlara verdiği çeşitli nimetler ile onlara yönelik ilâhi emirlerini saymıştır. Kıssa sona erince de فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ *"Onlardan zâlim olanlar ise (sözü) değiştirdiler"* buyurarak, sözün sonu başına uygun olsun diye, kıssanın başında "مِنْ" lafzını zikrettiği gibi, sonunda da zikretmiştir. Böylece Mûsa'nın kavminden "zâlim olanlar", yine onun kavminden "hidâyete ermiş olanlara" mukabil olmuş olur. Orada adil bir topluluktan bahsetmiş, bu kısımda ise zâlim bir topluluktan bahsetmiştir. Her iki topluluk da Hz. Mûsa (a.s)'nın kavmindendir. A'raf Sûresi'nde fazladan "مِنْهُمْ" lafzının zikredilmesinin sebebi işte budur. Bakara Sûresi'ndeki âyete gelince, Allahu Teâlâ: "فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا" âyetinden önce olan âyetlerde bir temyiz ve tahsis zikretmemiştir ki, kıssanın sonunda da böyle bir tahsis yapmak gereksin. Böylece bu ikisi arasındaki fark ortaya çıkmış oldu.

Dokuzuncu Soru: Hak Teâlâ, niçin Bakara'da "فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا"; A'raf'ta ise "فَأَرْسَلْنَا عَلَيْكُمْ رِجْزًا" buyurmuştur? Cevab: İnzâl (indirme), azabın işin taa başında olduğunu, İrsâl (gönderme) ise azabın onlara tasallutunu ve onların tamamı ile kökünü kazıdığını ifade eder. Bu ise (yani irsal) ancak ahirette olur.

Onuncu Soru: Niçin Cenâb-ı Hak, Bakara Sûresi'nde بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ *"Fâsıklıklarından dolayı..."*; A'raf Sûresi'nde ise بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ *"Zulmetmelerinden dolayı..."* buyurmuştur? Cevab: Allahu Teâlâ Bakara Sûresi'nde zulmün, fasıklık olduğunu açıklayınca, Bakara Sûresi'nde böyle bir açıklama geçtiği için, A'raf Sûresi'nde sadece zulüm lafzı ile yetinmiştir.

Hz. Mûsa'nın Kayadan On İki Pınar Fışkırtması

وَإِذِ اسْتَسْقٰى مُوسٰى لِقَوْمِهٖ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللّٰهِ وَلَا تَعْثَوْا فِى الْاَرْضِ مُفْسِدِينَ ﴿٦٠﴾

"Hani bir de, Mûsa kavmi için (çölde) su aradığı zaman ona: 'Asanı taşa vur' demiştik de, (o asasını taşa vurunca) taştan on iki pınar fışkırmış ve her kabile su içeceği pınarı öğrenmişti. (Onlara:) 'Allah'ın verdiği rızıktan yiyin, için (fakat) yeryüzünde fesatcı olarak taşkınlık yapmayın' (dedik)." (Bakara, 60).

Ekseri kâriler, "اِثْنَتَا عَشْرَةَ" ibaresini, hafiflik (kolaylık) olsun diye şın harfinin sükunu ile "عَشْرَةَ" şeklinde; Ebu Ca'fer ise "عَشِرَةَ" şeklinde okumuştur. Bazı kıraat imamlarından ise, şın'ın fethasıyla "عَشَرَةَ" şeklinde okumuş oldukları rivâyet edilmiştir. Uygun olan birincisidir, çünkü bu daha hafiftir ve Kur'ân'ın çoğu da bu şekilde okunmuştur.

Bil ki bu, Allah'ın İsraîloğullarına verdiği nimetlerden dokuzuncu nimettir. Dünyevî hususta nimet olmasına gelince bu, şunun içindir: Allahu Teâlâ, onların suya olan şiddetli ihtiyaçlarını gidermiştir. Onlara kudret helvasını indirmese ve bıldırcın göndermeseydi, onlar nasıl helâk olurlardı ise, eğer onlara su vermeseydi aynı şekilde onlar Tih çölünde helâk olurlardı. Çünkü Cenâb-ı Hak:

وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ *"Biz onları yemek yemez cesetler olarak yaratmadık"* (Enbiya. 8); ve: وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ *"Canlı olan her şeyi, biz sudan* yarattık "(Enbiya, 30) buyurmuştur. Hatta, Tih çölünde su ile in'âmda bulunmak, alışılagelen su nimetini vermekten daha büyüktür. Çünkü çölde insanın suya olan ihtiyacı fazlalaşıp, su ve herhangi bir bitkinin olmadığı bir yerde bulunduğu için bütün ümit kapıları kendisine kapandığı, bunu müteakip Allah âsâ ile vurulan, su fışkıran ve kendisinden içilen bir taştan o insanı rızıklandırdığı zaman, o, bu nimete, herhangi bir nimetin hemen hemen denk olamayacağını anlamış olur.

Onun dinî nimet oluşuna gelince, bu Yaratıcının varlığına, kudret ve ilmine delâlet eden delillerin en açığı ve Hz. Mûsa'nın sıdkını gösteren delillerin en doğrularından ve kuvvetlilerindendir. Burada birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Su Nerede Verildi?**

Müfessirlerin çoğu, bu su istemenin Tih çölünde olduğunda ittifak etmişlerdir. Çünkü Allahu Teâlâ onların üzerine bulutu gölgeleyip, onlara kudret helvâsı ve bıldırcın indirip, elbiselerini eskimez ve kirlenmez kılınca, susuzluktan korktular. Böylece Allah onlara o taştan su verdi.

Ebu Müslim, bu mu'cizenin, onların Tih çölüne gittiği günlerde verilmiş olmasına hamledilmesini yadırgayarak şöyle demiştir: "Tam aksine bu müstakil bir sözdür. 'İstiskâ'nın mânası, insanlar kıtlığa duçar oldukları zaman, onların örfüne göre, yağmurdan ıslanmayı talep etmektir. Böylece Allah'ın taştan su fışkırtma işi, sulamayı kabul etmenin ve yağmur indirmenin üstünde olmuş olur."

Her ne kadar doğruya yakın olan, bunun Tih çölünde olmuş olması ise de, gerçek olan âyette bunun veya şunun hak olduğuna delâlet edecek herhangi bir şey yoktur. Buna iki husus delâlet eder:

a) Nadir durumlar hariç, şehirlerde mu'tâd olan şey, suya ihtiyaç duymamaktır

b) Taş buna müsait olduğu için, onların, taşı beraberlerinde taşıdıklarının rivâyet edilmesidir. Her sabah onlara bıldırcın ve kudret helvası indiği gibi, her vakit bu taştan onlara su fışkırıyordu. Bu ise, ancak, onların Tih'te bulunduğu günlere daha uygun düşer.

***İKİNCİ MESELE:* Hz. Mûsa'nın Asası**

Müfessirler **"âsâ"** hakkında ihtilâf etmişlerdir.

Hasan el-Basrî, bu âsâ'nın bir ağaçtan alınmış bir dal olduğunu söylemiştir.

Onun cennet ağaçlarından olduğu, uzunluğunun Hz. Mûsa (a.s)'nın boyuna göre on zirâ olduğu ve karanlıkta yanan iki ucu bulunduğu da söylenmiştir.

Kur'ân'ın delâlet ettiği, onun boyunun üzerine yaslanmaya müsait olduğu, büyük bir yılana dönüşebilir olduğudur. Bu ancak, bu kadar uzunluk ve bu kadar kalınlık olduğunda mümkün olabilir; bundan fazlasına gelince, Kurân'da buna delâlet yoktur.

Bil ki bu gibi konularda susmak gerekir. Çünkü bunlar hakkında kesin, mütevâtir bir nas yoktur, üzerine de bir amel taalluk etmez. Bu hususta

âhad haberlerden elde edilen zan ile yetinilebilir. Evlâ olan ise, bu konulara değinmemektir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Pınar Fışkıran Taş Hakkında**

"الْحَجَرَ" lafzındaki elif lâm, ya bilinen bir taşa işaret etmek ve ahd içindir. Bunun, Hz. Mûsa (a.s)'nın yanında getirdiği; her biri bir kabile için olmak üzere, her bir yüzünden üçer tane göze fışkıran ve dört yüzü olan küb şeklinde bir taş olduğu rivâyet edilmiştir. Onlar altı yüz bin kişi idiler. Ordunun kapladığı alan ise, on iki bin millik bir arazi idi. Taşın, Hz. Adem (a.s) ile birlikte cennetten indirildiği, Şuayb (a.s)'in zamanına kadar İsrailoğullarının bu taşın varisi oldukları, Şuayb (a.s)'in âsâ ile birlikte o taşı Hz. Mûsa'ya verdiği söylenmiştir. Yine, bunun Hz. Mûsa (a.s)'da fıtık rahatsızlığı olduğunu iftira ettikleri zaman, Hz. Mûsa (a.s)'nın yıkanırken üzerine elbiselerini koyduğu ve Hz. Mûsa'nın elbiselerini (yuvarlanarak) kaçıran taş olduğu, bunun üzerine Hz. Mûsa (a.s)'ya Cebrâil (a.s), Allah ona: "Bu taşı kaldır. Çünkü onda benim bir kudretim, senin bir mu'cizen vardır" dediğini haber verdiğini, bunun üzerine Hz. Mûsa'nın onu heybesinde taşıdığı da söylenmiştir. Ve bu elif lâm cins içindir, yani kendisine taş denilebilecek şeye vur, demektir. **Hasan el-Basrî**'den, Allah'ın onlara muayyen bir taşa vurmayı emretmediği rivâyet edilmiştir. **Hasan el-Basrî** sözüne devamla, bu hüccet itibariyle daha açık, kudret itibariyle daha kesindir. Onların şöyle dedikleri de rivâyet edilmiştir: Şâyet taş bulunmayan bir toprağa konaklarsak, halimiz ne olur? Bunun üzerine Hz. Mûsa taşı heybesinde taşıdı. Konakladıkları yerde Hz. Mûsa o taşı yere attı. Hz. Mûsa'nın âsâsıyla ona vurduğu, böylece ondan su fışkırdığı ve yine âsâsıyla ona vurarak, suyun kesildiği de söylenmiştir. Bunun üzerine, onlar "şâyet Mûsa âsâsını yitirirse biz susuzluktan ölürüz" dediler de, böylece Allah Hz. Mûsa'ya: "Taşa vurma; ona söyle, o sana su verir" diye vahyetti.

Müfessirler taşın niteliği hakkında ihtilâf etmişlerdir. İşte bu sebeple onun, her kenârı birer zirâ'dan kübik bir biçimde ve yumuşak taş olduğu söylenmiştir. İnsan başı şeklinde olduğu da söylenmiştir. Bizce tercihe şayan olan, bunun ilmini Allah'a havale etmektir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

"فَانْفَجَرَتْ" lâfzının başındaki fâ, mahzûf olan bir fiile müteallliktir. Yani, فَإِنْ ضَرَبَتْ فَقَدْ ضَرَبَ فَانْفَجَرَتْ "Bunun üzerine ona vurdu da, su fışkırdı" veya اِنْفَجَرَتْ "Eğer sen taşa vurursan, o taştan sular fışkırır" demektir.

Âyet-i Kerime İle İlgili Birkaç Sual

(Bu âyetle ilgili olarak, geriye birkaç sual kalmaktadır:)

Birinci Sual: Âyetteki "فَٱنفَجَرَتْ" Hakkında:

Cenâb-ı Allah'ın, Hz. Mûsa (a.s)'ya âsâsı ile taşa vurmasını emrettiği halde, taştan vurma olmadan su fışkırmış olduğunu caiz saymak ve böylece de mahzûf bir fiil takdir etmekten kurtulmak mümkün değil midir?

Cevap: Cenâb-ı Allah'ın kudretinde, Hz. Mûsa'ya âsâsı ile taşa vurmasını emredip, o taşa vurmadan taştan ihtiyaç miktarı su fışkırması imkânsız değildir. Çünkü bu, eğer o i'câz hususunda daha beliğdir denilirse, doğruya daha yakındır. Fakat doğru olan şudur: Hz. Mûsa taşa vurdu, taştan da su fışkırdı. Çünkü Cenâb-ı Allah peygamberine bir şey emretse, peygamberi de o şeyi yapmamış olsa, peygamber âsî olmuş olur. Ve yine, taştan vurmaksızın su fışkıracak olsaydı, âsâ ile o taşa vurmayı emretmek abes ve anlamsız olurdu. Öte yandan, haberlerde rivâyet edildiğine göre, Cenâb-ı Allah'ın; "فَٱنفَلَقَ" *"ve taş yarıldı"* (Şuarâ, 63) âyetindeki muradın "فَضَرَبَ فَٱنفَلَقَ" olması gibi, burada da âyetin takdiri "فَضَرَبَ فَٱنفَجَرَتْ"dir.

İkinci Sual: İnficar ile İnbicas Arasındaki Fark:

Cenâb-ı Hak bu âyette "فَٱنفَجَرَتْ"; A'raf Sûresi'nde ise "فَٱنۢبَجَسَتْ" (Araf, 160) buyurmuştur. Bu iki ifâde arasında bir tenakuz bulunmaktadır; çünkü "inficâr" suyun bol olarak çıkmasıdır, "inbicâs" ise, suyun az çıkmasıdır.

Buna Üç Şekilde Cevap Verilir:

a) "ٱلْفَجْر" aslında, yarılmak manasındadır. "ٱلْاِنْفِجَار" inşikâk ve yarılmak anlamındadır. Fâcir kelimesi de bu kökten iştikak etmiştir, çünkü fiska sapmak sûretiyle Müslümanlara muhalefet etmiştir.

"ٱلْاِنْبِجَاس" ise, sınırlı ve az olan bir yarılma ve parçalanmanın adıdır. Binaenaleyh onlar âm ve hâs yönünden farklı ve muhtelif olsalar da, birbirleriyle çelişmezler.

b) Belki de su, önce az aktı, sonra da şarıl şarıl fışkırdı.. Pınarlardan su önce az akar, sonra ise devamlı aktığı için, suyu çoğalır.

c) Suya olan ihtiyaçlarının çok olması sebebiyle, su başlangıçta inficâr etmiş olabilir.. Yani su bol akıyorken, sonra azalmış, böylece de inbicâs etmiş, yani azar azar çıkmış olabilir.

Üçüncü Sual: Bu Mu'cizenin Aklî İzahı:

Küçük bir taştan bol bol su çıkmasını akıl nasıl kabul edebilir?

Cevap: Bu suali soran kimse, ya fâil-i muhtar bir varlığı kabul ediyor veya O'nu inkâr ediyordur. Eğer fâil-i muhtar bir varlığı kabul ediyorsa, bu sual düşer. Çünkü O, denizleri ve diğerlerini yarattığı gibi, bu cismi de dilediği gibi yaratmaya kâdirdir. Eğer niza ederse, onun Kur'an'ın mânâlarını araştırmasında ve onun tefsîrine bakmasında bir fayda yoktur. İşte bu, Cenâb-ı Allah'ın ölüleri diriltmek, kör ve alaca hastalığına tutulmuş olanları iyi etmek gibi, Kur'an-ı Kerim'de anlattığı mu'cizeleri uzak görüp yadırgayan herkese verilecek cevaptır.

Felsefeciler de, bunun yanlış olduğunu kesin olarak söyleyemiyorlar. Çünkü enâsır-ı erbaa'nın onlara göre, müşterek bir maddesi vardır. Felsefeciler şöyle derler: Oluş ve fesâda uğrama, müşterek madde ile olur. Yine bununla, hava suya, su havaya dönüşebilir. Aynı şekilde şöyle demişlerdir: Hava, gümüş bir kürenin içerisine doldurulduğu zaman katılaşır. Çünkü o, kürenin çeperlerinde su damlaları şeklinde toplanır. Bu damlalar meydana gelir, çünkü hava suya dönüşmektedir. Böylece sabit olur ki, bu dönüşme, semavî ilişkilere boyun eğmiş olan yerdeki eşyâ ve hadiselerde meydana gelebilir. Bundan dolayı, bu ilginç işin bu dünyada meydana gelmesini gerektiren semavî bir ilişkinin meydana gelmesi uzak bir ihtimal değildir.

Mu'tezile'ye gelince, onlar, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğuna inandıkları için, onlara şöyle deriz: Kulun bu cismi (bu taşı) yaratması niçin caiz olmasın? Onlar buna karşı, gerçekten zayıf olan iki cevap zikretmişlerdir. Onların bu cevaplarını, bu cevaplarının zayıflığını ve geçersizliğini, sihir âyetinin tefsirinde zikredeceğiz. Durum böyle olunca, onların bu fiilin Allah'tan olduğunu kesin olarak söylemeleri mümkün olmaz. Böylece de onlara, mu'cize ve nübüvvet kapıları kapanır. Bizim âlimlerimiz ise, Allah'tan başka yaratıcı olmadığına inandıkları için, bu harikulâde fiilleri meydana getirenin, Allahu Teâlâ olduğunu kesinlikle belirttiler. Bunun için de, bu mu'cizelerin nübüvvet iddia eden kimsenin elinde zuhûr etmesiyle, onun sıdkına istidlalde bulunmaları mümkün olmuştur.

Dördüncü Sual: Bu Suların Taşta Olup Olmadığı:

Siz, bu suyun taşın içinde bulunduğunu, sonra ortaya çıktığını mı; veya Allah'ın havayı suya çevirdiğini mi veyahut da vasıtasız olarak su yarattığını mı söylüyorsunuz?

Cevap: Birinci ihtimal yanlıştır. Çünkü küçük bir kap büyük bir cismi, ancak birbirine karışmasıyla ihtiva edebilir ki, bu da imkânsızdır. Son iki

ihtimalden her birinin olması mümkündür. Bunlardan birincisi olursa, o zaman Cenâb-ı Allah hava parçacıklarındaki kuruluğu izâle ederek, onlarda yaşlığı yaratmış olur. Eğer ikincisi olursa, Cenâb-ı Allah bu parçaları yaratmış ve bunlarda da yaşlığı meydana getirmiş olur. Bil ki, bu hususta söz, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bir gazvesinde, ordu su darlığı çektiği sırada, Hz. Peygamber (s.a.s)'in elini su kabının içine koyup da, askerlere yetecek kadar parmaklarının arasından su fışkırdığına dair hâdise hakkında söylenecek söz gibidir.

Beşinci Sual: Kayadan Su Fışkırtmak mı, Parmaktan Fışkırtmak mı Önemli?

Hz. Mûsa (a.s)'nın bu manadaki mu'cizesi mi, yoksa Hz. Peygamber (s.a.s)'in mu'cizesi mi daha büyüktür?

Cevap: Bunlardan her biri göz alıcı ve muazzam mu'cizelerdir. Fakat Hz. Muhammed (s.a.s)'in mu'cizesi daha kuvvetlidir. Çünkü taştan suyun fışkırması, herkesçe bilinen bir olaydır. Ama parmaklar arasından suyun fışkırması, kesinlikle alışılmış bir şey değildir. Bundan dolayı bu mu'cize daha güçlüdür.

Altıncı Sual: On iki Pınar Olmasının Sebebi:

Suyun on iki göze şeklinde kılınmasındaki hikmet nedir?

Cevap: Hz. Mûsa'nın kavmi kalabalık idi. Kalabalık sayıdaki insanın suya olan ihtiyacı artıp da, onlar suya kavuşunca, aralarında çekişme ve tartışma meydana gelir; çoğu zaman da bu, büyük bir fitneye sebep olur. Bundan dolayı Cenab-ı Allah bu nimeti, onların her bir kabilesine, koluna başkasıyla karışmayan muayyen bir su tayin ederek, kemâle erdirmiştir. Tek bir toplulukta ise, muhtelif topluluklar arasında meydana gelebilecek böyle bir anlaşmazlık onlar arasında meydana gelmez.

Yedinci Sual: Taştan Su Fışkırmasının Delâletleri:

Bu taşın yarılıp ondan su fışkırması kaç yönden mu'cize oluşa delâlet eder?

Buna birkaç yönden cevap verilir:

a) Suyun bizzat çıkması bir mu'cizedir.

b) Küçük bir taştan büyük bir suyun çıkması,

c) Suyun onların ihtiyaçları kadar çıkması,

d) Suyun âsâ ile taşa vurulduğu zaman çıkması,

e) Kendisine ihtiyaç olmadığı zamanlarda kesilmesi birer mu'cizedir. Bütün bu şeyin meydana gelmesi, ancak bütün mümkinâta nüfûz eden tam bir kudret, bütün malûmata nüfûz eden bir ilim ve zamanı aşan bir hikmet ile mümkün olur. Bu ise ancak Hak Sübhanehu Allah'a yaraşır.

Cenab-ı Hakk'ın: قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ *"Her kabile, su içeceği pınarlarını öğrendi"* âyetine gelince, deriz ki onlar bunu bildiler, çünkü onlardan her birine, suya ihtiyaç olduğu zaman anlaşmazlığa düşülmesin diye ancak belli bir su kanalından içmeleri emredildi. Ama su kanalları âyette İsrailoğullarına nisbet edilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak her bir kabileye, bu su fışkırtmasını müteakiben ortaya çıkan suyu helâl kılınca, bu su onların mülkü gibi olmuş, bu sebeple de onlara nisbet edilmesi câiz olmuştur.

Allah'ın Rızkından Yiyip İçiniz

Cenab-ı Hakk'ın: كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللهِ *"Allah'ın verdiği rızıktan yiyin ve için"* âyetine gelince, bu âyette bir hazif vardır. Mana فَقُلْنَا لَهُمْ "Ve onlara dedik ki.." veya, وَقَالَ لَهُمْ مُوسٰى كُلُوا وَاشْرَبُوا "Hz. Mûsa onlara dedi ki yiyiniz içiniz" şeklindedir. Cenab-ı Hak iki sebepten ötürü "yiyiniz" demiştir:

a) Daha önceden kudret helvası ve bıldırcın geçmiş olduğu için, Cenâb-ı Hak sanki şöyle söylemiştir: Allah'ın size rızık olarak verdiği kudret helvası ve bıldırcından yiyin, bu sudan için.

b) Gıdalar, ancak su ile olur. Cenâb-ı Hak onlara su verince, sanki onlara yiyecek ve içecek şeyi birlikte vermiş gibi olmuştur. **Mû'tezile** bu âyetle, bu rızkın helâl olduğuna delil getirerek şöyle demişlerdir: Çünkü Hak Teâlâ'nın "كُلُوا وَاشْرَبُوا" hitabının en az derecesi, mübah olmaktır. Bu ise, rızkın mübah olmasını gerektirir. Şâyet haram bir rızık olsaydı, o rızkın aynı anda hem helâl hem de helâl olmaması gerekirdi. Bu ise caiz değildir.

Yeryüzünde Fesat Çıkarmayın

Allahu Teâlâ'nın: وَلَا تَعْثَوْا فِى الْاَرْضِ مُفْسِدِينَ *"Yeryüzünde fesatçılar olarak azgınlık yapmayın"* âyetine gelince, "لَا تَعْثَوْا" ifadesinden anlaşılan "الْعِثِيُّ" fesâdın en şiddetlisidir. İşte bu sebepten ötürü onlara, "çıkarmış olduğunuz fesadınızda, bu fesâdı sürdürmeyin" denilmiştir. Çünkü onlar, öteden beri bu fesâdı sürdürmekte idiler. Bu ifâdeden maksat, çok fazla ihtiyaç hissedildiği durumlarda, su mevzûunda insanlar arasında devam edegelen, anlaşmazlık ve çekişmelerdir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmuştur:

"Eğer o su sebebiyle aranızda bir anlaşmazlık meydana gelirse, anlaşmazlıkta haddi aşmayınız!" Allah en iyi bilendir.

İsrailoğulları Haddi Aşıp Şehre Gitmek İstiyorlar

وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا ۖ قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ ۚ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ ۗ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ۗ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ۗ ذَٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿٦١﴾

"Hani siz, 'Biz bir çeşit yemeğe dayanamayız; Rabbine dua et de, yerin bitirdiği şeylerden sebze, salatalık, sarımsak, mercimek ve soğan çıkarsın' demiştiniz. Mûsa da, 'Hayırlı olanı daha aşağı olanla değiştirmek mi istiyorsunuz? Şehre inin, çünkü orada sizin istediğiniz şey var' dedi. Onların üzerine fakirlik ve yoksulluk (damgası) vuruldu. Allah'ın bir gazabına uğradılar. Bu, onların, Allah'ın âyetlerini inkâr etmelerinden ve haksız yere peygamberleri öldürmelerindendi. Bu isyan ettiklerinden ve aşırı gittiklerindendi" (Bakara, 61).

BİRİNCİ MESELE

Bil ki ma'ruf olan kıraat, yâ harfinin zammesi, râ'nın da kesresi ile "يُخْرِجْ"; tâ harfinin zammesi, bâ'nın da kesresi ile "تُنْبِتُ" şeklindedir. **Zeyd İbn Ali** ise, yâ'nın fethası, râ'nın zammesi ile "يَخْرُجُ"; tâ'nın fethası, bâ'nın zammesi ile "تَنْبُتُ" şeklinde okumuştur. Sonra bil ki müfessirlerden zahirî olanların ekserisi, böyle bir isteğin isyân olduğunu iddia etmişlerdir. Bize göreyse durum böyle değildir. Bunun delili, bu âyetten önce Cenâb-ı Hakk'ın bıldırcın eti ve kudret helvası indirirken ifâde buyurduğu, "كُلُوا وَاشْرَبُوا" "yiyiniz ve içiniz" şeklindeki emirlerinin vücûb değil, ibâhe ifade etmiş olmalarıdır. Bu böyle olunca, onların; "لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ" demeleri günah olmaz. Çünkü kendisi için yiyeceklerin bir çeşidi mübah olan kimsenin, ya kendi kendine veyahut da peygamberinin lisanıyla, bu yiyecekten başka yiyecek istemesi uygun olur. Onlara göre, İsraîloğulları

Hz. Mûsa (a.s)'dan, Rabbinden istekte bulunmasını istedikleri zaman, duâ icâbete daha yakın olduğundan onlar için bu istek caiz olur ve bu da bir günah sayılmaz.

Bil ki başka çeşit bir yiyecek isteğinde bulunmanın birtakım maksatlara binaen olmuş olması muhtemeldir.

a) Onlar kırk sene tek bir çeşit yiyecek aldıkları için ondan usanarak, başka yiyecek arzu ettiler.

b) Belki de, yaratılışları icabı bu yiyeceğe alışamamışlar, ancak diğer çeşitlere alışmışlardır. Çünkü insanın, her ne kadar değersiz bile olsa, büyümesi sırasında alışmış olduğu şeylere olan rağbeti, her ne kadar kıymetli de olsa alışmamış olduğu şeylerin üstündedir.

c) Belki de onlar Tih çölünde kalmaktan usanmışlar, böylece ancak şehirlerde bulunan yiyecekleri istemişlerdir. Halbuki onların bu yiyecekleri istemelerinden maksatları, o yiyeceklerin bizzat kendileri değil, şehirlere ulaşmalarıdır.

d) Devamlı aynı yiyeceği yemek, iştahın noksanlığına, hazmın zayıflamasına ve arzunun azalmasına sebeptir. Halbuki yiyeceklerin çeşidini çoğaltmak, iştahın artmasına ve lezzetin artmasına yardımcı olur. Bu sebeple, bir çeşidi diğer bir çeşitle değiştirmenin, insanların amacı olmaya uygun olduğu ortaya çıkmış olur. Kur'an'da onların bundan men edildiklerine dair herhangi bir kayıt yoktur. Bu nedenle, bu kadar şeyin günah olmasının caiz olmadığı ortaya çıkmış olur. Bu hususu Cenâb-ı Hakk'ın: "اِهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ" ifâdesi de te'yid eder. Bu, onların istediklerini kabul etmiş olmak gibi bir şeydir. Eğer onlar bu istekleri sebebiyle günahkâr olmuş olsalardı, onların bu isteklerine icâbet etmek günah olurdu. Bu ise, peygamberler için caiz değildir. Şöyle denilmesin: Onlar, Allah'ın kendileri için tercih edip seçtiği bir şeyden imtinâ edince, Hak Teâlâ'nın: وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا *"Kim de, dünyanın ekinini isterse, ona da bundan veririz"* (Şûra, 20) buyurduğu gibi, onların istedikleri şeyi peşinen dünyada vermiştir. Çünkü biz bunun âyetin zâhirinin hilâfına olduğunu iddia ediyoruz.

Onlar böyle bir isteğin günah olduğuna, birkaç hususu delil getirmişlerdir:

a) Onların "لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ" demeleri, onların Allah'ın bıldırcın ve kudret helvâsını indirmesini kerih gördüklerine delâlet eder. Bu kerâhet ise, bir günahtır.

b) Hz. Mûsa (a.s)'nın, "اَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِى هُوَ اَدْنٰى بِالَّذِى هُوَ خَيْرٌ" demesi, istifham-ı inkârîdir. Bu da, böyle bir isteğin günah olduğunu gösterir.

c) Hz. Mûsa (a.s), onların istedikleri şeyi "en düşük, en değersiz"; içinde bulundukları nimeti ise, "en hayırlı" olarak nitelemiştir. Bu da, bizim söylediğimizi ifâde eder.

Bunların delillerinden birincisine şu şekilde cevap veririz: Onların "لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ" demelerinin altında, onların sadece buna razı olmayıp, aksine başka bir şeyi arzuladıklarına bir delâlet yoktur. Bir de, onların "لَنْ نَصْبِرَ" demeleri, geleceğe yönelik bir ifâdedir. Çünkü "لَنْ" kelimesi gelecekte olan nefy için kullanılır. Bu onların, o anda gazaplandıklarına delâlet etmez.

İkincisine şöyle cevap veririz: İstifhâmın inkâr yoluyla getirilmiş olması, bazen dünyevî hususta en faydalı olanı elden çıkarmak için, bazen de ahiret konusunda en faydalı olanı elden çıkarmak için kullanılır.

Üçüncü dellilerine de buna yakın bir şeyle cevap veririz. Çünkü bir şey bazen, kendisinden istifâde el'an hazır ve kesin olduğundan ve hazır olan şey hakkında denileceği gibi, meşakkatsiz ve kendiliğinden meydana gelmesi bakımından en hayırlı olarak; bazen de, mevcut olmayan ve kendisinden şüpheye düşülmüş olan şeyler hakkında söylenileceği gibi, istifâde edilmesi kesin olmadığı ve ancak güçlükle kendisine ulaşıldığı için de en değersiz olarak nitelendirilir. Bu nedenle, "اَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِى هُوَ اَدْنٰى بِالَّذِى هُوَ خَيْرٌ" hitabı ile, Hz. Mûsa'nın maksadının bu mânâ veya onun bir kısmı olması imkânsız değildir. Böylece bizim zikrettiklerimizle, bu isteğin bir günah olmadığı, tam aksine mübah olan bir istek olduğu ortaya çıkmış olur. Durum böyle olunca, Hak Teâlâ'nın; "وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ" buyruğunun,yukarıda zikredilenlerden ötürü olması caiz değildir. Tam aksine, bundan sonra zikredilen âyetten ötürüdür. O âyet şudur:

ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ *"Bu, onların Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmeleri sebebiyledir"* (Bakara, 61). Böylece Cenâb-ı Hak, onlara zillet ve meskenet (damgası) vurduğunu böyle bir istekte bulunmalarından ötürü değil de, küfre girmiş olmaları bakımından onları gazabın ve cezânın mahalli kılmıştır...

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın: "لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ" sözüdür. Bundan maksat, onun tek çeşit oluşu değil, devamlı aynı çeşitler oluşudur. Keza insanın sofrasında

bulunan yiyecek çeşitleri değişmez ise, onun hakkında: "Sofrasında hep aynı çeşit yemekler olur" denilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"قِثَّائِهَا" lâfzının bilinen okunuş şekli, kâf harfinin kesresi ile olandır. **A'meş** ve **Talha** ise kâf harfinin zammesi ile bunu "قُثَّائِهَا" şeklinde okumuştur. "فُومِهَا" lâfzının bilinen okunuşu ise, "ف"li okunuşudur. **Alkame** ve **İbn Mes'ûd** (r.a)'dan ise, bunu "ثُومِهَا" şeklinde okudukları rivâyet edilmiştir. **İbn Abbas** (r.a)'ın kıraati de bu şekildedir. Âlimler, âyette "بَصَلْ" lâfzı zikredildiği için, bu kıraatin daha uygun olduğunu söylemişlerdir. Âlimler "فُومْ" lâfzının manası hususunda da ihtilaf etmişlerdir. **İbn Abbas** (r.a)'tan, onun 'buğday' manasına olduğu, yine ondan bu kelimenin 'ekmek' manasına olduğu rivâyetleri vardır. Bu ikinci mana aynı zamanda **Mucahid, Atâ** ve **İbn Zeyd**'den de rivâyet edilmiştir. Bazı Araplardan, "bize ekmek pişir" manasına, "فُومُوا لَنَا" dedikleri rivâyet edilmiştir. "فُومْ" kelimesinin "sarımsak" manasına olduğu da söylenmiştir. Bu, **İbni Abbas** ve **Mücâhid**'den de rivâyet edilmiştir. **Kisâi** de bu manayı tercih etmiştir. Bunlar, bu kelimenin sarımsak manasına olduğuna birkaç bakımdan delil getirmişlerdir.

a) Bu kelime **Abdullah b. Mes'ûd** (r.a)'un kıraatinde "ثُومِهَا" şeklindedir.

b) Eğer bundan kasıt buğday olsaydı,

اَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِى هُوَ اَدْنٰى بِالَّذِى هُوَ خَيْرٌ *"Daha hayırlı olan şeyi, daha düşük olan şey ile değiştirmeyi mi istiyorsunuz?"* (Bakara, 61) denilmesi mümkün olmazdı. Çünkü buğday en şerefli yiyecektir.

c) Sarımsak, mercimek ve soğana buğdaydan daha uygundur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bilinen kıraat, kelimeyi "اَتَسْتَبْدِلُونَ" şeklinde okumaktır. **Ubeyy b. Ka'b** (r.a)'ın kıraatinde ise bu kelime, bâ harfini sakin kılarak "اَتَبْدِلُونَ" şeklinde okunmuştur. "اَدْنٰى" kelimesinin, "دَنَاءَةٌ" (alçaklık, adilik) mastarından olmak üzere, hemze ile "اَدْنَأُ" şeklinde okunduğu **Züheyr el-Ferkabî**'den rivâyet edilmiştir.

Âlimler, "daha düşük olan şey" ile neyin murat edildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu hususta sözün özü şudur: Bundan murat ya onun dinî menfaatler bakımından en düşük şey olmasıdır, veya dünyevî menfaatler bakımından en düşük şey olmasıdır. Birincisi kastedilmemiştir. Çünkü içinde oldukları durum, şâyet dinî bakımdan istedikleri şeyden daha faydalı olsaydı, onların bu isteklerini yerine getirmek câiz olmazdı. Halbuki

Cenâb-ı Hak, onların bu isteklerini, اِهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ *"Şehre inin, çünkü orada sizin istediğiniz şey var"* diyerek yerine getirmiştir.

Geriye, bundan maksadın, dünyevi hususiyetteki menfaatlerle ilgili şeyler olması ihtimali kalır. Sonra bundan maksadın, yedikleri bu çeşidin, istediklerinden daha üstün olması da câiz değildir. Çünkü biz, bir millete göre en leziz sayılan bir yiyeceğin, başka bir millete göre en değersiz sayılan bir yiyecek olabileceğini açıklamıştık. Aksine maksat, izah ettiğimiz şu şeydir: Bıldırcın ve kudret helvası ellerinizde olan şeylerdir. Onların istedikleri şeyler ise, elde etmeleri şüpheli olan şeylerdir. Elde bulunan ise, elde edilmesi şüpheli olandan daha hayırlıdır. Veya bu bıldırcın ve kudret helvası, herhangi bir zorluk ve emek olmadan elde edilmektedir. İstedikleri şeyler ise emek ve külfet neticesi ancak elde edilir. Bu sebeple birincisi daha hayırlıdır. Şâyet onların, "tabiatımız gereği hoşlanmadığımız için, külfetsiz elde edilen bu yiyecekleri yememiz, güçlükle elde edeceğimiz yiyecekleri yememizden, tabiatımız onlardan hoşlandığı için, daha zordur" denilirse, deriz ki: Farzet ki bu yönden bir çelişki meydana gelmektedir. Ancak, hazır ve elde mevcut olanın, elde olmayan ve elde edilmesi şüpheli olana üstün olması sebebiyle bir tercih meydana gelmiş olur.

***BEŞİNCİ MESELE:* Âyetteki Mısr'dan Maksat?**

"اِهْبِطُوا" kelimesinin bilinen kıraati, bâ harfinin kesresi ile okunuşudur. Bu kelime, bâ harfinin zammesi ile de okunmuştur. "مِصْرًا" kelimesinin meşhur kıraati, tenvinli okunuşudur. A'cemî (Arapça olmayan) ve marife oldukları halde, Allah'ın: "وَنُوحًا هَدَيْنَا وَلُوطًا" (En'am, 84, 86) âyetindeki Nûh ve Lût kelimelerinde de olduğu gibi, gayr-i munsarif oluşun sebeplerinden olan marife ve müennesliğin kendisinde bulunmasına rağmen, orta harfi sakin olduğu için bu "مِصْر" kelimesi munsarif kılınmıştır. Eğer bununla belde manası kastedilirse, o zaman gayr-i munsarif olmanın tek sebebi kalmış olur. **Abdulllah b. Mes'ûd** (r.a)'un mushafında ve **A'meş**'in kıraatinde bu kelime tenvinsiz olarak "اِهْبِطُوا مِصْرَ" şeklinde yer almıştır.اُدْخُلُوا مِصْرَ(Yusuf, 99) âyet-i kerimesindeki gibi...

Müfessirler, Allah'ın "اِهْبِطُوا مِصْرًا" âyeti hususunda ihtilaf etmişlerdir: **İbn Mes'ûd** ve **Ubeyy b. Ka'b** (r.a)'ın bu kelimeyi tenvinsiz okudukları rivâyet edilmiştir. **Hasan el-Basri,** "مِصْرًا" kelimesinin sonuna elif yazılmasının, kâtib tarafından yapılan bir ziyade olduğunu söylemiştir. Buna göre bu kelime marife olur. Dolayısıyla da bu isimle anılan bir yere hamledilmesi

gerekir. Bu yer de, Firavun'un bulunduğu şehirdir. Bu görüş **Ebu'l-Âliye** ve **Rebî**'den rivâyet edilmiştir. Kelimeyi tenvinli okuyanlara gelince -ki bu meşhur kıraattir- onlar da bu kelimenin tefsirinde ihtilâf etmişler, bazıları bundan maksadın Firavun'un şehri olduğunu, bunun tenvinli oluşunun **"Nuh"** ve **"Lût"** kelimelerinin tenvin alışı gibi olduğunu; diğerleri ise bundan muradın herhangi bir beldeye girmek olduğunu, onlara sanki "Hangi beldeye girerseniz giriniz, orada bu şeyleri bulursunuz" denilmiş olduğunu söylemişlerdir.

Netice olarak diyebiliriz ki müfessirler, Allah'ın zikrettiği "mısr" kelimesinden murat edilenin, İsrâiloğullarının daha önce bulundukları belde midir, yoksa değil midir veyahut daha başka bir belde midir diye ihtilâf etmişlerdir. Buna göre çoğu müfessir bunun onların, Firavun ile beraber bulundukları belde olamayacağını söylemişler ve buna Cenab-ı Hakk'ın: ادْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِى كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلٰى اَدْبَارِكُمْ *"Allah'ın size yazdığı mukaddes arza (beldeye) girin ve gerisin geri dönmeyiniz"* (Mâide, 21) âyetini delil getirmişlerdir. Bu âyetle üç bakımdan istidlâl edilir:

1) Âyetteki *"Mukaddes arza (beldeye) girin"* ifâdesi, bu yere girilmesini icap ettirmektedir. Bu da bir başka yere girmenin yasak oluşunu gösterir.

2) Âyetteki *"Allah'ın size yazdığı"* ifâdesi, onların devamlı orada bulunmaları gerektiğini gösterir.

3) Âyetteki *"gerisin geri dönmeyiniz"* ifadesi, Beytü'l-Makdis'ten dönmenin yasak olduğu hususunda sarih bir hükümdür.

4) Dördüncü olarak da, Cenab-ı Hak, Mukaddes Belde'ye girmeyi emrettikten sonra:

فَاِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ اَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِى الْاَرْضِ *"Muhakkak ki orası onlara kırk sene haram kılınmıştır. Onlar o yerde sersem sersem dolaşacaklardır"* (Maide, 26) buyurmuştur. Bu emir önce zikredilip, sonra onların bu müddet içerisinde oraya girmelerinin yasak olduğunu açıklayınca, bu durumda özür ortadan kalktığında onların oraya girmeleri vâcip olur. Durum böyle olduğu zaman ise, "مِصْرًا"dan muradın bundan başka olması caiz olmaz.

Eğer denilirse ki: "Bu vecihler zayıftır." Birinci vechin zayıflığına gelince, bu şunun içindir: Hak Teâlâ'nın: "ادْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ" ifâdesi emirdir. Emir burada, mendûbluk ifâde eder. Belki de onlar Mısr'a girmekten men olunmadıkları halde, onların mukaddes beldeye girmeleri mendûb kılınmıştır. İkinci görüşün zayıflığına gelince, ki bu Allah'ın: "كَتَبَ اللّٰهُ" âyetidir,

bu da bu mendûbluğun devamını gösterir. Üçüncü delillerinin zayıflığına gelince, ki bu Allah'ın: "وَلَا تَرْتَدُّوا عَلٰى اَدْبَارِكُمْ" hitabıdır, biz bunun mânasının, "Mısr'a dönmeyin" şeklinde olduğunu kabul etmiyoruz.

Tam aksine bunda, başka iki izah tarzı daha vardır.

a) Bundan maksat, "emrolunduğunuz şey hususunda isyan etmeyin," demektir. Çünkü Araplar, emrolunan şey hususunda isyan eden kimseye, اِرْتَدَّ عَلٰى عَقِبِهِ "Ökçesinin üzerine geri döndü" derler. Halbuki bu isyandan murat, mukaddes toprağa girmenin daha evlâ olduğunun inkâr edilmesidir.

b) Bu nehyin sadece muayyen bir zamanla tahsis edilmiş olmasıdır.

Cevaben deriz ki: Usûl-i fıkıhta, emrin zâhirinin vücûb ifâde ettiği sabit olmuştur. Bu sebeple, işte bu kaideye binaen delilimiz tam olmuş olur. Ve yine farzedelim ki emir nedb ifâde etsin... ancak emri terk etme hususundaki müsaade, mendûbu terk etmeye izin olmuş olur. Bu ise peygamberlere yakışmaz. Onun, Allah'ın "وَلَا تَرْتَدُّوا" hitabından maksadın,"لَا تَرْجِعُوا" olduğu şeklindeki sözünü kabul etmiyoruz. Biz deriz ki, bunun delili şudur: Allahu Teâlâ mukaddes beldeye girmeyi emredip, daha sonra da bunun peşine "وَلَا تَرْتَدُّوا عَلٰى اَدْبَارِكُمْ" buyurunca, aklımıza bu nehyin, emrin taalluk ettiği şeye râci olacağı gelir. Onun, "bu nehiy muayyen bir zamana tahsis edilmiştir," sözüne karşılık biz deriz ki, tahsis etmek zâhirin hilâfınadır.

Ebu Müslim el İsfehanî'ye gelince, o, bundan maksadın Firavun'un Mısr'ı olmasını caiz görerek, buna iki şey delil getirmiştir:

a) Şâyet biz "اِهْبِطُوا مِصْرَ" şeklinde tenvinsiz olarak okursak, bu şüphesiz, muayyen bir beldenin alemi olur. Halbuki dünyada, bu muayyen beldenin dışında bu isimle anılan başka bir belde yoktur. Bu sebeple lâfzı ona hamletmek gerekir. Bir de lâfız, alem olmakla sıfat olma arasında dönüp dolaştığında o lâfzı aleme hamletmek sıfata hamletmekten daha evlâdır. Meselâ "zâlim" ve "hadis" lafızları gibi.. Çünkü bunlar alem olarak kullanıldıklarında, onları özel isim almamız daha uygun olur. Ama, şâyet onu tenvinle okursak "مِصْرًا" bu durumda tenvinle birlikte ya onu alem isim kabul eder, Nûh ve Lût kelimelerinde olduğu gibi, ortası sakin olduğu için buna tenvin gelmiştir deriz; bu durumda da izah, daha önce geçen izahın aynısı olur. Ama onu cins isim kabul edersek, bu durumda Hak Teâlâ'nın: "اِهْبِطُوا مِصْرًا" hitabı, muhayyerliği gerektirir. Nitekim adam, "Köle azad et!" dediğinde, bu ifâde dünyadaki kölelerden herhangi birisinin seçilebileceğini gösterir.

b) Allahu Teâlâ İsrailoğullarını Mısr toprağına varis kılmıştır. Bu yer onlara miras olunca, oraya girmelerinin haram kılınmış olması imkânsız olur. Bu yerin onların mirası olduğunun delili ise, Allah'ın: فَاَخْرَجْنَاهُمْ مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ * وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ * كَذٰلِكَ وَاَوْرَثْنَاهَا بَنِى اِسْرَائِيلَ *"Biz onları bahçelerden, akan sulardan, hazînelerden ve şerefli makamdan çıkardık. İşte böyle çıkardık biz onları. Ve onlara, İsrailoğullarını mirasçı kıldık"* (Şuârâ, 57-59) âyetleridir. Bu yerin onların mirası ve mülkü olduğu ortaya çıkınca, onların oraya girmekten men edilmemeleri gerekir. Çünkü bir şeye varis olmak, o şeye mâlik olmayı ifâde eder. Mülkteki tasarruf ise mutlaktır, istenildiği biçimde olur. Buna göre şâyet, başka bir sebepten ötürü oraya girmekten men edilmiş olsa da, insan bazen bir evin mâliki olabilir. Meselâ kendisine, mescidde günlerce itikâf etmeyi vâcip kılan kimsenin durumu gibi...Çünkü, bu durumda onun evi her ne kadar onun mülkü olsa dahi, onun oraya girmesi haramdır. Buna göre: "Allah, velâyet ve onda tasarruf etmek mânasında olmak üzere, onları Mısr'a mâlik kılmış; daha sonra da; "اُدْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ" ifâdesiyle o mukaddes toprakta sâkin olmalarını kendilerine vâcip kılmış olması bakımından niçin onlara Mısr'a girmeyi haram kılmıştır, denilmesi niçin caiz olmaz?" denilirse, biz deriz ki: Aslolan mülkün tasarruf hususunda mutlak olduğudur. Binaenaleyh tasarruftan men etmek, delilin aksinedir.

Ebu Müslim'in zikrettiği bu iki delile karşılık olarak birinci grup şöyle cevap vermiştir: Onun birinci izahına gelince, ona şu şekilde cevap veririz: Biz, meşhur olan kıraate sarıldık, ki bu kıraat "مِصْر" kelimesinin tenvinli okunmasıdır. "مِصْرًا" ... Ebu Müslim'in, "Bu kıraat, muhayyerliği gerektirir" sözüne karşılık biz şöyle deriz: Evet; fakat biz, zikrettiğimiz deliller ile umumi olan ifâdeyi bu belli olan beldeye tahsis ediyoruz. İkinci izahına gelince, buna şöyle cevap veririz: Biz, mülkün tasarruf için mutlak olduğu hususunda münakaşa etmiyoruz. Fakat bu kaide, bu asıl rehine bırakılmış veya kiraya verilmiş olmak gibi, geçici bir sebepten dolayı terk edilir. Biz de bu aslı, sunmuş olduğumuz delilden dolayı terk ettik.

Onlara Zillet ve Meskenet Damgasının Vurulması

Cenâb-ı Hakk'ın, "ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ" âyetine gelince, bunun mânası şudur: **Zillet,** onları kuşatacak şekilde ve onlar da onun içinde, kubbeye hapsedilmiş kimse gibi olacakları bir vaziyette, onları kuşatacak bir duruma getirilmiştir. Veya, onlara zillet, duvarın üzerine yapıştırılıp ondan

ayrılmayan çamur gibi, onlardan silinemeyecek bir damga gibi onlara yapışmıştır. Zillet hususunda akla en yakın görüş, ondan muradın, Cenâb-ı Allah'ın harp edip bozgunculuk yapan kimse hakkında söylemiş olduğu: ذٰلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا *"Bu, onların dünyadaki rüsvaylığıdır."* (Maide, 33) âyetindeki gibi, müstehak olmak sadedinde kullanılmış olmasıdır. Bundan muradın, bilhassa Allah'ın: حَتّٰى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ *"Zelil ve hakir olarak kendi elleriyle cizye verinceye kadar..."* (Tevbe, 29) âyetinden dolayı, cizye olduğunu söyleyen kimsenin bu görüşü uzaktır. Çünkü onlar ta baştan beri cizye vermeye mecbur bırakılmamışlardı.

Allah'ın, "اَلْمَسْكَنَةُ" sözünden murat, fakirlik, ihtiyaç hali ve şiddetli bir sıkıntıdır. Bu cins şeylerin, cezâ olması câizdir. Bazı âlimler bunları mu'cizelerden saymışlardır. Çünkü Hz. Mûsa (a.s), onlara zillet ve meskenet vurulacağını haber vermiş ve haber verdiği gibi de çıkmıştır. Bu, gaybtan haber verme olduğu için bir mu'cize olmuştur.

Hak Teâlâ'nın وَبَاؤُ *"(gazaba) uğradılar"* ifadesine gelince, bunda birkaç vecih vardır:

1) "اَلْبَوْءُ" dönmek manasınadır. Allah'ın "بَاؤُ" sözü "dönerler ve yönelirler" demektir. "بَاءَ" fiili sadece kötü şöylere dönmek ve yönelmek için kullanılır.

2) "اَلْبَوْءُ" kaplamak manasınadır. Buna göre "بَاؤُ" sözünün manası, "Allah'ın gazabı onların üstünü kapladı" demek olur. Bu görüşü **Zeccâc** söylemiştir.

3) "بَاؤُ" hak ettiler manasınadır. Allahu Teâlâ'nın:

إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوأَ بِإِثْمِي وَإِثْمِكَ *"Ben, benim günahımı ve senin günahını yüklenmeni istiyorum"* (Mâide, 29), yani "her iki günaha da müstehak olmanı istiyorum" âyeti bu manadadır. Allah'ın gazabına gelince bu, intikam murat etmesi demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın: ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللّٰهِ *"Bu, onların Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri sebebiyle olmuştur"* âyeti, önce zikredilmiş olan, onlara zillet ile meskenet vurulması ve gazab-ı ilâhi'nin onları bulması cezasının illetini göstermektedir.

Mu'tezile, "Zillet ve meskenetin Allah'ın yaratması ile onlarda olması gibi küfür de Allah'ın yaratması ile onlarda meydana gelmiş olsaydı, birinin diğerine karşılık cezâ kılınması, diğerinin birinciye cezâ kılınmasından daha evlâ olamazdı" demiştir. Bunun cevabı şöyledir: Bu görüş, ilim

(bilme) ve sebep (bir şeyi yapmaya çağıran şey) meselesine terstir. Küfrün hakikati ile ilgili izah yukarıda geçmişti.

Allah'ın: وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ *"Peygamberleri haksız yere öldürdükleri için"* âyetine gelince, bunun manası, "onlar geçen cezaları, keza bu fiilleri sebebiyle de hak etmişlerdir" demektir. Bu âyetle ilgili bazı sorular vardır:

Birinci Sual: Âyetle İlgili Bazı Sualler:

Cenâb-ı Hakk'ın: يَكْفُرُونَ *"İnkâr ediyorlar"* sözüne, onların peygamberleri öldürmeleri de dahildir. O halde "Peygamberleri haksız yere öldürüyorlar" diye niçin onu tekrar etmiştir?

Cevab: Burada bahsedilen Allah'ın âyetlerini inkârdır. Bu ise, âyetleri bilmemek ve inkâr etmek demektir. Bu sebeple peygamberleri öldürmek, bu ifâdenin şumûlüne girmez.

İkinci Sual: Peygamber'in Haklı Yere Öldürüleceği Söylenebilir mi?

Allah, niçin بِغَيْرِ الْحَقِّ *"haksız yere"* buyurmuştur? Halbuki peygamberleri öldürmek her halükârda haksız yere olur.

Buna iki şekilde cevab veririz:

a) Bâtıl bir işi yapmak bazen hak olabilir. Çünkü onu işleyen kimse, kalbindeki bir şüpheden ötürü onu hak (doğru) zannedebilir. Bazen de onun bâtıl olduğunu bilerek yapar. Şüphesiz ikinci şekil daha kötüdür. Bu sebepten ötürü Hak Teâlâ'nın, "وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ" ifadesinin manası şöyle demek olur: "Bu öldürme, onların inancına ve zanlarına göre de hak olmadığı halde, onlar peygamlerleri öldürmüşler. Hatta bu işin çirkinliğini biliyorlardı, bunu bile bile yapmışlardır."

b) Bu tekrar tıpkı, وَمَنْ يَدْعُ مَعَ اللهِ اِلٰهًا اٰخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ *"Kim Allah ile beraber diğer bir tanrıya, buna dâir hiçbir delili olmadığı halde, taparsa..."* (Mü'minûn, 117) âyetinde olduğu gibi, te'kid içindir. Çünkü ikinci bir ilâh edinen kimsenin herhangi bir delilinin olması imkânsızdır.

Bir üçüncü cevab da şöyledir:

a) Allahu Teâlâ, şâyet, sırf peygamberleri öldürdükleri için onları zemmetmiş olsaydı, o zaman onlar, "Onları gerçekte öldüren Allah değil midir?" derlerdi. Fakat Hak Teâlâ, Allah'tan sudûr eden öldürmenin "hak" olan bir öldürüş, başkalarının öldürmesinin ise "bâtıl" olan (haksız) bir öldürüş olduğunu beyan etmiştir.

Allahu Teâlâ'nın: ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا *"Bu, onların âsî olmaları sebebiyledir"* ifadesine gelince bu, aynı lâfızla yapılmayan bir tekrarı te'kid içindir. Bu ifade aynen, birisinin, bir çok defa suç işlemiş olan kölesine, en sonunda cezalandırırken, "Bu, bana isyan ettiğin, emrimi tutmadığın için; bu bana karşı cüretkârlık gösterdiğin ve benim hilmime aldandığın için..." diyerek, ona itiraz fırsatı vermemek için, çeşitli ifâdelerle suçlarını sayıp dökmesi gibidir.

Allahu Teâlâ'nın: وَكَانُوا يَعْتَدُونَ *"Onlar haddi aşıyorlardı"* ifadesine gelince bundan maksat onların zulümleridir. Yani "Onlar haktan bâtıla geçtiler" demektir. Bil ki Hak Teâlâ, onlara inen cezayı zikrettiği zaman, bu cezanın sebebini açıkladı ve bunlar içinde de evvelâ Allah'a karşı yaptıkları şeyi zikretti. Bu, onların Allah'ı ve nimetlerini inkâr etmeleridir. Sonra büyüklük bakımından ikinci gelen suçlarını zikretti ki bu da, peygamberleri öldürmeleridir. Üçüncü olarak, onlara has olarak sâdır olan günahlarını zikretti. Dördüncü olarak, haddi aşmak ve zulmetmek gibi, başkalarına zarar veren günahlarını zikretmiştir. Bu son derece güzel bir tertiptir. Şâyet "Hak Teâlâ, burada "وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ" buyurarak, "hak" lafzını elif-lâmlı olarak marife; Âl-i İmran Sûresi'nde:

إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ حَقٍّ *"Allah'ın âyetlerini inkâr edenler ve peygamberleri bir hakları olmaksızın öldürenler..."* (Âl-i İmran, 21) buyurarak, yine Âl-i İmran Sûresi'nde:

وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُا يَعْتَدُونَ * لَيْسُوا سَوَاءً *"(Onlar) peygamberleri haksız yere öldürmüşlerdi. (Bir de) çünkü onlar isyan etmişler ve aşırı gitmişlerdi. Hepsi bir değildirler"* (Âl-i İmran, 112-113) buyurarak nekire getirmiştir.

"Bu ikisi arasındaki fark nedir?" denilirse, cevab olarak deriz ki: Müslümanlarca mâlum olan "hak", öldürmeyi gerekli kılan haktır. Nitekim Hz.Peygamber (s.a.s):

لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِإِحْدَى مَعَانٍ ثَلَاثٍ كُفْرٌ بَعْدَ إِيمَانٍ وَزِنًا بَعْدَ إِحْصَانٍ وَقَتْلُ نَفْسٍ بِغَيْرِ حَقٍّ

"Müslüman bir kimsenin kanı ancak şu üç şeyin birisi ile helâl olur (yani öldürülebilir): İman ettikten sonra inkâr, evlendikten sonra zina, haksız yere birisini öldürmek"[65] buyurmuştur. Buna göre harf-i tarifle gelen "hak" işte buna işaret etmek içindir. Nekre olarak gelen "hak"tan murat ise, umumun

65 Aynı manada bir hadis için bkz: **Buhârî,** Diyât, 6; **Müslim,** Kasâme, 25 (3/1302); **Tirmizî,** Hudûd, 15 (4/49)

te'kididir, yani burada hiçbir sûrette bir hak mevcut değildir, ne Müslümanlar, ne de başkaları nezdinde!

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَىٰ وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦٢﴾

"Şüphe yok ki iman edenler, Yahûdiler, Hristiyanlar ye Sâbiîlerden kim (Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatına göre) Allah'a ve ahiret gününe iman eder, bununla beraber salih amelde bulunursa, elbette onların Rableri katında ecirleri vardır. Hem onlara bir korku da yoktur, onlar mahzun da olmayacaklar." (Bakara, 62).

Bil ki meşhur kıraat, dâl harfinin zammesi ile kelimeyi "هَادُوا" okumaktır. **Dahhâk** ve **Mücâhid**'den, dâl harfinin fethası ve vâv harfinin sükûnu ile "هَادْوَا" şeklinde okudukları rivâyet edilmiştir. Şu kelimeler, hangi âyette bulunursa bulunsun meşhur olarak, hemzeli şekilde "الصَّابِئِينَ" ve "الصَّابِئُونَ" diye okunur. **Nâfi, Şeybe** ve **Zührî**'nin hemzesiz ve sâkin yâ harfi ile bu kelimeyi "الصَّابِينَ" hemzesiz ve bâ harfinin ötüresi ile "الصَّابُونَ" şeklinde okudukları rivâyet edilmiştir. **el-Amrî**'den, her iki şekli ile de kelimeyi hemzeli okuduğu; **Ebu Cafer**'den, her ikisinde de kelimeyi hemzeye bedel hâlis "ye" harfi ile okuduğu rivâyet edilmiştir.

Bu kelimeyi hemzesiz okuma, iki ihtimalden dolayıdır:

1) Bu, bir kimse bir şeye meyledip onu sevdiği zaman, bunu ifade etmek için kullanılan "صَبَا، يَصْبُو" fiilindendir.

2) Burada hemze kalp olunmuştur. Buna göre "الصَّابِيِينَ" ve "الصَّابِيُونَ" deriz. Bu kelimenin tercih edilen kıraati, hemzeli okunmasıdır. Çünkü bu, ekseri kârilerin okuyuşudur ve kelimenin tefsirine de en yakın olandır. Zira ilim ehli şöyle demişlerdir: "Sâbiî, bir dinden çıkıp diğer dine giren kimsedir."

Bil ki Allah'ın âdeti, bir vaad veya vaîdde bulunduğunda peşinden sözün tam olması için, onun aksi olan şeyi de zikretmesidir. İşte burada, Ehl-i Kitap'tan kâfir olanların hükmünü ve başlarına gelen cezaları zikredince, Allah, iyilikte bulunan kimseyi ihsanı ile, kötülük yapan kimseyi de kötülüğü ile cezalandırdığını göstersin diye, mü'minlere âit büyük mükâfaatı ve bol sevabı haber vermiştir. Nitekim O:

لِيَجْزِيَ الَّذِينَ اَسَاؤُا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ اَحْسَنُوا بِالْحُسْنٰى *"Kötülük işleyenlere yaptıkları ile, iyilik işleyenlere daha iyisi ile karşılık versin diye..."* (Necm, 31) buyurmuştur. İşte bu sebeple burada da; "اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا" buyurmuştur.

Yahûdi, Hristiyan ve Sâbiîlerin Uhrevî Âkibetleri

Müfessirler, bu âyette kimlerin kastedildiği konusunda ihtilâf etmişlerdir. Bunun sebebi, aynı âyetin sonundaki: مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ *"Kim Allah'a ve âhiret gününe iman ederse"* ifadesidir. Çünkü bu: اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا *"iman edenler..."* ifadesindeki imandan kastedilen şeyin, "مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ" ifadesindeki imandan kastedilen şeyden başka olmasını gerektirir. Müşkil olma bakımından bunun bir benzeri de:

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اٰمِنُوا *"Ey iman edenler, iman ediniz"* (Nisa, 136) âyetidir. İşte bu müşkillikten ötürü âlimler birçok görüş zikretmişlerdir:

a) **İbn Abbas (r.a)**'ın görüşüne göre, bundan murat, Hz.Peygamber (s.a.s) gönderilmezden önce, Yahûdilik ve Hristiyanlığın batıl itikatlarından berî olarak Hz. İsâ (a.s)'ya inanmış olan kimselerdir. Meselâ, Kuss b. Sâide, Rahip Bahîrâ, Habibu'n-Neccâr, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Varaka b. Nevfel, Selman-ı Fârisi, Ebu Zerr'il-Gıfâri ve Necâşî'nin heyetindeki kimseler gibi... Buna göre sanki Hak Teâlâ şöyle demektedir: "Hz. Muhammed peygamber olarak gönderilmeden önce Yahûdilerin batıl dini üzere ve Hristiyanların batıl dini üzere olanlardan, Hz. Muhammed, peygamber olarak gönderildikten sonra Allah'a, âhiret gününe ve Hz. Peygamber'e iman eden herkes için, Rableri katında mükafaat vardır."

b) Allahu Teâlâ, bu sûrenin evvelinde, münafıkların yolunu, sonra da Yahûdilerin yolunu anlatmıştır. Buna göre Allah'ın bu âyetteki اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا "İman edenler(den)" ifadesinden maksat, kalpten değil de "lisânen (zâhiren) imân etmiş" görünen kimselerdir. Bunlar da münafıklardır. Buna göre Allahu Teâlâ, burada önce münafıkları, sonra Yahûdileri sonra Hristiyanları, daha sonra da Sâbiîleri saymıştır. Bu nedenle sanki Cenab-ı Hak: "Bu batılcılardan kim hakiki olarak imân ederse, Allah katında mü'minlerden olur" demektedir. Bu, **Süfyan es-Sevri**'nin görüşüdür.

c) Allah'ın "اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا" ifadesinden muradı, gerçekte Hz. Muhammed (s.a.s)'e inanan kimselerdir. Bu ifâde geçmişle alâkalıdır. Daha sonra gelen: مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ *"Kim Allah'a imân ederse"* ifadesi ise gelecekle ilgilidir. Buna göre bunların manası, "Bundan önce imân eden, imânını sürdüren ve gelecekte de sürdürecek olan kimseler..." demektir. Bu, kelamcıların görüşüdür.

Yahûdi Ne Demektir?

Cenâb-ı Allah'ın "وَالَّذِينَ هَادُوا" buyruğuna gelince, buradaki "هَادُوا" kelimesinin iştikâkı (kökü) hususunda âlimler, birkaç görüş belirterek ihtilâf etmişlerdir:

1) Buzağıya taptıkları için tevbe ettikleri ve: إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ *"Ya Rabbi biz tevbe ederek sana döndük"* (A'raf, 156) dedikleri zaman İsrâiloğulları, Yahûdi ismini almışlardır. Bu görüş **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edilmiştir.

2) Benî İsrâil, Hz. Yakûb (a.s)'un en büyük çocuğu olan Yehûza'ya nisbet edildikleri için "Yahûdî" diye isimlendirilmiştir. Araplar kelimeyi Arapça bir şekle sokmak için "dâl" harfi ile telâffuz etmişlerdir. Çünkü onlar Arapça olmayan isimleri, dillerine aktardıkları zaman bazı harflerini değiştirirler.

3) Amr b. Âlâ şöyle demiştir: Onlar Tevrat'ı okurken sallandıkları için (sallanma manasına gelen) bu isimle isimlendirilmişlerdir.

Nasara Kelimesinin Mânası

"اَلنَّصَارٰى" kelimesine gelince, bunun iştikâkı hususunda da birkaç görüş vardır:

1) Hz. İsâ (a.s)'nın konakladığı kasabanın adı "Nâsıra"dır. Bundan dolayı Hristiyanlar da bu kasabaya nisbet edilerek "نَصَارٰى" diye isimlendirilmişlerdir. Bu **İbn Abbas, Katâde** ve **İbn Cüreyc**'in görüşüdür.

2) Birbirleriyle yardımlaştıkları için ("yardımlaşmak" manasına gelen "تَنَاصُر"dan dolayı) bu ismi almışlardır.

3) Hz. İsâ (a.s), havârilerine: مَنْ اَنْصَارِى اِلَى اللهِ *"Allah yolunda bana yardım edecek olanlar (ensârım, dostlarım) kimlerdir?"* (Sâff, 14) dediği için böyle isimlendirilmişlerdir.

Keşşaf sahibi, nasârâ kelimesinin, "نَصْرَان" kelimesinin çoğulu olduğunu söyleyerek şöyle der: "Arapça'da اِمْرَأَةٌ نَصْرَانَةٌ، رَجُلٌ نَصْرَانٌ "yardım eden adam, yardım eden kadın" denilir. "نَصْرَانِى" kelimesindeki yâ harfi, "اَحْمَرِى" kelimesindeki gibi, mübalağa ifade eder. Bunlara, Hz. İsâ (a.s)'ya yardım ettikleri için **"Nasrânî"** denilmiştir."

Sâbiîn Kimlere Deriz?

Allahu Teâlâ'nın "وَالصَّابِئِينَ" ifadesi, bir kimse dininden çıkıp başka bir dine girdiğinde, bunu ifade etmek için söylenilen "صَبَأَ" fiilindendir. Bu manada Araplar da Hz. Peygamber (s.a.s)'i "Sâbiî" diye isimlendirmişlerdir. Çünkü o, onların dininden başka bir din göstermiştir. Bu manada,

yıldızlar doğacağı yerden çıktığı zaman "صَبَأَتِ النُّجُومُ"; birisini çıkardığımız zaman "صَبَأْنَا بِهِ" denilir.

Müfessirlerin, Sâbiîlerin itikatlarını açıklama hususunda çeşitli görüşleri vardır:

1) **Mücahid** ve **Hasan el-Basri,** bunların kestikleri hayvanlar yenilmeyen ve kadınları ile evlenilmeyen Mecûsî ve Yahûdilerden olan bir tâife olduğunu söylemişlerdir.

2) **Katade,** bunların meleklere tapan ve her gün beş kere güneşe doğru ibâdet eden kimseler olduğunu söylemiş; sözüne devamla şöyle demiştir: Beş türlü din vardır. Dört tanesi şeytanın, biri Allah'ın dinidir. Meleklere tapan Sâbiîlerin, ateşe tapan Mecûsilerin, putlara tapan müşriklerin ve Ehl-i kitab'ın dini şeytanın dinidir.

3) Doğruya en yakın olan bu görüşe göre, Sâbiîler yıldızlara tapan bir tâifedir. Bu Sâbiîlerin bu hususta iki değişik görüşleri vardır:

a) Kâinatın yaratıcısı Cenâb-ı Allah'tır. Ancak O, bu yıldızlara ta'zim edilmesini ve onların ibâdet, duâ ve ta'zim için kıble kabul edilmelerini emretmiştir.

b) Allah felekleri ve yıldızları yaratmıştır. Fakat, âlemdeki hayır, şer, sıhhat ve hastalık gibi şeyleri idare eden, düzenleyen ve yaratan bu yıldızlardır. Bundan dolayı insanların, onlara ta'zim etmesi gerekir. Çünkü bunlar âlemi idare eden ilâhlardır. Hem bu yıldızlar da Cenâb-ı Hakk'a ibâdet ederler. Bu mezhep, Hz. İbrahim (a.s)'in itikatlarını reddetmek ve iptal etmek için geldiği, Keldanilere âit bir mezheptir.

Mühim Bir Nokta: Allah'a İmânın Şümûlü

Sonra Hak Teâlâ, âyette geçen dört fırka hakkında, bütün dalâlette olanlar dalâletlerinden vazgeçip hak dini tasdik ettikleri zaman, Allah'ın onların imanlarını ve taatlarını kabul edeceğini ve onları huzurundan kovmayacağını bilsinler diye, Allah'a imân ettikleri takdirde âhirette onlara mükâfaat vereceğini açıklamıştır. Bil ki "Allah'a imân etme" ifadesine, Allah'ın vâcip kıldığı şeylere, yani, peygamberlerine imân; âhiret gününe imân etmek ifadesine de âhiretle ilgili bütün hükümler girer. Allah'a ve âhiret gününe imân, sevap ve ikâbı gerektirecek mükellefiyet ve âhiret halleri hakkında, dinleri ilgilendiren her şeyi kendinde toplamaktadır.

Hak Teâlâ'nın عِنْدَ رَبِّهِمْ *"Rableri yanında"* ifadesine gelince, bundan maksat "mekan" ile ilgili bir yanında oluş değildir. Çünkü bu Allah hakkında

düşünülemez. Bu, emânetlerdeki gibi koruma manasına da değildir. Aksine bundan maksat, onların mükâfaatlarının Rableri katında meydana gelecek olan kesin bir ücrettir.

İmân Edenlerin Korku ve Hüzünden Uzak Olmaları

Allahu Teâlâ'nın, وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"Onlara korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklardır"* âyeti hususunda şöyle denilmiştir: Allah, dünyevî meselelerde onlardan korku ve üzüntüyü kaldıracağını kastetmiştir. Bazı âlimler ise, Allah'ın bunu, uhrevî sevap hususunda söylediğini belirtmişlerdir. Bu ikinci görüş daha doğrudur. Çünkü O'nun, "وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ" ifadesi, nefy hususunda umûmî bir ifâdedir, "وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ" âyeti de böyledir. Korku ve üzüntünün olmaması dünyada iken bilhassa mükellefler için söz konusu değildir. Çünkü onlar her vakit ya dünyevî veya uhrevî bir sebepten dolayı üzüntü ve korku içindedirler. Bu nedenle Cenâb-ı Hak sanki onlara âhirette mükâfaat vaadetmiş ve sonra bu mükâfaatın korku ve endişelerden uzak olacağını açıklamıştır. Bu da onların mükâfaatlarının ebedî olmasını gerektirir. Çünkü onlar o nimetin sona erebileceğini düşünselerdi, onları büyük bir üzüntü bürürdü.

Sâbiûn Kelimesinin Kur'an'ın Üç Yerinde Gösterdiği Farklılık

Şâyet bir kimse derse ki: "Allahu Teâlâ, bu âyeti Mâide Sûresi'nde:

إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِؤُنَ وَالنَّصَارٰى مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"İmân edenlerden, Yahûdilerden, Sâbîîlerden ve Hristiyanlardan kimler Allah'a ve âhiret gününe imân ederlerse, onlara korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır"* (Mâide, 69) şeklinde; Hacc Sûresi'nde de:

إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارٰى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ اَشْرَكُوا إِنَّ اللّٰهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ إِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ *"O imân edenler, Yahûdiler, Sâbiîler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve müşrikler (yok mu?) Allah kıyamet günü (bütün) bunların aralarında hüküm verecektir. Çünkü Allah her şeyi hakkıyla görendir"* (Hacc, 17) şeklinde getirmiştir. Âyetlerdeki sayılan sınıfların takdim ve tehiri; "Sâbiîn" lafzının bir âyette merfû, başka bir yerdeyse mansûb olmasıyla meydana gelen farklılıkta, bu değişiklikleri gerektiren bir fayda var mıdır denirse, böyle bir soruya cevâben şöyle deriz: Bu âyetleri ifâde eden Ahkemu'l-Hakimîn olan Cenâb-ı Hak olunca, mutlaka bu değişikliklerde hikmetler ve faydalar vardır. Eğer biz bu hikmetleri idrak edersek,

kemâle ulaşmış oluruz. Eğer idrakten âciz kalırsak, kusur Hakîm olan Allah'ın sözü hakkında değil, bizim akıllarımız için söz konusu olur.

Benî İsrâîl'den Ahid Alıp Dağı Üzerlerine Kaldırma Hadisesi

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿٦٣﴾ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٦٤﴾

"Hani sizden bir mîsak almıştık, Tûr'u da üstünüze kaldırdık. 'Size, verdiğimizi kuvvetle tutun ve onda olanları hatırlayın. Ta ki müttakilerden olasınız' (diye). Sonra, onun arkasından yine yüz çevirdiniz. Eğer size Allah'ın lütfu ve rahmeti olmasaydı, elbette sizler hüsrana uğrayanlardan olurdunuz" (Bakara, 63-64).

Bil ki, işte bu, Allah'ın onlara vermiş olduğu onuncu nimettir. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Allah onlardan, kendi menfaatleri için mîsak almıştır. Bundan dolayı bu, Allah'ın onlara bir nimeti olmuştur.

Misak (Ahid) ile İlgili İki Konu

Cenâb-ı Allah'ın: "وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ" âyetinde iki konu vardır.

Birinci Konu: Misak (Ahid) Hakkında:

Bil ki misâk ancak inkiyadı ve itaâti gerektiren emirleri yapmakla olur. Müfessirler misâkı açıklamak için birçok şeyler söylemişlerdir:

a) Bu, Allah'ın, Yaratıcı'nın varlığına, hikmetlerine ve peygamberlerinin doğruluğuna delâlet eden delilleri akıllara yerleştirmesidir. Bu çeşit misâk, misâkların ve ahidlerin en kuvvetlisidir. Çünkü bu çeşit misâkta, hiçbir şekilde cayma ve değiştirme imkânı yoktur. Bu görüş, **Esâmm**'a aittir.

b) **Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem**'den rivâyet edilen görüşe göre, Hz. Mûsa (a.s), Rabbisinin huzurundan levhalarla dönünce, Benî İsrâil'e, "Bunlarda Allah'ın kitabı yazılıdır." dedi. Onlar da, "Allah'ı açıkça görmedikçe, sana inanmayız" dediler. Allah, bunun üzerine, "Bu, benim kitabımdır, bunu alın" der. Bunu müteakip onları ölüm yakaladı da hepsi öldüler.

Sonra Allah onları diriltti. Daha sonra onlar Hz. Mûsa (a.s)'ya tekrar, "Allah'ın kitabını alın" dedi. Onlar direttiler. Allah da onların üstüne Tûr dağını kaldırdı ve onlara "Kitabı alın, yoksa bu dağı üstünüze bırakacağız" denildi. Böylece o kitabı kabul ettiler de, Tûr üzerlerinden kaldırıldı. İşte misâk budur.

Bu böyledir çünkü, Tûr dağını üzerlerine kaldırmak, aklı hayrette bırakan; yalanlayıcıları tasdike, şüphe edenleri yakîne götüren harikulâde, açık bir mu'cizedir. Onlar bunu görünce ve onun Allah tarafından, Hz. Mûsa (a.s)'ya diğer mu'cizelere ek bir mu'cize olarak verildiğini anlayınca, Hz. Mûsa (a.s)'yı Allah'tan getirdiği dinde tasdik ederek, açıktan tevbe ettiler ve yapmış oldukları buzağıya tapma kötülüğüne bir daha dönmeyeceklerine, Tevrat ile âmel edeceklerine söz verdiler ve ahidde bulundular. İşte bu, Allah için kendilerine vâcip kıldıkları emin bir ahd (misâk) oldu. Bu, **Ebu Müslim'in** tercih ettiği görüştür.

c) Allah'a verilmiş iki söz (ahd, misâk) vardır:

1) Allah insanları Hz. Adem (a.s)'in sulbünden çıkarıp, kendilerini kendi üzerlerine şahit tuttuğu zamanki ahd.

2) Allahu Teâlâ, insanlara peygamberlerine uymayı mecbur kılmıştır. İşte burada kastedilen, bu ahiddir. Bu, **İbn Abbas** (r.a)'ın görüşüdür, bu zayıf bir görüştür.

İkinci Konu: Misâk Kelimesinin Müfred Getirilmesinin Sebebi:

Kaffâl şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, "مِيثَاقَكُمْ" buyurmuş, مَوَاثِيقَكُمْ demeyiştir. Bunun iki sebebi vardır:

a) Allah, bununla: ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا *"Yani sizden her birinizi çocuk olarak çıkarır"* (Hacc, 5) âyetinde de olduğu gibi, insanların her birinden tek tek bu misâkı aldığını ifâde etmek istemiştir.

b) Onların her birinden alınan misâk, aynı misâktır. Böylece o, tek bir misâk olmuş olur. Şâyet Allah "مَوَاثِيقَكُمْ" buyursaydı, o zaman onlardan tek bir misâk alındığı değil, onlardan birçok misâklar alınmış olduğu zannedilirdi. Allah en iyi bilendir.

Tûr (Dağın)'un Üzerlerine Kaldırılması

Allahu Teâlâ'nın, وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ *"Ve Tûr'u üzerlerine kaldırdık"* ifadesinin bir benzeri de: وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ *"Biz bir zaman, dağı, sanki*

bir gölgelik gibi, çekip onların üstüne kaldırmıştık" (A'râf, 171) âyetidir. Bu hususta birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Allahu Teâlâ'nın, "وَرَفَعْنَا" ifadesindeki "و" harfi, **İbn Abbas** (r.a)'ın tefsirine göre, atıf vâv'ıdır. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Misâk daha önce alınmış idi. Ne zaman ki onlar kitabı kabul etmekten imtinâ ederek ahdi bozdular, üzerlerine Tûr kaldırıldı. **Ebu Müslim'in** tefsirine göre ise bu atıf vâv'ı değil, vâv-ı haliyyedir. Nitekim "Ben bu işi yaptım, halbuki zaman o zamandı!" denilir. Buna göre Hak Teâlâ sanki şöyle demektedir: "Tûr'u üzerinize kaldırdığımız esnada hani sizden misâk (söz) almıştık..."

İkinci Bahis: Tûr Cins İsim midir Özel İsim midir?

Her dağa "Tûr" denildiği de söylenmiştir. Nitekim **el-Accâc** şöyle demiştir:

دَانَى جَنَاحَيْهِ مِنَ الطُّورِ فَمَرَّ تَقَضِّىَ الْبَازِى إِذَا الْبَازِى كَسَرْ

"(Kartal), kanatlarını dağa yaklaştırdı; hemen, şahini yakalamak için, savuştu. Bir de ne görelim, şahin kanatlarını yummuş, yere konmuş..." **Halil** ise, kitabında muayyen bir dağın ismi olduğunu söylemiştir. Bu doğruya daha yakındır. Çünkü kelimenin lam-ı ta'rifi, bunun bu isimle adlandırıldığı bilinen belli bir dağ olarak anlaşılmasını gerektirir. Bilinen dağ ise, üzerinde bu münacaatın yapıldığı dağdır. Allah'ın, onu Benî İsrâil'in bulundukları yere çok uzak bir yerde bulunsa da, nakletmesi ve onların üzerine kaldırması mümkündür. Çünkü dağı havada tutmaya kâdir olan Allah, onu yerinden söküp uzak bir yerden onların üzerine getirmeye de kâdirdir.

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: Allahu Teâlâ, Filistin dağlarından birine emir vermiş ve böylece o dağ yerinden sökülerek, bir gölge gibi onların üstüne geldi. Onların tuttuğu alan, kenarı bir fersah olan kare şeklinde bir yer idi. Bu halde iken, Allahu Teâlâ onlara, Tevrat'ı kabul etmelerini, aksi halde dağı üzerlerine bırakacağını vahyetti. Bunun üzerine onlar kaçacak bir yer bulamayınca Tevrat'ı, ihtiva ettiği hükümlerle kabul ederek, dağın üzerlerine düşeceğini düşünerek korkuyla secdeye kapandılar. Bir yandan dağa baktıklarından Yahûdiler bir yanakları üzerine secde etmişlerdi.

Üçüncü Bahis: Dağın Havada Durmasının İzahı:

Bazı mülhidler (inkârcılar), ağır bir şeyin direksiz olarak havada durmasının mümkün olduğunu kabul etmediler, yeryüzü için de şöyle dediler: "O, tabiatı gereği merkezde durmak ister. Bu sebeple de merkezde durmuştur." Bunların görüşlerinin fâsit olduğuna dâir delilimiz şudur: Şüphesiz

Allahu Teâlâ her türlü mümkinata kâdirdir. Ağır bir cismin havada durması da mümkinattandır. Bu sebeple Allah'ın buna da kâdir olması gerekir. Bu iki mukaddimenin tam izahı, akâit kitaplarında yapılmıştır.

Dördüncü Bahis: Bazı mülhidler (inkârcı sapıklar), "Dağın onlar üzerine bir gölgelik gibi olması mümkün değildir. Çünkü bu olmuş olsaydı, bu insanları imana mecbur kılan bir hal olurdu. Böyle bir mecbur kılış ise, teklifin ruhuna terstir" dediler. **Kâdi** buna şöyle cevab verdi: "Bu, insanları imâna mecbur kılmaz. Çünkü bundaki en büyük korkuları, onun üzerlerine düşeceği korkusudur. Buna göre, onlar göklerin direksiz olarak üzerlerinde durduğunu gördükleri için, o dağ bir zaman üzerlerinde durduğunda bu hususta ki korkularının zâil olması muhtemeldir. Böylece de imâna mecbur kılma hali ortadan kalkar, mükellefiyet kalır."

Cenâb-ı Allah'ın: "خُذُوا مَا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ" ifadesinin manası, "Size verdiğimiz şeyleri ciddiyet, tam bir kararlılık ile ve gaflet ile tembellikten vazgeçerek tutunuz" demektir. **Cübbâi,** "Bu ifade, bir fiili yapmazdan önce onu yapacak kudretin (istita'a kable'l-fii'l) bulunduğunu gösterir. Çünkü kalem olmaksızın, "Kalem ile yaz" denilemeyeceği için, bir kuvvet bulunmadan, "şunu kuvvetle tut" demek de câiz değildir" demiştir. Âlimlerimiz Cübbâi'ye, "Bu ifadeden Hak Teâlâ'nın maksadı, 'Size verdiğimiz şeyleri ciddiyet ve tam bir kararlılıkla tutunuz' demektir. Bize göre, azimet (kararlılık) bazen fiili yapmadan önce mevcut olabilir" diyerek cevab vermişlerdir.

Allahu Teâlâ'nın: "وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ" ifadesi, "Kitapta olan şeyleri ezberleyin, onları öğrenin, unutmayın ve onu ihmal etmeyin" manasınadır. Buna göre, şâyet âyette geçen zikr sözünü, aslî manasına hamletmeli değil miydiniz?" denilirse, biz deriz ki: Nisyan (unutma)'ın zıddı olan zikr (hatırlama), Allah'ın fiillerindendir. Binaenaleyh bu zikri emretmek nasıl câiz olur? Amma biz bu kelimeye "وَاذْكُرُوا" öğrenme manası verdiğimizde, ortada bir problem kalmaz.

Allahu Teâlâ'nın "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" ifadesine gelince, bu "ittikâ etmeniz için" demektir. **Cübbâî,** bu âyetle, Hak Teâlâ'nın herkesin taatını murat ettiğine delil getirmiştir. Bunun cevabı daha önce geçmişti.

Bil ki Allahu Teâlâ'nın:

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ *"Hani biz Tûr'u üzerinize kaldırdığımız halde sizin misâkınızı almıştık ve 'size verdiğimiz şeyleri kuvvetle tutunuz' (demiştik)"* âyetinden onların bu emri tutmuş oldukları

anlaşılıyor. Aksi halde bu, bir misâk alma olmaz ve bunun peşi sıra Allah'ın: ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ *"Sonra yüz çevirdiniz"* demesi doğru olmazdı. Binaenaleyh bu, onların kitabı kabul edip ona sarıldıklarını gösterir.

Cenâb-ı Hakk'ın: "ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ" ifadesi, "Daha sonra misâktan ve onun gereğini yapmaktan yüz çevirdiniz" demektir.

Kaffâl -Allah ona rahmet etsin- şöyle demiştir: Herkes tarafından bilinir ki Benî İsrâil, Tevrat'ı kabul edip, Tûr dağı üzerlerine kaldırıldıktan bir müddet sonra, birçok hususta Tevrat'tan yüz çevirip, meselâ onu tahrif etmişler, onunla amel etmeyi bırakıp, peygamberleri öldürmüş, onları inkâr edip emirlerine karşı çıkmışlardır. Belki de o Tevrat'ta sadece bazılarına âit olan hükümler vardır. Bunlardan, önce gelenlerin yaptıkları, sonra gelenlerin yaptıkları hükümler vardı. Gece gündüz harikulâde haller müşâhede ettikleri halde Tih çölünde devamlı Hz. Mûsa (a.s)'ya karşı çıkan ve ona her türlü eziyeti reva gören, konakladıkları yerde açıktan günah işleyen, hatta bir kısmı yere batırılmış, bir kısmı ateşte yakılmış ve vebâ hastalığı ile azap olunmuş kimseler vardı. Bütün bunlar onların okudukları Tevrat tefsirlerinde vardı. Onlardan daha sonra gelen nesiller, saklanamayacak işler yapmışlardır. Bundan dolayı (düşmanları tarafından) Beytu'l-Makdis'in harap edilmesi suretiyle cezalandırıldılar. Daha sonra Hz. İsâ (a.s)'yı da inkâr ettiler ve onu öldürmek istediler. Kur'an'da her ne kadar onların yüz çevirdikleri Tevrat hükümlerinin ne olduğu beyan edilmemiş ise de, bunlar malûm şeylerdir. Bu, Allahu Teâlâ tarafından onların atalarının inatçılıklarını haber vermektir. Bu sebeple onların, kendi kitabları ve peygamberlerine karşı tavırları bu anlatılan tavır olunca, Hz. Muhammed (s.a.s)'in getirdiği kitabı inkâr edip, onun hak peygamber olduğunu kabul etmemeleri şaşılacak bir şey değildir. Allah en iyisini bilir.

Cenâb-ı Hakk'ın: فَلَوْ لَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ *"Eğer Allah'ın size fazlı ve rahmeti olmasaydı, sizler hüsrana uğrayanlardan olurdunuz"* âyeti ile ilgili iki konu vardır:

Birinci Konu: Buradaki Fadl (Lütuf)dan Maksat:

Kaffâl, bu âyetin tefsiri hususunda iki görüş söylemiştir:

a) Allah'ın size mühlet vermesi ve hak ettiğiniz azabı tehir etmesi gibi, lütufları olmasaydı, sizler canlarını cehennem ateşine karşılık satan, hüsrâna uğramış, yani mahvolmuş kimseler zümresinden olurdunuz. Allah'ın bu buyruğu, onların bu gibi bir hüsrandan kurtulduklarını gösterir. Çünkü

Allahu Teâlâ, onlar tevbe edinceye kadar mühlet tanımak suretiyle, onlara lütufta bulunmuştur.

b) Onlarla ilgili bu haber, "ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ" ifâdesi ile son bulmuştur. Bunun peşinden "فَلَوْ لَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ" buyurulmasının, sözü evveline döndürmek olduğu söylenmiştir. Yani "Üzerinize dağı kaldırmak suretiyle Allah size lütfetmiş olmasaydı, Tevrat'ı inkâr etmeye devam ederdiniz. Fakat Allah size ikrâmda bulundu, size rahmet etti ve bunları size lütfetti de böylece siz tevbe ettiniz" demektir.

İkinci Konu: İlahî Lütuf Hakkında Mu'tezile'nin Bocalaması:

Birisi şöyle diyebilir: "لَوْ لَا" (Eğer..... olmasaydı) kelimesi, başka bir şey olduğu zaman diğer bir şeyin olamayacağını ifade eder. Bu nedenle kelime, "hüsrân"ın olmamasının, fazl-ı ilâhînin bulunmasının ayrılmaz bir hali olmasını gerektirir. Bu sebeple, hüsrânın bulunduğu yerde Allah'ın lütfunun bulunmaması gerekir. Bu ise Allahu Teâlâ'nın, dînî lütuflardan kâfirlere hiçbir şey vermediğini gösterir. Ki bu **Mu'tezile**'nin görüşüne terstir.

Ka'bi bu soruyu şöyle cevaplamıştır: Allahu Teâlâ, fazl-ı ilâhi hususunda herkese eşit davranmıştır. Fakat insanların bazıları bundan istifâde etmiştir. Bu sebeple böyle denilebilir. Nitekim çocuklarına hediye vermede eşit davranan, ama ancak bazı çocukları bundan istifâde edebilen bir kimseye, "Şâyet baban sana lütufkâr davranmasaydı, sen fakir olurdun" denilmesi gibi... Bu, zayıf bir cevaptır. Çünkü dilciler "لَوْ لَا" lâfzının, başka birşey olduğu zaman diğer birşeyin olamayacağını ifâde ettiğini açıkça belirtmişlerdir. Bu kâide sâbit olunca, Kabi'nin sözü gerçekten düşer.

Cumartesi Yasağına Uymayıp Maymuna Çevrilen Yahûdiler

وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ ﴿٦٥﴾ فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ ﴿٦٦﴾

"Andolsun, içinizden cumartesi günü hakkında haddi aşanları bildiniz. İşte biz onlara 'Hor ve zelil maymunlar olun' dedik ve bu (cezayı) hem o zamanki insanlara, hem de daha sonra gelecek insanlara ibret verici bir ceza ve müttakiler için bir öğüt vesilesi kıldık" (Bakara, 65-66).

Bil ki Allahu Teâlâ, ilk önce İsrâiloğullarına olan çeşitli nimetlerini sayınca, bunu onlara yönelttiği şiddetli belâların bazılarını anlatarak tamamladı. İşte bu âyetteki husus, şiddetli belâların ilk çeşididir. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Cumartesi Kıssası**

İbn Abbas (r.a)'tan, bunların Davud (a.s) zamanında Medine ile Şam arasında ve deniz kenarında yer almış olan Eyle kasabasında oldukları, bu kasabanın senenin bir ayında, dünyanın her tarafından çok fazla balıkların gelmesinden dolayı, deniz yüzünün âdeta görünmez bir şekil aldığı, bu ayın dışında da bilhassa her cumartesi günü durum aynı olan bir yer olduğu; bunun ise, Cenâb-ı Allah'ın: وَسْئَلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِى كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ *"Onlara, deniz kenarındaki o kasabayı sor. Hani onlar cumartesi gününün (hürmetini ihlâl ederek) haddi aşıyorlardı"* (A'râf, 163) âyetinde söz konusu edilen kasaba olduğu; onların deniz kıyısında havuzlar kazıp, bunlara denizden arklar, kanallar açtıkları; bu kanallar yoluyla balıkların havuzlara geldiği ve İsrailoğullarının pazar günü onları avladıkları; bu şekilde balıkları havuzlarda tutmalarının onların haddi aşmaları olduğu; sonra onların, Allah'ın azabından korktukları için, sadece havuzlardaki balıkları tutmakla yetindikleri; aradan uzun zaman geçince çocuklarının da onların yolunu tuttuğu, mal-mülk sahibi oldukları; cumartesi gününde avlanmayı hoş karşılamayan Medine âhalisinden bazı kervanların oraya gelip onları bundan nehyettikleri; fakat onların bu tür avcılıktan vazgeçmeyerek: "Biz şunca zamandır bu işe devam ediyoruz. Allah, malımızı artırmaktan başka birşey yapmadı" dedikleri; buna karşılık onlara: "Siz bu duruma aldanmayınız. Çünkü Allah'ın azabı ve helâkî er geç size gelecektir" denildiği; bundan sonra onların zelil maymunlar haline geldikleri, üç gün bu şekilde yaşadıktan sonra öldükleri rivâyet edilmiştir.

İKİNCİ MESELE: **Bu Kıssadan Maksat**

Âyette bu kıssadan bahsedilişinin iki maksadı vardır:

a) Hz. Muhammed (s.a.s)'in bir mu'cizesini ortaya koymaktır. Çünkü Allah'ın: وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ *"Andolsun ki... bildiniz"* ifadesi, sanki Hz.Muhammed (s.a.s) zamanındaki Yahûdilere bir hitap gibidir. Hiçbir şey okumamış, yazmamış ve herhangi başka bir milletle beraber bulunmamış bir ümmî olduğu halde Hz. Muhammed (s.a.s), bu olayı onlara haber verince, bu, onun bunu ancak vahiy yoluyla öğrendiğini gösterir.

b) Allahu Teâlâ, Ashab-ı Sebt'e (cumartesi gününün hürmetine saygısızlık gösteren Yahûdilere) nasıl muamele ettiğini haber verince, sanki Medine Yahûdilerine de şöyle demiş oldu: "Onların başına gelen azabın, inât ile isyanınız sebebiyle size de gelmesinden korkmuyor musunuz? Binaenaleyh size mühlet vermemize aldanmayınız." Bunun bir benzeri de: يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ اٰمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلٰى اَدْبَارِهَا *"Ey kendilerine kitap verilenler, yanınızdaki kitabı tasdik edici olarak indirdiğimiz (Kur'ân'a), biz bazı yüzleri silip, belirsiz ederek enselerine çevirmeden önce imân ediniz..."* (Nisa, 47) âyetidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyette hazif vardır. Sanki Hak Teâlâ, "Bu tür cezânın, o suçun cezası olması için, cumartesi günü haddi aşanlarınızın haddi aşmalarını bildiniz" buyurmuştur."اِعْتِدَاءٌ" lâfzı, onların cumartesi günü işledikleri fiilin, onlar için haram kılınmış olduğuna delâlet eder. Bunun geniş izâhı bu âyette geçmemiş, "وَسْئَلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِى كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ" (A'râf, 163) âyetinde geçmiştir. Şöyle de denilebilir: Onlar sadece bu avlanma işi ile haddi aşmışlardır. Şu da söylenebilir: Onlar bu avlanmayı helâl görüp, işledikleri için haddi aşmış sayılmışlardır.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Onları Balıklarla İmtihan Etmenin Hikmeti**

Keşşaf sahibi şöyle demiştir: **"Sebt"**, cumartesi gününe saygı duyduğunu ifade etmek üzere söylenen "سَبَتَتِ الْيَهُودُ" ifadesinden mastardır. Buna göre Allahu Teâlâ onları cumartesi günü avlanmaktan nehyedince: اِذْ تَاْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَاْتِيهِمْ كَذٰلِكَ نَبْلُوهُمْ *"Cumartesi tatili yaptıkları gün balıklar akın akın meydana çıkarak onların yakınına geliyordu. Cumartesi tatili dışındaki günlerde ise gelmiyorlardı. İşte bu şekilde onları imtihan ettik"* (A'râf, 163) âyetinde beyan ettiği gibi, diğer günlerde değil de cumartesi gününde balıkların akın akın gelmesinin hikmeti nedir, bu, fitneyi deşmekten, sapıtmalarını murat etmekten başka bir şey değil midir? denilirse biz deriz ki: Ehl-i Sünnet'e göre, bir kulun sapıtmasını irâde etmesi Allah için câizdir. Ama Mu'tezile'ye göre, mükellefiyetteki ağırlık, sevabı artırmaya vesile olacağı için güzeldir.

Maymun Sûretine Çevrilmeleri

Allahu Teâlâ'nın: فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ *"Onlara 'hor ve zelil maymunlar olun' dedik"* ifadesi ile ilgili birkaç mes'ele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşaf sahibi, "قِرَدَةً خَاسِئِينَ" ifadesinin, "كَانَ"nin haberi olduğunu söylemiştir. Yâni "Hem maymun, hem de zelil ve kovulmuş varlıklar olunuz" demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Onlara: "Maymun Olun!" Emrinin Makul izahı**

Allahu Teâlâ'nın: "كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ" sözü, emir değildir. Çünkü onlar kendilerini maymun şekline sokmaya kâdir değillerdi. Bu sözden maksat, maymuna dönüşmenin süratli oluşudur. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın: اِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ اِذَا اَرَدْنَاهُ اَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, o husustaki sözümüz sadece "كُنْ" (ol) dememizdir. O zaman o şey hemen oluverir"* (Nahl, 40), ve: قَالَتَا اَتَيْنَا طَائِعِينَ *"İtaat edenler olarak geldik dediler"* (Fussilet, 11) âyetlerinde olduğu gibi. Buna göre mana, Allahu Teâlâ'yı, onlara hak ettikleri cezayı indirmeyi murât ettiği zaman hiçbir şey acze düşüremez. Aksine Allah, onlara, كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ dediği anda, onlar maymun şekline dönüşürler. Yani onlar hakkında Allah bunu murât edince, onlar Allah'ın istediği gibi oluverdiler. Bu tıpkı, كَمَا لَعَنَّا اَصْحَابَ السَّبْتِ وَكَانَ اَمْرُ اللهِ مَفْعُولًا *"Cumartesi ashabına lânet ettiğimiz gibi... Allah'ın emri behemehal yerine gelir"* (Nisa, 47) âyetinde beyan edildiği gibidir.

Ve keza bu dönüşme esnasında, Allah'ın bu sözü söylemiş olması da imkânsız değildir. Ancak bu dönüşmede esas tesirli olan Allah'ın kudret ve iradesidir. Buna göre, eğer, "Bu sözün dönüşmede bir tesiri olmadığına göre, söylenmesinin ne yararı vardır?" denilirse, deriz ki: Bize göre Allah'ın hüküm ve fiilleri hususunda, kesinlikle aslaha riâyet etmesi vâcip değildir. Ama **Mu'tezile**'ye göre "Belki de bu söz meleklerden bazılarına veya başka varlıklara âittir."

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Maymuna Çevrilmenin Mecazî Olduğunu Söyleyen Mücahid'in Görüşü**

Mücahid'den rivâyet edilmiştir ki, Hak Teâlâ, damgalamak ve mühürlemek manasında onların kalplerini döndürmüştü, yoksa onların şekillerini maymun şekline çevirmemişti. Bu tıpkı; كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ اَسْفَارًا *"Ağır kitaplar taşıyan eşekler gibi..."* (Cum'a, 5) âyetindeki mâna gibidir. Bunun bir benzeri de hocanın, öğrenmede başarılı olmayan kalın kafalı öğrencisine, "Eşek ol" demesidir. **Mücahid,** onların şekillerinin çevrilmesinin imkânsız olduğuna iki delil getirmiştir:

a) İnsan, görülen şu şekil ve hissedilen şu bünyeden ibarettir. Allah onları bozup, onların cisimlerinde maymunların terkip ve şeklini yaratınca,

bu, insanı yok etmek ve maymun yaratmak olur. Bundan dolayı, bu görüşe göre "döndürme" Allah'ın, insan cismini teşkil eden ârazları yok edip, maymun cismini oluşturan ârazları yaratması manasına gelir. Bu sebeple bu, bir döndürme (mesh) değil, bir yok etme ve yeniden yaratma olur.

b) Eğer biz bunu mümkün görürsek, her gördüğümüz maymun ve köpeğin aslında akıllı insanlar olduğuna inanmamız gerekir. Bu ise görünen şeyler hususunda insanı şüpheye düşürür.

Mücahidin Görüşünün Tenkidi

Mücahidin birinci görüşüne şu şekilde cevap verilmiştir: İnsan, bu heykelden (şekilden) ibaret değildir. Bu böyledir, çünkü bu insan bazen zayıf iken, bazen şişman olur. Bunun aksi de olabilir. Buna göre insanın cüzleri değişiyor demektir. Belli bir insan, o anda mevcut olan zat demektir. Duran (mevcut) olan insan ise zâil olmayandır. Buna göre insan, bu görünen heykelin (şeklin) ötesinde bir şeydir. Bu şey, ya bedene sirâyet etmiş olan bir cisimdir, veyahut da kalp ve beyin gibi, bedenin bazı yerlerinde bir parçadır, veyahut da felsefecilerin dediği gibi, cisim değil, mücerret bir varlıktır. Bütün bu ihtimaller de, bu insan şekline bazı değişikliklerin arız olması halinde de, o şeyin devam etmesi imkânsız değildir. İşte bu döndürme (mesh)dir. Bu izaha göre, cüssesi çok büyük olan meleğin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in odasına girebilmesi mümkün olmuştur.

Mücahid'in ikinci görüşüne de şu şekilde cevab verilir: Bir meselede emin olmak, ancak ümmetin o hususta icmaı ile olabilir. Söylediğimiz izahlarla meshin (çevirmenin) olabileceği sâbit olunca, âyeti zâhirî manasına almak mümkün olur ve Mücahid'in bahsettiği te'vile ihtiyacımız kalmaz. Bununla beraber Mücahid'in zikrettiği husus da gerçekten pek uzak olan bir ihtimal değildir. Çünkü insan, mu'cizelerin ve delillerin ortaya çıkmasından sonra da cahilliğinde devam ederse, örfte böyle olana bazen, "O eşektir, maymundur" denilir. Bu mecâz, zâhir ve meşhur mecâzlardan olunca, bu manaya varmak kesinlikle mahzurlu değildir. Bu meselede geriye iki sual kalır:

Birinci Sual: Maymun olduktan sonra, insanın hiçbir anlayışı, aklı ve bilgisi kalmaz. Bundan dolayı da başına gelen azabın ne olduğunu bilemez. Maymunlar, sıhhatli olduğu zaman elem duymadıkları için, sırf maymun oluş, elem veren bir durum değildir. Öyle ise artık hangi sebepten, maymun olmadan dolayı bir azap meydana gelecek? Buna şöyle cevab veririz:

"İnsanı; düşünen, anlayan bir insan kılan özellik bâkidir. Şu kadar var ki hilkat ve sûret değişince, şüphe yok ki, o konuşmaya ve insana ait işleri yapmaya güç yetiremez. Fakat o, uğursuz isyanı sebebiyle hilkatinin değiştiğini anlar ve son derece korku ile pişmanlık içine düşer. Çoğu zaman da bu azalarının değişmesinden elem duymuş olur ve yaratılıştan maymun olan hayvanların şekillerinden ötürü elem duymamaları, sonradan bu kendine uymayan şekle girmekten dolayı insanın elem duymamasını gerektirmez" denilmesi niçin câiz olmasın?

İkinci Sual: O Maymunların Nesli Devam Ediyor Mu?

Bu maymunlar hâlâ mevcut mu, yoksa Allah onları tamamen yok mu etmiştir? Eğer "Onlar hâlâ mevcuttur" dersek, bu durumda zamanımızdaki maymunların, onların neslinden olduklarını veya olmadıklarını söylemek câiz midir?

Cevab: Bütün bu ihtimaller aklen mümkündür. Ancak İbn Abbas (r.a)'dan gelen rivâyete göre onlar, dünyada üç gün yaşamışlar, sonra yok olmuşlardır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Dilciler, خَاسِئِينَ "zelil, uzaklaştırılmış ve kovulmuş şey manasınadır" demişler. Mesela bir köpek insana yaklaştığında ona, "Uzaklaş ve uzağa git, burası senin yerin değildir" manasında, "اِخْسَأْ" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak: يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ *"O göz, yorulmuş olduğu halde, hor ve hakir sana dönecektir "* (Mülk, 4) buyurmuştur. Âyetteki "خَاسِئًا" kelimesinin, "Tekrar bakmaktan men edilmiş, zelil ve küçük düşmüş olarak..." manasına olması muhtemeldir. Çünkü Hak Teâlâ: فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ *"İşte gözünü (bir defa daha göğe) çevir, (bak orada) hiçbir çatlak görebilecek misin? Sonra gözünü iki kere daha çevir, (nihâyet) o göz yorulmuş olarak, hor ve hakir yine sana dönecektir"* (Mülk, 3-4) buyurmuş ve bununla sanki şunu demek istemiştir: "Gözünü, bir çatlak arayan kimsenin çevirip bakması gibi göğe çevir. Çünkü sen, göğe ne kadar çok baksan da, gözün sana, günlerce bir şeyi aramaya gayret edip, onu bulamayan kimsenin pişman olarak dönüşü gibi, zelil olarak dönecektir. Çünkü göz aradığı şeyi bulamadığı için, pişman, hor ve hakir olarak döner.

"فَجَعَلْنَاهَا" Buyruğundaki "هَا" Zamirinin Muhtemel Mercileri

Hak Teâlâ'nın: فَجَعَلْنَاهَا "Onu kıldık" ifadesine gelince, müfessirler bu "o" zamirinin neyi ifade ettiği hususunda birkaç görüş belirterek ihtilâf etmişlerdir:

a) **Ferra,** bu zamirin "Onların başına gelen meshe (döndürülüşe) râcî olduğunu söylemiştir.

b) **Ahfeş,** zamirin merciinin قِرَدَةً (maymunlar) olduğunu söylemiştir.

c) Bu, "Cumartesi yasağına uymayanların kasabasını ibret verici bir ceza kıldık" manasınadır.

d) Böyle yapan milleti, ibret verici bir ceza kıldık. Çünkü Hak Teâlâ'nın: وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِى السَّبْتِ *"Cumartesi hususunda haddi aşanlarınızı andolsun ki bildiniz"* (Bakara, 65) âyeti, bir millete, topluluğa ve benzeri bir gruba delâlet eder. Doğruya en yakın olan ilk iki görüştür. Çünkü kinâyeleri, daha önce geçen bir şeye göndermek mümkün iken, geçmemiş bir şeye göndermenin izahı yoktur. Halbuki önceki âyette sadece Ashab-ı Sebt ve onlara verilen cezadan bahsedilmektedir.

Nekâl Kelimesinin Mânası

"نَكَالْ" kelimesi hakkında **Kaffâl** şöyle demiştir: "O, insanları benzerî bir günahı yapmaktan men eden ağır bir cezadır. Bu kelimenin kökü men etmek ve alıkoymak manasınadır. Yeminden kaçınmak manasına olan, "اَلنُّكُولُ عَنِ الْيَمِينِ" ifadesi; kelepçeye ve geme, "اَلنِّكْلُ" denilmesi bu köktendir. Çünkü bu ikisinde men etmek ve alıkoymak manası vardır. Bunun bir benzeri de Allahu Teâlâ'nın:

إِنَّ لَدَيْنَا اَنْكَالًا وَجَحِيمًا *"Bizim yanımızda (ağır) bukâğılar ve yakıcı bir ateş vardır"* (Müzzemmil, 12) ve: وَاللهُ اَشَدُّ بَاْسًا وَاَشَدُّ تَنْكِيلًا *"Allah satvetce çok çetindir, cezalandırması da çok şiddetlidir"* (Nisa, 84) âyetleridir.

Buna göre âyetin manası şöyledir: "Biz bu kavmin başına gelenleri, başkalarını aynı günaha düşmekten alıkoyacak bir ceza kıldık. Yani biz bununla, insanların kastettiği düşmanını yenmek ve ondan intikam almak manasını kastetmiyoruz. Çünkü bu, günahlar kendisine zarar veren, mülkünü noksanlaştıran ve kendisine tesir eden kimselerin yapacağı iştir. Ama biz, kulların yararına olarak ceza veririz. Bu sebeple bizim cezalandırmamız, bir günahtan alıkoyma ve va'z-u nasihattir."

Kâdî şöyle demiştir: Az bir zem, "nekâl" (ibret olan cezâ) diye nitelendirilemez Ne zaman zem büyük, çok ve meşhur olursa, o zaman bu vasfı alır. İşte bu izaha göre, Hak Teâlâ, ısrarla hırsızlık yapan kimse hakkında, bir ceza ve nekâl olmak üzere elinin kesilmesini vâcip kılmış ve bu cezanın, o kimseyi hor ve hakir kılacak şekilde tatbik edilmesini istemiştir.

Buna göre bu, hemen hemen sadece büyük zemmlerde kullanılan "hızy" (horluk ve hakirlik) durumundadır.

Binâenaleyh, Allahu Teâlâ sanki, cumartesi günü hususunda haddi aşan ve dünya sevgilerinden dolayı bu günde balık avlamayı ve Allah'ın haram kıldığı diğer şeyleri helal gören ve ahidlerini bozan bu kavmin başına indirdiği belayı beyan edince, bunun peşi sıra bu cezayı, maslahatlarına olmamak üzere, üzerlerine indirdiğini beyan etmiştir. Çünkü Cenab-ı Hakk'ın onların maymun şekline çevrilen yerlerinin miktarını azaltması ve onların şekillerini, mükelleflerin başına gelen ve mükelleflerin (insanların) şeklini bozarak onlara, bir ceza değil bir imtihan vesilesi olan hastalıklar gibi bir şey olması imkânsız değildir. Böylece Cenab-ı Hak, فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا *"Biz onu bir nekâl kıldık"* ifadesi ile, bu cezayı onların işledikleri günaha karşılık verdiğini açıklamıştır.

Bu Garip Hadisenin Herkes İçin Bir İbret, Muttakiler İçin Mev'iza Olması

Cenab-ı Allah'ın: لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا *"Hem o zamanki insanlara, hem de daha sonra gelecek insanlara ..."* buyruğuna gelince, bununla ilgili olarak birkaç görüş vardır:

a) "لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا"nın manası, ondan önce ve o esnada olan, "وَمَا خَلْفَهَا"nın manası ise, "ondan sonra gelecek olan milletler ve ümmetler için.." demektir. Çünkü onların maymuna çevrilecekleri, daha önceki ümmetlerin kitaplarında da zikredilmiş, bundan dolayı hem onlar, hem de bu olay kendilerine ulaşan sonraki kimseler bundan gerekli dersi almışlardır.

b) "لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا" ile, bu olayı müşâhede etmiş olan milletler ve ümmetler kastedilmiştir.

c) Bundan maksat şudur: Allahu Teâlâ bunu, bu günahı ve başkalarını bu fiillerine ve bundan başka istedikleri diğer günahlarının hepsine bir cezâ olarak vermiştir.

Cenab-ı Hakk'ın: وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ *"Muttakiler için bir va'z-u nasihat vesilesi (kıldık)"* sözü hususunda da iki görüş vardır.

a) Onların başına gelen bu cezayı bilen herkes, bundan gerekli dersi alır ve onlar gibi yaptıklarında aynı cezanın kendi başlarına da geleceğinden korkar. Bu, her ne kadar dünyada gelmese bile, insanın, bundan daha büyük ve devamlı olan âhiret cezasından korkması gerekir. Burada bilhassa

müttakilerin zikredilmesi, tıpkı bu Sûrenin başındaki, هُدًى لِلْمُتَّقِينَ âyeti hakkında söylediğimiz sebeplerden dolayıdır. Çünkü sadece bunlar, va'z-u nasihat aldıkları, yasaklardan kaçındıkları ve hidâyetten faydalandıkları için, bu hidâyetin onlara has kılınması yerinde olmuştur. Zira hidâyette, onlardan başkasının istifadesi yoktur.

b) Allahu Teâlâ'nın: "وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ" ifadesinin manası muttakîlerin birbirlerine bunu va'z-u nasihat olarak söylemeleridir. Yani "Ona, ibret verici bir ceza olarak ve muttakiler bununla birbirlerine nasihat etsin diye indirdik" demektir. Böylece "Onunla sadece onlar ibret alıyorlar" manasında, mev'iza, muttakilere izâfe edilmiştir. Bu, sadece muttakilere hastır, başkalarına değil, Allah en iyi bilendir.

Benî İsrail'in İnek Boğazlama Hadisesi

وَإِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖٓ إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوٓا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللّٰهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٦٧﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ ﴿٦٨﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَآءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ ﴿٦٩﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّآ إِنْ شَآءَ اللّٰهُ لَمُهْتَدُونَ ﴿٧٠﴾ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لَا شِيَةَ فِيهَا قَالُوا الْـٰٔنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ ﴿٧١﴾ وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادّٰرَءْتُمْ فِيهَا وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿٧٢﴾ فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ الْمَوْتٰى وَيُرِيكُمْ آيَاتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٧٣﴾

"Bir zaman da Mûsa kavmine, 'Allah size mutlaka bir inek kesmenizi emrediyor' demişti. Onlar: 'Bizimle alay mı ediyorsun?' demişlerdi. Mûsa da: 'Ben câhillerden olmaktan Allah'a sığınırım' demişti. (Yine) demişlerdi ki: 'Bizim için Rabbine duâ et de, o ineğin ne olduğunu (yaşını) bize iyice açıklasın.' (Musa da): 'Allah diyor ki: O

ne çok yaşlı, ne de pek genç değil, ikisi ortası bir dinç inektir. Artık emrolunduğunuz şeyi yapın' demişti.

(Tekrar) şöyle söylemişlerdi: 'Bizim için Rabbine dua et de onun rengi ne olacak bize açıklasın.' O da: '(Rabbim) diyor ki: O seyredenlere ferahlık verecek sarı renkte bir inektir' demişti.

(Yine) demişlerdi ki: 'Bizim için Rabbine duâ et de o nasıl (bir inek)tir, bize apaçık anlatsın. Çünkü bizce birçok inekler birbirine benziyor. Allah dilerse (inşaallah) muvaffak olacağız.' (Mûsa şöyle) dedi: 'Rabbim buyuruyor ki: O, ne çifte koşulup tarla sürecek, ne de ekin sulayacak bir inek değildir. Salıverilmiş bir inektir. Hiçbir alacası yoktur.' Onlar, 'İşte şimdi hakikati getirdin' dediler ve o ineği (bulup) boğazladılar. Az kalsın bunu yapamayacaklardı.

Hani siz (Ey Yahûdiler) bir şahsı öldürmüştünüz de, onu (öldürme işini) birbirinizin üzerine atmıştınız. Halbuki Allah sizin gizlediğinizi açığa vuracaktı. Onun için biz: 'O (ölünün cesedine, ineğin) bir parçası ile vurun' demiştik (ve bu suretle o dirilmişti). İşte Allah böylece ölüleri diriltir. Aklınızı başınıza alırsınız diye böylece size âyetlerini gösterir" (Bakara, 67-73).

Burada Bildirilen Katl Hadisesi

Bil ki bu âyetlerde anlatılanlar, İsrâiloğullarının başına gelen şiddetli cezaların ikincisidir. İbn Abbas'tan ve diğer müfessirlerden rivâyet edildiğine göre, İsrailoğullarından bir adam varis olmak için bir akrabasını öldürdü ve cesedini bir yol kavşağına attı. Sonra bunu Mûsa (a.s)'ya şikâyet etti de, Mûsa (a.s) katili bulmak için çalıştı. Katili ortaya çıkaramayınca onlar ona: "Bizim için bunu Rabbinden iste de katilin kim olduğunu bize açıklasın" dediler. Hz. Mûsa (a.s) Cenab-ı Allah'tan bunu sordu. Hak Teâlâ ona: إِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً *"Allah size mutlaka bir inek kesmenizi emrediyor.."* diye vahyetti. İsrailoğulları buna hayret ettiler, her halden sonra sorular sorarak kendilerine zorluk çıkarttılar ve ineğin sıfatlarını iyice öğrenmek istediler. Bütün sıfatları belli olunca da bu özellikleri taşıyan ineği ancak belli bir şahsın yanında bulabildiler.

Adam ineğini ancak fiyatının kat kat üstünde bir fiyatla satıyordu. Onlar onu böylece satın aldılar ve kestiler. Mûsa (a.s) onlara, kesilen hayvanın bir

uzvunu (parçasını) alıp, onunla öldürülmüş olan adama vurmalarını emretti. Onlar da bunu yapınca ölü diriliverdi ve kendisini öldürenin ismini onlara söyledi. Meğerse katil, ilk defa şikâyette bulunan kimse imiş. Onu kısas olarak öldürdüler. Sonra bu âyetlerle ilgili birtakım meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Husün-Kubüh Meselesi**

Acı vermek ve kesmek, ancak Allah emrettiği zaman mâkul ve güzel olur. Sonra bize göre bunun güzel oluşunun izahı şudur: Cenab-ı Allah mülkün sahibidir. Hiç kimsenin O'na itiraz etme hakkı yoktur. **Mûtezile**'ye göre, bu (gibi) şeyler ivaz (karşılık olma) durumunda güzel olur.

İKİNCİ MESELE: **Muhayyer Vâcip**

Hak Teâlâ, onlara dünyadaki ineklerden, herhangi birini kesmelerini emretmişti. Bu insanın muhayyer bırakıldığı bir vâciptir. Bu da bizim "muhayyer vâcip" hususundaki görüşümüzün doğruluğuna delâlet etmektedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Buradaki بَقَرَة (Bir İnek) Umumî Bir Lâfız Mıdır?**

Âyetteki بَقَرَة (bir inek) lâfzının umumi bir lâfız olduğunu kabul edenler, Allah'ın; اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً âyetinin manasının, "Allah size herhangi bir ineği kesmenizi emrediyor" şeklinde olduğuna ittifak etmişlerdir. Bu sîga, bu umumi manayı ifade eder. Lâfzın umûmî oluşunu kabul etmeyenler ise, "Bu lâfız umûma delâlet etmez" demişler ve bu görüşlerine birkaç bakımdan delil getirmişlerdir:

1) اِذْبَحْ بَقَرَةً (Bir inek kes) diyen kimsenin bu sözünden anlaşılan manayı iki kısma ayırmak mümkündür. Bu sözün, hem "şu şu vasıflarda belli bir inek kes" manasına, hem de "dilediğin herhangi bir inek kes" manasına anlaşılması doğru olur. O zaman senin اِذْبَحْ (kes) sözünden anlaşılan, bu iki şeklin müşterek olduğu bir manadır. İki şey arasında müşterek olan şey, bunlardan birine tahsis edilemez. Buna göre اِذْبَحُوا بَقَرَةً "bir inek kesiniz" sözünün manası, sadece, "dilediğiniz herhangi bir inek kesiniz" şeklinde değildir. Böylece bu lâfzın umum ifade etmediği ortaya çıkmış olur. Çünkü eğer o umum ifade etmiş olsaydı "اِذْبَحُوا بَقَرَةً اَىَّ بَقَرَةٍ شِئْتُمْ" sözündeki "اَىَّ بَقَرَةٍ شِئْتُمْ" (hangisini dilerseniz) sözü tekrar; اِذْبَحُوا بَقَرَةً مُعَيَّنَةً (Belli bir ineği kesiniz) sözü de, müştereklik ihtimalini iptal etmek olurdu. Böyle olmadığı için, bu lâfzın umumî oluşu görüşünün yanlışlığını anlamış oluruz.

2) Allah'ın, "Bir inek kesiniz" اِذْبَحُوا بَقَرَةً emri, bizim "Bir inek kesmeyiniz" sözümüzün zıddı gibidir. Bizim "Herhangi bir inek kesmeyiniz" sözümüz umûmî nefyi ifade eder. Bundan dolayı, "Bir inek kesiniz" sözümüz

nefyin umûmîliğini kaldırır ve tek bir bakımdan husûsiliğin bulunması, nefyin umûmiliğinin kalkması için yeterlidir. Bu durumda, اِذْ بَحُوا بَقَرَة ifadesi, tekbir ineği kesmeyi ifade eder. Diledikleri herhangi bir ineğin kesilmesi hususunda ifadenin mutlak oluşuna gelince, bu nefyin kalkması hususunda buna ihtiyaç yoktur. Bu sebeple, bu mananın lâfızdan çıkarılmış olmaması gerekir.

3) Allah'ın: "بَقَرَة" sözü nekire ve müfred bir lâfızdır. Müfred nekire lâfızlar ise, kendisine delâlet eden söze göre muayyen olmadığı halde, kendi içinde muayyen bir ferdi ifade eder. Dolayısı ile, bir insanın: رَاَيْتُ رَجُلًا "(Bir adam gördüm) sözünün ancak bizim dediğimiz şeyi ifade etmesinin de delâlet ettiği gibi, bu lâfzın ineklerden herhangi birini ifade etmesi câiz olmaz. Haber cümlelerinde durumun böyle olduğu sabit olunca, emir cümlelerinde de aynı olması gerekir.

Lâfzın Umumî İfade Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

Bu lâfzın umûm ifade ettiğini söyleyenler de şu şekilde delil getirmişlerdir: Eğer onlar herhangi bir inek kesmiş olsalardı, emri yerine getirmiş olurlardı. Bu sebeple bu lâfzın umûm ifade etmiş olması gerekir. Buna cevab: Bu, birinci neticeye göre bir müsâdere ale'l-matlub (neticeyi kıyasın bir parçası yapmak)dur. Çünkü bu onun "اِذْبَحْ بَقَرَةً" ifadesinin manası "Herhangi bir ineği kes" şeklinde olduğu zaman ancak olur. Bu ise, münakaşa mevzuu olan, meselenin kendisidir. Buna göre, burada söylenecek söz de aynıdır. Bunu iyice anladığında biz deriz ki: Âlimler, Allah'ın; اِذْ بَحُوا بَقَرَةً *"Bir inek kesiniz"* emri hususunda, bunun belli, belirtilmiş bir ineği kesmeyi ifade eden bir söz mü, veya herhangi bir ineği kesmeyi ifade eden bir söz mü? diye ihtilâf etmişlerdir. Buna göre, açıklamanın, (beyânın) hitap vaktinden sonra yapılabileceğini söyleyen âlimler, her ne kadar bu inek belirtilmese bile, bu emrin belli bir ineği kesmeyi ifade eden bir emir olduğunu söylemişlerdir.

Açıklamanın hitap vaktinden sonra olamayacağını söyleyen âlimler ise şöyle demişlerdir: Emir, her ne kadar herhangi bir ineği kesmeyi ifade ediyor idiyse de, İsrâiloğulları bu mükellefiyetin değişmesini isteyince, bu anda teklif (hüküm) de değişti. Bu, şundan ileri gelmiştir: Çünkü evvelki mükellefiyet, eğer emri tutsalardı kifâyet edecekti ve ineğin cinsi hususundaki seçme serbestlikleri, o durumda onlar için bir iyilik (maslahat) idi. Onlar karşı çıkıp, emri tutmayınca ve isteklerini sürdürünce, menfaatlerine

olan hususun değişmesi imkânsız olmaz. Bu, görünen dünyada da böyledir. Çünkü çocuğunu terbiye eden, bazen isteyerek ona kolaylığı emreder. Ama çocuk bundan kaçınınca terbiye eden baba, ona zor olanı emretmeyi daha faydalı bulur. Burada da durum aynıdır.

Birinci görüş sahipleri, birkaç bakımdan delil getirmişlerdir:

1) Allah'ın: اُدْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ *"Bizim için Rabbine duâ et de, onun nasıl bir inek olduğunu bize açıklasın,"* rengini açıklasın, ve: اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ *"Allah diyor ki: O yaşlı olmayan bir inektir."*; اِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ *"O sarı renkli bir inektir"*; اِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْاَرْضَ *"O, çifte koşulup tarla sürecek bir inek değildir"* sözleri, daha önce kesmeleri emredilen şey ile ilgilidir. Bu kinâyeler (zamirler) kesilmesi emredilenin, herhangi bir inek değil, aksine belli bir inek olduğuna delalet eder.

2) Onların ikinci sorularına cevab olarak, Allah'ın zikrettiği sıfatlar, ya ta başta kesmeleri emredilen ineğin sıfatlarıdır, veyahut da bu sorudan dolayı kendilerine kesmeleri vâcip olmuş ineğin sıfatlarıdır, ki bu durumda önceki emir neshedilmiştir. Birincisi, bizim ulaşmak istediğimiz neticedir. İkincisi, sonradan zikredilen sıfatlarla yetinmeyi, daha önce zikredilmiş olan sıfatların olmamasını gerektirir. Müslümanlar, bütün bu sıfatların mûteber olduğunda icmâ edince, biz bu kısmın yanlışlığını anlamış olduk.

Buna göre, şâyet; "Kinâyelerin (zamirlerin) o inek ile ilgili olduğunu kabul etmiyoruz. O halde niçin bu zamirlerin zamir-i şân ve zamir-i kıssa olması câiz olmasın? Halbuki bu Araplarca bilinen bir usuldür" denilirse, biz deriz ki bu birkaç bakımdan bâtıldır:

a) Bu zamirler, şâyet zamir-i şân veya kıssa olsalardı, kendilerinden sonra gelen cümleler herhangi bir şey ifade etmezdi. Çünkü O'nun, بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ "sarı bir inek" sözünün bir manası olmazdı. O halde, başka bir şeyin takdir edilmesi gerekirdi. Bu da aslın hilâfınadır. Ama biz bu zamirleri, daha önce geçmiş, kesilmesi emredilen ineğe râcî kıldığımızda, bu mahzûr ortadan kalkar.

b) Zamirlerin, zamir-i kıssa veya şân olduklarını söylemek, aslolan şeyin aksinedir. Çünkü zamirlerin, daha önce geçen bir şeye râcî olmaları gerekir. Halbuki kıssa ve şân zamirleri böyle değildir. Bu sebeple, bu zamirlerin, kıssa ve şân zamiri kabul edilmeleri câiz olmaz. Ancak bazı yerlerde, zarûretten dolayı asıl olan bu kaideye muhalefet ederiz. Bundan başka yerler, yine asla göredir.

c) Allah'ın: "مَا لَوْنُهَا – وَمَا هِيَ" sözlerindeki zamirler kesilmesi emredilen ineğe râcîdirler şüphesiz ki.. Bu sebeple: اِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ *"O, sarı bir inektir"* âyetindeki zamirin de o ineğe râcî olması gerekir. Aksi halde, cevab suale uygun olmamış olurdu.

3) Şâyet onlar ısrarla isteyenler olsalardı, Hz. Mûsa (a.s)'nın kendilerine emrettiği şeyin ölçüsünde, ihtimali bertaraf eden bir şey bulunmazdı. Çünkü Hz. Mûsa (a.s)'nın söylediği ölçü, onun sarı, orta yaşlı ve tam kuvvetli bir inek olmasıdır. Bu ölçü, birçok ihtimallere mahaldir. İsrailoğulları bunlara karşı susup, bunlarla yetindikleri için, onların inatçı olmadıklarını anlamış olduk.

İkinci görüşe sahip olanlar da birkaç bakımdan delil getirmişlerdir:

1) "Cenab-ı Allah'ın: "اِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً" âyetinin manası, "Allah size, herhangi bir ineği kesmenizi emrediyor" şeklindedir. Bu ise, umûm ifade eder. Bu durum da, bundan sonra sıfata itibar etmenin yeni bir teklif olmasını gerektirir.

2) Eğer Allah'ın muradı, belli bir ineği kesmeleri olsaydı, onlar daha fazla açıklama istemelerinden dolayı azarlanmaya değil, medhe müstehak olurlardı. Allahu Teâlâ onları: فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ *"Emrolunduğunuzu artık yapın"* ve: فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ *"Onu kestiler, ama neredeyse bunu yapmayacaklardı"* diye azarladığı için, daha önce yapmaları emredilen işte kusur etmiş olduklarını anladık. Bu ise ancak ilk önce emredilenin onların belli bir ineği kesmeleri olması halinde olur.

3) İbn Abbas (r.a)'tan şu rivâyet edilmiştir: "Eğer onlar, diledikleri bir ineği kesselerdi, bu onlara yetecekti. Ancak onlar, kendileri aleyhine işi zorlaştırınca, Allah da onların mükellefiyetini şiddetlendirdi."

4) İneği kesmeleri emredildiğinde onlar onu kesmeliydiler. Buna göre, Allahu Teâlâ açıklamamasına rağmen, emredilen şey belli bir ineği kesme olsaydı, bu açıklamayı (beyanı), ihtiyaç duyulan vakitten sonraya bırakma olurdu ki, bu câiz değildir. Birinci delile cevabımız, bu meselenin başında söylediğimiz şeylerdir. Buna göre, Allahu Teâlâ'nın: "اِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً" âyeti, emredilen şeyin herhangi bir ineği kesme olduğunu göstermez.

İkinci delile cevabımız şöyledir: Hak Teâlâ'nın: وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ *"Nerede ise onu yerine getirmeyeceklerdi"* ifadesinde, onların hadisenin başında gevşek davrandıklarına, iyice açıklandıktan sonra da nerede ise bu hususta haddi aştıklarına herhangi bir delil yoktur. Aksine bu ifadenin her ikisine

ihtimali vardır. Ama biz onu haddi aşma manasına hamlediyoruz ki bu, onların meseleyi iyice izah edilmesine bağladıkları için, izah tamamlanınca durmaları, nerede ise bu emri yerine getirmemeleridir.

Üçüncü delile şöyle cevab veririz: İbn Abbas (r.a)'tan gelen bu hadis, haber-i vahidlerdendir. Sahih olduğunu kabul etsek bile, haber-i vahid, Kur'an'a ters düşemez.

Onların dördüncü delillerine şöyle cevab veririz: Açıklamanın, ihtiyaç duyulan zamandan daha sonra getirilmesi, ancak emrin fevrîliğe (hemen yapılması gerektiği) delâlet etmesi durumunda gerekir. Bu ise bizce caiz olmaz.

Bilki, emredilenin herhangi bir ineği kesmeleri olduğu görüşüne göre meseleleri dallandırdığımızda, mutlaka mükellefiyetlerin başka başka olduğunu söylememiz gerekir. Buna göre onlar, ilk defa herhangi bir ineği kesmek ile emrolunmuşlar, ikinci defa ise, yaşlı olmayan, küçük olmayan, orta yaşlı bir sığır kesmeleri emredilmiştir. Onlar bunu da yapmayınca, sarı bir inek kesmeleri emredildi. Onlar bunu da yapmayınca, bunlarla birlikte ayrıca onun çifte koşulup yeri sürmemiş, tarla sulamamış bir sığır olması emredilmiştir. Sonra bu görüşe sahip olanlar da ihtilâf etmişler, bazıları en son gelen teklifin, daha önce geçen sıfatları da bulundurmasının gerekli olduğunu, binaenaleyh ineğin son sıfatla birlikte ne yaşlı, ne küçük olması ve sapsarı olması gerektiğini; bazıları da o sığırın sadece son sıfata sahip bir sığır olması gerektiğini söylemişlerdir. Her ne kadar birincisi, rivâyetlere ve emri yerine getirmede kararsızlık göstermelerine karşılık onlara şiddet göstermeye daha uygun ise de; ikinci görüş, bu bir mükellefiyetten sonra ikinci bir mükellefiyet olduğu için, sözün zâhirine daha uygundur.

Açıklamanın ihtiyaç duyulan zamandan sonra gelmesinin doğru olmadığı sabit olunca, bunun mutlaka bir mükellefiyetten sonra, diğer başka bir mükellefiyet olması gerekir. Bu da, daha kolay olanın daha zor bir hüküm ile bazen neshedilebileceğine ve amelden (bir şeyi yapmadan) önce neshin olabileceğine delalet eder. Ancak neshin, fiilin vaktinden önce olabileceğine delalet etmez. Ve yine bu, Hz. Mûsa (a.s)'nın şeriatında da neshin olduğunu gösterir. "Neshe ilave nesih midir, değil midir?" meselesi de bu meseleyle alâkalıdır. Yine, bu önceki mükellefiyeti yerine getirmeyen ve karşı çıkan kimsenin ikinci defa mükellef tutulmasının yerinde olduğunu da gösterir.

Hz. Mûsa'yı Alay Etmekle İttiham Etmeleri

Allahu Teâlâ'nın: قَالُوا اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا *"Sen bizimle alay mı ediyorsun?"* dediler âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Bazı Farklı Kıraatler**

Âyetteki "هُزُوًا" lafzı, zâ harfinin zammesi ile ve sükûnu ile, "كُفُوًا" ve "كُفْئًا" kelimeleri gibi okunmuştur. **Hafs,** ilk iki harfi zammeli olarak ve vav harfi ile "هُزُوًا" şeklinde okumuştur. "كُفُوًا" kelimesi de böyledir.

***İKİNCİ MESELE:* "هُزُوًا" Kelimesindeki İhtimaller**

Kaffâl şöyle demiştir: Allahu Teâlâ'nın; قَالُوا اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا *"Sen bizimle alay mı ediyorsun? dediler"* âyeti, inkâr manasında istifhamdır. Burada, هُزُوًا kelimesinin, kendisi ile istihzâ edilen manasına olması câizdir. Nitekim "Bu Allah'ın ilminde yani malûmatında böyledir. Allah bizim umudumuzdur, yani umduğumuzdur" denilir. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın: فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِخْرِيًّا *"Onları eğlence edindiniz"* (Mü'minûn, 110) âyetidir. **Keşşâf sahibi,** "اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا" âyetinin manas: "Sen bizi eğlence yerine mi koyuyorsun, eğlenen kimseler yerine mi veya eğlenilen kimseler yerine mi koyuyorsun?" demektir. "هُزُوًا" kelimesi bizzat, ileri derecede istihzâ etmek manasınadır" demiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hâdise ile Emir Arasındaki İlişkiyi Anlamamaları**

İsrâiloğulları işte böyle söylemişlerdir. Çünkü onlar, Hz. Mûsa (a.s)'dan kâtilin kim olduğunu ortaya çıkarmasını istediklerinde, o: "Bir inek kesiniz" deyince, onlar bu cevapla soru arasında bir alaka görememişler. Bundan dolayı onun kendisiyle alay ettiğini sanmışlardır. Çünkü Hz. Mûsa (a.s)'nın onlara ineği kesmelerini emretmesi esnasında, o kesecekleri ineğin bir parçası ile ölünün cesedine vurduklarında onun dirileceğini bildirmemiş olması muhtemeldir. İşte bu yüzden, onun sözü, İsrâiloğulları tarafından alay yerinde anlaşılmıştır. Yine Hz. Mûsa (a.s) her ne kadar durumu açıklamış olsa bile, onların, ölüye, kesilen ineğin bir parçasıyla vurdukları zaman onun nasıl dirileceğine şaşıp da, bu emri, istihzâ yerine geçen bir ifade sanmaları da muhtemeldir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Hz. Mûsa'yı Alayla İttihamları Sebebiyle Kâfir Oldular mı?**

Bazıları, bu kavmin, Hz. Mûsa (a.s)'ya; اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا *"Bizimle alay mı ediyorsun?"* dedikleri için kâfir olduklarını söylemişlerdir. Çünkü onlar, eğer bunu söylemiş ve Allah'ın ölüleri diriltmeye kudreti olduğunda şüphe etmişler ise, bu inkârdır.

Ve eğer onlar, Hz. Mûsa (a.s)'nın kendilerine emrettiği şeyin, Allah'ın emri ile olduğunda şüphe etmişler ise, Hz. Mûsa (a.s)'nın kendisine vahyedilene hıyanet ettiğini kabul etmiş olurlar ki bu da inkârdır.

Bazı âlimler bu sözün küfrü (inkârı) icâp etmediğini söylemişlerdir. Bunun iki bakımdan izahı vardır:

a) Peygamberlerin şaka yapmaları câizdir. Belki de onlar, Hz. Mûsa (a.s)'nın gerçekten şaka yaptığını sanmışlardır. Bu inkârı gerektirmez.

b) "اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا" âyetinin manası, "Bu ne acaip cevaptır! Sanki sen bizimle alay ediyorsun" demektir. Yoksa onlar, Hz. Mûsa (a.s)'nın gerçekten alay ettiğini zannetmemişlerdir.

Hz. Mûsa'nın Onlara Mukabelesi

Allahu Teâlâ'nın, قَالَ اَعُوذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ *"O, cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım dedi"* âyeti ile ilgili birkaç husus vardır:

a) Alay etmekle meşgul olmak, ancak câhillikten dolayı olur. Peygamberlik makamı ise alaya (istihza yapmaya) müsait değildir. İşte bu nedenle, Hz. Mûsa (a.s) kendisine nisbet edilen şeyden değil, onun sebebi olan şeyden Allah'a sığınmıştır. Nitekim bazen, insan bu gibi yerlerde, "Aklın olmamasından, heva-ü hevesin aklıma galib gelmesinden Allah'a sığınırım" der. Netice olarak, sebebin isminin mecâzî olarak müsebbebe (neticeye) verildiğini söyleyebiliriz. Bu, en kuvvetli izahtır.

b) "Dînî meselelerle istihzâ etmede şiddetli ceza ve büyük ilâhî tehditler olduğu için, câhillerden olmaktan Allah'a sığınırım. Çünkü ben bu durumu bildiğim halde, istihzâ etmem imkânsızdır."

c) Birisi şöyle demiştir: "Alayın bizzat kendisi, bazen câhillik diye adlandırılmıştır." Bazı dilcilerden, cahilliğin, hilmin (ağırbaşlılığın) zıddı olduğu rivâyet edilmiştir. Bazıları da, cahilliğin ilmin zıddı olduğunu söylemişlerdir.

Bil ki Hz. Mûsa (a.s)'nın bu sözü, alay etmenin büyük günahlardan olduğunu gösterir. Bu hususta geniş izah;

"قَالُوا اِنَّا مَعَكُمْ اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ * اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ" (Bakara, 14-15) âyetlerinin tefsirinde geçmişti.

Yahûdilerin, İnekle İlgili Üç Suali

Bil ki İsrailoğulları Hz. Mûsa (a.s)'ya bu inekle ilgili olarak üç şey sormuşlardı:

Birinci Soru: İneğin Mahiyetini Sormaları:

Allah'ın onlardan naklettiği, "قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ" sözleridir.

Buna karşılık, Hz. Mûsa (a.s),

"اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ" diye onlara cevab vermiştir. Bil ki bu âyette bir kaç bahis vardır:

1) Biz, "Allah'ın: اِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً *"Allah sizin bir inek kesmenizi emrediyor"* hitabı, belli bir inek olduğu açıklanmaksızın, aslında belli olan bir ineği kesmelerini emrettiğini gösterir", dediğimiz zaman onların, bu soruları yerinde olur. Çünkü emredilen şey, mücmel (anlaşılması çok zor olacak kadar veciz) olduğu zaman, onun izahını ve açıklamasını istemek yerinde olur. Ama bu, "بَقَرَةٌ" lâfzının Arapça'da umûm ifade ettiğini söyleyenlerin, onları soru sormaya sevkeden şeyin ne olduğunu izah etmeleri gerekir. Bu hususta da birkaç izah vardır:

a) Hz. Mûsa (a.s) onlara, ineği kesip bir parçası ile ölüye vurdukları zaman onun dirileceğini haber verdiğinde, onlar bu ineğin haline şaştılar ve böyle bir ineğin ancak belli bir inek olabileceğini sandılar da onun özelliklerini öğrenmek için iyice soruşturdular. Tıpkı özellikleri ile başka âsâlardan farklı olan, Hz. Mûsa (a.s)'nın âsâsı gibi... Ne var ki İsrailoğulları bu hususta hatalıdırlar. Çünkü bu hayret verici mu'cize, ineğin özelliğinden kaynaklanan bir mu'cize olmayıp, Allah'ın Hz. Mûsa (a.s)'nın elinde yarattığı bir mu'cizedir.

b) Belki de onlar, herhangi bir ineği kastetmişler. Ne var ki kâtil olan şahıs, rüsvay olacağından korkarak, açıklamalara karşı şüpheler ortaya atmış ve kesilmesi emredilenin herhangi bir inek değil, belli bir inek olduğunu söylemiştir. Bu hususta münakaşa çıkınca, Hz. Mûsa (a.s)'ya başvurmuşlardır.

c) İlk hitap her ne kadar umumî bir mana ifade etse de, Benî İsrail, daha ihtiyatlı olanı murat ederek, daha fazla açıklanması ve böylece diğer ihtimallerin ortadan kalkması için soru sormuşlardır. Ne var ki maslahat değişmiş, iş belli bir ineğin kesilmesini gerektirmiştir.

2) مَا هِيَ "O nedir, nasıldır?" sorusu, onun mahiyetinin ve hakikatinin açıklanmasını istemektir. Çünkü, "مَا" sorudur, "هِيَ" ise hakikate işarettir.

Bu nedenle bu ifade, mutlaka hakikatin ve mahiyetin ortaya konulmasını istemek için kullanılır. Hakikat ise, ancak parçaların ve mukaddimelerinin (öncüllerinin) söylenmesi ile ortaya konur, yoksa mahiyetin dışında

kalan sıfatlarının sayılmasıyla değil... "Yaşlı" sıfatının mahiyetin dışında kalan şeylerden olduğu malûmdur. Bu sebeple, bununla ilgili cevabın bu soruya uygun sayılmaması gerekir. Buna şu şekilde cevab veririz: Durum her ne kadar sizin bahsettiğiniz şekilde ise de, buradaki durum, onların; اَلْبَقَرَةُ "İnek nedir?" sözlerinden maksatlarının onun mahiyetini öğrenmek ve hakikatinin açıklanmasını istemek olmadığına delâlet eder. Aksine onların maksatları, ineğin, başkalarından farklı olduğu özellikleri öğrenmek istemeleridir. İşte bu sebepten ötürü, bu sorularına cevab olarak mahiyetin dışında kalan sıfatların sayılması yerinde olmuştur.

3) **Keşşaf sahibi:** فَارِضٌ "Yaşlı" demektir. Yaşlı olana, "فَارِضٌ" denilir, çünkü o yaşını bitirip son sınırına varmıştır. (Yaşını... farz kılmıştır.) "بِكْرٌ" genç; "عَوَانٌ" ise orta (yaşlı) manasınadır" demiştir. **Kâdî,** "بِكْرٌ" kelimesinin küçük, doğurmamış hayvan veya tek bir kere doğurmuş hayvan manalarına geldiğinin söylendiğini ifade etmiştir. **el-Mufaddal b. Seleme ed-Dâbbî** şöyle demiştir: "فَارِضٌ" kelimesi yaşlı, "بِكْرٌ" kelimesi genç ve cinsi münasebette bulunulmamış kadın, keza bir kere doğurmuş deve olduğu söylenmiştir. **Kaffâl;** "بِكْرٌ" kelimesinin "önce olmak" manasına geldiğini, söylemiştir. İlk çıkan meyvelere, "اَلْبَاكُورَةُ"; gündüzün ilk zamanlarına, "بُكْرَةُ النَّهَارِ" denilmesi de bu manadandır. Birisi gecenin başında geldiğinde; بَكَرْتُ عَلَيْهِمَا الْبَارِحَةَ "Dün gece onların üstüne erkenden geldim" der. Sanki açık olan, o ineğin hiç doğurmamış bir inek olmasıdır. Çünkü insanlar arasında, dişilerden bakire ismi ile mâruf olan, kendisine erkek hayvanın atlamadığı dişi hayvandır. Bazıları, "عَوَانٌ" kelimesinin, ikinci kez doğuran hayvan manasına olduğunu söylemişlerdir. Kendisinde tekrar tekrar çarpışılan bir harbe "حَرْبٌ عَوَانٌ"; tekrar tekrar yerine getirilen bir ihtiyaca "حَاجَةٌ عَوَانٌ" denilir.

4) Âlimler, Allah'ın: عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ *"Bu ikisi arası orta (yaşlı) bir hayvan"* ifadesini, ictihadın câiz olduğuna, ve ahkam-ı şer'iyyede zann-ı gâlib'in kullanılabileceğine delil getirmişlerdir. Çünkü o ineğin, yaşlılık ile gençlik arasında oluşu ancak ictihad yolu ile bilinir. Bu husuta iki soru vardır:

a) "بَيْنَ" (arasında) lâfzı, ortada iki veya daha çok şeyin bulunmasını gerektirir. Öyle ise bu kelime, niçin, "ذٰلِكَ" (o, bu) kelimesinin başına gelmiştir?

Cevab: Çünkü, "ذٰلِكَ" yaşlı ile gencin her ikisine işaret etmesi bakımından, iki şey manasındadır.

b) "ذٰلِكَ" lâfzı ile müfred müzekkere (tek erkeğe) işaret edildiği halde, burada iki müennese (dişiye) onunla işaret edilmesi nasıl câiz olmuştur?

Cevab: Söz kısa olsun diye, daha önce geçen veya "daha önce zikredilmiş olan" manasında, bu kelimenin kullanılması câizdir.

Cenab-ı Allah'ın: فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ *"Hadi emrolunduğunuz şeyi yapınız"* ifadesinin iki tevili vardır:

a) Kendisi ile "Emrolunduğunuz şeyi yapınız". Bu, senin; اَمَرْتُكَ الْخَيْرَ "Sana iyiliği emrediyorum" ifadenden alınmıştır.

b) Bu aynen, ضَرْبُ الْاَمِيرِ "Emîrin dövdüğü" ifadesinde olduğu gibi, mef'ûlü mastar ile göstererek, "Size emrolunmuş olan" (me'mûr) manasında "Emrinizi yerine getiriniz" demektir.

Bil ki bu cevaptan asıl maksat, ineğin en iyi bir durumda olduğunu göstermektir. Bu böyledir. Çünkü küçük olan, noksan olur. Zira o henüz olgun hale gelmemiştir. Yaşlı da bir bakıma noksandır. O da kemâl sınırını geçmiştir. Orta olana gelince o, tam kemâl derecesindedir.

İkinci Soruları: İneğin Rengini Sormaları:

Sonra Cenab-ı Allah onların ikinci sorularını nakletmiştir ki bu O'nun; قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا *"Onlar, (Hz. Musâ'ya): 'Bizim için Rabbine dua et de onun rengini bize bildirsin' dediler"* âyetidir. Bil ki onlar, hayvanın yaş durumunu öğrenince, renginin ne olduğunu öğrenmek istemişlerdir. İşte bundan dolayı Allah onlara, "O, rengi sapsarı olan bir inektir" diye cevab vermiştir. "فُقُوع" kelimesi, sarının en koyusu ve berrak olanı manasınadır. Te'kid için sapsarı manasına, "أَصْفَرُ فَاقِعٌ"; simsiyah manasına, "أَسْوَدُ حَالِكٌ"; bembeyaz manasına, "أَبْيَضُ يَقَقٌ"; kıpkırmızı manasına, "أَحْمَرُ قَانٍ"; ve yemyeşil manasına, "أَخْضَرُ نَاضِرٌ" denilir. Bu âyetle ilgili iki sual vardır:

1) "فَاقِعٌ" kelimesi burada "لَوْنٌ" kelimesinin haberi olarak gelmiştir. Öyle ise nasıl "صَفْرَاءُ" (sarı) kelimesini te'kid edebilmektedir?

Cevab: Bu kelime "لَوْنٌ" kelimesinin haberi olarak değil, "صَفْرَاءُ" kelimesinin te'kîdi olarak gelmiştir. Ancak "لَوْنٌ" kelimesi, onun sebebi ve o vasıfla vasıflanmış olduğu için, onun faili gibi, merfû kılınmıştır. "صَفْرَاءُ فَاقِعَةٌ" sözü ile "صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا" sözü arasında bir fark yoktur.

2) Sadece, صَفْرَاءُ فَاقِعَةٌ (sapsarı) denilmeli değil miydi; burada ayrıca لَوْنٌ (rengi) kelimesinin söylenmesinin ne faydası var?

Cevab: Bunun faydası manayı te'kid etmesi (güçlendirmesidir). Çünkü لَوْنٌ (renk) o sıfatın ismidir. O sıfat da "sarılık" sıfatıdır. Sanki bu ifade ile, "sarılığı son derece ileri bir sarı renktir" deniliyor. Bu senin جَدَّ جِدُّهُ (ciddiyeti

ciddi oldu) ve, جُنُونٌ مَجْنُونٌ "deli, bir delilik" sözlerin gibidir. **Vehb**'den: "O ineğe baktığın zaman, sanki güneşin ışıklarının onun derisinden çıktığını zannederdin" diye rivâyet edilmiştir.

Allahu Teâlâ'nın: تَسُرُّ النَّاظِرِينَ *"Seyredenlere ferahlık verir"* sözü, "Bu inek, renginin güzelliğinden dolayı kendisine bakan kimseye sürür verir" manasınadır. **Hasan el-Basri** şöyle demiştir: صَفْرَاءُ (Sarı) kelimesi burada, siyah manasınadır. Çünkü Araplar siyaha "sarı" derler. Bunun bir benzeri de Cenab-ı Allah'ın kıyamet dumanı hakkında söylediği: كَأَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌ *"Her bir kıvılcım, sanki birer sarı devedir"* (Mürselat, 33) âyeti olup yani "siyah develer gibidir" demektir. Âlimler, اَصْفَر (sarı) kelimesinden "siyah" manası kesinlikle anlaşılmaz. Dolayısı ile o, siyah manasında hakiki mana ifade etmez" diyerek bu izaha itiraz etmişlerdir. Keza siyahlık; "فُقُوع" ile vasıflanamaz, ancak "وَاَسْوَدُ حَالِكٌ، اَصْفَرُ فَاقِعٌ" denilebilir. En iyisini Allah bilir.

"Sürûr"a gelince bu, leziz veya faydalı bir şeyin meydana geldiğine dair bir inanç veya bir bilgi, veyahut da bir zan hasıl olduğunda ortaya çıkan rûhî bir durumdur.

Üçüncü Soruları: "İnşaallah Buluruz" Diye Yine Mahiyetini Sormaları: Sonra Cenab-ı Allah onların üçüncü sorularını nakletmiştir. Bu; قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ اِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَاِنَّا اِنْ شَاءَ اللّٰهُ لَمُهْتَدُونَ *"Yine onlar, 'Bizim için Rabbine dua et de, o nasıl bir (inek)tir, bize apaçık anlatsın. Çünkü bizce birçok inekler birbirine benziyor. Allah dilerse (inşaallah) muvaffak olacağız' dediler"* âyetidir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İşleri İlâhî Meşîete Ismarlamanın Lüzumu**

Hasan el-Basrî, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَوْ لَمْ يَقُولُوا اِنْ شَاءَ اللّٰهُ لَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَهَا اَبَدًا *"Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki eğer onlar, 'inşaAllah' demeselerdi, onlar ile o iş arası ebediyyen engellenirdi."* Bil ki bu, elde edilmesi istenen her şeyde "inşaallah" demenin mendup olduğuna delâlet eder. İşte bu sebepten dolayı, Hak Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'e:

وَلَا تَقُولَنَّ لِشَايْءٍ اِنِّي فَاعِلٌ ذٰلِكَ غَدًا * اِلَّا اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ *"Hiçbir şey hususunda, inşaallah demedikçe sakın 'yarın onu yapacağım' deme"* (Kehf, 23-24) buyurmuştur. Bu âyette, Allah'a sığınma, işi O'na havale etme, O'nun kudretini itiraf etme ve meşîetinin her şeye nüfûzu vardır.

***İKİNCİ MESELE:* Eşyanın Takdir-i İlâhî ile Vücuda Gelmesi**

Âlimlerimiz bu âyeti, sonradan olan bütün şeyleri Allah'ın murat etmiş olduğuna delil getirmişlerdir. Çünkü **Mû'tezile**'ye göre Allahu Teâlâ,

İsrailoğullarına bunu emredince, onların hidâyetini, doğruyu bulmalarını murat etmiş, istemiştir. Bu durumda onların, "inşaallah" demelerinin herhangi bir manası yoktur. Ama bizim âlimlerimizin görüşüne göre, Cenab-ı Hak bazen, irade etmediği, istemediği şeyi de emreder. Buna göre, böyle bir durumda inşaallah dememizin bir faydası vardır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Mu'tezile'nin Meşîet Hakkında Yanlış Bir Görüşü**

Mu'tezile, âyetteki, "اِنْشَاءَ اللّٰهُ" ifadesi ile, Allah'ın meşîetinin (dilemesinin) sonradan olduğuna iki bakımdan istidlâl etmiştir:

a) "اِنْ" kelimesinin "شَاءَ" fiilinin başına gelmesi, meşîetin sonradan olduğunu gösterir.

b) Allahu Teâlâ, hidâyete ermelerini, Allah'ın hidâyeti dilemesine bağlamıştır. Buna göre, hidâyetin meydana gelmesi ezeli olmadığı için, hidâyeti Allah'ın dilemesi de ezeli değildir. Şimdi âyetin tefsirine geri dönelim:

Hak Teâlâ'nın: يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ *"O nedir, bize açıklasın,"* ifadesinde de yukarıdaki gibi bir soru vardır. O da, bizim, مَا هُوَ "O nedir?" sözümüzdür. Bu, hakikatin açıklanmasını isteyen bir sorudur. Halbuki burada cevab olarak söylenen şeyler, zattan (varlığın kendisinden) ayrı arızî sıfatlardır. O halde bu cevab, o soruya nasıl uygun olur? Buna daha önce cevab vermiştik.

Cenab-ı Allah'ın: "اِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا" ifadesi, "Orta yaşlı ve sapsarı birçok inek vardır. Bu sebeple, bunlardan hangisini keseceğimizi karıştırdık" manasınadır. "تَشَابَهَ" kelimesi, aslı "تَتَشَابَهُ" olmak üzere, ilk tâ harfi atılarak, ikincisi de şin harfine idgâm edilerek "تَشَّابَهَ" şeklinde de okunmuştur. Yine bu kelime, "مُتَشَابِهَةٌ، تَشَابَهَتْ" ve "مُتَشَابِهٌ" şekillerinde de okunmuştur.

Cenab-ı Hakk'ın "وَاِنَّا اِنْ شَاءَ اللّٰهُ لَمُهْتَدُونَ", ifadesine gelince bununla ilgili olarak **Kaffâl** birçok vecihler zikretmiştir:

a) Bunun manası: "Biz, Allah'ın dilemesi ile, onun başkalarından farklı olan vasıflarını öğrendiğimiz zaman, kesilmesi emredilen ineği bulabileceğiz" demektir.

b) "Eğer Allah onu bize iyice tarif etmeyi dilerse, biz onu bulabileceğiz."

c) Eğer Allah, bu ineğin vasıflarını iyice sormamızda inşaallah doğru olan bir tutum içinde oluruz. Yani, "Bu hususta yaptığımız araştırmada herhangi bir sapıklık üzere olmadığımızı umarız" demektir.

d) Bu ineğin başkalarından farklı olan vasıfları bize iyice açıklandığı zaman, Allah dilerse kâtili bulabileceğiz. Sonra Hak Teâlâ, onların bu

sorularını, اِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْاَرْضَ *"O çifte koşulup toprağı sürmemiş bir inektir"* diye cevaplandırmıştır. Allah'ın, لَا ذَلُولٌ "Çifte koşulmuş olmayan inek" manasında ineğin sıfatıdır. Yani o toprağı sürmek için zelûl kılınmamıştır, (boyunduruğa) koşulmamıştır. Yine o, sırtında su taşınan ve ekinleri sulamak için kullanılan ineklerden de değildir. Bu âyetteki ilk "لَا" nefy içindir, ikincisi ise birinciyi te'kid içindir. Çünkü âyetin manası, her iki fiil de, "ذَلُولٌ" kelimesinin sıfatı olmak üzere, "Tarla sürecek ve ekin sulayacak zelûl değil" demektir. Bu sanki, "Tarla süren ve ekin sulayan bir zelûl değildir" manasınadır.

Sözün özü, iş işlemekle zelûl olan mutlaka noksan olur. Bundan dolayı, Hak Teâlâ, o ineğin toprağı sürmemiş, ekin sulamamış bir sığır olduğunu beyan etmiştir. Çünkü bu iki iş, noksanlık meydana getirir.

"Müsellemetün" Ne Demektir?

Cenab-ı Allah'ın, "مُسَلَّمَةٌ" ifadesi ile ilgili çeşitli görüşler vardır:

a) Mutlak olarak ayıplardan, kusurlardan uzak, demektir.

b) Bahsedilen işlerin izlerinden berî demektir.

c) Bu vahşidir, içerde tutulmamış, salıverilmiştir.

d) Esas renginden başka renklerden berîdir. Yani onun sarılığı, başka renklerin karışmasından uzaktır. Bu dördüncü görüş zayıftır. Aksi halde Cenab-ı Allah'ın, لَا شِيَةَ فِيهَا *"Onun alacası yoktur"* ifadesi, faydasız bir tekrar olurdu. Aksine evlâ olan bu "مُسَلَّمَةٌ" lâfzını, kusurlardan uzak olan manasına hamletmektir. Lafzın kendisi de bunu gerektirir. Çünkü bu kelime hastalıklardan ve kusurlardan tamamen salim olmayı ifade eder. Âlimler bu ifadeyi bâtın aksine olsabile zâhire göre amel etmenin câiz olduğuna delil getirmişlerdir. Çünkü, "مُسَلَّمَةٌ" lâfzını, "kusurlardan uzak" diye açıkladığımızda, biz bunu tam olarak bilmeyiz, ancak zâhirine, dış görünüşüne bakarak bunu söyleriz.

Hak Teâlâ nın, "لَا شِيَةَ فِيهَا" ifadesinden murat, bu ineğin katıksız sarı olduğu, başka hiçbir rengin onda bulunmadığını ifade etmektir. Çünkü bir ineğe, vücudunun çoğu yeri sarı olduğu zaman "sarı inek" denir. Böylece Cenab-ı Hak bu ifade ile, bu sarılığın o ineğin bütün vücudunu kapladığını beyan etmiştir. Rivâyet edildiğine göre, o ineğin tırnakları ve boynuzları da sapsarı idi. "شِيَة" kelimesinin mastarı olan "اَلْوَشْيُ", bir rengin bir başka renge karışmasıdır. Daha sonra Cenab-ı Allah, onların bu açıklama

yapılırken beklediklerini, bununla yetindiklerini ve اَلْئٰنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ *"İşte şimdi doğrusunu getirdin"*, yani "Şu anda bu inek artık başkaları ile karışmıyor. Çünkü bu orta yaşlı, sapsarı, işlere koşulmamış bir inektir" dediklerini haber vermiştir.

Kâdî şöyle dedi: "اَلْئٰنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ" ifadesi, şüphesiz onlar tarafından bir inkârdır. Zira bu, onların daha önce geçen emirlerin hak (doğru) olmadığına inandıklarını gösterir." Bu görüş zayıftır. Çünkü bundan maksadın, "Şu anda emrolunduğumuz şeyin hakikati ortaya çıktı da böylece o inek, başkalarından ayrıldı" manası olması muhtemeldir. Bu sebepten ötürü bu küfür olmaz.

"كَادَ" Fiili Hakkında İzah

Cenab-ı Allah'ın: فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ *"Ve onu kestiler, ama nerede ise bu işi yapmayacaklardı"* âyeti, "O ineği kestiler, ama nerede ise onu kesmeyeceklerdi" manasınadır. Burada bir mesele vardır. O da şudur: Nahivciler, "كَادَ" fiili için iki açıklama yapmışlardır:

a) Bu fiilin menfisi müsbet, müsbeti menfi manaya gelir. Buna göre bizim "كَادَ يَفْعَلُ كَذَا" sözümüzün manası "Yapmaya yaklaştı ama onu yapmadı, nerdeyse yapacaktı" demektir; "مَا كَادَ يَفْعَلُ كَذَا" sözümüzün manası da: "Yapmaya yaklaşmadı ama onu yaptı, neredeyse yapmayacaktı" demektir.

b) Nahivci âlim **Abdulkâhir el-Cürcânî'nin** tercih ettiği görüşe göre; "كَادَ" fiili yakın oldu, yaklaştı manasınadır. Buna göre bizim, "كَادَ يَفْعَلُ" sözümüzün manası, "Yapmaya yaklaştı"; "مَا كَادَ يَفْعَلُ" sözümüzün manası ise, "Yapmaya yaklaşmadı" demektir. Birinci görüş sahipleri, ikinci görüşün yanlışlığına bu âyeti delil getirebilirler. Çünkü, "وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ" âyetinin manası, "Onlar o işi yapmaya yaklaşmadılar" demektir. Halbuki bir işe yapmaya yaklaşmayı nefyetmek, o işin meydana geldiğini söylemeye terstir. Eğer "كَادَ" yaklaşma manasına olsaydı, bu âyette bir tenâkuzun olması gerekirdi. Bu âyetle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Bu Evsaftaki İneği Sadece Bir Yetim Çocukta Bulmaları:

Rivâyet edildiğine göre, Benî İsrâil'in içinde salih bir zat yaşıyordu. Onun da bir buzağısı vardı. O buzağısını ormana götürdü ve "Allahım, oğlum büyüyüp ana-babasına itaat edecek yaşa gelinceye kadar, bu buzağıyı oğlum için sana emanet ediyorum" dedi. İşte bu buzağı büyüdü ve ineklerin en güzeli ve besilisi oldu. Onu o yetim çocuk ile anası pazara sürdüler. O pazarda o günde ineklerin biri üç dinar eder iken, Benî İsrail, bu ineği,

derisini dolduracak kadar altına satın aldılar. İsrailoğulları bu vasıfları taşıyan ineği kırk yıl aramışlardı.

İkinci Bahis: İneğin Kesilme Keyfiyeti:

Hasan el-Basri'den, ineğin nahr edilmeyeceği (develerin kesildiği şekilde kesilmeyeceği), ancak zebhedileceği (boynunun enine kesileceği); **Atâ'**dan ise onun nahr edilerek kesileceği rivâyet edilmiştir. **Atâ'**ya bu âyet okununca zebhin ve nahrın aynı olduğunu söyledi. **Katâde** ve **Zührî'**den: "İstersen nahredersin, istersen zebhedersin" diye nakledilmiştir. Âyetin zâhiri, İsrailoğullarının, zebh (kesme) ile emrolunduklarına ve "kesme" olan bir işi yaptıklarına delâlet eder. **"Nahr,"** her ne kadar **"zebh"**in yerine geçse bile, onun şekli zebhin (kesmenin) şekline benzemez. Buna göre âyetin zâhiri bizim söylediğimiz manayı gerektirir. Şöyle ki, "nahr"ın, zebh yerine geçtiğine herhangi bir delil olmadığı halde, Benî İsrail, hayvanı nahr ile kesmiş olsalardı şüphesiz bu, kesme yerini tutmazdı.

Üçüncü Bahis: Neredeyse Kesmemelerinin Sebebi:

Âlimler, İsrailoğullarının nerede ise bu ineği kesmemelerine sebep olan şey hakkında ihtilâf etmişlerdir. Bazı âlimlerden, o ineğin fiyatının pahalı olması sebebiyle; bazı âlimlerden de onların rüsvay olmaktan ve dile düşmekten korkmaları sebebi ile böyle olduğu rivâyet edilmiştir. Her iki şekle göre de emredilen şeyi yapmaktan geri durmak câiz değildir. Birincisinin câiz olmamasına gelince, bu şöyledir: Onlara belli bir ineği kesmeleri emredilince ve bu da ancak çok fazla paraya dayanınca, onlara bu pahalı fiyatı ödemek vâcip olmuştur. Çünkü vâcibin kendisi ile tamamlandığı şey de vâciptir. Ancak, aksine bir delil olursa, o zaman müstesna.. Namaz kılacak kimseye, ancak şer'î bakımdan pahalı olan su bulabildiğinde bile su ile abdest alması gerekmez. Eğer su böyle pahalı olmasaydı, abdest gerektiği zaman su ile abdest alması gerekirdi.

İkincisinin caiz olmamasına gelince ki bu, o işi yaptıkları için rezil ve rüsvay olacakları korkusudur ki, bu da mükellefiyeti kaldırmaz. Çünkü bir kimseye kısas gerektiği zaman öldürülenin akrabaları kısas talep ettiklerinde teslim olması gerekir. Çoğu kez onun, şer ve fitneye yol açılmasın diye, kendisinin bu işi haber vermesi gerekir ve çoğu kez, ceset evlerinin yakınlarına atılmış olan kimselerden katillik töhmetinin kalkması için de katilin bunu haber vermesi gerekir. Çünkü onun, onları töhmet altında bırakan şeyi gidermesi gerekir. Buna göre İsrailoğullarının o ineği kesmeleri hususunda ağırdan almalarına bunu sebeb kılmak nasıl câiz olur?

Dördüncü Bahis: Emir Sigasının Vücûb İfade Ettiği:

Emrin (vücûb) farziyyet ifade ettiğini söyleyenler bu âyeti delil getirmişlerdir. Bu böyledir, çünkü, bu şekilde sadece emirler bulunur. Sonra Cenab-ı Hak, emrin gereğini yerine getirmede tembellik edip ağırdan alanları zemmetmiştir. Bu da emirlerin vücûb ifade ettiğini gösterir. **Kâdî** şöyle demiştir: "Emredilenden maksat herhangi bir şer ve fitneyi bertaraf etmek olduğu zaman, bu durum emrin vücûb ifade ettiğine (mutlaka yapılması gerektiğine) delâlet eder.

Cenab-ı Hak, katil bulunsun, fitne ve korktukları şer zâil olsun diye, bu ineği kesmelerini emretmiştir. Bu nevi zarardan kaçınmak ise vâciptir. Bu işi yaparak onu gidermek tek çare olunca, buna başvurmak vâcip olur. Ve yine Hz. Mûsa (a.s)'nın şeriatında, kurban keserek ibadette bulunmanın ancak vâcip olma yolu ile olmuş olması da imkânsız değildir. Onlar önceden bunun böyle olduğunu bildikleri için, onlara sırf emir kifâyet etmiştir.

Ben derim ki bu iki meselenin neticesi tek bir şeye varır. O da şudur: "Biz, her ne kadar emrin vücûb ifade ettiğini söylemediysek de, vücûb ifade etmeye ters olduğunu da söylemeyiz. Belki de burada o işin vâcip olduğunu anlamak, emrin dışında başka bir sebeple olmuştur. Emrin dışında kalan bu sebep, ya karîne-i hâliyye (durumdan çıkartılan karine) ki bu burada, zararı defetmenin vâcip (gerekli) olduğunu bilmektir, veya karîne-i makâliyye (sözden çıkartılan karine) olur, ki bu da daha önce anlatılmış olan, kurbanın ancak vâcip olma yolu ile meşrû olmuş olmasıdır."

Cevab: Burada sadece Cenab-ı Allah'ın: "اِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً" âyeti geçmiştir. Allahu Teâlâ, emredilen şeyi geri bıraktıkları için onları zemmedip kınayınca, biz bu vâcip oluşun sebebinin, sırf ilgili emrin gelmesi olduğunu anladık. Çünkü usûl-ü fıkıhta yer alan kâideye göre, "Bir hükmün, bir vasfa dayanması, o vasfın o hükmün illeti olduğunu gösterir."

Beşinci Bahis: Emir Sigası Fevrîliğe Delâlet Eder:

Emrin fevrîliği (hemen yerine getirilmesi gerektiğini) ifâde ettiğini söyleyenler bu âyeti delil getirmiş ve şöyle demişlerdir: "Çünkü sırf emir geldiğinde, bu emir ile yapılması emredilen işi yapmama hususunda ilâhî kınama vardır. Bu da emrin, fevrîliği ifâde ettiğini gösterir.

Maktulü Kimin Öldürdüğü Hakkında Şüpheye Düşmeleri

Hak Teâlâ'nın: وَاِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادّٰرَءْتُمْ فِيهَا *"Hani siz (ey Yahûdiler) bir şahsı öldürmüştünüz de, onu (öldürme işini) birbirinizin üstüne atmıştınız"* âyetine

gelince, bil ki bu öldürme hadisesinin mutlaka ineği kesme emrinden önce olması gerekir. Bu öldürmenin meydana geldiğini haber verme ve kesilen ineğin bir parçası ile maktûle vurmak gerektiğini bildirme, ineğin kesilmesi kıssasından önce olması gerekmez. "Bu kıssa, tilâvette (âyetlerin sıralanışında) daha önceki (bakara) kıssasından önce olmalıdır" diyen kimsenin fikri hatalıdır. Çünkü hadd-i zatında bu kıssa, vücuda gelişte, birinci kıssadan önce olması gerektir, ama zikretmede de önce gelmesi vâcip değildir. Çünkü bazen sebep, hükümden önce zikredilir, bazen de aksi olur. Buna göre sanki onların başına böyle bir hâdise gelince, Allahu Teâlâ onlara ineği kesmelerini emretmiştir. Onlar ineği kesince, Cenab-ı Allah: "Daha önce bir şahıs öldürmüş ve bu hususta ihtilâf etmiştiniz. Şimdi ben, o öldürülen şahsa, kesilen ineğin bir parçası ile vurulması suretiyle, sizin gizlediğiniz katili ortaya çıkaracağım" buyurmuştur. Böyle yapmak doğru olur.

Buna göre eğer, "Farzet ki bu söz dizisinde herhangi bir bozukluk yoktur. Ancak bu sözün başka bir dizilişi daha güzel olabilir. Öyle ise bu dizilişi tercih etmenin faydası nedir?" denilirse, biz deriz ki: İneğin kesilmesinin emredildiği kıssa, maktül kıssasından önce zikredilmiştir. Çünkü bunun tersi yapılsa idi, o zaman hepsi tek bir kıssa olurdu. Halbuki bu tek bir kıssa olmuş olsaydı, meselenin dallı budaklı olmasında bulunan, açıklama maksadı ortadan kalkardı.

Cenab-ı Hakk'ın: فَادّٰرَءْتُمْ فِيهَا *"Onu birbirinizin üstüne atmıştınız"* âyeti ile ilgili olarak da birkaç husus vardır:

a) "Bu öldürülen şahıs hakkında ihtilâf ettiniz ve birbirinizle çekiştiniz." Çünkü çekişenler birbirlerine karşı savunmaya geçer ve birbirlerini sıkıştırırlar.

b) "اِدّٰرَءْتُمْ", "Sizden her biri o şahsı öldürme işini kendi üzerinden atıp, başkasına izâfe ediyordu" demektir.

c) Birbirinizden, temizlik ve töhmeti gideriyordunuz. Bu hususta sözün özü şudur: Şüphesiz, bu fiilin mastarı olan, "الدّرى" kelimesi defetmek, savuşturmak manasanadır. Buna göre hasım olanlar, birbirleriyle çekiştikleri zaman, her biri kendisinden bu töhmeti defederken, yine her biri karşısındakinin bu fiille ilgili delilini savuşturmaya (yıkmaya) çalışır. Yine onlardan her biri bu töhmetin başkasına isnât edilmesi için karşısındakinin getirdiği delili ve yine karşısındakinin bu töhmetten beri olduğuna dâir getirdiği delili boşa çıkarmaya uğraşır.

Kaffâl: "فِيهَا" lâfzındaki zamirin, nefse âit olduğunu, yani bu âyetin, "Siz öldürülen nefis hakkında ihtilâf ettiniz" manasına olduğunu ve Cenab-ı Allah'ın, "فَتَلْتُمْ" ifadesi mastara delalet ettiği için, bu zamirin, "قِتْلَةً" (öldürme işi) mastarına râcî olmasının da muhtemel olduğunu söylemiştir.

Cenab-ı Allah'ın, وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ *"Halbuki Allah sizin gizlediğinizi açığa vuracaktı"* âyeti, "Hiç şüphesiz, sizin öldürme işi ile ilgili olarak sakladığınız şeyleri ortaya çıkaracaktır" manasına gelir. Eğer; "مُخْرِجٌ" "çıkarıcı" kelimesi mazî manasında olduğu halde[66] nasıl amel etmiştir?" denilirse biz deriz ki: Allahu Teâlâ'nın: بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ *"İki kolunu (ön ayaklarını) uzatmış olduğu halde..."* (Kehf, 18) ifadesinde şimdiki zaman hikâye edildiği gibi, suçu birbirine atma zamanında da, gelecek zamanın hikâyesi yapılmıştır. Bu cümle, atfedilen ile, üzerine atfedilen şey arasında -ki bunlar, "اِدّٰرَءْتُمْ" lâfzı ile "فَقُلْنَا" lâfzıdır-, ara cümle (cümle-i i'tirâziye)dir. Sonra burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Mu'tezile, Cenab-ı Allah'ın: "وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ" buyruğunun Allah'ın mutlaka bunu yapacağını gösterdiğini ve mutlaka bunu yapmaya hükmetmiş olduğunu söylemiştir. Çünkü öldürme hususundaki ihtilâf ve münakaşa, fitne ve fesat sebebidir. Halbuki Allah fesadı sevmez. İşte bundan dolayı, O, bu fesâdı gidermek için bu gizledikleri şeyi mutlaka ortaya çıkaracağını söylemiştir. Binaenaleyh bu, Allah'ın fesâdı irâde etmediğine, ona razı olmadığına ve onu yaratmadığına delildir.

İKİNCİ MESELE

Âyet, Hak Teâlâ'ın bütün malûmâtı (bilinecek şeyleri) bildiğini gösterir. Yoksa Allah, onların gizledikleri şeyi ortaya çıkarmaya kâdir olamazdı.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet, insanın iyi ve kötü olarak gizlediği ve sürdürdüğü her şeyi Allah'ın ortaya çıkaracağını gösterir.

Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), إِنَّ عَبْدًا لَوْ أَطَاعَ اللّٰهَ مِنْ وَرَاءِ سَبْعِينَ حِجَابًا لَأَظْهَرَ اللّٰهُ ذٰلِكَ عَلَى أَلْسِنَةِ النَّاسِ *"Bir kul yetmiş perde arkasında Allah'a itaat etmiş bile olsa, Allah bunu insanların dili ile ortaya çıkarır"* buyurmuştur. Günahlar da böyledir. Hak Teâlâ'nın Hz. Mûsa (a.s)'ya "İsrailoğullarına söyle, benim için yaptıkları amellerini gizli yapsınlar. Onlar için o amelleri ortaya çıkarmak (göstermek) bana âittir" diye vahyettiği rivâyet olunmuştur.

66 İsm-i fâil, mâzi manasında olursa, açıktan mef'ul olamaz.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyet, hâs bir manayı murat etmek için, umûmî bir lâfzın gelmesinin câiz olduğuna delâlet eder. Çünkü Cenab-ı Hakk'ın: مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ *"Gizlediğiniz şeyleri"* ifâdesi, her türlü gizlenmiş şeyi içine alır. Ama Cenab-ı Allah burada, bu hâdiseyi kastetmiştir.

Kesilen İneğin Bir Parçasıyla Maktûle Vurulması

Cenab-ı Allah'ın: فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا *"Ve, 'Onun bir parçası ile o ölüye vurun', dedik"* âyetinde de birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İneği Ne Kadar Zaman Zarfında Buldular?**

İbn Abbas (r.a)'tan rivâyet edildiğine göre, İsrailoğulları bu ineği kırk yıl aradıktan sonra buldular da öyle kestiler. Ancak bu rivâyet Kur'an'ın zâhirinin hilâfınadır. Çünkü Cenab-ı Hakk'ın: "فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا" âyetinin başındaki, "فَ" harfi takibiyye fâ'sıdır. Bu, Cenab-ı Hakk'ın, فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا *"Onun bir parçası ile vurun"* emrinin إِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً *"Allah bir inek kesmenizi emrediyor"* emrinin hemen peşinden olduğunu gösterir.

İKİNCİ MESELE

Allah'ın: "اضْرِبُوهُ" ifadesinin sonundaki **"Hû"** bir zamirdir. Bu, ya nefs kelimesine râcîdir ki, o zaman müzekker olarak gelmesi, "نَفْس" kelimesinin, "شَخْص" ve "اِنْسَان" manalarında alınmasından dolayıdır, veya مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ "gizlediğiniz şey" ifâdesinin gösterdiği, قَتِيل öldürülen lâfzına râcîdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenab-ı Hakk'ın ineği kesmelerini emretmesi câizdir. Çünkü onun kesilmesine, ancak onun kesilmesi ile meydana gelecek bir maslahat (menfaat) bina edilmektedir. Bu durumun, hem bu ineğin kesilmesi, hem de başka bir şeyin kesilmesinde eşit şekilde söz konusu olması mümkündür. Doğruya en yakın olan birinci ihtimaldir. Çünkü başka bir şey eğer o ineğin yerini tutacak olsaydı, onun belirtilmesi vâcip olmaz, aksine onunla başkaları arasında bir muhayyerlik olurdu. Bu konuda iki sual vardır:

Birinci Sual: Allah, Vasıtasız Olarak Diriltebileceğine Göre, Bu Neden İcab Etti?

Cenab-ı Allah vasıtasız olarak o ölüyü diriltmeye kâdir olduğu halde, ölüye kesilen ineğin bir parçası ile vurmanın faydası nedir?

Cevab: Bunun faydası, onun daha güçlü bir hüccet olması ve hileden de uzak olmasıdır. İnkâr eden bir kimse, Mûsa (a.s)'nın o ölüyü bir çeşit sihir ve hile ile dirilttiğini zannedebilirdi. Ama ona, kesilen ineğin bir parçası

ile vurulduğu zaman dirilince, vurulan cisimden cesede geçen bir şey ile onun dirildiği şüphesi ortadan kalkar.

Fakat bizzat kendilerinin yapmış oldukları bir fiil sebebiyle ölü canlanıp dirilince bu, peygamberlerin (a.s) bildirdiklerinin kullar tarafından yapılan bir aldatmaca olmayıp Allah katından olduğuna delil olmuştur. Kezâ bunda, Allah'a yaklaşmada, kurban takdim etmenin ehemmiyetine delâlet vardır.

İkinci Sual: Neden Başka Hayvan Değil de İnek Üzerinde Israr Edildi?

İnekten başka bir hayvanın kesilmesi emredilemez miydi? Âlimler buna "Eğer onlara başka bir şey kesmeleri emredilseydi o hususta söz, ineğin kesilmesi ile ilgili söz gibi olurdu" diye cevap verip bu hususta bazı faideler zikretmişlerdir:

a) Kurban keserek Allah'a yaklaşma (ibadet etme) âdeti yaygın idi.

b) İsrailoğullarınca bu kurban, kurbanların en büyük (mühim)lerinden idi.

c) Fiyatının çok pahalı olması sebebi ile bu ineği elde etmedeki külfeti yüklendikleri için, bunda onlara çok sevap vardı.

d) İneğin sahibi için bu, büyük mal kazanmaya vesile olmuştur.[67]

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Vurulan Parçanın Hangi Uzvu Olduğu**

Âlimler, ölüye vurulan bu parçanın, ineğin hangi parçası olduğunda ihtilâf ettiler. Doğruya en yakın olan görüş şudur: İsrailoğulları, ineğin istedikleri bir parçasını vurma hususunda muhayyer idiler. Çünkü onlara, ölünün cesedine, ineğin bir parçası ile vurmaları emredilmişti. İneğin parçalarından hangisi ile ölüye vursalar, Cenab-ı Allah'ın: اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا *"Ona, o ineğin bir parçası ile vurunuz"* emrini yerine getirmiş olacaklardı. Emredilen şeyi yapmak, usûl-ü fıkıhta da sâbit olduğu gibi, mükellefiyetten kurtulmaya delâlet eder. Bu ise onların muhayyer olmalarını gerektirir.

67 İnek kurban etmenin, burada sayılanlardan daha önemli bir hikmeti vardır. Müfessir Razî (r.h.) bugün herkesin bildiği hususa vâkıf olsaydı, elbette başta zikrederdi. Eski dünya tarihi o zaman az biliniyordu. İnek cinsini tanrılaştırmak birçok yer gibi Mısır'da da yaygın idi. Yahudiler de bu inancın tesirinde idiler. Allah bu emirle ineğe tapmayı kesip atmak istedi. Kur'an-ı Kerim, mucizevî olarak bunu ve bu şirkin onlardan kolay zail olmadığına, وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ *"inkârları sebebiyle buzağı sevgisi kalblerine iyice yerleşmişti"* (Bakara, 93). Samirî, Hz. Musâ Tûr'da iken buzağı heykeli yapmakla onların çoğunu kolayca kandırabildi ise (Tâhâ, 85-98); bu, onların kalbine çizilen (yer eden) inek takdisinden ileri gelmelidir. Son asırda bulunan belgeler, Yahudilerin bu şirkten kurtulmalarının zor olduğunu göstermiştir. (Geniş bilgi için bkz. S. Yıldırım, Kur'an'da Ulûhiyyet, İst 1987). Böylece görüyoruz ki bu sûreye Bakara (inek) adı verilmesi de pek münasip olup çok önemli bir medeniyet ve din tarihi ve tevhîd meselesine parmak basmaktadır. Yazıklar olsun, "Şarka bakmaz, garbı bilmez" mürtetlerden, Kur'an'la alay etmek için bunu ileri sürenlere!...(ç)

Âlimler ölüye vurulan parça hakkında ihtilâf ettiler. "O, ineğin dili idi' denildi; "sağ uyluğu idi" denildi; "kuyruğu idi" denildi; "kulakların kıkırdağının bitişik olduğu kemik idi" denildi; "iki omuzu arasındaki parça idi" denildi. Şüphe yok ki Kur'an bunu beyan etmemiştir. Bineanaleyh eğer bu hususta sahih bir haber (hadis) gelmiş ise bu kabul edilir. Yoksa bu meselede bir şey söylememek gerekir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Ölünün Dirilip Kâtili Göstermesi**

Âyette bir hazif vardır. Bu hazif şöyle takdir edilir:

فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا فَاضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا فَحَيِيَ "Biz, 'o (ölüye, ineğin) bir parçası ile vurun' dedik, onlar da ona, onun pir parçası ile vurdular, böylece ölü dirildi." Burada, "فَاضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا فَحَيِيَ" ifâdesi, كَذٰلِكَ يُحْيِي اللّٰهُ الْمَوْتٰى *"İşte Allah ölüleri böyle diriltir"* âyeti bu manaya delâlet ettiği için, hazfedilmiştir. Bu, Hak Teâlâ'nın اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ *"Asân ile taşa vur (dedik), taştan (su) kaynadı"* (Bakara, 60) âyeti gibidir, yani "O asâsını vurdu da taştan (su) kaynadı" demektir. Rivâyet edildiğine göre, İsrailoğulları ineğin parçası ile o ölüye vurduklarında, ölü Allah'ın izni ile, damarlarından kan sızdığı halde kalktı, iki amcaoğlunu göstererek, "Beni falan ve falan öldürdü" dedi ve düşüp öldü. O iki kişi de öldürüldü.

Cenab-ı Allah'ın: كَذٰلِكَ يُحْيِي اللّٰهُ الْمَوْتٰى *"İşte Allah ölüleri böyle diriltir"* âyeti ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyette iki vecih vardır:

a) كَذٰلِكَ İşte böylece ifadesindeki işaret, bu ölünün nefsine işarettir.

b) Bu âyet, öldükten sonra dirilmenin doğruluğuna delil getirmedir. Bu delil getirme müşrikler için midir, yoksa başkaları için midir?

Bu hususta da iki vecih vardır:

1) **Esâmm;** "Bu, müşrikler içindir. Çünkü bu diriltme hâdisesinin bu şekilde olduğu haberi tevâtür yolu ile onlara gelirse, öldükten sonra dirilmenin doğruluğunu anlarlar. Bu, tevâtür yolu ile zâhir olmasa, onları düşünmeye sevkeden birşey olur" demiştir.

Kâdî: "Bu görüş doğruya daha yakın. Çünkü Cenab-ı Allah önce, onun parçası ile ölüye vurmaları emrini ve bunun o ölünün dirilmesine sebeb olacağını zikretti, sonra da كَذٰلِكَ يُحْيِي اللّٰهُ الْمَوْتٰى *"İşte Allah ölüleri böyle diriltir"* buyurdu. Âyette, الْمَوْتٰى "ölüleri" kelimesi, cemî olarak geçmiştir. Eğer burada murât sâdece bu öldürülmüş olan şahıs olsa idi, sözde bu lâfız cemî olmazdı" demiştir ve bununla sanki şunu demek istemiştir: Allah bunu,

Allah'ın kudretine göre ölüleri diriltmek, onları ilk defa yaratmak gibi olduğuna delil getirmiştir.

2) **Kaffâl** şöyle demiştir: Sözün zâhiri, Allahu Teâlâ'nın İsrailoğullarına, "Allah'ın diğer ölüleri diriltmesi, gördüğünüz şu ölüyü diriltmesi gibi olacaktır" dediğini gösterir. Çünkü onlar, her ne kadar buna inanıyorlar ise de, buna onlar ancak istidlâl yoluyla inanmış idiler. Bu hususta herhangi bir müşahedeleri yoktu. Bu hâdiseyi müşahede ettikleri zaman, kalpleri mutmaîn oldu ve istidlalde bulunan kimseden uzaklaşmayan şüphe onlardan zail oldu. Nitekim İbrahim (a.s): رَبِّ اَرِنِی کَیْفَ تُحْیِی الْمَوْتٰی قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلٰی وَلٰکِنْ لِیَطْمَئِنَّ قَلْبِی *"Rabbim, 'ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster.' Allah, 'Yoksa inanmadın mı?' dedi. O, 'İnandım, fakat kalbim mutmain olsun diye' dedi"* (Bakara, 260) demişti.

İşte böylece Cenab-ı Hak, İsrailoğulları için öldürülen şahsı, gözle görülecek bir biçimde diriltmiş, sonra onlara: کَذٰلِکَ یُحْیِی اللّٰهُ الْمَوْتٰی *"İşte böylece Allah ölüleri diriltir"* demiştir. Yani, Allah onu dünyada dirilttiği gibi, bu diriltme hususunda herhangi bir maddeye, zamana, misâle ve bir alete ihtiyaç duymaksızın, ahirette de diriltir, demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Maktûl Ölü Değildi**

Âlimlerden, "کَذٰلِکَ یُحْیِی اللّٰهُ الْمَوْتٰی" âyetiyle, maktûlün meyyit (ölü) olduğuna istidlâl edenler vardır ki, bu zayıf bir görüştür. Zira Allahu Teâlâ, bu maktûlün diriltilmesine ölüleri diriltmeyi kıyas etmiştir. Bundan, maktûlün meyyit olması gerekmez.

Allahu Teâlâ'nın, "وَیُرِیکُمْ اٰیَاتِهٖ" hitabına gelince, bu hususta birisi şöyle diyebilir: Bu tek bir âyettir, (mu'cizedir). Buna göre niçin, "اٰیَاتٌ" diye adlandırılmıştır? Cevab: Bu, her türlü makdûrata kâdir olan, her türlü malûmatı bilen, yaratmada ve yoktan var etmede (îcat ve ibdâ) ihtiyar sahibi olan bir Yaratıcının varlığına, Hz. Mûsa (a.s)'nın doğruluğuna, kâtil olmayanların berâatine ve bu öldürme işini yapmış olanlar hakkında bu töhmetin tahakkuk etmiş olduğuna delâlet eder. Buna göre bu her ne kadar tek bir mu'cize ise de, bu, birçok hususa delâlet etmesi itibariyle, şüphesiz birçok âyet yerine geçmiştir.

Cenab-ı Hakk'ın, "لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُونَ" hitabına gelince, bunda iki konu vardır:

a) "لَعَلَّ" kelimesinin tefsiri, Cenab-ı Hakk'ın, "لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ" (Bakara, 21) âyetinin tefsirinde geçmişti.

b) Bu âyetler kendilerine gösterilmeden önce de İsrailoğulları akıllı idiler. Akıl mevcut olduğuna göre, "Akıllı olasın diye, sana falanca âyeti gösterdim" demek imkânsız olur. Bu durumda da âyeti zâhirine hamletmek

mümkün olmaz. Aksine, mutlaka te'vil etmek gerekir. Bu te'vil de, maksadın şöyle olmasıdır: "Akıllarınızın hükümlerine göre amel edesiniz ve düşünesiniz ki, tek bir nefsi diriltmeye kâdir olan, -yaratmanın bir tek nefse tahsisi söz konusu olmadığı için- bütün nefisleri yaratmaya da kâdirdir." Böylece onlar, öldükten sonra dirilmeyi inkâr edemezler. İşte âyetin tefsirinde söylenecek son sözümüz budur.

Bu Kıssadan 'Kâtil Varis Olamaz" Hükmü Çıkar mı?

Bil ki, öncekilerden birçoğu bu âyetin hükümleri cümlesinden olmak üzere kâtilin vâris olup-olamayacağı hususunu zikrederek, "hayır" demişlerdir. Çünkü **Ubeyde es-Selmanî**'den, bu hâdisede katil olan adamın, katil olduğu için, mirastan mahrum edildiği rivâyet edilmiştir. **Kâdî,** "Bu meseleyi, bu âyetin hükümlerinden saymak caiz değildir; çünkü âyetin zâhirinde, katilin, maktûlün varisi olup olmadığı hususu yoktur. Onun varislerden olması durumunda da, mirastan mahrum edildi mi edilmedi mi hususunda da bilgi yoktur. Kâtilin, öldürmüş olduğu için mirastan mahrum bırakılmış olduğuna dair Ebu Ubeyde (r.a)'den yapılan rivâyete dayanarak, bu Kur'an hükümlerinden sayılamaz. Zira Kur'an ne mücmel ne de mufassal olarak buna delâlet etmez. Onların şeriatlarının bizim şeriatımız gibi olduğu sabit olmayınca ve onlara uymak da gerekmeyince, bu sözü Kur'an'ın hükümleri arasına sokmak bir zorlanmadır.

Bil ki, **Kâdî**'nin söylemiş olduğu bu söz, doğrudur. Bununla beraber, biz bu meseleyi zikrederek şöyle deriz: Müctehid imamlar, kâtilin varis olup olamayacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Şafiî (r.a)'ye göre, öldürme işi ister haksız, kasten veya hataen olsun, veya âdil olan mütecavizi öldürsün, bütün bu durumlarda kâtil varis olamaz. Ebu Hanîfe (r.a)'ye göreyse kasten veya hatâen öldürdüğü zaman varis olamaz. Ancak âdil olan mütecavizi öldürdüğü zaman, o varis olabilir. Yine katil, çocuk veya mecnûn (deli) olduğu zaman, ona varis olur ama, ne diyetine ne de diğer mallarına varis olamaz. Bu, **Hz. Ali, Ömer İbn Abbas** ve **Said İbn el-Müseyyeb** (r.a)'in görüşüdür. **Osman el-Bettî,** hataen öldürenin varis olacağını, kasten öldüreninse varis olamayacağını söylemiştir. **İmâm Malik** de, katil maktûle diyetinde varis olamaz, ama diğer mallarında varis olur, demiştir. Bu **Hasan-ı Basri, Mücahid, Zührî** ve **Evzaî**'nin de görüşüdür. Şafiî (r.a), meşhûr ve yaygın hadisin umumiliğini delil getirerek, yani Hz. Peygamber (s.a.s)'in: لَيْسَ لِلْقَاتِلِ مِنَ الْمِيرَاثِ شَيْءٌ *"Katilin mirastan hiçbir hakkı yoktur"*[68] ha-

68 Benzeri bir hadis için bakınız: **İbn Mace,** Diyât, 14 (2/884).

disine dayanarak böyle ictihad etmiştir. Ancak bu haberle istidlâl etmek, Kur'an-ı Kerim'in umûmî olan hükümlerini âhad haberlerle tahsis etmeyi uygun bulmamız halinde mûteber olur. Bu hususta mufassal söz, usûl-ü fıkıhta zikredilmektedir.

Sonra burada bir incelik de vardır ki, o da şudur: Umûmî olan bir hükme tahsisin ârız olması bir tür zayıflık ifade eder. Buna göre, şâyet biz bu haberi bazı şekillerde tahsis edersek, bu durumda bu habere ard arda zayıflık sebepleri gelmiş olur. Çünkü onun haber-i vahid olması, zayıflığı gerektirir; yine onun Kitap'la çelişik olması, başka zayıflık ve onun tahsis edilmiş olması da diğer bir zayıflık sebebidir. Buna göre şâyet biz, Kur'an'ın umumî olan hükmünü bu haber-i vâhidle tahsis edersek, kesinlikle gerçekten zayıf olanı, gerçekten kuvvetli olana tercih etmiş oluruz. Ama bu haber tahsis etmezse zayıflık sebepleri ondan kısmen gitmiş olur. Bu durumda da, Kur'ân'ın umumî olan hükmünü haber-i vâhidle tahsis etmek uzak görülmez.

Ebu Bekr er-Razî, âdil olanın mütecâvizi öldürmesi halinde mirastan mahrum olmayacağı hususuna şu şekilde delil getirmiştir: Birinin kısasen öldürülmesini talep hakkını haiz olan kimse onu öldürmesi halinde, mirastan mahrum edilmez (Zira o, ölümü şer'an hak etmiştir). Bu hususta da fakîhler arasında ihtilâf yoktur. Bil ki Şafiîler bunu kabul etmemektedirler. Allah en iyisini bilir.

Sonra Kalplerinin Taştan da Daha Katı Hale Gelmesi

ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهَارُ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَآءُ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٧٤﴾

"Sonra, bunun peşinden kalpleriniz yine katılaştı. Şimdi o, taş gibi, hatta daha da katı. Çünkü öylesi taşlar vardır ki, ondan ırmaklar kaynar. **Ve** ***yine öylesi vardır ki, yarılıp ondan sular çıkar. Öylesi de vardır ki, Allah korkusuyla aşağıya düşer. Allah sizin yaptıklarınızdan habersiz değildir"*** (Bakara, 74).

Bil ki Allahu Teâlâ'nın: "ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ" hitabında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Haddizâtında ve aslında, diğer bir şeyden etkilenmeyi kabul eden bir şeye, kendisinden ötürü etkilenmeyecek bir şey ârız olduğunda, bu durumda o daha önce etkilenen şey için çok sert, katı ve galiz oldu denilir. Buna göre, cisim, cisim olması itibariyle başkasından etkilenmeyi kabul eder. Ancak taş olma vasfı, cisme ârız olduğu zaman, taş cismi, hiçbir etkiyi kabul etmez hale gelir. Kalp de böyledir; delilleri, âyetleri ve ibret verici şeyleri mütalâa etmesinden ötürü, etkilenir. Kalbin etkilendiğini göstermesi ise, inadı, isyanı, kibirlenmeyi bırakıp Allah'a taâtı, huzû ve huşûyu izhar etmesinden ibârettir. Onu bu niteliklerden uzaklaştıran bir şey kalbe ârız olduğu zaman, etkilenmeme hususunda o, taşa benzemiş olur. İşte bu sebepten dolayı, "قَسَا الْقَلْبُ وَغَلُظَ" denilir. Yine bu sebepten ötürü Allahu Teâlâ mü'minleri kalp inceliğiyle vasfederek:

كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ *"Ahenkli ve yer yer tekrarlanan bir kitap olmak üzere... Rablerine derin saygı gösterenlerin ondan derileri ürperir..."* (Zümer, 23) buyurmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Hitap Asr-ı Saadetteki Yahûdilere Yapılmış Olabilir**

Kaffal, "Hak Teâlâ'nın, "قُلُوبُكُمْ" ifâdesine muhatap olanların, Hz. Muhammed (s.a.s) zamanında bulunan Ehl-i kitab olması mümkündür. Yani, kendilerinden öncekilere gelen mu'cizelerden, onların başına gelen işlerden, onlardan isyâna devam eden kimselere inen cezâdan, onlara, peygamberlerinin getirdiği âyetlerden ve kendileri ve kendilerinin dışında Tevrât'la amel eden kimselerden alınan ahidlerden sonra sizin kalpleriniz çok şedît olup, katılaşarak, adeta taş kesildi, demektir. Böylece Allah, bununla, onların kalplerinin yumuşayacağı âyetlere dair bilgilerinin olmasına rağmen, onların isyân etmelerini ve katılıklarını haber vermiştir" demiştir. Bu görüş daha evlâdır çünkü Cenâb-ı Hakk'ın; "ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ" buyruğu, hitab-ı müşafehe, sözlü bir hitaptır. Bu sebeple onu, Hz. Muhammed (s.a.s) zamanında olanlara hamletmek daha evlâdır. Yine bundan maksadın, hususiyle Hz. Mûsa (a.s) zamanında bulunan Yahudîler olması da muhtemeldir. Allah'ın Asr-ı Saadetteki Yahûdîlerden önce geçmiş olan seleflerini kastetmesi de caizdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, "مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ" buyruğundan "kâtili tespit etmesi için kesilen ineğin uzuvlarından birisiyle vurulduğu zaman, maktûlün diriltilmesini ortaya koyduktan sonra" manasının kastedilmesi muhtemeldir. Çünkü rivâyet edildiğine göre bu maktul, kâtili gösterince katil, maktûlün yalan söylediğini söyleyerek, bunu inkâr etmeyi sürdürmüş, fitne çıkarmayı arzulamış, hatta ona bir topluluk da yardımcı olmuştur. İşte bu durumda Cenab-ı Hak onları, bu gibi âyetler kendilerine zuhûr ettikten sonra, "قَسَتْ قُلُوبُهُمْ" buyurarak onların kalplerinin böylesi mu'cizelerin zuhurundan sonra bile, katılık hususunda taş gibi olmakla vasfetmiştir.

Kezâ Allahu Teâlâ'nın, "مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ" ifadesinin, O'nun Hz. Mûsa (a.s)'nın elinde ortaya koyduğu apaçık delilleri ve büyük nimetlerin tamamına işaret olması da muhtemeldir. Çünkü o Yahûdiler, bu âyetleri çok çok müşahede etmelerinden sonra bile, Hz. Mûsa'ya itiraz etmeyi ve inatlaşmayı terk etmediler. Bu onların Tih çölündeki kıssalarını bilen kimse için açık bir keyfiyettir.

Taştan da Daha Katı Kalpler

Hak Teâlâ'nın, "اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً" âyetine gelince, bunda birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MES'ELE:* "اَوْ" Edatının Buradaki Muhtemel Mânaları**

"اَوْ" kelimesi tekrarlamak, dolaştırmak (terdid) ifâde eder. Bu ise, gaybları hakkıyla bilen Allah'a yakışmaz. Bu sebeple te'vil etmek, yani uygun mânâ vermek gerekir. Bu te'vil birçok yöndendir:

a) Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın: اِلٰى مِائَةِ اَلْفٍ اَوْ يَزِيدُونَ *"Yüzbin ve daha fazla kimselere"* (Saffât, 147); وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ اِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ اَوْ اٰبَائِهِنَّ *"Ziynetlerini göstermesinler; kocaları ve babaları hariç..."* (Nur, 31). ve: اَنْ تَاْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ اَوْ بُيُوتِ اٰبَائِكُمْ *"Kendi evinizden ve babalarınızın evinden yemenizde ..."*(Nur, 61) âyetlerindeki "اَوْ" lafızları nasıl "و"mânasında ise, burada "اَوْ" lâfzı da "و" manasındadır. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın: لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى *"Umulur ki o öğüt alır ve korkar"(Tâhâ,* 44) ve: فَالْمُلْقِيَاتِ ذِكْرًا * عُذْرًا اَوْ نُذْرًا *"Kötülüğü yok etmek ve korkutmak üzere, zikri getiren meleklere (andolsun)"* (Mürselât, 5-6) âyetleridir.

b) Allahu Teâlâ, onu kullarına müphem bırakmayı istemiş ve böyle buyurmuştur. Tıpkı, onu arkadaşına açıklamamayı istediği zaman, ikisinden birini yediğinde şüphe etmediği halde, bir kimsenin başkasına, اَكَلْتُ خُبْزًا اَوْ تَمْرًا "Ekmek veya hurma yedim" demesi gibi...

c) Maksat onun taş gibi olmasıdır. "Kalplerden, taştan daha fazla sert ve katı olanlar vardır" demektir.

d) İnsanlar, onların kalplerinin durumlarına muttali oldukları zaman, "Kalpler taş gibidir veya taştan daha katıdır" derler. Bu Allah'ın: فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى *"Aralarındaki mesafe iki yay mesafesi ya da daha az idi"* (Necm, 9) âyetinde de murat edilmiştir. Yani "size ve sizin düşüncenize göre" demektir.

e) "اَوْ" kelimesi, "بَلْ" (daha doğrusu) mânasındadır. Nitekim Araplar şöyle söylemişlerdir:

فَوَ اللهِ مَا أَدْرِي أَسَلْمَى تَقَوَّلَتْ أَمِ الْقَوْمُ أَوْ كُلٌّ إِلَى حَبِيبِ

"Allah'a yemin ederim ki, sevgili için Selmâ mı, yoksa kavim mi, daha doğrusu herkes mi süslendi püslendi, bilemiyorum."

Şair burada "اَوْ" ile "بَلْ" (yani: Daha doğrusu) kelimesini murat etmiştir.

f) "اَوْ" tıpkı senin, مَا آكُلُ إِلَّا حُلْوًا أَوْ حَامِضًا "Ben ancak tatlı veya ekşi yerim", yani "Benim yiyeceğim şey, bu iki şeyin dışına çıkmayıp, bu ikisi arasında dolaşır" demen gibidir.

Özet olarak, maksat, bu ikisi arasında bir tereddüt meydana getirmek değildir. Tam aksine ikisinin dışında olan şeyleri nefyetmektir.

g) "اَوْ" ibaha ifâde eden bir harftir. Sanki "Eğer onların kalpleri bu ikisinden hangisine benzetilirse, doğrudur, yerindedir" denilmiştir. Tıpkı senin, "Hangisiyle otururbut isabet edersin; ikisiyle beraber oturduğunda da isabet etmiş olursun" manasında olmak üzere,

جَالِسِ الْحَسَنَ أَوِ ابْنِ سِيرِينَ (İster Hasan, ister İbn Sîrîn'in meclisine git,) demen gibi...

***İKİNCİ MES'ELE:* Kalplerini Taşa Benzetmenin Aklî İzahları**

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "أَشَدُّ" kelimesi, ya "أَوْ مِثْلُ أَشَدِّ قَسْوَةً" manasında olmak üzere kâf harfine atfedilmiştir; bu takdire göre de muzâf hazfedilerek, muzâfun ileyh "أَشَدّ" onun yerine getirilmiştir veya, "أَوْ هِيَ اَنْفُسُهَا أَشَدُّ قَسْوَةِ" "Veya kalplerin bizzat kendisi, daha fazla katıdırlar" manasında olmak üzere kâf harfine atfedilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MES'ELE

Allah kalpleri, birkaç sebepten dolayı daha katı olarak nitelendirmiştir.

a) Şâyet taş akıllı olsaydı ve onun karşısına bu mu'cize çıkmış olsaydı, şüphesiz o bu mücizeyi kabul ederdi. Nitekim Cenâb-ı Hak:

لَوْ أَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ لَرَاَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ *"Şâyet biz bu Kur'an'ı bir dağa indirmiş olsaydık, o dağı huşu içerisinde ve Allah korkusundan parçalanmış görürdün"* (Haşr, 21) buyurmuştur.

b) Taşta, her ne kadar katı olsa dahi, Allah'ın emriyle kendisinde meydana gelen şeyi kabul etmeme diye bir husus bulunmamaktadır. Tam aksine o, Allah'ın irâdesine göre hareket eder, O'nun çalıştırmasına, musahhar kılmasına karşı koymaz. Halbuki bunlar, kendilerine birbiri ardınca gelen mu'cizeler ve Allah tarafından peşpeşe verilen nimetlere rağmen, Allah'a itaat etmekten imtina ediyor ve kalpleri hakkı bilmek hususunda bir türlü yumuşamıyor. Bu tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın:

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِى الْاَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ اِلَّا اُمَمٌ اَمْثَالُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِى الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ *وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا صُمٌّ وَبُكْمٌ فِى الظُّلُمَاتِ...

"Yerde bulunan bütün canlılar ve iki kanadıyla uçan bütün kuşlar, sizin gibi birer ümmettir. Biz bu Kitab'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonra onlar Rablerine toplanıp getirilirler. Âyetlerimizi yalanlayanlar ise, karanlıklar içerisinde kalmış sağır ve dilsizler (gibi)dirler" (En'âm, 38-39) buyurduğu gibidir. Sanki mana, "İnsanoğlunun dışındaki canlıların her biri bir şeyin emrine verilmiş ve kendisinden istenilen şeye inkıyad etmiş birer ümmettir. Halbuki kâfirler, Allah'ın kendilerinden istediği şeyden imtina ediyorlar" demektir.

c) Veyahut da onların kalbi, taştan daha serttir. Çünkü taşlardan, bazı yönlerden istifâde edilir. Meselâ bazı hallerde onlardan su çıkar. Ama bunların kalplerine gelince, bu kalplerde kesinlikle hiçbir fayda yoktur ve onlar hiçbir şekilde, Allah'a itaat hususunda yumuşamazlar.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Mu'tezile'nin Yanlış Bir İstidlâli**

Kâdî şöyle demiştir: Onlarda, içine düştükleri küfre devamı yaratan zât Allah ise, daha nasıl onları bu şekilde kınaması uygun olur? Şâyet Hz. Mûsa (a.s) onlara hitap etmiş olsaydı, onlar da ona: "Taşlarda sertliği yaratan zât, bizim kalplerimizde katılığı yaratan zâtın aynısıdır. Taşlarda nehirlerin fışkırmasını yaratan, bizde imanı yaratmak suretiyle, içine düştüğümüz durumdan bizi kurtarmaya da kâdirdir. Allah bunu yapmadığına göre, bizim mazeretli olduğumuz ortadadır" deselerdi, şüphesiz onların Hz. Mûsa (a.s)'ya karşı getirmiş oldukları delilleri, Hz. Mûsa (a.s)'nın onlara getirmiş olduğu delilden daha kuvvetli olurdu. Bu tarz sözler, defalarca,

çeşitli zamanlarda, gerek takrir ve gerekse tefrî (meseleyi detaylı inceleme) bakımından geçmiştir.

BEŞİNCİ MES'ELE: **Kalp Katılığının Çok İleri Derecede Olduğu**

Allahu Teâlâ, "أَشَدُّ قَسْوَةً" buyurmuş, "أَقْسٰى" buyurmamıştır. Çünkü bu, katılığın çok ileri derecede olduğunu gösterir. Bir başkası da bunu: "Allah, "أَقْسٰى" mânasını kastetmemiş; ancak katılığı şiddetle vasfetmeyi kastetmiştir. Sanki şöyle denmiştir: Taşın katılığı şiddetlidir. Ancak onların kalpleri daha katıdır" diye izah etmiştir, "قَسَاوَةً" şeklinde de okunmuştur. Bir karışıklık söz konusu olmadığı için **mufaddalûn aleyhin** zamiri terk edilmiştir. Tıpkı senin, زَيْدٌ كَرِيمٌ وَعَمْرٌو أَكْرَمُ "Zeyd kerimdir, Amr ise daha kerimdir" demen gibi... Sonra Hak Teâlâ bu taşlardan bazen üç türlü faydanın meydana geldiğini, onların kalbinde ise hiçbir faydanın olmadığını beyan etmek sureti ile, bu taşları onların kalbinden üstün kılmıştır. Bu üç faydanın ilki Cenâb-ı Hakk'ın: وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ *"Öyle taşlar vardır ki içinden ırmaklar fışkırır"* (Bakara, 74) âyeti ile bildirdiği şeydir. Bununla ilgili olarak birçok mesele vardır:

BİRİNCİ MES'ELE

Bu âyetteki, "إِنَّ" lafzı, "إِنْ" şeklinde okunmuştur. Bu kendisine lâm-ı fârika lâzım gelen ve "إِنَّ" lâfzının hafifletilmiş şekli olan "إِنْ"dir. Allahu Teâlâ'nın:وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ *"Onların hepsi de, muhakkak ki ihzaren huzurumuza getirilmişlerdir"* (Yasin, 32) âyeti de böyledir.

İKİNCİ MESELE: **Nehirlerin Akması Hakkında Bir İzah**

"اَلْتَفَجَّرَ" geniş ve çokça açılmak demektir. "اِنْفَجَرَتْ قَرْحَةُ فُلَانٍ" denilir, yani çıban uzunlamasına yarıldı... "الفَجَرَ" ve "الفُجُور" kelimesi de bu köktendir. **Mâlik İbn Dînar,** "يَنْفَجِرُ" şeklinde okumuştur.

Buna göre mâna, "öyle taşlar vardır ki, yarılır da ondan nehirler olacak biçimde akan sular çıkar" şeklindedir. Feylesoflar, nehirlerin yerin içinde biriken buharlardan meydana geldiğini; eğer yer kabuğu yumuşak olursa, bu buharların yerin kabuğunu yardığını ve ayrıldığını; eğer yer kabuğu sert ve taşlı olursa, bu buharların birleştiğini, sonrakilerin öncekilerle bir araya gelerek büyük bir yekûn teşkil ettiklerini, bu durumda onların fazlalaşmasından ve genişlemelerinden yer yarılarak, bu suların vadiler ve nehirler halinde aktığını söylemişlerdir.

Faydaların ikincisi, Allahu Teâlâ'nın, وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ *"Öylesi taşlar da vardır ki, onlar yarılıp, içinden su çıkar"* âyetidir. Yani, taşlardan

yarılan, kendisinden su çıkan, böylece de akan bir nehir değil, kaynak olanlar vardır. Yani, taş bazen az, bazen de çok suyla nemlenir. Bunda, taşlarda rutûbetin kaybolduğuna ve o rutûbetin bazı durumlarda kendisinden su çıkacak ve nehirler halinde akacak kadar çok olduğuna, bazen de azaldığına bir delil vardır. Halbuki bunların kalpleri, son derece katıdır. Öğütlerden herhangi bir hususu kabul etmek sûretiyle yumuşamaz, bu öğütleri kabul etmez ve hidâyeti kabul etmeye yönelmez.

Allahu Teâlâ'nın يَشَّقَّقُ (yarılır, parçalanır) buyruğuna gelince, bu "يَتَشَقَّقُ" demektir. Tâ harfi şına idğâm edilmiştir. Tıpkı O'nun "يَذَّكَّرُ" yani "وَيَتَذَكَّرُ" ve "يَا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ" (Müddessir, 1); "يَا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ" (Müzzemmil, 1) âyetlerinde olduğu gibi.

Üçüncü fayda, O'nun: "وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللهِ" *"Öyle taşlar da vardır ki, Allah korkusundan yere yuvarlanırlar"* âyetidir.

Allah Korkusundan Taşın Düşmesi Ne Demektir?

Bil ki burada bir müşkilât vardır. O da şudur: Allah korkusundan dolayı yere düşmek, akıllıların ve canlıların vasfıdır. Halbuki taş, cansızdır. Dolayısıyla Allah korkusundan dolayı bu yere düşme mânası, taşta tahakkuk etmez. İşte bu müşkilâttan dolayı bu âyet hakkında birçok görüş zikredilmiştir:

a) Özellikle **Ebû Müslim**'in görüşüdür. Buna göre Hak Teâlâ'nın "وَاِنَّ مِنْهَا" ifâdesindeki zamir, kalplere racidir. Çünkü kalplerin haşyet içinde olması uygun olur. Taşlar hakkında haşyet caiz olmaz. Taşlar zikredildiği gibi, kalpler de daha önceden zikredilmiştir. Bu konuda söylenen en son söz, taşların zikredilenlerin en yakın olmasıdır. Ne var ki bu haşyet vasfı, taşlara değil de kalplere yakışınca, zamiri taşlara değil de kalplere râci kılmak gerekmiştir.

Âlimler, **Ebû Müslim**'e iki bakımdan itiraz etmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ'nın, فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً *"Onlar taş gibidirler veya daha katı"* ifâdesi tam bir cümledir. Daha sonra Cenâb-ı Hak söze tekrar başlayarak taşın durumunu وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهَارُ *"Öyle taşlar vardır ki, onlardan nehirler fışkırır"* diyerek, anlatmıştır. Bu sebeple, O'nun: وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللهِ *"Öyle taşlar da vardır ki, Allah korkusundan düşerler"* âyetindeki zamirin de, ona, taşa raci olması gerekir.

2) Yuvarlanmak, kalplere değil, taşa yakışır. Bu sebeple, hubûtu (yuvarlanıp düşme) te'vil etmek, haşyeti te'vilden daha evlâ değildir.

b) Müfessirlerden bir topluluğun görüşüdür. Buna göre "مِنْهَا"daki zamir, taşa racidir. Ancak biz taşın diri ve akıllı olmadığını kabul etmiyoruz. Bunun izahı şöyledir. Bundan maksat, Rabbi kendisine tecelli ettiğinde parçalanan Hz. Mûsa (a.s)'nın dağıdır. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hak onda hayatı, aklı ve idraki yaratmıştır. Bu Allah'ın kudretine nazaran, imkânsız görülmez.

Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın: وَقَالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا اَنْطَقَنَا اللّٰهُ الَّذِى *"Derilerine, 'niçin bizim aleyhimize şahidlik yaptınız?' dediler. Onlar da, 'bizi, her şeyi söyleten Allah söyletti' dediler."* (Fussilet, 21) âyetidir. Allah deriyi konuşturduğu, ona işitme va akletme kabiliyeti verdiği gibi, dağa da korku kabiliyeti verebilir. Ve yine Cenâb-ı Hak: لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ لَرَاَيْتَهٗ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ *"Şâyet biz bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, sen onu huşû içinde ve Allah korkusundan parçalanmış olarak görürdün"* (Haşr, 21) buyurmuştur. Âyetin takdiri şöyledir: "Allahu Teâlâ şâyet o dağda akıl ve anlayış yaratmış olsaydı, işte bu şekilde olurdu."

Hz. Peygamber (s.a.s) minbere çıkarken, minber olarak üzerine çıktığı kütüğün inlediği rivâyet edilmiştir. Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'den, peygamberliğinin ilk devrelerinde vahyi müteakip evine dönerken taşların ve ağaçların kendisine selâm verdiği, bunların hepsinin, "Ya Resûlallah, sana selâm olsun" dedikleri rivâyet edilmiştir. Âlimler, bazı taşlarda Cenâb-ı Hakk'ın akıl ve anlayış yaratması ve böylece onda bir haşyetin meydana gelmesinin imkânsız olmadığını söylemişlerdir.

Mû'tezile, bu te'vili kabul etmemiştir. Çünkü onlara göre, bünye ve yaratılışın mutedil ve dengeli olması, hayatı ve aklı kabul edebilmenin şartıdır. Bünyeyi şart koşmalarının tek sebebi, bunu imkânsız sanmalarıdır, yoksa hiçbir delilleri yoktur: Bu sebeple onlara iltifat edilmemesi gerekir.

c) Müfessirlerden ekseriyetin görüşü olup buna göre, "مِنْهَا"daki zamir, her ne kadar taş akledemeyip anlayamazsa bile, taşa aittir. Onlar bu görüşlerine dair çeşitli görüşler zikretmişlerdir.

1) Taşlardan, bulundukları yüksek yerlerden yuvarlanıp da, aşağılara inenler vardır. Ama bu kâfirler inatlarında ve kibirlerinde devam etmektedirler. Buna göre, sanki yüksekten inmek, bir inkiyâd misâli olarak verilmiştir. Allah'ın: "مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ" ifâdesi şu mânaya gelir. Şâyet bu iniş ihtiyârî

olan ve akıllı kimse tarafından yapılmış olsaydı, bu Allah'tan olan haşyetten ötürü olmuş olurdu. Bu tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın: فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ اَنْ يَنْقَضَّ فَاَقَامَهُ *"Derken oradan yıkılmak isteyen bir duvar buldular da, Hızır onu doğrulttu"* (Kehf, 77) âyeti gibidir. Yani, kendisinde eğilme bulunan duvar, demektir. Yere düşmenin yakın olması ise, şâyet böyle bir şey canlı ve irade sahibi birinden zuhûr etmiş olsaydı, bu şey yıkılmayı istemiş olurdu. Araplardan birisinin şu sözü de böyledir:

بِخَيْلٍ تُضِلُّ الْبُلْقَ مِنْ حُجُرَاتِهِ تَرَى الْاَكْمَ فِيهِ سُجَّدًا لِلْحَوَافِرِ

"Alacalı (siyahlı beyazlı) atların ağıllarından uzaklaştığını ve tepelerin o atların tırnakları altında secdeye kapandığını görürsün." Cerir'in şu şiiri de böyledir:

لَمَّا اَتَى خَبَرُ الزُّبَيْرِ تَضَعْضَعَتْ سُوَرُ الْمَدِينَةِ وَالْجِبَالُ الْخُشَّعُ

"Zübeyr'in haberi geldiği zaman, şehrin surları ve huşû içindeki dağlar eriyip inceldiler."

Birinci şair, tepelerin atlara karşı koyamayıp üzerlerine onların izlerinin çıkmasını, tepelerin at tırnaklarına secde etmesi şeklinde göstermiştir. İkinci şâir de şehir halkının feryadını huşû gibi saymıştır. İşte mütefekkirler Allahu Teâlâ'nın:

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمٰوَاتُ السَّبْعُ وَالْاَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ *"Yedi gök ile yer ve bunların içinde bulunan varlıklar O'nu tesbih ederler. Hiçbir şey hariç olmaksızın hepsi O'nu hamd ile tesbih* eder." (İsrâ, 44); وَلِلّٰهِ يَسْجُدُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ *"Göklerde ve yerde olan her varlık Allah'a secde eder..."* (Nahl, 49) ve: وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ *"Gövdesi olmayan bitkiler de, ağaçlar da Allah'a secde ederler"* (Rahman, 6) âyetlerini bu izah tarzına göre te'vil etmişlerdir.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, "مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ" buyruğu, "Allahu Teâlâ kullarının kendisini sayması, korkarak dua ve niyaz ile, tevbe ile kendisine sığınmaları ihtiyacını uyandırmak için zelzeleler meydana getirir. Bu depremlerde yuvarlanan, yarılan, birbirinden ayrılıp giden taşlar bulunur" demektir. Bunun hakikati şudur: Şiddetli zelzelelerde taşların yuvarlanmasından asıl maksat, kulların kalbinde Allah korkusunun meydana gelmesi olduğu için, bu korku, o yuvarlanmanın bir illeti, sebebi gibi olmuş olur. Buna göre bu âyetteki, "مِنْ" edatı "ibtidâ-i gâye" için olur. Bu sebeple Allah'ın, "مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ" buyruğunun manası, "Kalplerde Allah korkusunun meydana gelmesi için..." şeklinde olur.

3) Bu, **Cübbâî**'nin söylediği görüştür: O, âyette geçen taşı, "Allah tarafından kulları korkutmak ve vasıtası ile kulları kötülüklerden men etmek için bulutlardan inen dolu" diye tefsir ederek: "مِنْ خَشْيَةِ اللهِ" âyeti, "Allah korkusu ile, yani kulları korkutmak için veya Allah'tan korkmaya sebeb olacak bir şey için iner" manasınadır" demiştir. Nitekim "Kur'an inerek şunu haram kıldı, şunu da helâl kıldı" denilir. Bu "haramı ve helâli insanlara gerekli kılmak için inmiştir" manasına gelir" demiştir. **Kâdî** (Abdulcebbar): "Bu te'vil, bir zaruret olmadığı halde zâhirî manayı terk etmektir. Çünkü doluya taş denmez. Zira her ne kadar o şiddetli olarak ve büyük büyük yağsa da, aslında sudur. Ona "taş" demek yersizdir.

Cenâb-ı Hakk'ın: وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ *"Allah, sizin yaptıklarınızdan habersiz (gafil) değildir"* âyetinin manası, "Allahu Teâlâ, şu kalpleri katılaşan kimseleri gözetliyor, yaptıklarını tespit edip muhafaza ediyor. Bu amellerine hem dünyada hem de âhirette karşılık verecektir" demektir. Bu aynen: وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا *"Senin Rabbin unutmaz"* (Meryem, 64) âyeti gibidir. Bu âyette, günahlardan sakınıp Allah'a itaât etsinler diye İsrâiloğullarına ilâhî bir tehdid ve büyük bir korkutma vardır.

İmdi şâyet: "Allah'ın, 'gâfil değildir' diye nitelendirilmesi doğru olur mu?" denilirse, deriz ki: **Kâdî** bunun doğru olamayacağını, zirâ bunun, Allah hakkında gafletin olabileceği vehmini uyandıracağını söylemiştir. Halbuki durum hiç de böyle değildir. Çünkü bir varlıkta bir sıfatın olmadığını söylemek: لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ *"O Allah'ı ne bir uyuklama ne de bir uyku alır"* (Bakara, 255) ve: وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ *"O doyurur, fakat doyurulmaz"* (En'am, 14) âyetlerinin de göstereceği gibi, o sıfatın o varlık hakkında düşünülmesinin doğru olabileceği manasına gelmez.

Yahûdilerin, Allah'ın Kelamını Bile Bile Tahrif Etmeleri

أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾

"Onların size inanmalarını mı umuyorsunuz? Halbuki onlardan bir zümre vardır ki, Allah'ın kelâmını dinlerler, onu anladıktan sonra, bunu bile bile, tahrif ederlerdi" (Bakara, 75).

Bil ki Cenâb-ı Hak, buraya kadar Yahûdilerin atalarının kötü fiillerini zikredince, buradan itibaren de Hz. Muhammed (s.a.s) zamanında bulunan Yahûdilerin kötü fiillerini açıklamıştır. **Kaffâl** (r.a) demiştir ki: Allah'ın bu sûrede İsrailoğullarının kıssalarını zikretmesinde birkaç maksat vardır:

a) Bununla Hz.Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğine delil getirmek istemiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) herhangi bir öğrenimde bulunmadan, bunları haber vermiştir. Bu ise, ancak vahiy yoluyla mümkün olur. Bu delilden faydalanma hususunda Ehl-i Kitap ve Araplar müşterektirler. Ehl-i kitab'ın müşterekliğine gelince, bu, onların daha önce bu kıssaları bilmeleri; arada herhangi bir farklılık bulunmaksızın, o kıssaları Hz. Muhammed (s.a.s)'den işittiklerinde, şüphesiz Hz. Muhammed (s.a.s)'in bu kıssaları ancak vahiy yoluyla almış olduğunu anlamalarıdır. Araplara gelince, onların, bu haberler hususunda Ehl-i kitab'ın Hz.Muhammed (s.a.s)'i tasdik ettiklerini müşahede etmiş olmalarıdır.

b) İsrailoğullarına verilen nimetleri ve horlanmış, köle edilmiş olmalarından sonra Allah'ın onları Firavun'un âlinden kurtarması, Allah tarafından onlara yardım edilmesi, onların hükümdarlar ve peygamberler yapılması, onlara yeryüzünde yerleşip hükmetme imkânının verilmesi, onlar için denizin yarılması, düşmanlarının yok edilmesi, Tevrat'ı indirmek suretiyle onlara nûr'un ve beyânın gönderilmesi; buzağıya tapmaları, ahidlerini bozmaları, Allah'ı açıkça görme istekleri gibi irtikâb etmiş oldukları günahlardan affedilmeleri, sonra onlara Tih çölünde taştan, tatlı suyun çıkarılması, onlara bıldırcın ve kudret helvasının indirilmesi ve bulutla gölgelendirilmek suretiyle güneşin hararetinden korunmaları gibi, onların seleflerine vermiş olduğu çeşitli ikram ve nimetleri sayıp dökmektir. Böylece Allah, eski ve yeni nimetlerini onlara hatırlatmıştır.

c) Hz. Peygamber (s.a.s) İsrailoğullarının daha önce kâfir olduklarını, peygamberlerine karşı çıktıklarını, onlarla ihtilâfa düştüklerini, onlara karşı inâtlaştıklarını, onlara karşı direttiklerini ve bu hususta önceki ümmetlerden hiçbirinin yapmadığı kadar ileri gittiklerini haber vermesidir. Bu böyledir, çünkü İsrâiloğulları apaçık delilleri gördükten kısa bir müddet sonra, Hz. Musâ (a.s) yanlarından ayrılır ayrılmaz, buzağıya tapmışlardır. Bu onların ahmak olduklarını gösterir. Sonra onlar o şehrin kapısından secde ederek girmekle ve, "حِطَّةٌ"demekle emrolundukları, günahlarının bağışlanacağı, iyi olanlarına daha çok sevab verileceği vaad edildiği zaman onlar sözü değiştirmiş ve fâsıklardan olmuşlardır. Daha sonra kudret helvası ve

bıldırcın etinin yerine buğday ve soğan istemişler, Hz. Musâ (a.s)'ya iman ettikten ve kendisine inanacakları ve getirdiği şeylere uyacaklarına dâir verdikleri sözleri tutacaklarına teminat verdikten sonra Tevrat'ı kabul etmekten imtina etmiş de böylece tepelerine Tûr dağı kaldırılmıştı.

Cumartesi gününde avlanmayı helâl sayarak haddi aşmışlardı. Sonra bir inek kesmeleri emredildiğinde, "Bizimle alay mı ediyorsun?" diyerek Hz. Musâ (a.s)'ya sözle karşı çıkmışlardı. Sonra Allah'ın o ölüyü diriltti-ğini gördükleri zaman kalpleri iyice katılaşmıştı. Buna göre sanki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: Aralarındaki işleri, Allah'ın sayelerinde onları aziz kıldığı ve kölelikten, her türlü âfetten kurtardığı peygamberlerine karşı muâmeleleri de bu olunca, onların soyundan gelenlerin Hz. Peygamber (s.a.s)'e yaptıkları şeyler normal sayılabilir. Binaenaleyh Hz. Peygamber ve ey mü'minler, onlardan gördüğünüz inât ve haktan yüz çeviriş zorunuza gitmesin.

d) Sıralanan hadiselerde Yahûdilerin atalarının başına gelenlerin, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında mevcud olan Ehl-i kitab'ın da başına gelebileceği hususunda onları ikâz etmektir.

e) Bu, Yahûdilerin başına geldiği gibi, müşrik Arapların da başına bu gibi şeylerin geleceği hususunda onları ikâzdır.

f) Bu, Allah'ın kendilerini hiç yoktan yaratmasına inandıkları halde, yeniden diriltmesini kabul etmeyen müşrik Araplara bir delil getirmiştir. Cenâb-ı Allah'ın: كَذٰلِكَ يُحْيِى اللّٰهُ الْمَوْتٰى *"İşte Allah ölüleri böyle diriltir"* âyetinden muradı da budur.

Bunları iyice anladığında biz deriz ki: Hz.Peygamber (s.a.s), onları hakka davet etmeyi ve onların imanı kabul etmelerini çok istiyordu. Onların inât ve isyanları sebebi ile de Hz. Peygamber (s.a.s)'in kalbi çok mahzun oluyordu. Böylece Allah, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındaki Ehl-i kitab'ın çok azının Hz. Peygamber (s.a.s)'in tebliğini kabul etmesi ve uyması sebebiyle Hz. Peygamber (s.a.s)'i teselli etmek için, apaçık delilleri müşâhede etmelerine rağmen son derece inât gösteren İsrâiloğullarının durumlarını Peygamber (s.a.s)'e anlatmış ve şöyle buyurmuştur:

اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ *"Onların size inanacaklarını mı umuyorsunuz?"* Bu âyette birkaç mesele vardır:

Yahûdilerin Müslümanlara İnanmaları

BİRİNCİ MESELE: Umumi Hitaptan Maksat, Husus Yani Hz. Peygamber'dir

Cenab-ı Allah'ın: "اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ" âyetinde iki vecih vardır:

1) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: Bu hitap, sadece Hz. Peygamberedir. Çünkü dine davet eden, esasında odur. Kabul edilecek ve uyulacak kimseden maksat da odur.

Her ne kadar âyetin lafzı umûmi ise de biz bu karineden dolayı onu, bu husûsi manaya hamlettik. Hz. Peygamber (s.a.s)'in Medine'ye girip, Yahûdileri Allah'ın kitabına inanmaya davet ettiği ve onların da onu yalanladığı zaman Cenab-ı Allah'ın bu âyeti indirdiği rivâyet edilmiştir.

2) Bu, **Hasan el-Basri**'nin görüşüdür. Buna göre, âyetin muhatapları hem Hz. Peygamber (s.a.s), hem de mü'minlerdir. **Kâdî,** bu görüşün âyetin zâhirine daha uygun olduğunu söylemiştir. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s) her ne kadar dine dâvet etmede, asıl ise de, sahabe içinde onları îmana dâvet edip delilleri açıklayan ve onların dikkatlerini o delillere çeken kimseler de bulunmaktaydı. Bu sebeple hem Resûlullah (s.a.s)'ı hem de sahâbeden böyle kimseleri kastederek, "اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ" demiş olması doğru olur. Bu doğru olunca âyetin zahirini terketmenin izâhı yoktur.

İKİNCİ MESELE: İmanı Umulanlar, Asr-ı Saadet'teki Yahûdilerdir

اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ *"Size inanmaları"* âyetinde kastedilen kimseler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in zamanındaki Yahûdilerdir. Çünkü imanın umulması ve umulmaması onlar hakkında mûteber olur. Zira tama (ümit) şimdiki durum için olmayıp gelecek için doğru olur.

Maksat, mü'minlerin davet ettikleri dinin esaslarını itiraf ve kabul etmeleridir. Şâyet imandan maksat Allah'a iman olsaydı "اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ" âyetinde olduğu gibi Hz. Lût, Hz. İbrahim'in nübüvvetini ve onu tasdikini itiraf etmemiş olurdu. Bundan maksat, "Sizden ötürü, sizin söyleyip tasdik etmenizle sizin onları dine davetteki şiddetiniz sebebiyle inanacaklarını mı umuyorsunuz?" demektir. İzafet bunu ifade edebilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: İnanmalarının Az Muhtemel Olmasının Sebepleri

Onların imanlarını uzak bir ihtimal görmenin sebebi olarak âlimler birçok husus zikretmişlerdir:

1) Onlar Hz. Mûsa (a.s)'ya bile inanmadıkları halde, size iman edeceklerini mi umuyorsunuz? Halbuki Hz. Mûsa (a.s) Allah'ın onları zilletten kurtarıp, bütün dünyaya üstün kılmasına, peşpeşe mu'cizelerin ortaya çıkmasına ve düşmanlarının başına çeşitli belaların gelmesine sebep olmuştu.

2) Siz onların iman edip açıkça tasdik etmelerini mi umuyorsunuz? Halbuki onlar içinde hakkı bilenler bile, hakkı itiraf etmeyip, aksine onu değiştirip bozmuşlardır.

3) Bunların tefekkür ve istidlâl yolu ile sizlere inanmasını mı umuyorsunuz? Bu nasıl olur? Çünkü onların atalarından bir kısım, Allah'ın sözlerini dinliyorlar, onların hak olduğunu biliyorlar, sonra da inat edip inanmıyorlardı.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bir kimse şöyle diyebilir: "Onlar, Allah'a iman etmekle mükelleftirler. O halde: اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ *"Onların size inanacaklarını mı umuyorsunuz?* âyetinin (yani size iman etmelerinin) manası nedir? Buna şöyle cevab verilir:

Allah'ın Kelamını Dinleyen Cemaat

Allahu Teâlâ'nın: وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ *"Oysaki onlardan bir grub..."* âyetindeki bu grub hakkında âlimler ihtilâfa düşmüşlerdir. Onlardan bir kısmı, "Bunlardan murat, Mûsa (a.s) zamanında bulunanlardır. Çünkü Hak Teâlâ bunların Allah'ın kelamını dinlediğini söylemiştir. Allah'ın kelâmını dinleyenler ise mîkât ehli (Hz. Mûsa ile Tûr dağına giden seçme grub)dir" demişlerdir. Bazı âlimler de âyetteki ferik (cemaat)'ten muradın, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında bulunan bir grubtur. Bu görüş doğruya daha yakındır. Çünkü, "وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ" âyetindeki, "هُمْ" zamiri kendinden önce zikredilmiş olan insanlara râcidir. Bu, "اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ" âyeti ile kastedilen kimselerdir.

Biz, imân etmeleri için arzu duyulan kimselerin, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındaki Yahûdiler olduğunu açıklamıştık. Buna göre, eğer "Allah'ın kelamını dinleyenler sadece mîkât ehlidir" denilirse, deriz ki, "Bunu kabul etmiyoruz. Aksine Tevrat'ı dinleyen kimseler hakkında da, "Onlar Allah'ın kelâmını dinlediler" denebilmektedir. Nitekim bizden birine Kur'an okunduğu zaman, "O Allah'ın kelâmını dinledi" denilir.

Kitab'ı Tahrif Etmeleri

Hak Teâlâ'nın, ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ *"Sonra onu tahrif ederler"* ifâdesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Tahrifin Manası**

Kaffâl şöyle demiştir: Tahrif, bozmak ve değiştirmek manasınadır. Bunun aslı, bir şeyden dönmek ve meyletmek manasıdır. Nitekim Cenab-ı Allah: إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّزًا إِلَى فِئَةٍ *"Tekrar savaşmak için bir tarafa çekilenin, yahut diğer bir fırkaya katılıp yer tutanın hali müstesnâ..."* (Enfâl, 16) buyurmuştur. Tahrif, bir şeyi hakkından saptırmaktır. Bu manada, kalemin ucu hiç doğru olmayıp eğri olduğu zaman, "قَلَمٌ مُحَرَّفٌ" denilir.

İKİNCİ MESELE: **Tahrif, Ekseriya Lâfızda Olur**

Kâdî şöyle demiştir: "Tahrif, ya lâfızda, ya manada olur. Tahrifi, lâfzı değiştirme manasına hamletmek, manayı değiştirme manasına hamletmekten evlâdır.

Çünkü Allah'ın kelâmı, olduğu gibi kaldığı halde, onlar onun manasını değiştirdikleri zaman, kelâmın bizzat kendisini değil, manasını tahrif etmiş olurlar. **İbn Abbas** (r.a)'tan Yahûdilerin dinledikleri ilahî kelâma ilâveler ve çıkarmalar yaptıkları rivâyet edilmiştir. Binâenaleyh tahrifi bu manaya hamletmek mümkün olur ise, bu görüş daha evlâdır. Eğer bu mümkün olmazsa, tahrifi, indirilmiş olan ilâhî kitab olduğu gibi kalmış olsa da, onun manasını değiştirmeye hamletmek gerekir. Allah'ın kelâmı, Kur'an'ın zuhûru gibi, mütevâtir bir şekilde ortaya çıktığında, onun lâfızlarını değiştirmek imkânsız olur. Ama böyle olmadan önce, bizzat ilâhi kelamın lâfızlarını değiştirmek imkânsız değildir. Ancak bu hususta teennî ile hareket edilerek, meselenin gözden geçirilmesi lazım. Eğer onların kelâm-ı ilâhi'yi değiştirmeleri, onun hüccet olması yönüne tesir ediyor ise, Cenab-ı Hak mutlaka buna müdahale eder. Eğer bu hususta müessir değil ise, böyle bir değişiklik yapılmış olabilir. Buna göre ilâhî kelâm hususunda tahrif denince anlaşılması gereken, bizim söylediğimiz şekildeki taksimdir. Manadaki tahrife gelince, bu bazen, kendisinden peygamberin maksadının ne olduğu bilinemeyecek şekilde olan sözlerinde olabilen bir değiştirmedir. Çünkü bir sözde peygamberin maksadı bilindiği zaman, bunları bildikleri için insanların bu sözlerin manasını tahrif etmeleri imkânsız olur. Nitekim bir kimsenin te'vîl ederek, domuz ile meyte (ölü hayvan) etinin ve kanın haramlığını, başka bir manâya hamletmesi imkânsızdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Mâna veya Lafız Tahrifi Hakkında**

Bil ki biz, eğer, "Bu tahrifçilerin, Hz. Mûsa (a.s) zamanındaki kimseler" olduğunu söyler isek, gerçeğe en yakın olan, onların Hz. Peygamber

(s.a.s) ile ilgili olmayan âyetleri değiştirmiş olmalarıdır. Rivâyete göre, Yahûdiler içinden seçilen yetmiş kişi (ehl-i mîkât), Tûr dağında Hz. Mûsa (a.s) ile konuştuğu zaman Allah'ın sözünü, emirlerini ve yasaklarını duydular. Sonra: "Allah'ın sözünün sonunda, 'Eğer bu işleri yapabilirseniz yapınız. Ama yapamazsanız bunda bir beis yoktur' dediğini duyduk" dediler. Ama eğer bu tahrifçilerin, Hz. Muhammed (s.a.s) zamanındaki Yahûdiler olduklarını söyler isek, bundan maksadın onların Hz. Peygamber'le ilgili âyetleri tahrif ettiklerini söylemek akla daha yakındır. Bu, ya onların Hz. Peygamber'in vasıfları ile ilgili yerleri Tevrat'ta tahrif ettikleri, yahut da recm âyetini tahrif ederken yaptıkları gibi şer'i hükümleri tahrif ettikleri için söylenmiştir. Kur'an'ın zâhiri onların neyi tahrif ettiklerini göstermez.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Bazılarının Tahrifi ile Diğerlerinin İmanından Ümit Kesilmemesi

Bir kimse şöyle diyebilir: "Bazılarının tahrife yeltenmeleri yüzünden, geriye kalanların imânından nasıl ümît kesmek gerekir? Çünkü bir kısmının inât etmesi, diğerlerinin imânına engel olamaz?" **Kaffâl** bu soruya şöyle diyerek cevab vermiştir: Mananın şöyle olması muhtemeldir: Bunlar nasıl imân etsin ki, dinlerini sırf inât olsun diye tahrif eden bir topluluktan alıyor ve onlardan öğreniyorlar. Buna göre işte onlar, onlara ancak tahrif ettiklerini ve yerinden değiştirdikleri şeyi öğretiyorlar. Taklitçiler, ancak bunu kabul eder, Hakk'ın sözüne iltifat etmezler. Bu, tıpkı senin birisine كَيْفَ تُفْلِحُ وَأُسْتَاذُكَ فُلَانٌ Yani "Senden aldıklarını ondan almaya devam edip, başkasından bir şey almazsan, nasıl iflah olursun?" demen gibidir.

BEŞİNCİ MESELE

Âlimler, Hak Teâlâ'nın: "اَفَتَطْمَعُونَ" hitabı hususunda ihtilâf ederek, bir kısmı şöyle demiştir. Allah, bu fırkanın iman edeceğine dair onların ümidini sona erdirmiştir. Bunlar belirli bir cemaattir. Diğerleriyse şöyle demiştir: Allah o mü'minleri onların iman etmelerinden me'yûs kılmamış, ancak onların içine düştükleri tahrif, tebdil ve inât etme gibi hallerden dolayı, onların iman etmelerini uzak ihtimal görmek cihetinden, mü'minleri me'yûs düşürmüştür. Âlimler şöyle demiştir: Bu, kölelerimizin ve hizmetçilerimizin, beldelerimize mâlik olmayacaklarını beklemiyor ve ummuyoruz. Sonra, onların beldelerimize o mâlik olamayacaklarına dair kesin bir hüküm vermiyor, ancak bunu uzak görüyoruz.. Birisi şöyle diyebilir: Allahu Teâlâ'nın, "اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ" sözü, inkâr yoluyla zikredilmiş bir

istifhamdır. Bu ise, onların kesinlikle iman etmeyecekleri hususunda bir kat'îlik ifâde eder. Buna göre, Allah'ın, iman etmeyeceğini haber verdiği kimsenin iman etmesi imkânsızdır. Bu durumda, haberle ilgili olarak söylenen sözler, aynısıyla geri döner.

Cenab-ı Hakk'ın, "مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ" ifadesine gelince, bundan maksat onların o sözün doğruluğunu ve onların uydurdukları şeyin bozukluğunu bildikleri halde, bu hususa, inât ederek, kasıtlı olarak yönelmeleridir. İşte bu sebepten ötürü sözün onlardan âlim olanlara hamledilmesi gerekir. Onlar bunu Allah'ın daha sonra: وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا *"Ve onu az bir değer mukabilinde sattılar"* (Âl-i İmran, 187) *ve:* يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمْ *"Onu, atalarını tanıdıkları gibi tanırlar"* (Bakara, 146) âyetlerinde de izah ettiği gibi, bir tür çıkar için yapmışlardır. Onların sayılarının az olması da gerekir. Çünkü kalabalık bir topluluğun inanmış olduğu şeyleri gizlemesi mümkün değildir. Çünkü biz bunu mümkün gördüğümüzde, her ne kadar sayı çoğalsa da, hakka bağlı olan, bâtılı kabûl edenden ayrılamaz.

Bile Bile İnkar Etmelerinden Maksat

Cenab-ı Hakk'ın "وَهُمْ يَعْلَمُونَ" sözüne gelince, birisi şöyle diyebilir: "Cenab-ı Hakk'ın, "عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ" sözü, herhangi bir faydası olmayan bir tekrardır..." **Kaffâl,** bunu iki şekilde cevaplamıştır:

a) Onlar Allah'ın neyi murat ettiğini iyice anladıktan sonra, onu, Allah'ın muradının o olmadığını bildikleri, bozuk bir şekilde te'vil ettiler.

b) Onlar, Allah'ın muradını anlamışlar ve bozuk te'vilin, kendilerine Allah tarafından bir ceza ve günah kazandıracağını bilmişlerdir. Günah olduğunu bildikleri şeyi kasıtlı olarak değiştirdikleri zaman, onların kalplerinin katılığı daha fazla ve cüretleri de daha büyük olur. Bundan maksat, Hz. Peygamberi onların inâtlarına karşı teselli etmek ve ona sabır vermek ve onların inatları da daha büyük olunca, bu teselli konusunda son derece müessir olmuş oldu.. Âyette iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kadî, Allahu Teâlâ'nın: "اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ" *"Size iman etmelerini mi umuyorsunuz?"* ifâdesinin, yukarıda tefsiri geçtiği şekilde, onların imanının kendi taraflarından yapıldığını gösterir. Çünkü, eğer iman, Allah'ın onlarda yaratmasıyla olsaydı, daha önce zikredilen grubun sıfatından dolayı, onların imanlarını ummak durumu değişmez ve bunun, Hz. Peygamber

(s.a.s) ve mü'minler için bir teselli olması doğru olmazdı. Çünkü bu görüşe göre, onların iman etmek hususundaki durumları, Allahu Teâlâ'nın bunu yaratmasına bağlıdır. İmanın zâil olması ise, Allah'ın onlarda o imanı yaratmamasına bağlıdır.

Bir başka yönden de şöyle diyebiliriz: Bu, onların tahrif ettikleri şeyin doğru olduğunu bile bile, tahrif konusundaki davranışlarından ötürü, hak etmiş oldukları günahı Allah'ın büyük göstermesidir. Eğer bu, Allah'ın yaratmasıyla olsaydı, onların bilerek veya bilmeyerek olmasıyla netice değişmezdi. Allahu Teâlâ'nın zemmederek, tahrif işini onlara nisbet etmesi bunu gösterir. Bil ki bu hususdaki söz (yani Kâdî'ye verilecek cevap) defalarca ve çeşitli tarzlarda geçmiştir; bunu burada tekrarın faydası yoktur..

İKİNCİ MESELE

Ebû Bekr er-Razî şöyle der: Âyet, inatçı âlimin cahile göre istikameti bulmaktan, daha uzak bir durumda olduğunu ve ondan ümit kesilmesinin daha makul olduğunu gösterir. Zira âyet, hakkı bilerek inatçılık etmeleri sebebiyle, onların yola gelmeleri ümidini izale etmektedir.

BAKARA SÛRESİ'NİN DEVAMI 3. CİLTTE

İÇİNDEKİLER

Bakara 8. Âyetin Tefsiri **5**
Bakara 9-10. Âyetlerin Tefsiri **12**
Aldatma (Hud'a) Ne Demektir? 12
Muhâdara Ne demektir? 13
Münafıkların, Cenab-ı Allah'ı Aldatması Meselesi 13
Münafıkların Aldatma Teşebbüsünden Maksatları 14
Münafıkların Kendi Kendilerini Aldatmaları 15
Kalp Hastalığı 16
Acı Veren Azap 19
Azâba Sebep Yalancılıktır 19
Münafıklar Toplumu Düzeltme İddiası Güderler 20
Bakara 11-12. Âyetlerin Tefsiri **20**
Münâfıklara Yapılan Müdahale 20
Fesâdın Mânâsı 21
Toplumu Bozduğu Halde Hamiyyet İddia Edenler 22
Münafıkları Gerçek İmana Davet 23
Bakara 13. Âyetin Tefsiri **23**
Ayette Geçen Nâs (İnsanlar)dan Maksat Kimlerdir? 24
Münafıkların Mü'minleri İstihfaf Etmeleri 24
Birbirleriyle Başbaşa Kaldıklarında Münafıklar 26
Bakara 14-15. Âyetlerin Tefsiri **26**
Münafıkların Mü'minlerle İstihzâ Etmeleri 27
İstihza Ne demektir? 27
Allah'ın Onlara (Münafıklara) Cevabı 28
Allah'ın Münafıklarla İstihza Etmesi Ne Demektir? 29
Allah'ın Münafıklara Mühlet Vermesi 31
Mu'tezile'ye Göre Mühletin Manası 31
Hidayeti Bırakıp Dalâleti Satın Alanlar 33
Bakara 16. Âyetin Tefsiri **33**
Bakara 17. Âyetin Tefsiri **35**
Mesel Getirmenin Gayesi 35
Meselin Manası 35
Yanındaki Işıktan İstifade Edemeyenler 36
İmanın Nûra, İnkârın Karanlığa Benzetilmesi 38
Mezkur Benzetmenin Ortaya Çıkardığı Suallere Cevaplar 39
Cem'in Müfred'e Benzetilmesinin İzahı 39
Yakmak, Ateş, Aydınlatmak ve Nur Nedir? 40
Bakara 18. Âyetin Tefsiri **43**
Münafıkların Nifaklarından Dönemeyişleri 43
Münafık Kulağını Tıkamakla Yıldırımdan Korunacağını Sanır 44
Bakara 19-20. Âyetlerin Tefsiri **44**

Ev (أَوْ) Edatın Manaları 46
Yağmurun Gökten İndiğini Tasrihe Lüzum Var mı? 48
Ra'd ve Berk Nedir? 49
Bulutun ve Yağmurun Karanlıkları 49
Gök Gürlemesi ve Şimşek Nerede Meydana Gelir? 50
Kulaklarına Parmaklarını Sokarak Tıkamaları 50
Saika Nedir? 51
Allah'ın Kâfirleri Kuşatması Ne Demektir? 51
Sadece Şimşek Çaktıkça Etrafı Görebilmeleri 51
Lev (لَوْ) Edatı Hakkında 52
Allah Teâlâ'nın Mutlak Kudreti 53
Şey (Varlık) Tâbiri Allah Teâlâ Hakkında Kullanılabilir mi? 53
Kulun Fiillerini Yaratan Allah'tır 54
İstitâe Hakkında 54
Umuma Delâlet Eden Lafzın Aklî Delil ile Tahsisi 54
TEVHİD, NÜBÜVVET VE AHİRET HAKKINDA DELİLLER 55
Tevhid Delilleri 55
Bakara 21-22. Âyetlerin Tefsiri 55
Bütün İnsanlara Yöneltilen İlâhî Hitap 55
Yâ Eyyühennâs (يَا أَيُّهَا النَّاسُ) Hitabının Delaleti 56
Nida Konusu 56
İsim ve Harf Münasebeti Hakkında 57
Nida Edatının Fonksiyonu 57
Eyyü (أَيُّ) Lafzı Hakkında 58
İbâdet Mefhumu 58
Elif-lâm'la Marife Olan Cemî Lafız Umum İfade Eder 59
Ey İnsanlar, Hitabına Vahy Asrından Sonraki İnsanlar Dahil midir? 59
İbadet Emrinin Şumûlü 59
Kâfir ve Mü'mine İbadeti Emretmeden Maksat 60
Teklif-i Mâlâ Yutak 62
İbadetin Allah'a Faydası Yoktur 63
Kul Fiilini Yaratamaz 63
İbadet Emrinden Maksat Kalbi Temizlemektir 63
İbadetle Mükellef Olmayanlar 64
İbadet Hilkatin Neticesidir 64
Allah'ı Bilmede Tefekkürün Önemi 64
Kelam İlminin Ehemmiyeti 65
Meleklerin ve Peygamberlerin Bu Delilleri Kullanmaları 68
Kelâm İlmini Öğrenmenin Gerekli Olması 72
Tefekkür Kesin Bilgiye Götürmez 75
İlim İfade Eden İstidlâl, Kudretimiz Dâhilinde Değildir 77
İstidlâlin Emredilmesi Mâkul Değildir 78
Müslümanlık İstidlâle Bağlı Değildir 79
Kelâm İlmi ile Meşgul Olmak Bid'attir 81

Halk (Yaratma) Kavramı 83
Allah Teâlâ'nın Varlığının Aklî Delilleri 85
Kur'an'da Delillerin Hususiyeti 86
İbadetin Gerekçesi 89
Teraccî (Umut) İfadesi Allah Hakkında Neye Delalet Eder? 90
Yeryüzünün Döşek Misali Yaratılması 93
Yeryüzünün Fayda ve Özellikleri 97
Gök ile Yerden Hangisinin Efdal Olduğu 101
Gökyüzünün Bina Olması 102
Gökler Âleminin Üstünlüğü 104
Güneşin Doğup-Batmasındaki Faydalar 104
Güneşin Yükselip – Alçalması 105
Güneşin Hareketinin Faydaları 105
Güneşin Ekvator Çizgisinden Meyli 106
Ayın Yaratılışındaki Faydalar 106
Yıldızlardaki Faydalar 108
Gök Kubbesinin Binâ Olması Meselesi 109
Meyveler, Niçin Birden Değil de Tedricen Yaratılıyor? 111
Yağmur Hakkında 112
Rızık Olarak Yaratılan Meyveler 112
Şirke Yer Yoktur 113
Nid (misl) Ne Demektir? 113
Şirk Çeşitleri 114
İnsanların Şirke Kaymalarının İzahı 115
Tek Yaratıcıyı Kabulden Sonra Şirke Niçin Yer Kalmasın? 116
Eski Yunanlıların, İranlıların ve Arapların Putları 117
Bakara 23-24. Âyetlerin Tefsiri 119
NÜBÜVVET KONUSU 119
Kur'an ile Diğer Sözlerin Mukayesesi 119
Kur'an'ın Bütün İlimlerin Kaynağı Olması 122
Kur'an'ın Parça Parça İndirilmesi ve İ'caz 123
Sûrenin Mânası ve Sûrelere Bölmenin Hikmeti 123
Kur'an Cüzlerinin Tertibi Tevkifidir 124
Tahaddînin Mertebeleri ve Mu'ciz Olan Miktar 124
Min Mislihi (مِنْ مِثْلِهِ) deki Zamirin Merciine Göre Muhtemel Manalar 126
Şâhitler (Şühedâ)den Maksat 127
Dûn Lafzı Hakkında 128
Tahaddinin Kâdî Tarafından Değerlendirilmesi 129
Râzî (r.a.)'nin el-Kâdî'ye Cevabı 130
Bir Başka Mu'cize: Kur'an'ın Benzeri Asla Yapılamayacak 130
Vekûd Nedir? 133
Kâfirler, Cehennem Ateşinin Özelliğini Nerden Biliyorlar? 133
İnsan ve Taşın Yakıt Olması 133
İnsan-Taş Münasebeti 134

Bakara 25. Âyetin Tefsiri **135**
AHİRET KONUSU 135
Ölülerin Haşri 135
Cennet ve Cehennemin Mevcut Olmaları 144
Cennet Nimetleri 144
İman ve Âmel-i Sâlih 146
İman-Amel Münasebeti 146
Cennet Anlayışında Mu'tezile'nin Farklı Görüşü 148
Cennetin Dildeki Manası 148
Cennet Meyveleri ile Dünya Meyvelerinin İlgisi 149
Cennetteki Eşler 151
Cennetin Ebedîliği Konusu 153
Bakara 26-27. Âyetlerin Tefsiri **154**
Kur'an'da Hayvanların Misal Verilmesi Onun Fesahatine Zarar Vermez 154
Haya'nın Lügat Mânası ve Allah Teâlâ'ya İsnadı 156
Hak Kelimesinin Lügat Manası 163
İrade Hakkında Önemli Bir İzah 164
Allah'ın, Kulu İdlal Etmesi (Şaşırtması) 165
Hidayet Kavramı 181
Hidayette Olanlar Az Oldukları Halde Çok Diye Nitelenmeleri 186
Fısk ve Fâsık 186
Ahdi Nakzetme 186
Allah'ın Vasledilmesini İstediği Şey 188
Yeryüzünde Çıkarılan Fesat 189
Hüsrana Düşenler 189
Bakara 28. Âyetin Tefsiri **191**
Küfrün İzahı Hakkındaki Sünnî ve Mu'tezilî Anlayış 191
Doğmadan Önce Ölü Olmak Ne Demek? 194
Bu Âyet Kabir Azabının Olmadığına Delil Olamaz 195
Allah'ın Üç Kere Öldürdüğü Kimseler 196
"ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" Âyetinde Mücessime'ye Delil Yoktur 196
Bakara 29. Âyetin Tefsiri **199**
Allah'ın Muayyen Maksatlar Gözetip Gözetmemesi 200
İbahiyye'nin İddiası 201
Allahu Teâlâ'nın Gökleri Yaratması 202
İstiva 202
Göğün Ne Kadar Vakitte Yaratıldığı 202
Yer ve Gökten Hangisinin Daha Önce Yaratıldığı 203
Tebyinden Önce İbham 204
Yedi Gök 204
İlm-i İlâhî (Allah'ın İlmi) Hakkındaki Görüşler 208
Allahu Teâlâ'nın İnsanı Halife Olarak Yaratması 209
Bakara 30. Âyetin Tefsiri **209**
"اِذْ" Edatı Hakkında Lügavî Bilgiler 210

Melek Kelimesi ... 210
Melâike'nin Mertebe ve Mahiyetleri ... 210
Melâikenin Varlığı Konusunda Aklî İzahlar ... 213
Meleklerin Çokluğu ... 214
Melâike'nin Sınıfları, Büyük Melekler ... 215
Meleklerin Vasıfları ... 218
Allah İnsanı Yaratacağını Hangi Meleklere Bildirdi? ... 221
Halife ve Hilafet ... 222
Allah'ın Meleklere Sormasının Manası ... 223
Melâike'nin Günahsızlığı ... 224
Hârut ve Marut Kıssası ... 226
Müfessir Râzî (r.a.)'nin Bu Şüphelere Karşı Cevapları ... 228
Meleklerin Şer İşlemeleri Mümkün müdür? ... 233
Tesbih ... 234
Hamd ... 237
Takdis ... 239
Meleklerin Bilmedikleri Hikmet ... 240
Bakara 31. Âyetin Tefsiri ... 241
Lisanlar Allah Tarafından Bildirilmiş Olup Tevkîfî midir? ... 242
Lisanların Tevkîfî Değil de Istılâhî Olduğunu Söyleyen Ebû Hâşim'e Cevap ... 243
İsimlerden Maksat Eşyanın Sıfatlarıdır ... 243
İsimlerden Maksat Bildiğimiz Lisanlardır ... 244
İsimler Hakkında Âkillere Mahsus Zamirin Kullanılması ... 245
Hz. Âdem'in İsimleri Bilmesi Mu'cize Şeklinde Olabilir mi? ... 245
Hz. Adem'in Zellesi Nübüvvetinden Öncedir ... 246
Meleklerin İddialarında Doğru (Haklı) Olmalarından Maksat ... 248
İLMİN FAZİLETİ ... 248
İlmin Ehemmiyeti Mevzuundaki Âyetler ... 248
Hikmetin Kur'an'daki Manaları ... 248
İlmin Önemi Hakkında Hadis-i Şerifler ... 251
İlmin Faziletine Dair Âsâr ... 254
İlmin Üstünlüğüne Dâir Aklî Deliller ... 264
İlmin Faziletine Dair Sahabe Sözleri ... 278
İlmin Fazileti Hakkında Nükteler (İncelikler) ... 280
İlmin Fazileti Konusunda Hikayeler ... 282
İlmin Faziletine Dair Aklî Deliller ... 290
Kur'an-ı Kerim'de İlmin Tavsifi ... 294
İLMİN TARİFİ ... 296
İlim Kelimesinin Müradifleri (Eş Anlamlıları) ... 300
Allah'ın "Muallim" Olduğu Söylenebilir mi? ... 309
Bakara 32-33. Âyetlerin Tefsiri ... 309
İlimler Allah Teâlâ'nın Mahlûkudur ... 310
Falcılıkla Gayb Bilinemez ... 311
Alîm Vasfının Mânâsı ... 311

Hakîm Vasfının Manası 311
Hak Teâlâ Eşyayı Yoklukları Sırasında da Bilir 312
Meleklerin Gizlediği Husus 312
Kulun İlâhî Huzurda Olduğunu Bilip Günahı Bırakması 313
MELEKLERİN HZ. ÂDEM'E SECDE ETMELERİ 315
Bakara 34. Âyetin Tefsiri 315
Secde Emri Hz. Âdem'in Nihaî Yaratılışından Öncedir 315
Secdeden Murat İbadet Değil Teşriftir 316
Âdem, Bir Nev'i Kıble Olabilir 316
Bu Secde Selam Mahiyetinde Olabilir 317
Secdeden Maksat İnkiyad Olabilir 317
İblis'in Melek Olup Olmadığı 318
İblis'in Meleklerden Olduğunu Söyleyenler 321
Meleklerle İnsanlardan Hangisi Efdaldir? 322
Melekler Gece Gündüz Tesbih Ederken Elçilik Görevini Nasıl Yaparlar? 327
Meleklerin İbadette İleri Derecede Olmaları 328
Meleklerin Elçiliği 329
Meleklerin Hz. İsa (a.s)'dan Efdal Olup Olmadığı 332
Hz. Âdem ve Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Meleklerden Efdal Olup Olmadığı 334
Meleklerin Üstünlüğü Mutlak Olmayıp Kayıtlıdır 336
Hz. Yusuf (a.s)'un Meleğe Benzetilmesinin İzahı 336
İsra 70 âyetine Göre İnsanların Üstünlüğünün Sınırlı Olması 337
Peygamberler Kendileri İçin İstiğfar Ettikleri Halde Melekler Etmezler 339
Melekler, İnsanlar Üzerinde Murakıptırlar 340
İlahi Saltanatın Azameti Meleklerle Tecelli Eder 340
Bir Çok Âyette Melekler Resullerden Önce Zikredilir 341
Salat Etmekle Melekler Peygamberlerden Üstün Olmazlar 342
Cebrail (a.s.)'in Tekvîr Sûresi'ndeki Vasıfları 342
Meleklerin İlmi İnsanlarınkinden Daha Fazla Değildir 344
Varlık Âleminde Ulûhiyyete En Yakın Olanlar Meleklerdir 345
Felsefecilerin Melâike Anlayışları 346
Melâikenin Şehvetten Uzak Olmaları 347
Meleklerde Kuvve Yok, Her şey Fiil Halindedir İddiası 347
Ruhların Muhdes Olup Olmadığı 348
Önemli Olan Mahiyet Değil, Allah'a Taattir 348
Melekler İlim, Kuvvet ve Amelde Daha İleridirler 349
İnsanları İyiye İletenler Meleklerdir 350
Ruhani Varlıklar Cismani Olanlara Kıyas Edilemez 351
Ruhaniler, Beşeri Varlıkların Menşeidirler 352
Peygamberlerin Meleklere Muhtaç Olmaları 352
RESULLERİN MELEKLERDEN EFDAL OLUŞUNUN DELİLLERİ 353
Meleklerin Hz. Âdem'e Secde Etmeleri 353
Hz. Âdem'in Halife Olarak Yaratılması 353
Hz. Âdem İlimde Daha İleri İdi 354

Allah Teâlâ Peygamberleri Bütün Âlem İçinden Seçmiştir 354
Resulullah'ın "Âlemlere Rahmet" Olması 355
Beşerin Kulluğunun Zorluğu 355
İnsanların Şehvetin Cazibesinde Bulunmaları 357
Mirac'da Cebrail (a.s.)'in Geri Kalması 357
En Büyük Melekler Peygamberimizin Vezirleridir 357
Melâikenin Efdaliyetini Söyleyenlerin Cevapları 358
Secde Etmemekte İblis Mâzur Olabilir mi? 360
İblis Esasen Kâfir İdi 362
İblis Önce Mü'min İken Sonradan Kâfir Oldu 364
Kâne'nin Sayruret Manası Taşıması 364
Mürtekib-i Kebîre (Büyük Günah İşleyen)nin Durumu 365
HZ. ÂDEM'İN CENNETE YERLEŞTİRİLMESİ 366
Bakara 35. Âyetin Tefsiri 366
"اُسْكُنْ" Emri Teklif mi, İbahe mi Bildirir? 367
Hz. Havva Ne Zaman Yaratıldı? 367
Zevce "Eş"ten Maksat Havva'dır 368
Cennetin Yerde veya Gökte Olması 369
Cennet Arz'da İdi 369
Cennet Yedinci Semada İdi 370
Sevap Yurdu Olan Cennet 370
Bazı Lisanî Meseleler ve Cennetteki Geniş Nimet 371
Cennet Nimetlerinden İstifade Emrinin, Kıssanın Tekerrüründe Gösterdiği Farklılık 371
"وَلَا تَقْرَبَا" (Yaklaşmayın) Nehyinin Hükmü 372
Nehy Tahrim İçindir Görüşü ve Tenkidi 373
Hz. Âdem ile Havva'nın Nehyedildiği Ağacın Hangi Ağaç Olduğu 374
Şecere Kelimesinin Manası 374
Zulümden Buradaki Maksat 375
Şeytanın, Onların Ayaklarını Kaydırması 376
Bakara 36. Âyetin Tefsiri 376
Nebilerin İsmeti, Yani Günahsızlığı 376
İsmetin Vakti 378
Nübüvvetten Sonra Günah İşlemediklerinin Delilleri 378
Peygamberlerin Günah İşlediğini İddia Edenler ve Onlara Karşı Tenkitler 382
Rasûllerin Tebliğlerinde Şüphe Edenler ve İddialarının Tenkidi 383
Resûllerin Fetva ve Fiillerinde İsmeti Kabul Etmeyenler 384
Hz. Âdem'in Kıssası ile İstidlâlleri 385
Hz. Âdem Kıssası ile İstidlâllerine Razi'nin Cevabı 386
Hz. Âdem'in Yasak Ağaca Bilerek Yaklaştığı Görüşü ve Tenkidi 389
İblis, Cennetin Dışından Nasıl Hz. Âdem (a.s.)'i Kandırabildi? 392
Hz. Âdem ile Havva'nın Cennetten Çıkarılmaları 394
"اِهْبِطُوا" (ininiz) Ne Demektir? 395
"اِهْبِطُوا" Hitabına Dahil Olanlar Kimlerdir? 395

"Birbirinize Düşman Olarak"tan Murat ... 395
"اهْبِطُوا" Emri, Emir midir, İbahe midir? ... 396
"حِينَ" Zarfı Hakkındadır ... 398
Günahlardan Sakındırma ... 398
Âdem'in Tevbeyi Öğrenmesi ... 399
Bakara 37. Âyetin Tefsiri ... 399
Telâkki Tabirinin Manası ... 399
Hz. Âdem'in Öğrendiği Sözler ... 400
Tevbenin Hakikati Hakkında Gazzâli'nin Sözleri ... 402
Küçük Günah İçin Tevbe Hakkında ... 404
Tevbenin Lisandaki Manası ... 405
Allah Teâlâ'nın Tevvab Vasfı ... 406
Tevbenin Sık Yapılması Hakkında Hadisler ... 406
Hz. Peygamber'in: "Kalbim Bulutlanır, Günde Yüz Defa İstiğfar Dilerim" Hadisinin İzahı ... 407
Tevbenin Sık Yapılması Hakkında Büyük Zatların Sözleri ... 414
Kadınlar, Erkeklere Ait Hitaplara Dâhildirler ... 415
Yeryüzü Serencamı ... 415
Bakara 38. Âyetin Tefsiri ... 415
"İniniz" Emri Neden Tekrarlandı? ... 415
İnilen Yerlerin Adları ... 416
Bakara 39. Âyetin Tefsiri ... 419
Bakara 40. Âyetin Tefsiri ... 420
BENÎ İSRAÎL'E VERİLMİŞ OLAN NİMETLER HAKKINDA SÖZ ... 420
İsrail Kimdir? ... 421
Nimet Hakkında Açıklamalar ... 422
Nimetin Tarifi ... 422
Nimetin Kısımları ... 422
Allah'ın Nimetlerini Saymak Mümkün Değildir ... 423
Hayat Nimeti Başta Gelir ... 424
Nimet Hakkında Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin Görüşü ... 425
Kâfire, Din Nimeti Verilmeyip Dünya Nimeti Verildiğinin Delilleri ... 425
İsrailoğullarına Verilen Nimetler ... 430
Beni İsraile Nimetlerin Hatırlatılma Sebebi ... 431
Atalarına Verilen Nimetler ile Asr-ı Saadetteki Yahudilerin İlgisi ... 431
Allah ile Benî İsrail Arasındaki Ahit ... 432
İsrailoğullarının Allah'a Karşı Ahitleri ... 432
Allah'ın İsrailoğullarına Ahdi ... 433
Mevcut Tevrat ve İncil'den Peygamberimiz'in Geleceğine Deliller ... 435
Allah Teâlâ'nın Ahdini Yerine Getirmesi Vâcip Değildir ... 441
Allah'tan Korkma Ne Demektir? ... 441
YAHUDİLERİ KUR'AN'A İNANMAYA DAVET ... 443
Bakara 41. Âyetin Tefsiri ... 443
Kur'an'ın Tevrat ve İncil'i Tasdik Etmesi Nasıl Olur? ... 443

İlk İnkâr Edenler Ne Demektir? 444
İlk Kâfir Olmamaları Halinde İnkârları Caiz midir? 446
Allah'ın Âyetlerini Az Fiyatla Satmayın 447
Rehbet ile İttika Arasındaki Fark 447
HAKKI GİZLEMEYİN 448
Bakara 42. Âyetin Tefsiri 448
Bile Bile İnkâr 448
NAMAZ VE ZEKÂT 449
Bakara 43. Âyetin Tefsiri 449
Mücmelin Beyanı Hitap Vaktinden Geri Kalır mı? 450
Salat (Namaz) Ne Demektir? 450
Zekâtın Manası 451
Kâfirler Dinin Fürûu ile Mükellef Tutulabilir mi? 452
Bakara 44. Âyetin Tefsiri 453
Birr Kelimesinin İzahı 453
Birr (İyilik) HakkındaYapılan Tefsirler 454
Akıllı Davranmak Ne Demektir? 455
Bir Günahı İşleyen Kimse Emr-i Bi'l Maruf Yapabilir mi? 456
Kulun Fiili Hakkında Mu'tezile'nin Yanlış Bir İstidlâli 457
İlminden Faydalanmayan Âlim Hakkında Hadis-i Şerifler 458
Bakara 45-46. Âyetlerin Tefsiri 459
Sabır ve Salatın Hakikatine Dair 460
Namazda Huşû Duyma 462
Âyette Geçen "Zan"dan Maksat 463
"Rab ile Karşılaşma"nın Manası 463
Allah'a Rücû Etmenin Mânası 466
Bakara 47. Âyetin Tefsiri 466
Âlemlere Üstün Kılmanın Manası 467
Allah, Kulun Faydasına Olan Şeyi Yaratmaya Mecbur Değildir 468
MAL VE MÜLKÜN, ŞEFAATİN, YARDIMLAŞMANIN FAYDA VERMEYECEĞİ GÜN 469
Bakara 48. Âyetin Tefsiri 469
Günahı Bırakmaya Etkili Bir Teşvik 473
Hz. Peygamber'in Şefaatinin Mahfuziyeti 474
Büyük Günah İşleyene Şefaat Yok Diyen Mu'tezile'nin İddiası 474
Ehl-i Sünnetin Büyük Günah Sahiplerine Şefaat Hususundaki Delilleri 481
Büyük Günah İşleyenler İçin Şefaat Olacağına Dair Hadisler 489
Şefaat Hakkında Feylesofların Görüşü 497
Benî İsrâîl'e Olan Nimetlerden: Firavun'dan Kurtulma 498
Bakara 49. Âyetin Tefsiri 498
Firavrun Kelimesi Hakkında 499
Su Kelimesi Hakkında 500
Erkek Çocukları Öldürmedeki Zararlar 501
Firavun Yeni Doğanları mı, Delikanlıları mı Öldürtüyordu? 502
Oğulların Öldürülmesinin Sebebi 503

Belâ (musibet) Kelimesi Hakkında 505
BENÎ İSRAÎL'İN DENİZDEN GEÇİRİLİP FİRAVUNUN BOĞULMASI 506
Bakara 50. Âyetin Tefsiri 506
İsrailoğullarının Denizden Geçişi 506
İsrailoğullarını Denizden Geçirmenin İhtiva Ettiği Nimetler 508
İsrailoğullarını Denizden Geçirmenin İhtiva Ettiği Dünyevî Nimetler 508
İsrailoğullarını Denizden Geçirmenin İhtiva Ettiği Dinî Nimetler 509
İsrailoğullarını Denizden Geçirmesi Kıssasından Ümmet-i Muhammed'in Çıkaracağı Dersler 509
Firavn Ordusunun, Onların "Gözleri Önünde" Boğulmasının Manası 511
HZ. MÛSA'YA TÛR DAĞINDA YAPILAN VAHY 511
Bakara 51-52. Âyetlerin Tefsiri 511
Mûsa Kelimesinin Manası 512
Tûr'daki Kırk Gece 513
İsrailoğullarının Buzağıyı Tanrılaştırmaları 514
Samiri'nin Buzağı Heykeli Yapma Kıssası 515
Yahudilerin Zulmü 517
Zulüm Ne Demektir? 517
Cenab-ı Allah'ın Af Vasfı 518
BENÎ İSRAİL'E TEVRAT VE FURKAN VERİLMESİ 519
Bakara 53. Âyetin Tefsiri 519
BENÎ İSRAİL'İN BUZAĞIYA TAPIP SONRA TEVBE ETMELERİ 521
Bakara 54. Âyetin Tefsiri 521
Tevbe ile Nefsi Öldürme Arasındaki Münasebet 523
"Kendinizi Öldürünüz" Emrinin Tefsiri 525
İrtidâttan Tevbe Ettikleri Halde Niçin Öldürüldüler? 528
Hz. Mûsa ve Kavminin Allahu Teâlâ'yı Görmek İstemeleri 528
Bakara 55-56. Âyetlerin Tefsiri 529
Hz. Mûsa'nın Kavminin Allah'ı Görme Talebi Ne Zaman ve Nasıl Oldu? 530
Allah'ı Görmek İsteyenleri Yıldırımın Çarpması 532
Mu'tezile'nin Rüy'et Hakkında Yanlış Bir İstidlâli 532
Razî'nin (Ru'yet Hakkında) Mu'tezile'nin İddiasına Cevabı 533
Ru'yet İsteğinin Reddolunmasının Sebepleri 534
Saika Ne Demektir? 535
Öldükten Sonra Diriltilme 535
Gölgeleyen Bulut, Kudret Helvası, Bıldırcın Verilmesi 537
Bakara 57. Âyetin Tefsiri 537
Onlara Şehre Girme Emrinin Verilmesi 538
Bakara 58-59. Âyetlerin Tefsiri 538
Âyetteki "Girin" Emrinin Çeşidi 538
"Girin" Emrinin Verildiği Kasabanın Adı Nedir? 539
"Kapıdan Secde Ederek Girin" Demenin Manası 540
Hıtta'nın Manası 540
Muhsin Kelimesinin Manası ve Muhsinlerin Mükâfaatı 543

Zalimlerin Verilen Emri Değiştirmeleri 544
Zâlimler ve Onlara Gönderilen Azap 545
Fısk ve Zulüm Hakkında 545
Şeriatta Bildirilen Zikirler Tevkîfî midir? 546
HZ. MÛSA'NIN KAYADAN ON İKİ PINAR FIŞKIRTMASI 550
Bakara 60. Âyetin Tefsiri 550
Hz. Mûsa'ya Su Nerede Verildi? 551
Hz. Musa'nın Asası 551
Pınar Fışkıran Taş Hakkında 552
İnficar ile İnbicas Arasındaki Fark 553
On İki Pınar Olmasının Sebebi 555
Taştan Su Fışkırmasının Delâletleri 555
Allah'ın Rızkından Yiyip İçiniz 556
Yeryüzünde Fesat Çıkarmayın 556
İSRAİLOĞULLARI HADDİ AŞIP ŞEHRE GİTMEK İSTİYORLAR 557
Bakara 61. Âyetin Tefsiri 557
Mısr'dan Maksat Nedir? 561
İsrailoğullarına Zillet ve Meskenet Damgasının Vurulması 564
Bakara 62. Âyetin Tefsiri 568
Yahudi, Hristiyan ve Sâbiîlerin Uhrevî Âkibetleri 569
Yahudi Ne Demektir? 570
Nasara Kelimesinin Mânası 570
Sâbiîn Kimlere Deriz? 570
Allah'a İmânın Şümûlü 571
İmân Edenlerin Korku ve Hüzünden Uzak Olmaları 572
Sâbiûn Kelimesinin Kur'an'ın Üç Yerinde Gösterdiği Farklılık 572
BENÎ İSRAÎL'DEN AHİT ALIP DAĞI ÜZERLERİNE KALDIRMA HADİSESİ 573
Bakara 63-64. Âyetlerin Tefsiri 573
Tûr (Dağın)'un Üzerlerine Kaldırılması 574
İlahî Lütuf Hakkında Mu'tezile'nin Bocalaması 578
CUMARTESİ YASAĞINA UYMAYIP MAYMUNA ÇEVRİLEN YAHUDİLER 578
Bakara 65-66. Âyetlerin Tefsiri 578
Cumartesi Kıssası 579
Cumartesi Kıssasından Maksat 579
İsrailoğullarını Balıklarla İmtihan Etmenin Hikmeti 580
Maymun Sûretine Çevrilmeleri 580
Maymuna Çevrilmenin Mecazî Olduğu Görüşü 581
Nekâl Kelimesinin Mânası 584
BENÎ İSRAİL'İN İNEK BOĞAZLAMA HADİSESİ 586
Bakara 67-73. Âyetlerin Tefsiri 586
Katl Hadisesi 587
Husün-Kubüh Meselesi 588
بَقَرَة (Bir İnek) Umumî Bir Lâfız mıdır? 588
Hz. Mûsa'yı Alay Etmekle İttiham Etmeleri 592

İsrailoğullarının Hâdise ile Emir Arasındaki İlişkiyi Anlamamaları 593
Hz. Mûsa'yı Alayla İttihamları Sebebiyle Kâfir Oldular mı? 593
Hz. Mûsa'nın Onlara Mukabelesi 594
Yahudilerin, İnekle İlgili Üç Suali 594
Yahudilerin, İneğin Mahiyetini Sormaları 595
Yahudilerin, İneğin Rengini Sormaları 597
İşleri İlâhî Meşîete Ismarlamanın Lüzumu 598
Eşyanın Takdir-i İlâhî ile Vücuda Gelmesi 598
Mu'tezile'nin Meşîet Hakkında Yanlış Bir Görüşü 598
"Müsellemetün" Ne Demektir? 600
Kâde (كَادَ) Fiili Hakkında İzah 601
Benî İsrâil'in Bu Evsaftaki İneği Sadece Bir Yetim Çocukta Bulmaları 601
İneğin Kesilme Keyfiyeti 602
Emir Sigasının Vücûb İfade Ettiği 603
Emir Sigası Fevrîliğe Delâlet Eder 603
Maktulü Kimin Öldürdüğü Hakkında Şüpheye Düşmeleri 603
Kesilen İneğin Bir Parçasıyla Maktûle Vurulması 606
İneği Ne Kadar Zaman Zarfında Buldular? 606
Allah Vasıtasız Olarak Ölüyü Diriltmeye Kâdir Olduğu Halde,
Ölüye Kesilen İneğin Bir Parçası ile Vurmanın Faydası Nedir? 607
Neden Başka Hayvan Değil de İnek Üzerinde Israr Edildi? 607
Vurulan Parçanın Hangi Uzvu Olduğu 607
Ölünün Dirilip Kâtili Göstermesi 608
Maktul Ölü Değildi 609
Kalblerinin Taştan da Daha Katı Hale Gelmesi 611
Bakara 74. Âyetin Tefsiri 611
Taştan da Daha Katı Kalpler 613
Kalplerini Taşa Benzetmenin Aklî İzahları 614
Kalp Katılığının Çok İleri Derecede Olduğu 616
Nehirlerin Akması Hakkında Bir İzah 616
Allah Korkusundan Taşın Düşmesi Ne Demektir? 617
YAHÛDİLERİN, ALLAH'IN KELAMINI BİLE BİLE TAHRİF ETMELERİ 620
Bakara 75. Âyetin Tefsiri 620
Yahûdilerin Müslümanlara İnanmaları 623
Umumi Hitaptan maksat, Husus Yani Hz. Peygamber'dir 623
İmanı Umulanlar, Asr-ı Saadet'teki Yahûdilerdir 623
İnanmalarının Az Muhtemel Olmasının Sebepleri 623
Allah'ın Kelamını Dinleyen Cemaat 624
Kitab'ı Tahrif Etmeleri 624
Tahrifin Manası 625
Mâna veya Lafız Tahrifi Hakkında 625
Bazılarının Tahrifi ile Diğerlerinin İmanından Ümit Kesilmemesi 626
Bile Bile İnkâr Etmelerinden Maksat 627